

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

ERMENİ MESELESİNİN HUKUKİ BOYUTU

HANDE SEHER DEMİR

KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

TEMMUZ 2018

ERMENİ MESELESİNİN HUKUKİ BOYUTU

Hande Seher DEMİR

DOKTORA TEZİ

KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMMUZ 2018

Hande Seher Demir tarafından hazırlanan "Ermeni Meselesinin Hukuki Boyutu" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Gazi Üniversitesi Kamu Hukuku Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Ömer KESKİNSOY

Anabilim Dalı, Üniversite Adı: Kamu Hukuku, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Başkan : Doç. Dr. Yasar Salihpaşazade

Anabilim Dalı, Üniversite Adı: Genel Kamu Hukuku, HBYÜ

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye : Doç. Dr. Ozan Ergül

Anabilim Dalı, Üniversite Adı: Kamu Hukuku, TOBB ETÜ

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye :

Anabilim Dalı, Üniversite Adı: Doç. Dr. Bülent Aban

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

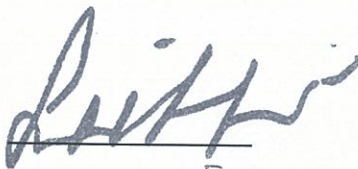
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Adnan Kırcah

Anabilim Dalı, Üniversite Adı: Anayasa Hukuku

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Tez Savunma Tarihi: 26 / 07 / 2018

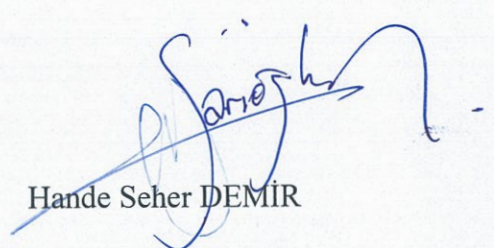
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Salih AĞAÇ.....

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Hande Seher DEMİR

26 Temmuz 2018

ERMENİ MESELESİNİN HUKUKİ BOYUTU

(Doktora Tezi)

Hande Seher DEMİR

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Temmuz 2018

ÖZET

Büyük Savaş sürecinde idari bir tedbir olarak alınan Ermeni sevk ve iskân kararı ve bu kararın bir uzantısı olan emval-i metruke tasfiyesinden doğan, mülkiyet hakkı ve soykırım suçu iddiaları zemininde geliştirilen Ermeni meselesi, tarihî, siyasi, hukuki yönleriyle çok boyutlu bir sorun olarak günümüze ulaşmıştır. Tez’de, Ermeni meselesinin, başta anayasa ve insan hakları hukuku olmak üzere, milletlerarası hukuk, hukuk tarihi, karşılaştırmalı hukuk, medeni hukuk, ceza hukuku gibi bilim dallarına temas eden yönleri geniş bir perspektif ve bütüncül bir yaklaşımla incelenmiştir. Kamu hukuku alanında bir kararın yetki-şekil-sebep-konu-maksat yönleriyle hukuka uygunluk değerlendirmesine paralel bir değerlendirme, Ermeni sevk ve iskân kararı için yapılmıştır. Bu kararın, döneminin ve günümüzün hukuk anlayışı ile uyumu incelenmiş; kararın döneminin hukuk anlayışına uygun olduğu görülmüş; günümüzün hukuk anlayışı ışığında yapılan incelemede, 1982 Anayasası ve AİHS ölçütlerinden hareketle, eşitlik ilkesinin, yerleşme ve seyahat hürriyetinin ve olağanüstü hâl rejiminin kümülatif değerlendirmesi yapılmış; uygulamanın ayrımcı karakteri, AİHS 4 No.lu Protokol m. 2 ile beraber okunan m. 14 ve Anayasa m. 23 ile birlikte okunan m. 10 ışığında değerlendirilmiştir. Ermenilerin geride bıraktığı aktif ve pasif mal varlığına ilişkin yapılan düzenlemelerle doğan emval-i metruke rejimi hakkındaki incelemede, emval-i metruke mevzuatının kişi, yer ve zaman bakımından uygulama alanı; mülkiyet hakkına yapılan müdahalenin döneminin ve günümüzün hukuk anlayışına - 1982 Anayasası ve AİHS- uygunluğu değerlendirilmiş; emval-i metruke üzerinde iddia edilen hakların, idari yargıda görülecek iptal davalarının, adli yargıda görülecek aynen iade ve/veya tazminat davalarının, AİHM’e yapılacak başvuruların, emval-i metruke mevzuatının Anayasa’ya aykırılığı iddiası kapsamında yapılacak somut norm denetiminin, yabancı devlet mahkemelerinde açılan davaların hukuki tahlili ve muhtemel sonuçları incelenmiştir. Soykırım iddiaları kapsamında beş basamaklı bir araştırma yapılmış, ilk olarak soykırım suçu hakkında hüküm vermeye yetkili merciler; ikinci olarak bu mercilerin zaman bakımından yetkisi; üçüncü olarak bu mercilerin yargılamalarında esas alacağı hukuk normlarının 1915-1918 tarihlerinde gerçekleşen olaylara uygulanıp uygulanmayacağı belirlenmiş; dördüncü olarak usuli bir engelin bulunmadığı varsayımıyla esas incelemesine geçilerek, sevk ve iskân uygulamalarının soykırım suçu oluşturup oluşturmadığı değerlendirilmiş; son olarak Türkiye Devleti’nin Osmanlı Devleti tarafından yapılan sevk uygulaması bakımından sorumluluğa halefiyeti incelenmiştir.

Bilim Kodu : 50201,50301,50601,51001,51201

Anahtar Kelimeler : Ermeni Sevk ve İskanı, Ermeni Emval-i Metrukesi, “Ermeni Soykırımı”

Sayfa Adedi : 515

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Ömer KESKİNSOY

LEGAL ASPECT OF THE ARMENIAN ISSUE

(Ph. D. Thesis)

Hande Seher DEMİR

GAZİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

July 2018

ABSTRACT

The Armenian issue that emerged due to Armenian relocation and settlement decision that was taken as an administrative measure during the Great War and as an extension of this decision, has reached today as multi-dimensional problem with its historical, political and judicial aspects. Aspects of Armenian issue that connects with the branches of science such as primarily constitutional law and human rights law as well as the international law, history of law, comparative law, civil law and penal law were examined with a broad perspective and integrated approach. An evaluation parallel to compliance with laws of a decision in the field of public law with its authority-form-reason-subject-purpose aspects was made in regard to Armenian relocation and settlement. It was analyzed in order to examine what extend this decision matches up with law mentality of its period and today; it was observed that the decision was suitable with the law mentality of its period; in the examination of its suitability to today's law mentality; cumulative assessment of principle of equality, freedom of location and travel and martial law regime was carried out by taking 1982 Constitution and ECHR criteria into consideration; it was detected that separatist characteristics of implementation was compatible with Article 14 of ECHR protocol No. 4 that corresponds to Article 2 and Article 10 of the Constitution that corresponds to Article 23. Abandoned properties regime that emerged as a result of implementations concerning active and passive that were left behind by the Armenians, suitability of practice area of abandoned properties regulations in terms of person, location and time to law mentality of the period when intervention to property right took place and today -1982 Constitution and ECHR- was evaluated; judicial analysis and possible outcome of rights claimed in line with abandoned properties, nullity suit that will be tried in judicial courts, full restitution and/or compensation cases that will be tried in judicial courts, applications to the ECHR, concrete norm control within the context of plea of unconstitutionality of abandoned properties regulation, actions opened in the courts of foreign states were observed. Five stage research was carried out within the context of genocide allegations, first of all, officials authorized to make a verdict about genocide crime, secondly, authority of these ranks in terms of time; thirdly whether law norms that these authorities consider during verdict can be applied to incidents that took place between 1915 and 1918 or not were determined; thirdly, assessment whether relocation and settlement implementation constitute genocide crime or not was evaluated as a part of principle examination with the assumption that there were no obstacle for making a verdict in terms of method: finally succession of the Republic of Turkey in terms of responsibility due to relocation decision of the Ottoman Empire was examined.

Science Code : 50201,50301,50601,51001,51201

Key Words : Relocation and Settlement of the Armenians, Abandoned Properties of Armenians, "Armenian Genocide"

Page Number : 515

Supervisor : Assoc. Prof. Ömer KESKİNSOY

TEŞEKKÜR

Çalışmamın doktora tezi niteliğine kavuşmasında en önemli pay şüphesiz saygıdeğer hocam Doç. Dr. Ömer Keskinsoy’a aittir. Yapıcı eleştirileri ile Tez’ime verdiği akademik desteği için ve daha da önemlisi hoca-asistan ilişkisinde bana lütfettiği huzurlu ve verimli çalışma ortamı için kendisine minnet duygularımı iletiyor; hocalığı ve insanlığıyla bana örnek olduğu ve ilham verdiği için teşekkür ediyorum.

Bilimsel bir çalışma yapabilmenin ön şartı kuşkusuz zihin rahatlığıdır. Zihin rahatlığıyla çalışabilmemde çok önemli rolleri olan, Gazi Üniversitesi İİBF Dekanı saygıdeğer hocam Prof. Dr. Gonca Bayraktar Durgun’a ve oğlumu dört sene süresince kucağına emanet ettiğim, oğlumun değerli öğretmenini Gülten Gül’e teşekkür ediyorum.

Tez’imin olgunlaşmasında, kaynakçada yer alan birçok yazarın değerli eserlerinden yararlanılmıştır; ancak bunlardan ikisine özel olarak teşekkür etmek gerekir. *İlki*, Maliye Bakanlığı E. Millî Emlak Başkontrolörü Salâhattin Kardeş’in “‘*Tehcir*’ ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*” isimli eseridir. Tez’imin İkinci Bölüm’ünün bel kemiği olan; tehcir ve emval-i metruke mevzuatının orijinal metnlerinin, latin harflerine transkripsiyonlarının ve günümüz Türkçesine çevirilerinin bulunduğu bu eser, bugüne kadar yapılmış ve yapılacak emval-i metruke hakkındaki hukuki çalışmaların pusulası niteliğindedir. Anılan eserin yazarı aynı zamanda Tez’imi titizlikle tashih etme nezaketi göstermiş ve bu emeğini “*Devlet’e hizmet*” olarak nitelemiştir; kendisine teşekkür ediyorum. *İkinci olarak*, Osmanlı Devleti’nin Tez konumla ilgili arşiv belgelerinin Türkçe’ye çevirisini içeren sekiz ciltlik “*Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*” ve Latin harflerine transkripsiyonunu içeren “*Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*” çalışmalarının ortaya çıkmasında emeği geçenlere teşekkür ediyorum. Anılan çalışmalar yapılmamış olsaydı, bu Tez yazılamazdı.

Sevgili babam Galip Hasbi Sarıözkan’a ve annem Filiz Sarıözkan’a, üzerimdeki saymakla bitmeyecek emekleri, sevgi, hoşgörü ve rehberlikleri için teşekkür ediyorum.

Son olarak Tez konumun seçiminde etkili olan ve Tez’imi titizlikle tashih eden eşim Şamil Demir’e, çalışmam boyunca gösterdiği destek, sabır ve anlayış için teşekkür ediyorum. Tez’imi sevgi ve şükran duygularıyla kendisine ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNİN DOĞUŞU: ERMENİ SEVK VE İSKÂNI

1.1. Osmanlı Devleti’nde “Tehcir” Kurumunun Görünümleri ve Ermeni Tehcirinin Hukuki Niteliği	7
1.2. Ermeni Sevk ve İskânı Hakkında Düzenlemeler.....	11
1.2.1. 14 Mayıs 1331 (27.05.1915) Tarihli Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükûmete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-u Muvakkat.....	11
1.2.2. Ermeni Sevk ve İskânı Kararının İçinde Doğduğu Hukuk Rejimi: Mukayeseli Hukukta ve Osmanlı Devleti’nde Sıkıyönetim	14
1.2.2.1. Karşılaştırmalı Hukukta Temel Hak ve Hürriyetlerin Sıkıyönetim Rejimi Kapsamında Sınırlandırılması	14
1.2.2.1.1. Avrupa’da Temel Hak ve Hürriyetlerin Sıkıyönetim Rejimi Kapsamında Sınırlandırılması.....	18
1.2.2.1.2. Amerika’da Temel Hak ve Hürriyetlerin Sıkıyönetim Rejimi Kapsamında Sınırlandırılması.....	24
1.2.2.2. Osmanlı Devleti’nde Sıkıyönetim Rejimi: Hak ve Hürriyetlere Yönelik Olağanüstü Müdahalelerin Hukuki Dayanakları.....	40
1.3. Ermeni Sevk ve İskânı Kararının Sebep Unsuru: Kararın İçinde Doğduğu Siyasi ve Askerî Atmosfer (Büyük Savaş Öncesinde ve Sürecinde Ermeni Faaliyetleri).....	42
1.3.1. Sevk ve İskân Kararının Alınmasına Giden Süreçte Ermeni Faaliyetleri (25.05.1915 Öncesi).....	48
1.3.2. Ermeni Sevk ve İskânı Kararlarının Alınma Süreci: Ermeni Vekillerle Temaslar, Ermeni Cemiyetlerinin Kapatılması, Talat Paşa’nın Sevk Kararı, Meclis-i Vükela Kararnamesi	58

1.3.3. Sevk ve İskân Kararının Alınmasını Takip Eden Süreçte Ermeni Faaliyetleri (27 Mayıs 1915 Sonrası)	61
1.4. Sevk ve İskân Kararının Amaç Unsuru	68
1.4.1. Sevk ve İskân Kararının Amacına Doğrudan İşaret Eden Belgeler	71
1.4.2. Sevk ve İskân Kararının Amacına Dolaylı İşaret Eden Belgeler	77
1.4.2.1. Sevk Edilen Ermeniler İçin Alınan Koruyucu Önlemler	77
1.4.2.2. Sevk ve İskândan Muaf Tutulan ve/veya Memuriyetlerine Devam Eden Ermeni Tebaa	83
1.4.2.3. Yaşanan Salgın Hastalıklarla Mücadele Çabası	87
1.4.2.4. Sevk ve İskân Sürecinde Suistimallerin Önlenmesi Çabası	90
1.5. Ermeni Sevk ve İskânı Karar ve Uygulamalarının Hukuki Açısından Değerlendirilmesi	94
1.5.1. Ermeni Sevk ve İskânı Karar ve Uygulamalarının Kanun-ı Esasi Dönemindeki Hukuk Anlayışına Uygunluğu	95
1.5.2. Ermeni Sevk ve İskânı Karar ve Uygulamalarının Günümüzdeki Hukuk Anlayışı -1982 Anayasası ve AİHS- Işığında İncelenmesi	100

2. BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNİN MÜLKİYET HAKKI YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ: EMVAL-İ METRUKA TASFİYESİ

2.1. Kavramsal Çerçeve	118
2.1.1. Emval-i Metruke Mevzuatında Geçen Bazı Kavramların Anlamı ve Kapsamı	118
2.1.1.1. Emval-i metruke	118
2.1.1.2. Tasfiye	120
2.1.1.3. Vaz'ıyed etme	121
2.1.2. Mülkiyet Hakkı	124
2.2. Ermeni Emval-i Metrukesine İlişkin Mülkiyet İddialarının, Yabancı Devlet Mahkemeleri ve AİHM Önünde İncelenmesi	129
2.2.1. Yabancı Devlet Mahkemeleri Tarafından, Ermeni Emval-i Metrukesine İlişkin Mülkiyet İddialarının İncelenmesi	129
2.2.1.1. Devletlerin yargı bağımsızlığı	130
2.2.1.1.1. Uluslararası Adalet Divanı'nın yaklaşımı	135
2.2.1.1.2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin yaklaşımı	138
2.2.1.2. Türkiye Devleti'ne karşı yabancı devlet mahkemelerinde açılan davalar	140

2.2.2. AİHM Tarafından, Ermeni Emval-i Metrukesine İlişkin Mülkiyet İddialarının İncelenmesi	143
2.2.2.1. AİHM'in Konuya İlişkin Emsal Kararları	144
2.2.2.2. Emval-i Metruke Tasfiyesi hakkında AİHM tarafından verilmesi muhtemel kararlar.....	152
2.3. Ermeni Emval-i Metrukesine İlişkin Mülkiyet İddialarının Ulusal Hukuk Çerçevesinde İncelenmesi.....	154
2.3.1. Emval-i Metruke Mevzuatı	154
2.3.1.1. Osmanlı Devleti döneminde kabul edilen mevzuat	155
2.3.1.1.1. 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-u Muvakkat'ın kabul edilmesine kadar geçen süreçte Ermeni emval-i metrukesi hakkında çıkarılan nizamname, kararname ve talimatnameler	155
2.3.1.1.2. 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat	159
2.3.1.2. Türkiye Devleti döneminde kabul edilen emval-i metruke mevzuatı.....	164
2.3.1.2.1. 18 Kanunuevvel 1334 (18 Aralık 1918) tarihli Talimatname ve 12 Kanunisani 1336 (12 Ocak 1920) tarihli Ahar Mahallere Nakledilmiş Olan Eşhasın 17 Zilkade 1333 Tarihli Kararname Mucibince Tasfiyeye Tabi Tutulan Emvali Hakkında Kararname.....	164
2.3.1.2.2. 20 Nisan 1338 (20 Nisan 1922) tarihli ve 224 sayılı Memalik-i Müstahlasadan Firar ve Gaybubet Eden Ahalinin Emval-i Menkule ve Gayrimenkulelerinin İdaresi Hakkında Kanun	168
2.3.1.2.3. 15 Nisan 1339 (15 Nisan 1923) tarihli ve 333 sayılı Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkındaki 17 Zilkade 1333 ve 13 Eylül 1331 tarihli Kanun-u Muvakkatin Bazı Mevaddı ile 20 Nisan 1338 Tarihli Emval-i Metruke Kanununu Muaddil Kanun.....	170
2.3.1.2.4. 24 Temmuz 1923'te imzalanarak 6 Ağustos 1924'te yürürlüğe giren Lozan Antlaşması	172
2.3.1.2.5. 28 Mayıs 1928 tarihli ve 1331 sayılı Mübadil, Gayrimübadil, Muhacir ve Saireye Kanunlarına Tevfikan Tevzi veya Adiyen Tahsis Olunan Gayrimenkul Emvalin Tapuya Raptına Dair Kanun	176

2.3.1.2.6. 28 Mayıs 1928 tarihli ve 1349 sayılı Emval-i Metruke Hesab-ı Carilerinin Bütçeye İrat Kaydına Dair Kanun	178
2.3.1.3. Günümüzde hâlen yürürlüğü devam eden emval-i metruke mevzuatı	179
2.3.2. Emval-i Metruke Mevzuatı'nın Öngördüğü Tasfiye Düzeni	182
2.3.2.1. Emval-i metruke mevzuatı'nın zaman bakımından uygulanması meselesi ..	182
2.3.2.2. Emval-i metruke mevzuatı'nın günümüzdeki uygulama alanı: emval-i gayrimenkule mülkiyetinin devlete intikali.....	186
2.3.2.2.1. Emval-i gayrimenkule mülkiyetinin intikalini düzenleyen mevzuatın kişi bakımından uygulama alanı	187
2.3.2.2.2. Emval-i gayrimenkule mülkiyetinin devlete intikal ettiği tarih.....	195
2.3.3. Emval-i Gayrimenkule Mülkiyetinin Devlete İntikalinin Hukuki Niteliği ve İleri Sürülebilecek İddialar	198
2.3.3.1. Emval-i gayrimenkule mülkiyetinin devlete intikalinin hukuki niteliği...	198
2.3.3.2. Hak arama yolları ve muhtemel sonuçları	200
2.4. Emval-i Metruke Mevzuatı ve Uygulamalarının Hukuka Uygunluğu: Kanun Devleti-Hukuk Devleti, Mülkiyet ve Miras Hakkı Perspektiflerinden Emval-i Metruke Tasfiyesinin İncelenmesi	205
2.4.1. Tasfiye Kanunu Kapsamında Yapılan Emval-i Metruke Tasfiyesinin Kanun-ı Esasi Dönemindeki Hukuk Anlayışına Uygunluğu	206
2.4.2. Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 Sayılı Kanunlar Kapsamında Yapılan Emval-i Metruke Tasfiyesinin Günümüzdeki Hukuk Anlayışına -1982 Anayasası ve AİHS-Uygunluğu.....	220
2.4.2.1. Mülkiyet hakkı kanunla mı sınırlanmıştır?	223
2.4.2.2. Mülkiyet hakkı, kamu yararı amacıyla mı sınırlanmıştır?	224
2.4.2.3. Mülkiyet hakkının sınırlanması, Anayasa'nın sözü ve ruhuna uygun mudur?.....	229
2.4.2.4. Mülkiyet hakkının sınırlanmasında hakkın özü korunmuş mudur, ölçülülük ilkesine ve son tahlilde demokratik toplum düzeninin gereklerine uyulmuş mudur?	230
2.4.3. Anayasa Mahkemesi'nin 22.04.1963 Tarihli Kararı Hakkında Bir Değerlendirme ..	239

3. BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNİN SOYKIRIM SUÇU YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ: SOYKIRIM SUÇUNUN TANIMI, UNSURLARI, ERMENİ SEVKİNE İLİŞKİN KARAR VE UYGULAMALARIN ULUSAL VE ULUSLARARASI CEZA HUKUKUNDAKİ YANSILAMALARI

3.1. Soykırım Suçunun Uluslararası Hukuktaki Gelişim Süreci, Unsurları ve Görünümü:	
Soykırım Suçuna Genel Bir Bakış	246
3.1.1. Soykırım Kavramının Doğuşu	246
3.1.2. Soykırım Sözleşmesi Çerçevesinde Soykırım Suçunun Unsurları, Cezalandırılacak Eylemler ve Soykırım Suçundan Sorumluluk.....	255
3.1.3. Soykırım Suçunun Uluslararası Hukuktaki Görünümü: Soykırım Yasağının Jus Cogens ve Erga Omnes Niteliği.....	257
3.2. Soykırım Suçu Çerçevesinde Ermeni Meselesinin Değerlendirilmesi: Ermeni Sevk ve İskânından Kaynaklanan Soykırım İddiaları Hakkında Karar Vermeye Yetkili Kuruluşlar, Bu Kuruluşların Usul ve Esas Bakımından Verebileceği Kararlar.....	260
3.2.1. Usule İlişkin Değerlendirme	260
3.2.1.1. Soykırım hükmü vermeye yetkili kuruluşlar	260
3.2.1.2. Soykırım hükmü vermeye yetkili makamların zaman bakımından yetkisi: Tabiî hâkim ilkesi.....	262
3.2.1.3. Soykırım hükmünün verilmesinde dayanılacak hukuk normları ve bu normların zaman bakımından uygulanması: Suç ve cezaların kanuniliği ilkesi	265
3.2.2. Esasa İlişkin Değerlendirme.....	275
3.3. Ermeni Sevk ve İskânı Sebebiyle Türkiye Devleti'nin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti.....	291
3.3.1. Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu	292
3.3.2. Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti.....	299
3.4. Ermeni Soykırımı İddialarının Uluslararası Mahkemeler, Uluslararası Kuruluşlar, Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Parlamentoları Nezdinde İncelenmesi Meselesi	311
3.4.1. Uluslararası Adalet Divanı Tarafından Ermeni Soykırımı İddialarının İncelenmesi	311
3.4.2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Tarafından Ermeni Soykırımı İddialarının İncelenmesi	316

3.4.2.1. “Ermeni soykırımı” ve bu doğrultuda AİHS m. 2 ve 3’ün ihlali iddiasıyla yapılacak başvurular.....	317
3.4.2.2. “Ermeni soykırımı”nı inkâr eden ifade açıklamalarına yönelik müdahalelerin AİHS m. 10’a aykırılığı iddiasıyla yapılacak başvurular	323
3.4.3. Yabancı Devlet Mahkemeleri Tarafından Ermeni Soykırımı İddialarının İncelenmesi	336
3.4.4. Yabancı Devletler ve Uluslararası Kuruluşlar Tarafından Ermeni Soykırımı İddialarının İncelenmesi.....	346
3.5. 1915 Olaylarının Hukuki Düzlemde Soykırım Kabul Edilebilmesinin Yolları ve Sonuçları	353
3.5.1. 1915 Olaylarının Hukuki Düzlemde Soykırım Kabul Edilebilmesinin Yolları .	353
3.5.2. 1915 Olaylarının Soykırım Kabul Edilmesinin Hukuki Sonuçları	358
SONUÇ	367
KAYNAKLAR	389
EKLER.....	435
EK-1 Sevk ve İskân Kararının Alınmasına Giden Süreçte Ermeni Faaliyetleri (25.05.1915 Öncesi)	436
EK-2 Sevk ve İskân Kararının Alınmasını Takip Eden Süreçte Ermeni Faaliyetleri (27 Mayıs 1915 Sonrası).....	446
EK-3 Sevk Edilen Ermeniler İçin Alınan Koruyucu Önlemler.....	457
EK-4 8 Ekim 1915 tarihli Muamele-i Umumiye-i Sevkiye Hakkında Talimatname	470
EK-5 Sevk ve İskân Sürecinde Suistimallerin Önlenmesi Çabası	477
EK-6 Dördüncü Ordu Komutanlığı’nın 5 Kasım 1915 tarihli Talimatnamesi.....	481
EK-7 28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihli Savaş Halleri ve Olağanüstü Siyasi Zorunluluklar Dolayısıyla Başka Yere Nakledilen Ermenilerin İskân ve İaşeleri ile Diğer Konular Hakkında Yönetmelik (Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Âhara Nakilleri İcra Edilen Ermenilerin İskân ve İaşıyla Hususat-ı Saireleri Hakkında Talimatnamedir)	484
EK-8 28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihli Savaş ve Olağanüstü Siyasi Zorunluluk Dolayısıyla Başka Yere Nakledilen Ermenilere Ait Mallar, Emlak ve Arazilerin İdaresi Hakkında Yönetmelik (Ahval-i Harbiye ve Zarûret-i Fevkalâde-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Âhara Nakilleri İcrâ Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlâk ve Arazinin Keyfiyyet-i İdaresi Hakkında Talîmât-nâme).....	486

EK-9 Osmanlı Devleti'nden Ayrılan Topraklarda Kalarak Bu Devletlerin Yahut Başka Bir Devletin Vatandaşlığını Alan Kişilerin, Mübadeleye Tabi Tutulan Kişilerin, 29 Ekim 1914 Tarihinde Müttefik Bir Devletin Vatandaşı Olan Kişilerin, Türkiye Devleti Topraklarında Kalan Mal Varlığının Akıbeti Hakkında Lozan Antlaşması'nda Yer Alan Hükümler.....	491
EK-10 Lozan Antlaşması'nda Yer Alan Maddelerin Uygulanmasını Göstermek Üzere Türkiye Devleti Tarafından Yapılan Düzenleyici İşlemler	500
EK-11 Lozan Antlaşması - Affı Umumiye Müteallik Beyanname ve Protokol	502
EK-12 Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi	508
ÖZGEÇMİŞ.....	515

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
App. No.	Application Number
ATASE	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı
AYM	Anayasa Mahkemesi
BAO	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BDH	Birinci Dünya Harbi Kataloğu (Koleksiyon)
bkz.	bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
Bn.	Başvuru numarası
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DH.EUM.2.şb	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Belgeleri 2.şube

DH.UMVM	Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri
DH.ŞFR	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri
Dos.	Eski Dosya No/Yeni Dosya No
Ed.	Editör
EYUCM	Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi
Fih.	Fihrist
FRY	Federal Republic of Yugoslavia
HR.SYS	Hâriciye Nezareti Tasnifi Siyasi Kısım Evrakı
ICTR	International Criminal Tribunal for Rwanda
ICTY	International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia
ILC	International Law Commission
İÜİFM	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
Kls.	Klasör No
m.	madde
MV	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
P1-1	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 1 No.lu Protokol m. 1
p.	paragraf
RG:	Resmî Gazete

RUCM	Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi
s.	sayfa
S.	Sayı
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SYVF	Sosyalist Yugoslavya Federal Cumhuriyeti
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TMK	Türk Medeni Kanunu
UAD	Uluslararası Adalet Divanı
UCD	Uluslararası Ceza Divanı
UDAD	Uluslararası Daimî Adalet Divanı
UHK	Uluslararası Hukuk Komisyonu
YFC	Yugoslavya Federal Cumhuriyeti

GİRİŞ

Başta Rus İmparatorluğu olmak üzere yabancı devletlerin desteğiyle güçlenen Ermeni komitacıların, Osmanlı Devleti topraklarında bağımsız bir devlet kurmak amacıyla gerçekleştirdikleri faaliyetleri önlemek üzere, Büyük Savaş sürecinde idari bir tedbir olarak alınan tehcir kararı ve bu kararın bir uzantısı olarak yapılan emval-i metruke tasfiyesiyle uzun soluklu bir sebep sonuç ilişkisi içinde incelenmesi gereken Ermeni meselesi, tarihî, siyasi, hukuki perspektifleriyle çok boyutlu bir sorun olarak günümüze kadar ulaşmış, siyasi ve hukuki düzlemlerde çeşitli kararlara konu olmuştur.

Siyasi düzlemde, bazı devlet parlamentoları, eyalet meclisleri, milletlerarası kuruluş organları, Ermeni sevk ve iskânını soykırım sayan kararlar almış; bu doğrultuda bazı devletler, “Ermeni soykırımı”nın inkârını suç sayan yasal düzenlemeler yapmıştır. Hukuki düzlemde, Ermeni meselesi, ifade hürriyeti yönüyle tartışılmış; AİHM, 15.10.2015 tarihli Perinçek/İsviçre¹ ve 28.11.2017 tarihli Merçan/İsviçre² kararlarında, soykırım suçuna ancak yetkili bir mahkemenin karar verebileceğini işaret ederek, "Ermeni soykırımı"nın inkârını cezalandırmayı AİHS m. 10 ile düzenlenen ifade hürriyetine aykırı bulmuştur. Ermeni sevk ve iskân uygulamaları, soykırım suçu kapsamında, yetkili bir mahkeme tarafından incelenmemiş, bir başka ifadeyle hukuki düzlemde hükme bağlanmamıştır.

Kamu hukuku alanında bir kararın, yetki, şekil, sebep, konu ve maksat unsurlarıyla hukuka uygunluk değerlendirmesine paralel bir değerlendirme, Tez’in Birinci Bölüm’ünde, Ermeni sevk ve iskân kararı için yapılmıştır. Ermeni sevk ve iskân kararı ve uygulamalarının, döneminin mer’i mevzuatına ve daha da ötesinde 1982 Anayasası’na ve AİHS’e uygunluğu hakkındaki incelemede arşiv belgeleri yol gösterici olmuştur. Sebep ve maksat bakımından hukuka uygunluk incelemesi, kararın alınmasında rol oynayan etkenlere ve kararla ulaşılmak istenen nihai sonuçlara ışık tutan arşiv belgelerine dayanan bir araştırma yapmayı gerektirmiştir. Bu incelemeyle, Ermeni sevk ve iskân kararı ve uygulamalarının, devletin varlığı ve güvenliğini korumaya yönelik ölçülü bir karar olup olmadığı incelenmiştir. Ermeni komita faaliyetleri, Meclis-i Vükela kararları, sevk ve iskânın yapıldığı bölgeler, sevk ve

¹ Perinçek / Switzerland, Second Section, App. No. 71510/08, 17.12.2013.

Perinçek / Switzerland, Grand Chamber, App. No. 71510/08, 15.10.2015.

² Merçan and Others / Switzerland, App. No. 18411/11, 28.11.2017.

iskân bölgelerinin genişletilme sebepleri, sevk ve iskân edilenlerin yerleştirildikleri bölgeler, bu bölgelerin tercih edilme sebepleri, sevk ve iskân uygulamasından muaf tutulanlar, Ermeni dul ve yetimlerin durumları, sevk ve iskân edilenler için alınan koruyucu tedbirler, sevk ve iskân edilenlerden kalan emvalin durumu, sevk bölgelerinde kurulan soruşturma komisyonları, sevk ve iskân sürecinde hukuka aykırı işlem ve ihmallerde bulunanlara uygulanan idari ve cezai yaptırımlar, sevk edilen Ermenilerin geri dönüşlerine izin verilmesi gibi birçok konu, sadece birincil kaynaklar olan arşiv belgeleri ile aydınlatılmış, türev kaynaklar kullanılmamıştır. Böylece, tehcir kararının sebep ve maksat unsurları hakkındaki kanaat birincil kaynaklara dayanmıştır.

Ermeni sevk ve iskânı neticesinde Ermenilerin geride bıraktığı taşınır, taşınmaz, alacak ve borçlara, kısaca aktif ve pasif mal varlığına ilişkin yapılan düzenleme ve uygulamalar, Tez'in İkinci Bölüm'ünün konusudur. 1915 senesinde kabul edilen kanunla önce sevk edilen Ermenilerden; ardından 1923 senesinde kabul edilen kanunla din ve milletine bakılmaksızın kaçak, kayıp, sürekli yer değiştirmiş tüm kişilerden geride kalan mal varlığının tasfiyesini düzenleyen emval-i metruke rejimine göre, anılan kişilerden kalan gayrimenkuller, bedelleri karşılığında, cinsine göre Vakıflar veya Maliye Hazineleeri namına kaydedilecek, menkul, alacak ve borçlar idari komisyonlar tarafından hazırlanacak tutanaklar üzerinden mahkemelerce tasfiye edilecek, kalan meblağ sahiplerine ödenecektir. Böylece emval-i menkule ve gayrimenkule mülkiyetinin, tesis edilen idari işlemler ve yargı kararları yoluyla yahut idari bir işlem yapılmaksızın yasa hükmü gereği doğrudan intikal yoluyla el değiştirmesi öngörülmüştür.

Emval-i gayrimenkule mülkiyetinin devlete intikalinin üzerinden bir asır geçmesine karşın mülkiyet hakkı iddiaları, hâlen yerel ve yabancı devlet mahkemeleri önüne taşınmakta ve güncelliğini korumaktadır. Bu yöndeki hak iddialarının, tazminat taleplerinin, ulusal, yabancı ve uluslararası yargı mercilerinde kabul görüp görmeyeceğine dair incelemede, öncelikle konuya uygulanacak mevzuatın tespiti gerekir. İkinci Bölüm'de, Osmanlı Devleti ve Türkiye Devleti yasama ve yürütme organları tarafından kabul edilen düzenlemeleri içeren emval-i metruke mevzuatının³ kişi, yer ve zaman bakımından uygulama alanı; emval-

³ Salahattin Kardeş'in "*Tehcir*" ve *Emval-i Metruke Mevzuatı* isimli eserinde, tehcir ve emval-i metruke mevzuatının orijinal metinleri, latin harflerine transkripsiyonları ve günümüz Türkçesine çevirileri bulunmaktadır. Anılan eser, bugüne kadar yapılmış ve yapılacak emval-i metruke hakkındaki hukuki çalışmaların pusulası niteliğindedir; bu anlamda doktrine büyük fayda sağlamış, fevkalade önemli bir eserdir. Kardeş, S. (Şubat 2016). "*Tehcir*" ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*. (Üçüncü Baskı). Ankara: Astana Yayınları.

i metruke mevzuat ve uygulamalarının yetki-şekil-sebep-konu-maksat yönleriyle hukuka uygunluğu; mevzuat doğrultusunda mülkiyet hakkına yapılan müdahalenin döneminin ve günümüzün ulusal ve uluslararası hukuk normlarına -1982 Anayasası ve AİHS- uygunluğu incelenmiş; emval-i metruke üzerinde iddia edilen hakların, idari yargıda görülecek iptal davalarının, adli yargıda görülecek aynen iade ve/veya tazminat davalarının, emval-i metruke mevzuatının Anayasa'ya aykırılığı iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurulması hâlinde yapılacak somut norm denetiminin, mülkiyet hakkı ihlali iddiasıyla AİHM'e yapılacak başvuruların, yabancı devlet mahkemelerinde açılan davaların hukuki tahlili ve muhtemel sonuçları değerlendirilmiştir.

Ermeni meselesinin soykırım iddiaları yönü, Tez'in Üçüncü Bölüm'ünün konusudur. Yabancı devletlerin ve uluslararası kuruluşların Ermeni meselesine bakışı, Ermeni sevkini soykırım sayan ve "Ermeni soykırımı"nın inkârını suç sayan düzenlemelerin hukuki mahiyeti ve sonuçları bu Bölüm'de tartışılmıştır.

Ermeni sevk ve iskân uygulamalarının, soykırım suçu kapsamında incelenmesinde, aşılması gereken beş kritik eşik vardır. *İlk olarak*, soykırım suçu hakkında hüküm vermeye yetkili merciler ortaya konmalı; *ikinci olarak*, tabii hâkim ilkesi çerçevesinde bu mercilerin zaman bakımından yetkisi ve daha özeldi 1915-1918 tarihlerinde gerçekleşen olayları yargılamaya yetkili olup olmadığı incelenmeli; *üçüncü olarak*, suç ve cezaların kanuniliği ilkesi çerçevesinde, bu mercilerin yargılamalarında esas alacağı hukuk normlarının 1915-1918 tarihleri arasında gerçekleşen olaylara uygulanıp uygulanmayacağı belirlenmeli; *dördüncü olarak*, usuli bir engelin bulunmadığı varsayılarak esas incelemesine geçilmeli, sevk ve iskân uygulamalarının soykırım suçunun esasları ile uyumlu olup olmadığı, bir başka ifadeyle suçun maddi ve manevi unsurlarının oluşup oluşmadığı değerlendirilmeli; *son olarak* Türkiye Devleti'nin Osmanlı Devleti tarafından yapılan Ermeni sevk ve iskân uygulaması bakımından sorumluluğa halefiyeti ortaya konmalıdır. Tez'de Ermeni meselesinin soykırım iddiaları veçhesi bu sıralamayla incelenmiştir.

Soykırımın manevi unsuru olan kasta ilişkin objektif⁴ bir kanaatle ulaşmak, bir başka deyişle tarih sayfalarını tarafsız okumak için, konunun birincil kaynakları olan arşiv

⁴ Kimi çevrelerce, sevk ve iskâna yönelik iddialar, objektif arşiv belgelerinden ziyade hatırat türü subjektif kaynaklara dayanmış; yahut bilgi ve belge seçici kullanılmıştır.

belgelerine dayalı tarihî bir inceleme yapma mecburiyeti doğmuştur. Bu doğrultuda, yüz milyonu aşkın belge ve defterden oluşan Osmanlı Devleti arşivinde, yoğun olarak tasnif edilmiş son dönem evrakları⁵ içinden, bir kısmı Türkçe'ye çevrilen⁶, bir kısmı Latin harflerine transkripsiyonu yapılan⁷ Başbakanlık ile Genel Kurmay Başkanlığı arşivlerinden yararlanılmıştır.

Tez'de Ermeni meselesi, geniş bir perspektif ve bütüncül bir yaklaşımla incelenmek istendiyse de, meselelerin tüm ayrıntılarıyla çözüme kavuşturulabilmesi, tek bir araştırmacının gücünü aşacak niteliktedir. Zira yukarıda işaret edildiği üzere tarihî, siyasi, hukuki yönleriyle çok boyutlu bir mesele olan Ermeni meselesinin, sadece hukuki veçhesi dahi birden çok hukuk dalına ait sorunları bünyesinde barındırmaktadır. Tez'de, Ermeni meselesinin, başta anayasa hukuku (Ermeni meselesine uygulanan normların yürürlüğe girdiği dönemin üst normlarına -1876, 1921, 1924 anayasaları- ve günümüzde yürürlükte olan 1982 Anayasası'na uygunluğu) ve daha özelde insan hakları hukuku (eşitlik ilkesi, yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, yerleşme ve seyahat özgürlüğü, düşünce ve ifade özgürlüğü vs.) olmak üzere, milletlerarası hukuk (antlaşmalar hukuku, milletler arası haksız fiil ve devletlerin bu bağlamdaki yükümlülük ve sorumlulukları, devam eden/halef devlet statüsü ve sonuçları, milletlerarası uyuşmazlıkların çözümü, yabancı devletlerin ayrıcalık ve bağışıklığı), hukuk tarihi, karşılaştırmalı hukuk, medeni hukuk (mülkiyetin kazanılması ve kaybı), ceza/ceza usul hukuku (milletlerarası suçlar, uygulanacak hukuk, yargılama yetkisi, cezai-hukuki sorumluluk vs.) gibi bilim dallarına temas eden konularının incelenmesi, böylece, meselenin Türk hukuk doktrininde bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmemiş olmasından doğan boşluğun doldurulması amaçlanmıştır. Mesele, birden fazla hukuk dalına temas ettiğinden, çok yönlü bir araştırma yapma mecburiyeti doğmuştur. Disiplinler arası

⁵ Halaçoğlu, Y. (Eylül 2015). *Ermeni Tehciri*. (Yirmi Dördüncü Baskı). İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, s. 9.

⁶ Genel Kurmay Başkanlığı. (2005). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt I-II*. Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları.

Genel Kurmay Başkanlığı. (2006). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt III-IV*. Ankara: Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yayınları.

Genel Kurmay Başkanlığı. (2006). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt V-VI*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Genel Kurmay Başkanlığı. (2007). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt VII*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Genel Kurmay Başkanlığı. (2008). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt VIII*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

⁷ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (2007). *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*. Ankara: Sistem Ofset.

The Turkish Republic Prime Ministry. (1995). *Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)*. Ankara: Publication No: 25 of the General Directorate of the State Archives Directorate of Ottoman Archives.

çalışma yapmak, tek alanda çalışma yapmaya kıyasla daha yoğun bir mesai gerektirir ve bunun yanında hata yapma riskini artırır. Bu zorluk ve riskler göze alınarak çalışma konusu seçilmiş, kalan boşlukların konunu uzmanları tarafından doldurulmasında Tez'in yol gösterici olması umut edilmiştir.

Çalışmada, Ermeni tehcir karar ve uygulamalarının, anayasa hukuku alanına giren meselelerinin değerlendirilmesi daha ayrıntılı, özgün ve yenilikçidir. Ancak medeni hukuk ve ceza hukuku meselelerine ilişkin de, bugüne kadar dile getirilmemiş bazı hususlara işaret edilebilmiştir.

Ermeni tehcir karar ve uygulamaları, doktrinde ilk kez, yetki-şekil-sebep-konu-maksat yönleriyle incelenmiştir. Ermeni tehcirinin sebep ve maksat unsurlarına ışık tutan Osmanlı Devleti arşiv belgelerden Türkçe'ye çevirisi yapılmış olanlar⁸, Tez içinde çoğunlukla doğrudan alıntı yoluyla parantez içinde verilmiştir; böylece ilgili bilgi, objektif ve yorum katılmadan aktarılmıştır. Latin harflerine transkripsiyonları yapılmış Osmanlıca arşiv belgelerinin⁹ tamamı Türkçeye çevrilmiş, dolaylı alıntı yoluyla Tez'e aktarılmıştır. Böylece, dağınık hâlde bulunan arşiv belgeleri -sevk ve iskân kararının sebep, konu ve maksat yönleriyle birbirlerini tamamladığını ortaya koyacak biçimde- tasnif edilmiştir. İlerleyen yıllarda, Ermeni meselesinin, soykırım suçu kapsamında UAD nezdinde incelenmesi hâlinde, Tez'de tasnif edilen ve tehcirin amacına -soykırım suçunun menevi unsuruna- doğrudan ve dolaylı işaret eden belgelerden yararlanılması ümit edilmektedir.

Tez'de, sorunların çözüme kavuşturulmasında, tümden gelim yöntemi kullanılmış; Ermeni meselesi, uyuşmazlığın saptanması, çözüm bekleyen hukuki sorunların belirlenmesi,

⁸ Genel Kurmay Başkanlığı. (2005). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt I-II*. Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları.

Genel Kurmay Başkanlığı. (2006). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt III-IV*. Ankara: Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yayınları.

Genel Kurmay Başkanlığı. (2006). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt V-VI*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Genel Kurmay Başkanlığı. (2007). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt VII*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Genel Kurmay Başkanlığı. (2008). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt VIII*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

⁹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (2007). *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*. Ankara: Sistem Ofset.

The Turkish Republic Prime Ministry. (1995). *Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)*. Ankara: Publication No: 25 of the General Directorate of the State Archives Directorate of Ottoman Archives.

norm arayışı ve denetimi, sonuç (yargı) sıralamasıyla incelenmiştir. Gerek soykırım gerekse mülkiyet iddiaları kapsamında, yabancı devletler ve uluslararası yargı organları nezdinde yapılması muhtemel yargılamaların hukuki akıbetine yönelik tartışmada, önce uyuşmazlık için uygulanacak norm belirlenmiş, ardından ilgili yargı organlarının içtihatları incelenmiş, çıkarsanan soyut ölçütler temelinde, henüz dava konusu olmamış konulara ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur.

1. BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNİN DOĞUŞU: ERMENİ SEVK VE İSKÂNI

1.1. Osmanlı Devleti’nde “Tehcir” Kurumunun Görünümleri ve Ermeni Tehcirinin Hukuki Niteliği

Kelime anlamı “*göç ettirme, sürgün*”¹⁰ olan tehcir kelimesi, Osmanlı Devleti terminolojisinde “*ülke içinde bir yerden başka bir yere nakil*”, “*zorunlu göç*” anlamında kullanılmıştır¹¹. Osmanlı Devleti’nde tehcir kurumunun iki farklı görünümü vardır: Birincisi idari bir uygulama olan “*iskân ve yerleştirme*”, ikincisi cezai bir uygulama olan “*nefy, sürgün*”dür¹².

Osmanlı arşivlerinde yer alan devletin iç yazışmalarında, Ermeni tehciri için, nefy veya sürgün ifadeleri yerine, çoğunlukla sevk ve iskân ifadesinin kullanılması bilinçli bir tercihtir. Kelime anlamı, “*yollama, gönderme*”¹³ olan sevk; “*yerleştirme*”¹⁴ olan iskân sözcüklerinin tercih edilmesi, tehcir uygulamasının cezai nitelikte değil idari nitelikte bir karar olduğunu doğrular. Bu Tez’de de Osmanlı arşiv belgelerindeki terminolojiye uygun olarak, Ermeni tehciri için sevk ve iskân ifadesi kullanılmıştır.

Birinci anlamıyla idari nitelikteki tehcirde devlet, çeşitli sebeplerle¹⁵, kendi hâkimiyeti altında yaşayan topluluklardan bir kısmını, belirli program ve kurallar çerçevesinde, yerleşik

¹⁰ Devellioğlu, F. (2016). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (Otuz İkinci Baskı). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, s. 1237.

Yılmaz, E. (1992). *Hukuk Sözlüğü*. (Dördüncü Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları, s. 889.

¹¹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. VI.

¹² Kavaklı Kundakçı, S. (2017). “Nefy (Sürgün) Cezası Üzerine Bir Değerlendirme”. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (11), s. 595.

¹³ Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 1104. Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, s. 779.

¹⁴ Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 518. Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, s. 427.

¹⁵ Yeni fethedilen bölgelere, özellikle Balkanlar ve Akdeniz adalarına, Anadolu’nun çeşitli yerlerinden Müslüman Türk halk nakledilerek bu bölgeler Türkleştirilmiş; yahut boş ve âtil (hâli ve harâb) topraklara nüfus kaydırarak bu bölgeler tarımsal ekonomiye kazandırılmış (şenlendirilmiş); yahut göçebe yaşamları sebebiyle idari, sosyal ve ekonomik sorunlara neden olan Türkmen-yörük gruplarının yerleşik hayata geçirilmiştir. Bu anlamda tehcir, Devlet eliyle yapılan bir iskân planlamasıyla, iskâna tabi tutulacak reâyânın tespit edilip eski yerleşim yerlerinden alınması ve belirlenen yeni yerleşim yerlerine iskân ettirilmesidir. Tehcir edilenlerin gruplar hâlinde kaçmamaları için önlemler alınmış, tehcir askerî görevliler nezaretinde yapılmış, tehcir edilenler çoğu zaman hayvanları dâhil taşınabilir mallarıyla birlikte yaya olarak “sürülerek” yeni yerleşim yerlerine nakledilmiştir. Köksal, O. (2006). “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı

oldukları bölgelerden alıp başka bir bölgeye/bölgelere yerleştirir¹⁶. Bu anlamıyla tehcir, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinde, imar, iskân ve güvenlik politikası gereğince, yeni fethedilen yerlere Müslüman veya gayrimüslim halkın yerleştirilmesi suretiyle uygulanmıştır¹⁷. Devletin, politik ve sosyo-ekonomik amaçlar gütmesine¹⁸, tehcir edilen gruplar için birçok özendirici tedbir almasına, ekonomik ve mali destek sağlamasına rağmen, “iskân ve yerleştirme” anlamında tehcir, kimi zaman olumsuz algılanmıştır¹⁹. Bunun yanında kimi zaman, örtülü ve toplu bir cezalandırma amacının bulunduğu uygulamalara da rastlanır²⁰. Kuruluş döneminde, ahalinin, yeni fethedilen yerlere yerleştirildiği dışa tehcir politikası; kuruluş ve genişleme devrini izleyen, imparatorluğun dinamizmini kaybettiği 16. yüzyıl sonları itibarıyla, yerini tedricen içe tehcir politikasına terk etmiştir²¹. 17 ila 19. yüzyıllarda yaşanan iç karışıklıklar ve savaşlarda, halk kitlelerinin göçleri sonucu bozulan zirai düzeni tekrar tesis etmek amacıyla yeni bir tehcir ve iskân siyaseti yürütülmüştür²². Bu doğrultuda, şekavet bölgelerinin yabancı devletlerin nüfuzuna girmesini önlemek amacıyla, bu bölgelerde devlet emirlerini yerine getirmeyen gruplar, uzak mahallere sevk edilmiştir²³.

İkinci anlamıyla cezai nitelikteki tehcir, “sürgün, nefy” ifadeleriyle anılır. Kelime anlamları, “*bir kimsenin, belli bir kent ya da kasabada oturmaya zorunlu tutulması sonucunu doğuran ceza*”²⁴ olan sürgün ile “*suç işleyen kimsenin, bulunduğu yerden alınarak, onun başka bir yere geçici veya devamlı olarak (ömürboyu) oturmak zorunda*

Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları”. **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**. Sayı: 19, s. 283-284.

Osmanlı'da tehcir siyaseti hakkında başka bir inceleme için bkz: Barkan, Ö. L. (1953), “Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”. **İÜİFM**, CXIII, s. 56-78.

¹⁶ Köksal, O. “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları”, s. 283.

¹⁷ Barkan, Ö. L. “Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, s. 56-78. Ecehan, A. (2008). “Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”. **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Volume 1/5, s. 27.

¹⁸ Halaçoğlu, Y. (2014). **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**. (Beşinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 1.

¹⁹ Köksal, O. “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları”, s. 284.

²⁰ Kuruluş döneminde Osmanlı Devleti'nin hasmı Karamanoğulları'nın siyasi şemsiyesi altındaki çeşitli Türkmen grupların, değişik bölgelere tehcirleri yahut çeşitli isyan ve haydutluk olaylarına karışan kalabalık grupların yerlerinden alınarak başka bölgelere iskân edilmeleri örneklerinde, bir cezalandırma amacı da söz konusudur. Köksal, O. “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları”, s. 284.

²¹ Halaçoğlu, Y. **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, s. 3-6.

²² Halaçoğlu, Y. **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, s. 6-8.

²³ Halaçoğlu, Y. **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, s. 8-10.

²⁴ Yılmaz, E. **Hukuk Sözlüğü**, s. 832.

*bırakılması biçimindeki ceza, sürgün*²⁵ “*sürme, sürgün etme*”²⁶ olan nefy, cezai nitelikte tehciri ifade eder. Cezai nitelikteki tehcir, Müslüman yahut gayrimüslim olmasına bakılmaksızın, örfi ve şeri hukuk kapsamındaki ilgili suçları işleyen kişilere uygulanır²⁷. Böylece bulunduğu yerden başka bir mahale belirli bir süre (muvaakkaten) uzaklaştırılan²⁸ mahkûmun terbiye edilmesi, tekrar suç işlemesinin önlenmesi amaçlanır²⁹. Osmanlı Devleti’nin altı yüz yıllık tarihinin hemen her döneminde, çeşitli sebeplerle toplu hareket ve isyanlara karışanlara, din ve milletine bakılmaksızın tehcir cezası verilmiştir³⁰.

Cezai nitelikteki tehcir kararının verilebilmesi için bir dizi hukuki aşamadan geçilmesi gerekir. Suçlu aleyhinde mahallî kadıliklara veya mülki-idari makamlara yapılan şikâyetler soruşturulur; doğrudan merkeze şikâyetle bulunulmuşsa yine suçun işlendiği veya suçlunun bulunduğu yerin ilgili mercileri bilgilendirilerek olayın soruşturulması istenir³¹. Nefy istekleri, sadrazama, onun yokluğunda sadaret kaymakamına sunulur ve bunlar tarafından padişaha arz edilir. Nefy kararının kesinleşmesinde son merci padişaktır. Padişah, resen de nefy kararı verebilir³². Kanun-ı Esasi m. 113³³’te 1909 yılında yapılan değişiklikle padişahın nefy yetkisi kaldırılmıştır. Nefy gerektiren suçlar ile ilgili hüküm verme yetkisi, Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye’ye verilmiştir³⁴.

Osmanlı döneminde tehcir cezası, yaygın olarak, kamu düzenine karşı suçlar için uygulanmıştır³⁵; bunun dışında halka zulüm, rüşvet, görevi ihmal, kalpazanlık, adam

²⁵ Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, s. 672.

²⁶ Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 959.

²⁷ Ecehan, A. “Osmanlı Devleti’nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”, s. 14.

²⁸ Köksal, O. “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları”, s. 287, 289.

²⁹ Kavaklı Kundakçı, S. “Nefy (Sürgün) Cezası Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 598.

³⁰ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. VI.

³¹ Köksal, O. “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları”, s. 295.

³² Köksal, O. “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları”, s. 296.

³³ Kanun-ı Esasi m. 113’ün son cümlesinde geçen “*Hükûmetin emniyetini ihlal ettikleri idare-i zabitanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit olanların memalik-i mahrusa-i şaheneden ihraç ve teb’id etmek münhasıran Zat-ı Haziret-i Padişahinin yedi iktidarındadır.*” ifadesiyle, padişaha çok geniş bir takdir alanı tanınarak verilen nefy yetkisi, 1909 değişiklikleriyle kaldırılmıştır.

³⁴ Köksal, O. “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları”, s. 295.

³⁵ Erim, N. (1984). “Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme”. *Osmanlı Araştırmaları*. İstanbul, Sayı IV, s. 84.

öldürme veya yaralama, fuhuş, sahte evrak düzenlemek, cinsel saldırı suçları, mezhep değiştirmeye zorlamak, yalancı şahitlik, iftira, hırsızlık, münecimlik, kaleden suçlu kaçırmak, tagallüp, tezvîr ve teşvik, asayiş bozmak, emre itaatsizlik, şekavet, fetva emirlere karşı gelmek, fal bakmak, vergi ödememek, kaçakçılık, devleti zarara uğratmak gibi suçlar³⁶ için de tehcir cezası uygulanmıştır³⁷.

Büyük Savaş döneminde alınan Ermeni tehciri kararının, hukuki mahiyeti itibarıyla, “iskân ve yerleştirme” anlamında idari bir niteliğe mi, yoksa “nefy” anlamında cezai bir niteliğe mi sahip olduğunun tespiti, bu kararın hukuka uygunluğuna ilişkin yapılacak değerlendirmenin de başlangıç noktası olması³⁸ bakımından önemlidir.

Cezai anlamda tehcir kararının hangi hukuki süreçlerden geçerek hangi devlet organları tarafından alınacağına ilişkin yukarıdaki açıklamalar dikkate alındığında, Ermeni tehcirinin cezai bir karar olmadığı anlaşılr. Zira Ermeni tehciri kararı, yargı organı tarafından tesis edilen bir yargı kararına değil, İçişleri Bakanı tarafından alınan idari bir karara ve ardından bir muvakkat kanuna dayanır. Bu bakımdan tehcir kararı, şekli anlamda bir yargı kararı olmadığı gibi, iddia tespit ve müeyyide aşamalarından geçmediğinden maddi anlamda bir yargı kararı da değildir. Organik ve fonksiyonel anlamda cezai niteliğe sahip olmayan sevk ve iskân kararıyla, olağanüstü savaş koşullarında Devlet’in güvenliğinin

1826-1833 yıllarını içeren 929-A Numaralı Kalebend Defteri özelinde yapılan incelemede de sürgün cezasının yüzde sekseninin devlet düzenine karşı işlenen suçlardan ötürü verildiği görülmüştür. Kavaklı Kundakçı, S. “Nefy (Sürgün) Cezası Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 611.

³⁶ 1858 tarihli Ceza Kanunnâmesi m. 2, 3, 4, 5’te suçlar (cerâim); cinayet, cünha ve kabahat olmak üzere üçe ayrılmış; tehcir, cinayet ve cünha kategorisi için verilen bir ceza olarak düzenlenmiştir. Buna göre cinayet, terhîbî cezalandırmayı gerektirir, terhîbî cezalar; ölüm, teşhirle birlikte müebbed veya muvakkat kürek ve kalebendlik, müebbed sürgün, müebbeden rütbe ve memuriyetten mahrumiyet ve medenî hakların düşmesidir (md. 3). Cünha, tedibî cezaları gerektirir, tedibî cezalar; bir haftadan fazla hapis, muvakkat sürgün, memuriyetten tard ve para cezalarıdır (md. 4). Kabahat, tekdirî mumaleyi gerektirir, tekdirî muameleler; yirmidört saatten bir haftaya kadar hapis ve en fazla yüz kuruşa kadar olan para cezalarıdır (md. 5). (Akgündüz, S., N. (2010). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Uygulaması*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 79.)

³⁷ Osmanlı Devleti’nde, sürgün ve kalebendlik cezası verilen suçlar özelinde bir inceleme için bkz. Erim, N. “Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme”, s. 79-88.

³⁸ Tehcir kararının Osmanlı Devleti’ne karşı silahlı saldırı hâlinde olan Ermeni komitacılar değil, devletin iç güvenliğine karşı eylemde bulunduğu yönünde bir karar yahut emare olmayanları da kapsayacak şekilde ilgili bölgelerde yaşayan Ermenilere uygulanması hukuka ve suç ve cezaların şahsiliği ilkesine aykırılık yaratacağı düşünülse de, burada sevk ve iskân uygulamasının cezai değil idari niteliğinin vurgulanması gerekir. Bunun yanında Kanun-ı Esasî’de ceza sorumluluğunun şahsiliği ilkesi düzenlenmediği gibi Osmanlı Devleti’nin anılan döneminde kolektif sorumluluğa yönelik uygulamalara da rastlamak mümkündür.

sağlanması amacı güdüldüğünden; bu kapsamda sevk ve iskâna tabi tutulan kişilere bir yaptırım uygulama maksadı da güdülmemiştir³⁹.

Ermeni tehciri kararı, bir muvakkat kanuna dayandığından şeklî-organik anlamda bir idari karar; genel, sürekli, objektif, kişilik dışı bir “kural-işlem (*acte-règle*)” ortaya çıkardığından maddi-fonksiyonel anlamda bir yasama kararı, normlar hiyerarşisindeki konumu bakımından kanun hüküm ve kuvvetinde bir karardır. Maddi ve şeklî kriterlerin yanında, kararın sebep ve amaç unsurları da dikkate alındığında, Ermeni tehciri kararı, “iskân ve yerleştirme” mahiyetinde, Devlet’in içtehcir siyasetinin tipik bir örneğidir.

1.2. Ermeni Sevk ve İskânı Hakkında Düzenlemeler

1.2.1. 14 Mayıs 1331 (27.05.1915) Tarihli Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükûmete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-u Muvakkat⁴⁰

19 Mayıs 1331 (01.06.1915) tarihli 2189 sayılı Takvim-i Vakayi’de yayımlanan ve Tez’de bundan sonra “Sevk ve İskân Kanunu”⁴¹ ismiyle anılacak bu kanun, Ermeni sevk ve iskânına dair mevzuatın ilk halkasıdır. Bu düzenleme şeklî-organik anlamda bir idari düzenleyici işlem; Kanun-ı Esasi m. 36 kapsamında kabul edilmiş bir muvakkat kanundur.

1982 Anayasasında düzenlenen kanun hükmünde kararname kurumunun izdüşümü⁴² olan Kanun-ı Esasi m. 36, muvakkat kanun kurumunu şöyle düzenlemiştir:

³⁹ “Sevk ve İskân Kararının Amacı” bölümünde konu hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

⁴⁰ Anılan kanunun orijinal metni, latin harflerine transkripsiyonu ve güncel Türkçe’ye çevirisi için bkz. Kardeş, S. “*Tehcir*” ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 29-35.

⁴¹ **Madde 1-** Sefer zamanında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların vekilleri, müstahkem mevki komutanları; halk tarafından herhangi bir surette Hükûmet emirlerine ve yurt savunması ve güvenlik korunması ile ilgili uygulama ve düzenlemelere karşı muhalefet, silahlı saldırı ve direniş görürlerse, hemen askerî kuvvetlerle şiddetli bir şekilde önlem almaya ve saldırı ve direnişi kökünden yok etmeye yetkili ve mecburdurlar.

Madde 2- Ordu ve müstakil kolordu ve tümen komutanları askerî gereklere dayanan veya casusluk hiyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar halkını tek tek veya toplu olarak diğer bölgelere sevk ve iskân ettirebilirler.

Madde 3- Bu Kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Madde 4- Bu Kanunun hükümlerini yürütmeye, Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı yetkilidir.

⁴² 1982 Anayasası ve Kanun-ı Esasi ile düzenlenen kanun hükmünde kararname kurumu, bazı farklılıklar gösterir. Kanun-ı Esasi m.113’e göre olağanüstü hâl ilan edilmesi hâlinde, Meclis-i Vükela’nın m. 36’ya göre

“*Meclis-i Umûmî münakit olmadığı zamanlarda devleti bir muhataradan veyahut emniyet-i umûmîyeyi halelden vikaye için bir zaruret-i mübremeye zuhur ettiği ve bu babda vaz’ına lüzum görünecek kanunun müzakeresi için Meclisin celp ve cem’ine vakit müsait olmadığı hâlde Kanun-ı Esasi ahkâmına mugayir olmamak üzere Heyet-i Vükela tarafından verilen kararlar Heyet-i Meb’usan’ın ictimaiyle verilecek karara kadar ba-irâde-i seniyye muvakkaten kanun hüküm ve kuvvetinde olup ilk ictimada Heyet-i Meb’usan’a tevdi edilmek lazımdır.*”⁴³

Maddeye göre, muvakkat kanun yapma yetkisi Heyet-i Vükela’ya (Bakanlar Kurulu) doğrudan Anayasa tarafından verilmiştir. Meclis-i Umumi toplantı hâlinde bulunmadığı takdirde, devleti bir tehlikeden yahut kamu güvenliğini bozulmaktan korumak zaruretinin doğması ve kanunun müzakeresi için Meclisin toplanmasına zamanın kifayet etmemesi hâlinde, Heyeti-i Vükela’ya, Kanun-ı Esasi hükümlerine aykırı olmayacak içerikte, kanun hüküm ve kuvvetinde geçici kararlar alma yetkisi verilmiştir. Anılan kararlar padişahın tasdikinden geçecek ve ilk toplantısında Heyet-i Mebusan’a tevdi edilecektir. Uygulamada, bu maddeye dayanılarak yapılan düzenlemeler muvakkat kanun ismiyle anılmış ve Kanun-ı Esasi döneminde çok sayıda muvakkat kanun çıkarılmıştır⁴⁴.

muvakkat kanun yapma yetkisi vardır. Kanun-ı Esasi’ye göre Meclis-i Vükela’nın muvakkat kanun yapmak için bir yetki kanununa ihtiyacı yoktur, yetki doğrudan Anayasadan kaynaklanır. 1982 Anayasası’nda ise olağan hâllerde (m. 91) Bakanlar Kurulu’na, olağanüstü hâllerde (m. 121) Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu’na kanun hükmünde kararname yapma yetkisi verilmiştir; olağan hâllerde bu yetki meclis tarafından verilecek bir yetki kanunundan, olağanüstü hâllerde doğrudan Anayasa’dan kaynaklanır. Meclis-i Vükela, Meclis-i Mebusan’ın *münakit olmadığı zamanlarda*, bir başka ifadeyle toplantı hâlinde olmadığı zamanlarda muvakkat kanun çıkarabilir, 1982 Anayasasında ise böyle bir şart yoktur. Kanun-ı Esasi’de, devleti bir tehlikeden veya kamu güvenliğini bozulmaktan korumak zaruretinin doğması, ancak kanunun müzakeresi için Meclisin toplanmasına zamanın kifayet etmemesi hâlinde muvakkat kanun çıkarılabilir, 1982 Anayasasında ise olağan dönemlerde de kanun hükmünde kararname çıkarılabilir.

⁴³ Kanun-ı Esasi’de 1909 tarihinde yapılan değişiklikten sonraki hâlidir. 1909 değişikliği ile madde metnine “*ilk ictimada Heyet-i Meb’usan’a tevdi edilmek lazımdır*” şartı eklenmiştir.

Madde metinleri için bkz. Gözübüyük, A., Ş. (Ekim 2002). *Türk Anayasa Metinleri*. (Dördüncü Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi, s. 17, 34.

1876 Anayasası m. 36, 1889 Bulgar Anayasası m. 47 ve 1831 Saksonya Anayasası’nın ilgili maddesi birbirleriyle benzerlik gösterir; madde metinleri için bkz. Flanz, G. H. *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri; Anayasacılık Hareketlerinin Mukayeseli Olarak İncelenmesine Giriş*, s. 118.

⁴⁴ 1908-1918 yılları arasında 1061 adet muvakkat kanun çıkarılmıştır: Tunaya, T., Z. (1975). *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 113.

Bunlardan Cumhuriyet dönemine uzayacak şekilde çok uzun süre de yürürlükte kalanlar olmuştur; örneğin, 4 Şubat 1339 (1913) tarihli Memurîn Muhakematı Hakkında Kanun-u Muvakkat, 4.12.1999 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 2.12.1999 tarihli ve 4483 sayılı Memurlar ve Diğer Kamu Görevlilerinin Yargılanması Hakkında Kanun ile yürürlükten kaldırılmıştır. Daver, B. (1952). “Fevkalade Hâller ve Ferdi Hürriyetler”. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 7 (1), s. 172. Web: <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/ausbf/article/view/5000055349/5000052655> adresinden 10.11.2017’de alınmıştır. Gözler, K. (2000). *Türk Anayasa Hukuku*. (Birinci Baskı). Bursa: Ekin Yayınevi, s. 659.

1909 tarihli Anayasa değişikliği ile yürürlüğe giren ve bu anlamda Ermeni sevk ve iskânı dönemini de ilgilendiren Heyet-i Mebusan’a tevdi edilme mecburiyeti, muvakkat kanunların meriyeti bakımından infisahi şarttır. Meclisin bu kararnameleri onaylaması veya hiçbir işlem yapmaması hâlinde, kararnameler yürürlükte kalmaya devam eder, meclisin reddetmesi hâlinde ise yürürlükten kalkar⁴⁵. Yürürlükte olduğu dönem boyunca muvakkat kanuna dayanarak yapılan işlemler geçerliliğini korur.

Savaş döneminde Hükûmet uygulamalarına karşı gelenler hakkında alınacak tedbirleri düzenleyen Sevk ve İskân Kanunu, sıkıyönetim rejimi kapsamında çıkarılmış bir kanundur. Bu Kanun, sıkıyönetim rejiminin sınırlarını çizen Kanun-ı Esasi m. 113 ve dönemin sıkıyönetim kanunu olarak genel hükümler ihtiva eden İdare-i Örfiye Kararnamesi çerçevesinde değerlendirilmelidir. Kanun-ı Esasi m. 113, sıkıyönetim bölgelerinin, nizam-ı mahsus yani özel düzenlemelerle idare edileceğini düzenlemiştir. Anılan özel kanun niteliğinde olan Sevk ve İskân Kanunu m. 4’de, kanun hükümlerini yürütmeye, Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı’nın yetkili olduğu ifade edilmiştir. Bu düzenleme, Kanun-ı Esasi’de yer almayan ama İdare-i Örfiye Kararnamesi m. 3’te yer alan, sıkıyönetim süresince hükûmet-i mülkiyenin⁴⁶ haiz olduğu yetkilerin hükûmet-i askeriye⁴⁷ intikal edeceği düzenlemesinin bir yansımasıdır.

Sevk ve İskân Kanunu, ordu ve müstakil kolordu ve tümen komutanlarına, sevk ve iskân kararı alma yetkisi vermiştir. İşlemin sebep unsuru olarak, askerî gereklerin doğması veya casusluk hıyanetlerinin hissedilmesi gösterilmiştir; böylece, ordu ve müstakil kolordu ve tümen komutanlarına geniş bir takdir alanı tanınmıştır. Bunun yanında, maddede geçen, “sevk ve iskân ettirebilirler” ifadesi, askerî gereklerin doğması veya casusluk hıyanetlerinin hissedilmesi hâlinde sevk ve iskân kararı almak konusunda, ordu, kolordu ve tümen komutanlarına yine bağlı değil takdir yetkisi vermiştir.

Tipik bir sıkıyönetim kanunu olan Sevk ve İskân Kanunu’nun, döneminin hukuk anlayışıyla ne ölçüde örtüştüğünü incelemekte yarar vardır. Bu incelemede, sevk ve iskânın

⁴⁵ Daver, B. (1961). *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*. Ankara: Sevinç Matbaası, s. 115.

⁴⁶ Bugünkü anlamıyla valilik ve kaymakamlık.

⁴⁷ Bugünkü anlamıyla yerel askerî yönetim.

uygulandığı dönemde, dünyada ve Osmanlı Devleti'nde, hak ve hürriyetlerin olağanüstü hâllerde sınırlandırılma rejimi ortaya koymak gerekir.

1.2.2. Ermeni Sevk ve İskânı Kararının İçinde Doğduğu Hukuk Rejimi: Mukayeseli Hukukta ve Osmanlı Devleti'nde Sıkıyönetim

1.2.2.1. Karşılaştırmalı Hukukta Temel Hak ve Hürriyetlerin Sıkıyönetim Rejimi Kapsamında Sınırlandırılması

Kanun-ı Esasi m. 113 ile düzenlenen sıkıyönetim rejimi, m. 36 ile yürütmeye verilen kanun hüküm ve kuvvetinde düzenleme yapma yetkisi, dönemi itibarıyla anakronik bir uygulama değildir. Sıkıyönetim rejiminin temelleri Roma'ya, "*Halkın selameti, kanunu kaldırır*" kaidesine dayanır⁴⁸. Yeniçağın başlarından itibaren kralların, yüksek imtiyaz ve hükümdarlık yetkilerine dayanarak, istisnai durumlarda olağanüstü yetkilere sahip komiserler⁴⁹ (comissarii) atadığı görülür.

Avrupa'da 19. yüzyılda başlayan anayasacılık hareketleri ile olağanüstü hâl müessesesinin sınırları çizilmiş; olağanüstü hâl rejimlerine yer veren anayasalarla tedricen, kralın kendi takdirine göre değişen olağanüstü hâl anlayışından, hukuki ve kanuni olağanüstü hâl rejimine geçilmiştir⁵⁰. Hükûmet edenlerin, olağanüstü hâllerde sahip olduğu

⁴⁸ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye'de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 16.

Roma'da krallık devrinin sona ermesinin takiben, savaş ve isyan hâllerinde tüm yetkiler tek bir şefe devredilmiştir. Roma'da kanuni diktatörlüğün en önemli özelliği, bunun belli bir süreyle sınırlanmış olması ve hangi durumlarda kanuni diktatörlük usulüne başvurulacağına Senato tarafından karar verilmesidir. Anılan hâllerde, bir askerî şefe diktatör ünvanının verilmesi, birtakım şerh şartlarına ve geleneklere uygun olarak gerçekleşmiştir. Eski Roma ve Yunandaki olağanüstü hâl uygulamaları hakkında bilgi için bkz. Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye'de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 10. Daver, eski Yunan ve Romada olağanüstü hâl rejimleri hakkında geniş ve ayrıntılı açıklamalar için, Fustel de Coulanges'in *La Cité Antique* isimli çalışmasını işaret etmiştir.

⁴⁹ Kendisi de bir dönem komiserlik yapmış olan J. Bodin'e göre, zorunlu hâllerde hükümdarın kendi takdirine göre karar alması, tabii hukukun bir gereğidir. Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye'de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 11.

⁵⁰ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye'de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 11.

1826 Portekiz Şartı m. 74; 1819 Baden Anayasası m. 66; 1834 İspanyol Estatuo Real m. 37, Danimarka Anayasası m. 25; Flanz, G. H. (1956). *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri; Anayasacılık Hareketlerinin Mukayeseli Olarak İncelenmesine Giriş*. (Çev. N. Erder, Ş. Mardin ve A. Sinanoğlu). Ankara: Ankara Üniversitesi. Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları, s. 106-107, 115.

yetkilerin niteliği, kapsamı ve sınırları hakkında, 19. yüzyılda çeşitli tartışmalar yaşanmıştır⁵¹.

Zaruret hakkı kuramını benimseyen, Alman hukukçuları başta olmak üzere⁵² bazı düşünür ve siyasetçiler⁵³, olağanüstü hâllerde yetkilerin sınırlandırılmayacağını, hukuk kuralları dışına çıkmanın kaçınılmaz olduğunu ileri sürmüştür. Bu görüşe göre “*Demokrasi, barışın çocuğudur ve annesinden ayrı yaşayamaz*”⁵⁴. Kamu hürriyetleri bakımından fevkalade tehlikeli sonuçlar doğurabilecek bu görüşe göre, zaruret hâli, zaruret hakkı doğurur. Devletin selameti için hukuk feda edilebilir, edilmelidir. Devleti korumak amacıyla her türlü tedbiri almak ve her çareye başvurmak, yürütmenin sadece görevi değil aynı zamanda hakkıdır⁵⁵. 1907 yılında Çarlık Rusya Hükûmeti’nin kurduğu olağanüstü mahkemeler, yasama meclisi (Duma) tarafından şiddetle eleştirildiğinde Çarlık Hükûmeti Başkanı Stolypin’in “*Yanan bir evde camların kırılması mübah sayılır*” ifadesi ve muhalefetin, hükûmeti “*elleri kanda*” olmakla suçlaması üzerine yine Stolyp’in “*şayet hükûmetin elleri kadaysa, bu onun olağanüstü bir ameliyet yapma mecburiyetinde bulunan bir operatör durumunda olmasındandır*” ifadesi⁵⁶ zaruret hakkı kuramına dayanır. ABD Başkanı Abraham Lincoln, iç savaş sırasında (1861-1865), kendini, Habeas Corpus Act’e aykırı kararlar almakla itham edenlere⁵⁷ verdiği cevapta, zaruret hakkına⁵⁸ işaret ederek

⁵¹ Hazır, H. (1991). *Türkiye’de ve Yabancı Ülkelerde Olağanüstü hâl Rejimlerinde Kamu Hürriyetlerinin Sınırlanması (1961 Anayasa Rejimi)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınevi, s. 9-10.

⁵² Hazır, H. *Türkiye’de ve Yabancı Ülkelerde Olağanüstü hâl Rejimlerinde Kamu Hürriyetlerinin Sınırlanması (1961 Anayasa Rejimi)*, s. 7.

⁵³ Almanya’da savunulan ve geliştirilen zaruret hakkı teorisinin savunucularının başında Jhering gelir. Ardından Jellinek, Laband, Carl Schmitt gibi yazarlar, teoriyi geliştirmiştir Hazır, H. *Türkiye’de ve Yabancı Ülkelerde Olağanüstü hâl Rejimlerinde Kamu Hürriyetlerinin Sınırlanması (1961 Anayasa Rejimi)*, s. 10.

⁵⁴ “*Democracy is a child of peace and cannot live apart from its mother.*” Rappard, W. E. (1938). *The Crisis of Democracy*. Chicaco: The University of Chicago Press, s. 265.

⁵⁵ Hazır, H. *Türkiye’de ve Yabancı Ülkelerde Olağanüstü hâl Rejimlerinde Kamu Hürriyetlerinin Sınırlanması (1961 Anayasa Rejimi)*, s. 7, 10.

⁵⁶ Flanz, G. H. *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri; Anayasacılık Hareketlerinin Mukayeseli Olarak İncelenmesine Giriş*, s. 120.

⁵⁷ Amerika iç savaşında Lincoln, Anayasa’da verilen başkomutanlık yetkisine (Madde II, Bölüm 2) dayanarak olağanüstü tedbirlere başvurmuştur. Silahlı kuvvetleri kullanma yetkisi Anayasa ile Kongre’ye (Madde I, Bölüm 8, Paragraf 12) verilmişken, silahlı kuvvetleri kullanma kararı almıştır. İsyan ve savaş hâllerinde güvenliği sağlamak amacıyla Habeas Corpus Act’in askıya alma yetkisi Anayasa ile Kongre’ye verilmişken (Madde I, Bölüm 9), Habeas Corpus Act’i askıya alarak askerî mahkemelerin kurulmasına karar vermiş, Kongre’nin kararı olmaksızın hazineden harcama yapmıştır. Bkz. Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 44, 46.

⁵⁸ 1866 tarihli Milligan kararında ABD Yüksek Mahkemesi, Kongre’nin kararı olmaksızın Başkan’ın, Habeas Corpus Act’i askıya alamayacağına, hiçbir devlet organının Anayasa’nın vermediği bir yetkiyi kullanamayacağına karar vermiştir. Kararda yargıç Davis’in şu ifadeleri önemlidir: “*Birleşik Devletler Anayasası, hem barış hem savaş zamanında tüm idare eden ve edilenler için geçerlidir, sınıf gözetmeksizin herkes her zaman ve her şart altında Anayasanın himayesi altındadır. İnsan zekâsı tarafından icat edilmiş*

şöyle demiştir: “Bazen bir hayatı kurtarmak için bir uzuv feda edilebilir; fakat bir uzvu kurtarmak için hayatın feda edilmesi akıllıca bir iş olmaz. Bu kararları alırken başka zamanlarda Anayasa’ya aykırı olabileceklerini kabul etmekle beraber, Anayasa’nın ve ondan önce de milletin bekasını sağlamanın kanuni olacağına karar verdim.”⁵⁹. Lincoln’ün bu cümleleri, günümüz anayasa hukuku terminolojisiyle şöyle ifade edilebilir: “Savaş sürecinin demokratik yöntemlerle yürütülmesi mümkün müdür; yahut savaş, demokrasiyi sağ bırakır mı?”⁶⁰.

Olağanüstü hâllerde yetkilerin sınırlanması hakkındaki diğer kuram, İngiliz-Amerikan-Fransız kuramı olarak da anılan *siyasi kuram*⁶¹. Bu kurama göre, zaruret hakkı yoktur. Zaruret hâllerinde devletin, hukuk ilkelerine, anayasa ve kanunlara aykırı tasarruflarda bulunduğu doğrudur. Zaruret hâlinin varlığı, hukuka aykırı bu tasarrufları hukuka uygun hâle getirmez. Bu tasarruflar hukuk ilkelerine değil, siyasi zaruretlere dayanır. Sonradan bir kanunla onaylanması, olağanüstü hâllerde zaruret hakkı öne sürülerek yapılmış tasarrufların hukuka aykırılığını değiştirmez⁶². Olağanüstü hâllerde yapılan hukuka aykırı düzenlemeler ve bireysel işlemler siyasi anlamda mazur görülebilir; ancak hukuka uygun kabul edilemez.

Hukuk devletinde, anayasal rejim, olağanüstü nitelikteki tehlikenin üstesinden gelebilecek ölçüde değişime uğrar; devletin yetkileri artarken, hak ve hürriyet alanı daralır, tehlikenin geçmesiyle şartlar normale döner⁶³. Olağanüstü hâlin ve buna dayanarak yapılan

hiçbir doktrin, Anayasa’nın bazı hükümlerinin zaruret hâli süresince yürütme tarafından askıya alınabileceği doktrininden daha tehlikeli sonuçlar doğuramaz. Böyle bir doktrin doğrudan anarşi ya da despotizme yol açar ... (The Constitution of the United States is a law for rulers and people, equally in war and in peace, and covers with the shield of its protection all classes of men, at all times and under all circumstances. No doctrine involving more pernicious consequences was ever invented by the wit of man than that any of its provisions can be suspended during any of the great exigencies of government. Such a doctrine leads directly to anarchy or despotism ...)”

ABD Yüksek Mahkemesi’nin 1866 tarihli Milligan kararı (U.S. Supreme Court, Ex parte Milligan, (1866)) Web: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/71/2/case.html> adresinden 27.09.2017’de alınmıştır.

⁵⁹ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 46.

Rossiter, C. L. (2009). *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*. (Sixth Print). Princeton, N.J.: Princeton University Press, s. 11.

⁶⁰ “Can a democracy fight a successful total war and still be a democracy when the war is over?” Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 3.

⁶¹ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 14.

⁶² Barthelemy et Duez, *Traite de Droit Constitutionnel*, Paris, 1933, s. 243-244; aktaran: Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 15.

⁶³ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 5.

düzenleyici ve bireysel işlemlerin hukuka uygunluğu bazı şartlara bağlıdır. Olağanüstü hâllerde hürriyetlerin ne ölçüde sınırlanacağı Anayasa ile belirlenmeli, hangi hâllerde olağanüstü hâlin ilan edilebileceği, olağanüstü hâllerde yürütmenin hangi yetkilere sahip olacağı, bu yetkilerin kimler/hangi organlar tarafından kullanılacağı, süresi ve denetimi Anayasa ve kanunlarla belirlenmelidir. Bu şartları taşımayan bir olağanüstü hâl rejimi ve devletin olağanüstü hâllerde “zaruret hakkı”na sahip olduğu kabulü hukuk devleti anlayışıyla bağdaşmaz.

Sevk ve iskânın uygulandığı dönemde Osmanlı Devleti’ni hukuk devleti prensipleriyle bağlayan ulusal ve uluslararası bir hukuk normunun bulunmadığını, hatta anılan dönemde dünyada hukuk devleti anlayışının henüz yerleşmediğini not etmek gerekir. Nitekim, Büyük Savaş döneminde savaşı diğer devletlerde de sıkıyönetim ilan ve uygulamalarına gidildiği, mer’i mevzuatta düzenlenen hak ve hürriyetleri askıya alan uygulamaların tatbik edildiği; siyasi ve askerî güvenliğin hukuki güvenlikten, askerî ve siyasi istikrarın hukuki istikrardan üstün tutulduğu görülür. Büyük Savaş arifesinde, Avusturya’da anayasacılık ve parlamenter sistemin başarısızlığa uğradığı, 14 Mart 1914’te *Reichsrat*’ın kapatılarak devletin olağanüstü kararnamelerle idare edildiği, Büyük Savaş döneminde anayasal diktatörlüğün yerini askerî diktatörlüğe bıraktığı; Rusya’da Büyük Savaş sürecinde anayasal diktatörlüğün ileri dereceye ulaştığı görülür⁶⁴. Hukuk devleti, idari yargı ve anayasa yargısının dünyada kabul gördüğü İkinci Dünya Savaşı döneminde dahi, askerî ve siyasi zaruret gerekçesiyle Amerika’da yapılan Japon tehciri, konumuz bakımından önemli bir örnek olduğundan, ilgili bölümde ayrıntılı incelenecektir.

⁶⁴ Flanz, G. H. *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri; Anayasacılık Hareketlerinin Mukayeseli Olarak İncelenmesine Giriş*, s. 117-118, 121.

1.2.2.1.1. Avrupa’da Temel Hak ve Hürriyetlerin Sıkıyönetim Rejimi Kapsamında Sınırlandırılması

1.2.2.1.1.1. Fransa’da Temel Hak ve Hürriyetlerin Sıkıyönetim Rejimi Kapsamında Sınırlandırılması

Fransa’da, savaş ve isyan gibi olağanüstü dönemlerde, tereddüt edilmeden gerekli tedbirlerin alındığı, buna yönelik anayasal ve yasal düzenlemelerin yapıldığı görülür⁶⁵. Sıkıyönetim rejimi, Kıta Avrupasında ilk defa Fransa’da, 10 Temmuz 1791 tarihli Kanunla düzenlenmiş ve 1799 tarihli Bonapartçı Anayasa ile anayasal nitelik kazanmıştır⁶⁶. Bu düzenlemeler, diğer Kıta Avrupası ülkelerinin çoğu için emsal teşkil etmiştir. 1799 Anayasası m. 92, hükûmete (Birinci Konsül), olağanüstü hâllerde Meclis toplantıda değilse, Anayasa hükümlerini durdurma yetkisi vermiştir⁶⁷.

4 Kasım 1848 tarihli İkinci Cumhuriyet Anayasası m. 106’ya göre, sıkıyönetim hâlinde alınacak tedbirler bir kanun ile düzenlenir⁶⁸. Anılan kanuni düzenleme 9 Ağustos 1849 tarihinde kabul edilmiştir ve Fransa’da anayasal diktatörlüğün bel kemiği olmuştur⁶⁹. Sıkıyönetim rejimine ilişkin diğer bir kanun 4 Nisan 1878 tarihinde yürürlüğe girmiş ve 1849 tarihli kanunla beraber sıkıyönetim idaresini düzenlemiştir. 1878 tarihli Kanun’a göre, sıkıyönetim, yakın bir savaş yahut isyan tehlikesi hâlinde ancak bir kanunla kabul edilir (m. 1)⁷⁰. 1849 tarihli Kanun’a göre sıkıyönetim süresince sivil otoritelerin, güvenliği sağlamaya dair yetkileri bütünüyle askerî otoritelere geçer (m.7)⁷¹; Devletin emniyetine, Anayasa’ya, kamu düzenine ve güvenliğine karşı işlenen suçlar askerî mahkemelerce yargılanır (m. 8); askerî otoriteler şu yetkilere sahiptir: 1- Konutlarda günün her saati arama yapabilmek. 2-

⁶⁵ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 79.

⁶⁶ Hazır, H. *Türkiye’de ve Yabancı Ülkelerde Olağanüstü hâl Rejimlerinde Kamu Hürriyetlerinin Sınırlanması (1961 Anayasa Rejimi)*, s. 56. Flanz, G. H. *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri; Anayasacılık Hareketlerinin Mukayeseli Olarak İncelenmesine Giriş*, s. 99-100.

⁶⁷ Flanz, G. H. *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri; Anayasacılık Hareketlerinin Mukayeseli Olarak İncelenmesine Giriş*, s. 99, 103. Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 81-82.

⁶⁸ “A law will fix the occasions in which the state of siege can be declared, and will regulate the forms and effects of this measure” bkz. Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 81.

Kanun-ı Esasi m. 113’te de sıkıyönetim bölgelerinin, nizam-ı mahsus yani özel düzenlemelerle idare edileceği düzenlenmiştir.

⁶⁹ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 81.

⁷⁰ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 82.

⁷¹ Osmanlı Devleti’nde 1976 Kanun-ı Esasi döneminde yürürlükte olan İdare-i Örfiye Kararnamesi m. 3’te de sıkıyönetim süresince hükûmet-i mülkiyenin haiz olduğu yetkilerin hükûmet-i askeriyyeye geçeceği düzenlenmiştir.

İkametgahı sıkıyönetim bölgesinde bulunmayanları ve suçtan hüküm giymiş olanları, sıkıyönetim bölgesinden sevk etmek. 3- Halkın elindeki silah ve mühimmatın devlete teslimine karar vermek ve bu kapsamda arama yapmak. 4- Karışıklık yaratacak nitelikte toplantı, gösteri ve basın faaliyetlerini sınırlamak, durdurmak (m. 9)⁷². 1849 ve 1878 tarihli kanunlar, Büyük Savaş döneminde de sıkıyönetim rejiminin yürütülmesinde yol gösterici olmuştur.

Büyük Savaşın sürdüğü 1914-1918 tarihlerinde, hükûmete tam yetki veren kanunlar kabul edilmiş; yürütme, tam yetki kanunlarına dayanan yetkilerini, kabul ettiği kararnamelerle geniş ölçüde kullanmıştır⁷³. Büyük Savaş süresince, konut dokunulmazlığı, toplantı ve gösteri hürriyeti, basın hürriyeti, seyahat hürriyeti, ticaret hürriyeti, çalışma hürriyeti gibi birçok hak ve hürriyeti askıya alan tedbirler alınmıştır⁷⁴. Ne tam yetki kanunlarının, ne de bu kanunlara dayanarak hak ve hürriyetlere müdahalede bulunan kanun hükmünde kararnamelerin, Anayasal denetimi yapılmıştır⁷⁵.

1.2.2.1.1.2. İngiltere’de Temel Hak ve Hürriyetlerin Sıkıyönetim Rejimi Kapsamında Sınırlandırılması

Anayasacılığın vatanı kabul edilen⁷⁶ İngiltere’de, sıkıyönetim rejimi, 1914 öncesi ve sonrası olmak üzere iki ayrı dönemde incelenmelidir⁷⁷. Büyük Savaş öncesi dönemde, İngiliz hukuk düzeninin temeli olan “Rule of Law” ilkesini geçici süreyle askıya alan sıkıyönetim (martial law) rejimi çerçevesinde; olağanüstü hâllerde (state of emergency) Habeas Corpus Act’ı durduran kanunlar (Habeas Corpus Suspension Acts) kabul edilmiştir⁷⁸. Aynı dönemde diğer Avrupa devletlerinde benimsenen sıkıyönetim rejimiyle paralel martial law rejiminde, kamu düzeni ve güvenliğini tesis etmek amacıyla, kişi hürriyetleri sınırlanmış, durdurulmuş;

⁷² Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 83.

⁷³ Hazır, H. *Türkiye’de ve Yabancı Ülkelerde Olağanüstü hâl Rejimlerinde Kamu Hürriyetlerinin Sınırlanması (1961 Anayasa Rejimi)*, s. 58.

⁷⁴ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 97-103.

⁷⁵ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 85, 105-106.

⁷⁶ Flanz, G. H. *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri; Anayasacılık Hareketlerinin Mukayeseli Olarak İncelenmesine Giriş*, s. 108.

⁷⁷ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 135.

⁷⁸ Friedrich, C. J., *La Democratie Constitutionnelle*, Traduit de l’Anglais, Paris 1958, s. 391; aktaran Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 29.

sivilleri yargılamak üzere askerî mahkemeler kurulmuş; tüm güvenlik güçleri askerî otoritelerin emrine geçmiştir⁷⁹. Özetle “İngiltere hukuk düzeninin bir parçası olan martial law, hükûmetin veya sadık yurttaşların, ne pahasına olursa olsun, canı ve malıyla kamu düzenini muhafaza etme gücünü ifade eder”⁸⁰.

Büyük Savaş dönemi itibarıyla, İngiliz parlamentosu, Habeas Corpus Act’i durduran kanunlar kabul etmemiştir. Bunun yerine Parlamento, yürütmeye, kanun hükmünde düzenleme yapma yetkisi vermiş; böylece kuvvetler ayrılığı ilkesine istisna getirilmesi bakımından dikkate değer bir yenilik gerçekleşmiştir⁸¹. 1914 tarihli Defence of Realm Consolidation Act, güvenliğin sağlanması amacıyla Bakanlar Kurulu’na geniş yetkiler vermiş, bu yetkilerin Bakanlar Kurulu kararnamele yoluyla kullanılmasını düzenlemiştir⁸². Savaş süresince, İngilizlerin kadim hürriyetleri dahi -Magna Carta, Petition of Right, Bill of Right- hükûmetin inisiyatifine bırakılmış; kişi hürriyeti, mülkiyet hakkı, toplantı ve gösteri hürriyeti, ifade ve basın hürriyeti, konut dokunulmazlığı, jüri tarafından yargılanma hakkı gibi hak ve hürriyetler durdurulmuştur⁸³.

İkinci Dünya Savaşı’nda, 1939-1940 yıllarında kabul edilen Tehlike Hâli Müdafaa Kanunları (Emergency Defence Acts), Bakanlar Kurulu’na, güvenliği sağlanmak ve savaşta etkin biçimde yürütmek için gerekli bütün tedbirleri alma, bu amaçla kabul ettiği Bakanlar Kurulu kararnameleriyle (Defense Regulations) maddi anlamda yasama tasarruflarında bulunarak kanunları değiştirme, hak ve hürriyetleri durdurma⁸⁴ yetkisi vermiştir. İngiliz hak ve hürriyetlerine muazzam müdahalelerde bulunan Bakanlar Kurulu kararnameleriyle Habeas Corpus Act askıya alınmıştır ve makul sebebe (*reasonable cause*) dayanarak kişilerin süresiz göz altına alınabilmesinin yolu açılmıştır. 18B No.lu Kararname’ye göre, düşman devletlerin kökeninden olan veya düşman devletlerle ilişki içinde olan, kamu güvenliğini tehlikeye sokan, yabancı devletlerin etki veya kontrolündeki bir kuruluşa üye olan veya sempati duyan, düşmana sempati duyduğunu dile getiren veya buna yönelik

⁷⁹ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 139.

⁸⁰ “Martial law be meant the power of the government or of loyal citizens to maintain public order, at whatever cost of blood or property may be necessary, martial law is assuredly part of the law of England” bkz. Dicey, Av V. (1959). *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. (Tenth ed.). London: Macmillan, New York: ST. Martin’s Press, s. 290.

⁸¹ Hazır, H. *Türkiye’de ve Yabancı Ülkelerde Olağanüstü hâl Rejimlerinde Kamu Hürriyetlerinin Sınırlanması (1961 Anayasa Rejimi)*, s. 46.

⁸² Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 153.

⁸³ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 165.

⁸⁴ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 31.

eylemlerde bulunan kişilerin, süresiz göz altına alınması için “makul sebep” şartının sağlandığı kabul edilmiştir; sebebin makul ölçüye ulaşmış ulaşmadığı, idarenin takdirindedir; yargı kararı veya ispat şartı yoktur⁸⁵.

Bu dönemde ifade, basın, toplantı ve gösteri hürriyetleri önemli ölçüde sınırlanmamıştır. Bunun sebebi kısmen devletin tutumu, kısmen savaşta devleti desteklemek konusunda tüm halkın hemfikir oluşu -bir başka deyişle kamuoyu tutumu-, kısmen 18B No.lu Kararname’nin halk nezdinde yarattığı korku atmosferidir⁸⁶.

Olağanüstü hâllerde hürriyetlerin sınırlandırılması ve durdurulması çeşitli kanunlarla düzenlenmiştir. 24 Ağustos 1939 tarihli Kanunla, savaş gibi olağanüstü hâllerde güvenliğin sağlanması amacıyla konut dokunulmazlığının askıya alınabileceği; 1939 ve 1940 tarihli kanunlarla, Bakanlar Kurulu kararnameleri ile özel mülklere el konabileceği, sınai ve ticari işletmelerin kontrol edilebileceği düzenlenmiştir. Ancak hükûmetlerin, bu yetkilerin kullanılmasında titiz davrandığı, hak ve hürriyetlerin amaca ulaşacak ölçüde sınırlandırıldığı/durdurulduğu gözlenir⁸⁷.

1.2.2.1.1.3. İsviçre’de Temel Hak ve Hürriyetlerin Sıkıyönetim Rejimi Kapsamında Sınırlandırılması

1848 tarihli İsviçre Anayasası m. 102’ye göre, acil hâllerde Federal Meclis toplantı hâlinde değilse, Federal Konsey, silahlı kuvvetlerin kullanılmasına karar verebilir⁸⁸. Federal Konsey, devletin iç ve dış güvenliğini sağlamakla görevlidir ve savaş dönemlerinde olağanüstü yetkilerle donatılmıştır⁸⁹.

⁸⁵ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 197-198.

⁸⁶ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 198.

⁸⁷ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 33. Hazır, H. *Türkiye’de ve Yabancı Ülkelerde Olağanüstü hâl Rejimlerinde Kamu Hürriyetlerinin Sınırlanması (1961 Anayasa Rejimi)*, s. 46-49. Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 204-205.

⁸⁸ Flanz, G. H. *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri; Anayasacılık Hareketlerinin Mukayeseli Olarak İncelenmesine Giriş*, s. 112.

⁸⁹ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 61.

Büyük Savaş'ın başlangıcında, 3 Ağustos 1914 tarihli tam yetki kanunuyla İsviçre Federal Meclisi, Federal Konsey'e, kanunları ve Anayasayı askıya alma konusunda sınırsız yetki vermiştir⁹⁰. Anılan Kanun'un 3. maddesi şöyledir:

*“İsviçre'nin, güvenlik, bütünlük ve tarafsızlığını muhafaza ve ülkenin itibarını ve ekonomik menfaatlerini, husulile halkın beslenmesini sağlamak maksadıyla, Federal Meclis, gereken bütün tedbirlerin alınması hususunda Federal Konsey'e sınırsız yetki verir.”*⁹¹.

Federal Konsey, verilen yetkileri geniş ölçüde kullanmış, kanunlara ve Anayasa'ya aykırı binin üstünde kararnameyle olağanüstü tedbirler alarak hürriyetleri sınırlandırmıştır⁹². Tam yetki kanunlarına dayanarak kabul edilen Federal Konsey Kararnameleri'nin siyasi denetimi gevşek tutulmuş, kararnameler hakkında Meclis'e sadece bilgi vermekle yetinilmiş; anılan kararnameler yargısal denetimden de muaf tutulmuş, İsviçre Federal Mahkemesi, kendini, tam yetki kanunlarının ve buna dayanan Federal Konsey Kararnameleri'nin hukuka uygunluğunu denetlemekle yetkili görmemiştir⁹³.

1.2.2.1.1.4. Almanya'da Temel Hak ve Hürriyetlerin Sıkıyönetim Rejimi Kapsamında Sınırlandırılması

1850 tarihli Prusya Anayasası (fasıl 110), iç ve dış güvenliğin sağlanması zaruretinin doğduğu hâllerde, Kral'a, Anayasa hükümlerini askıya alma yetkisi vermiş⁹⁴; 1871 İmparatorluk Anayasası, zaruret hakkını çok geniş yorumlayarak, kamu güvenliğinin gerektirmesi hâlinde, İmparator'a, olağanüstü yetkiler vermiştir⁹⁵.

Büyük Savaş sürecinde, 4 Ağustos 1914 tarihli tam yetki kanunuyla, Hükûmet, içeriği ve sınırları belirsiz tedbirler almakla yetkilendirilmiş, bu yetkiye dayanarak kabul edilen kanun hükmünde kararnamelerle hak ve hürriyetler askıya alınmış; ne tam yetki kanunlarının

⁹⁰ Şensoy, N. (1947). “Osmanlı İmparatorluğunun Sıkıyönetime Müteallik Mevzuatı Üzerine Sentetik Bir Deneme”. *İHFM*, C. XIII, Sayı 1, s. 97.

⁹¹ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 61.

⁹² Malezieux, R., *Les Pleins Pouvoirs en Suisse*, Paris, 1942, s. 36; aktaran: Bülent Daver, *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 62.

⁹³ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 62.

⁹⁴ Flanz, G. H. *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri; Anayasacılık Hareketlerinin Mukayeseli Olarak İncelenmesine Giriş*, s. 116.

⁹⁵ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 75-76.

ne de bu kanuna dayanan Hükûmet kararnamelerinin Anayasa'ya uygunluğunun yargısal denetimi yapılmıştır⁹⁶.

1919 tarihli Weimar Anayasası döneminde meclis, kabul ettiği 13 Ekim 1923 tarihli Kanunla, Hükûmet'e, gerektiğinde Anayasa'ya aykırı tasarruflarda bulunma yetkisi vermiştir⁹⁷. Weimar Anayasası m. 48'e göre, kamu düzeni ve güvenliğinin tehlikeye girmesi hâlinde, Reich Başkanı, kamu düzeni ve güvenliğini sağlamak için zaruri tedbirler alabilir ve silahlı kuvvetlerin kullanılmasına karar verebilir. Bu amaçla, Anayasa m. 114 (kişi dokunulmazlığı), 115 (konut dokunulmazlığı), 117 (haberleşmenin gizliliği), 118 (düşünce özgürlüğü), 123 (toplanma özgürlüğü), 124 (dernek kurma özgürlüğü) ve 153 (mülkiyet hakkı) ile güvenceye alınmış temel hak ve hürriyetleri kısmen veya tamamen, geçici olarak askıya alabilir⁹⁸. Buna göre, olağanüstü hâllerde devlet başkanı, kamu düzeni ve güvenliğini tesis etmek için gereken zaruri tedbirlerin içerik ve sınırlarını tek başına takdir edecektir⁹⁹. Bu kapsamda temel hak ve hürriyetler ortadan kaldırılmıştır; her ne maksatla olursa olsun toplantı ve gösteriler bütünüyle yasaklanmış, isyan hareketlerine teşviki önlemek amacıyla gazetelerin sayfa boyutları küçültülerek sayfa adetleri azaltılmış, göz altında tutulma süreleri kolluğun takdirine bırakılmış, devlete karşı suçların kapsamı genişletilmiş, isyan eylemlerine katılanları idam etmek amacıyla yargılama yapmak üzere özel ve olağanüstü yetkilere sahip mahkemeler kurulmuş¹⁰⁰ ve nihayet Weimar Cumhuriyeti yerini, Nazi diktatörlüğüne terk etmiştir¹⁰¹.

Özetle, Weimar Anayasası m. 48, 1919-1924 yılları arasında, isyan ve karışıklıkları bastırmak amacıyla sık sık uygulanmış; m. 48'in yorum ve kullanım alanı genişleyerek ekonomik ve siyasi konularda çok sayıda kararname kabul edilmiştir. 1925-1930 yılları arasında, m. 48 rejimi canlılığını kaybetmiş, Alman parlamenter sistem, olağan hâl rejimine uygun biçimde varlığını sürdürmüştür. Sonraki dönemde, ekonomik ve siyasi sorunların baş

⁹⁶ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye'de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 77.

⁹⁷ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye'de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 77.

⁹⁸ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 31.

⁹⁹ Hazır, H. *Türkiye'de ve Yabancı Ülkelerde Olağanüstü hâl Rejimlerinde Kamu Hürriyetlerinin Sınırlanması (1961 Anayasa Rejimi)*, s. 68.

¹⁰⁰ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 38.

¹⁰¹ Hazır, H. *Türkiye'de ve Yabancı Ülkelerde Olağanüstü hâl Rejimlerinde Kamu Hürriyetlerinin Sınırlanması (1961 Anayasa Rejimi)*, s. 69.

göstermesi ve siyasi partilerin parlamenter sistemi her geçen gün daha fazla tahrip etmesiyle, m. 48 tekrar gündeme gelmiş; Cumhuriyeti koruma iddiası, m. 48'e başvurmak için bir silah gibi kullanılmış; despot yönetime geçişte bir köprü fonksiyonu gören m. 48'in açtığı yoldan Adolph Hitler yürümüştür¹⁰².

1.2.2.1.2. Amerika'da Temel Hak ve Hürriyetlerin Sıkıyönetim Rejimi Kapsamında Sınırlandırılması

1.2.2.1.2.1. Amerika'da İç Savaş, Büyük Savaş ve İkinci Dünya Savaşı Dönemlerinde Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlanması

Diğer modern demokrasilerle karşılaştırıldığında, ABD'nin özgün bir pozisyonda olduğu; Amerikan yönetiminin hiçbir zaman anayasal diktatörlüğe evrilmediği; iç ve dış güvenliği sağlamakla, kamu düzenini tesis etmekle görevli yürütmenin, yasama ve yargı organlarının dengeleyici müdahaleleri çerçevesinde hak ve hürriyetlere müdahale ettiği ifade edilebilir¹⁰³. Tarih boyunca ABD'nin, olağanüstü hâl rejimlerine mesafeli duruşunun sebebi, kuvvetlerin tek elde toplanması sonucu hak ve hürriyetlere yönelik haksız müdahaleler yaşanması endişesidir¹⁰⁴.

Amerika tarihinde, Abraham Lincoln'ün başkanlığı döneminde yaşanan iç savaş; Woodrow Wilson başkanlığı döneminde yaşanan Büyük Savaş ve F. D. Roosevelt başkanlığı döneminde yaşanan İkinci Dünya Savaşı sürecinde, temel hak ve hürriyetlere yapılan olağanüstü müdahaleler ve yürütmenin (Başkanın) kanun hükmünde düzenlemeleri¹⁰⁵, kamuoyu ve Yüksek Mahkeme nezdinde tartışmalara sebep olmuştur. Anılan süreçlerde, hürriyetleri sınırlayan ve/veya durduran önlemler özelinde bir değerlendirme yapıldığında, yürütmeye geniş düzenleme ve takdir alanı tanındığı, kural olarak kuvvetlerin sert ayrılığına

¹⁰² Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 59-60.

¹⁰³ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 209, 215.

¹⁰⁴ Hazır, H. *Türkiye'de ve Yabancı Ülkelerde Olağanüstü hâl Rejimlerinde Kamu Hürriyetlerinin Sınırlanması (1961 Anayasa Rejimi)*, s. 29.

¹⁰⁵ Kuvvetler ayrılığı ilkesi, bu ilkeyi benimseyen diğer devletlere kıyasla Amerika Birleşik Devletleri'nde daha sert uygulanmış, savaş gibi olağanüstü hâllerde dahi yürütmeye (Başkan'a) kanun hükmünde düzenleme yapma yahut kaynağını Anayasa'dan almayan bir devlet yetkisini, yorum yoluyla kullanma yetkisi verilmemiştir. Amerika iç savaşında Lincoln'ün Anayasa'dan kaynaklanan başkomutanlık sıfatına dayanarak, Kongre'ye verilen yetkileri kullanmak suretiyle olağanüstü tedbirlere başvurması üzerine, 1866 tarihli Milligan kararında ABD Yüksek Mahkemesi, Başkan'ın, Kongre'nin kararı olmaksızın Habeas Corpus Act'ı askıya alamayacağını, hiçbir devlet organının Anayasa'nın vermediği bir yetkiyi kullanamayacağını belirtmiştir.

sadık kalınsa da İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı korku atmosferinin istisnai yetkiler doğurduğu gözlemlenir.

Büyük Savaş döneminde Amerika Başkanı Woodrow Wilson'ın, tıpkı Lincoln gibi, Anayasa ile kendisine verilen başkomutanlık sıfatına dayanarak olağanüstü yetkiler kullanabileceğini ileri sürmesi üzerine, Kongre, kabul ettiği kanunlarla Başkan'a gereken yetkileri vermiştir¹⁰⁶. Büyük Savaş sürecinde, özgürlüklere en büyük kısıtlama, ulusun ekonomik yaşamı üzerinde gerçekleşmiş; çalışma, grev gibi sosyal hakların yanında, ifade, basın, toplantı ve gösteri hürriyetleri sınırlanmıştır¹⁰⁷.

İkinci Dünya Savaşı Döneminde, Amerika Başkanı Franklin D. Roosevelt, başkomutanlık sıfatını, tıpkı selefleri gibi geniş yorumlayarak Kongre'ye verdiği 7 Eylül 1942 tarihli mesajında şöyle demiştir: *“Kongre harekete geçmezse yahut yeterli ölçüde harekete geçmekten kaçınırsa, sorumluluğu üstlenerek ben harekete geçeceğim. ... Savaş zamanında ulusu korumak Başkan'ın son derece ciddi bir sorumluluğudur. Tüm dünyada cephelerimizin bulunduğu bu savaş, yürütme gücünün kullanılmasını, bundan önceki savaşlara kıyasla çok daha önemli hâle getirmiştir.”*¹⁰⁸

İkinci Dünya Savaşı'nda, Pearl Harbour baskını (7 Aralık 1941) akabinde kabul edilen I. War Power Act ve 1942 yılında kabul edilen Emergency Price Control Act ile Kongre, Başkan'a olağanüstü yetkiler vermiş; Başkan, kendine verilen bu yetkilerin yanında, kabul ettiği kararnameler yoluyla, hürriyetleri sınırlayan tasarruflarda bulunmuştur¹⁰⁹. Bu dönemde, kişi hürriyetleri, ifade, basın ve toplantı hürriyetlerine, çalışma ve grev haklarına

¹⁰⁶ ABD Yüksek Mahkemesi'nin 1919 yılında verdiği, Hamilton / Kentucky Distilleries & Warehouse Co. kararında, kuvvetler ayrılığı ilkesi gereğince, hiçbir devlet organının olağanüstü hâllerde dahi kaynağını Anayasa'dan almayan bir devlet yetkisini kullanamayacağına dikkat çekilmiştir.

ABD Yüksek Mahkemesi'nin 1919 tarihli Hamilton / Kentucky Distilleries & Warehouse Co. kararı (U.S. Supreme Court, Hamilton / Kentucky Distilleries & Warehouse Co., 251 U.S. 146 (1919), No. 589, 602, Argued November 20, 1919, Decided December 16, 1919) Web: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/251/146/case.html> adresinden 27.09.2017'de alınmıştır.

¹⁰⁷ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chirıs Government in the Modern Democracies*, s. 250.

¹⁰⁸ *“In the event that the Congress should fail to act, and act adequately, I shall accept the responsibility, and I will act. ... The responsibilities of the President in wartime to protect the Nation are very grave. This total war, with our fighting fronts all over the world, makes the use of executive power far more essential than in any previous war.”* Amerika Başkanı Franklin D. Roosevelt'in, 7 Eylül 1942 tarihinde, Kongre'ye verdiği tarihî mesaj, ABD Başkanlığı Resmî İnternet Sitesi Web: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=16302> adresinden 27.09.2017'de alınmıştır.

¹⁰⁹ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye'de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 50.

müdahaleler yaşanmıştır¹¹⁰. Bunun yanında, Başkan'ın, başkomutanlık sıfatına dayanarak kabul ettiği 9066 sayılı Kararname (Executive Order 9066), Japon asıllı Amerikalıların tehcirini düzenlemesi ve konu itibarıyla Ermeni sevki ile paralellik göstermesi bakımından ayrıntılı incelenmeyi hak eder.

1.2.2.1.2.2. İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Japon Tehciri Kararı ve Uygulaması

19 Şubat 1942 tarihli 9066 sayılı Başkanlık Kararı ile, Savunma Bakanı'na ve Bakan'ın savaş sırasında görevlendireceği bir komutana, zaruret görmesi hâlinde “yasak askerî bölge” statüsü ihdas etmek, ilgili bölgede bulunan kişileri buradan çıkarmak, bu bölgeye girişleri engellemek veya belirli saatlerde sokağa çıkmayı yasaklamak gibi hürriyetleri sınırlayan/durduran olağanüstü yetkiler verilmiş; tehcir uygulamasının, hangi bölgelerde, nasıl, ne zaman ve ne şekilde yapılacağı konularında, askerî makamlara geniş takdir alanı tanınmıştır. Bu karar neticesinde, batı sahillerinde yaşayan ve çoğu Japon asıllı olan on binlerce Amerikan vatandaşı tehcir edilmiştir¹¹¹. 21 Mart 1942 tarihinde ABD Kongresi, 9066 sayılı Kararı, bir yasa ile onaylamıştır.

9066 sayılı Kararın dayanağı olan askerî makamlarca hazırlanan “Japonların Batı Yakasından Tahliye Edilmesi, Nihai Rapor (Final Report, Japanese Evacuation from the West Coast)”da tehcirin yürütülmesiyle görevli General DeWitt'in “*mensup oldukları ırk nedeniyle Japon asıllılara güvenilemeyeceği, esas itibarıyla, zaman darlığı nedeniyle ABD'ye sadakatle bağlı ABD vatandaşı Japon asıllılar ile bağlı olmayanlar arasında bir seçim yapılamayacağı, alınacak önlemlerin tüm Japon kökenlileri kapsayacağı*”¹¹² ifadeleri, tehcir kararının sebep unsurunu aydınlatır. Buna göre tehcir kararının alınmasında rol oynayan birinci etken mensup oldukları ırk nedeniyle Japon asıllıların güvenilmezliği; ikinci etken, tehlikenin varlığı, zamanın darlığı ve ivedilikle harekete geçme zaruretidir.

9066 sayılı Kararın (Executive Order 9066) gerekçesinde, “*Savaşın başarıyla yönetilmesi, ulusal savunma araçlarına, tesislerine ve gereçlerine yönelik casusluk ve*

¹¹⁰ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 276.

¹¹¹ Rossiter, C. L. *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*, s. 4. Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 50.

¹¹² Zeytinoğlu, Ö. (11.06.2014). “İkinci Dünya Savaşı Sırasında ABD’de Yaşayan Japon Asıllıların Enterne Edilmesi”. *Avrasya İnceleme Merkezi*. Web: <http://avim.org.tr/Blog/IKINCI-DUNYA-SAVASI-SIRASINDA-ABD-DE-YASAYAN-JAPON-ASILLILARIN-ENTERNE-EDILMESI> adresinden 04.10.2017’de alınmıştır.

sabotaj girişimlerine karşı mümkün olan her türlü koruma önleminin alınması (nı gerektirir)” ifadelerine yer verilmiştir¹¹³.

Bu gelişmeleri izleyen dönemde askerî makamların, Japon asıllılara uygulanan tehcir tedbirinin ayrıntılarıyla ilgili aldığı bir dizi karar doğrultusunda, Mayıs 1942 itibarıyla Japon asıllı Amerikalılar kamplara yerleştirilmiş¹¹⁴; Ağustos 1942’de 110.000 Japon’un ilan edilen askerî bölgelerden tehciri tamamlanmış¹¹⁵; mukavemet edenler yargılanmış ve cezalandırılmış; davalar son olarak ABD Yüksek Mahkemesi önüne gelmiştir.

ABD Yüksek Mahkemesi, 21 Haziran 1943 tarihli *Hirabayashi v. Unites States* kararında¹¹⁶, 9066 sayılı Karar’ı ve bu Karar’ın akabinde Başkan’a yetki veren 21 Mart 1942 tarihli Kanun’u Anayasa’ya uygun bulmuş; Japon tehdidi bulunan bölgelerde casusluk ve sabotaj faaliyetlerini önlemeye yönelik alınan tedbirleri, Hükûmetin yetkileri kapsamında değerlendirmiş ve şöyle demiştir: *“Ulusal savunma kaynaklarını sabotaj ve casusluktan koruyarak savaşın sürdürülmesini sağlamak amacıyla, savaş sırasında çıkarılan 9066 Sayılı İcrai Karar ile bu İcrai Kararı tasdik eden 21 Mart 1942 tarihli Kanunun her ikisi de, Anayasa’nın I. ve II. maddeleri gereğince savaş hâlinde Kongre’ye ve silahlı kuvvetlerin Başkomutanı sıfatıyla Başkan’a verilen yetkilerin kullanılmasının bir sonucudur. ... Başkan’ın kararı Kongre Kararı ile onaylanmıştır, acil bir savaş önlemi olarak hürriyetlerin Kongre ve yürütmenin ortak kararıyla sınırlandırılmasının, yürütmeye verilen Anayasa’dan kaynaklanan bir yetkiye dayanıp dayanmadığı incelenmiştir. Sıkıyönetim hukuku ... bakımından, bu yetkinin kullanılabileceğinden şüphe yoktur.”¹¹⁷.*

¹¹³ Zeytinoğlu, Ö. “İkinci Dünya Savaşı Sırasında ABD’de Yaşayan Japon Asıllıların Enterne Edilmesi”.

¹¹⁴ Zeytinoğlu, Ö. “İkinci Dünya Savaşı Sırasında ABD’de Yaşayan Japon Asıllıların Enterne Edilmesi”.

¹¹⁵ Laçiner, S. (Kasım 2008). *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*. Ankara: USAK Yayınları, s. 62.

¹¹⁶ ABD Yüksek Mahkemesi’nin 1943 tarihli *Hirabayashi* kararı (U.S. Supreme Court, *Hirabayashi / United States*, 320 U.S. 81 (1943), No. 870, Argued May 10, 11, 1943, Decided June 21, 1943) Web: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/320/81/case.html> adresinden 28.09.2017’de alınmıştır.

¹¹⁷ “Executive Order No. 9066, promulgated in time of war for the declared purpose of prosecuting the war by protecting national defense resources from sabotage and espionage, and the Act of March 21, 1942, ratifying and confirming the Executive Order, were each an exercise of the power to wage war conferred on the Congress and on the President, as Commander in Chief of the armed forces, by Articles I and II of the Constitution. ... For the President’s action has the support of the Act of Congress, and we are immediately concerned with the question whether it is within the constitutional power of the national government, through the joint action of Congress and the Executive, to impose this restriction as an emergency war measure. The exercise of that power here involves no question of martial law or trial by military tribunal.”

ABD Yüksek Mahkemesi, Hirabayashi kararıyla paralel 18 Aralık 1944 tarihli Korematsu v. United States¹¹⁸ kararında da hürriyetleri sınırlayan düzenlemelerin, Kongre'nin savaş yetkilerinden ve Başkan'ın Başkomutanlık sıfatından kaynaklandığını, savaş gerekliliklerinin muhakemesi konusunda yargının yetki ve yetkinliğinin bulunmadığını işaret ederek sadece sebep denetimi yapmış ve şunu vurgulamıştır: “Bazı kişilerin ihanet ettiğine dair kanıtlar vardı, askerî yetkililere göre süratle harekete geçilmesi zaruriydi ancak zaman dardı.”¹¹⁹.

Kararda, Japon asıllı Amerika vatandaşlarından birçoğunun Amerika'ya sadık, ancak belirlenemeyecek sayıda kişinin ise ihanet içinde olduğu, ihanet eden ve etmeyenlerin çok kısa sürede ayırt edilemeyeceği yönündeki askerî yetkililerin tespitlerine işaret edilmiştir.

Yargıç Black'e göre, hürriyeti sınırlandırıcı tedbirlerin istisnasız tüm grup üyelerine uygulanması, Japon kökenlilere karşı düşmanca bir tutum değildir; söz konusu tedbir grup cezası değil askerî bir zarurettir. Yargıç Black'in ifadeleri şöyledir¹²⁰: “Mahkeme, Amerikan

¹¹⁸ ABD Yüksek Mahkemesi'nin 1944 tarihli Korematsu kararı (U.S. Supreme Court, Korematsu / United States, 323 U.S. 214 (1944), No. 22, Argued October 11, 12, 1944, Decided December 18, 1944) Web: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/323/214/case.html> adresinden 28.09.2017'de alınmıştır.

¹¹⁹ “There was evidence of disloyalty on the part of some, the military authorities considered that the need for action was great, and time was short.”

¹²⁰ “we are not unmindful of the hardships imposed by it upon a large group of American citizens. But hardships are part of war, and war is an aggregation of hardships. All citizens alike, both in and out of uniform, feel the impact of war in greater or lesser measure. Citizenship has its responsibilities, as well as its privileges, and, in time of war, the burden is always heavier. Compulsory exclusion of large groups of citizens from their homes, except under circumstances of direst emergency and peril, is inconsistent with our basic governmental institutions. But when, under conditions of modern warfare, our shores are threatened by hostile forces, the power to protect must be commensurate with the threatened danger.

...
There was an order issued March 27, 1942, which prohibited petitioner and others of Japanese ancestry from leaving the area, but its effect was specifically limited in time “until and to the extent that a future proclamation or order should so permit or direct.” That “future order,” the one for violation of which petitioner was convicted, was issued May 3, 1942, and it did “direct” exclusion from the area of all persons of Japanese ancestry before 12 o'clock noon, May 9; furthermore, it contained a warning that all such persons found in the prohibited area would be liable to punishment under the March 21, 1942, Act of Congress.

...
It is said that we are dealing here with the case of imprisonment of a citizen in a concentration camp solely because of his ancestry, without evidence or inquiry concerning his loyalty and good disposition towards the United States. Our task would be simple, our duty clear, were this a case involving the imprisonment of a loyal citizen in a concentration camp because of racial prejudice. ... To cast this case into outlines of racial prejudice, without reference to the real military dangers which were presented, merely confuses the issue. Korematsu was not excluded from the Military Area because of hostility to him or his race. He was excluded because we are at war with the Japanese Empire, because the properly constituted military authorities feared an invasion of our West Coast and felt constrained to take proper security measures, because they decided that the military urgency of the situation demanded that all citizens of Japanese ancestry be segregated from the West Coast temporarily, and, finally, because Congress, reposing its confidence in this time of war in our military leaders -- as inevitably it must -- determined that they should have the power to do just this. There was evidence of disloyalty on the part of some, the military authorities considered that the need for action was

vatandaşlarının büyük bölümünün büyük zorluklara maruz kaldığının farkındadır. Büyük zorluklar savaşın doğası gereğidir. Savaş, zorlukların/meşakkatlerin topluca yaşandığı bir süreçtir. Üniformalı olan veya olamayan tüm vatandaşlar az veya çok savaşın etkisini hisseder. Vatandaşların hakları olduğu gibi sorumlulukları da vardır ve bu yükler savaş dönemlerinde daha ağırlaşır. Büyük tehlike hâlleri dışında, vatandaşların büyük bölümünün evlerinden zorla tehcir edilmesi, kural olarak olağan hukuk anlayışıyla örtüşmez. Ancak, modern savaş şartları altında, kıyılarımız düşman güçler tarafından tehdit edildiğinde, savunmaya yönelik yetkiler tehlikeyle orantılı olmalıdır. ... 27 Mart 1942 tarihli bir kararla, Japon kökenlilerin, “sonraki bir karara” kadar bölgelerini terk etmesi yasaklanmıştır. 3 Mart 1942 tarihli “sonraki karar”, 9 Mayıs öğlen saat 12:00'den önce Japon kökenli tüm insanların bölgelerinden "doğrudan" tehcir edilmesini öngörmüş; bölgelerinden ayrılmayanların 21 Mart 1942 tarihli Kongre Yasası uyarınca cezai sorumluluğunun bulunduğu uyarısında bulunulmuştur. ...

Bu davanın, ABD'ye sadakati hakkında hiçbir delil veya inceleme yokken bir kişinin sadece ve sadece kökeni sebebiyle toplama kampında zorla tutulması hakkında bir dava olduğu söyleniyor. Görevimizin açık ve basit olduğu; davanın, ırkçı önyargılar yüzünden sadık bir vatandaşın bir toplama kampında hapsedilmesi hakkında olduğu söyleniyor. ... Açık ve gerçek askerî tehlikeleri/zaruretleri dikkate almaksızın, konuyu ırksal önyargılara indirgemek sadece konuyu bulandırır ve yanıltıcıdır. Korematsu'nun askerî bölgeden tehcir edilmesinin sebebi, kendisine yahut kökenine duyulan düşmanlık değildir. Bunun sebebi Japon İmparatorluğu ile yapılan savaştır; bunun sebebi Batı sahillerine yönelik olası bir Japon saldırısı karşısında gerekli önlemlerin askerî makamlarca alınması zaruretidir; bunun sebebi durumun askerî aciliyetinin Japon kökenli tüm vatandaşların geçici olarak Batı Sahili'nden ayrılmasını gerektirmesidir; bunun sebebi Kongre'nin, bu konuda tüm yetkiyi, -doğal olarak- savaş döneminde yetkinliğine güvendiği askerî otoritelere vermesidir. Askerî otoriteler, ihanet kanıtlarının varlığına, ancak zamanın darlığına, acilen harekete geçilmesine karar vermiştir. Biz, bugün, alınan önlemlerin haksız ve yersiz olduğunu söyleyemeyiz.”

great, and time was short. We cannot -- by availing ourselves of the calm perspective of hindsight -- now say that, at that time, these actions were unjustified.”

Yargıç Frankfurter'un zaruret hakkıyla ilgili şu ifadeleri¹²¹ de dikkat çekicidir:

“Anayasanın, Kongre’ye ve Başkan’a verdiği, ülkeyi savaşa sokma yetkisi, ülkenin barış ve güvenliğini sağlama yetkisinden ayrı düşünülemez. ... Hükûmete verilen savaş yetkisi ‘savaşı başarılı bir şekilde yürütmek için gereken yetkilerdir’. Bu nedenle, savaş sürecinde alınan kararların hukuka uygunluğu, tamamen savaş şartları bağlamında değerlendirilmelidir. Bir eylem, barış zamanında hukuka aykırı olmasından hareketle, her şartta hukuka aykırı olmakla damgalanmamalıdır. ... Askerî otoritelerin ve yargıçların çalışma alanları elbette çok farklıdır. Ancak, kendi çalışma alanlarında, yargıçlar gibi askerî otoriteler de Anayasa’ya itaat sınırlarının dışına çıkamaz. ‘Birleşik Devletler’in savaş yetkileri de diğer yetkileri gibi ilgili anayasal sınırlamalara tabidir.’ Askerî emirlerin savaş sırasında ‘makul derecede uygun askerî önlemler’ olduğunu kabul etmek ve ama yine de bunların anayasal meşruiyetini inkâr etmek, Anayasa’yı, diyalektik kurnazlık için bir araca dönüştürür... Savaşın idare edilmesi için uygun olan sınırları aşmayan askerî kararlar; tıpkı anayasal sınırlar dâhilinde ticareti düzenlemekle yetkilendirilmiş Eyaletlerarası Ticaret Komisyonunun kararları gibi anayasalıdır. Ulusal güvenliği sağlamak amacıyla savaşın etkin biçimde yürütülmesi için kullanılacak yetkiler açıkça Anayasa’ya dayanır; ... Anayasa, Kongre ve Yürütme’nin onayladığı askerî önlemlerin alınmasını engellemez. ...”.

Amerika Federal Yüksek Mahkemesi’nin, 1943 tarihli Hirabayashi ve 1944 tarihli Korematsu kararlarında; 1866 tarihli Milligan ve 1919 tarihli Hamilton v. Kentucky Distilleries & Warehouse Co. kararlarındaki özgürlükçü tutumdan eser yoktur. Bunda ABD’nin İkinci Dünya Savaşı’nda yaşadığı Japon tehdidinin, sıcak savaşın yarattığı korku

¹²¹ “The provisions of the Constitution which confer on the Congress and the President powers to enable this country to wage war are as much part of the Constitution as provisions looking to a nation at peace. ... the war power of the Government is "the power to wage war successfully." Therefore, the validity of action under the war power must be judged wholly in the context of war. That action is not to be stigmatized as lawless because like action in times of peace would be lawless. ... The respective spheres of action of military authorities and of judges are, of course, very different. But, within their sphere, military authorities are no more outside the bounds of obedience to the Constitution than are judges within theirs. "The war power of the United States, like its other powers . . . is subject to applicable constitutional limitations". To recognize that military orders are "reasonably expedient military precautions" in time of war, and yet to deny them constitutional legitimacy, makes of the Constitution an instrument for dialectic subtleties ... If a military order such as that under review does not transcend the means appropriate for conducting war, such action by the military is as constitutional as would be any authorized action by the Interstate Commerce Commission within the limits of the constitutional power to regulate commerce. And, being an exercise of the war power explicitly granted by the Constitution for safeguarding the national life by prosecuting war effectively, ... To find that the Constitution does not forbid the military measures now complained of does not carry with it approval of that which Congress and the Executive did.”

atmosferinin etkisi olduğu söylenebilir. Mahkeme, tehcir kararının denetimini sebep unsuruna hasretmiş, yetki denetimi bakımından zaruret hakkını işaret etmiş, savaşın başarıyla yürütülmesi ve millî güvenliğin sağlanması için gereken tedbirlerin alınmasına ilişkin yetkilerin Anayasa'dan kaynaklandığını vurgulamıştır.

Karara muhalif olan Yargıç Jackson¹²² öncelikle tehcir kararının sebep bakımından Anayasa'ya uygunluğunun denetlenemeyeceğini bir başka ifadeyle yerindelik denetimi yapılamayacağını teslim ederek, askerî zaruretlarin tespitinin ve önlemlerin yerindeliliğinin yargı tarafından değerlendirilemeyeceğini belirtmiştir. Jackson'a göre mahkemeler, askerî otoritelerin, zaruri bir gerekliliğin bulunduğu yönündeki muhakemesi ile bağlıdır. Mahkemenin görevi, sadece hukuku uygulamak ve Anayasa'ya bağlı kalmaktır. Askerî tedbirlerin alınması için makul bir askerî zaruretin var olup olmadığına ilişkin askerî bir karar vermek değildir. Aksi hâlde hukuk mahkemesi olma niteliğini kaybederek askerî politikanın bir aygıtı hâline dönüşür. Geçmişte olduğu gibi gelecekte de devletin askerî gücünü komuta edenleri sınırlayan başlıca unsur, çağının siyasi yargılarına ve tarihin ahlaki yargılarına karşı sorumluluğu olmalıdır. Fakat, Anayasa'ya dayanan hukuk düzeni içinde hiçbir yeri olmayan bir askerî çarenin/çıkarın icrasının istenmemesi gerekir. Jackson, muhalif kararını, tehcir kararının doğurduğu hukuki sonuçlara, yani konu unsuruna

¹²² "The limitation under which courts always will labor in examining the necessity for a military order are illustrated by this case. How does the Court know that these orders have a reasonable basis in necessity? No evidence whatever on that subject has been taken by this or any other court. There is sharp controversy as to the credibility of the DeWitt report. So the Court, having no real evidence before it, has no choice but to accept General DeWitt's own unsworn, self-serving statement, untested by any cross-examination, that what he did was reasonable. And thus it will always be when courts try to look into the reasonableness of a military order. In the very nature of things, military decisions are not susceptible of intelligent judicial appraisal. They do not pretend to rest on evidence, but are made on information that often would not be admissible and on assumptions that could not be proved. Information in support of an order could not be disclosed to courts without danger that it would reach the enemy. Neither can courts act on communications made in confidence. Hence, courts can never have any real alternative to accepting the mere declaration of the authority that issued the order that it was reasonably necessary from a military viewpoint.

...
I should hold that a civil court cannot be made to enforce an order which violates constitutional limitations even if it is a reasonable exercise of military authority. The courts can exercise only the judicial power, can apply only law, and must abide by the Constitution, or they cease to be civil courts and become instruments of military policy.

...
The chief restraint upon those who command the physical forces of the country, in the future as in the past, must be their responsibility to the political judgments of their contemporaries and to the moral judgments of history.

My duties as a justice, as I see them, do not require me to make a military judgment as to whether General DeWitt's evacuation and detention program was a reasonable military necessity. I do not suggest that the courts should have attempted to interfere with the Army in carrying out its task."

dayandırmıştır. Mahkeme'nin, ayrımcılık yasağı bağlamında Anayasa'ya aykırı olan ırkçı düzenlemeleri rasyonalize etmesinin yaratacağı tehlikeleri, şöyle dile getirmiştir¹²³:

*“Eğer yargı kararı bir kez, böyle bir düzeni Anayasa'ya uygun göstererek rasyonalize ederse yahut böyle bir düzeni onayladığını işaret ederek Anayasa'yı rasyonalize ederse; bundan sonra Mahkeme her zaman için ırk ayrımcılığı prensibini geçerli hâle getirmiş olur. **Bu durum, acil ihtiyaç konusunda makul bir şüphenin varlığını ileri sürebilen herhangi bir otoritenin eline dolu bir silah vermek gibidir.** Her tekrarlanışta, bu ilke, hukukumuzun ve düşüncemizin daha derinlerine yerleşir ve yeni amaçlar için bir araç hâline gelir. ... Askerî bir komutan anayasal sınırları aşabilir, bu bir vakıadır. Ancak eğer bu Mahkeme, bu vakıayı inceler ve onaylarsa, artık bu vakıa anayasal bir doktrin hâline gelir. Üretici ve imgesel bir güce kavuşur. Mahkeme'nin bu davada verdiği karar, bahsettiğim tehlikenin mükemmel bir örneğidir.”*

Kararda muhalif yargıç Roberts da konu unsurundan hareketle tehcir kararının Anayasa'ya aykırı olduğunu belirtmiş; Anayasal hakların açıkça ihlal edildiğini vurgulayan muhalefet şerhinde şunu ifade etmiştir¹²⁴: *“Bu dava, bir vatandaşın, Birleşik Devletler'e sadakatine ilişkin soruşturma yapmaksınız ve herhangi bir kanıta dayanmaksınız, sadece ve sadece kökeninden ötürü toplama kamplarında cezalandırılmasıyla ilgilidir.”*

Muhalif yargıç Murphy, tehcir kanununun Anayasa'ya uygunluğunu yetki, konu ve ölçülülük unsurları bakımından incelemiştir. Murphy'e göre tehcir tedbirinin Anayasa'ya uygunluğu bakımından önce askerî takdir yetkisinin kabul edilebilir sınırları, ardından bu sınırın aşıp aşılmadığı değerlendirilmelidir. İkinci olarak, savaşın askerî zaruretlerini (sebe) yerine getirmek üzere alınan tedbirler ile "hemen, yakında ve yaklaşmakta olan" bir kamusal tehlikenin önlenmesi amacının makul bir ilişki ve oranda olup olmadığı

¹²³ “But once a judicial opinion rationalizes such an order to show that it conforms to the Constitution, or rather rationalizes the Constitution to show that the Constitution sanctions such an order, the Court for all time has validated the principle of racial discrimination in criminal procedure and of transplanting American citizens. The principle then lies about like a loaded weapon, ready for the hand of any authority that can bring forward a plausible claim of an urgent need. Every repetition imbeds that principle more deeply in our law and thinking and expands it to new purposes. ... A military commander may overstep the bounds of constitutionality, and it is an incident. But if we review and approve, that passing incident becomes the doctrine of the Constitution. There it has a generative power of its own, and all that it creates will be in its own image. Nothing better illustrates this danger than does the Court's opinion in this case.”

¹²⁴ “... it is the case of convicting a citizen as a punishment for not submitting to imprisonment in a concentration camp, based on his ancestry, and solely because of his ancestry, without evidence or inquiry concerning his loyalty and good disposition towards the United States. ...”

araştırılmalıdır. Yargıç’a göre, “vatandaş olan/olmayan Japon kökenli tüm kişilerin” Pasifik kıyılarının belirtilen bölgesinden sürülmesi hakkındaki kanun, Anayasa ile güvenceye alınan, yerleşme, çalışma, seyahat hürriyeti ve adil yargılanma haklarını ortadan kaldırdığından ve açıkça ırk ayrımı yaptığından Anayasa’nın ilgili maddelerine ve beşinci ek maddesi ile korunan eşitlik ilkesine aykırıdır. Murphy, alınan askerî tedbirin, işgal, sabotaj ve casusluğun önlenmesi amaçlarıyla makul bir ilişki içinde olup olmadığını da değerlendirmiş, anayasal hakları tamamen ortadan kaldıran bu ırkçı tedbirler ile "hemen, yakında ve yaklaşmakta olan" kamusal tehlike arasında makul bir bağlantı ve oranın bulunmadığını belirtmiştir. Murphy’ye göre, damarlarında Japon kanı akan tüm kişilerin sürülmesi, makul ilişki ölçütünü karşılamaz; alınan tedbir, Japon kökenli tüm insanların sabotaj ve casusluk yaptığı ve Japon düşmana başka yollarla yardım ettiği varsayımına dayanır ki böyle bir varsayım, akıl, mantık ve ampirik verilerle bağdaşmaz¹²⁵.

Mahkeme, İkinci Dünya Savaşı’nda, savaş yetkilerinin sınırını iç savaşa kıyasla son derece geniş yorumlamıştır. Mahkeme’nin bu yaklaşımı hukuki esaslara değil siyasi mülhaza ve endişelere dayanır¹²⁶. Peral Harbour baskını ve bunun halk ve Hükûmet

¹²⁵ “ "What are the allowable limits of military discretion, and whether or not they have been overstepped in a particular case, are judicial questions."

The judicial test of whether the Government, on a plea of military necessity, can validly deprive an individual of any of his constitutional rights is whether the deprivation is reasonably related to a public danger that is so "immediate, imminent, and impending" as not to admit of delay and not to permit the intervention of ordinary constitutional processes to alleviate the danger. Civilian Exclusion Order No. 34, banishing from a prescribed area of the Pacific Coast "all persons of Japanese ancestry, both alien and non-alien," clearly does not meet that test. Being an obvious racial discrimination, the order deprives all those within its scope of the equal protection of the laws as guaranteed by the Fifth Amendment. It further deprives these individuals of their constitutional rights to live and work where they will, to establish a home where they choose and to move about freely. In excommunicating them without benefit of hearings, this order also deprives them of all their constitutional rights to procedural due process. Yet no reasonable relation to an "immediate, imminent, and impending" public danger is evident to support this racial restriction, which is one of the most sweeping and complete deprivations of constitutional rights in the history of this nation in the absence of martial law.

...

It must be conceded that the military and naval situation in the spring of 1942 was such as to generate a very real fear of invasion of the Pacific Coast, accompanied by fears of sabotage and espionage in that area. The military command was therefore justified in adopting all reasonable means necessary to combat these dangers. In adjudging the military action taken in light of the then apparent dangers, we must not erect too high or too meticulous standards; it is necessary only that the action have some reasonable relation to the removal of the dangers of invasion, sabotage and espionage. But the exclusion, either temporarily or permanently, of all persons with Japanese blood in their veins has no such reasonable relation. And that relation is lacking because the exclusion order necessarily must rely for its reasonableness upon the assumption that all persons of Japanese ancestry may have a dangerous tendency to commit sabotage and espionage and to aid our Japanese enemy in other ways. It is difficult to believe that reason, logic, or experience could be marshalled in support of such an assumption."

¹²⁶ Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 51.

üzerinde yarattığı korku atmosferi sonucu, pek çoğu Amerikalılaştırmış yüz bine yakın Japon asıllı Amerika vatandaşının, savaş cephelerine yakın bölgelerden tehciri hakkındaki düzenlemeler, Mahkeme tarafından Anayasa'ya uygun bulunmuştur. Korematsu kararının, kötü bir hukuki muhakeme örneği olduğu hukuk literatüründe kabul görmüş; karar, bugüne kadar sadece eleştirilmiş, lehine herhangi bir görüş ileri sürülmemiştir¹²⁷.

Yale Üniversitesi Hukuk Okulu'nda Profesör Eugene V. Rostow, Korematsu kararının hemen akabinde yazdığı "The Japanese American Case-A disaster" (Amerikalı Japonlar Davası-Bir Felaket) isimli makalesinde¹²⁸ Korematsu kararını yorumlamış, etnik farklılığa dayanarak yapılan tehcir uygulamasını Anayasa'ya uygun bulan Yüksek Mahkeme'nin, demokratik toplumda makul görünen sınırların çok ötesinde bir askerî takdir yetkisinin varlığını kabul ettiğini belirtmiştir. Böylece Mahkeme'nin, özgürlüğün tarihsel simgeleri olan¹²⁹ vatandaşlık haklarının ve yargısal güvencelerin üstünü örttüğünü ifade eden yazar, Korematsu kararında Yargıç Frankfurter'in, "*Hükûmete verilen savaş yetkisi 'savaşı başarılı bir şekilde yürütmek için gereken yetkilerdir'.*" ifadesine atıfta bulunarak "*Fakat savaş yetkisi, savaş yetkisi adı altında keyfî ve diktatörce uygulamalarda bulunmaya izin vermez. Askerî takdir yetkisinin sınırları hakkında karar verirken, her bir olay için farklı bir değerlendirme yapılması gerekir. Bazen bu durum bir davanın konusu olur ve bu dava sıklıkla bir askerî mahkeme tarafından görülür ... Askerî takdir yetkisinin sınırları hakkında karar verme sorunuyla karşı karşıya kaldığında Mahkeme, diğer davalarda uygulanan aynı yargısal değerlendirme metodlarına başvurmalıdır. Bu tip davalarda tanıkların, çapraz sorgulamanın ve diğer bilinen inceleme metodlarının, diğer davalardan daha az kullanılması için bir sebep yoktur.*"¹³⁰ ifadeleriyle, tehcir kararının yetki ve konu bakımından hukuka aykırılığını işaret etmiştir.

¹²⁷ Zeytinoğlu, Ö. "İkinci Dünya Savaşı Sırasında ABD'de Yaşayan Japon Asıllıların Enterne Edilmesi".

¹²⁸ Rostow, E. V. (June 1945). "The Japanese American Cases—A Disaster". *The Yale Law Journal*, Volume 54, Number 3, p. 489-533, Web:

http://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3172&context=fss_papers adresinden 04.10.2017'de alınmıştır.

¹²⁹ Rostow, E. V. "The Japanese American Cases—A Disaster", s. 533.

¹³⁰ "*The war power is the power to wage war successfully, as Chief Justice Hughes once remarked. But it is the power to wage -war, not a license to do unnecessary and dictatorial things in the name of the war power. The decision as to where the boundaries of military discretion lie in particular cases has to be made differently in different circumstances. Sometimes the issue will arise in law suits, more often in courts martial ... When a court confronts the problem of determining the permissible limit of military discretion, it must test the question by the same methods of judicial inquiry it uses in other cases. There is no special reason why witnesses, depositions, crossexamination and other familiar techniques of investigation are less available in these cases than in others.*"

Rostow, E. V. "The Japanese American Cases—A Disaster", s. 530.

1.2.2.1.2.3. Japon Tehciri ile Ortaya Çıkan Mağduriyetlerin Telafisi

1960'lı yılların başında, genç nesil Japon kökenli Amerikalılar, “Redress Movement” adıyla bir girişim başlatmıştır. Girişimin amacı, atalarına uygulanan tehcir sebebiyle Federal Hükûmetin resmen özür dilemesi ve tazminat ödemesidir; belgelenmiş mal kayıplarının karşılanması yanında, tehcir uygulamasının hukuka aykırılığının kabulünün sağlanmasıdır¹³¹. Bu girişim ilk başarısını, 19 Şubat 1976 tarihinde Başkan Gerald Ford'un yayınladığı, tehcir uygulamasının bir daha tekrarlanmaması gereken bir hata olduğu yönündeki bildirisiyle¹³² elde etmiştir.

Ardından, Başkan Jimmy Carter döneminde 31 Temmuz 1981 tarihinde, tehcir uygulanmasının incelenmesi amacıyla yedi kişilik bir Komisyon (Commission on Wartime Relocation and Internment) kurulmuş; Başkan Carter, Komisyon hakkında şu yorumda bulunmuştur: *“Amerika tarihinin ilgili zaman dilimini değerlendirmekle görevlendirilmiş bu Komisyonun, Japon Amerikalılar konusunda atılmış önceki adımlar kapsamında, uğranılan zararlar için uygun telafileri bulmak ve ulusumuzun temel insan haklarına olan bağlılığını teyit etmek açısından çok yararlı olacağına inanıyorum.”*¹³³.

Komisyon, 24 Şubat 1983 tarihinde “Kişisel Haklar İhlal Edilmiştir” (Personal Justice Denied) ismiyle bir rapor yayınlamıştır. Komisyon'un ulaştığı en önemli sonuç, 9066 sayılı Karar'ın askerî gereklilikleri karşılamadığıdır. Rapor'a göre, “askerî zaruret” gerekçesi dayanaktan yoksundur, casusluk veya sabotaj tehlikesini işaret eden herhangi bir delil bulunmamıştır, tehcir ve toplama kamplarında alıkonmak suretiyle gerçekleşen hak ihlallerinin kaynağı gerçek askerî gereksinimler değil, ırksal önyargılar, savaş histerisi, siyasi liderlikteki başarısızlıktır. Raporun üçüncü kısmında, anılan uygulamalara maruz kalan ve hâlen hayatta olan Japon kökenli Amerikalıların uğradıkları zararların telafisi

¹³¹ Zeytinoğlu, Ö. “İkinci Dünya Savaşı Sırasında ABD’de Yaşayan Japon Asıllıların Enterne Edilmesi”.

¹³² ABD Başkanı Gerald Ford'un 19 Şubat 1976 tarihli konuşması (Gerald Ford, Proclamation 4417 - An American Promise, 19 February 1976), ABD Başkanlığı Resmî İnternet Sitesi Web: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=787> adresinden 05.10.2017’de alınmıştır.

¹³³ “I believe it'll be very helpful for this Commission to assess this episode in American history, to see if adequate compensation has been awarded under previous efforts, which were more generous in the case of the Japanese Americans, and also to reconfirm our Nation's commitment to basic human rights.”

ABD Başkanı Jimmy Carter'in 31 Temmuz 1980 tarihli deklarasyonu (Jimmy Carter, Commission on Wartime Relocation and Internment of Civilians Act Remarks on Signing S. 1647 Into Law, 31 July 1980) ABD Başkanlığı Resmî İnternet Sitesi Web: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=44855> adresinden 05.10.2017’de alınmıştır.

hakkında görüşler yer almış ve şu beş öneri getirilmiştir: (1) Kongre adaletsizliği tanınmalı ve özür dilemelidir; (2) Başkan sokağa çıkma yasağını ihlal etmekten hüküm giyenlere özel af (*pardon*) ilan etmeli ve etnik kökene dayanan diğer savaş zamanı mahkûmiyetlerini gözden geçirmelidir; (3) Komisyonlar, savaş sırasında kaybedilen konum, statü veya hakların iadesi için yapılan başvuruları incelemelidir; (4) Kongre, araştırma ve eğitim için kurulan özel bir fona kaynak ayırmalıdır; (5) Kongre, savaş zamanında yerlerinden edilmiş kişilerden hayatta kalanların her birine 20.000 dolar tazminat ödenmesi için, 1.5 milyon dolar kaynak ayırmalıdır¹³⁴.

Komisyon'un anılan önerileri, Başkan Ronald Reagan döneminde, 1988 yılında karşılık bulmuş; Civil Liberties Act (Temel Haklar Kanunu)¹³⁵ Kongre tarafından kabul edilmiştir. Kanun'un dibacesinde¹³⁶, (1) İkinci Dünya Savaşı sırasında yapılan zorla yer değiştirme ve toplama kamplarında alıkonma uygulamaları ile Japon asıllı Amerikan vatandaşlarına ve Amerika'da oturma izni bulunan Japon asıllı yabancılara büyük haksızlıklar yapıldığı; (2) herhangi bir casusluk veya sabotaj eylemi belgelenmeksizin ve güvenlik gerekçeleri bulunmaksızın gerçekleştirilen anılan uygulamaların, tamamen ırksal önyargılar, savaş histerisi, siyasi liderlikteki başarısızlıklardan kaynaklandığı; (3) bugüne kadar telafi edilmeyen, yaşanan muazzam acılar için, Kongre'nin, ulus adına özür dilediği deklare edilmiş; Komisyon'un yukarıda anılan beş önerisi kabul edilerek yasalaşmıştır.

1.2.2.1.2.4. Japon ve Ermeni Tehciri karar ve uygulamaları arasındaki benzerlik ve ayrılıklar

Japon tehciri ve Ermeni tehciri kararları, doğurduğu sonuç yani *konu* bakımından ve ulaşılmak istenen nihai sonuç yani *maksat* bakımından birbirleriyle paralel; yetki, sebep ve ölçülülük ilkesi bakımından ise birbirlerinden ayrılan düzenlemelerdir.

¹³⁴ ABD'de (Commission on Wartime Relocation and Internment) Komisyonu'nun 24 Şubat 1983 tarihli "Kişisel Haklar İhlal Edilmiştir" (Personal Justice Denied) Raporu, Amerika Devlet Arşivleri Resmi İnternet Sitesi Web: <https://www.archives.gov/research/japanese-americans/justice-denied> adresinden 05.10.2017'de alınmıştır.

¹³⁵ 1988 tarihli Civil Liberties Act (Temel Hakları Kanunu), ABD Kongresi resmî internet sitesi Web: <https://www.congress.gov/bill/100th-congress/house-bill/442> adresinden 05.10.2017'de alınmıştır.

¹³⁶ "Declares that: (1) a grave injustice was done to citizens and permanent resident aliens of Japanese ancestry by the evacuation, relocation, and internment of civilians during World War II; (2) these actions were without security reasons and without any acts of espionage or sabotage documented by the Commission on Wartime Relocation and Internment of Civilians, and were motivated by racial prejudice, wartime hysteria, and a failure of political leadership; (3) the excluded individuals suffered enormous damages for which appropriate compensation has not been made; and (4) the Congress apologizes on behalf of the Nation."

Japon tehcirinde, Devlet Başkanı, 19 Şubat 1942 tarihli 9066 sayılı Kararıyla, kuvvetler ayrılığı ve hatta kanun devleti prensiplerine aykırı olarak, kaynağını Anayasa'dan almayan bir yetkiye dayanarak hak ve hürriyetleri sınırlamıştır. Ermeni tehcirinde, Meclis-i Vükela, kabul ettiği 27 Mayıs 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu'yla, kuvvetler ayrılığı ve kanun devleti prensibine uygun olarak, Kanun-ı Esasi m. 36 kapsamında kendisine verilen muvakkat kanun yapma yetkisine dayanarak hak ve hürriyetleri sınırlamıştır.

Japon ve Ermeni tehcir kararlarının alınmasında rol oynayan etkenler yani *sebepler* unsuru, hukuki değil, maddi ve siyasi vakıalardır; yürütmenin teknik bilgi ve donanımı marifetiyle kararın alınmasına sebep olan etkenleri ölçerek aldığı kararın yerindeliğini saptamak mahkemenin yetki ve yetkinliği dışındadır. Amerika Yüksek Mahkemesi de bu noktadan hareket etmiş, Japon tehciri hakkında verdiği kararlarını sadece sebep unsuru üzerine inşa etmiş¹³⁷; ölçülülük denetimini ise ihmal etmiştir. Nihayet hukuka aykırılık, 1988 yılında Başkan Ronald Reagan döneminde çıkarılan Civil Liberties Act (Temel Hakları Kanunu) ile telafi edilmeye çalışılmıştır.

Korematsu kararında Yüksek Mahkeme'nin işaret ettiği, Japon tehciri kararının sebep unsuruna ilişkin “*Askerî otoriteler, ihanet (sabotaj ve casusluk) kanıtlarının varlığına, ancak zamanın darlığına, acilen harekete geçilmesine karar vermiştir*”¹³⁸ muhakemesi; Ermeni tehcirinin sebep unsurunun dayandığı muhakeme ile paraleldir. Ancak anılan muhakemeler, Japon tehcir kararında hezeyanlara, Ermeni tehcir kararında ise vakıalara dayanması itibarıyla birbirlerinden ayrılır. Japon asıllıların sabotaj ve casusluk faaliyetlerinde bulundukları muhakemesi afaki iken; Ermenilerin sabotaj ve casusluk faaliyetleri vakıadır. 9066 sayılı Japon tehciri hakkında Kararın üzerine inşa edildiği “Japonların Batı Yakasından Tahliye Edilmesi, Nihai Rapor”da ifade edilen “*mensup oldukları ırk nedeniyle Japon asıllılara güvenilemeyeceği*” yaklaşımının izine, Osmanlı arşivlerinde rastlanmaz.

¹³⁷ İstisnasız tüm grubun hürriyeti sınırlandırıcı tedbirlere maruz kalmasının askerî bir zaruret oluşuna, bu tedbirin *sebebinin* muhataplarının kökeni değil savaş gereklilikleri oluşuna, bu gerekliliğin tayini konusunda Kongre'nin tüm yetkiyi savaş döneminde yetkinliğine güvendiği askerî otoritelere verdiğine; askerî otoritelerin, “ihanet (sabotaj ve casusluk) kanıtlarının varlığına ancak zamanın darlığına, acilen harekete geçilmesi zaruretine” ilişkin muhakemesi sonucu aldığı kararın yerindeliğinin mahkeme tarafından denetlenemeyeceğine işaret edilerek alınan kararda, salt sebep denetimi yapılmıştır. Bkz. ABD Yüksek Mahkemesi'nin 18 Aralık 1944 tarihli Korematsu / United States kararı.

¹³⁸ “*There was evidence of disloyalty on the part of some, the military authorities considered that the need for action was great, and time was short.*”. ABD Yüksek Mahkemesi'nin 1944 tarihli Korematsu kararı.

Nitekim 31 Temmuz 1981 tarihinde, Japon tehciri uygulanmasının incelenmesi amacıyla kurulan Komisyon'un yayınladığı "Kişisel Haklar İhlal Edilmiştir" raporunda ulaşılan, 9066 sayılı Karar'ın "askerî zaruret" gerekçesine dayanmadığı, casusluk veya sabotaj tehlikesini işaret eden herhangi bir delilin bulunmadığı, tehcir ve toplama kamplarında alıkonmak suretiyle gerçekleşen hak ihlallerinin kaynağının gerçek askerî gereksinimler değil, ırksal önyargılar, savaş histerisi, siyasi liderlikteki başarısızlar olduğu; 1988 yılında Kongre tarafından kabul edilen Civil Liberties Act (Temel Hakları Kanunu)'te *"herhangi bir casusluk veya sabotaj eylemi belgelenmeksizin ve güvenlik gerekçeleri bulunmaksızın, bu uygulamaların tamamen ırksal önyargılar, savaş histerisi, siyasi liderlikteki başarısızlıklardan kaynaklandığı"*¹³⁹ ifadeleri, Japon tehciri kararının sebep unsurunun dayandığı muhakemenin afaki bir hezeyan oluşuna ilişkindir. Ermeni tehciri kararının sebep unsuruna kaynaklık eden vakıalar ise Ermeni sevk ve iskân kararının içinde doğduğu siyasi ve askerî atmosfer başlığında ortaya konmuştur.

Hak ve hürriyetlere ayrımcı müdahalelerde bulunan Ermeni ve Japon tehcir tedbirleri arasındaki diğer bir fark, tehcir tedbiri ile savaş gereklilikleri arasındaki ölçünün, bir başka deyişle elverişlilik, gereklilik ve orantılılık alt ölçütlerinin Ermeni tehcirinde sağlanmış ancak Japon tehcirinde sağlanmamış olmasıdır.

Ermeni tehcir kararının hukuka uygunluğunun değerlendirildiği bölümde¹⁴⁰ incelendiği üzere Ermeni tehciri kararı, Meclis-i Vükela kararında işaret edilen tehlikeleri gidermek amacına ulaşmaya katkıda bulunan elverişli; ulaşılmak istenen amacı gerçekleştirmek için zorunlu, gerekli bir araçtır ve tehcir ile ulaşılmak istenen amaç arasında makul bir oran bulunur.

Japon tehciri kararı hakkında ABD Yüksek Mahkemesi'nin Korematsu v. United States kararında, ölçülülük ilkesine, bu ilkenin ismi zikredilmeksizin değinilmiş, ancak Mahkeme, kararını, ölçülülük kriteri çerçevesinde tesis etmemiş, savaş gerekliliklerinin muhakemesi noktasında yargının yetki ve yetkinliğinin bulunmayışını işaret ederek sadece sebep denetimi yapmıştır. Kararda Yargıç Frankfurter'ın "*Savaşın idare edilmesi için uygun*

¹³⁹ "these actions were without security reasons and without any acts of espionage or sabotage documented by the Commission on Wartime Relocation and Internment of Civilians, and were motivated by racial prejudice, wartime hysteria, and a failure of political leadership"

¹⁴⁰ Bu konu "*Ermeni Sevk ve İskânı ile İlgili Uygulamaların Hukuki Açidan Değerlendirilmesi*" başlığında incelenmiştir.

olan sınırları aşmayan askerî kararlar”ın hukuka uygun olacağı ifadesi ölçülülük prensibine ilişkin bir yaklaşımdır. Yine Yargıç Jackson’ın “***Bu durum, acil ihtiyaç konusunda makul bir şüphenin varlığını ileri sürebilen herhangi bir otoritenin eline dolu bir silah vermek gibidir.***” ifadesi, sebep unsurunun (makul şüpheyeye dayanan acil ihtiyaç) denetlenemeyeceğine dayanarak, amaca ulaşmak için kullanılan araçların ölçülülüğünün denetimsiz bırakılmasının tehlikesini vurgular. Muhlif Yargıç Murphy, Mahkeme’nin, ölçülülük prensibinden hareketle karara varması gerektiğini açıkça ifade etmiştir. Yargıç’a göre, alınan tedbirler (araç) ile “*hemen, yakında ve yaklaşmakta olan*” bir kamusal tehlikenin giderilmesinin (amaç) makul bir ilişki ve oranda olup olmadığı araştırılmalı; alınan tedbirin, işgal, sabotaj ve casusluk tehlikelerinin giderilmesiyle makul bir ilişki içinde olup olmadığı değerlendirilmelidir. Yargıç’a göre, “*hemen, yakında ve yaklaşmakta olan*” kamusal tehlike ile anayasal hakları tamamen ortadan kaldıran ırkçı tedbirler arasında makul bir bağlantı ve oran yoktur. Bir başka deyişle alınan tedbir, yaklaşmakta olan tehlikeyi bertaraf etmek için elverişli olmadığı gibi ulaşılmak istenen amaç ve uygulanan tedbir birbiriyle orantılı da değildir¹⁴¹.

Son olarak, Japon tehcirinden doğan zararların telafisi girişimlerinin Ermeni tehciri için örnek oluşturup oluşturamayacağını tartışmakta yarar vardır. Japon tehcirinin telafisi için 24 Şubat 1983 tarihinde “Kişisel Haklar İhlal Edilmiştir” (Personal Justice Denied) ismiyle yayınlanan Raporda, Komisyon, Japon tehciri kararının alınmasında rol oynayan etkenleri yani sebep unsurunu bir başka deyişle kararın yerindeliğini değerlendirmiş, “askerî zaruret” gerekçesinin dayanaktan yoksun olduğunu, casusluk veya sabotaj tehlikesini işaret eden herhangi bir delil bulunmadığını, hak ihlallerinin kaynağının gerçek askerî gereksinimler değil, ırksal önyargılar, savaş histerisi, siyasi liderlikteki başarısızlıklar olduğunu belirtmiş ve tehcir tedbirinin yerinde bir karar olmadığından hareketle uğranılan zararların telafisi için öneriler getirilmiştir. Ancak Ermeni tehcir kararında, askerî zaruret gerekçesinin dayanaktan yoksun olduğu söylenemez; zira Ermeni tehciri ile savaş gereklilikleri arasında elverişlilik, gereklilik ve orantılılık ölçütleri sağlanmıştır. İkinci olarak, anılan uygulamalara maruz kalan Japon kökenli Amerikalıların uğradıkları zararların telafisi için öngörülen 20.000 dolar tazminat, hâlen hayatta olan tehcir mağdurları için

¹⁴¹ AİHS m. 15 ve 1982 Anayasası m. 15 bağlamında olağanüstü hâllerde hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında uygulanan ölçülülük prensipi, Ermeni Sevk ve İskân Uygulamasının Hukuka Uygunluğu başlığı altında incelenmiştir.

öngörölmüş, mirasçılarını kapsamamıştır. Ermeni tehcirinin üzerinden bir asır geçtiği göz önüne alındığında, anılan telafinin yine Ermeni tehciri için örnek oluşturmayaacağı açıktır.

1.2.2.2. Osmanlı Devleti’nde Sıkıyönetim Rejimi: Hak ve Hürriyetlere Yönelik Olağanüstü Müdahalelerin Hukuki Dayanakları

Osmanlı Devleti’nde, 1876 tarihli Kanun-ı Esasi’nin kabulüne kadar geçen süreçte yasama ve yürütme yetkilerinin padişahın şahsında birleştiği¹⁴², ferman ve kanunnameler yoluyla yasama yetkisini kullanan Padişah’ın iradesini sınırlayan pozitif hukuk düzenlemeleri bulunmadığı gibi tebaanın anayasal hak ve hürriyetlerinden söz edilemeyeceği ifade edilebilir. Kanun-ı Esasi’nin, Padişah tarafından bir ferman ile kabul ve ilan edilmesiyle, hak ve hürriyetler anayasal nitelik kazanmış; sıkıyönetim kavram ve uygulaması Osmanlı Devleti’nde ilk kez yer bulmuştur.

Meşrutiyete kadar geçen dönemde, olağan hâl/olağanüstü hâl ayrımı yapmak ve olağanüstü hâllerde yürütmeye verilen olağanüstü yetkilerden bahsetmek anlamsızdır. Zira doğası itibarıyla hukuka ve kanuna bağlı bir devlette varlık bulabilen sıkıyönetim rejimi, normal hayat şartlarının bozulması hâlinde vatandaş ve yabancıların sahip olduğu hak ve hürriyetlerin olağan dönemlerde gerçekleşemeyecek ölçüde sınırlandırılmasını, durdurulmasını sağlayan bir rejimdir.

23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilen Birinci Meşrutiyet ile anayasalı bir devlet olan Osmanlı Devleti’nde, olağan ve olağanüstü hâller arasında ilk kez bir ayrım yapılarak, sıkıyönetim rejimi Kanun-ı Esasi m. 36 ve m. 113 ile düzenlenmiş; Kanun-ı Esasi’ye uygun olarak seçilip toplanan Meclis-i Mebusan, 13 Şubat 1878 tarihinde Padişah Abdülhamit tarafından tatil edilmiş; bu tarihten itibaren Kanun-ı Esasi sözde yürürlükte olsa da Meclis-i Mebusan toplanmamış, Kanun-ı Esasi ile düzenlenen hak ve hürriyetler tanınmamış, fiilî sıkıyönetim mahiyetinde istibdat rejimi 23 Temmuz 1908 tarihinde ilan edilen İkinci Meşrutiyet’e kadar otuz üç yıl sürmüş; İkinci Meşrutiyet ile Osmanlı Devleti’nde kanuna bağlı devlet fikri ve uygulaması tekrar hayata geçmiştir¹⁴³.

¹⁴² Kanun-ı Esasi’de yapılan 1909 değişikliklerine kadar, yasama ve yürütme gücünün padişahın uhdesinde kalmaya devam ettiğini söylemek mümkündür.

¹⁴³ Ertuğ, H. R. (1948). “Memleketimizde Fevkalade Hâl Rejimleri”. *AÜSBFD*. Cilt II, Sayı 1-2, s. 74.

Balkan Harbi'nin başlamasıyla, savaşın zaruri bir sonucu olarak 4 Ekim 1912'de ilan edilen sıkıyönetim, Balkan Harbi ve onu takip eden Büyük Savaş süresince 7 yıl 14 gün kesintisiz olarak, 11 Ekim 1919 tarihinde kadar sürmüştür¹⁴⁴; bu süreç boyunca sıkıyönetim, Kanun-ı Esasi m. 113 ve 36 kapsamında anayasal bir zeminde gerçekleşmiştir.

Kanun-ı Esasi m. 113¹⁴⁵ uyarınca, ülkenin bir bölgesinde karışıklık çıkacağından anlaşılması hâlinde, Hükûmet, söz konusu bölgelere mahsus olmak üzere, geçici olarak, sıkıyönetim ilan edebilir. Sıkıyönetim rejiminde, kanunlar ve nizam-ı mülkiye geçici olarak askıya alınır; sıkıyönetimin uygulandığı mahallerin idaresi "nizam-ı mahsus" yani çıkarılacak özel düzenlemeler ile belirlenir.

Anılan özel düzenlemelerden biri, 24 Ramazan 1294 (5 Ekim 1877) tarihinde yürürlüğe giren ve 25 Mayıs 1940 tarihine kadar yürürlükte kalan, İdare-i Örfiye Kararnamesi'dir. On üç maddeden oluşan Kararname'nin konumuzla ilgili maddelerinin incelenmesi önemlidir. İdare-i Örfiye Kararnamesi m. 2'ye göre, sıkıyönetim ilanıyla, Anayasanın, kanunların ve mülkiye nizamının İdare-i Örfiye Kararnamesi'ne aykırı hükümleri, sıkıyönetim süresince geçici olarak askıya alınır; m. 3'e göre, sıkıyönetim süresince, hükûmeti mülkiyenin haiz olduğu yetkiler, hükûmeti askeriye intikal eder¹⁴⁶. Hükûmet-i askeriyenin görev ve yetkilerini sayan m. 6 şöyledir¹⁴⁷: (1) Gerekli görülen kişilerin gece ve gündüz ikametgâhlarının aranması. (2) **Şüpheli ve sabıkalı kişilerin başka bölgelere gönderilmesi.** (3) Silah ve cephanelerin toplanması. (4) Basın ve yayının sınırlandırılması. (5) Derneklerin kapatılması. Bu maddeyle, Kanun-ı Esasi'nin sansür

¹⁴⁴ Ertuğ, H. R. "Memleketimizde Fevkalade Hâl Rejimleri", s. 74.

¹⁴⁵ Kanun-ı Esasi m. 113, 1909 tarihinde değiştirilmiş, padişahın sürgün yetkisi maddeden çıkarılmıştır, maddenin son hâli şöyledir:

Madde 113- Mülkün bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğini müeyyid asar ve emarat görüldüğü hâlde Hükûmet-i Seniyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten (idare-i örfiye) ilanına hakkı vardır. (İdare-i örfiye) kavanin ve nizam-ı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup (idare-i örfiye) tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizam-ı mahsus ile tayin olunacaktır. Gözübüyük, A., Ş. *Türk Anayasa Metinleri*, s. 29, 36.

¹⁴⁶ Şensoy, N. "Osmanlı İmparatorluğunun Sıkıyönetime Müteallik Mevzuatı Üzerine Sentetik Bir Deneme", s. 99.

¹⁴⁷ "a) Lüzum görülen eşhasın gece ve gündüz ikametgâhlarını taharri,

b) Şüpheli ve sabıkalı güruhundan olup Hükûmet tarafından ahzı girift olunanları ve idare-i örfiye mintakasında ikametgâhlar olmayanları mahall-i ahara tart ve teb'it,

c) Ahalinin esliha ve cephanesini toplama,

ç) Zihinlerde korku ve dehşet uyandıracak muzır neşriyatı muhtevi gazeteleri derhâl tatil,

d) Her türlü cemiyetleri men"

Şensoy, N. "Osmanlı İmparatorluğunun Sıkıyönetime Müteallik Mevzuatı Üzerine Sentetik Bir Deneme", s. 99.

yasağını/basın hürriyetini düzenleyen 12.¹⁴⁸ maddesi; konut dokunulmazlığını düzenleyen 22.¹⁴⁹ maddesi; dernek kurma hakkını düzenleyen 120.¹⁵⁰ maddesi askıya alınmıştır. Şüpheli ve sabıkalı kişilerin başka bölgelere gönderilebilmesi ifadesi, Kanun-ı Esasi’de yer almayan seyahat hürriyetine yönelik bir düzenleme olarak karşımıza çıkar ve “Sevk ve İskân Kanunu” ile beraber, Ermeni sevk ve iskânının yasal dayanağını oluşturur. Kanun-ı Esasi’de seyahat hürriyeti düzenlenmediğinden; anılan Kanun’un, Kanun-ı Esasi’ye konu bakımından aykırılığından söz edilemeyeceğini not etmek gerekir.

Kanun-ı Esasi m. 113’te geçen, sıkıyönetim bölgesinin idaresi için çıkarılan "nizam-ı mahsus" yani özel düzenlemelerden olan Sevk ve İskân Kanunu, konumuz bakımından fevkalade önemlidir ve “Ermeni Sevk ve İskânı ile İlgili Uygulamaların Hukuki Açıdan Değerlendirilmesi” başlığı altında ayrıntılı olarak incelenecektir.

1.3. Ermeni Sevk ve İskânı Kararının Sebep Unsuru: Kararın İçinde Doğduğu Siyasi ve Askerî Atmosfer (Büyük Savaş Öncesinde ve Sürecinde Ermeni Faaliyetleri)

Sevk ve iskân kararının içinde doğduğu siyasi ve askerî atmosfer, hukuki düzlemde kararın sebep unsuru ile ilgilidir. Günümüz anlayışında, kanunların sebebi yani kanunun kabul edilmesinde rol oynayan etkenler, kural olarak yasama organının takdir yetkisi içinde ve Anayasa Mahkemesi’nin denetim yetkisi dışındadır.

Sebep, kanun metninde çoğunlukla yazılı olmayan, norm dışında kalan maddi bir vakıadır. Sevk ve İskân Kanunu’nun sebebi de kanun metninde zikredilmeyen maddi vakıalara dayanır. Maddi vakıalar, anayasa yargısı tarafından denetlenemez, zira anayasal yargıda vakıalar değil, normları denetlenir. Bunun yanında diğer kanunlar gibi Sevk ve İskân Kanunu’nun da sebep unsuru, hukuki değil siyasidir. Kanun koyucuyu kanun yapmaya iten sebeplerin isabetli olup olmadığı, hukuki değil siyasi bir muhakeme gerektirir; hukuka uygunluk değil yerindelik denetiminin konusudur. Anayasa Mahkemesi, bu sebebi bilse bile,

¹⁴⁸ **Madde 12-** Matbuat kanun dairesinde serbesttir. Hiçbir vechile kable’t-tab teftiş ve muayeneye tabi tutulamaz.

¹⁴⁹ **Madde 22-** Memalik-i Osmaniye’de herkesin mesken ve menzili taarruzdan masundur. Kanunun tayin eylediği ahvalden maada bir sebeble hükümet tarafından cebren hiç kimsenin mesken ve menziline girilemez.

¹⁵⁰ **Madde 120-** Kanun-ı mahsusuna tebaiyet şartı ile Osmanlılar hakk-ı ictimaa maliktir. Devlet-i Osmaniye’nin temamiyet-i mülkiyesini ihlal ve şekl-i meşrutiyet ve hükümeti tağyir ve Kanun-ı Esasî ahkâmı hilâfında hareket ve anâsır-ı Osmaniye’yi siyaseten tefrik etmek maksatlarından birine hadim veya ahlak ve âdâb-ı umumiyyeye mugayir cemiyetler teşkili memnu’ olduğu gibi ale’littlak hafî cemiyetler teşkili de memnudur.

siyasi muhakemenin yerindeliğini denetlemeye yetkili olmadığı gibi bu konuda teknik bilgi ve donanımına da sahip değildir¹⁵¹.

Sevk ve İskân Kanunu günümüzde yürürlükten değildir; *de facto* ve *de jure* uygulanması ve herhangi bir yargısal denetime konu olması mümkün değildir. Sevk ve iskân tedbirinin yerindeliğinin ortaya konmasının pozitif hukukta bir karşılığı olmasa da doğal hukukta bir karşılığı vardır. Bu değerlendirme, sevk ve iskân kararının hakkaniyetinin ortaya konmasına hizmet edecektir.

Sevk ve iskân kararının, devletin varlığı ve güvenliğini koruma amacına yönelik ölçülü bir karar olup olmadığının tespiti, sevk ve iskân kararının içinde doğduğu siyasi ve askerî atmosferin anlaşılmasına bağlıdır. Dolayısıyla Ermenilerin ilgili dönem ve öncesindeki faaliyetlerinin yaygınlığı ve şiddetinin incelenmesi, anılan tedbirin 1915 yılına hapsedilmeyip, belirli bir sebep-sonuç ilişkisi içinde, tutarlı bir bütün olarak siyasi ve askerî yerindeliğinin saptanmasını gerektirir.

Osmanlı Devleti'nin, sevk ve iskân kararına giden sürece ayna tutan iç yazışmalarının işaret ettiği üzere, Ermeni bağımsızlık hareketleri ve ayrılıkçı Ermeni örgütlerinin faaliyetleri, sevk kararının alınmasında belirleyici bir rol oynamış; Balkanlardaki Hristiyan topluluklardan Sırp, Rum, Romen ve Bulgarların bağımsızlık kazanmaları, Ermeniler için de ilham verici olmuştur.

Dünyada 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan ekonomik, siyasi ve sosyal gelişmelerin, Osmanlı toplum ve devlet yapısına etkilerinin bir yansıması olan Ermeni milliyetçiliği fikri; misyonerlerin ve yabancı okulların çalışmaları, yabancı devletlerin desteği, Kilise'nin önderliği ile güçlenerek bağımsızlık hareketlerine dönüşmüştür. Ayrılıkçı-silahlı mücadelenin örgütlenmesi ve organizasyonunu sağlayan, Osmanlı ülkesi içinde ve dışında kurulan Ermeni dernek ve siyasi partileri, 1890 itibarıyla silahlı eylemlerini yoğunlaştırmış; 1890-1914 tarihleri arasında birçok Ermeni isyanı gerçekleşmiştir¹⁵².

¹⁵¹ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 890-891.

¹⁵² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. V.

Ermeni sevk ve iskân kararının sebebi incelenirken, Büyük Savaş sürecinde Osmanlı Devleti'nde çıkan Ermeni kaynaklı isyan ve karışıklıkların, Osmanlı ordusunun ikmal yollarını tıkadığı¹⁵³; çıkan isyanları bastırmak üzere askerî güçlerin bu bölgelere sevkinin¹⁵⁴

¹⁵³ Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa'nın 19 Haziran 1915 tarihli yazısı şöyledir: "Doğuda Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır ve Sivas illeri savaş alanıdır. Harp harekâtı bu alanda yapılmakta olduğu gibi, ordunun muhtaç olduğu yiyecek maddeleri de bu illerden sağlanmaktadır. Erzurum, Van ve Bitlis illerindeki Ermeniler, düşman tarafına firar ederek, depoları yağmalayarak gerçek yüzlerini gösterdiler. Sivas, Diyarbakır, Elazığ illerinde oturan Ermenilerin de aynı gayeyi güttükleri, ele geçirilen silah, bomba, patlayıcı maddeler ve açığa çıkan teşkilatlarıyla meydana çıkmaktadır. ... orduyu besleyecek bölgenin ve menzil sınırımızın geçtiği yerlerin düşmanca emeller taşıyan bu unsurlarla dolu olmasını, ordunun yiyecek ihtiyacı ve emniyeti bakımından tehlikeli görüyorum. Ordu, dış düşmana zorlukla karşı koyduğu anda, ikmal erlerinin ve yeni kuvvetlerinin bir kısmını, iç düşmana ayırarak büyük bir tehlikeye maruz kalıyor. Bu nedenle gelecekte daha vahim bir durum karşısında kalmamak için, şimdiden yukarıda arz edilen illerdeki Ermenilerin de Halep ve Musul bölgesine sevk edilerek iskân edilmesin(i) ... arz ederim." (ATASE, BDH, Kls. 401, Dos. 50-1580, Fih. 1-22. 19 Haziran 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 187.).

Nitekim Anadolu'da birçok bölgede Ermeni isyanları görülmekteydi. Bunlardan biri 5 Haziran 1915 tarihinde Şebinkarahisar'da başlayan isyandır. Türk Ordusunun, Doğu Cephesi'ndeki ana ikmal yolu buradan geçtiğinden, Şebinkarahisar bölgesi stratejik önemdeydi. Bu bölgenin ele geçirilmesi, Osmanlı ordusunun ikmal ve geri hizmetini aksatacak, Rus ordusunun ise ilerlemesini kolaylaştıracaktı. Bu durum karşısında başka bölgelerden kuvvet tasarruf edilerek, Şebinkarahisar'da çıkan isyan bastırılmıştır (bkz. *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay ATESE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 230-241; aktaran ATASE, Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VI, s. 29, dn. 13.).

¹⁵⁴ Bazı örnekler için bkz.

- Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey'in, İçişleri Bakanlığı'na yazdığı 8 Mart 1915 tarihli yazısında, Zeytun'da çoğunluğu asker firarilerinden oluşan eşkıyanın saldırılarına karşı, askerî birlik sevkine ihtiyaç duyulduğu bildirilmiş (BOA, DH. EUM. 2. Şb, 5/32. 8 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 112-113); 9 Mart 1915 tarihli yazısında, Zeytun'da eşkıya ile jandarma arasında çıkan çatışma bildirilerek asker ihtiyacı tekrarlanmıştır (BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/30_1. 9 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 114-115); 13 Mart 1915 tarihli yazısında, Zeytun'da eşkıyanın jandarma ve erlere saldırdığı ölüm ve yaralanmaların olduğu, asker ile silah ihtiyacının devam ettiği bildirilmiştir (BOA, DH. EUM. 2. Şb. 68/31. 13 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 115-116).

- Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey'in, İçişleri Bakanlığı'na yazdığı 30 Mart 1915 tarihli yazıda, Zeytun olaylarının yeni olmayıp çok eskilere dayandığı, esaslı tedbirlerin alınmaması hâlinde gelecekte de devam edeceğinin şüphesi olduğu, bu kapsamda Dördüncü Ordu Komutanlığı'nın bazı sabıkali ailelerin yer değiştirmesine ilişkin önerisinin uygun ancak yetersiz olduğu, Zeytun bölgesinin sarp çetin coğrafyası sebebiyle Zeytunluların isyana cesaret edebildiği, Ermeni köylerini düzlük bölgelere nakletmenin uygun olacağı, bu uygulama oldukça masraflı olsa da, meselenin hassasiyeti, önemi ve **sık sık ihtiyaç duyulan asker sevkıyatı** dikkate alındığında, bu tedbirin elzem olduğu vurgulanmıştır (BOA, DH. EUM. 2. Şb, 65/35. 30 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 121-122).

- Bursa Jandarma Alay Komutanı'nın 24 Ekim 1915'te İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği Orhangazi, Karamürsel, Yalova, Gemlik'te jandarmanın Ermeni çeteleriyle giriştiği mücadele hakkındaki Rapor'da, sekiz cephede savaş veren Osmanlı Devleti'nin muazzam sayıda jandarma kuvvetini, Ermeni ayrılıkçı faaliyetleriyle mücadeleye hasrettiği görülür (BOA, DH. EUM. 2. Şb. 13/2. 24 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 298-308).

- 23 Temmuz 1915'te, Beşinci Kolordu Komutanı Vekili Albay Halil Recai'nin, Başkomutanlık'a yazdığı yazıda, Boğazlıyan'a yakın köylerdeki üç yüz kadar Ermeni'nin, silahlı olarak, Boğazlıyan'a yakın Müslüman köylerine saldırıp yağmaladığı; bunun üzerine, itaat eden Ermeni halkı incitmeden, saldırıların çabuk ve şiddetli biçimde bastırılması için yeteri kadar kuvvetin bölgeye sevk edildiği bildirilmiştir (ATASE, BDH, Kls. 311, Dos. 1028-1264, Fih. 8, 8-2. 23 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 211.).

- 1-2 Ağustos 1915'te Dördüncü Ordu Komutanı'ndan Başkomutanlık'a gelen yazıda, Maraş'ın Fındıcak köyünde toplanan dört yüz kadar Ermeni eşkıyasının son birkaç gün içinde birçok Müslüman köyü yaktıkları, Müslümanları katlettikleri; çetenin imhası için önlemler alındığı belirtilmiştir (ATASE, BDH, Kls. 13, Dos. 1049-63, Fih. 7. 1 Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 229.).

- Enver Paşa'dan, Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 21 Ekim 1915 tarihli yazıda, Ermenilerini Urfa Kasabası mahallinde jandarma devriyelerine silahlı saldırıda bulunduğu, civar İslam mahallerine de saldırarak katle başladığı, savaş cephelerinden askerî kuvvetlerin nakledilmesiyle olayların bastırıldığı ancak jandarma ve

sekiz cephede savaş veren Osmanlı Devleti'nin savaş gücünü baltaladığı, isyan ve karışıklıkların sorumlularının tespitinin fevkalade güç olduğu konuları üzerinde titizlikle durulmalıdır. Büyük Savaş'ın başlarında Rus Çarlığı ile doğu cephesinde yaşanan savaş sürecinde, askerî sevk ve ikmal bölgelerinde gerçekleşen ayrılıkçı Ermeni faaliyetlerini¹⁵⁵ ve özellikle Van, Muş, Bitlis, Kozan (Sis) ve Erzurum civarlarında yaşanan Ermeni isyanlarını¹⁵⁶ bastırma gayreti, Türk ordusunun cephe gerisini dolayısıyla savaş gücünü zayıflatmıştır.

Aralık 1915'te, Avusturya Macaristan ve Almanya Sefareti ile Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti ve Sadaret-i Uzma (Başbakanlık) arasında, Ermeni sevki hakkında yapılan yazışmalar¹⁵⁷, sevk ve iskân kararının içinde doğduğu siyasi ve askerî atmosferi apaçık biçimde ortaya koyar. Almanya Sefaret'inin yazısında¹⁵⁸, sulh akdi zamanı geldiğinde Ermeni meselesinin, Türkiye'nin iç işlerine müdahale için yeni bir bahane yaratabileceği¹⁵⁹

askerden yirmi şehit ve elli yaralının olduğu ifade edilmiştir (BOA, HR. SYS, 2875/3. 21 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 292-293).

- İçişleri Bakanlığı'ndan Sivas vilayetine gönderilen 30 Mayıs 1916 tarihli yazıda, Ünye ve Niksar arası postasının Ermeni çetelerinin saldırısına uğradığı, şehit ve yaralıların olduğu, o bölgedeki postalara saldırıların devam ettiği, jandarma desteğiyle saldırıların önlenmesi için tedbirler alınması gerektiği bildirilmiştir (BOA, DH. ŞFR, 64/163. 30 Nisan 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 368-369).

- Mülhakata ve Jandarma Kumandanlığı'na yazılan 7 Ağustos 1918 tarihli yazıda, İslahiye'nin Çamlık ormanında saklanan Ermeni çetelerinin, İslahiye kazasıyla Kilis kazasının İslahiye'ye sınır karyelerine saldırdığı, nüfusunu katlettiği, mezkûr çeteyi ve bu çeteye yardım edenleri yakalamak üzere yeterli kuvvetin gönderildiği, icap etmesi hâlinde askerî kuvvetin takviye edileceği bildirilmiştir (BOA, DH. UMVM, 154/105. 7 Ağustos 1918. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 395).

¹⁵⁵ Ortaylı, İ. (Nisan 2001). "Batı Kendine Suç Ortağı Arıyor". *Yeni İpekyolu Dergisi*. Konya, S. 153, s. 20.

¹⁵⁶ Savaş sürecinde, 15 Nisan 1915'te Van, 17 Nisan 1915'te Şitak, 18 Nisan 1915'te Bitlis'te başlayan isyanlar sonucunda bazı Doğu vilayetleri Rus güçlerinin eline geçmişti: İnternet: Akkuş, T. (2008). "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Bursa'da Sevk ve İskân Uygulamaları ve Sonuçları". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 23, s. 4. Web:

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/otam/article/view/5000085151/5000079237> adresinden 12.10.2016'da alınmıştır.

¹⁵⁷ BOA, HR. SYS, 2873/5_3. 5 Aralık 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 324-337.

¹⁵⁸ Yazıda, Doğu Anadolu vilayetlerindeki Ermenilerin sevk edilmesi tedbirinin meşru bir müdafaa olduğu, Türkiye'nin isyanı önlemek amacına bağlı kaldığı sürece, Almanya Hükûmetinin söz konusu tedbire muhalefet etmeyeceği; ancak anılan şiddetli tedbirin suçlu ve masum ayrımı yapılmaksızın bütün Ermenilere zarar verecek muharebe ve yağma gibi eylemlere dönüşmesi hâlinde Almanya Hükûmetinin doğabilecek sorunları ifade etmesi gerektiği; zira düşman devletlerin, bu hâlden istifade ederek yayacakları haberlerle tarafsız devletleri manipüle edeceği, gerek savaş zamanında ve gerek istikbalde istenmeyen neticelerin ortaya çıkabileceği ifade edilmiştir.

¹⁵⁹ "Ermeni Meselesi'nin akd-i sulh zamanında düvel-i ecnebiyeye Türkiye'nin umûr-ı dâhiliyesine müdahale için yeni bir bahane hizmetini görmesi melhuzdur." (BOA, HR. SYS, 2873/5_3. 5 Aralık 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 326.)

ifade edilmiştir¹⁶⁰. Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti tarafından verilen cevapta kararın alınma süreci, şu hususlara işaret edilerek özetlenmiştir:

- Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Ermenilerin ekseriyeti Osmanlı tabiiyetindedir ve savaşın başlamasından evvel tertip edilen bir planı noktası virgülüne uygulamışlardır¹⁶¹.

- Osmanlı Hükûmeti, Ermeni isyan tertibatından çoktandır haberdardır, ancak devlet içinde huzursuzluk uyandırmamak adına süreci sadece gözlemekle yetinmiştir.

- Van vilayetinde gerçekleşen büyük isyana kadar hiçbir cebri tedbire müracaat edilmemiştir¹⁶².

- Kitleler hâlinde Rus ordusu saflarına geçen Ermeniler, düşman kuvvetlerinin şehre girmesini kolaylaştıracak şekilde günlerce taarruz etmiştir.

- Yaşanan Van isyanı sonucunda Hükûmet, Ermenileri, askerî harekât mıntıkasından çekme kararı almıştır.

- Ermeniler, son zamanlarda isyan hareketini ordunun menzil hatlarına kadar genişletmiştir.

¹⁶⁰ Almanya Sefâreti'nden 4 Temmuz [1]915'de Hariciye Nezareti'ne verilen muhtıra; BOA, HR. SYS, 2873/5_3. 5 Aralık 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 325-327.

¹⁶¹ Alman Sefaretine verilen cevapta, Ermeni Hınçak Cemiyeti Merkez Komitesi tarafından çıkarılan *Humanite* gazetesinde yayınlanan ve ardından *Dimanche* gazetesi ve muhtelif gazetelerde de yer bulan şu yazı nakledilmiştir:

"Ermeni Milleti ... harbin ilk gününden itibaren müttefiklerle müşâreket (ortaklık/işbirliği) cür'etinde (yiğitlik/cesaret) bulundu.

El-yevm 80.000 Ermeni askeri Rus sancağı altında Avusturya ve Almanya ordularına ve 40.000 Ermeni askeri Türkler'e karşı muharebe etmektedir. İş bundan ibaret değildir. Her taraftan gelmiş 10.000'i mütecâviz Ermeni gönüllüsü Müttefik Orduların muvaffâkıyeti için Rus-Türk-İran cebhesinde kanlarını dökmektedirler. Onlarda Ermeni ihtilalinden tecrübe-dide olmuş muharibler bulunup bunlar Türk askerinin hâlet-i ruhiyesine, nasıl döğüştüğüne pek vâkıf olduklarından ve mıntikanın nikât-ı sevku'l-cevşiyesini (askerî sevkiyat noktalarını) bildiklerinden Rus Ordusu'nun pîşdâr (öncü) kıta 'âtına (askerî birliklerine) şâyân-ı tezkâr hidemât (hizmetler) ifa etmiş ve el-ân (halen) etmekte bulunmuşlardır." BOA, HR. SYS, 2873/5_3. 5 Aralık 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 327-328.

¹⁶² Ermeni sevk ve iskân kararının alınmasında en önemli faktör Van isyanıdır. Gauin, M. (Nisan 2012). "Türkiye'nin Ermeni Meselesi: Aslında Ne Oldu?". *Analist*. Ankara, Sayı: 14, s. 20.

Van ayaklanması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. McCarthy, J., Turan, Ö., Taşkıran, C., Arslan, E. (2006). *The Armenian Rebellion at Van*. The University of Utah Press.

- Beş yüz silahlı Ermeni, Şarkîkarahisar'da Müslüman mahalleleri basarak ve haneleri ateşe vererek asker ve sivillerin ölümüne sebep olmuştur.

- Bu ve benzeri isyan hareketlerini bastırılmak ve memleketin diğer yanlarına yayılmasını önlemek amacıyla isyan bölgelerine savaş cephelerinden kuvvetler aktarılmıştır.

- Ermenilerin, kamu düzenini ve güvenliğini bozamayacakları ve vahim tehlikeler yaratamayacakları, Rus nüfuzundan uzak mahallere sevki zaruridir.

- Kararın uygulanmasında saldırı, gasp ve tecavüzlerin yaşanmamasına, sevk edilen Ermenilerin hukuken tanınan haklarının gözetilmesine, menkul ve gayrimenkulleri ile iştiğal etmek üzere komisyonlar kurulmasına, sevklerin jandarma ve askerlerin refakatında gerçekleşmesine özen gösterilmiştir¹⁶³.

- Her hükûmetin, huzur ve güvenliği sağlama görevinin bir gereği olarak memlekette meydana gelen isyan hareketini kökünden ortadan kaldırmak için, kendine en uygun görünen tedbiri alma yetkisine sahip olduğu tartışmasızdır¹⁶⁴.

Sevk ve iskân kararının sebebi, 27 Mayıs 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu'nun hemen ardından kabul edilen 31 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela Kararnamesi'nde de açıkça şöyle ifade edilmiştir: *"Harp bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmının, Osmanlı hududunu düşman devletlere karşı korumaya gayret eden ordumuzun harekâtını zorlaştırdıkları; erzak ve askerî malzeme nakliyatını güçleştirdikleri, düşmanla işbirliği yapmak ve birlikte hareket etmek niyetinde oldukları, ayrıca düşman saflarına katıldıkları, yurt içinde askerî kuvvetlere ve masum halka silahlı saldırılar düzenledikleri, düşmanın deniz kuvvetlerine malzeme sağladıkları, müstahkem mevkiileri düşmana göstermeye cesaret ettikleri tespit edilmiştir. Bunun için isyancı unsurların harekât sahasından uzaklaştırılması gerekmektedir."*¹⁶⁵.

¹⁶³ Almanya Sefâreti'ne tevdi' olunan muhtıra için bkz. BOA, HR. SYS, 2873/5_3. 5 Aralık 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 327-330.

¹⁶⁴ Hariciye Nezâret-i Celilesi'nden Almanya ve Avusturya-Macaristan Sefâretleri'ne irsâl olunan muhtıra için bkz. BOA, HR. SYS, 2873/5_3. 5 Aralık 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 334.

¹⁶⁵ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-4. 31 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 131-132.

Osmanlı arşivlerinde yer alan devletin iç yazışmaları, sevk ve iskân kararının içinde doğduğu askerî ve siyasi atmosfere, sevk ve iskân kararının hayata geçme ve son bulma aşamalarına ayna tutmuştur. İlerleyen bölümde Osmanlı ülkesinin büyük bölümüne yayılmış Ermeni örgütlenmesi ve faaliyetleri, arşiv belgelerine yansıdığı ölçüde ortaya konacaktır.

1.3.1. Sevk ve İskân Kararının Alınmasına Giden Süreçte Ermeni Faaliyetleri (25.05.1915 Öncesi)

Sevk ve iskân kararının, Devletin varlığı ve güvenliğini korumak amacına yönelik ölçülü bir karar olup olmadığının incelenmesinde, Ermenilerin ilgili dönem ve öncesindeki faaliyetlerinin yaygınlığı ve şiddetini ortaya koyan, Ermeni isyan faaliyetlerinin ipuçlarını veren Osmanlı arşiv belgelerinden bazıları, kronolojik sırasıyla şöyledir:

14 Şubat 1884 tarihinde Petersburg elçisi Şakir Paşa'nın, Dışişleri Bakanı Arifî Paşa'ya gönderdiği yazı, Tiflis'teki Ermeni komita faaliyetleri hakkındadır. Yazıda, komitanın başlıca merkezlerinin Tiflis, Revan, Aleksandropol, Tebriz, İstanbul, Trabzon, Erzurum ve Van olduğu, başlıca amacının silahlı bir isyan çıkarmak olduğu, komitanın İstanbul'da muhbirlerinin bulunduğu bilgisi verilir. Yazıda, Tiflis'in itibar sahibi Ermenilerinin ekserisinin komitaya üye olduğu; Ermeni komita üyelerinin Tiflis gazetelerinde yayınladıkları yazılarla algı yönetimi yaptığı; bunun yanında komitanın gazete çıkararak basın ve yayın faaliyetlerinde bulunduğu; bu gazetelerde, toplanan para yardımlarından, Osmanlı topraklarına gönderilen silah ve mühimmattan, İstanbul, Van, Erzurum ve diğer bölgelerden alınan bilgilerden bahsedildiği; Osmanlı topraklarında kilise ve papazlara mezalim yapıldığı ve benzeri yalan haberlerle bu bölgede yaşayanların manipüle edildiği; Osmanlı topraklarında bir isyan çıkması hâlinde Rus Hükûmetinin duruma müdahale edeceğinden bahsedildiği; gazete nüshalarının her ay sonunda toplanarak yok edildiği bildirilmektedir¹⁶⁶.

Temmuz 1880'de İstanbul'da yaşanan Kumkapı olayının sanığı Mihran Damadyan'ın, yurt içi ve dışında gerçekleşen Ermeni komita faaliyetleri hakkındaki 23 Şubat 1894 tarihli ifade tutanakları¹⁶⁷ dikkat çekicidir. İfadede, merkezi yurt dışında olan ve Osmanlı Devleti

¹⁶⁶ BOA, Y. EE, 97/89. 14 Şubat 1884. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 4-5.

¹⁶⁷ BOA, Y. PRK. BŞK, 35/29. 23 Şubat 1894. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 18-48.

topraklarında isyan çıkarma amacına yönelik faaliyetlerde bulunan cemiyetler hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir, ifadede işaret edilen cemiyetler şöyledir¹⁶⁸:

-İngiltere'nin himayesinde, Londra merkezli, Osmanlı ülkesi üzerinde bağımsızlık kazanma amacı güden, basın ve yayın faaliyetlerinde bulunan Ermeni Milletperverân Cemiyeti;

- Aynı merkez, amaç ve araçlara sahip bir başka Ermeni cemiyeti;

- Marsilya merkezli, Ermenilerin yaşadığı Osmanlı vilayetlerinde (Van ve İran sınırında) isyan tertip eden, basın ve yayın faaliyetlerinde bulunan bir başka Ermeni cemiyeti;

- Tiflis merkezli, Romanya ve Bulgaristan'da şubeleri olan, Rusya'nın Asya kıtasındaki hemen her şehrinde ve **Osmanlı sınırı üzerindeki her köyde şubeleri olan**, Osmanlı Devleti'nin Rusya sınırında isyan tertip eden, basın ve yayın faaliyetlerinde bulunan, Toprakkale, Bayezid, Pasin, Hınıs, Van bölgelerinde yaşayan Ermenilere silah ve cephane temin eden Ermeni Erbâb-ı Fesad İttihadı Cemiyeti;

- Benzer amaç ve araçlara sahip Hınçakyan İhtilal Cemiyeti¹⁶⁹.

İfadede, Hınçakyan İhtilal Cemiyeti'nin, devletin her kademesine sızdığından, ulemeden, askeriyeden ve diğer birçok önemli görevlerden kişilerin komitaya dâhil olduğundan, İstanbul'da yaşayan Ermenileri tahrik ve teşvikle kendi memleketlerine

¹⁶⁸ BOA, Y. PRK. BŞK, 35/29. 23 Şubat 1894. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 20-24.

¹⁶⁹ Anılan ifadede, Hınçakyan İhtilal Cemiyeti Avrupa merkezlerinin, yabancı postası bulunan İstanbul ve liman şehirlerine gönderdiği mektupların, kapalı zarf içinde açık ve okunur şekilde yazıldığı; Osmanlı postası yoluyla limanlara uzak mahallere gönderilen mektupların ise görünmez mürekkeple yazıldığı, kimyevi bir maddenin suyla karıştırılıp kağıda sürülmesiyle görünür hâle gelen bu teknik yoluyla Hınçakyan İhtilal Cemiyeti ile Osmanlı'da bulunan Ermenilerin haberleşmesinin sağlandığı belirtilmiştir. BOA, Y. PRK. BŞK, 35/29. 23 Şubat 1894. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 24-25.

yollayarak Erzurum ve civarında¹⁷⁰ isyan organize ettiğinden bahsedilmiştir¹⁷¹. Hınçakyan Cemiyeti mensuplarından Susi Kokaryan ve arkadaşlarının, 8 Mayıs 1897 tarihinde Paris'ten gönderdiği, Cemiyetin amaçları hakkında bilgi veren “son söz ve teklif” başlıklı mektupta¹⁷², bağımsızlık için tüm Ermeni topluluklarının ve gençlerinin isyana davet edilmesi, her bir Ermeni'nin diğeriyle yardımlaşarak isyan teşkilatının süratle kuvvetlendirilmesi, mali gücü olanların yardımda bulunması, biriken yardımlarla silah alınması, silah kullanma becerisinin arttırılmasına işaret edilmiştir.

Teftiş-i Umumî-i Askerî Komisyonu'nun, 5 Aralık 1905 tarihli yazından, Ermeni isyancılarının Kıbrıs'tan, Suriye sahilleri ile Anadolu'ya silah ve mühimmat taşıdıkları anlaşılır¹⁷³. Van vilayetinden gelen 4 Mart 1908 tarihli yazı, Van'da, Kilise ile meskenlerde yapılan aramalarda, 100.930 adet boş ve 107.856 adet dolu kovan, 208.786 fişek, 58 mavzer, 35 sürmeli, 172 mekanizmalı mavzer, 290 tüfek, 10 kg. dinamit, 30 kg. barutun ele geçirildiği hakkındadır¹⁷⁴. İstanbul'da isyan çıkarılacağı ve bu amaçla Sofya'dan alınan dinamit ve bombaların Karadeniz sahilinden ülkeye sokulacağı istihbar olunması üzerine gerekli tedbirlerin alınması gerektiği hakkında İçişleri Bakanlığı'ndan, Zaptiye Bakanlığı'na gönderilen 16 Mart 1908 tarihli yazı da dikkat çekicidir¹⁷⁵.

Pasinler'in çeşitli köylerini incelemekle görevli Sivil Memur Mehmet Nuri'nin, Erzurum Valiliği'ne yazdığı 13 Eylül 1914 tarihli bilgilendirme yazısında; Rusya'nın, Aramays isimli bir Ermeni fedai başını Kars'a göndererek algı operasyonu yaptırdığı, Aramays aracılığıyla köylülere “*Sizler Osmanlıya yardım etmeyiniz... Rusya Devleti bize söz verdi, Kars'tan Osmanlı ülkesinde nereye gider isem, oraya kadar size beylik vereceğim*” denildiği, Rusya mareşallerinden Loris Melko'nun oğlunun ihtilal çıkarmak için Van'a gittiği ve “*Osmanlı Rusya'ya taarruz etmedikçe, sizler tarafından bir ihtilal ortaya çıkarılmasın ... Her ne zaman ki, Osmanlı harbe başlarsa siz de o sırada ihtilal çıkarınız ...*”

¹⁷⁰ İngiliz komitacı Firtzgerald'ın görüşüne göre Ermeniler, Osmanlı topraklarında dağınık hâlde bulunduğundan, Osmanlı topraklarının hiçbir bölgesinde devamlı bir isyan çıkaramaz, isyan çıkarsa bile yabancı kamuoyu duymadan bastırılır ve boşuna kan dökülmüş olur; yapılması gereken milliyetçilik ve hürriyet ifadeleri kullanmadan, yalnızca Abdülhamit yönetiminden, ıslahattan, meşrutiyetten doğan memnuniyetsizlikleri dile getirerek Müslümanları da aynı yana çekerek, başkent İstanbul'da karışıklık çıkarmaktır (BOA, Y. PRK. BŞK, 35/29. 23 Şubat 1894. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 31-32)

¹⁷¹ BOA, Y. PRK. BŞK, 35/29. 23 Şubat 1894. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 35.

¹⁷² BOA, Y. PRK. TKM, 38/62. 8 Mayıs 1897. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 69-72.

¹⁷³ BOA, Y. MTV, 281/52. 5 Aralık 1905. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 77-80.

¹⁷⁴ BOA, HR. SYS, 2799/3. 4 Mart 1908. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 80-81.

¹⁷⁵ BOA, ZB, 24/1. 16 Mart 1908. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 81-83.

Askerde iken Rusya'ya taarruz etmeyiniz'' talimatlarını verdiği; Aramays tarafından Seynihan'a birçok silah ve mühimmat temin edildiği ifade edilmiştir¹⁷⁶.

Dışişleri Bakanlığı, Başkomutanlık'a yazdığı yazıyla, Rus ve Ermeni faaliyetlerini konu alan bir Kırmızı Kitap'ın hazırlanacağını bildirmiş, bu kitaba konmak üzere, yayınlanmasında sakınca olmayan belgelerin birer sureti istenmiştir. Bu kapsamda Başkomutanlık ve ilgili birimler (Asayiş Şubesi Müdürlüğü, Van Valiliği, Mahmudi Kaymakamlığı¹⁷⁷, Osmanlı Ordusu Başkomutanlığı 1. Şube Müdürlüğü, Osmanlı Ordusu Başkomutanlığı 2. Şube Müdürlüğü, Osmanlı Ordusu 3. Ordu Kurmay Başkanlığı 2. Şube, Savunma Bakanlığı Müstakil Asayiş Kısmı, Van Seyyar Jandarma Tümeni) arasında 25 Şubat-27 Mayıs 1915 tarihlerinde birçok yazışma yapılmıştır¹⁷⁸. Nihayetinde ulaşılan bilgilerin derlendiği bilgi metni, Osmanlı Ordusu Başkomutanlığı'na hazırlanmıştır. Sevk ve iskân kararının alınması sürecinde yaşanan olayları aydınlatması bakımından önem arz eden metinde şunlar ifade edilmiştir¹⁷⁹:

Osmanlı Devleti'nin sonunun yaklaştığı anlaşılmıştır; milletvekilleri Papasyan ve Viremyan, İstanbul'da yapılan büyük kongrenin sonucunu bildirmek ve gereken hazırlıkları yapmak üzere Erzurum'a gitmiş ve Erzurum'da, Kafkasya'dan gelen Taşnak delegelerinin de katıldığı büyük bir toplantı yapmıştır. Toplantıda, Osmanlı topraklarının bir bölümünün Ermenilere verileceğine dair yapılan Rus-Ermeni anlaşmasının Ermeni komitalarına bildirilmesinin yanında şu hususlarda mutabık kalınmıştır: Savaşın ilanına kadar sessiz kalınacak ve bu süreçte Rusya'dan ve içeriden silah tedarik edilecektir. Savaş ilan edildiğinde, Türk ordusundaki Ermeni askerler, silahlarıyla birlikte Rus ordusuna katılacaktır. Türk ordusunun ilerlemesi hâlinde hareketsiz/sessiz kalınacak, Türk ordusu geri çekilir veya ilerleyemeyecek duruma gelirse, çeteler derhâl ellerindeki programa uygun

¹⁷⁶ ATESE, BDH, Kls. 2811, Dos. 522-26, Fih. 24-2. 13 Eylül 1914. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 31.

¹⁷⁷ Rus kuvvetini takviye eden Ermeni çetelerine katılan **yerli Ermenilerin**, Mirkeho (Van, Özalp, Sarıköy) ve Astoci (Van, Özalp, Tepedam) köylerinde yaptığı mezalim, Mahmudi (Van, Özalp) Kaymakamı Kemal tarafından, "gerçek incelemelere dayanan liste aslına uygundur" notuyla, kayda alınmıştır. Metinde, katledilenlerin isimleri, katl ve mezalim biçimleri dramatik ve detaylı olarak anlatılmıştır. ATESE, BDH, Kls. 520, Dos. 1027-2024, Fih. 11(1-3). 4 Mart 1915 – 15 Mart 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 61-65.

¹⁷⁸ İlgili yazışma metinleri için bkz. ATESE, BDH, Kls. 520, Dos. 1027-2024, Fih. 12 (1-11). 25 Şubat-27 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 81-88.

¹⁷⁹ ATESE, BDH, Kls. 528, Dos. 1029-2061, Fih. 21 (1-18). Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 97-108.

şekilde ordu gerisinde faaliyete geçecektir. Ermeniler tarafından, savaşın ilanına kadar şu ön hazırlıkların yapıldığı anlaşılmıştır:

Rusya sınırındaki Müslüman köy ve kasabalarda bulunan silahlara el konarak Ermenilere dağıtılmıştır. Osmanlı topraklarında ve özellikle sınıra yakın köy ve kasabalarda bulunan Osmanlı Ermenilerini silahlandırmak üzere Oltu, Sarıkamış, Kağızman, Iğdır'a çok sayıda silah ve mühimmat taşınmıştır. Kafkasya ve Osmanlı Taşnak Komitası, sınır yakınlarında Ermeni çete teşkilatı oluşturmuştur. Pasinler, Erzurum, Eleşkirt, Hınıs, Malazgirt Ermenileri ve asker firarilerinden oluşan altı bin Ermeni, Rus Hükûmetince silahlandırılarak Kağızman'da toplanmış; Oltu, Kars, Sarıkamış ve Trabzon'dan firar eden Ermenilerden bin beş yüz kişilik bir süvari çetesi oluşturularak Iğdır ve Oltu'ya gönderilmiş; Beyazıt, Van, Bitlis, Iğdır Ermenilerinden oluşan altı bin Ermeni Iğdır'da toplanarak silahlandırılmıştır. Kars, Sarıkamış, Kağızman bölgelerinde teşkilat kurmakla görevlendirilecek kişiler belirlenmiştir. Türk ordusunun durumundan, Rus ordusunu devamlı haberdar etmek üzere, Trabzon, Erzurum, Muş, Bitlis, Van, Sivas ve Kayseri'de merkezler oluşturulmuştur. Sınırdan geçirilen silah ve mühimmatın bir kısmı Karahisar, Sivas ve Kayseri'de saklanmıştır. Silah ve mühimmatın Karadeniz sahilinden Osmanlı sınırlarına sokulmasını sağlamak, Karadeniz sahil kesimindeki Rum ve Ermenilerden yararlanılarak isyan çıkarmak, Türk ordusu hakkında ayrıntılı bilgi almak üzere Batum'da, Rus, Ermeni ve Rum'lardan oluşan bir komita kurulmuştur. Savaşın ilanına kadar Ermenilerin tavrı şöyledir:

Karadeniz sahil kesiminde Hopa-Erzurum-Hınıs-Van'ın doğu hattında bulunan, askerî hizmete çağrılan Ermeniler, çağrıya uymayarak Rus sınırına geçmişlerdir. 4. Yedek Atlı Tümeni, 3 Ekim 1914'te, Hasankale'de, Köprüköyü'nde ve Yağan'da çeşitli evlerde çok sayıda Rus silahı bulmuş, ilgili kişiler askerî mahkemeye verilmiştir. Yirmi beş kişilik Ermeni çetesi, Hodicor bölgesinde tesadüf ettikleri Müslümanları katlettikten sonra, 5 Ekim 1914'te Trabzon'dan Erzurum'a giden postayı gasp etmiş, sürücüyü öldürmüş, yapılan takibat sonucu yakalananlar askerî mahkemeye verilmiştir. Ermeni çetelerinin gerçekleştirdikleri Gürcübulak ve Masun civarındaki baskından ve Kötek Sınır Taburu taarruzundan; Ermenilerin, Rus-Osmanlı anlaşmazlığını bekledikleri ve bu anlaşmazlığın ortaya çıkmasıyla Rus ordusunun öncü askerleri olacakları anlaşılmıştır. Özellikle sınır taburlarındaki ve sınıra yakın birliklerdeki Ermeni askerlerinin bir kısmı, silahlarıyla birlikte Rus sınırına firar etmiştir. Köylerine hava değişimi için giden veya yalnız yakalanan Müslüman askerlerin, Ermeni köyleri civarında katledildikleri görülmüştür. Bu ve benzer

tek kişilik olayların sayısı artmaktadır. Tüm bu bahsedilen ön hazırlık, tavır ve faaliyetlerden, büyük bir isyan hareketinin hazırlandığı, bu hazırlığın, uzun süredir planlandığı, silah ve mühimmatın depolandığı anlaşılmıştır. Sivas vakıası sonrası Ermenilerin askerî mahkemelere verdiği ifadelerden görüldüğü üzere; doğu illerinde başlıca isyan merkezleri olan Van, Bitlis, Karahisar (Şebinkarahisar), Erzurum'a; ikinci derecede isyan merkezleri olan Sivas, Kayseri, Diyarbakır'a müfettişler, komutanlar ve reisler atanmıştır; seferberlik ilan edildiğinde 13 yaşına kadar erkeklerin komitaya üye kaydedilip silahlandırılmaları Taşnak şubelerine emredilmiştir. İsyân merkezi olarak seçilen yerler, savaş cephe hatlarına yakın bölgelerdir; bu merkezlerde meydana gelecek isyanlar, ordudan bir kısım kuvvetin bu bölgelere sevkini gerektirecektir ki bu durum orduyu zor duruma sokacaktır. Savaşın ilanı itibarıyla Türk ordusundaki Ermeni subay, tabip, askerlerin ve cephe gerisindeki Ermenilerin tavır ve faaliyetleri şöyledir:

Rusya ile anlaşmazlık ortaya çıktığında, Rus Tugayı ile Oltu, Sarıkamış, Kağızman bölgelerinde teşekkül eden Ermeni çeteleri beraber hareket ederek; İd (Erzurum, Narman), Kötek, Pasin Karakilisesi, Beyazıt istikametindeki Müslüman köylerini yağmalayıp, beşikteki çocuğa varıncaya kadar öldürmüştür. Kısa süre içinde Erzurum, Bitlis, Van birer sefalet merkezi olmuş; bu köylerde silah altına alınan gençlerden geriye kalan ihtiyar, kadın, çocuk ve güçsüzler Ermeni zulüm ve vahşetinin kurbanı olmuştur. Ermeni çeteleri, bütün Ermeni köylerindeki ailelerini Rusya'ya naklederek, eli silah tutanları kendilerine katmıştır. Türk ordusundaki Ermeni erler her fırsatta silahlarıyla Rus ordusuna firar etmiş, savaşın en şiddetli zamanlarında Türk askerlerini de firara teşvik etmiş, Ermeni subay ve doktorlar Rus ordusuna katılmıştır. Savaşın en buhranlı zamanlarında, cephe, batarya ve yedek mevzi bilgileri düşmana verilmiş; bu faaliyetleri esnasında yakalanan Gümüşhaneli Ohannes oğlu Kırkor, yargılandığı askerî mahkemede suçunu tereddütsüz itiraf etmiştir. Ermenilerin, sürekli olarak Rus ordusuyla haberleştiği, Türk ordusunun durumu ve kuvveti hakkında casusluk yaptığı; Rusların, Osmanlı topraklarında bulunan Ermenilere silah ve mühimmat sağladığı anlaşılmıştır. Nihayet ilk isyan hareketi Şubat 1915 itibarıyla Bitlis'te başlamış; Muş ve Hizan'da ayaklanmalar yaşanmış; asker ve jandarma katledilmiştir. Devletin, isyanı derhâl ve şiddetle bastırması, komitacıları şaşırtmış, milletvekili Papasyan, olayların kendi planladığı şekilde seyretmemesi üzerine, Hükûmet'e, isyan olaylarının birtakım asker firarisi

cani kimseler tarafından yapıldığını bahane ederek cemiyetin bu olaylara karışmadığını ifade etmiş; bunun yanında Ermeni Patrikliği'ne olayları manipüle eden mektuplar göndermiştir.

Hasankale'den 22 Nisan 1915 tarihinde Başkomutanlık'a gönderilen yazı, Ermeni Patrikliği'nin Devlet'e müracaatı üzerine yapılan tetkikler hakkındadır. Jandarmanın zulümleri karşısında kendini savunan Ermenilerin, isyan ettiği bahanesiyle evlerinin yakıldığı, yağmalandığı ve katledildiğine ilişkin Ermeni Patrikliği'nin iddiaları üzerine yapılan tetkikler hakkında Ermeni Patrikliği'ne verilen bilgi şöyledir: Ermeniler Sivas'ta kısmen, Van'da tamamen isyan hâlinindedir; **diğer illerin fırsat bulduklarında isyana katılması mümkündür**. Ermeniler, iddia edildiği üzere, misilleme veya jandarmanın zulüm ve düşmanlığına karşı kendilerini koruma değil saldırı niyetindedir. Yapılan saldırılar önceden planlanmış, Taşnaksütyun gibi komitalarca tertiplenmiş, gerekli silahlar depolanmış, isyan heyetleri oluşturulmuş, ordu gerisinde karışıklık çıkarma niyetleri Sivas Valiliği'nin araştırmalarından da anlaşılmıştır. Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerinin, tümüyle düşman ordusuna veya memleketlerine firarı; Osmanlı ordusu harp hâlindeyken Van'da yaşanan ayaklanma ve Sivas'ta görülen ayaklanma belirtileri; Ermenilerin ihanet ederek düşmana yardım ve hizmet ettiğini gösterir. Devlete itaat eden sadık halk incitilmeyecek, isyancılara ise acınmayacaktır. Ermeni Patriği'nden, yalan haberlere itibar etmek yerine ruhani görevine uygun olarak Ermenileri uyarması, itaat ve sadakatlerini göstermeleri için öncülük etmesi beklenmektedir¹⁸⁰.

İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın, Sıkıyönetim Mahkemesi Başkanlığı'na gönderdiği 24 Mayıs 1915 tarihli yazı, Ermeni komitalarının amaç ve faaliyetleri hakkında bilgi verir. Yazıda, Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin 1878 yılında kurulmuş bir isyan komitası olduğu, asıl amaçlarının, önce Avrupa'nın denetimi altında özerklik, ardından bağımsızlık kazanmak olduğu ifade edilmiştir. Son zamanlarda komitaların, Devlet aleyhine her türlü girişimde ortak hareket etmek için anlaştığı, Doğu illerinde, Bitlis, Hizan ve Muş'ta, komita reislerinin idareleri altında bulunan Ermenilerin, birçok isyan hareketi gerçekleştirdiği; Zeytun bölgesinde ve Van'da yaşanan isyanlarda bomba ve dinamitlerle, düyûn-u umumiye, banka, postane gibi binaları tahrip ettiği, asker ve halktan yüzlerce kişinin şehit edildiği belirtilmiştir. Bunun yanında, yapılan araştırmalar sonucunda, bilhassa Kayseri, Diyarbakır, Elazığ, Samsun, Ankara, Sivas, Halep, Adana, Maraş ve İzmir'de Hınçakist Ermenilerden

¹⁸⁰ ATASE, BDH, Kls. 2820, Dos. A-69, Fih. 3-8. 22 Nisan 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 123-124.

büyük miktarda silah ve patlayıcının ele geçirildiği belirtilmiştir. Merkezleri, Rusya ve diğer yabancı devletlerde bulunan Ermeni komitalarının¹⁸¹, Devlet'in harbe girdiği sırada ordunun

¹⁸¹ ATASE, BDH, Kls. 2328, Dos. 1034-89, Fih. 3(1). 24 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 179-180.

Ayrıca Ermeni komitaları hakkında yapılan soruşturma ve kovuşturmalar kapsamında alınan ifadeler ve verilen mahkeme kararları, komita faaliyetlerinin kapsam ve şiddetini aydınlatması bakımından önemlidir. Soruşturma ve kovuşturma süreçleri, alınan ifadeler ve verilen kararlar için bkz. ATASE, Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt III, Cilt IV ve Cilt VI.

ATASE, Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt III: Ermeni komitaları hakkında yapılan soruşturma ve kovuşturmalar kapsamında Hınçak Örgütü'ne uzak ve yakın kişilerden alınan ifadelere göre, Hınçak Örgütü'nün tüm şubelerinin Paris'e bağlı olduğuna, yasal olarak kurulan Ermeni örgütlerinin, yasa dışı faaliyetler gerçekleştirdiklerine işaret edilir.

ATASE, Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt IV: 1912'de Hınçakyan, Taşnaksütyan ve Ramgavar vb. tüm Ermeni komitalarının birleşerek, Mısır'da "Partilerarası Ulusal Ermeni Kurtuluş Örgütü" adıyla bir üst örgüt kurdukları; merkezi Kahire olan bu üst örgütün Paris'te, Cenevre'de, New York'ta, Bükreş'te ve İstanbul'da şubelerinin olduğu (s. 91-115); Ermeni faaliyetlerinin amacının, bağımsız Ermenistan'ı kurmak yolunda, Osmanlı Devleti topraklarında Ermenilerin bulunduğu yerlerde, silahlı isyan ve karışıklıklar çıkarmak, Avrupa kamuoyunu Osmanlı aleyhine kışkırtarak Ermeni meselesine dikkat çekmek, şimdiki yönetimin de önceki dönemlerdeki gibi zulüm, yolsuzluk, yağma ve kundaklama yaptığı yönünde diğer ülkelerde kamuoyu yaratmak (s. 3-90) olduğu belirtilmiştir. Yine, halkın elinde bulunan silah, cephane, yakıcı ve yanıcı kimyevi maddelerin teslimi hakkında kabul edilen kanunun, bütün köy ve kasabalarda uygun vasıtalarla ilan edilmesine, kilise duvarlarına ve köşe başlarına asılarak duyurulmasına rağmen, Adapazarı ve İzmit de dâhil olmak üzere Osmanlı topraklarının birçok noktasında, Osmanlı vatandaşı Ermeniler tarafından gizlice silah ve mühimmat imal edildiğini ve toplandığını ortaya koyan tutanaklar (s. 116-169), savaş ortamında devletin yüz yüze geldiği iç güvenlik tehdidinin kapsam ve şiddetini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

ATASE, Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VI: Taşnaksütyan örgüt üyeleri ifade tutanakları yer almaktadır. Söz konusu örgütün, dış bağlantılarını Balkanlar üzerinden yürüttüğü; yapılan tutuklamaların Balkanlardaki örgüt yönetimine bildirildiği ve bu tutuklamaların protesto edilmesinin elçilerden istendiği (s. 6); örgütün, yurt içinde ve dışında şubelerinin olduğu, yurt dışındaki şubelerin merkez olarak Cenevre'ye bağlı olduğu (s. 82), örgütün askerî kurulunun ve silahlı kuvvetinin olduğu (s. 5, s. 12, s. 79); ayrılıkçı Ermeni hareketlerinin, Ermeni toplumunun bütününe nüfuz ettiği ve her kesimden destek bulduğu, tutanaklardan anlaşılmaktadır. Yapılan takibat hakkında, İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nün, Merkez Komutanlığı ve Başsavcılığı'na yazdığı 24 Haziran 1916 tarihli yazıda geçen şu ifadeler dikkat çekicidir: *"1915 yılı Nisan ayında, ... İstanbul'da Ermeni komitacılarından ele geçen ve haklarında bilgi edinilebilen kısmı sürgün edilmiştir. Ancak Taşnaksütyan Örgütü'nün, kuruluşundaki temel düzeninden dolayı büsbütün sönmeyerek, burada saklanıp kalabilen ve ortaya çıkan bazı şahıslarla hemen yeniden oluşturulup, faaliyete başlamış olduğu hissedilmektedir. Fakat bu konuda gerekli belgeler ele geçirilemediği ve zaten bu örgütün kuruluşu pek sağlam, kuralları pek sıkı ve seçilmiş şahısları da pek dayanıklı olduğu için işleyiş tarzları ve düşünceleri, durumları tamamiyle öğrenilememiştir. ... geçen yılki yapılan tutuklamalardan sonra kurulan İstanbul örgütü sorumlu yönetim kurulunun 11 aylık karar defteri ... ele geçirilmiştir. ... defterin içeriğine göre; tutuklamalardan sonra İstanbul'da Erzurum eski milletvekili Vartkes'in yönetimi altında ... bir geçici yönetim kurulmuş ve bunların ilk işi derhâl silahlı bir kurul oluştur(mak olmuştur). ... Bir taraftan da taşra şubelerinin yeniden düzenlenmesine çalışılmış ve bunlara bazı tavsiyelerde bulunulmuş; örgüt için para toplanması ve militanlardan uzaklaştırılanların salıverilmesi; örgütün, yetkililerin ellerine geçmeyen belgelerinin imhası; yabancı devletler nezdinde Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı olan hareketi hakkında protesto ve muhtıralar düzenlenmesi ve takdimi; Almanya Hükûmeti'ne başvuru; Anadolu şehirlerindeki Ermeni hareketi hakkında toplanacak istihbaratı ve araştırmaların dışarıya, mesela Balkanlar, İsviçre ve Amerika'ya ulaştırılması; bir taraftan da gerekli gördükleri zaman bir eylemde bulunup, Devleti tehdit altına almak için fedaileri cesaretlendirerek teşvik etmeleriyle onların emirlere uymalarını sağlamak ve boyun eğdirmek gibi işlere girişmişlerdir. ... Bu iki defter, Ermenilerin yalnız militanlarının değil büyük çoğunluğunun savaşın ilanından sonra nasıl bir hırs ve şiddetle ulusal bağımsızlık sevdasına düşerek ve eylemlere girişerek, Osmanlı Devleti'ne karşı hıyanette bulunduklarına, önemli ve tarihî bir delil olarak sayılmaya değer bulunmaktadır. Bu örgütün ileri gelenlerinin Nisan ayından itibaren ardı arkası kesilmeksizin tarafsız devletler nezdinde türlü türlü girişimlerden ve başvurulardan geri kalmadıkları gibi; Hükûmetin ileri gelenlerinden üç kişiye, ... illerin ileri gelen memurlarından 11 kişiye de suikast yapmak için bir liste hazırladıkları anlaşılmaktadır. ... Osmanlı*

zayıflamasını bekleyerek zamanı geldiğinde bütün kuvvetleriyle isyan çıkarmak üzere ittifak ettikleri; bağımsızlık nihai amacına yönelen hareketin, Hınçak ve Taşnak komitaları tarafından, kendilerine bağlı şubeler aracılığıyla tertip edildiği ifade edilmiştir.

Sevk ve iskân kararı alınmasına kadar geçen süreçte, yukarıda anlatılanların dışında çok sayıda Ermeni kaynaklı isyan ve karışıklık arşivlere yansımıştır¹⁸². Yukarıda anıldığı üzere Ermeni ayrılıkçı faaliyetleri Büyük Savaş'ın başlamasıyla doğmamıştır. Bu faaliyetlerin izlerine 1870'lerde de rastlamak mümkündür. Osmanlı Devleti, bu faaliyetlerin ortaya çıktığı tarih itibarıyla tedbir almış/alabilmiş olsaydı; Ermeni isyan ve mezaliminin Büyük Savaş sürecinde böylesine şiddetlenemeyeceği ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin sevk tedbiri alma mecburiyetinin doğmayacağı açıktır. Ancak bu noktada ilgili dönemin siyasi konjonktürü dikkate alınmalıdır. Kapitülasyonlar, 1535 yılı itibarıyla tedricen artan bir biçimde, Osmanlı Devleti üzerinde siyasi bir baskı yaratmış; bu yolla yabancı devletler (Fransa, İngiltere, Rusya, İtalya ve diğer Batı devletleri) ekonomik, idari, şahsi, adli imtiyazlar kazanmış; anılan devletler, dindaşlarını Osmanlı Devleti'nin baskıcı politikalarından korumak gibi tarihî bir misyonları olduğunu kaydederek ve kapitülasyonların kendilerine hamilik yetkisi verdiğini vurgulayarak, Osmanlı tebaası gayrimüslimleri himayelerine almış; böylece himaye ettikleri milletleri Osmanlı bünyesinden koparmayı ve bu bölgelere hakîm olmayı amaçlamıştır¹⁸³.

Esasında Ermeni ayrılıkçı faaliyetlerinin 1870'li yıllara rastlaması tesadüfî değildir¹⁸⁴. Zira 1877-78'de yapılan Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanmış ve savaş sonunda imzalanan Berlin Antlaşması'yla, Ermeni meselesi uluslararası bir mahiyet kazanmıştır. Antlaşma'nın 61. maddesiyle Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahatlar yapmayı ve söz konusu ıslahatlar üzerinde sözleşmecî devletlerin denetimini kabul etmiş; bu yolla Rusya başta olmak üzere dönemin Avrupa devletleri, bir yandan, ihtiyaç duydukları her fırsatta Ermeniler lehine ıslahat yapılması için

Devleti'nin iç işlerine yabancı müdahalesini davet etmeyi öteden beri kendi harekâtına yardımcı kabul eden bu unsur, devamlı olarak yabancı elçilere başvurmağa devam etmiştir. ...” (s. 27-29)

¹⁸² Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan Ermeni kaynaklı diğer isyan faaliyetleri için bkz. **EK-1 Sevk ve İskân Kararının Alınmasına Giden Süreçte Ermeni Faaliyetleri (25.05.1915 Öncesi)**.

¹⁸³ Öke, K. (1986). **Ermeni Meselesi**. İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayınları, s. 40-56.

¹⁸⁴ Cemal Paşa'nın anılarında yer alan şu ifadeler dikkat çekicidir: “*Ermeni unsuru ile Türk unsuru arasındaki düşmanlığın başlıca nedeni Rusya siyasetidir. Din ayrımı ... 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından beş on yıl öncesine kadar bu iki unsur arasında kesinlikle bahis konusu değildi. ... Osmanlı tarihi o zamana kadar en ufak bir Ermeni meselesi bile kaydetmemiştir.*” Parin, F. (Haz.). (2010). **Cemal Paşa: Anıları 1913-1922**. İstanbul: Paraf Yayınları.

Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurarken, diğer yandan Ermenileri ayaklanmaya tahrik ve teşvik etmiştir¹⁸⁵. Böyle bir siyasi atmosferde, Ermeni faaliyetlerine ilişkin önlem almakta geciktiği için Osmanlı Devleti'nin eleştirilmesi gerçekçi değildir.

Büyük Savaş'ın başlamasıyla oluşan olağanüstü ortamda, süregelen Ermeni isyan faaliyetlerin kaçınılmaz bir sonucu olarak, Osmanlı Devleti, 24 Nisan 1915 tarihinde kabul ettiği bir genelgeyle, Ermeni cemiyetlerini kapatmış, yöneticilerini tutuklamış, ancak alınan önlemlere rağmen olayların önü kesilmemiştir. Önce İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın idari kararına ve hemen ardından kabul edilen bir muvakkat kanuna dayanarak, isyana kalkışan bölgeler başta olmak üzere önce Van, Erzurum, Bitlis ve Çukurova bölgesi ve ardından diğer bölgelerdeki Ermeniler sevk ve iskân edilmiş; bunun yanında İstanbul, İzmir ve Trakya bölgesindeki Ermeniler -komita faaliyetlerine katılanlar hariç- sevk ve iskân uygulamasından muaf tutulmuştur¹⁸⁶. Ermeni tebaanın iskân edileceği bölgelerin savaş cephelerine uzak, ülkenin daha güvenli bölgeleri olmasına dikkat edilmiş, bu kapsamda Ermeni kabileleri, önce Konya ve ardından Musul, Halep'in güney doğusu ve Zor bölgelerine sevk ve iskân edilmiştir¹⁸⁷. Sevk ve iskân sürecinde Ermeni tebaanın can, mal, namus ve itibarlarının korunması, iâşe ve ibatelerinin karşılanması için mümkün olan önlemler alınmış, hukuka aykırı işlem ve ihmallerde bulunan kamu görevlileri sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanarak mahkûm edilmiştir. Meclis-i Vükela ve Dâhiliye Nezareti kararlarıyla, Ermeni cemiyetlerinin kapatılması, çeşitli tedbirlerin alınması ve nihayet sevk ve iskân kararının alınmasına giden süreç ilerleyen bölümde incelenecektir.

¹⁸⁵ Özdemir, H., Çiçek, K., Turan, Ö., Çalık, R., Halaçoğlu, Y. (2005). *Ermeniler: Sürgün ve Göç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 51-52.

¹⁸⁶ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. VI.

¹⁸⁷ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. VI.

1.3.2. Ermeni Sevk ve İskânı Kararlarının Alınma Süreci: Ermeni Vekillerle Temaslar, Ermeni Cemiyetlerinin Kapatılması, Talat Paşa'nın Sevk Kararı, Meclis-i Vükela Kararnamesi

Büyük Savaş'ın başlamasından bir süre sonra, 29 Ekim 1914'te Osmanlı Devleti savaşa dâhil olmuştur. Ermenilerin, Büyük Savaş öncesinde başlattığı ve sonrasında da devam ettirdiği ayrılıkçı faaliyetleri, silah ve mühimmat imal ve tedariki üzerine İttihat ve Terakki Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Meclis-i Mebusan'ın Ermeni mebuslarıyla görüşmeler yaparak, olası bir ayrılıkçı hareket ve sonuçları hakkında uyarılarda bulunmuştur¹⁸⁸. Enver Paşa, Ermeni Zaven Efendi ile görüşerek *“Türkiye'nin bu savaşta Ermeni vatandaşlarından bağlılık beklerken, silahlarıyla birlikte taşraya kaçmış olan Ermenilerin köylere saldırıp memurları öldürdüklerinin resmî raporlardan anlaşıldığını, Patriğin halka bundan sonra iyi öğütlerde bulunmasını, hareket genişlediği takdirde askerî hükûmetin en sert tedbirleri almak zorunda kalacağını”*¹⁸⁹ ifade etmiştir.

İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın, Başkomutanlık'a yazdığı 24 Nisan 1915 tarihli yazıda, Ermeni komitalarının Osmanlı ordusunun zayıf düşmesini bekledikleri, zayıf düştüğü dönemde Zeytun, Bitlis, Sivas ve Van'da isyan çıkardıkları, Kayseri, Sivas ve diğer birçok bölgede silah ve mühimmat bulunduğu, Ruslarla iş birliğinin tertip ve yayınlarından anlaşıldığı, fesat kaynağı bu komita teşkilatlarının kapatılacağı belirtilmiştir. Hınçak, Taşnak ve benzeri cemiyetlerin başkentte ve diğer illerdeki şubelerinin kapatılacağı, başkanlarının, üyelerinin ve bağlantılarının tutuklanacağı, evrak ve belgelerine el konacağı, bu evrak ve belgelerin incelenmesi sonucunda tutuklanan şahısların askerî mahkemelere sevk edileceği, Başkomutanlık'a¹⁹⁰, Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz, Van vilayetlerine; Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Kayseri, Niğde, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib, Maraş mutasarrıflıklarına¹⁹¹ bildirilmiştir. Bu yazı üzerine İstanbul'da 2.345 kişi tutuklanmıştır¹⁹². Kapanan cemiyetler ve yapılan tutuklamalar, Ermeni komita ve teşkilatları için yıkıma neden olduğundan, bu

¹⁸⁸ Muhittin Birgen, İttihat ve Terakki'de On Sene, C: I, Yayına Hazırlayan ve Notlayan: Zeki Arıkan, İstanbul 2006, s. 252; aktaran: Akkuş, T. “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde”. s. 3.

¹⁸⁹ Talât Paşa'nın Anıları, Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İstanbul 2000, s. 66; aktaran Akkuş, T. “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde”. s. 3-4.

¹⁹⁰ ATASE, BDH, Kls. 401, Dos. 50-1580, Fih. 1-3. 24 Nisan 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 127-128.

¹⁹¹ BOA, DH. ŞRF, 52/96, 97, 98. 24 Nisan 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 125-126.

¹⁹² Gürün, K. (1983). Ermeni Dosyası. s. 213; aktaran: Halaçoğlu, Y. *Ermeni Tehciri*, s. 63.

tutuklamaların dayanağı genelgenin kabul edildiği gün olan 24 Nisan, “katliam günü” kabul edilmiştir¹⁹³.

2 Mayıs 1915 tarihinde Enver Paşa’nın, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa’ya yolladığı yazı, sevk ve iskân kararının ilk işareti sayılması bakımından önem taşır¹⁹⁴. Yazıda, Van bölgesinde Ermenilerin, isyan için toplu hâlde hazır bulundukları, bu isyan odaklarının dağıtılması ve Ermeni ayrılıkçılığının önlenmesi gerektiği, bunun için ya isyan çıkartan Ermenilerin ve ailelerinin Rus sınırlarına sevkini yahut Anadolu içerisindeki bölgelere dağıtılmasının yerinde olacağı; sevk edilecek Ermenilerden boşalan bölgelere ise savaş sebebiyle Rus Çarlığı’ndan Osmanlı topraklarına perişan hâlde sığınan Müslümanların yerleştirilebileceği ifade edilmiştir. Enver Paşa’nın, isyancıları Osmanlı toprakları dışına sevk etmek yönündeki birinci önerisi yerine ikinci önerisi hayata geçmiş, Ermeniler, sevk ve iskân sırasında hiçbir zaman sınır dışına sevk edilmemiş, ülkenin savaş cephesine uzak güvenli bölgelerine yerleştirilmiş, Büyük Savaş’ın sona ermesiyle eski yerlerine dönmekte serbest bırakılmıştır¹⁹⁵.

Enver Paşa’nın yazısından bir hafta sonra 9 Mayıs 1915’te, Dâhiliye Nazırı Talât Paşa, kullandığı inisiyatifle, Erzurum Valisi Tahsin Bey’e, Van Valisi Cevdet Bey’e ve Bitlis Valisi Mustafa Abdulhalik Bey’e, söz konusu bölgelerde birer isyan odağı hâline gelen Ermeni toplulukların, ordu birlikleriyle işbirliği yapılarak güneye sevk edilmeleri talimatını vermiş¹⁹⁶; böylece bir Bakanlar Kurulu yahut Meclis kararına dayanmaksızın Ermeni sevk ve iskânını başlatmış ve sorumluluğu tek başına üstüne almıştır¹⁹⁷. Talât Paşa, 23 Mayıs

¹⁹³ Halaçoğlu, Y. *Ermeni Tehciri*, s. 63.

¹⁹⁴ “*Van Gölü etrafında ve Van Valiliği’nce bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir hâdedirler. Toplu hâlde bulunan Ermeniler’in buralardan çıkarılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu Komutanlığı’nın verdiği bilgiye göre Ruslar 20 Nisan 1915’te kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir hâlde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek, yahut bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerler dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanının seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahzur yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine sınırlarımız içine dışarıdan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim.*” Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Aralık 1982, sayı 81, belge 1930; aktaran Halaçoğlu, Y. *Ermeni Tehciri*, s. 65.

¹⁹⁵ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. VI-VII.

¹⁹⁶ BOA DH. ŞFR. D. 52 / 200. 18 C 1333 / 3 Mayıs 1915; aktaran Akkuş, T. “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde”. s. 4-5.

¹⁹⁷ Bayur, Y. H. (1963,1983). Türk İnkılabı Tarihi. III/3. Ankara, s. 38; aktaran Halaçoğlu, Y. *Ermeni Tehciri*, s. 66. Akkuş, T. “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde”. s. 4, dipnot 9.

1915 tarihinde Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta, sevk ve iskânın uygulanacağı bölgeleri saymıştır¹⁹⁸.

Sevk ve iskân uygulamasının sorumluluğunu tek başına üstlenen Talat Paşa'nın, Sadaret'e gönderdiği 26 Mayıs 1915 tarihli tezkereyle, sorumluluğu paylaşmak istediği düşünülebilir¹⁹⁹. Söz konusu tezkerede, savaş cephelerine yakın bölgelerde yerleşik Ermenilerin isyan odağı hâline geldiği izah edilmiş; Van, Bitlis, Erzurum vilayetleriyle, Adana, Mersin, Kozan (Sis) şehir merkezleri dışında, Adana, Mersin, Kozan (Sis), Cebel-i Bereket livalarıyla, Maraş merkezi dışında Maraş Sancağı ve Halep vilayetinin merkez kazaları dışında, İskenderun, Beylan, Cısr-i Şuur ve Antakya kazalarındaki kasaba ve köylerinde bulunan Ermenilerin, güney vilayetlerinde önceden belirlenmiş yerlere²⁰⁰ sevk ve iskân edilmeleri istenmiştir²⁰¹. Tezkerenin Sadâret'e gönderilmesinin ertesi günü, 27 Mayıs 1915'te kabul edilen Sevk ve İskân Kanunu'yla, seferberlik sırasında Hükûmetin aldığı kararlara uymayanlar hakkında ordu tarafından uygulanacak tedbirler kapsamında orduya oldukça geniş bir sevk ve iskân yetkisi tanınmıştır.

Sevk ve İskân Kanunu'nun hemen ardından kabul edilen 31 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela Kararnamesi'nde²⁰², Dâhiliye Nezâreti tarafından alınan kararın, devletin varlığını

¹⁹⁸ 1- Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri; 2- Halep vilayetinin merkez kazası hariç İskenderun, Beylan, Cısr-i Şuur ve Antakya kazalarındaki kasaba ve köyler; 3- Şehir merkezi hariç Maraş Sancağı; 4- Şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Kozan, Mersin ve Cebel-i Bereket sancakları (Halaçoğlu, Y. *Ermeni Tehciri*, s. 67). Böylece ilk aşamada, Orta ve Batı Anadolu bölgelerinde bulunan şehir veya kasabalar, sevk bölgeleri dışında bırakılmıştır (Akkuş, T. *Birinci Dünya Savaşı Sürecinde*”, s. 5).

Sevk edilmeleri kararlaştırılan Ermenilerin illere göre dağılımları için bkz: ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-6 (7,8). Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 147-158.

¹⁹⁹ Akkuş, T. “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde”, s. 5

Talat Paşa, Ermeni sevk ve iskânını planlayan ve yürüten kişi olarak değerlendirilmekle beraber, anılarında, bu uygulamaya karşı olduğunu ve bu uygulamanın genel karargâhça planlandığını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Talat Paşa'nın Anıları, Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İstanbul 2000, s. 49-81; aktaran Akkuş, T. “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde”, s. 5, dn. 12.

²⁰⁰ Bu yerler; Van vilayeti ile kuzey kısımları komşu olan Musul ve Zor Sancakları (bu sancakların kuzey kısmına sevk ve iskân yapılmayacaktır), Urfa şehir merkezi dışında kalan güney bölgeleri, Halep vilayetinin doğu ve güneydoğu kısmı ve Suriye vilayetinin doğu kısımlarıdır. Aktaran Akkuş, T. “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde”, s. 5, dn. 13.

²⁰¹ Akkuş, T. “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde”, s. 5.

²⁰² “*Harp bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmının, Osmanlı hududunu düşman devletlere karşı korumaya gayret eden ordumuzun harekâtını zorlaştırdıkları; erzak ve askerî malzeme nakliyatını güçleştirdikleri, düşmanla işbirliği yapmak ve birlikte hareket etmek niyetinde oldukları, ayrıca düşman saflarına katıldıkları, yurt içinde askerî kuvvetlere ve masum halka silahlı saldırılar düzenledikleri, düşmanın deniz kuvvetlerine malzeme sağladıkları, müstahkem mevkiileri düşmana göstermeye cesaret ettikleri tespit edilmiştir. Bunun için isyancı unsurların harekât sahasından uzaklaştırılması gerekmektedir. Bu işlem için faaliyete başlanacaktır. Van, Bitlis, Erzurum vilayetleriyle, Adana, Sis ve Mersin'in merkezleri hariç, Adana, Mersin, Cebel-i Bereket, Kozan livaları; Maraş'ın merkezi hariç Maraş sancağı; Halep vilayetinin merkez ilçeleri hariç İskenderun, Beylan, Cısrısugur, Antakya ilçelerinin köy ve kasabalarında oturan Ermeniler, güney vilayetlere acil olarak sevk edilecektir. ... Devletin temel çıkarları için uygun görülen bu işlemin bir*

ve güvenliğini korumak amacına yönelik yerinde bir karar olduğuna işaret edilerek, Ermenilerin sevk ve iskân kararının amacı, sebepleri ve sevk edilecek Ermenilerden geriye kalan emvalin akıbeti²⁰³ düzenlenmiştir.

1.3.3. Sevk ve İskân Kararının Alınmasını Takip Eden Süreçte Ermeni Faaliyetleri (27 Mayıs 1915 Sonrası)

Ermeni isyan faaliyetlerini bertaraf etmeye yönelik yukarıda alınan tedbirlere rağmen yaşanan vakıalar, ayrılıkçı Ermeni faaliyetlerinin şiddeti ile kararın yerindeliği hakkında fikir verir. Nitekim 27.05.1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu'nun kabulünü izleyen süreçte de Ermeni isyan faaliyetlerinin izlerini arşiv belgelerinden sürmek mümkündür. Bu kapsamda anılan faaliyetlere ışık tutan Osmanlı arşiv belgelerinden bazıları, kronolojik sırasıyla şöyledir:

Ermeni sevk ve iskân kararının sebeplerini, bu tedbirin zaruretinin ölçüsünü açıkça ifade eden, Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa'nın 19 Haziran 1915 tarihli yazısı şöyledir: “*Doğuda Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır ve Sivas illeri savaş*

yöntem ve kurala bağlanmasını isteyen 26 Mayıs 1915 gün ve 270 sayılı tezkere, Bakanlar Kurulu'nda görüşülmüştür. Görüşmelerde Devletin varlığını ve güvenliğini muhafaza için devam eden uygulama ve düzenlemeleri bozmaya yönelik zararlı hareketlerin etkili bir şekilde bertaraf edilmesi mutlak surette gerekli(dır) ... isimleri yazılı olarak bildirilen köy ve kasabalarda oturan Ermenilerden **gönderilmesi gerekenlerin**, gidecekleri yerlere rahat bir şekilde taşınmaları ve ulaştırılması ile yolculukları boyunca istirahatlerinin sağlanması, can ve mallarının korunması ve tespit edilen yerlerine vardıklarında kesin olarak yerleştirilmelerine kadar göçmenler ödeneğinden işleri sağlanacak, daha önce sahip oldukları mali ve ekonomik durumları oranında, kendilerine emlak ve arazi dağıtılacaktır. Muhtaç olanlara, Devlet tarafından evler inşa edilecek, çiftçilere tohumluk, meslek sahiplerinden ihtiyacı olanlara alet ve edevat dağıtılacaktır. Ayrıldıkları yerlerde kalan eşya ve mallarının ya da bunların değerlerinin karşılığı kendilerine aynı şekilde verilecektir. Boşaltılan köylere yerleştirilecek göçmen ve aşiretlere, emlak ve arazi değerleri tespit edilerek dağıtılacaktır. Boşaltılan şehir ve kasabalarda bulunan, nakledilen kişilere ait taşınmaz malları yazılıp; cins, değer ve miktarı tespit edildikten sonra göçmenlere dağıtılacaktır. Göçmenlerin bildikleri ve yaptıkları işlerin dışında kalacak zeytin, dut, bağ ve portakal bahçeleri ile dükkân, fabrika, han ve depo gibi gelir getiren malların açık arttırma ile satılarak yahut kiralanmak suretiyle toplam bedelleri kendilerine verilmek üzere sahipleri adına geçici olarak mal sandıklarına yatırılacaktır. Belirtilen bu işlerin yerine getirilmesinde yapılacak harcamaların, göçmenler ödeneğinden karşılanması için Bakanlığımızca düzenlenmiş olan yönetmeliğin bütün hükümlerinin uygulanması, terk edilmiş malların korunması, idaresi ile genel iskân işlemlerinin hızlandırılması, düzenlenmesi, incelenmesi ve uygulanması, alt komisyonlar kurulması ve memur istihdam edilmesi ile ilgili görev ve sorumluluklarını taşımak ve doğrudan doğruya Bakanlığınıza bağlı kalmak suretiyle, bir başkan ile biri İçişleri, diğeri Maliyeden seçilerek tayin edilen iki üyeden oluşacak komisyonlar kurularak görev yerlerine gönderilmesi, komisyon gönderilmeyen yerlerde söz konusu yönetmelik hükümlerinin valiler tarafından yürütülmesi uygun görülmüştür. ... ” ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-4. 31 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 131-132.

BOA, MV, 198/24. 30 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 155-157.

²⁰³ Ermenilerden geriye kalan emvalin akıbeti, Ermeni meselesinin mülkiyet hakkı kapsamında değerlendirildiği II. Bölüm'de ayrıntılı incelenecektir.

alanıdır. Harp harekâtı bu alanda yapılmakta olduğu gibi, ordunun muhtaç olduğu yiyecek maddeleri de bu illerden sağlanmaktadır. Erzurum, Van ve Bitlis illerindeki Ermeniler, düşman tarafına firar ederek, depoları yağmalayarak gerçek yüzlerini gösterdiler. Sivas, Diyarbakır, Elazığ illerinde oturan Ermenilerin de aynı gayeyi güttükleri, ele geçirilen silah, bomba, patlayıcı maddeler ve açığa çıkan teşkilatlarıyla meydana çıkmaktadır. ... orduyu besleyecek bölgenin ve menzil sınırımızın geçtiği yerlerin düşmanca emeller taşıyan bu unsurlarla dolu olmasını, ordunun yiyecek ihtiyacı ve emniyeti bakımından tehlikeli görüyorum. Ordu, dış düşmana zorlukla karşı koyduğu anda, ikmal erlerinin ve yeni kuvvetlerinin bir kısmını, iç düşmana ayırarak büyük bir tehlikeye maruz kalıyor. Bu nedenle gelecekte daha vahim bir durum karşısında kalmamak için, şimdiden yukarıda arz edilen illerdeki Ermenilerin de Halep ve Musul bölgesine sevk edilerek iskân edilmesin(i) ... arz ederim."²⁰⁴.

Osmanlı Hükûmeti Dışişleri Bakanlığı'ndan, Başkomutanlık'a gönderilen 4 Ağustos 1915 tarihli yazı, Sünne Konsolosu'nun, Sünne'deki Ermenilerin durum ve hareketleri hakkında yaptığı araştırmalarla ilgilidir. Yazıya göre, savaştan önce Sünne'de beş-altı yüz Ermeni bulunmaktadır. Seferberliğin ilanı üzerine Sünne'de bulunan ve askerlik yapmakla yükümlü hiçbir Ermeni, çağrıya uymamıştır. Savaşın başlamasıyla birlikte, bunlardan Rus uyruğunda olanlar askerlik yapmak üzere, Osmanlı uyruğunda olanlar ise Ermeni Komitaları, Rus konsolos memurları ve Rus propagandacılarının teşvik ve yardımlarıyla gönüllü olarak Kafkasya'daki savaşa katılmışlardır. Bugün Sünne'de bulunan Ermeniler, sayısı yüz kişiyi bulmayan yaşlı ve güçsüz kişilerdir²⁰⁵.

Trabzon vilayetinin 28 Ağustos 1915 tarihli yazısında, seferberliğin ilanı itibarıyla Tirebolu Ermenilerinin hiçbirinin rızalarıyla askere gitmediği, cebren gönderilenlerin tamamının firar ettiği, hanelerinde saklanan hiçbir Ermenin ihbar edilmediği; silahları istenen Ermenilerin ellerinde silah bulunmadığını temin ettiği, ancak yapılan aramada birçok

²⁰⁴ ATASE, BDH, Kls. 401, Dos. 50-1580, Fih. 1-22. 19 Haziran 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 187.

Nitekim Anadolu'da birçok bölgede Ermeni isyanları görülmekteydi. Bunlardan biri 5 Haziran 1915 tarihinde Şebinkarahisar'da başlayan isyandır. Türk ordusunun, doğu cephesindeki ana ikmal yolu buradan geçtiğinden, Şebinkarahisar bölgesi stratejik önemdeydi. Bu bölgenin ele geçirilmesi, Osmanlı ordusunun ikmal ve geri hizmetini aksatacak, Rus ordusunun ise ilerlemesini kolaylaştıracaktı. Bu durum karşısında başka bölgelerden kuvvet tasarruf edilerek, Şebinkarahisar'da çıkan isyan bastırılmıştı (bkz. *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 230-241; aktaran ATASE, Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VI, s. 29, dn. 13.).

²⁰⁵ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 852-1260, Fih. 3, 3-2 (3-5). 4 Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 191-194.

silah ve kurşun dökme aletinin ele geçirildiği; vilayet içine sevklerine teşebbüs edilen Ermenilerin kasaba papazının teşvikiyle Tirebolu kasabasını tümüyle yakmak ve Müslüman ahaliyi katletmek üzere ittifak ettiği bildirilmiştir²⁰⁶.

Gevye Kazası Kaymakamlığı'ndan, İzmir mutasarrıflığına gönderilen 21 Mayıs 1917 tarihli yazıda, Şimendifer Kumpanyası'nda amelelik, taşçılık, duvarcılık gibi hizmetlerde bulunduğundan sevk edilmeyip kendi memleketlerinde kalan Gevze Ermenilerinin, Ermeni çetelerine yataklık ederek yaptıkları mezalim şöyle ifade edilmiştir²⁰⁷:

“Bu suretle kendi memleketlerinde kalan bu Ermeniler istasyonda ikamet etmekde ve her gün Doğançayı'nda bulunan Sille Amele Taburu efradıyla sair Ermenilere yataklık etmekde ve vekil-i umûrları imiş gibi hizmet etmektedirler. ...

Dağlarda çeteler teşkil ederek birçok ehl-i İslam'ın kendilerini katl ve mallarını yağma eden firarî Ermeni efradı tarafından cinayât-ı adîde ikâ' edilmekde olduğu zâhir ve bâhirdir. ... Şu bir aydan beri bilhassa bu taburlardan firar edip de müsellaç çeteler teşkil eden Ermenilerin ne kadar mazlum Müslüman kanı akıtdıkları kuyûdât ile sâbitdir. ... Harb-i hâzır dolayısıyla Müslüman köylerinde eli silah tutacak erkek namıyla hemen hiçbir kimse kalmamış en genç ve dinç bulunan Ermeniler amele taburlarından firar edip evvelce kendi elleriyle yer altına gömdükleri silahları birer birer çıkarıp gayelerini elde etmek ve bir intikam almak için biçare kadınları, çocukları ve ihtiyar Müslümanları hem de canavarcasına kesmeğe devam eylemekde bulunmuşlardır. Malum-ı âsafâneleridir ki Ermenilerin hicretlerinden sonra livanın her tarafında müdhiş harikler vuku'a gelmiş ve bunların fâillerinin yine bu Ermeniler olduğuna şübhe kalmamıştır. Yangın zuhur etmeyen yalnız Geyve kazası kalmıştır ki hâl böyle devam etdikçe yani istasyondaki yüz nüfus râddesindeki Ermeniler memâlik-i ba'îdeye gönderilip aynı zamanda bu mıntika halkından olup yine bu mıntikadaki amele taburlarında müstahdem Ermeniler uzak kıta'âta gönderilmezse Geyve kazasında da yangın çıkarılacak ve belki de birçok Müslüman kadın ve çocuklarla bir takım ihtiyarların kanları akacaktır.”

²⁰⁶ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/57. 28 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 225-226.

²⁰⁷ BOA, DH. ŞFR, 77/168. 21 Mayıs 1917. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 385-388.

Rus Kafkas Ordusu Komutanı Odeshelitze'ye gönderilen 17 Şubat 1917 tarihli (söz konusu tarihte ateşkes ilan edilmiştir) telgraf, Ermeni mezalimini şöyle anlatır:

“Erzincan’da bizzat kendi gördüklerim ve incelemelerim sonucu elde ettiğim gerçeği, size arz etmeyi, gösterdiğiniz iyi niyetinizden dolayı görev olarak kabul ediyorum.

15-16 Ocak (1918) olaylarında Ermeniler tarafından katledildikten sonra, etraftaki evlerden, dükkânlardan, bahçelerden ve ahırlardan toplattırılarak yarın gömüleceklerden fotoğrafları alınmış olanların sayısı 312’dir. Bunların 20’si kadın, 71’i on dört yaşına kadar çeşitli yaştan çocuklar, 19’u apak sakallı ihtiyarlar, 202’si de bu yaşların dışında kalan erkeklerdir. Öldürüldükten sonra kuyulara atılanlardan, çürüyenlerin tarafımızdan çıkarılmasına imkân kalmadığından, kuyuların toprak ile kapatılması suretiyle hastalıklara yol açması önlenmiş olanların sayısı, bu toplama katılmamıştır. Rahatsız olduğundan dolayı Erzincan’da kalmış olan Yüzbaşı Vekili Kazmir’in ifadesine göre, yalnız Erzincan’da katledilenlerin sayısı 800’den az değildir ... Çanaklı Boğazı’ndan Erzincan’a kadar olan bütün köyler, istisnasız tahrip edilmiş ve bunların içinde sağlam tek bir kulübe bile kalmamıştır. O köyde kalan Müslümanların yerinde, genel ve mutlak bir boşluk vardır. ...

Erzincan’da yakılmış yıkılmış evlerin sayısının, en aşağı tahmin ile 1.000’den fazla olduğunu gördüm. ...”²⁰⁸.

2 Şubat 1918 tarihinde Başkomutanlık’a gönderilen, yaşanan olaylar üzerine Bayburt’a gelen On Üçüncü Kafkas Alayı Komutanı Yarıbay Ahmet Rıza’nın raporunda yer alan ifadeler şöyledir: “... İnsanlığın ve medeniyetin, şimdiye kadar şahit olmadığı ve tarihin yazmadığı bir şekilde yakılan, katledilen ve türlü işkencelerle imha edilen Müslümanların sayısı 250’yi geçmektedir ...”²⁰⁹.

15 Şubat 1918 tarihinde Üçüncü Ordu Kurmay Başkanı’nın, Dördüncü Ordu Kurmay Başkanlığı’na gönderdiği, işgal edilen Osmanlı topraklardaki Müslümanlara Ermeniler tarafından yapılan mezalim hakkındaki yazı şöyledir:

²⁰⁸ ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 40(1-12). 17 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 130.

²⁰⁹ ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 42(1,2). 2 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 149-150.

“1. Ermeniler, Erzincan’da silah arama bahanesiyle 200’ü aşkın Müslümanı katletmişlerdir. 2. Ermeniler, Erzincan’da 1.500 kadar Müslümanı kasaba dâhilindeki Vahit Bey Konağı’na doldurarak, Konağı her tarafından ateşe vermişler ve kendilerini kurtarmak için pencereden atlayanlar, evi kuşatan Ermeniler tarafından süngü ve kurşunla öldürülmüşlerdir. 3. Ermeniler, Erzincan dâhilindeki Kale Kışlası’na yüzlerce kadını ve çocuğu doldurarak yakmışlardır. 4. Yollarda çalıştırılacakları bahanesiyle 650 Müslümanı götürmüşler ve bunları da katletmişlerdir. 5. İşgal edilen topraklarda, namusuna saldırlmayan Müslüman kadın ve kızına çok az rastlanmaktadır. 6. Polathane, Vakfikebir, Bayburt birer katliam yeri olmuştur. ...”²¹⁰.

16 Şubat 1918 tarihli Başkomutanlık’a gönderilen yazı dikkat çekicidir: “Bugün Erzincan’a geldim. Çardaklı Boğazı’ndan Erzincan’a kadar olan bütün köyleri, bir kulübe bile sağlam kalmamak üzere tahrip edilmiş gördüm. Bahçelerin ağaçları kesilmiş, köylülerden bir kişi bile sağ kalmamıştır. Ermenilerin Erzincan’da yaptıkları faciayı dünya tarihi bugüne kadar kaydetmemiştir. Üç gündür, Ermeniler tarafından öldürülen ve açıkta kalan Müslümanların cenazeleri toplattırılmaktadır. Şehit edilen günahsız ve Müslüman halk arasında, memeden kesilmemiş çocuklar, doksan yaşını geçmiş ihtiyarlar, parçalanmış kadınlar vardır.”²¹¹.

3 Mart 1918 tarihinde, Başkomutanlık’a yazılan yazıda, Ermenilerin, Erzurum’a doğru çekilen halka mezalimi şöyle anlatılır:

“1. Tazegül (Erzurum, Aşkale, Kandilli, Tazegül) köyü halkından 30 kadar kadın, çocuk ve erkek katledilmiş, 25 kadar erkek de bilinmeyen bir yere götürülmüş ve köyün bir kısmı da yakılmıştır. 2. Tilkitepesi’nin 2 km güneyindeki, Cinis (Erzurum, Aşkale, Kandilli, Ortabahçe) köyünde 600 küsur erkek ve kadından 13’ü hariç olmak üzere, geri kalanları yakılmak, süngülenmek, hamile kadınların karınları yarılarak çıkarılan çocuklar, kucaklarına verilmek suretiyle en aşağılık bir şekilde katledilmek suretiyle şehit edilmişlerdir. 3. Evreni (Erzurum, Ilıca, Altıkonak) köyü bütünüyle yakılmıştır. 4. Alaca (Erzurum, Ilıca, Alaca) köyünü tümüyle yakmışlar; bu köy halkından çocuk ve kadın olmak

²¹⁰ ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 48(1,2). 15 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 196.

²¹¹ ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 51. 16 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 211.

üzere 365 biçareyi pek feci bir şekilde katletmişlerdir. Birçok erkeği bir eve doldurarak diri diri yakmışlardır. Bu cinayetlerin ve kötülüklerin kurbanı olan 200 kadar cenaze henüz ortadadır. ...”²¹².

21 Mart 1918 tarihinde Üçüncü Ordu Komutanı’nın, işgalden kurtarılan Erzincan ve Erzurum’un durumunu Başkomutanlık’a bildirdiği yazı şöyledir:

“Son olarak uğradıkları felaket ve harap olmaları itibarıyla birbirine çok benzeyen bu iki şirin şehrimizin, özenle yapılmış resmî ve özel binaları, Ermeniler tarafından tamamen ve kasten yıkılmıştır ... Kısacası her iki şehir de yakılmış, ağaçları kesilmiş ve gerçek anlamıyla bir yangın yerine çevrilmiştir. Bu şehirlerin halkına gelince: ... Şehirde kalan halk ise, Rus ordusunun çekilmesiyle başlayan Ermeni katliamı ve mezalimi ile kısmen ortadan kaldırılmış, kuyulara atılmış, evlere doldurularak yakılmış, süngü ve kılıçtan geçirilmiş, mezbaha olarak kullandıkları yerlerde kılıçtan geçirilmiş, ciğerleri çıkarılmış; kızlar ve kadınlar her türlü kötülüğe uğradıktan sonra saçlarından asılmışlardır. Engizisyon mezalimini aratacak derecede alçakça olan bu mezalimden saklanabilmiş az sayıda halk ise sefalet ve gariplikten, bu manzaranın kendilerine verdiği dehşetten dolayı kısmen ölü gibi duruyor, kısmen de geçici cinnet hâlinde bulunuyorlar. Bunların sayısı çoluk çocuk dâhil olduğu hâlde şimdilik Erzincan’da 1.500’ü, Erzurum’da 30.000’i geçmemektedir. Erzincan ve Erzurum’da tarlalar ekilmemiş, halkın elinde ne varsa alınmış, aç ve çıplak bir hâlde bulunmuştur. Bugün bu halk açlık yüzünden, işgali takiben Rusların bıraktığı ambarlardan ele geçirdikleri bir kısım erzak ile karınlarını doyurmaktadır. Erzurum ve Erzincan civarındaki köyler daha çok acınacak durumdadır. Güzergâh üzerindeki köyler, tümüyle yıkılmış ve halk, kedisine varıncaya kadar kesilmiş, taş üzerinde taş bırakılmamıştır. Ermeni güzergâhından uzak olan köyler ise kısmen varlığını muhafaza etmekte, fakat halkı açlıktan her gün topluluklar hâlinde orduya müracaat etmektedir. Mezalim tarihinin, henüz böyle feci bir olayı kaydetmemiş olduğunu büyük bir üzüntü ile sizlere bildirir, sağ kalanların canlarının korunması için çeşitli tarihlerde gerek Bakanlığınıza ve gerekse İçişleri Bakanlığı’na yazdığım arz yazısının süratle onaylanıp yerine getirilmesi için gereken özenin gösterilmesini rica ederim.”²¹³.

²¹² ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 40(1-12). 3 Mart 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 134.

²¹³ ATASE, BDH, Kls. 2947, Dos. -628, Fih. 3(1-4). 21 Mart 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 227-228.

Sevk ve iskân kararı alınmasının ardından yaşanan süreçte, yukarıda anılanların dışında çok sayıda Ermeni isyan ve mezalimi arşivlere yansımıştır.²¹⁴ Mustafa Kemal Atatürk, gerçekleşen Ermeni isyanlarına ilişkin görüşünü şöyle dile getirmiştir²¹⁵:

“Şüphe edilmemek lazımdı ki, Ermeni kıtali hakkındaki beyanat, mâvakaa mutabık değildi. Bilakis cenup menatıkında, ecnebi kuvvetleri tarafından teslih edilen Ermeniler, mazhar oldukları himayeden cüret alarak bulundukları mahâllerdeki İslamlara tasallut etmekte idiler. İntikam fikriyle her tarafta birahmane bir surette katil ve imha siyasetine saik olmakta idiler. Maraş hadise-i feciası, bu sebepten zuhur etmişti. Ecnebi kuvvetleriyle birleşen Ermeniler, top ve mitralyözlerle Maraş gibi kadim bir İslam beldesini hâk ile yeksan eylemişlerdi. Binlerce aciz ve masum valide ve çocukları kahr ü imha eylemişlerdi. Tarihte emsali namesbuk olan bu vahşetin faili Ermenilerdi. Müslümanlar ancak muhafaa-i namus ve hayat kaydıyle mukavemet ve müdafaada bulunmuşlardı. Yirmi gün devam eden Maraş katliamında, Müslümanlarla birlikte şehirde kalan Amerikalıların, bu hadise hakkında İstanbul’daki mümessillerine çektikleri telgraf, facia müsebbiplerini gayrikabil-i tekzip bir surette tayin etmekte idi.

Adana vilayeti dâhilindeki Müslümanlar, tepeden tırnağa kadar teslih edilen Ermenilerin, süngüleri tehdidi altında, her dakika katliama mâruz bulunuyorlardı. Hayat ve istiklalinin muhafazasından başka bir şey istemiyey İslamlara karşı tatbik edilen bu zulüm ve imha siyaseti, beşeriyet-i mütemeddeninin nazarı dikkat ve insafını calip mahiyette iken aksinin vâki olduğunu iddia ve ondan sarfi nazar edilmesi teklifi, nasıl ciddî kabul olunabilirdi?”.

Ermenilerin korunmasına ilişkin Papa’nın yazdığı mektuba, 14 Mayıs 1918 tarihinde name-i hümayun (padişah mektubu) ile verilen cevapta, din mezhep ayrımı yapılmaksızın

Ermeni faaliyetlerinin organizasyonu, silah ve mühimmat temini ve transferi süreci, bu organizasyona yardım ve yataklık eden Devletler hakkında bilgi için şu belgelere bkz.:

ATASE, BDH, Kls. 2702, Dos. 130-A303, Fih. 3(1-3). 12 Ağustos 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 275-278.

ATASE, BDH, Kls. 3192, Dos. 158-74, Fih. 11(1). 25 Ağustos 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II s. 283-284.

²¹⁴ Ermeni kaynaklı isyan ve karışıklık hakkında Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan örneklerden bazıları **EK-2 Sevk ve İskân Kararının Alınmasını Takip Eden Süreçte Ermeni Faaliyetleri (27 Mayıs 1915 Sonrası)**’da sayılmıştır.

²¹⁵ Atatürk, M. K. **Nutuk Cilt I 1919-1920**. (Onuncu Basılış). Türk Devrim Tarihi Enstitüsü. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, s. 382.

tüm tebaaya şefkatli davranıldığı, devletlerine karşı vazifelerini yerine getirenlerin, her daim olduğu gibi diğer sadık tebaa ile eşit derecede himaye edildiği vurgulanmış; Brest-Litovsk Muahedenamesi sonucu Rus ordularının tahliye ettiği vilayetlerde, Ermeni çetelerinin, Osmanlı ordusuna mukavemete devam ettiği, korumasız Müslüman halkı şiddetli bir garazla öldürüp güzergâhlarında ne varsa harap ve perişan ettiği, Brest-Litovsk Muahedenamesi ile çizilen sınırın dışında kalan Revan kasabasında elli bin Müslümanı katlettiği, kırk bin Müslümanı ise tasvir edilemez bir sefalet ve mahrumiyete saptığı, tüm bunların yanında Ermenilerin, Müslüman vatandaşlarla beraber sulh, refah ve saadet içinde yaşayacağı düzen ve sükunun istikrar bulmasının ümit edildiği ifade edilmiştir²¹⁶.

Brest Litovsk müzakerelerinde, Rusların çekildiği Osmanlı topraklarının kaderinin, orada yaşayan halk tarafından belirlenmesi yönünde tartışmalar yapılmıştır²¹⁷. Söz konusu müzakerelerden hareketle, Rus işgalindeki Osmanlı topraklarında, Ermeniler tarafından Müslüman nüfusa karşı yapılan kıyımların tesadüfi ve amaçsız olmadığı; söz konusu bölgenin akıbetini oylarıyla belirleyecek olan Müslümanları katletmek suretiyle Ermeni çoğunluğun sağlanmasının ve Osmanlı'dan bağımsız bir yönetim kurulmasının amaçlandığı söylenebilir. Ermenilerin bu bölgedeki Müslümanlara yaptığı toplu katliamların -eğer o dönem tanımlanmış olsaydı- soykırım suçunun maddi ve manevi unsurlarını karşılayacağı müşahade edilir. Brest Litovsk müzakereleri sürecinde Almanya'nın da Osmanlı Devleti'nin yanında yer almayarak referandumu desteklemesi²¹⁸ ayrıca dikkat çekicidir.

1.4. Sevk ve İskân Kararının Amaç Unsuru

Sevk ve iskân kararının amacı, hukuki düzlemde kararın maksat unsuruyla ilgilidir. Günümüz hukuk devleti anlayışında kanunlar, kamu yararını gerçekleştirmek maksadıyla kabul edilir ve günümüz anayasal yargı anlayışında kanunlar, maksat unsuru bakımından kural olarak denetlenemez. Maksat, çoğunlukla kanun metninde yazılı olmayan, kanun koyucunun zihninde bulunan, norm dışında kalan bir konudur. Keza Sevk ve İskân Kanunu'nda da Kanun'un maksadı zikredilmemiştir. Diğer kanunlar gibi Sevk ve İskân Kanunu'nun da maksat unsuru, hukuki değil siyasi bir mahiyet taşır. Bir başka ifadeyle sevk

²¹⁶ BOA, HR. SYS, 2885/46. 14 Mayıs 1918. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 392-394.

²¹⁷ "Brest Litovsk Barış Konferansı'nda Sovyet Rusya'nın Ermeni Politikası". *Başbakanlık Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırmaları Merkezi*. Web: <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-54/brest-litovsk-baris-konferansinda-sovyet-rusyanin-ermen-politikasi> adresinden 01.02.2017'de alınmıştır.

²¹⁸ "Brest Litovsk Barış Konferansı'nda Sovyet Rusya'nın Ermeni Politikası". *Başbakanlık Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırmaları Merkezi*.

ve iskân kararı, siyasi ve askerî mülâhazalarla kabul edilmiştir. Anayasal yargıda, mülâhazalar, norm dışında kalan konular değil sadece normlar denetlenir. Kanun koyucunun kamu yararı dışında bir amaçla hareket ettiği apaçık şekilde ortada olmadıkça, kanunlar amaç unsuru bakımında denetlenemez²¹⁹.

Günümüz hukuk devleti prensipleri ışığında, sevk ve iskân kararının maksat unsurunun hukuka uygunluğunu ortaya koymakta yarar vardır. Mahiyeti itibarıyla birçok hürriyeti durduran sevk tedbiri ile ulaşılmak istenen amaç arasındaki ölçülülük denetimi, siyasi ve askerî amaçların bu tedbiri gerektirip gerektirmediğiyle ilgilidir.

Soykırım suçunun da manevi unsuru olan maksat, uluslararası kamuoyunda yüksek sesle yankı bulan “Ermeni soykırımı” iddialarının kilit noktası olması bakımından önemlidir. Bu anlamda kararın Ermeni ırkını yok etme maksadına mı, yoksa savaş sürecinde kamu güvenliği ve devletin bekasını koruma ve son tahlilde kamu yararını tesis etme maksadına mı yöneldiğinin açığa kavuşması gerekir.

Sevk ve iskânın amacı sorgulanırken, hükûmet ve idare edenlerin ve halkın eylemlerinin her birinin doğurduğu hukuki sonuçların farklı olduğu vurgulanmalıdır. Halkın eylemleri bireysel cezai ve hukuki sorumluluk doğurken; idare ve hükûmet edenlerin eylemleri bireysel idari, cezai ve hukuki sorumluluğun yanında devletin soykırımdan sorumluluğunu da doğurur. Kısaca, soykırım suçunun manevi unsuru yani soykırım özel kastının varlığı tartışılırken bu kastın halktan mı, yoksa idare ve hükûmet edenlerden mi kaynaklandığı incelenmelidir. Bu noktadan hareketle idare ve hükûmet edenlerin, arşiv belgelerine yansıyan bireysel ve düzenleyici işlemlerinin mahiyeti, soykırım suçunun manevi unsurunu aydınlatır ve devletin soykırım suçundan hukuki sorumluluğunu ortaya koyar.

Arşiv belgelerinin yansıttığı üzere, Devlet, sevk ve iskân edilen Ermenilerin vatandaş kimliğini her daim vurgulamış; can, mal, namuslarının korunması, küçük düşürülmemesi yönünde önlemler almış, talimatlar vermiş; sevk ve iskânın en ızdırapsız şekilde gerçekleşmesi için savaş şartlarının elverdiği ölçüde, bütün imkânları kullanma gayreti

²¹⁹ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 891-894.

göstermiş; özetle Ermenileri yok eden değil, koruyan bir anlayış benimsemiştir. Bu bölümde, sevk ve iskânın konforunu dile getirmek amaçlanmamıştır. Arşivlere de yansıdığı üzere sevk ve iskân süreci fevkalade zor ve ızdıraplıdır²²⁰. Bu bölümde, sadece devletin amacını ortaya koyma gayreti gösterilmiştir. Bu amacın yönelimleri, doğuracağı hukuki sonuçları da değiştirecektir.

Sevk ve iskânın amacına yönelik kimi çevrelerce ileri sürülen iddialar, tarihî ve bilimsel temellerden ziyade hatırat türü sübjektif çalışma ve değerlendirmelere dayanmış; bilgi, belge ve kaynaklar, savunulan bakış açısını destekleyen bir seçicilikle kullanılmıştır. Sevk ve iskân kararının maksadının bilimsel anlamda aydınlatılması, öncelikle birincil kaynakların incelenmesi ile mümkündür. Hürriyetlere müdahale eden sevk ve iskân kararının, ulaşılmak istenen amaç ile orantılı olup olmadığı, soykırım suçunun manevi unsuru bakımından Ermeni ırkını yok etmek yahut kamu yararını sağlamak maksatlarından hangisine yöneldiği hususları hakkında doğrudan ve dolaylı bilgi ve fikir verecek birincil kaynaklar, sevk ve iskân sürecini zaman ve mekân bağlamlarıyla aydınlatan Osmanlı arşiv belgeleridir.

Maksat unsuru hakkındaki belgeler, iki başlık altında incelenecektir. Birinci başlıkta, Ermeni sevk ve iskânının amacını doğrudan zikreden belgelere; diğer başlıkta, amaca yönelik çıkarımda bulunulabilecek belgelere yer verilecektir. Örneğin sevk edilen Ermeniler için alınan koruyucu tedbirler, sevkte suistimalleri görülenlerin cezalandırılması, sevk sürecinde yetim kalan Ermeni çocukların korunması, sadık Ermenilerin memuriyetlerinin devam etmesi ve benzeri vakıaların mevhum-ı muhalifinden, ırkçı ve düşmanca amaçların güdülmediği muhakeme edilecektir.

²²⁰ Savaş sürecinin, diğer Müslüman göçmenler için de fevkalade zor ve ızdıraplı olduğunun vurgulanması gerekir. Bu zorluğu gözler önüne seren, Rus sınırlarından Osmanlı'ya sığınan Müslüman göçmenlerin durumu hakkındaki şu belgeler dikkat çekicidir:

İçişleri Bakanlığı'ndan, Edirne vilayetine gönderilen 16 Ekim 1915 tarihli yazıda, Dimetoka ve çevresinden göç eden ahalinin, Ergene suyu boyunda yağmur altında perişan, sefil ve merhamete muhtaç bir hâlde kaldıkları bildirilerek, seri olarak iâşe ve iskânlarının sağlanması talimatı verilmiştir (BOA, DH. ŞFR, nr. 57/32. 16 Ekim 1915. The Turkish Republic Prime Ministry, s. 114-115.).

İçişleri Bakanlığı'ndan, Çorum ve Yozgat mutasarrıflıklarına gönderilen 15 Kasım 1916 tarihli yazıda, Yozgat'taki mültecilerin çıplak ve yakacaktan mahrum pek sefil bir hâlde bulundukları bilgisinin geldiği ifade edilmiş, mültecilerin yevmiyelerinin arttırılması, emval-i metrukede bulunmadığı takdirde çarşı ve pazardan alınarak muhtaç olanlara kıyafet temin edilmesi talimatı verilmiştir (BOA, DH. ŞFR, nr. 70/18. 15 Kasım 1916. The Turkish Republic Prime Ministry, s. 168.)

1.4.1. Sevk ve İskân Kararının Amacına Doğrudan İşaret Eden Belgeler

Ermenilerin topluca hareket etmesinden/toplu hâlde bulunmasından duyulan kaygı, arşiv belgelerine açıkça yansımıştır. Ermenilerin toplu hareketi sonucu, doğan yahut doğması muhtemel isyan, mezalim ve ihaneti önleyecek nitelikte bir sevk ve iskân politikası benimsenmiştir. İçişleri Bakanlığı'nın, 23 Haziran 1915 tarihli yazısı²²¹, bu politikayı ortaya koyması bakımından önemlidir. Aynı bölgeden sevk edilenlerin ayrı ayrı bölgelere yerleştirilmelerinin, kurulacak köylerin korunaklı ve savunmaya müsait yerlerde bulunmamasının ve birbirlerinden beş saat uzakta olmasının belirtildiği yazı; Ermenilerin toplu hareketinden doğabilecek sonuçları bertaraf etmeye yönelik bir iskân siyaseti izlendiğini gösterir²²².

Sevk ve iskân tedbirinin amacını doğrudan zikreden belgelere göre, kararın amacı, Ermeni isyanlarını sona erdirmek, Ermeniler tarafından doğrudan veya çetelere yardım etmek suretiyle dolaylı olarak gerçekleştirilen ve gelecekte de gerçekleşme ihtimali yüksek olan mezalimi ve isyanları önlemek, ordunun sevk ve ikmal yollarının güvenliğini sağlamak, Ermenilerin düşmanla kurduğu temasları ve casusluk faaliyetlerini engellemek ve son tahlilde kamu güvenliğini ve kamu yararını sağlamaktır. Köklü ve etkili bir tedbir olarak alınan sevk ve iskân kararının amacını aydınlatan belgeler kronolojik sırasıyla şöyledir:

Adana Valiliği'nin 26 Şubat 1915 tarihli telgrafında, Hatay Dörtüol'da Ermeni isyanı çıkacağıının öngörüldüğü belirtilmiş, isyanı önlemek amacıyla, Dörtüol'daki Ermenilerin tümünün Osmaniye, Ceyhan ve Adana'ya sevk edilmesi talimatı verilmiştir²²³. Dördüncü

²²¹ ATASE. 22 Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 11.

²²² Benzer içerikte belgeler için bkz.

- İçişleri Bakanlığı'ndan Konya vilayetine gönderilen 9 Eylül 1915 tarihli yazıda, Ermenilerin toplu hâlde bulunmalarından doğacak risklerin giderilmesi için tedbir alınması gerektiğine işaret edilmiştir (BOA, DH. ŞFR, 55-A/179. 9 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 244-245)

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Adana Emval-i Metruke İdare Komisyonu Riyaseti'ne gönderilen 14 Kasım 1915 tarihli yazıda da Ermenilerin toplu hâlde bırakılmamaları, gerektiğinde İslam köy ve kasabalarına dağıtılmaları vurgulanmıştır (BOA DH. ŞFR, 58/1. 14 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 318-319)

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Kastamonu vilayetine gönderilen 20 Nisan 1916 tarihli yazıda, erkekleri nakledilen Ermeni ailelerin, Ermeni ve ecnebi bulunmayan köy ve kasabalara dağıtılmaları, birbirlerinden ayrı iskân edilmeleri bildirilmiştir (BOA DH. ŞFR, 63/60. 20 Nisan 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 359-360).

²²³ ATESE, BDH, Kls. 13, Dos. 1049-63, Fih. 2(1-3). 26 Şubat 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 55.

Anılan telgrafta, Ermeni isyanı şüphesinin kaynağı belirtilmiş, 24 Şubat 1915'te Dörtüol bölgesinde yakalanan Agop'tan alınan şu ifadeler yer verilmiştir: "... küçük bir kuvvetle buraya geldiklerinde, kendilerinin de silahlarıyla hazır olduklarını, Türkleri katledeceklerini ve söz konusu bölgedeki askerin kuvvetinin

Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın, 28 Şubat 1915 tarihinde Başkomutanlık'a yazdığı yazıda, Halep'teki Ermeni konuşlanmasının, muhtemel bir Ermeni ayaklanmasının derhâl bastırılabilmesini sağlayacak şekilde değiştirileceği bildirilmiştir²²⁴.

İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın, Adana vilayetine yazdığı 2 Mart 1915 tarihli yazıda, Ermeni isyanlarını sona erdirecek köklü ve etkili tedbirler almak amacıyla, Dört Yol Ermenilerinin belirlenen yerlere sevklerinin uygun görüldüğü belirtilmiştir²²⁵.

Zeytun'da Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey'in, İçişleri Bakanlığı'na yazdığı 30 Mart 1915 tarihli yazıda, Zeytun olaylarının yeni olmayıp çok eskilere dayandığı, köklü tedbirler alınmaması hâlinde gelecekte de devam edeceğinin şüphesiz olduğu, bu kapsamda Dördüncü Ordu Komutanlığı'nın bazı sakıncalı ailelerin yer değiştirmesine ilişkin önerisinin **uygun ancak yetersiz** olduğu; Zeytun bölgesinin sarp, çetin coğrafyasının Zeytunluları isyana cesaretlendirdiği; bu bölgedeki Ermeni köylerini düzlük bölgelere nakletmenin uygun olacağı belirtilmiş; bu uygulamanın oldukça masraflı olacağı ancak meselenin hassas ve kritik olduğu, üstelik sık sık ihtiyaç duyulan askerî harekât ve sevkiyatın da bu çözümle son bulacağı ifade edilmiştir²²⁶.

İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan, Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya yazılan 24 Nisan 1915 tarihli yazıda, Ermenilerin toplu hareket ederek isyan çıkarma ihtimalini önlemek amacıyla tehcir tedbirine başvurulduğu görülür. Yazıda, Zeytun, Maraş ve civarındaki Ermenilerin tamamının Konya'ya sevkinin, zamanla yine birleşmelerine ve toplu hareketlere sebep olabileceği, dolayısıyla buraya Ermeni sevkinin durdurulacağı belirtilmiş; İskenderun, Dört Yol, Adana, Haçin, Zeytun, Sis gibi bölgelerden sevk edilmesine **lüzum görülen** Ermenilerin, Halep'in güney doğusu, Zor ve Urfa civarına sevklerinin uygun olacağı bildirilmiştir²²⁷.

İçişleri Bakanı'nın, Van ve Bitlis valilerine yazdığı 9 Mayıs 1915 tarihli yazıda, Ermenilerin toplu hâlde bulunmasından duyulan kaygı anlaşılır. Yazıda, Van vilayetinde bilhassa belirli bölgelerdeki Ermenilerin isyan için hazır bulundukları, bu ihtimali önlemek

bulunmadığını, düşman zırhlısına firar ederek ihbar etmek üzere sevk edildiklerini anlatmaktadır.”. ATESE, BDH, Kls. 13, Dos. 1049-63, Fih. 2(1-3). 5 Mart 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 56.

²²⁴ ATESE, BDH, Kls. 13, Dos. 1049-63, Fih. 2(1-3). 28 Şubat 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 57.

²²⁵ BOA, DH. ŞFR, 50/141. 2 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 111.

²²⁶ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 65/35. 30 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 121-122.

²²⁷ BOA, DH. ŞFR, 52/93. 24 Nisan 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 124.

amacıyla Ermenilerin, yoğun oldukları bölgelerden güneye sevk edilmelerine karar verildiği belirtilmiştir²²⁸.

İçişleri Bakanlığı'ndan, Erzurum vilayetine gönderilen 27 Mayıs 1915 tarihli yazıda, Rus sınırına yakın olmasından doğan sakıncaları önlemek üzere Erzurum'da bulunan Ermenilerin tamamının sevk edileceği; Diyarbakır, Harput, Sivas Ermenilerinin ise sevkine lüzum görülmediği bildirilmiştir²²⁹.

İçişleri Bakanlığı'ndan Zor mutasarrıflığına gönderilen 5 Temmuz 1915 tarihli yazı, Ermenilerin toplu hâlde bulunmasını önleme amacına işaret eder. Yazıda Ermenilerin iskân bölgelerinin genişletileceği²³⁰, iskân bölgelerine Müslüman nüfusun yüzde onu oranında Ermeni'nin yerleştirileceği bildirilmiştir²³¹. Yine aynı amacı aydınlatan, İçişleri Bakanlığı'nın Adana, Erzurum, Bitlis, Haleb, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul vilayetlerine, Adana Emval-i Metruke Komisyon Riyaseti'ne, Zor, Maraş, Canik, Kayseri, İzmit mutasarrıflıklarına, Haleb Emval-i Metruke Komisyon Riyaseti'ne gönderdiği 5 Temmuz 1915 tarihli yazıda, Ermenilerin iskân edileceği bölgelerin genişletildiği, iskânın Müslüman nüfusunun yüzde onunu geçmeyecek şekilde planlanması gerektiği bildirilmiştir²³². İçişleri Bakanlığı'ndan Adana, Erzurum, Bitlis, Haleb, Diyarbakır, Sivas, Mamuretülaziz, Urfa, Kayseri, Canik, İzmit vilayet ve mutasarrıflıklarına gönderilen 12 Temmuz 1915 tarihli yazıda da, Zor sancağına sevk edilen Ermenilerin, Müslüman nüfusun yüzde onu oranına ulaştığı, dolayısıyla bundan sonra sevk edilecek Ermenilerin Halep'in güneyi, Suriye'nin doğusu ve Kerkük livasında iskân edileceği bildirilmiştir²³³.

İçişleri Bakanlığı'ndan, Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetlerine gönderilen 31 Temmuz 1915 tarihli yazıda, Musul vilayetine sevk edilecek Ermenilerin, Van'ın güneyinde

²²⁸ BOA, DH. ŞFR, 52/282. 9 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 134-135.

²²⁹ BOA, DH. ŞFR, 53/129. 27 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 153-154.

²³⁰ Sevk bölgeleri, Kerkük sancağının İran sınırına 80 km. mesafede olan karyeler, köyler ve kasabalarını, Musul vilayetinin güney ve batı kısmını, Halep vilayetinin doğu ve güney kısmını, Suriye vilayetinin Havran, Kerek sancakları dâhilindeki kura ve kasabalarını kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

²³¹ BOA, DH. ŞFR, 54/308. 5 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 189.

²³² BOA, DH. ŞFR, 54/315. 5 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 190.

²³³ BOA, DH. ŞFR, 54/413. 12 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 197.

bulunan Rus kuvvetlerine katılmalarını önlemek amacıyla, şimdilik Urfa ve Zor bölgelerine sevkinin uygun olduğu bildirilmiştir²³⁴.

Deyr-i Zor mutasarrıflığından, Deyr-i Zor Başkomutanlığı'na gelen 16 Temmuz 1916 tarihli yazıda amele taburundaki Ermenilerin isyan ihtimalini önlemek amacıyla sevk edilmesi gerektiği şöyle ifade edilmiştir: *“Deyr-i Zor Lojistik Destek Komutanlığı'ndan verilen emir gereğince Ermenilerden 568 kişilik bir amele taburu kurulması işlemine başlanmıştır. Buradaki Ermenilerin büyük bir kısmı ... her türlü ihanet için fırsat beklemekte, bu fırsatın ellerine geçeceğine inanarak saldırıya hazırlanmaktadırlar. ... İntikam almak isteyen Ermeniler, ... arabalarıyla rahatça lojistik destek birliklerinin hizmetine girmektedirler. ... Belirttiğim sebeplerden dolayı bunların amele taburundan ve lojistik destek hizmetlerinden alınarak, uygun mahallere yerleştirilmek üzere sevklerine engel olunmamasının Lojistik Destek Komutanlığı'na tebliğ ettirilmesini arz ederim.”*²³⁵.

İçişleri Bakanlığı'nın, Hüdavendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Karahisar-ı Sahib, Erzurum, Kayseri'ye yazdığı 29 Ağustos 1915 tarihli yazıda, Devlet aleyhindeki teşebbüs ve faaliyetlerini ve bağımsızlık emellerini engellemek amacıyla Ermenilerin sevk edildiği vurgulanmış, masum kimselerin himayesi, sevkîyat esnasında kabilelerin hayatlarının korunması, iâşelerinin teminiyle ilgili her türlü tedbirin eksizsiz alınması talimatı verilmiştir. Yazıda, sevk edilen kabilelere saldıran, gasp ve tecavüz edenlerin, bunlara ön ayak olan memur ve jandarmaların derhâl şiddetle cezalandırılacağı, memurların azledileceği, benzeri vakıaların yaşanmasından vilayetin/livanın sorumlu tutulacağı bildirilmiştir²³⁶.

Gevye Kazası Kaymakamlığı'ndan İzmir mutasarrıflığına gönderilen 21 Mayıs 1917 tarihli yazıda, Şimendifer Kumpanyası'nda amelelik, taşıcılık, duvarcılık gibi hizmetlerde bulunduğundan sevk edilmeyip memleketlerinde kalan Gevze Ermenilerinin, yaptıkları mezalimi ve Ermeni çetelerine yardımlarını önlemek amacıyla sevklerinin zaruri olduğu şu çarpıcı ifadelerle aktarılmıştır²³⁷:

²³⁴ BOA, DH. ŞRF, 54-A/198. 31 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 202-203.

²³⁵ ATASE. 16 Temmuz 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 117.

²³⁶ BOA, DH. ŞFR, 55/292. 29 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 227-228.

²³⁷ BOA, DH. ŞFR, 77/168. 21 Mayıs 1917. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 385-388.

“Bu suretle kendi memleketlerinde kalan bu Ermeniler, istasyonda ikamet etmekde ve her gün Doğançayı’nda bulunan Sille Amele Taburu efradıyla sair Ermenilere yataklık etmekde ve vekil-i umûrları imiş gibi hizmet etmekte idirler. ... Dağlarda çeteler teşkil ederek birçok ehl-i İslam’ın kendilerini katl ve mallarını yağma eden firarî Ermeni efradı tarafından cinayât-ı adîde ikâ’ edilmekde olduğu zâhir ve bâhirdir. ... bu Ermeniler uzak mahallere müteferrik suretde dağıdılmadıkça ve aslen bu mıntika halkından olup yine bu mıntikadaki amele taburlarında istihdam olunan Ermeniler uzak mahâllerdeki kıta’âta nakil ve teb’id olunmadıkça her bir fenalığın vuku’u mahsûs ve muhakkaktır. Bir gün olacak ki bunlar yangın bile çıkaracaklardır. Şu bir aydan beri bilhassa bu taburlardan firar edip de müsellağ çeteler teşkil eden Ermenilerin ne kadar mazlum Müslüman kanı akıtdıkları kuyûdât ile sâbitdir. ... Harb-i hâzır dolayısıyla Müslüman köylerinde eli silah tutacak erkek namıyla hemen hiçbir kimse kalmamış en genç ve dinç bulunan Ermeniler amele taburlarından firar edip evvelce kendi elleriyle yer altına gömdükleri silahları birer birer çıkarıp gayelerini elde etmek ve bir intikam almak için biçare kadınları, çocukları ve ihtiyar Müslümanları hem de canavarcasına kesmeğe devam eylemekte bulunmuşlardır. Malum-ı âsafâneleridir ki Ermenilerin hicretlerinden sonra livanın her tarafında müdhiş harîkler vuku’a gelmiş ve bunların fâillerinin yine bu Ermeniler olduğuna şübhe kalmamıştır. Yangın zuhur etmeyen yalnız Geyve kazası kalmıştır ki hâl böyle devam etdikçe yani istasyondaki yüz nüfus râddesindeki Ermeniler memâlik-i ba’îdeye gönderilip aynı zamanda bu mıntika halkından olup yine bu mıntikadaki amele taburlarında müstahdem Ermeniler uzak kıta’âta gönderilmezse, Geyve kazasında da yangın çıkarılacak ve belki de birçok Müslüman kadın ve çocuklarla bir takım ihtiyarların kanları akacaktır. ... Artık ahvalin bu derece münkeşif olduğuna nazaran bu Ermenilerin yine buralarda istihdamı kat’iyyen caiz değildir. Buna binaen neticesinin vehâmeti derkâr olan meselenin ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınması ve icra-yı icabına inayet buyurulması selamet namına hâssaten arz u istirham olunur. ...”

Ermenilerin düşmanla kurduğu temasları ve casusluk faaliyetlerini engelleme amacını işaret eden, 20 Eylül 1918 tarihinde Altıncı Ordu Komutanı’ndan, Başkomutanlık’a gelen yazı şöyledir: “Elde edilen delillere göre burada bulunan Ermeniler ve bilhassa hükûmet memurlarının evlerinde çalışanlar, sohbet sırasında askerî ve idari sırlara vakıf olarak İngilizlere casusluk etmektedirler. Düşmanla sıkı temasta bulunan bu kişilerin, Musul

vilayetinde kalmaları her yönden sakıncalı olduğundan, uygun görülecek bir bölgeye uzaklaştırılmalarına izin verilmesi arz olunur."²³⁸.

Dördüncü Ordu'nun, 27 Eylül 1917 tarihli yazısının ilgili kısmı şöyledir: "*Her Ermeni, fert olarak vatandaşımızdır. Amaç zararlı Ermeni topluluklarını zararsız hâle getirmektir. Bu nedenle Ermeni kafileleri emniyet ve huzur içinde nakledilip iskân ve iaşe edileceklerdir*".²³⁹.

Dışişleri Hukuk Müşaviri Mehmet Münir Bey'in, Ermeni sevk ve iskânı tedbiri hakkında hazırladığı 19 Ocak 1919 tarihli rapora göre²⁴⁰, merkezleri Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde bulunan komitalara mensup Ermenilerin, Devlet'in savaşa girmesinin öncesinde ve sonrasında kendilerine gösterilen güven ve itimattan istifade ederek bir taraftan gizlice memleketi bir bomba ve patlayıcı madde deposu hâline getirmeleri -savaşın yaşandığı cephelerden çok uzak ve asla tahmin edilemeyecek bölgelerde bomba ve silah yığınları ele geçirilmiştir- diğer taraftan düşman devletler ile ortak hareket etmeleri, düşman devletlerin ordularına katılmaları, düşman devletler hesabına casusluk etmeleri, memleketin bir başından diğer başına isyanlar tertip etmeleri, son Kafkas harekâtında Rus Ordusu'na öncülük eden ve büyük kısmı Osmanlı tabiiyeti Ermenilerden oluşan çetelerin Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Trabzon gibi Rus işgali altındaki bölgelerde Müslüman ahaliye karşı insanlık tarihinde bugüne değin emsali olmayan katliam ve mezalimde bulunmaları, Devletin güvenliğini tamamen ortadan kaldırmış ve yerel halkta Ermenilere yönelik kin ve husumet yaratmıştır. Memlekette güvenlik ve asayiş muhafaza etmek ve Müslüman ahalinin mukabelelerini bertaraf etmek maksadıyla bazı bölgelerde bulunan Ermenilerin sevk edilmelerine karar verilmiştir.

Sevk ve iskânın amacını doğrudan ortaya koyan anılan belgelerin dışında, amaca yönelik dolaylı çıkarımlarda bulunmayı sağlayan çok sayıda belge mevcuttur.

²³⁸ ATASE. 20 Eylül 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s.162. Benzer bir belge için bkz. ATASE. 7 Ekim 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 163.

²³⁹ ATASE. 27 Eylül 1917. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 156-159.

²⁴⁰ BOA, HR. SYS, 2876/2. 19 Ocak 1919. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 428-440.

1.4.2. Sevk ve İskân Kararının Amacına Dolaylı İşaret Eden Belgeler

Osmanlı arşivlerinde yer alan devletin bazı iç yazışmaları, doğrudan olmasa da dolaylı olarak amaca yönelik ipuçları verecek, çıkarımda bulunmayı kolaylaştıracak içeriktedir. Sevk edilen Ermeniler için alınan koruyucu tedbirler, sevkte suistimalleri görülenlerin cezalandırılması, sevk sürecinde yetim kalan Ermeni çocuklarının korunması, sadık Ermenilerin memuriyetlerinin devam etmesi ve benzeri uygulamaların mevhum-ı muhalifinden, sevk ve iskân ile Ermenilere karşı ırkçı ve düşmanca bir amaç güdülmediği sonucuna ulaşılabilir. Anılan belgeler, konularına göre tasnif edilerek kronolojik sırasıyla verilmiştir.

1.4.2.1. Sevk Edilen Ermeniler İçin Alınan Koruyucu Önlemler

Ermeni sevk ve iskân sürecinde itaat eden Ermeni halkın incitilmemesi; Ermeni halkının can, mal ve namuslarının her türlü saldırıdan korunması; sevk ve iskân sürecinde, sıcak yemek, ekmek, dinlenme, tedavi gibi insani ihtiyaçların karşılanması; siyasi zorunluluktan doğan sevkten aşırıya kaçmayarak, zor kullanılmadan yerine getirilmesi; meydana gelebilecek yağma, suistimal ve saldırıların kesin şekilde önlenerek cezalandırılması; dinî ayinler için zeyt-i mukaddes, kitaplar, dinî elbise ve benzeri ihtiyaçların karşılanması; sevk sırasında saldırıya uğrayan Ermenilerden gasp edilen nakit, mücevher ve benzeri eşyaların ziyanına meydan verilmeden ele geçirilerek sahiplerine iadesi; gerek isyancı gerek sadık tüm Ermenilerin, Müslüman halkın saldırılarından korunması; Müslüman halk tarafından yapılan en ufak bir saldırıda dahi sorumluların eşkıya gibi derhâl cezalandırılması; sevk edilen Ermeni kabilelerin, aşiretlerin saldırısına uğramayacakları güvenli sevk güzergâhlarına yönlendirilmesi; on yaşından küçük Ermeni yetim çocukları için yetimhaneler kurulması; sevk edilen Ermenilerin ziraat için verimli, taşlık olmayan bölgelerde iskân edilmesi; iskân edilen Ermenilere verilmek üzere tohumluk ve tarım aletlerinin süratle temin edilerek rahat yaşamalarına imkân sağlanması ve benzeri içerikte belgeler, Devletin sevk edilen Ermenileri koruyucu tavrını ortaya koyar. Bunun yanında Ermeni isyan örgütlerine mensup kişilerin yargılanmasında ceza muhakemesi usullerinin ve hukukun üstünlüğü prensibinin titizlikle gözetildiği, düşmanca ve duygusal davranılmadığı görülür. Anılan içerikte belgeler kronolojik sırasıyla şöyledir:

İçişleri Bakanlığı tarafından, Ermeni sevk ve iskânının uygulamasını göstermek üzere kabul edilen 8 Ekim 1915 tarihli elli altı maddelik Muamele-i Umumiye-i Sevkiye Hakkında Talimatname²⁴¹, Devletin koruyucu tavrını göstermek bakımından fevkalade önemlidir. Özellikle, Talimatname'nin on üç ila kırk sekizinci maddelerinde, Devlet'in sevk uygulamasına bakışı ve yaklaşımı açıkça görülür. Talimatname'de, kara yoluyla sevk edilecek kabilelerin azami bin kişi olacağı; her kabileye asgari bir sevk memuruyla icabı kadar muhafızın eşlik edeceği; hastaların, kadınların ve çocukların kullanması için her kabileye asgari yüz elli eşek, katır veya deve verileceği; her kafilenin asgari dört günlük yiyeceğinin birlikte götürüleceği; iki menzil arasındaki su (m. 13) ve un ihtiyacının (m. 14) temininin dikkate alınacağı; unun ekmek hâline getirilebilmesi için sevk ve menzil mahallerinde fırınlar kurulacağı yahut Haleb, Deyr-i Zor, Urfa, Maraş ve Ayntab'dan saçlar tedarik edilerek her merkeze yüzer saç gönderileceği (m. 20); sevk edilenlerin mümkün mertebe istirahatının temin edileceği, serî ve uzun yürüyüşlerden sakınılarak, yorgunluğa meydan verilmeyeceği (m. 24); her üç menzilde bir kurulacak istirahat mahallerine sağlık memurları tayin edileceği ve gereken ilaçlar tedarik edilerek hastaların tedavilerinin ve istirahatlerinin sağlanacağı (m.25); iskân mahallerinin tohum yeşerecek nitelikte, su bulunan (m. 31), soğuktan ve rüzgârdan korunaklı yerler olmasına dikkat edileceği (m. 34); şimdilik hanelerin çadırdan ve mümkünse baraka ve kubbeden ibaret olacağı ve mutasarrıfların şimdiden çadır tedarikine başlamaları (m. 36); inşaat ve saire için yevmiye vermek suretiyle muhacirinden istifade edileceği (m. 37); fukara muhacirinin işlerinin hükûmete (bugünkü anlamda valilik ve kaymakamlık) ait olacağı (m. 41); kışın muhacirin açıkta kalmalarına imkân bulunmadığından öncelikle açıkta bulunanların derhâl sevkinin ve iskânının sağlanması gerektiği (m. 45) düzenlenmiştir.

Devletin, Ermenileri koruyucu tavrını gösteren Dördüncü Ordu Komutanlığı'ndan Halep Valiliği'ne gönderilen 29 Mart 1915 tarihli yazıda, "*Gerek ihtilalci gerek itaat eden herhangi bir Ermeni'ye Müslüman halk tarafından en ufak bir saldırı olursa, eşkıya gibi derhâl sürüleceği ilan edilmelidir.*" talimatı verilmiş ve "*itaat eden Ermeni halkının can, mal ve namuslarının, her türlü saldırıdan korunduğu Gaziantep'te duyurulacaktır.*" demiştir²⁴². İçişleri Bakanlığı'ndan Dördüncü Ordu Komutanlığı'na gönderilen 20 Nisan

²⁴¹ Muamele-i Umumiye-i Sevkiye Hakkında Talimatname için bkz. **EK-4 8 Ekim 1915 tarihli Muamele-i Umumiye-i Sevkiye Hakkında Talimatname**

BOA, DH. EUM. VRK, 15/71. 29 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 278-285.

²⁴² BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/34. 29 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 119-121.

ATASE. 29 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı (2008), Cilt VIII, s. 3.

1915 tarihli yazıda, komutanlıktan verilen emir üzerine Zeytun'a sevk yapılacağı haberinin alındığı, ancak Zeytun bölgesinin taşlık olması ve ziraata elverişli olmaması nedeniyle bu bölgeye sevk yapılmasının uygun olmayacağı ifade edilmiştir²⁴³.

Devlet, vatandaşını koruma gayretini, sevk edilen Ermenilere göstermiş ve başka türlü bir yaklaşımda bulunmamıştır²⁴⁴. Ermenilerin, can, mal, namuslarının korunması, küçük düşürülmemesi yönünde verilen emirler ve alınan tedbirlerle ilgili birçok belge ve yazışma vardır²⁴⁵. İçişleri Bakanlığı'ndan, Erzurum vilayetine gönderilen 14 Haziran 1915 tarihli yazıda²⁴⁶ sevk sürecinde Ermenilerin korunması; Ermeniler ile ahali arasında yaşanabilecek olaylara katiyen imkân ve fırsat verilmemesi; diğer yolun uzun olması sebebiyle eski yolun kullanılması ve bu güzergâhta bulunan aşiret ve köylülerin saldırılarına karşı her türlü tedbirin eksiksiz alınması, katl ve gasba cesaret edenlerin şiddetle cezalandırılması talimatları verilmiştir. Aynı talimatlar, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Bitlis vilayetlerine gönderilen aynı tarihli yazıda da tekrarlanmıştır²⁴⁷.

Sevk edilen Ermenilerin korunmasına ve buna aykırı davrananların cezalandırılmasına ilişkin, İçişleri Bakanlığı'nın 3 Ağustos 1915 tarihli telgrafi şöyledir: *"Bilinen bölgelerdeki Ermenilerin sevkleri gibi büyük bir siyasi ve idari külfete katlanmayı gerektiren amaçların iyi sonuçlanması gereklidir. Bunun için Ermenilerin sevk ve iskânları sırasında; insani ihtiyaçlarının karşılanması, ırz ve canlarının korunması, mallarının ve terk ettikleri mülklerinin korunarak daha sonra sahiplerine iadesi, nakillerindeki siyasi zorunluluğun*

²⁴³ BOA. DH. ŞFR, nr. 52/51. 20 Nisan 1915. The Turkish Republic Prime Ministry, s. 25.

²⁴⁴ Devletin sevk edilen Ermenileri koruma gayretini gösteren, Halep'te imalat-ı harbiyelerde çalışan göçmen Ermeni kadınların hayat şartlarının düzeltilmesiyle ilgili Dördüncü Ordu Komutanı Ahmet Cemal Paşa'nın 16 Kasım 1917 tarihli emri şöyledir: *"Bugünden itibaren bu kadınlara, Ek listede yazılanlara göre ödeme yapılacaktır (ödeme ek listesi için bkz. ATASE. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 138.). ... Bunların tamamının sırayla her 15 günde bir ücretsiz olarak rahatça yıkanmalarından, Halep Bölge Lojistik Destek Müfettişi görevli ve aynı zamanda bana karşı sorumludur. Sabun vesaire masrafları olarak harcayacağı parayı, her aybaşında benden isteyecektir. Hamama gönderildikleri günlerde bu kadınların ücretlerinden hiçbir para kesilmeyecek ve günlükleri ne kadarsa o kadar verilecektir. Bu kadınlar için temiz ve düzenli yatacak yer sağlanmasından yine Halep Bölge Lojistik Destek Müfettişliği görevlidir. Halep Bölge Lojistik Destek Müfettişliği Baştabibi, göçmenlerin sağlıklarından, bu kişilerde hiçbir hastalığın meydana çıkmaması için gerekli olan her şeyin temininden şahsen sorumludur. Bu göçmenlere, Ordudan askerlere verildiği gibi ücretsiz ilaçlar verilecektir. Doktor, bu kadınları her gün muayene etmekle görevlidir."* ATASE. 16 Kasım 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 137.

²⁴⁵ ATASE. 30 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 8.

ATASE. 30-31 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 9.

ATASE. 13 Nisan 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 107.

²⁴⁶ BOA, DH. ŞFR, 54/10. 14 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 165-166.

²⁴⁷ BOA, DH. ŞFR, 54/9. 14 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 166.

aşırıya kaçmayarak zor kullanılmadan yerine getirilmesi ve meydana gelebilecek yağma, suistimal ve saldırıların kesin şekilde önlenmesi şarttır. Gerek halktan gerekse memurlardan, hangi rütbe ve makamda olursa olsun, Devletin ve milletin selameti ve devamlılığı için gereken bu hareketlerden, gerek bizzat gerekse araçlarla faydalanmaya kalkışanlar, kesin ve şiddetli bir şekilde cezalandırılacak, gasbedilen mallar geri alınarak koruma altına alınacak ve millî onurun ağırbaşlılığını ve haysiyetini koruma hususunda gerekli işlemler yapılarak tedbirler alınacaktır."²⁴⁸.

Genel Karargâh İstihbarat Şubesi Müdürü tarafından, Emniyet Genel Müdürlüğü'ne 22 Eylül 1915 tarihinde gönderilen yazıya, Mersin Amerika konsolosundan İstanbul Amerika Sefâreti'ne gönderilen mektubun sureti eklenmiştir. Sevk edilen Ermenilerin durumunu bizzat gözlemlemek üzere Adana'ya giden Amerikan konsolosunun izlenimlerinin yer aldığı mektup şöyledir: *"Geçen hafta Adana'ya gittim ve teb'îd edilen (sevk edilen) Ermenilerin ne azîm mikdara bâliğ olduğunu bizzat müşâhede etdim. Tarsus'dan Adana'ya kadar bütûn hat güzergâhı şimalden gelenlerle beraber matrûd (sevk edilen) Ermeniler ile dolu. Bunlardan birkaç bini de bilet alacak kadar para tedarik ederek tren ile seyahatlerine devam etmektedirler. Bunların ma'rûz kaldıkları sefalet ve mezâhimi ta'dâd (sıralamak) etmek bî-lüzumdur. Fakat diğer cihetden Hükûmet bu işi son derece intizam ile idare etmekte ve kat'îyyen şiddet ve intizamsızlığa mahal vermemektedir. ... Muhtac bulunanlara muavenet (yardım) edilmektedir. Bittab' kısm-ı a'zamı Hükûmetin bu muavenetine mazhar olamamaktadırlar. Adana'da Amerika Hastahanesi'nin doktorları matrûd Ermeni hastalarına bakmaktadır ve vali buna müsaade eylemektedir.*"²⁴⁹. Tarafsız bir kişinin objektif görüşlerini yansıtmaya bakımından önemli olan mektupta, sevk edilen Ermenilerin zor durumlarına işaret edilmekle birlikte, Devlet'in sevki düzen içinde idare etme gayreti, şiddete mahal vermeme özeni, Ermeni hastaların tedavi edildiği vurgusu dikkate alındığında, Devletin yok etme değil koruma gayreti müşâhede edilebilir.

Sevk ve iskân edilen Ermeniler için alınacak tedbirler, Halep'ten İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 10 Ağustos 1916 tarihli yazıda şöyle açıklanır: *"Mültecilerin geçeceği yolların kesin olarak belirlenmesi, bu yollar üzerinde fırın olmayan yerlerde çadır bulundurmak suretiyle askerî lojistik destek noktaları gibi konaklama noktaları kurulması, buralarda ekmek dışında sıcak birer bulgur çorbası olsun verilmesi sağlanacaktır. Kafîlelerin*

²⁴⁸ ATASE. 25 Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 12-13.

²⁴⁹ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/82. 22 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 272-273.

sevkinden ve konaklama noktalarına ulaşmalarından önce, gidecekleri yerlere askerî birliklerde olduğu gibi miktarları açıkça bildirilecektir. Her üç günlük konaklama yerlerinde sevk olunanlara birer gün dinlenme verilecektir. İmkân varsa her kafiye birer küçük sıhhiye memuru eşlik edecek, bunun mümkün olmaması hâlinde dinlenme noktalarında birer çadırli revir ile küçük sıhhiye memuru bulundurulacaktır. Göçmenlerin kendilerinin olan ve beraberlerinde bulundurdıkları taşıma araçlarının hiçbir şekilde alınmaması sağlanacaktır. Doktor bulunan mahallere uğranıldığı zaman kafiye muayeneden geçirilecek, hasta olanlar gureba hastanesinde, eğer yoksa askerî hastanelerde tedavi edileceklerdir. İskân yerlerine ulaştıklarında, çadır altına olsun yerleştirilerek açıkta bırakılmayarak iaşelerini kendileri temin edinceye kadar ekmek ve bulgurdan başka haftada kişi başına belirli miktarda et verilecektir. Köylere yerleştirilecek olanlara verilecek tohumluk ve tarım aletlerinin süratle temin edilmesiyle bir dereceye kadar rahat yaşamalarına imkân sağlanacaktır.”²⁵⁰.

Halep vilayeti Genel Sevkiyat Müdür Muavinliğinden, Halep Valiliği’ne gönderilen 13 Aralık 1916 tarihli yazı şöyledir: “... yaptığım incelemeler ve keşifler neticesinde, ... Deyr-i Zor merkezinin batısında, Meskene ve Ebu Hureyre’nin güneyinde gayet geniş ve verimli boş arazi olduğu, bu arazinin yüz binlerce nüfusu içine alabileceği ve aynı zamanda sınırsız bulunan bu yerin imar ve iyileştirilmesiyle köy, kasaba oluşturulması açısından pek elverişli, su kuyularının da bulunması yüzünden adı geçen araziye Ermenilerin sevk ve iskânlarının uygun olacağı düşünülmüşse de kararınız beklenmektedir.”²⁵¹.

Dördüncü Ordunun, kuruluşundan 27 Eylül 1917 tarihine kadar bölgesinde gerçekleştirdiği mülki icraatları sıraladığı belgenin ilgili kısmı şöyledir: “Yetimhaneler: Erzurum göçmenleriyle Ermeni göçmenlerinin yetimlerine mahsus olarak açılan yetimhanelerin en mühimi Antura Yetimhanesidir. Şam’da ayrıca bir yetimhane açılmıştır. Ermeni Göçü: Doğu ve Batı Anadolu’dan nakledilen Ermenilerden önemli bir kısmının 4’üncü Ordu bölgesinde yerleştirilmesi bildirilmişti. 4’üncü Orduda Kerek, Suran ve Hama livalarıyla, Halep’in güneyi ve kısmen batısı iskân bölgeleri olarak belirlendi. 4’üncü Ordu, **Ermeni göçmenlerinin yerleştirilmesinde şu esasları kabul ederek genelge yayımlamıştır.**

²⁵⁰ ATASE. 10 Ağustos 1916. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 146.

²⁵¹ ATASE. 13 Aralık 1916. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 150.

A) “Her Ermeni, fert olarak vatandaşımızdır. Amaç zararlı Ermeni topluluklarını zararsız hâle getirmektir. Bu nedenle Ermeni kabileleri emniyet ve huzur içinde nakledilip iskân ve iâşe edileceklerdir”. Meydana gelen bazı saldırılar üzerine sıkı tedbirler alınmış ve saldırganlar idam edilmiştir. Bunun üzerine Ermenilere karşı yapılan tek tük veya toplu saldırılar önlenmiştir. B) Ermeni sanatkârları, Halep ve Şam lojistik hatlarında istihdam edilmek üzere aileleriyle beraber merkezlere toplanmışlardır. Bağdat demir yollarının bütün çalışanları bu uygulamanın dışında tutularak bulundukları yerlerde bırakılmışlardır. C) Bahçe, Urfa ve Mersin olayları üzerine 4’üncü Ordu bölgesindeki Ermeniler arasında da bir tasfiye yapılmasına gerek görülmüş, bunlar olaysız bir şekilde güneye gönderilmiş ve yerleştirilmişlerdir. Yalnız Urfa olayları sırasında, ihtilale karışıkları kesin olarak anlaşılan bir takım Ermeniler Deyr-i Zor sancağına sürülmüşlerdir.”²⁵².

15 Şubat 1918 tarihinde Üçüncü Ordu Kurmay Başkanının, Dördüncü Ordu Kurmay Başkanlığına gönderdiği, işgal edilen Osmanlı topraklardaki Müslümanlara Ermeniler tarafından yapılan mezalimin²⁵³ bildirilmesi ardından “**Sırası gelmişken şunu da arz ederim ki, bildirilen harekât, bugün Ermenilere yönelik olup, çoluk çocuk, kadın ve ihtiyarlara karşı, Osmanlı askerine özgü asil ve şefkatli bir tavırla muamele edilmekte, yalnız silahlı olarak askerî karşılıkla Müslümanlara zulüm ve kötülük eden Ermeni çeteleri mahvedilmektedir.**”²⁵⁴ ifadeleri dikkat çekicidir.

Yukarıda zikredilenlerin dışında çok sayıda belge²⁵⁵, Osmanlı Devleti’nin, sevk ve iskân edilen Ermenilere yönelik aldığı koruyucu tedbirleri göstermesi bakımından önem taşır.

²⁵² ATASE, 27 Eylül 1917. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 156-159.

²⁵³ “1. Ermeniler, Erzincan’da silah arama bahanesiyle 200’ü aşkın Müslümanı katletmişlerdir. 2. Ermeniler, Erzincan’da 1.500 kadar Müslümanı kasaba dâhilindeki Vahit Bey Konağına doldurarak, Konağı her tarafından ateşe vermişler ve kendilerini kurtarmak için pencereden atlayanlar, evi kuşatan Ermeniler tarafından süngü ve kurşunla öldürülmüşlerdir. 3. Ermeniler, Erzincan dâhilindeki Kale Kışlası’na yüzlerce kadını ve çocuğu doldurarak yakmışlardır. 4. Yollarda çalıştırılacakları bahanesiyle 650 Müslümanı götürmüşler ve bunları da katletmişlerdir. 5. İşgal edilen topraklarda, namusuna saldırılmayan Müslüman kadın ve kızına çok az rastlanmaktadır. 6. Polathane, Vakfikebir, Bayburt birer katliam yeri olmuştur.”

²⁵⁴ ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 48(1,2). 15 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 196.

²⁵⁵ Bkz. EK- 3 Sevk Edilen Ermeniler İçin Alınan Koruyucu Önlemler

1.4.2.2. Sevk ve İskândan Muaf Tutulan ve/veya Memuriyetlerine Devam Eden Ermeni Tebaa

Ermenilerin topluca hareket etmesinden/toplu hâlde bulunmasından duyulan kaygının ve bu toplu hareket ile doğan yahut doğması muhtemel isyanları önleme amacının bir yansıması olarak, sevk ve iskân tedbiri istisnasız tüm Ermeni tebaaya uygulanmamış; toplu hâlde bulunması tehlike yaratmayan, sadakatinden şüphe duyulmayan, hastalık güçsüzlük gibi sebeplerle tehlikeye sebep olma ihtimali olmayan Ermeni tebaa, sevk ve iskândan muaf tutulmuş ve/veya memuriyetlerine devam etmiştir.

Amaç, menzili belirsiz bir sevk sürecinde Ermenilerin kırımı olsa idi, istisnasız tüm Ermenilerin sevk edilmesi gerekirdi. Sevk ve iskân tedbiri ile Ermeni tebaaya yönelik etnik bir temizliğin amaçlanmadığını gösteren ilgili arşiv belgelerinden bazıları kronolojik sırasıyla şöyledir:

İçişleri Bakanlığı'ndan, Erzurum vilayetine gönderilen 9 Haziran 1915 tarihli yazıda, askerî imalathanelerde çalışan kadınlar ile güçsüz/aciz kadınların sevklerinin şimdilik ertelenmesinin uygun olacağı belirtilmiştir²⁵⁶.

İçişleri Bakanlığı'ndan, Erzurum vilayetine gönderilen 27 Mayıs 1915 tarihli yazıda, Rus sınırına yakın olması sebebiyle Erzurum'da bulunan Ermenilerin tamamının sevk edileceği, Diyarbakır, Harput, Sivas Ermenilerinin ise sevkine lüzum görülmediği bildirilmiştir²⁵⁷.

İçişleri Bakanlığı'ndan, Kayseri mutasarrıflığına gönderilen 12 Haziran 1915 tarihli yazıda, sevk edilen Ermenilerin gittikleri yerlerde de çoğunluk oluşturmaları ihtimaline dikkat çekilmiş ve bu ihtimali bertaraf etmek amacıyla Küçük İncesu bölgesi dışındaki Ermenilerin sevk edilmeyeceği bildirilmiştir²⁵⁸.

²⁵⁶ BOA, DH. ŞFR, 53/303. 9 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 161-162.

²⁵⁷ BOA, DH. ŞFR, 53/129. 27 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 153-154.

²⁵⁸ BOA, DH. ŞFR, 53/326. 12 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 164.

İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan, Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz vilayetleriyle, Canik mutasarrıflığına gönderilen 4 Temmuz 1915 tarihli yazıda, komitacılar ile muzır tanınan Ermenilerin aileleriyle beraber uzaklaştırılmaları, kendi işleriyle meşgul olan tüccar ve esnaf Ermenilerin ise bulundukları vilayet/liva dâhilinde kasabaları değiştirilerek iskân edilmelerinin uygun görüldüğü bildirilmiştir²⁵⁹.

İçişleri Bakanı'nın, Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Haleb, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Van vilayetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Karahisar-ı Sahib, Kayseri, Maraş, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına gönderdiği 15 Ağustos 1915 tarihli yazıda, asker, subay ve askerî doktorların ailelerinin, bulundukları mahalde bırakılarak sevk edilmeyeceği bildirilmiştir²⁶⁰.

İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan, Antalya mutasarrıflığına gönderilen 17 Ağustos 1915 tarihli yazıda, nüfuslarının azlığına binaen Antalya'daki Ermenilerin sevklerine lüzum görülmediği bildirilmiştir²⁶¹.

Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın 22 Ağustos 1915 tarihli yazısında, velisi asker olan Ermeni ailelerin sevk ve iskân edilmeyeceği, bu kararın doğal olarak firar etmiş asker ailelerine uygulanmayacağı belirtilmiştir²⁶².

İçişleri Bakanlığı'ndan, Hüdavendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Haleb, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Karahisar-ı Sahib, Erzurum, Kayseri'ye yazılan 29 Ağustos 1915 tarihli yazıda, sevk edilenler dışındaki Ermenilerin yerlerinden çıkarılmaması, asker ailelerinin, ihtiyaç oranında sanatkâr Ermeniler ile Katolik ve Protestan Ermenilerin sevk olunmamasının Hükûmetçe kati suretle gerekli görüldüğü bildirilmiştir²⁶³.

İçişleri Bakanlığı'ndan, Adana vilayetine gönderilen 15 Eylül 1915 tarihli yazıda, hasta ve amâ Ermeni ailelerinin sevk edilmemesi talimatı verilmiştir²⁶⁴.

²⁵⁹ BOA, DH. ŞFR, 54/287. 4 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 186.

²⁶⁰ BOA, DH. ŞFR, 55/18. 15 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 215.

²⁶¹ BOA, DH. ŞFR, 55/59. 17 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 216.

²⁶² ATASE. 22 Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 10.

²⁶³ BOA, DH. ŞFR, 55/292. 29 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 227-228.

²⁶⁴ BOA, DH. ŞFR, 56/27. 15 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 251.

İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan, Mamuretülaziz Valisi Sâbit Bey'e gönderilen 25 Kasım 1915 tarihli yazıda, Ermenilerden erkekleri bulunmayan kadın ve çocukların sevkini durdurulması talimatı verilmiştir²⁶⁵.

Sevk ve iskân uygulamaları, 1915 sonbaharı itibarıyla hızını kaybetmiş ardından da tedricen durdurulmuştur. 27 Ekim 1915 itibarıyla, yaklaşan kış mevsimi sebebiyle, sevk edilmek üzere başka vilayetlerden gelenler ile sevk sürecinde olanların sevkı durdurularak²⁶⁶ bulundukları yerlerde iskân ve iâşe edilmiş, bunlar dışında yeni Ermeni sevkîyatında bulunulmamış, ancak ihanet eden ve/veya komitacılıkla ilişkisi olan Ermenilerin sevk ve iskânı devam etmiştir, bunların aileleri ise sevkten muaf tutulmuştur.

İçişleri Bakanlığı'ndan, Karesi mutasarrıflığına gönderilen 12 Mart 1916 tarihli yazıda, Ermeni ailelerin sevk edilmemesi, sadece komitalarla bağlantısı olan ve ihanetleri anlaşılan kişilerin sevk edilmesi tebliğ olunduğu hâlde, yirmi yedi hane halkının Karahisar'a sevk edildiğinin anlaşıldığı, bu sevkın sebebinin bildirmesi ve bu ailelerin derhâl yerlerine iadeleri talimatı verilmiştir²⁶⁷.

İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan, Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Hüdavendigâr, Sivas, Kastamonu, Konya vilayetlerine, İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Kayseri, Kütahya, Niğde, Eskişehir, Maraş mutasarrıflıklarına gönderilen 15 Mart 1916 tarihli yazıda, görülen askerî ve idari lüzum üzerine Ermeni sevkini durdurulduğu, bundan sonra hiçbir sebep ve vesile ile şimdiye kadar çıkarılanların dışında Ermeni'nin sevk olunmayacağı bildirilmiştir²⁶⁸. Bunun yanında gereklilik hâlinde sevk işlemleri devam etmiştir. İçişleri Bakanlığı'ndan, Konya vilayetine gönderilen 3 Nisan 1916 tarihli yazıda, Hınçak Komitası ile ilgi ve ilişkileri anlaşılan Balıkesir Ermenilerinin Konya'ya sevk edileceği, vilayet dâhilinde demir yolu hattından uzak uygun bir kazaya gönderilmeleri gerektiği bildirilmiştir²⁶⁹. İçişleri Bakanlığı'ndan, Trabzon vilayetine gönderilen 24 Ekim 1916 tarihli yazıda, Ermeni

²⁶⁵ BOA, DH. ŞFR, 58/124. 25 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 321-322.

²⁶⁶ BOA, DH. ŞFR, 57/135. 27 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 310.

²⁶⁷ BOA, DH. ŞFR, 61/290. 12 Mart 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 356.

²⁶⁸ BOA, DH. ŞFR, 62/21. 15 Mart 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 356-357.

²⁶⁹ BOA, DH. ŞFR, 62/220. 3 Nisan 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 357-358.

sevkiyatının durdurulduğu, sadece tahkik edilerek ihanet içinde olduğu tespit edilenlerin sevk edileceği bildirilmiştir²⁷⁰.

İçişleri Bakanlığı'ndan, Konya vilayetine gönderilen 10 Temmuz 1916 tarihli yazıda, diğer mahâllerden sevk edilmek üzere Konya'ya gelenler ile yerli Ermenilerden ihanet içinde oldukları açık olanların sevk edilmeleri, Protestan ve Katoliklerin sevkten muaf tutulmaları talimatı verilmiştir²⁷¹.

Dil bilmeleri sebebiyle tercüman olarak görevlendirilen doksan beş Osmanlı Ermeni eri hakkında, Başkomutanlık ile Savunma Bakanlığı Özlük İşleri Müdürlüğü arasındaki 28 Haziran - 24 Temmuz 1917 tarihli yazışmalar²⁷²; yüzbaşı rütbesindeki Ermeni Zadı Hanzanyan hakkında, Bahriye Nazareti ile Başkomutanlık arasındaki 27 Haziran - 4 Temmuz 1915 tarihli yazışmalar²⁷³; padişah emriyle Bakanlık tarafından 14 Mart 1915 - 29 Mayıs 1915 tarihleri arasında tayin edilen Ermeni hâkimlerin isimlerini açıklayan çizelgeler²⁷⁴; 29 Nisan 1916 tarihinde Halep Valiliği'ne gönderilen, Halep vilayetindeki doktorların isimlerini bildiren çizelgeler²⁷⁵; Osmanlı Devleti vatandaşı 25 yaşındaki Efrem Ohakmiyan'ın istasyon hizmetine alınmasının uygun olduğu hakkında 25 Mayıs - 21 Eylül 1917 tarihlerinde yapılan yazışmalar²⁷⁶ ve daha birçok belge²⁷⁷, Ermeni milletinden kişilerin

²⁷⁰ BOA, DH. ŞFR, 69/86. 24 Ekim 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 376-377.

²⁷¹ BOA, DH. ŞFR, 65/176. 10 Temmuz 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 373.

²⁷² ATASE, BDH, Kls. 373, Dos. 1032-1484, Fih. 8(1,2). 28 Haziran - 24 Temmuz 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 65-72.

²⁷³ ATASE, BDH, Kls. 521, Dos. 1031-2029, Fih. 19(1-10,12). 27 Haziran -4 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 31-32.

²⁷⁴ ATASE. Mart-Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı (2006), Cilt V, s. 12.

Örneğin, Ardaşin Bekyan Efendi, 20 Mart 1915 tarihinde, Konya Asliye Mahkemesi üyeliğinden, Karaman Asliye Mahkemesi üyeliğine tayin edilmiştir.

²⁷⁵ ATASE. 29 Nisan 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 108-109; örneğin Şam tren istasyonu doktoru Zari Arslanyan, tecrithane baştabiliğinde görevli Yervant Elmacıyan. Benzer nitelikte bir başka belge için bkz. ATASE. 18 Mayıs 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 111.

²⁷⁶ ATASE. 25 Mayıs-21 Eylül 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 128-129.

²⁷⁷ - Maliye Bakanlığı'ndan, Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakır vilayetlerine yazılan 6 Mayıs 1915 tarihli yazı, Bakanlığa bağlı memurlardan büyük bir kısmının ihanet ve komitalarla ilişki içinde olduğu, sadece bu hâlleri kesinleşenlerin azledilmeleri ve icap edenlerin Ermeni bulunmayan başka bir vilayete gönderilmesi hakkındadır (BOA, DH. ŞRF, 52/249. 6 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 130-131). - İçişleri Bakanlığı'ndan Trabzon vilayetine gönderilen 28 Haziran 1915 tarihli yazı, Düyûn-ı Umumiye'de bulunan Ermeni memurların yerlerinde kalmaları hakkındadır (BOA, DH. ŞFR, 54/221. 28 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 178).

- Bursa Düyûn-ı Umumiye Harîr Kontrol Memuru Artin Beyazyân Efendi'nin, Taşnak İhtilal Komitesi'nden olduğu ve İstanbul-Bursa arasında haberleşmeyi sağladığı anlaşıldığından, Divan-ı Harb-i Örfî'ye gönderildiğinin ifade edildiği, Hüdavendigâr vilayetinden İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 17 Ağustos 1915 tarihli yazıdan, memurun bu tarihe kadar görevinde kalmaya devam ettiği, görevinin sonlanma sebebinin Ermeni olması değil ihaneti olduğu anlaşılmaktadır (BOA, DH. EUM. 2. Şb, 10/24. 17 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 220.).

Osmanlı'da sevk ve iskân kararı sonrasında da görevlerini sürdürebildiğini göstermeleri bakımından önemlidir.

1.4.2.3. Yaşanan Salgın Hastalıklarla Mücadele Çabası

Büyük Savaş sürecinde, salgın hastalıklar, cephelerde ve cephe gerisinde asker ve sivil, Müslüman ve gayrimüslim²⁷⁸ binlerce kişinin ölümüne sebep olmuştur²⁷⁹. Dördüncü Ordu

- Osmanlı Bankası'nın merkez ve şubelerinde görevli olan ve sadakatleri ve doğrulukları bilinen Ermeni memurların görevlerini sürdürmelerinin uygun olduğu, İçişleri Bakanlığı'nın, Halep, Musul, Hüdavendigâr, Ankara, Konya vilayetleriyle Maraş, Karesi, Kütahya, Eskişehir mutasarrıflıklarına yazdığı 8 Eylül 1915 tarihli yazıda bildirilmiştir (BOA, DH. ŞFR, 55-A/152. 8 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 244).

- Adana Osmanlı Bank Şubesi memurlarından Halep'de bulunan Edvar Simkiyan ve Manuk Sarrafyan ve Agop Gagyan ile Tarsus Şubesi memurlarından Serkis Kişiyân'ın, kötü hâlleri yok ise Halep Şubesi'nde istihdamlarına izin verilmesi hakkında, İçişleri Bakanlığı'ndan Halep vilayetine yazılan 23 Ekim 1915 tarihli yazı (BOA, DH. ŞFR, 57/86. 23 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 296).

- İçişleri Bakanlığı'ndan, 19 Ocak 1916 tarihinde, Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz vilayetlerine Urfa, İzmit, Niğde, Maraş, Karahisar-ı Sahib, Canik, Karesi, Kale-i Sultaniyye, Kayseri, Eskişehir, İçel, Kütahya mutasarrıflıklarına gönderilen, sevkten istisna tutulan, Düyûn-ı Umumiye ve Reji İdaresi'ne görevli Ermenilerin, isimlerinin bildirilmesinin istendiği, yazı (BOA, DH. ŞFR, 60/48. 19 Ocak 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 345).

²⁷⁸ Dördüncü Ordu Komutanı Ahmet Cemal Paşa'nın ilgili talimatı, bulaşıcı hastalıkların asker sivil Müslüman ve gayrimüslim herkesi etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir: *"4'üncü Ordu bölgesinde asker ve sivil halk arasında lekeli humma, humma-yi râcia görülmüştür. Bu korkunç salgınlardan kurtulmak ancak bitlerin temizlenmesiyle mümkün olacaktır. Bunun için etüv ve sıcak hava fırınları her zamankinden daha fazla kullanılacaktır. Aşağıdaki hususlar eksiksiz uygulanacaktır. 1- Bütün mülki idare merkezlerinde, hamam bulunan her kasabada, fakir halkın haftada iki gün banyo yapmaları sağlanacak; bunların sayısına göre kadın ve erkek için ayrı ayrı günler tahsis edilecektir. Askerler için de o bölgedeki ordu ve jandarmaya ait hamamlar haftada bir iki gün olmak üzere tahsis edilecektir. 2- Fakir halk ve askerlerden bu hamamlarda ücret alınmayacaktır. 3- Fakir halkın yıkanması için harcamalar valilik ve müstakil mutasarrıflıklarla İçişleri Bakanlığı'ndan bulaşıcı hastalıklar ödeneğinden karşılanacaktır. Bu ödeneğin emri gelinceye kadar gerekli olan para yerel idare tarafından sağlanacaktır. Olmadığı takdirde ordudan istenilecektir. 4- Asker haftada bir defa bedava sıcak su ve sabunla yıkanabilecektir. Harcamalar ordunun genel bütçesinden karşılanılacaktır. Bu hamamlarda havlu ve peşamallardan başka hiçbir döşeme ve kumaş bulunmayacaktır. 5- Bu hamamların temizliğinden askerî tabiplerle belediye tabipleri sorumludurlar. Sorumlular haftada iki defa teftiş edeceklerdir. 6- Halk ve asker bu hamamlarda yıkanırken elbise ve çamaşırları 7 Eylül 1916 tarih ve 9768 numaralı Genelgeyle yapılması bildirilen sıcak hava fırınlarından veya etüvlerden geçirilecektir. Bunların sağlıklı olarak uygulanması için askerin yıkanacağı gün askerî tabip, halkın yıkanacağı gün de belediye tabibi görevlendirilecektir. 7- Hamam, fırın ve etüv için gerekli odun, mülki idarelerle askerî komutanlık tarafından karşılanacaktır. Her hamam ve etüv için bir haftalık fazla odun depolanacaktır. 8- Bu temizliğin tam anlamıyla uygulanması durumunda ordu bölgesindeki lekeli humma ve humma-yi râcia ortadan kalkacaktır ..."* ATASE. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 146.

²⁷⁹ Salgın hastalıklar, sivil ve asker, Müslüman ve gayrimüslim herkesi etkilemiştir.

- Bulaşıcı hastalıklar sonucu ölen Hristiyanlar, Müslümanlar ve Museviler için şehir dışında mezarlıklar kurulması, şehir içine mezarlıkların kurulmasının yasaklanması hakkında Halep Bulaşıcı Hastalıklar Komisyonu'nun 13 Mayıs 1916 tarihli kararı için bkz. ATASE. 11 Mayıs 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 110-111. Bir başka belge için bkz. ATASE. 26 Mart 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 106.

- 17 Ekim 1915 tarihinde İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan, Halep'de Bulunan Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey'e gönderilen, Hama'da bulunan yirmi bine yakın göçmen arasında tifüs ve dizanteri hastalıklarının baş gösterdiğini, günde yetmiş ila seksen kişinin ölmekte olduğunu bildiren yazı için bkz. BOA, DH. ŞFR, 57/51. 17 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 288.

Komutanlığı'nın, 5 Kasım 1915 tarihli, Halep şehrini tehdit eden bulaşıcı hastalıklara karşı alınacak önlemlerle ilgili Talimatnamesi²⁸⁰ incelendiğinde, dönemin ağır savaş şartları altında girişilen mücadele anlaşılır. Bu mücadelede²⁸¹, özellikle Ermeni tebaanın korunması için gösterilen gayret, Devlet'in Ermenilere yaklaşımına ışık tutar.

Ermeni tebaanın korunması için gösterilen gayret, Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın 22 Ekim 1915 tarihli yazısına şöyle yansımıştır: *"2 Eylül 1915 tarih ve 740 numaralı telgrafla Ermeni göçmenlerinin güneye sevkleri sırasında genel muayeneden geçirilip hasta olanların bulundukları yerlerde tutulmaları, sağlıklı olanların sevk edilmeleri emredilmişti. Bu emre aykırı olarak Halep'ten Rayak'a sevk edilen göçmenler arasında, maalesef 106 hasta ve bunlar arasında da iki lekeli hummalı ve üç ölü olduğu haberini aldım. Bundan sonra, sevk edilen göçmenlerin muayene edilerek hasta olanların yola çıkarılmayıp sağlıklı olanların sevk edilmesini emrediyorum."*²⁸².

Hastanelerde tedavi imkânının çok sınırlı ve yetersiz olduğu görülür. Ancak savaş döneminin imkânsızlıklarını ve Ermenilerin tedavilerinin maksatlı olarak ihmal edilmediğini göstermesi bakımında önemli olan, Dördüncü Ordu Komutanlığı'ndan, Altıncı Kolordu Komutanlığı'na yazılan 27 Kasım 1915 tarihli yazı şöyledir: *"Dün akşam yapılan*

- Halep ve Şam'da, asker ve sivil halkın hayatını tehdit eden tehlikeli ve salgın zührevi hastalıklar için alınacak tedbirler hakkında Suriye ve Batı Arabistan Genel Komutanı Cemal Paşa'nın 22 Ekim 1917 tarihli talimatı için bkz. ATASE. 22 Ekim 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 136.

- İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan Konya vilayetine gönderilen 7 Kasım 1915 tarihli yazıdan, Ereğli'de iki yüz Ermeni'ye dizanteri, sıtma ve diğer hastalıkların bulaştığı anlaşılır; BOA, DH. ŞFR. 57/337. 7 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 317-318.

²⁸⁰ Bkz. **EK-6 Dördüncü Ordu Komutanlığı'nın 5 Kasım 1915 tarihli Talimatnamesi**

²⁸¹ - Kudüs'te kurulacak 4000 yataklı hastane ile ilgili 4 Kasım 1915 tarihli belge için bkz. ATASE. 4 Kasım 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 20.

- Halep'te kurulacak 2000 yataklı hastane ile ilgili 5 Ocak 1916 tarihli belge için bkz. ATASE. 5 Ocak 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 100.

- Adana, Nasıra ve Kūdüs'te bulunan birer nekahethanenin yanında, Halep ve Şam'a açılacak 250 yataklı nekahethaneler ile ilgili 6 Ocak 1916 tarihli belge için bkz. ATASE. 6 Ocak 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 101.

benzer nitelikteki belgeler için bkz.

ATASE. 8 Ocak 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 102.

ATASE. 28 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 112.

ATASE. 10 Haziran 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 113.

ATASE. 22 Ekim 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 136.

ATASE. 3 Aralık 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 139.

- Sivil ve asker, Müslüman ve gayrimüslimleri salgın hastalıklardan korumak amacıyla trenlerin ve çevrenin dezenfeksiyonu, hakkında bkz. ATASE. 22 Kasım 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 27; ATASE. 4 Nisan 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, 119-121.

- Yedikule'deki Ermeni Hastanesi'ne bin lira yardım yapılması hakkında, 31 Mayıs 1916 tarihli Meclis-i Vükela kararı için bkz. BOA, MV, 202/48. 31 Mayıs 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 369.

²⁸² ATASE. 22 Ekim 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, s. 15. Benzer nitelikte bir başka belge için bkz. ATASE. 1 Kasım 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 16.

denetlemede, hastanelerdeki hastaların birçoğunun hâlâ yerde yatmakta oldukları; birçoğunun etajer, sürahi veya testilerinin bulunmadığı; koğuşlardaki aydınlatmanın en bakımsız mezarlıkları özendirecek derecede az olduğu; Dâhiliye Hastanesinin mutfaklarının sineklerle dolu olduğu; mutfakta yalnızca kâtibin evine iki tencere yemek piştiği; **sürekli olarak hastalarla temas hâlinde bulunan hastane çalışanlarının da kışlık elbise ve kaputları bulunmadığından dolayı hastalanarak bu hastaların arasına katılacakları; birçok hastanın sadece tek battaniyesinin bulunduğu (Haricî Hastalıklar Hastanesine dört gün önce yeterli miktarda battaniye geldiği hâlde, doktor İstanbul'dan gelen ailesiyle ilgilendiğinden bu battaniyeler dağıtılamamıştır. Doktorun cezalandırılmasını ve ne ceza verildiğinin bildirilmesini rica ederim.); henüz her hastaneye ayrı ayrı birer subay tayin edilmemiş olduğu (Tayin edilecek subay bulunamazsa bu görev için maaşlı mülki memurlar seçerek atama yapınız. Bu memurların maaşları, kadrosuna göre bulunacak subay ödeneğine denk olabilir.); Biyoid(?) Hastanesi yemekhanesinde yemek dağıtımının çok kötü şartlarda yapıldığı (Üzerinde yağ tabakası oluşmuş her çeşit yemek bir masada düzensiz olarak bulunmaktadır.); Dâhiliye Hastanesinde ekmek dağıtımının da hâlâ bir düzene konamadığı (Karantina olarak kullanılan bir koğuş, aynı zamanda bir ekmek dağıtım yeridir.); Ordu emirlerinin hastane doktorlarına düzenli olarak tebliğ edilmediği (**Bütün doktorların hastanelerde yatmasıyla ilgili emirden, Biyoid(?) Hastanesi doktorları söylentilerle haberdar olduklarını söylemişlerdir.); haber bültenlerinin hastanelere tebliğ edilmediği ve ne doktorlara ne de hasta subaylara haber bültenlerinin ulaşmadığı (Millî ve resmî ajanslar her gün 6'ncı Kolordu Komutanlığınca çoğaltılarak hastanelere dağıtılmalı ve hastanelerde belirlenen bir yere asılmalıdır.)** görülmüştür. Bu işlerin derhâl bir düzene konulmasını rica ederim. **Cemile'deki hastane biter bitmez, işçilerin hiçbiri dağıtılmayarak tüm askerî hastanelerin ihtiyacı olan etajer, dolap ve tahta karyola gibi eşyaların yapımına başlanacaktır. Yeterli miktarda sürahi yoksa testi alınacak, koğuşların büyüklüğüne göre bir yerine birkaç kandil yakılacak ve özellikle Dâhiliye Hastanesinin mutfak sorunu hâlledilecektir.**"²⁸³.**

Anılan yazı üzerine, Altıncı Kolordu Komutanlığından, Kolordu İdare Başkanlığı'na şu yazı yazılmıştır: "4'üncü Ordu Komutanlığının emirleri yukarıdadır. **Hastalığın ortadan kaldırılması ve hastanelerin eksiklerinin tamamlanması için bu kadar çalışılmasına**

²⁸³ ATASE. 27 Kasım 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 28.

rağmen hâlâ eksikliklerden söz edilmesi uygun değildir. İdarenin sorumluluğundaki bu ihtiyaçların, eksiksiz olarak tamamlanmasını talep ederim.”²⁸⁴. Bunun yanında Ermeni sevk sürecinde yapılan denetimler sonucunda, hasta ve düşkünlerin her türlü yokluk ve eziyet içinde sevk edildiklerinin anlaşılması üzerine, 11 Aralık 1915 tarihinde Kurmay Başkanlığı’nın talimatı şöyledir: “Bundan sonra bu gibi üzücü olaylara sebep olanların ağır bir şekilde cezalandırılacaklarının duyurulmasını ve aşağıda belirtilen hususların aynen uygulanmasını rica ederim. 1- Birliklerden hastanelere gönderilecek hastalar, ayakkabı, elbise, 10 kaput ve beylikleriyle gönderileceklerdir. 2- Hasta ve düşkünler nekahethane olan yerlerde mutlaka hastanelerden nekahethanelere gönderilecekler; nekahethane bulunmayan yerlerde ise sevk edilebilecek duruma gelinceye kadar, hastanelerde açılacak koğuşlarda tedavilerine devam edilecektir. Bu koğuşun adı nekahet koğuşu olacaktır. 3- Sevk edilemeyecek kadar hasta ve zayıf olanlar kesinlikle gönderilmeyecektir. 4- Sevkiyatlara gelen düşkünlerin rahat bir şekilde sevk edilmeleri sağlanacak ve kesinlikle gece yola çıkarılmayacaklardır. 5- Bu emrin uygulanması üst rütbeli komutanlarca denetlenecektir. 4’üncü Ordu Komutanlığından verilen bu emrin aynen uygulanması arz olunur.”²⁸⁵.

1.4.2.4. Sevk ve İskân Sürecinde Suistimallerin Önlenmesi Çabası

Merkezî idare, gerek yerel idare tarafından yürütülen sevk ve iskân sürecinin, gerekse geride kalan emval-i metrukenin tasfiyesi sürecinin takip ve denetimini yaparak, Ermenileri suistimallerden koruma gayreti göstermiştir. Bu kapsamda 1915 yılı sonu itibarıyla 1673 kişi mahkemeye sevk edilmiş; 19 Şubat-12 Mart 1916 tarihleri arasında sonuçlanan yargılamalarda 528’i asker, 170’i diğer kamu görevlisi²⁸⁶, 975’i sivil halktan olmak üzere 67 kişi idama, 524 kişi hapis cezasına, 68 kişi kürek, para, sürgün cezalarına mahkûm edilmiştir²⁸⁷.

Soruşturma kurullarının incelemeleri, hukuksuz işlemde sorumlu olanlar hakkında yapılan idari ve cezai takibat, dönemin arşiv belgelerine yansımıştır²⁸⁸. Ermeni sevk sürecinde yaşanan suistimler ve hukuksuz muameleler hakkında gerekli incelemeleri

²⁸⁴ ATASE. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 29.

²⁸⁵ ATASE. 11 Aralık 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 31.

²⁸⁶ Sıhhiye müdürü, tahsildar, kaymakam, belediye reisi, sevk memuru, telgraf müdürü, nüfus müdürü, emval-i metruke reisi vs.

²⁸⁷ Halaçoğlu, Y. (2011). *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları*. (On Birinci Baskı). İstanbul: Babıalı Kültür Yayıncılığı, s. 94-95.

²⁸⁸ ATASE. 9-29 Ocak 1916. Genel Kurmay Başkanlığı (2006), Cilt V, s. 3-7.

yapmak ve suçluları Divan-ı Harp'e sevk etmek üzere oluşturulan soruşturma heyetlerinin vilayet ve sancaklara gönderilmesi hakkında 29 Eylül 1915 tarihli Meclis-i Vükela Kararı²⁸⁹, Ermeni sevkinin sorunsuz gerçekleştirilmesi yönündeki hassasiyeti gösterir.

Ermeni sevkî sürecinde kanuna aykırı muamelelerde bulunan memur, jandarma ve halk hakkında idari ve cezai soruşturmalar yapılmış, yaptırımlar uygulanmıştır. Bu kapsamda, Ermenilerin güvenle sevkini sağlayacak tedbirleri almayan, sevk sürecini yavaş ve kötü idare eden, usulsüz, dikkatsiz ve uygunsuz hareketlerde bulunan, yağmayı önleyemeyen mutasarrıfların²⁹⁰, kaymakamların, muhtarların, imamların, kadıların, memurların, belediye başkanlarının, jandarma mensuplarının, subayların görevden azledilerek Divan-ı Harb'e sevk edildiğine ilişkin belgeler, Ermenilerin sevk ve iskân sürecinde korunduğunu, Ermenilere karşı düşmanca ve yok edici bir yaklaşımın benimsenmediğini ortaya koyar; böylece sevk ile Ermeni kırımının amaçlanmadığı sonucuna ulaşılır.

Sevk ve iskân sürecinde suistimalleri önleme çabasına ilişkin birçok arşiv belgesi²⁹¹ bulunmakla beraber, dönemin İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın 20 Temmuz 1916 tarihli Genelgesi bu yaklaşımı özetleyecek niteliktedir. Hukuka aykırı işlem ve eylemlerle Ermenilere verilen zararlardan vilayetlerde valilerin, merkeze bağlı olmayan livalarda mutasarrıfların sorumluluğunu işaret eden ve Devlet'in Ermenilere yaklaşımını ortaya koyan genelge şöyledir: *“Savaş durumu ve diğer bahanelerle birçok yerde hiçbir kanun ve yönetmeliğe dayanmaksızın Devlet memurlarından bazıları tarafından, kendi kendine*

²⁸⁹ “Mezkûr tezkirede muharrer olduğu vechile görülen lüzum-ı askerî ve inzibatî üzerine mahall-i malumeye sevkleri takarrur etmiş olan Ermenilerin esna-i sevklerinde mahallerince hilaf-ı kanun muamelat ve suistimalat vuku'na geldiği tebeyün etdiğinden tahkikat-ı lazıme icrası ile mütecasirlerini Divan-ı Harblere tevdi' eylemek üzere Hüdavendigâr, Ankara vilayetleri ile İzmit, Karesi, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib, Kayseri, Niğde livalarına Mahkeme-i Temyîz Reisi Hulusi Bey'in riyasetinde Şûrâ-yı Devlet azasından Seyyid Haşim ve Jandarma binbaşılardan Galib Beyler'den ve Adana ve Haleb ve Suriye vilayetleri ile Maraş, Urfa, Zor livalarına Mahkeme-i İstînâf Reis-i Evveli Asım Bey'in riyasetinde İzmir Jandarma Mıntika Müfettişi Kaymakam Hüseyin Muhyiddin ve Ankara vilayeti Mülkiye Müfettişi Muhtar Beyler'den ve Erzurum, Trabzon, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakır ve Bitlis vilayeyeti ile Canik livasına Bitlis Vali-i sâbıkı Mazhar Bey'in riyasetinde İstanbul Bidâyet Müdde'î-i Umumîsi Nihad Bey ile Jandarma binbaşılardan Ali Naki Bey'den mürekkeben üç hey'etin i'zâmı ve mukaddemâ Rum mesâilini tahkike giden hey'ete verilen yevmiye nisbetinde bu hey'etlere de yevmiye i'tâsı ve mezkûr tahkik hey'etlerine maaşları nisbetinde harcırah ve kırkar kuruş yevmiye ile birer kâtib terfiki ve mümâileyhimin masarîf-ı yevmiyesi için muktezî mebâliğin ale'l-emsal Masarîf-ı Gayr-ı Melhûza Tertibi'nden tesviyesi münasibdir. ...” BOA, MV, 199/35. 29 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 276-277.

²⁹⁰ Tanzimattan sonra, Osmanlı yönetim örgütünde sancakların yöneticisine verilen ad. Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük Web: www.tdk.gov.tr adresinden 07.08.2017'de alınmıştır.

²⁹¹ Bkz. **EK-5 Sevk ve İskân Sürecinde Suistimallerin Önlenmesi Çabası**

verilen emirler vasıtasıyla veya doğrudan doğruya halkın can, mal ve kişisel özgürlüklerine tecavüz edilmektedir. Çok çirkin olan bu durumlar haber alındıkça suçlulara cezalar verilmekteyse de bu gibi durumlardan pek çoğu merkezin bilgisi dışında kalmaktadır. Açıklamaya ihtiyaç kalmayacak şekilde vilayetlerde valiler, merkeze bağlı olmayan livalarda mutasarrıflar, kanunun açıklığı ve ellerindeki padişah fermanı emri gereğince bütün bu durumların tek sorumlusudurlar. ... memlekette yaşayan herkesin hürriyet haklarına, mal, can ve ırzına en ufak bir saldırıyı içeren herhangi bir emir ve eylem şiddetle cezalandırılacaktır. Çünkü bu emir ve uygulama Anayasa ve Meşrutiyet esaslarına dayanarak hükûmet görevini üstlenen kurulumuzun amacını ve iç güvenliği ihlal sayılacaktır. Bundan dolayı her kimden böyle bir hareket ortaya çıkarsa, şikâyet ve şahsi müracaat beklenmeksizin, öğrenilmesinin ardından suçlular hakkında kanunlar dairesinde hemen gereğinin yapılmasına başlanmak ve bunu ilgililere yazmakla yetinmeyip işin sonuçlanmasına kadar takip etmek vali ve mutasarrıfların en büyük vazifesindendir. Ona göre Devlet kanun ve yönetmeliklerinin ve genel esasların iyi bir şekilde uygulanması ve idare edilmesine dikkat edilmelidir. Bu konuda mülkiye müfettişlerinin vazifelerini dikkatle yerine getirmeleri ve Bakanlığa haber vermeleri hakkında kesin talimat verilmiştir."²⁹²

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'yle Büyük Savaş'ın Osmanlı Devleti için sona ermesi ve Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden fiilen silinmesinin ardından da Ermenilere yönelik haksız işlemlerin sorumlularının yargılanmasına devam edilmiştir. Ancak sadece sevk ve iskânın gerçekleştiği dönem olan İttihat ve Terakki Hükûmeti döneminin siyasi atmosferinde yapılan soruşturma, kovuşturma ve yargılamalar sevk ve iskânın amacına ilişkin fikir verebilir. Zira **soykırım suçunun manevi unsurunun oluşup oluşmadığı yönünde yapılacak inceleme, sevk ve iskân kararını alan ve uygulayan merkezî ve yerel idarenin amaçları özelinde yürütülmelidir.** Bu kapsamda **sadece İttihat ve Terakki Hükûmeti dönemindeki idari karar ve uygulamalar,** devletin amacını yansıtır²⁹³. Sevk ve iskân kararının alındığı ve uygulandığı dönemden sonra değişen siyasi

²⁹² ATASE. 20 Temmuz 1916. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 144.

²⁹³ Sevk ve iskânın amacına ilişkin incelemede hükûmet edenlerin, idare edenlerin ve halkın eylemlerinden her birinin doğuracağı hukuki sonuçların farklı olacağı not edilmelidir. Halkın eylemleri bireysel cezai ve hukuki sorumluluk doğururken, idare ve hükûmet edenlerin eylemleri bireysel idari, cezai ve hukuki sorumluluğun yanında devletin soykırımdan sorumluluğunu da doğurur. Kısaca, soykırım suçunun manevi unsuru yani soykırım özel kastının varlığı tartışılırken bu kastın idare ve hükûmet edenlerden kaynaklanıp kaynaklanmadığı incelenmelidir.

atmosferin bir sonucu olarak yapılan yargılamalardan hareketle, devletin sevk ve iskân tedbirine ilişkin amacı anlaşılamaz.

Mondros Mütarekesiyle Büyük Savaşın sona ermesinin ardından, İttihat ve Terakki yönetiminin yerini alan saray eksenli hükûmetler, sevk uygulamalarının sorumluluğunu ittihatçı yönetime yükleyerek, hem ağır koşulları olmayan bir barış antlaşması imzalamak hem de Batı kamuoyunu kazanmak amacıyla Ermeni politikasında yeni bir dönemin kapılarını açmış; Batılı devletler nezdinde tepkilere neden olan sevk ve iskân uygulamasına son verip, olumsuz etkilerini telafi etmeye çalışmıştır²⁹⁴. Bu perspektiften değerlendirildiğinde, sevk ve iskândan doğan sorumluluğa ilişkin bu siyasi atmosferde yapılan soruşturma, kovuşturma ve yargılamalar sevk ve iskânın amacına ilişkin dolaylı da olsa fikir veremez. Başta Malta yargılamaları olmak üzere yapılan diğer İstanbul yargılamalarına²⁹⁵ Tez’de yer verilmesi, bu anlamda yararsızdır. Buna rağmen, 1919’dan 1921’e kadar süren Malta yargılamalarında “*Ermeni katliamı*” iddialarını doğrulayan bir kanıt ulaşılmadığı not edilmelidir²⁹⁶.

Malta yargılamalarını yapan İngiltere, Sevr Antlaşması m. 230²⁹⁷’a dayanarak “Ermenileri toplu olarak katlettikleri” iddiasıyla, çoğunluğu İttihatçı olan 145 Osmanlı devlet adamını tutuklayarak Malta adasında iki yıl süren adli soruşturmaya almıştır²⁹⁸. İngiliz Kraliyet Başsavcılığı tarafından yürütülen soruşturmada, Londra’ya taşınan Osmanlı

²⁹⁴ Akkuş, T. “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde”, s. 35.

²⁹⁵ Mondros Ateşkes Antlaşması’ndan sonra fiilen bağımsızlığını kaybeden Osmanlı Devleti’nde, İngiltere’nin baskısı ve idaresi altında gerçekleşen, başta İttihat ve Terakki mensupları olmak üzere İngiliz Yüksek Komiseri’nin “suçlu” gördüğü Türkleri yargılamak üzere kurulan askerî mahkemelerde yapılan yargılamalar için bkz. Ata, F. (2011). *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları*. (İkinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

²⁹⁶ Lewy, G. (2005). *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*. Salt Lake City: The University of Utah Press, s. 106-112.

²⁹⁷ **Sevr Antlaşması Madde 230** - Hükûmet-i Osmaniye 1 ağustos 1914 tarihinde arazi-i Osmaniye’de bulunan herhangi bir arazide hâl-i harp esnasında **ika edilen kıtallerden mes’ul olmak üzere** düvel-i müttefikaca talep olunacak eşhası düvel-i mezkûreye teslim eylemeği taahhüt eder.

Düvel-i müettefika bu suretle müttehem eşhası muhakeme edecek olan mahkemeyi tayin etmek hakkını muhafaza ederler ve Hükûmet-i Osmaniye de işbu mahkemeyi tanımağı taahhüt eder.

Cemiyet-i Akvam tarafından mezkûr kıtaller faillerini muhakeme etmek üzere vakt-i münasipte salahiyyettar bir mahkeme teşkil olunduğu takdirde, düvel-i müttefika bu müttehemleri mezkûr mahkemeye havale etmek hakkını muhafaza ve Hükûmet-i Osmaniye de işbu mahkemeyi tanımağı taahhüt eder.

228 inci madde ahkâmı işbu maddede musarraha ahvale kaabil-i tatbiktir.

Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri: (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları) Cilt I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 604.

²⁹⁸ Şimşir, B. (1985). *Malta Sürgünleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi, s. 213-214.

devlet arşivleri ve Amerika arşivleri incelenmiş, bunun da ötesinde Mısır, Irak ve Kafkasya’da “*Ermeni katliamı*” kanıtı aranmış, gösterilen tüm çabaya karşın soruşturma, “*Bir İngiliz hukuk mahkemesince kabul edilebilir katliam kanıtı bulunamadığı*” gerekçesiyle takipsizlikle sonuçlanmış, Malta’daki tutuklu Türklerin tamamı serbest bırakılmıştır²⁹⁹. O tarihte Osmanlı Devleti’nin, fiilen İngiltere’nin kontrolünde olduğu ve İngiltere’nin, dünyanın süper gücü olduğu hususları dikkate alındığında, Malta yargılamaları sonucunda alınan kararın hukuki değeri daha çok ortaya çıkmaktadır³⁰⁰.

1.5. Ermeni Sevk ve İskânı Karar ve Uygulamalarının Hukuki Açıdan Değerlendirilmesi

Sevk ve İskân Kanunu günümüzde yürürlükte değildir³⁰¹, *de facto* ve *de jure* uygulanabilmesi ve herhangi bir yargısal denetime konu olabilmesi mümkün değildir. Ancak yine de sevk ve iskân tedbirinin, uygulandığı dönemin hukuk anlayışına ve bunun da ötesinde günümüzde temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında kullanılan ölçütler ışığında değerlendirilmesinde yarar vardır.

Sevk ve iskânın uygulandığı dönemde cari olmayıp günümüzde kabul edilen hukuk devleti ilkeleri çerçevesinde incelemede bulunmak metodolojik olarak uygun değildir. Keza Tez’de de sevk ve iskân kararının günümüzün hukuk devleti anlayışına uygunluğu değerlendirilmemiştir. Sadece günümüz hukuk anlayışında temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında kullanılan ölçütler ışığında bir inceleme yapılmıştır. Bu incelemenin pozitif hukukta olmasa da doğal hukukta bir karşılığı vardır. Zira sevk tedbiri özelinde, hukukun amacı olan adaletin izinin sürülmesi, sevk ve iskân tedbirinin adalet ilkesiyle ne

²⁹⁹ Gürkan, U. (Ocak 2015). “Malta Yargılaması ve Önemi”. *Tesam Akademi Dergisi*, 2 (1), s. 30. Gürkan, U. (2015). “Malta Yargılamaları”. *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 50, s. 126.

³⁰⁰ Doğan, İ. (2016). “Devletler Hukukunda Soykırımdan Sorumluluğun Gelişimi”. Doğan, İ. (Editör). *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları*. Ankara: Astana Yayınları, s. 270.

³⁰¹ Sevk ve İskân Kanunu, Meclis-i Mebusan tarafından alınan 4 Kasım 1918 tarihli kararla iptal edilmiştir (Akkuş, T. “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde”, s. 35.)

Meclis-i Vükela kararıyla, sevk edilen Ermenilerin geri dönüşlerine izin verilmiştir. 21 Ekim 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden; İstanbul, Adana, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Kastamonu, Haleb, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Sivas, Edirne, Aydın vilayetleriyle, İzmit, Bolu, Kütahya, Karesi, Kayseri, Niğde, Menteşe, Antalya, Urfa, Canik, Eskişehir, İçel, Maraş livalarına gönderilen yazı şöyledir: “*Ahval-i harbiye dolayısıyla karar-ı askerî ile bir mahalden çıkarılarak diğer mahalle sevk edilmiş olan bilumum ahalinin çıkarıldıkları mahallere avdetlerine müsaade edilmesi Meclis-i Vükela’ca takarrur etmiş olduğundan avdete tâlib olanlara müsaade edilecektir.*” BOA. HR. SYS, 2569/1_2. 21 Ekim 1918. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 395-396.

ölçüde örtüştüğünün değerlendirilmesi önemlidir. Bu amaçla, zaman ve mekân bağlamından dışarı çıkarılmadan, sevk ve iskân tedbirinin ölçülülüğü incelenmiştir.

1.5.1. Ermeni Sevk ve İskanı Karar ve Uygulamalarının Kanun-ı Esasi Dönemindeki Hukuk Anlayışına Uygunluğu

Sevk ve iskânın uygulandığı dönemde Osmanlı Devleti’ni hukuk devleti prensipleriyle bağlayan ulusal ve uluslararası bir hukuk normu bulunmadığı gibi, bu dönemde dünyada da hukuk devleti anlayışı henüz yerleşmemiştir. Hiçbir zaman feodal bir devlet olmayan Osmanlı Devleti mülk devlet kabul edilemez; reayanın, can ve mal güvenliğine sahip olması³⁰², yönetici sınıfın zulmüne karşı korunması, yargı güvencesine sahip olması³⁰³ dikkate alındığında, polis devlet de değildir; hukuk devletinin iki esaslı unsuru olan adalet ve eşitliğin tesisine yönelik kural ve uygulamalar dikkate alındığında, hukuk devleti anlayışına yakın olduğu söylenebilir³⁰⁴. Çağdaşı devletlerle kıyaslandığında, temel hak ve hürriyetler, yargı bağımsızlığı, devletin sorumluluğu, idarenin kanuniliği, suç ve cezaların kanuniliği ilkesi gibi hukuk devletinin esaslı unsurları bakımından önemli mesafeler alınsa da kuvvetler ayrılığı, yasamanın denetimi ve demokrasi gibi prensipler benimsenmediğinden bugünkü anlamıyla bir hukuk devleti olduğunu söylemek mümkün değildir³⁰⁵.

Cumhuriyet öncesi dönemde, yerel idareciler hakkında şikâyetleri dinlemek üzere taşra meclislerinin, merkezde ise Şûray-ı Devlet’in kurulması, idare hukuku, idari yargı, idarenin sorumluluğu ve son tahlilde hukuk devletine doğru önemli adımlardır; ancak özel hukuk-kamu hukuku ayrımı ve idari tasarruf kavramının henüz söz konusu olmadığı bu

³⁰² Osmanlı Devleti’nde devlet iktidarının sınırlandırılması ve temel hak ve hürriyetlerin korunmasına yönelik ilk anayasal gelişme olan 1808 Sened-i İttifak’tan önce Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde de, Müslümanların yanında, ehl-i kitap olan gayrimüslimler bir başka deyişle zımmiler de adaletle yönetilmiş; zımmilerin can ve mal güvenliği, konut dokunulmazlığı, din ve ibadet özgürlüğü, eğitim hakları zimmet sözleşmesi ile ödenen vergiler karşılığında güvence altına alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cin, H., Akyılmaz, G. (2017). *Türk Hukuk Tarihi*. (Dokuzuncu Baskı). Konya: Sayram Yayınları, s. 189-221.

³⁰³ Akyılmaz, G. (1999). “Osmanlı Devletinde Reaya Kavramı ve Devlet Reaya İlişkileri”. *Osmanlı Cilt 4*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 41.

³⁰⁴ Akyılmaz, B., Sezginer, M., Kaya, C. (Kasım 2014). *Türk İdare Hukuku*. (Beşinci Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 106-107.

³⁰⁵ Akyılmaz, B., Sezginer, M., Kaya, C. *Türk İdare Hukuku*, s. 107.

dönemde, idarenin sorumluluğu ve yargısal denetimi ezcümle hukuk devletinin varlığı telakki edilemez³⁰⁶.

Hukuk devletinin, buna bağlı olarak idarenin hukuka bağlılığının, idarenin sorumluluğunun ve denetiminin gerçek anlamda doğuşu ve gelişimi Cumhuriyet döneminden sonradır³⁰⁷. Öyleyse hukuk devleti anlayışının Osmanlı Devleti ve dünyada kabul görmediği Büyük Savaş döneminde yapılan sevk ve iskân uygulamalarının, hukuk devleti ölçütlerini karşılamadığından hareketle hukuki/siyasi sonuçlara ulaşmak metodolojik olarak hatalıdır.

Sevk ve İskân Kanunu'nun kabul edildiği dönemde, anayasanın üstünlüğü ilkesi kabul edilmiş, ancak anayasal yargı sistemi kabul edilmemiştir. Bir başka deyişle, Kanun-ı Esasi'nin 115. maddesinde³⁰⁸ Anayasa'nın üstünlüğü ve bağlayıcılığına, dolayısıyla normlar hiyerarşisindeki yerine işaret edilmiştir. Kanun-ı Esasi'nin 116. maddesinde³⁰⁹, anayasa değişikliği bakımından kanunlardan daha zor değiştirme şartları getirilmiş; dolayısıyla katı anayasa sistemi benimsenmiştir. Ancak Kanun-ı Esasi'de anayasal yargı kolu öngörülmediği gibi, genel mahkemelere kanunların anayasaya uygunluğunu denetleme yetkisi verilmemiş, uygulamada da genel mahkemeler, anayasal denetim yapma yoluna gitmemiştir³¹⁰.

³⁰⁶ Çağlayan, R. (2007). *Tarihsel, Teorik ve Pratik Yönleriyle İdarenin Kusursuz Sorumluluğu*. (Birinci Baskı). Ankara: Asil Yayın Dağıtım, s. 101.

³⁰⁷ 1924 Anayasası m. 51'de "İdari dava ve ihtilafları rüyet ve hal, Hükümetçe ihzar ve tevdi olunacak kanun layihaları ve imtiyaz mukavele ve şartnameleri üzerine beyanı mütalâa ... etmek üzere bir Şûra-ı Devlet teşkil edilecektir.", demek suretiyle idari dava ve idari ihtilafların "rüyet ve halli" bir başka ifadeyle görülmesi ve çözüme kavuşmasına işaret edilmiştir. Böylece, yeni kurulan Cumhuriyet idaresinin sorumluluğunu ortaya koyacak ve geliştirecek olan idari yargının temelleri atılmıştır. Anılan Kanunun 19. maddesinde geçen "İdari mukarrerat ve muamelat hakkında salahiyyet, şekil, esas ve maksat cihetlerinden biri ile kanuna yahut nizamın muhalefetlerinden dolayı iptali için alakdarlar canibinden ikame edilen idari davalardan..." ve "Rü'yet-i mehakim-i adliyenin vazifesi harivinde bulunan mesail hakkında idari muamelat ve mukarrarattan dolayı hukuku muhtel olanlar tarafından ikame olunan davalar..." ifadeler ile bugünkü ifadelerle olmasa da iptal ve tam yargı davalarına işaret edildiği ve idarenin sorumluluğu anlayışının pozitif hukukta kabul edildiği söylenebilir. Çağlayan, R. *Tarihsel, Teorik ve Pratik Yönleriyle İdarenin Kusursuz Sorumluluğu*, s. 102-103. Anayasa m. 51 ile kurulması öngörülen Şûrayı Devlet, 23 Kasım 1925 tarih ve 669 sayılı Şûrayı Devlet Kanunu ile kurulmuş ve fiilen 6 Temmuz 1927'de göreve başlamıştır Alan, N. "İdari Yargının Dünü, Bugünü, Sorunlar ve Çözümü". *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 1998/2, s. 519.

³⁰⁸ **Madde 115-** Kanunu Esasinin bir maddesi bile hiçbir sebep ve bahane ile tatil veya icradın iskat edilemez.

³⁰⁹ **Madde 116** - Kanuna Esasinin mevaddı mundericesinden bazılarının icabı hâle ve vakte göre tagyir ve tadiline lüzumu sahih ve kat'i görüldüğü hâlde zikri ati şerait ile tadili caiz olabilir. Şöyle ki Heyeti Vükela veya Heyeti Âyan veya Heyeti Mebusan tarafından işbu tadile dair bir teklif vuku bulduğu hâlde evvelâ Meclisi Mebusanda azayı mürettebenin **sülûsan ekseriyetile** kabul olunur ve kabul Meclisi Âyanın kezalik sülûsan ekseriyetile tasdik edildikten sonra iradei seniye dahi o merkezde sudur eder ise tadilâtı meşruha düsturülamel olur ve Kanunu Esasinin tadili teklif olunan bir maddesi bervecchi meşruh müzakeratı lazimesinin icrasile iradei seniyesinin suduruna kadar hüküm ve kuvvetini kaip etmeksizin meriyülcra tutulur.

³¹⁰ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 864.

Anayasa yargısının var olduğu bir sistemde, anayasanın üstünlüğü ilkesi, önce yasama organına ve ardından anayasaya uygunluk denetimi yapmakla görevli organa hitap edecektir. Anayasa yargısının bulunmadığı Kanun-ı Esasi sisteminde ise anayasanın üstünlüğü ilkesi sadece yasama organına hitap edecek³¹¹; Anayasa, yasama organına, Anayasaya aykırı kanun koymamak yönünde bir yükümlülük yükleyecek ancak Anayasaya aykırılık kararı vermeye yetkili bir organ bulunmadığından, Anayasaya aykırı kanunlar hiçbir zaman iptal edilemeyecek, Anayasaya uygun varsayılarak uygulanmaya devam edilecektir. Kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi bulunmasa da, bir başka deyişle anayasaya aykırı kanunların iptal edilebilmesini sağlayan ve bu sayede yasama organını anayasal sınırlar içinde kanun yapmaya sevk eden zorlayıcı bir sistem bulunmasa da, üst norm niteliğindeki Kanun-ı Esasi, kanunlar üzerinde bağlayıcı ve üstün olduğundan, Sevk ve İskân Kanunu'nun Kanun-ı Esasi'ye uygun olması gerekir; nitekim yapılacak incelemede de uygun olduğu müşahade edilmiştir.

Sevk ve iskân kararının, kabul edildiği dönemin hukuk anlayışına uygunluğu hakkında değerlendirmede bulunurken, sevk ve iskân kararının içinde doğduğu hukuki ve siyasi atmosfer ortaya konmalıdır. Sevk ve iskân kararı, sıkıyönetim rejimi ile yürütülen bir savaş sürecinde alınmıştır, bu özelliği itibarıyla olağan dönem değil olağanüstü dönemlerde uygulanan hukuk rejimi çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Osmanlı Devleti'nde, 19 Ekim 1912'de ilan edilen ve 11 Ekim 1919 tarihinde kaldırılan sıkıyönetim; Balkan Harbi ve onu takip eden Büyük Savaş süresince 7 yıl 14 gün kesintisiz sürmüştü³¹²; bu zaman zarfında sıkıyönetim, Kanun-ı Esasi m. 113 ve m. 36 kapsamında anayasal bir zeminde uygulanmıştır.

Sıkıyönetim rejiminin çerçevesinin çizildiği Kanun-ı Esasi m. 113³¹³'e göre Hükûmet tarafından ilan edilen sıkıyönetim süresince, kanunlar ve nizam-ı mülkiye geçici olarak

Anılan dönemde anayasa yargısının bulunmaması son derece normaldir. Dünyada ilk Anayasa Mahkemelerinin kuruluşu yirminci yüzyılın ilk çeyreğine rastlar. İlk anayasa mahkemesi, 1920 yılında Avusturya'da kurulmuştur. Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 865.

³¹¹ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 59-61.

³¹² Ertuğ, H. R. "Memleketimizde Fevkalade Hâl Rejimleri", s. 74.

³¹³ Kanun-ı Esasi m. 113, 1909 tarihinde değiştirilmiş, padişahın sürgün yetkisi maddeden çıkarılmıştır. Maddenin son hâli şöyledir:

Madde 113- Mülkün bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğini müeyyid asar ve emarat görüldüğü hâlde Hükûmet-i seniye'nin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten (idare-i örfiye) ilanına hakkı vardır. (İdare-i örfiye)

askıya alınır; sıkıyönetimin uygulandığı mahallerin idaresi "nizam-ı mahsus" yani özel düzenlemeler ile belirlenir.

Kanun-ı Esasi m. 113'te işaret edilen, sıkıyönetimin uygulandığı mahallerin idaresini düzenleyen özel düzenlemelerden olan ve Kanun-ı Esasi m. 36 kapsamında kanun hükmünde kararname niteliğinde olan³¹⁴ 24 Ramazan 1294 (5 Ekim 1877) ve 25 Mayıs 1940 tarihleri arasında yürürlükte kalan İdare-i Örfiye Kararnamesi, konumuz bakımından önemlidir.

İdare-i Örfiye Kararnamesi m. 2'ye göre, sıkıyönetimin ilan edilmesiyle, Kanun-ı Esasi'nin, kanunların ve mülkiye nizamının İdare-i Örfiye Kararnamesi'ne aykırı hükümleri, sıkıyönetim süresince geçici olarak askıya alınır; m. 3'e göre, hükûmet-i mülkiyenin haiz olduğu yetkiler, sıkıyönetim süresince, hükûmet-i askeriyeye intikal eder³¹⁵. İdare-i Örfiye Kararnamesi m. 6'ya göre hükûmet-i askeriyenin görev ve yetkileri şöyledir³¹⁶: (1) Gerekli görülen kişilerin gece ve gündüz ikametgâhlarının aranması. (2) **Şüpheli ve sabıkalı kişilerin başka bölgelere gönderilmesi.** (3) Silah ve cephanelerin toplanması. (4) Basın ve yayının sınırlanması. (5) Derneklerin kapatılması.

kavanin ve nizam-ı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup (idare-i örfiye) tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizam-ı mahsus ile tayin olunacaktır.

Gözübüyük, A., Ş. *Türk Anayasa Metinleri*, s. 29, 36.

³¹⁴ Bu husus, TBMM'nin 24 Teşrinievvel 1336 tarihli 1. Devre 1. İçtimasında, Kütahya mebusu Haydar Bey tarafından da dile getirilmiş ve Gizli Celse Zabıtlarına şöyle yansımıştır:

"İsminden dahi anlaşıldığı üzere İdare-i Örfiye Kararnamesi Meclis-i Mebusanca kabul edilmemiş bir layihadır. Yani efendiler, idare-i örfiye kararnamesi henüz Mebusanca tasdik edilmemiş kararname hâlinde, kanun değildir. Kararname; Hükûmetçe tanzim olunur, irade-i seniyeye iktiran eder. Meclis-i Mebusan içtima ettiği takdirde mevki-i müzakereye vazedilir ve Meclisin tasdikine kadar bu, kararnamedir. Meclis-i Mebusanın tasdikından geçen, kanundur. İdare-i örfiye kararnamesi henüz kararnamedir."

TBMM'nin 24 Teşrinievvel 1336 tarihli 1. Devre 1. İçtiması Gizli Celse Zabıtları, TBMM Resmî İnternet Sitesi Web: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT01/gcz01001089.pdf> adresinden 11.10.2017'de alınmıştır.

³¹⁵ Şensoy, N. "Osmanlı İmparatorluğunun Sıkıyönetime Müteallik Mevzuatı Üzerine Sentetik Bir Deneme", s. 99.

³¹⁶ "a) Lüzum görülen eşhasın gece ve gündüz ikametgâhlarını taharri,

b) Şüpheli ve sabıkalı güruhundan olup Hükûmet tarafından ahzı girift olunanları ve İdare-i örfiye muntakasında ikametgâhlar olmayanları mahall-i ahara tart ve teb'it,

c) Ahalinin esliha ve cephanesini toplama,

ç) Zihinlerde korku ve dehşet uyandıracak muzır neşriyatı muhtevi Gazeteleri derhâl tatil

d) Her türlü cemiyetleri men"

Şensoy, N. "Osmanlı İmparatorluğunun Sıkıyönetime Müteallik Mevzuatı Üzerine Sentetik Bir Deneme", s. 99.

Kanun-ı Esasi, İdare-i Örfiye Kararnamesi ve Sevk ve İskân Kanunu'nun öngördüğü düzenlemeler doğrultusunda gerçekleşen uygulamalarla, eşitlik ilkesi³¹⁷ ve bazı hak ve hürriyet askıya alınmış³¹⁸; olağan hâllerde hukuka aykırı olan bu durum, savaş hâllerinde geçerli olan sıkıyönetim rejimi ile hukuka uygun hâle gelmiştir.

Sevk ve iskân uygulamasının hukuki dayanağını oluşturan İdare-i Örfiye Kararnamesi m. 6/2³¹⁹ ve Sevk ve İskân Kanunu m. 2³²⁰'yle, günümüzde kabul edilen yerleşme ve seyahat hürriyetine müdahale edilmiştir. Ancak bu müdahalenin seyahat hürriyeti özelinde Kanun-ı Esasi'ye konu bakımından aykırı olduğu söylenemez; zira Kanun-ı Esasi'de seyahat hürriyetine yer verilmemiştir.

Sevk ve İskân Kanunu, lafzı itibarıyla, eşitlik ilkesine uygundur. Sevk ve İskân Kanunu m. 2'de yer alan "*Ordu ve müstakil kolordu ve tümen komutanları askerî gereklere dayanan veya casusluk hiyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar halkını tek tek veya toplu olarak diğer bölgelere sevk ve iskân ettirebilirler.*" ifadesinde, yerleri değiştirilecek kişiler bakımından herhangi bir din, mezhep, ırk, cinsiyet gibi ayrımlar öngörülmemiştir. Bu bağlamda kanun, metin itibarıyla eşitlik ilkesine uygun olsa da; bu Kanun'a dayanarak tesis edilen bireysel işlemlerde, bu Kanun'un uygulanmasını göstermek ve emrettiği işleri belirtmek üzere çıkarılan tüzük ve yönetmeliklerde (nizamname ve talimatnameler) ve arşiv belgelerine yansıyan Devletin iç yazışmalarında, doğrudan Ermenilerin işaret edildiği görülür. Olağan dönemlerde eşitlik ilkesini düzenleyen Kanun-ı Esasi m. 17'ye aykırı olan bu uygulama, sıkıyönetim rejimi çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Kanun-ı Esasi m. 113'e göre, savaş hâllerinde özel düzenlemelere gidilebilir. Kanun-ı Esasi'de işaret edilen özel düzenlemelerden İdare-i Örfiye Kararnamesi m. 2'ye göre, sıkıyönetim ilan edilmesiyle, Anayasanın, kanunların ve mülkiye nizamının, İdare-i Örfiye Kararnamesi'ne aykırı hükümlerinin sıkıyönetim süresince geçici olarak askıya

³¹⁷ **Kanun-ı Esasi madde 17** – Osmanlıların kaffesi huzur-u kanunda ve ahval-i diniye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuk ve vezaifinde mütesavidir.

³¹⁸ Kanun-ı Esasi'nin sansür yasağını/basın hürriyetini düzenleyen 12. maddesi; konut dokunulmazlığını düzenleyen 22. maddesi; dernek kurma hakkını düzenleyen 120. maddesi askıya alınmıştır.

³¹⁹ Madde 6/2 uyarınca "*şüpheli ve sabıkalı kişiler başka bölgelere gönderilebilir.*"

³²⁰ Madde 2 uyarınca, "*ordu ve müstakil kolordu ve tümen komutanları askerî gereklere dayanan veya casusluk hiyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar halkını tek tek veya toplu olarak diğer bölgelere sevk ve iskân ettirebilirler.*"

alınabileceği; m. 6'ya göre şüpheli ve sabıkalı kişilerin başka bölgelere gönderilebileceği yönündeki düzenlemeler göz önüne alındığında; alınan tedbirin, döneminin mer'i mevzuatına ve kanun devleti ilkesine uygun olduğu görülür.

1.5.2. Ermeni Sevk ve İskân Karar ve Uygulamalarının Günümüzdeki Hukuk Anlayışı -1982 Anayasası ve AİHS- Işığında İncelenmesi

Sevk ve iskân kararını, günümüzde 1982 Anayasası ve AİHS m. 15 ile öngörülen, olağanüstü hâllerde hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında kullanılan ölçütler ışığında değerlendirmekte, bir başka ifadeyle döneminin savaş gerekleriyle orantılı olup olmadığını incelemekte yarar vardır. Bu incelemenin amacı, bir asır önce uygulanan sevk tedbirinin günümüzün hukuk anlayışına uygunluğunu incelemek değildir; keza bu metodolojik olarak da hatalıdır. Bu incelemenin amacı, sevk tedbirini, zaman ve mekân bağlamı içinde, hukukun amacı olan adalet terazisinde tartmaktır. Şüphesiz böyle bir incelemenin sübjektif yargılardan arındırılması fevkalade önemlidir. Objektif bir sonuca ulaşmak amacıyla, günümüzde olağanüstü hâllerde hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında kullanılan ölçütler kılavuz alınacaktır. Bu amaçla, sevk ve iskân kararının sıkıyönetim rejimi ile yürütülen bir savaş sürecinde alındığı noktasından hareket edilecek; savaş halinde uygulanan hukuk rejimi çerçevesinde 1982 Anayasası ve AİHS ilkeleri ışığında bir inceleme yapılacaktır.

1982 Anayasa'nın, "yerleşme ve seyahat hürriyeti" başlıklı 23. maddesinde, herkesin yerleşme ve seyahat hürriyetine sahip olduğu ifade edilmiş, bu hürriyetin ancak vatandaşlık ödevi, ceza soruşturması veya kovuşturması sebebiyle sınırlanabileceği belirtilerek özel sınırlandırma nedenleri sayılmıştır. Seyahat hürriyeti de dâhil olmak üzere tüm hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusunda, olağan dönemler için Anayasa m. 13³²¹; olağanüstü hâller, seferberlik ve savaş hâlleri için ise m. 15 genel güvenceler getirmiştir.

Günümüzde kabul edilen olağanüstü hâl rejimi ile Kanun-ı Esasi döneminde öngörülen rejim birbirleriyle büyük ölçüde örtüşür. Sıkıyönetim ilanının düzenlendiği Kanun-ı Esasi m. 113'ün 1982 Anayasasındaki izdüşümü, m. 119³²², dur. 1876 Anayasası m.

³²¹ Anayasa m. 13 uyarınca sınırlamalar, hakkın özüne dokunamaz, ancak kanunla düzenlenebilir, sadece Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere dayanabilir, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.

³²² **Olağanüstü hâl yönetimi**

Madde 119- Cumhurbaşkanı; savaş, savaşı gerektirecek bir durumun başgöstermesi, seferberlik, ayaklanma, vatan veya Cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışma, ülkenin ve milletin bölünmezliğini içten veya

113'te işaret edilen İdare-i Örfiye Kararnamesi'nin günümüzdeki izdüşümü ise Anayasa m. 119/5'te işaret edilen 13.05.1971 tarihli 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'dur.

1982 Anayasası, olağanüstü hâl rejimini m. 119 ve m. 15 çerçevesinde düzenlemiştir. Anayasa m. 119/5'e göre, olağanüstü hâllerde, 15. maddedeki ilkeler doğrultusunda hürriyetlerin nasıl sınırlandıracağı veya durdurulacağı kanunla düzenlenir. Sıkıyönetim Kanunu m. 3³²³, sıkıyönetim komutanının görev ve yetkileri düzenlenmiştir. Sıkıyönetim

dıştan tehlikeye düşüren şiddet hareketlerinin yaygınlaşması, anayasal düzeni veya temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelik yaygın şiddet hareketlerinin ortaya çıkması, şiddet olayları nedeniyle kamu düzeninin ciddi şekilde bozulması, tabii afet veya tehlikeli salgın hastalık ya da ağır ekonomik bunalımın ortaya çıkması hallerinde yurdun tamamında veya bir bölgesinde, süresi altı ayı geçmemek üzere olağanüstü hal ilan edebilir.

Olağanüstü hâl ilanı kararı, verildiği gün Resmî Gazetede yayımlanır ve aynı gün Türkiye Büyük Millet Meclisinin onayına sunulur.

Türkiye Büyük Millet Meclisi tatilde ise derhal toplantıya çağırılır; Meclis gerekli gördüğü takdirde olağanüstü hâlin süresini kısaltabilir, uzatabilir veya olağanüstü hâli kaldırabilir.

Cumhurbaşkanının talebiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi her defasında dört ayı geçmemek üzere süreyi uzatabilir. Savaş hâllerinde bu dört aylık süre aranmaz.

Olağanüstü hâllerde vatandaşlar için getirilecek para, mal ve çalışma yükümlülükleri ile 15 inci maddedeki ilkeler doğrultusunda temel hak ve hürriyetlerin nasıl sınırlandıracağı veya geçici olarak durdurulacağı, hangi hükümlerin uygulanacağı ve işlemlerin nasıl yürütüleceği kanunla düzenlenir.

Olağanüstü hâllerde Cumhurbaşkanı, olağanüstü hâlin gerekli kıldığı konularda, 104 üncü maddenin onyedinci fıkrasının ikinci cümlesinde belirtilen sınırlamalara tabi olmaksızın Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilir. Kanun hükmündeki bu kararnameler Resmî Gazetede yayımlanır, aynı gün Meclis onayına sunulur.

Savaş ve mücbir sebeplerle Türkiye Büyük Millet Meclisinin toplanamaması hâli hariç olmak üzere; olağanüstü hâl sırasında çıkarılan Cumhurbaşkanlığı kararnameleri üç ay içinde Türkiye Büyük Millet Meclisinde görüşülür ve karara bağlanır. Aksi hâlde olağanüstü hâllerde çıkarılan Cumhurbaşkanlığı kararnamesi kendiliğinden yürürlükten kalkar.

³²³ **Madde 3** - Sıkıyönetim Komutanı; sıkıyönetim bölgesinde genel güvenlik, asayiş ve kamu düzenini korumak ve sağlamakla görevlidir. Ayrıca, gerektiği hâllerde aşağıda yazılı tedbirleri almaya yetkilidir.

a) Konutları ve her türlü dernek, siyasi parti, sendika, kulüp gibi teşekküllere ait binaları, işyerleri ile özel ve tüzel kişilikleri haiz (Özerk müesseseler dâhil) müesseseler ve bunlara ait müştemilat ve her türlü kapalı ve açık yerleri mektup, telgraf ve sair mersuleleri ve kişilerin üzerlerini herhangi bir müracaat, talep ve karara lüzum olmaksızın aramak ve bunlardan sübut vasıtaları olan yahut zor alıma tabi bulunan eşyayı zaptetmek;

b) Türkiye Radyo - Televizyon Kurumunun yayımları dâhil olmak üzere telefon, telsiz, radyo, televizyon gibi her çeşit araçlarla yapılan yayım ve haberleşmeye sansür koymak, kayıtlamak veya durdurmak ve hizmetin gerektirdiği ahvalde bunlardan öncelikle faydalanmak;

c) Söz, yazı, resim, film ve sesle yapılan her türlü yayım, haberleşme, mektup, telgraf vesair mersuleleri kontrol etmek; gazete, dergi, kitap ve diğer yayınların basımını, yayımını, dağıtımını, birden fazla sayıda bulundurulmasını veya taşınmasını veya sıkıyönetim bölgesine sokulmasını yasaklamak veya sansür koymak; sıkıyönetim komutanlığınca basımı, yayımı ve dağıtılması yasaklanan kitap, dergi, gazete, broşür, afiş, bildiri, pankart, plak, bant gibi bilcümle evrakı, yayım ve haberleşme araçlarını toplatmak; bunları basan matbaaları, plak ve bant yapım yerlerini kapatmak, müsaderesine karar verilmemekle birlikte, sıkıyönetim komutanlıklarınca sahiplerine iadesinde sakınca görülenlerin imhası için gerekli önlemleri almak; yayına yeni girecek gazete ve dergilerin çıkarılmasını izne bağlamak;

d) Kamu düzeni, Devlet kuvvetleri, kişi hürriyeti, kamu selameti aleyhine işlenen cürümlerle, adam öldürmek veya kişilere karşı müessir fiilde bulunmak suçlarından hükümlülüğü bulunanlardan veya genel emniyet gözetim altında olanlardan veya sıkıyönetim bölgesinde belirli bir ikametgâhı olmayanlardan veya diğer şüpheli olan veya genel güvenlik ve kamu düzeni bakımından zararlı faaliyette bulundukları anlaşılan kişilerden gerekli görülenlerin sıkıyönetim bölgesi içinde yerlerini değiştirmek, veya bu bölge içinde belirli

komutanı, kanunla kendisine verilen yetkileri kullanarak, konut dokunulmazlığı ve özel hayatın gizliliği (m. 3/a), sansür yasağı (m. 3/b), haberleşmenin gizliliği (m. 3/c), **yerleşme ve seyahat hürriyeti (m. 3/d,k,l)**, grev lokavt hakkı (m. 3/f), toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı (m. 3/g), dernek kurma hakkı (m. 3/g), eğitim ve öğretim hakkı (m. 3/o) gibi birçok anayasal hak ve hürriyeti sınırlandırılabilir, kısmen ve tamamen durdurabilir.

yerlere girmelerini veya yerleşmelerini yasaklamak, sıkıyönetim bölgesi içinde bulunmaları sakıncalı görülenleri de sıkıyönetim bölgesi dışına çıkarmak;

Genel güvenlik ve kamu düzeni bakımından zararlı faaliyette bulunanlardan gerekli görülenler sıkıyönetim komutanının takdiriye göre beş yılı geçmemek üzere sıkıyönetim bölgesi dışına çıkarılarak İçişleri Bakanlığınca belirlenecek yerlerde ikamete mecbur tutulurlar.

e) Her türlü silahlar, cephaneler, bombalar, tahrip maddeleri, patlayıcı maddeler, radyoaktif maddeler veya gazların yahut benzeri maddelerin bulundurulmasını, hazırlanmasını, yapılmasını veya naklini yasaklamak ve bunlar ile bunların hazırlanmasına veya yapılmasına yarıyan eşya alet veya araçların teslimi için emirler vermek, toplamak;

f) Grev, lokavt yetkilerinin kullanılmasını, irade beyanı, referandum gibi sendikal faaliyetleri sürekli olarak durdurmak veya izine bağlamak;

Tahrip, yağma, işgal, fiili durum, boykot, iş yavaşlatılması, çalışma özgürlüğünün kısıtlanması ve işyerlerinin kapatılması gibi hareketleri yasaklamak, önlemek veya önleyici tedbirleri almak;

g) Kapalı veya açık yerlerde her türlü toplantıları veya gösteri yürüyüşlerini yasaklamak, izine bağlamak yapılacağı açık ve kapalı yerleri tayin ve tahsis etmek, izine bağladığı her türlü toplantıyı kontrol altında tutmak veya izlemek, yeni dernek, resmi senetle kurulabilen vakıf ve teşekküllerin kuruluşlarını izine bağlamak, ayrıca her türlü dernek, vakıf ve teşekküllerin çalışmalarını durdurmak veya bunları izine bağlamak;

h) Zaruri ihtiyaç maddelerini yapan, üreten, depolayan, nakleden, satan ticari ve sınai müesseseleri lüzumu hâlinde kontrol etmek ve bu maddeleri stok eden, fahiş fiyatla satan, imalatını durduran veya yavaşlatan, nakletmeyenler hakkında işlem yapmak ve ihtiyaçların gerektirdiği tedbirleri almak veya aldırarak, tedbir almayan yerleri kapatmak;

i) Lokanta, lokal, gazino, kahvehane, birahane, meyhane, tiyatro, sinema, bar, diskotek, taverna, dansing ve benzeri eğlence yerleri ile kulüp vesair oyun salonlarını, otel motel, kamping ve bunlara benzer yerleri kontrol etmek, kapatmak veya bunların açılma ve kapanma zamanlarını tayin etmek ve sınırlamak;

j) Kara, deniz ve hava trafik düzenine ilişkin tedbirleri almak, güvenlik amacıyla ulaştırma araçlarının bölgeye giriş ve çıkışlarını kayıtlamak veya yasaklamak;

k) Sıkıyönetim bölgesine girmek ve bu bölgeden çıkmak isteyenler hakkında kayıtlar koymak;

l) Sokağa çıkmayı kayıtlamak ve yasaklamak ve gerektiğinde sivil savunma tedbirlerinin tümünü veya bir kısmını aldırarak;

m) Sıkıyönetim bölgesindeki her türlü kamu ve özel kuruluşlara gerekli tedbirleri aldırarak; Lüzumu hâlinde sıkıyönetim bölgesindeki hazine, kamu iktisadi teşebbüsleri teşekkülleri ve müesseseleri ile özel idare, belediye ve bankalara ait bina, araç ve personelden yararlanmak;

n) Bakanlar Kurulunun sıkıyönetimle ilgili kararlarını yürütmek;

o) Temel, orta ve yükseköğretim kurumlarında geçici olarak öğretim ve eğitime ara vermek veya yetkili kişi ve bu kurumların yetkili kurullarınca geçici veya sürekli olarak eğitime ara verilmesi kararlarını kaldırmak veya kısaltmak;

p) Sıkıyönetim bölgesi içinde bulunmaları sakıncalı görülerek; sıkıyönetim bölgesi dışına çıkarılan öğrencilerin, geçici veya devamlı olarak okudukları eğitim ve öğretim kurumlarından ilişkilerini kestirmek, bu amaçla ilgililere anılan kurumların özel mevzuat hükümlerini uygulamak;

r) Anayasanın 122'nci maddesine göre, sıkıyönetimin ilanına ve devamına sebep olan hâllerin Türkiye Cumhuriyeti sınırları ve mücavir yurt bölgelerimiz üzerinde cereyan etmesi ve eylemcilerin eylemlerini müteakip komşu ülke topraklarına sığındıklarının tespit edilmesi durumunda, ilgili komşu ülke ile Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti arasında varılacak mutabakat çerçevesinde, sıkıyönetim komutanı, eylemcileri ele geçirmek veya tesirsiz hâle getirmek maksadı ile, her defasında Genelkurmay Başkanlığı kanalı ile Hükûmetin müsaadesi tahtında, ihtiyaca göre, kara, hava veya deniz kuvvetleri unsurları ile mahdut hedefli sınır ötesi harekât planlayıp icra etmek.

Bu maddede sayılan yetkilerin kullanılması sırasında milletlerarası hukukun diplomatik temsilcilikler ve mensuplarına tanıdığı ayrıcalık ve dokunulmazlıklar ile yasama dokunulmazlığına ilişkin Anayasa hükümleri saklıdır.

Konut dokunulmazlığı, yerleşme ve seyahat hürriyetlerinin durdurulmasını düzenleyen ve bu yönüyle konumuz açısından önemli olan Sıkıyönetim Kanunu m. 3/d,k,l şöyledir:

“Sıkıyönetim Komutanı, ... gerektiği hâllerde aşağıda yazılı tedbirleri almaya yetkilidir. ...

d) ... şüpheli olan veya genel güvenlik ve kamu düzeni bakımından zararlı faaliyette bulundukları anlaşılan kişilerden gerekli görülenlerin sıkıyönetim bölgesi içinde yerlerini değiştirmek, veya bu bölge içinde belirli yerlere girmelerini veya yerleşmelerini yasaklamak, sıkıyönetim bölgesi içinde bulunmaları sakıncalı görülenleri de, sıkıyönetim bölgesi dışına çıkarmak;

Genel güvenlik ve kamu düzeni bakımından zararlı faaliyette bulunanlardan gerekli görülenler sıkıyönetim komutanının takdirine göre beş yılı geçmemek üzere sıkıyönetim bölgesi dışına çıkarılarak İçişleri Bakanlığınca belirlenecek yerlerde ikamete mecbur tutulurlar. ...

k) Sıkıyönetim bölgesine girmek ve bu bölgeden çıkmak isteyenler hakkında kayıtlar koymak; l) Sokağa çıkmayı kayıtlamak ve yasaklamak ve gerektiğinde sivil savunma tedbirlerinin tümünü veya bir kısmını aldirmek.”

Olağanüstü hâllerde hak ve hürriyetlerin sınırlandırılma ve durdurulma rejimini düzenleyen Anayasa m. 15’e göre:

“Savaş, seferberlik veya olağanüstü hâllerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasa’da öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir.

Birinci fıkrada belirlenen durumlarda da, savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler dışında, kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz.”.

Bu maddede temel hak ve hürriyetlerin, (1) savaş, seferberlik veya olağanüstü hâllerde, (2) kısmen ve tamamen durdurulabileceği³²⁴, (3) Anayasa m. 13'te ve tek tek hak ve hürriyetlerin düzenlendiği maddelerde yer alan güvencelerin geçersiz olduğu, ancak (4) milletlerarası hukuktan doğan yükümlülüklerin ve (5) ölçülülük ilkesinin ihlal edilemeyeceği; (6) çekirdek alana dokunulamayacağı düzenlenmiştir.

O hâlde 1982 Anayasası ve AİHS ilkeleri ışığında sevk ve iskân kararı, bu altı başlıkta incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılır:

(1) Sevk ve iskân kararı savaş döneminde alınmış bir karardır.

(2) Sevk ve İskân Kanunu, 1982 Anayasası m. 23³²⁵, te ve AİHS 4 No.lu Protokol m. 2³²⁶, de düzenlenen seyahat ve yerleşme hürriyetini durdurmuştur. Anayasa m. 119/5'e göre, olağanüstü hâllerde hürriyetlerin nasıl sınırlanacağı veya durdurulacağı kanunla düzenlenir. Maddede işaret edilen Sıkıyönetim Kanunu m. 3/d,k,l uyarınca, sıkıyönetim komutanı, gerekli gördüğü hâllerde, gerekli gördüğü kişilerin sıkıyönetim bölgesi içinde yerlerini değiştirebilir, bu bölge içinde belirli yerlere girmelerini veya yerleşmelerini yasaklayabilir, sıkıyönetim bölgesi içinde bulunmaları sakıncalı görülenleri, sıkıyönetim bölgesi dışına

³²⁴ Durdurmada, sınırlamaya kıyasla hak ve hürriyetlere daha geniş bir müdahale vardır, durdurulan hakkın kullanımı kısmen veya tamamen olağanüstü hâl süresince askıya alınır veya ortadan kaldırılır; olağanüstü hâl süresi sonunda hak ve hürriyetler üzerindeki bu engel kendiliğinden ortadan kalkar.

Anayasa Mahkemesi'ne göre "temel hak ve özgürlüklerin durdurulması, bunlardan belirli bir süre içinde yararlanılma veya kullanılmalarının olanaksızlığını anlatır." bkz. AYM, E. 2007/4, K. 2007/81, 18.10.2007.

³²⁵ **Yerleşme ve seyahat hürriyeti**

Madde 23– Herkes, yerleşme ve seyahat hürriyetine sahiptir.

Yerleşme hürriyeti, suç işlenmesini önlemek, sosyal ve ekonomik gelişmeyi sağlamak, sağlıklı ve düzenli kentleşmeyi gerçekleştirmek ve kamu mallarını korumak;

Seyahat hürriyeti, suç soruşturma ve kovuşturması sebebiyle ve suç işlenmesini önlemek;

Amaçlarıyla kanunla sınırlanabilir.

Vatandaşın yurt dışına çıkma hürriyeti, ancak suç soruşturması veya kovuşturması sebebiyle hâkim kararına bağlı olarak sınırlanabilir.

Vatandaş sınır dışı edilemez ve yurda girme hakkından yoksun bırakılamaz.

³²⁶ **AİHS 4 No.lu Protokol Madde 2 - Serbest dolaşım özgürlüğü**

1. Bir devletin ülkesi içinde usulüne uygun olarak bulunan herkes, orada serbetçe dolaşma ve ikametgâhını seçebilme hakkına sahiptir.

2. Herkes, kendi ülkesi de dâhil, herhangi bir ülkeyi terk etmekte serbesttir.

3. Bu haklar, ancak ulusal güvenlik, kamu emniyeti, kamu düzeninin korunması, suç işlenmesinin önlenmesi, sağlık ve ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için, demokratik bir toplumda zorunlu tedbirler olarak ve yasayla öngörölmüş sınırlamalara tabi tutulabilir.

4. Bu maddenin 1. fıkrasında sayılan haklar, belli yerlerde, yasayla konmuş ve demokratik bir toplumda kamu yararının gerektirdiği sınırlamalara tabi tutulabilir.

çıkarabilir, beş yılı geçmemek üzere İçişleri Bakanlığı'nca belirlenecek yerlerde ikamete mecbur tutabilir.

(3) Sevk ve İskân Kanunu'yla seyahat ve yerleşme hürriyeti, 1982 Anayasası'nda olağan dönemler için getirilen güvencelerden Anayasa m. 13'te yer alan "ancak kanunla sınırlama" güvencesine ve seyahat hürriyetinin düzenlendiği maddede yer alan özel güvencelere aykırı olarak muvakkat kanunla durdurulmuştur. Ancak olağanüstü hâllerde Anayasa'nın 13. değil 15. maddesi geçerlidir; hak ve hürriyetler, tek tek hak ve hürriyetlerin düzenlendiği maddelerde yer alan özel ve m. 13'te yer alan genel güvenceler ihmal edilerek, cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile sınırlandırılabilir ve/veya durdurulabilir.

(4) Milletlerarası düzenlemeler, sevk ve iskân uygulamasına belirli sınırlar içinde izin verir.

(5) Ölçülülük ilkesine uygunluk aranır.

(6) Sevk ve iskân kararı ile çekirdek alana dokunulmamıştır.

Bu altı başlıktan son üçü daha detaylı incelenmeyi hak eder.

Günümüzde milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ışığında sevk ve iskân kararını incelerken, AİHS'in serbest dolaşım özgürlüğünü düzenleyen 4 No.lu Protokol m. 2, ayrımcılık yasağını düzenleyen m. 14³²⁷ ve olağanüstü hâllerde yükümlülüklerin askıya alınmasını düzenleyen m. 15³²⁸ beraber incelenmelidir. AİHS'e göre seyahat hürriyeti, kamu

³²⁷ **Madde 14 - Ayrımcılık yasağı**

Bu Sözleşme'de tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya toplumsal köken, ulusal bir azınlığa aidiyet, servet, doğum başta olmak üzere herhangi başka bir duruma dayalı hiçbir ayrımcılık gözetilmeksizin sağlanmalıdır.

Birleşmiş Milletler Siyasi ve Medeni Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme m. 4/1 –

Sözleşmeciler Taraf Devletler, ulusun yaşamını tehdit eden olağanüstü bir durumun meydana gelmesi ve bunu resmen ilan etmeleri hâlinde, durumun zorunluluklarının kesinlikle gerektirdiği ölçüde, uluslararası hukuktan doğan diğer yükümlülüklerine aykırı düşmeyecek ve ırk, renk, cinsiyet, dil, din, toplumsal köken gibi sebeplerle ayrımcılık içermeyecek şekilde, bu Sözleşmedeki yükümlülüklerinde azaltma yapan tedbirler alabilir.

³²⁸ **Madde 15 - Olağanüstü hâllerde yükümlülükleri askıya alma**

1. Savaş veya ulusun varlığını tehdit eden başka bir genel tehlike hâlinde her Yüksek Sözleşmeciler Taraf, durumun kesinlikle gerektirdiği ölçüde ve uluslararası hukuktan doğan başka yükümlülüklerle ters düşmemek koşuluyla, bu Sözleşme'de öngörülen yükümlülüklerle aykırı tedbirler alabilir.

yararının gerektirmesi hâlinde, ulusal güvenlik, kamu emniyeti, kamu düzeninin korunması amacıyla, demokratik bir toplumda zorunlu tedbirler olarak, kanunda öngörülen sınırlamalara tabi tutulabilir. Ayrımcılık yasağı uyarınca, Sözleşme’de tanınan hak ve hürriyetler, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya toplumsal köken, ulusal bir azınlığa aidiyet, servet, doğum ve başka herhangi bir duruma dayalı hiçbir ayrımcılık gözetilmeksizin sağlanmalıdır. Ancak AİHM’e göre, ayrımın, rasyonel, mâkul, objektif, ölçülü ve haklı bir nedene dayanması hâlinde AİHS m. 14 ihlal edilmiş olmaz; bir başka deyişle m. 14, her türlü ayrımcılıkla ilgili genel bir güvence getirmemekte sadece haksız ve keyfi ayrımcılığı yasaklamaktadır³²⁹. Ayrım, meşru bir amaca yönelmişse ve ulaşılmak istenen amaçla kullanılan araç arasında mâkul ve ölçülü bir ilişki kurulabiliyorsa, AİHS m. 14’ün ihlal edildiği söylenemez³³⁰. Savaş ve benzeri olağanüstü tehlike hâllerinde, durumun gerektirdiği ölçüye uygun olmak kaydıyla Sözleşme’de öngörülen yükümlülüklerle aykırı tedbirler alınabilir; ancak çekirdek alan olan meşru savaş fiilleri sonucunda meydana gelen ölüm hâli dışında 2.³³¹ maddeye, 3.³³² ve 4.³³³ maddeler (fıkra 1) ile 7.³³⁴ maddeye aykırı tedbirler alınamaz. Özetle, AİHS, savaş hâlinde seyahat hürriyetinin eşitlik ilkesine aykırı olarak durdurulmasına, ölçülülük ilkesine uygunluk ve çekirdek alana dokunmamak kaydıyla izin vermiştir. Bu şartlar ile Anayasa m. 15 ile düzenlenen şartlar paraleldir. Dolayısıyla Anayasa ve AİHS m. 15 kapsamında yapılacak çekirdek alan ve ölçülülük

2. Yukarıdaki hüküm, meşru savaş fiilleri sonucunda meydana gelen ölüm hâli dışında 2. maddeye, 3. ve 4. maddeler (fıkra 1) ile 7. maddeye aykırı tedbirlere cevaz vermez.

³²⁹ Anayurt, Ö. (2004). *Avrupa İnsan Hakları Hukukunda Kişisel Başvuru Yolu*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 135.

³³⁰ Anayurt, Ö. *Avrupa İnsan Hakları Hukukunda Kişisel Başvuru Yolu*, s. 135.

³³¹ Madde 2 - Yaşam hakkı

1. Herkesin yaşam hakkı yasayla korunur. Yasanın ölüm cezası ile cezalandırdığı bir suçtan dolayı hakkında mahkemece hükmedilen bu cezanın infaz edilmesi dışında, hiç kimsenin yaşamına kasten son verilemez.

2. Ölüm, aşağıdaki durumlardan birinde mutlak zorunlu olanı aşmayacak bir güç kullanımı sonucunda meydana gelmişse, bu maddenin ihlaline neden olmuş sayılmaz:

a) Bir kimsenin yasa dışı şiddete karşı korunmasının sağlanması;

b) Bir kimsenin usulüne uygun olarak yakalanmasını gerçekleştirme veya usulüne uygun olarak tutulu bulunan bir kişinin kaçmasını önleme;

c) Bir ayaklanma veya isyanın yasaya uygun olarak bastırılması.

³³² Madde 3 - İşkence yasağı

Hiç kimse işkenceye veya insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele veya cezaya tabi tutulamaz.

³³³ Madde 4 - Kölelik ve zorla çalıştırma yasağı

1. Hiç kimse köle ya da kul durumunda tutulamaz

³³⁴ Madde 7 - Kanunsuz ceza olmaz

1. Hiç kimse, işlendiği zaman ulusal veya uluslararası hukuka göre suç oluşturmeyen bir eylem veya ihmalden dolayı suçlu bulunamaz. Aynı biçimde, suçun işlendiği sırada uygulanabilir olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez.

2. Bu madde, işlendiği zaman uygar uluslar tarafından tanınan genel hukuk ilkelerine göre suç sayılan bir eylem veya ihmalden suçlu bulunan bir kimsenin yargılanmasına ve cezalandırılmasına engel değildir.

incelemesi ile elde edilecek sonuç, milletlerarası yükümlülüklerin ihlal edilip edilmediğinin de cevabını verir.

Anayasa m. 15 ve AİHS m. 15'te işaret edilen mutlak koruma alanını ortaya koymak gerekir. Anayasa m. 15'e göre (1) savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler dışında, kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; (2) kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; (3) suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; (4) suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz; AİHS 4 No.lu Protokol m. 2'ye göre, (1) meşru savaş fiilleri sonucunda meydana gelen ölüm hâli dışında yaşama hakkına dokunulamaz, (2) hiç kimse işkenceye, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele veya cezaya tabi tutulamaz³³⁵, (3) kölelik yasaktır, (4) kanunsuz suç ve ceza olmaz. Ermeni sevk ve iskân kararı ile sayılan çekirdek alana dokunulmamıştır.

Sevk ve iskân kararının günümüzün hukuk ilkeleri ışığında incelenmesinde eşitlik ilkesinin, yerleşme ve seyahat hürriyetinin ve olağanüstü hâl rejiminin kümülatif değerlendirmesi yapılmalıdır. Sevk ve İskân Kanunu, metin itibarıyla, Anayasa m. 10³³⁶ ve

³³⁵ AİHM, terör ve savaş hâllerinde devletlerin, halkının güvenliğini sağlamakta karşılaştıkları zorlukların bilincinde olduğunu vurgular; ancak hiç kimsenin işkenceye, insanlık dışı/aşağılayıcı muameleye veya cezaya tabi tutulamayacağını düzenleyen AİHS m. 3'ün demokratik toplumların temel değerlerinden biri olduğunun, ulusal varlığı tehdit eden tehlike hâllerinde dahi bu maddenin ihlal edilemeyeceğinin altını çizer (Ramirez Sanchez / France, App. No. 59450/00, 04.07.2006, p. 115-116; A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009, p. 126).

AİHM'e göre, AİHS m. 3 kapsamında kabul edilebilmesi için, şikâyet konu muamelenin, asgari bir eşiği aşmış olması gerekir; asgari eşik, davanın tüm verilerinin beraber değerlendirilmesiyle ortaya konur: muamelenin süresi, fiziksel ve/veya ruhsal etkileri, bazen de mağdurun cinsiyeti, yaşı ve sağlık durumuna göre değişir (Kafkaris / Cyprus, App. No. 21906/04, 12.02.2008, p. 95; A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009, p. 127).

AİHM'e göre, bir muamelenin 'insanlık dışı' telakki edilebilmesi için, bu muamelenin tasarlanması, saatler boyunca uygulanması, bedensel yaralanmalara fiziksel veya ruhsal acıya sebep olması gerekir (The Tyrer / The United Kingdom, App. No. 5856/72 , 25.04.1978, p. 30; The Soering / The United Kingdom, App. No. 14038/88 , 07.07.1989, p. 100; Kudła / Poland, App. No. 30210/96, 26.10.2000, p. 92, A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009, p. 127).

AİHM'e göre bir ceza veya muamelenin, 'aşağılayıcı' telakki edilebilmesi için, bu muamelenin amacı, ilgiliyi rencide etmek ve aşağılamak olmalıdır ve muamele ilgilinin kişiliğini etkilemelidir. Bunun yanında, ceza veya muamelenin 'insanlık dışı' veya 'aşağılayıcı' nitelikte olması için, rencide veya ıstırap duygusunun, meşru bir muamele veya cezanın barındırdığı rencide ve ıstırap duygusunun ötesine geçmiş olması, meşru bir muamele ve cezanın kendi içinde barındırdığı ıstırapları aşan şiddette bir ıstırapa sebep olması gerekir (Ramirez Sanchez / France, App. No. 59450/00, 04.07.2006, p. 118-119; A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009, p. 127-128).

³³⁶ **Kanun önünde eşitlik Madde 10**– Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.

Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz.

AİHS m. 14³³⁷ ile düzenlenen eşitlik ilkesine uygun olsa da; bu Kanun’a dayanarak tesis edilen idari düzenleyici ve birel işlemlerin doğrudan Ermenilere yöneldiği dikkate alındığında, bu uygulamanın **olağan dönemlerde** eşitlik ilkesi/ayrımcılık yasağına aykırı olduğu açıktır. Savaş hâlinde ise Anayasa ve AİHS m. 15’e göre durumun gerektiği ölçüde olmak ve çekirdek alana dokunmamak kaydıyla, yerleşme ve seyahat hürriyetine müdahalede yapılan ayrımcılık, 1982 Anayasası ve AİHS’e uygun hâle gelecektir. Bu noktada uygulamanın ayrımcı karakterinin, AİHS 4 No.lu Protokol m. 2 ile beraber okunan m. 14’e ve Anayasa m. 23 ile birlikte okunan m. 10’a aykırı olup olmayacağı, yine olağanüstü hâl rejimi çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bir başka ifadeyle olağanüstü hâl rejiminde, çekirdek alan dışındaki hak ve hürriyetlerin, eşitlik ilkesine aykırı tedbirlerle sınırlanabilmesi ve durdurulabilmesi, durumun gerektirdiği ölçü içinde kalmak kaydıyla hukuka uygundur. Çekirdek alan dışında kalan yerleşme ve seyahat hürriyetine yönelik ayrımcı müdahalenin, olağanüstü hâl rejimi çerçevesinde hukuka uygun kabul edilebilmesi; yapılan bu ayrımcı müdahalenin, savaş gerekliliklerini karşılaması şartına bağlıdır. Bir başka deyişle burada yapılacak denetim ölçülülük denetimi olacaktır. Sevk ve iskân kararının ölçülülük ilkesi ışığında incelenmesinde, önce ölçülülük ölçütlerini, ardından sevk ve iskân kararının bu ölçütleri karşılayıp karşılamadığını ortaya koymak gerekir.

AİHS ve Anayasa m. 15 uyarınca, yasa koyucu, savaş dönemlerinde temel hak ve hürriyetlere müdahale eden düzenlemeler yaparken, hukuk devleti olmanın bir gereği olarak³³⁸, ölçülülük ilkesiyle bağlıdır. Ölçülülük ilkesi, hukuk devletinin temeli ve zorunlu bir sonucudur³³⁹. Anayasa Mahkemesi’ne göre ölçülülük ilkesi, “*elverişlilik, gereklilik ve orantılılık olmak üzere üç alt ilkeden oluşmaktadır. Elverişlilik, öngörülen müdahalenin ulaşılmak istenen amacı gerçekleştirmeye elverişli olmasını, gereklilik ulaşılmak istenen amaç bakımından müdahalenin zorunlu olmasını, yani aynı amaca daha hafif bir müdahale ile ulaşılmamasının mümkün olmamasını, orantılılık ise bireyin hakkına yapılan müdahale ile ulaşılmak istenen amaç arasında makul bir dengenin gözetilmesi gerekliliğini ifade*

Çocuklar, yaşlılar, özürllüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz.

Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz.

Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar.

³³⁷ **Ayrımcılık yasağı Madde 14** - Bu Sözleşme’de tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya toplumsal köken, ulusal bir azınlığa aidiyet, servet, doğum başta olmak üzere herhangi başka bir duruma dayalı hiçbir ayrımcılık gözetilmeksizin sağlanmalıdır.

³³⁸ AYM, E. 2014/171, K. 2015/41, 22.04.2015.

³³⁹ Özbudun, E. (2017). *Türk Anayasa Hukuku*. (On Yedinci Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları, s. 117.

etmektedir.”³⁴⁰. Ölçülülük ilkesinin tatbikine yönelik işaret edilen üç alt ilkenin³⁴¹ varlığı, her olay için ayrı ayrı incelemelidir.

Sevk ve iskân tedbiri özelinde yapılacak incelemede kritik nokta, hak ve hürriyetlere ayırıcı bir müdahale sonucunu doğuran sevk ve iskân tedbiri ile savaş gereklilikleri arasındaki ölçünün/dengenin; bir başka deyişle elverişlilik, gereklilik ve orantılılık alt ölçütlerinin sağlanıp sağlanmadığıdır. Bu noktada üç soru sorulmalıdır:

(1) Sevk ve iskân, ulaşılmak istenen amacı gerçekleştirmeye elverişli bir araç mıdır; başvuru tedbir, ulaşılmak istenen sonuca katkıda bulunmuş mudur? Aracın, amacı tam olarak gerçekleştirmesi gerekmez, kısmen gerçekleştirmesi yeterlidir. Hürriyetlere müdahale niteliğindeki tedbirin yasalaşacağı dönemde, yasa koyucu tarafından yapılacak değerlendirmede, alınacak tedbirin amaca ulaşmak için elverişli görünmesi yeterli sayılmış, böylece yasa koyucuya bir yanılma payı bırakılmıştır³⁴². Bu durumda yasa koyucuya tanınan yanılma payı da göz önünde tutularak, yasalaşma hazırlığı döneminde, tedbirin hedeflenen amacın gerçekleşmesine bir katkıda bulunmayacağı anlaşıyorsa³⁴³, tedbir amaca ulaşma bakımından hiçbir etki göstermiyor veya amaca ulaşmayı zorlaştırıyorsa³⁴⁴, anılan tedbire ilişkin kanun, elverişlilik ilkesine ve dolayısıyla ölçülülük ilkesine aykırı olacaktır. Elverişlilik ilkesinin yargısal denetiminde iki önemli sorun vardır. Birincisi kanun metninde, yasa koyucunun amacı, kural olarak yer almaz. Amaç psişik, zihinsel bir vakıadır. İkincisi ise, elverişlilik, son tahlilde bir yerindelik sorunudur. Yargı, savaş gerekliliklerini değerlendirme konusunda yetkin olmadığı gibi yetkili de değildir. AİHM bu sorunu “*takdir marjı doktrini*”yle aşmaya çalışmıştır.

³⁴⁰ AYM, Yasemin Balcı Başvurusu, Bn. 2014/8881, 25.07.2017, p. 94. Aynı yöndeki diğer Anayasa Mahkemesi kararları için bkz: (AYM, E. 2011/111, K. 2012/56, 11.04.2012; E. 2012/102, K. 2012/207, 27.12.2012; E. 2012/149, K. 2013/63, 22.05.2013; E. 2013/32, K. 2013/112, 10.10.2013; E. 2013/15, K. 2013/131, 14.11.2013; E. 2013/158, K. 2014/68, 27.03.2014; E. 2013/66, K. 2014/19, 29.01.2014; E. 2014/176, K. 2015/53, 27.05.2015; E. 2015/43, K. 2015/101, 12.11.2015; E. 2016/16, K. 2016/37, 05.05.2016; E. 2016/13, K. 2016/127, 22.06.2016; Mehmet Akdoğan ve diğerleri, Bn. 2013/817, 19.12.2013, p. 38).

³⁴¹ Ölçülülük ilkesi Türk doktrinine sistemli bir biçimde ilk defa Fazıl Sağlam tarafından tanıtılmıştır (Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 258.); Fazıl Sağlam’ın anılan üç alt kriteri ortaya koyduğu eseri için bkz. Sağlam, F. (1982). *Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması ve Özü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s. 110-117.

³⁴² Sağlam, F. *Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması ve Özü*, s. 114.

³⁴³ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 259.

³⁴⁴ Metin, Y. (2002). *Ölçülülük İlkesi - Karşılaştırmalı Bir Anayasa Hukuk İncelemesi*. (Birinci Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 26.

Sevk ve iskân tedbirinin katkıda bulunmaya yöneldiği amaç, “*Sevk ve İskân Kararının Amaç UNSURLU*” başlığında, teferruatlı ve arşiv belgeleri ışığında ortaya konmuştur. Meclis-i Vükela’nın 31 Mayıs 1915 tarihli kararında amaç, kısaca şöyle açıklanmıştır: “*Harp bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmının, Osmanlı hududunu düşman devletlere karşı korumaya gayret eden ordumuzun harekâtını zorlaştırdıkları; erzak ve askerî malzeme nakliyatını güçleştirdikleri, düşmanla işbirliği yapmak ve birlikte hareket etmek niyetinde oldukları, ayrıca düşman saflarına katıldıkları, yurt içinde askerî kuvvetlere ve masum halka silahlı saldırılar düzenledikleri, düşmanın deniz kuvvetlerine malzeme sağladıkları, müstahkem mevkiileri düşmana göstermeye cesaret ettikleri tespit edilmiştir. Bunun için isyancı unsurların harekât sahasından uzaklaştırılması gerekmektedir.*”³⁴⁵.

Sevk ve iskân tedbirinin, Meclis-i Vükela kararında kısaca ve özetle işaret edilen tehlikeleri gidermek amacına ulaşmaya katkıda bulunduğu bu anlamda *elverişli* bir araç olduğu görülmektedir.

(2) Sevk ve iskân, ulaşılmak istenen amacı gerçekleştirmek için gerekli bir araç mıdır; bir başka deyişle ulaşılmak istenen sonuç bakımında, başvuru tedbir zorunlu mudur³⁴⁶; aynı amaca daha hafif bir müdahale ile ulaşılabilmesi mümkün müdür? Yasa koyucu, amaca ulaşmak için, aynı derecede *elverişli* ve etkili olan yasal önlemler/araçlar arasından, hak ve hürriyetlere en hafif müdahalede bulunan, hakkı en az sınırlayan aracı seçmelidir³⁴⁷. Bu ilke gereğince kanun koyucudan, öncelikle ulaşılmak istenen amaç için *elverişli* araçları belirlemesi, ardından amaca ulaşmak için elverişli araçları mukayese ederek hak ve hürriyetlere en az müdahale edeni seçmesi beklenir. Hak ve hürriyetlere daha az müdahale eden bir araçla aynı amaca ulaşmak mümkünse, alınan tedbire ilişkin kanun, gereklilik ilkesine ve dolayısıyla ölçülülük ilkesine aykırı olacaktır.

Meclis-i Vükela kararında işaret edilen amaçlara ulaşmak üzere alınan sevk ve iskân tedbirini -istisnalar dışında- Ermenilerin tamamına uygulamak yerine, sadece tespit edilen isyancılara uygulamak, gereklilik ölçütünü karşılama yolunda daha ölçülü bir alternatif olarak düşünülebilir. Savaş şartları içinde daha makul bir tedbirin mümkün olup olmadığı

³⁴⁵ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-4. 31 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 131-132.

³⁴⁶ Keskinsoy, Ö. (Ekim 2017). *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*. (İkinci Baskı). Ankara: Monopol Yayınları, s. 130.

³⁴⁷ Sağlam, F. *Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması ve Özü*, s. 115.

sorunsalının, Hariciye Nezareti (Dışişleri Bakanlığı) Hukuk Müşaviri Mehmet Münir Bey tarafından değerlendirildiği, Ermeni sevk ve iskânı hakkındaki 19 Ocak 1919 tarihli Rapor³⁴⁸ ölçülülük incelemesine ışık tutar. Raporda şu hususlara işaret edilmiştir: Sevk ve iskân tedbirinin, savaş bölgesindeki Ermenilerin tamamı yerine sadece ihanetleri tespit edilenlere uygulanmasının yerinde olacağı düşünülerek, böyle bir ayırım yapmaksızın uygulanan sevk politikası eleştirilebilir; fakat Ermenilerin, addettikleri millî gayeyi gerçekleştirmek için birbirlerine kenetlenmeleri, bu isyan hareketinin vuku bulacağından doğal olarak haberdar olan Ermenilerden hiç kimsenin Devlete ihbarda bulunmamış olması, savaşın çok seri ilerlemesi ve benzeri nedenlerle geniş ve detaylı bir incelemede bulunmanın mümkün olmaması, mümkün olsa dahi bölgede yaşayan Ermenilerden hangilerinin komitalara mensup ve aynı isyankârane görüşlere sahip olup olmadığının ve fırsat karşısında devlete karşı hareket edip etmeyeceğinin belirlenmesinin imkânsız oluşu, bu konuda edilecek küçük bir kusurun orduyu önden ve arkadan ateşe maruz bırakabileceği gibi hususlar göz önüne alındığında, izlenen sevk ve iskân politikasının yerindeliğinden şüphe kalmayacaktır³⁴⁹. Dönemin arşiv belgelerine yansımış bu ve benzeri mütalaalar³⁵⁰ ışığında, sevk ve iskân tedbirinin, amaca ulaşmak için *gerekli* bir araç olduğu sonucuna ulaşılır.

³⁴⁸ BOA, HR. SYS, 2876/2. 19 Ocak 1919. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 428-440.

³⁴⁹ BOA, HR. SYS, 2876/2. 19 Ocak 1919. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 429: “*Bi’z-zarur bu suretle yapılan tehcir muamelesinin yalnız vatana karşı sû-i niyetleri tahakkuk edenlere tatbiki tarîkına gidilerek menâtık-ı harbiyedeki Ermenilerin ale’l-umum teb’id edilmeleri vehleten şâyân-ı muâheze görülebilir. Fakat Ermenilerin gaye-i millîye addettikleri makâsıdı istihsâl uğurunda tamamıyla mütesânid olarak hareket etmeleri ve şu harekât-ı fesadkârânenin vuku bulacağı bittab’ malumu olan Ermenilerden hiç kimsenin bî-günahları tehcirden kurtarmak için hükûmete ihbarâtta bulunmamış olması ve harbin pek serî’ bir surette inkişâf etmekde olan safahâtı arasında arız ve amîk tedkikâtta bulunmak kâbil olmaması ve bu kâbil olsa bile bir kasabada sâkin Ermenilerin hangilerinin hakikaten komitalara mensub ve aynı efkâr-ı ihtilalkârâneye sâlik olup olmadığının ve fırsat karşısında hükûmete karşı hareket etmeyeceğinin tebyini adimü’l-inkân bulunması ve bu hususda edilecek küçük bir kusurun orduyu önden ve arkadan ateşe mar’üz bırakabileceği nazar-ı itibara alınırsa tehcir muamelesinin (en masse) tatbikindeki zarurette şübhe kalmaz.*”

³⁵⁰ - 1880’de İstanbul’da yaşanan Kumkapı olayının sanığı Mihran Damadyan’ın, yurt içi ve dışında gerçekleşen Ermeni komita faaliyetleri hakkındaki bilgi veren 23 Şubat 1894 ifadesinde; Londra merkezli, Marsilya merkezli, Tiflis merkezli Ermeni isyan cemiyetleri hakkında detaylı tafsilatlar bulunur. Bunlardan Tiflis merkezli Ermeni Erbâb-ı Fesad İttihadı Cemiyeti’nin, Rusya’nın Asya kıtasında yer alan hemen her şehirde ve **Osmanlı sınırı üzerindeki her köyde** şubelerinin bulunduğu, Osmanlı topraklarının Rusya sınırlarında isyan organizasyonları yaptığı, Toprakkale Bayezid Pasin Hınıs Van taraflarında yaşayan Ermenilere silah ve cephaneye sağladığı ifade edilmiştir (BOA, Y. PRK. BŞK, 35/29. 23 Şubat 1894. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 18-48.).

- ATASE, Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt IV, s. 116-169’te yer alan mahkeme tutanakları, tedbirin gerekliliğini ölçmek bakımından önemlidir. Büyük Savaş sebebiyle halkın elinde bulunan silah, cephaneye, yakıcı ve yanıcı kimyevi maddelerin teslim edilmesi hakkında çıkarılan kanunun, bütün köy ve kasabalarda uygun vasıtalarla ilan edilmesine, muhtarlar tarafından kilise duvarlarına ve köşe başlarına asılarak duyurulmasına rağmen, Adapazarı ve İzmit de dâhil olmak üzere **Osmanlı topraklarının birçok noktasında**, Osmanlı sınırlarında yaşayan **Osmanlı vatandaşı Ermeniler tarafından** gizlice silah ve mühimmat imal edildiğini ve toplandığını

(3) Sevk ve iskân tedbiri ile ulaşılmak istenen amaç orantılı mıdır; bir başka deyişle hak ve hürriyetlere müdahale eden tedbir ile ulaşılmak istenen sonuç arasında makul bir denge³⁵¹ gözetilmiş midir? Gereklik ilkesinde, sabit bir amaç ile bu amaca ulaşmaya yönelik birden çok aracın ilişkisi söz konusuysa, oranlılık ilkesinde amaç ve seçilen araç arasındaki ilişki değerlendirilir³⁵². Kanun koyucudan, öncelikle ulaşılmak istenen amaç için *elverişli* araçları belirlemesi, sonra amaca ulaşmak için elverişli araçlardan hak ve hürriyetlere en az müdahale edeni seçmesi; son olarak seçtiği tedbirin, belirlenen amacın gerçekleşmesi yolunda fevkalade bir yük getirip getirmediğini ölçmesi beklenir. Orantılılık denetiminde, amaç ve araç karşılıklı olarak tartılır. Aracın getirdiği müdahale ve yük, amaca

ortaya koyan tutanaklar, savaş ortamında devletin yüz yüze geldiği iç güvenlik tehdidinin kapsam ve şiddetini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

- ATASE, Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VI'da yer alan, Taşnaksütyun örgüt üyelerinin ifade tutanaklarından ayrılıkçı Ermeni hareketlerinin, **Ermeni toplumunun bütününe nüfuz ettiği ve her kesimden destek bulduğu** anlaşılar. Yapılan takibat sonucunda, İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nün, Merkez Komutanlığı ve Başsavcılığa yazdığı 24 Haziran 1916 tarihli yazıda geçen şu ifadeler dikkat çekicidir: *"1915 yılı Nisan ayında, ... İstanbul'da Ermeni komitacılarından ele geçen ve haklarında bilgi edinilebilen kısmı sürgün edilmiştir. Ancak Taşnaksütyun Örgütü'nün, kuruluşundaki temel düzeninden dolayı büsbütün sönmeyerek, burada saklanıp kalabilen ve ortaya çıkan bazı şahıslarla hemen yeniden oluşturulup, faaliyete başlamış olduğu hissedilmektedir. ... bu örgütün kuruluşu pek sağlam, kuralları pek sıkı ve seçilmiş şahısları da pek dayanıklı olduğu için işleyiş tarzları ve düşünceleri, durumları tamamıyla öğrenilememiştir. ... geçen yılki yapılan tutuklamalardan sonra kurulan İstanbul örgütü sorumlu yönetim kurulunun 11 aylık karar defteri ... ele geçirilmiştir. ... Bu iki defter, Ermenilerin yalnız militanlarının değil büyük çoğunluğunun savaşın ilanından sonra nasıl bir hırs ve şiddetle ulusal bağımsızlık sevdasına düşerek ve eylemlere girişerek, Osmanlı Devleti'ne karşı hıyanette bulunduklarına, önemli ve tarihî bir delil olarak sayılmaya değer bulunmaktadır..."* (s. 27-29)

-Maraş Mutasarrıf Mümtaz Bey'in, İçişleri Bakanlığı'na yazdığı 30 Mart 1915 tarihli yazıda, Zeytun olaylarının yeni olmayıp çok eskilere dayandığı, esaslı tedbirlerin alınmaması hâlinde gelecekte de devam edeceğinin şüphesiz olduğu, bu kapsamda Dördüncü Ordu Komutanlığı'nın bazı sabıkalı ailelerin yer değiştirmesine ilişkin önerisinin **uygun ancak yetersiz** olduğu, Zeytun bölgesinin sarp çetin coğrafyası sebebiyle Zeytunluların isyana cesaret edebildiği, Ermeni köylerini düzlük bölgelere nakletmenin uygun olacağı, bu uygulama oldukça masraflı olsa da, meselenin hassasiyeti, önemi ve sık sık ihtiyaç duyulan asker sevkıyatı dikkate alındığında, bu tedbirin elzem olduğu vurgulanmıştır (BOA, DH. EUM. 2. Şb, 65/35. 30 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 121-122).

- Hasankale'den 22 Nisan 1915 tarihinde Başkomutanlık'a gönderilen yazıda Ermenilerin Sivas'ta kısmen, Van'da tamamen isyan hâlinde olduğu, **diğer illerin fırsat bulduklarında isyana katılmasının mümkün** olduğu, Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerinin, tümüyle düşman ordusuna yahut memleketlerine firar ettiği ifade edilmiştir (ATASE, BDH, Kls. 2820, Dos. A-69, Fih. 3-8. 22 Nisan 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 123-124.).

- Trabzon vilayetine 28 Ağustos 1915 tarihli yazısında, seferberliğin ilanından beri Tirebolu Ermenilerinin hiçbirinin rızalarıyla askere gitmediği, cebren gönderilenlerin tamamının firar ettiği, hanelerinde saklananların hiçbirinin ihbar edilmediği; ellerindeki silahları istenen Ermenilerin silahlarının bulunmadığını temin ettiği ancak yapılan aramada birçok silah ve kurşun dökme aletlerinin bulunduğu bildirilmiştir (BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/57. 28 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 225-226).

-Papa XV. Benedictus'un Osmanlı Ermenilerinin koruması ricasını içeren mektubuna karşılık, Padişah tarafından Papa'ya gönderilen 10 Eylül 1915 tarihli nâme-i hümayünde, ayrılıkçı komitaların, Anadolu'nun her köşesinde şubelerinin bulunduğu, sadık olan ve olmayan Ermenilerin birbirinden ayırt edilebilmesinin fiilen mümkün olmadığı, bu sebeple genel bir tedbir olarak askerî harekâta sahne olan bölgelerdeki Ermenileri tahliye etme mecburiyetinin doğduğu ifade edilmiştir (BOA, HR. SYS, 2799/43_14. 10 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 245-247).

³⁵¹ Keskinsoy, Ö. *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*, s. 130.

³⁵² Sağlam, F. *Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması ve Özü*, s. 116.

ulaşılarak elde edilecek menfaatin çok üstündeyse, bir başka deyişle ulaşılabacak menfaate kıyasla aracın getirdiği yük çok ağır basıyorsa, tedbirin orantısız olduğu sonucuna varılır. Orantılılık ilkesi kapsamında yapılacak denetimde, tek tek her somut olayın özellikleri dikkate alınarak, yapılan müdahale ile müdahalenin sağladığı yarar arasında hakkaniyete uygun bir dengenin bulunup bulunmadığı değerlendirilir.

Sevk ve iskân uygulamasının ne denli ağır sonuçlar doğurduğu açıktır. İsyan faaliyetlerinde bulunmayan ve bulunmayacağı açık olan Ermenileri sevk ve iskândan muaf tutan bir politika³⁵³ izlendiyse de, istisnaların dışında kalan Ermenilere, açlık, soğuk, saldırı ve hastalıkların fevkalade zorlaştırdığı bir tedbir uygulanmıştır. Sevk ve iskân tedbiri ile ulaşılmak istenen amaç/elde edilecek menfaat arasında hakkaniyete uygun bir dengenin bulunup bulunmadığının; sevk ve iskânın, amaca kıyasla fevkalade bir yük getirip getirmediğinin ölçülmesi, son derece hassas bir konudur. Bu ölçüm için terazinin bir kefesine sevk tedbiri ile müdahale edilen hürriyetler, diğer kefesine ise Büyük Savaş'ın kaybedilmesi hâlinde Osmanlı Devleti'nin ve tüm Osmanlı tebaanın akıbetini ortaya koyan Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması konabilir. Mondros Mütarekesi, "*Osmanlı Devleti'nin müttefikleriyle beraber düçar olduğu acı mağlûbiyetin yüz kızartacak bir neticesidir. O mütarekename ahkâmıdır ki, Türk topraklarını, ecnebilere işgaline arz etti. O mütarekenamede, kabul edilen mevattır ki, Sevres Muahedesi ahkâmının da sühuletle kabul ettirilebileceği fikrini ecnebilere mümkün ve mâkul gösterdi.*"³⁵⁴. Nihayet, "**İstiklâl-i siyasi, adli, iktisadi ve malîmizi imhaya ve binnetice hakk-ı hayatımızı inkâr ve iptale matuf olan Sevr ahidnâmesi**"³⁵⁵ muhtevası göz önüne alındığında, bu akıbeti önlemek amacıyla alınan önlemlerin amaca kıyasla fevkalade bir yük getirdiğini söylemek güç olacaktır.

AIHM, AIHS m. 15 kapsamında savaş ve kamusal tehlike hâlinde hak ve hürriyetlerin durdurulma rejimini, ölçülülük ilkesi, takdir marjı, kamusal tehlike³⁵⁶ kavramlarını

³⁵³ "Sevk ve İskândan Muaf Tutulan ve/veya Memuriyetlerine Devam Eden Ermeni Tebaa" başlığı altında incelenmiştir.

³⁵⁴ Atatürk, M. K. *Nutuk Cilt II 1920-1927*. (Dokuzuncu Basılış). Türk Devrim Tarihi Enstitüsü. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, s. 791.

³⁵⁵ Atatürk'ün 17.01.1921 tarihli demeci. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi. (2006). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III (1918 – 1937)*. (Beşinci Baskı). Divan Yayıncılık, s. 21.

³⁵⁶ Sözleşme m. 15'te geçen 'savaş veya ulusun varlığını tehdit eden başka bir genel tehlike hâli' mevcut veya yaklaşmakta olmalı, ulusun tümünü etkilemeli, toplumun örgütlü yaşamı için tehlike oluşturmali ve kamu düzeni, sağlığı ve güvenliğini korumak için olağan tedbirler açıkça yetersiz kalmalıdır (A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009, p. 176.)

yorumlayarak ortaya koymuştur. AİHM'e göre, her devlet, öncelikle, ulusun varlığının bir 'kamusal tehlike'³⁵⁷ sebebiyle tehdit altında olup olmadığına karar vermelidir. Bu değerlendirmede, devletlere geniş bir takdir marjı tanınır; kamu güvenliğini sağlamakla görevli her hükûmet, elindeki bilgiler doğrultusunda, olayları değerlendirmekte serbesttir³⁵⁸. AİHM'in bu bakış açısı ışığında, İttihat ve Terakki hükümetinin, savaş sürecinde Kanun-ı Esasi m. 113'e uygun olarak aldığı sıkıyönetim kararının, AİHS m. 15 ile uyumlu olduğu görülür.

Ulusun varlığının bir 'kamusal tehlike' sebebiyle tehdit altında olması şartının gerçekleşmesi hâlinde, ikinci adım olarak, bu tehlikeyi ortadan kaldırmakla görevli ulusal makamların, alacakları tedbirlerde ne kadar ileri gidebileceği saptanır. AİHM'e göre, AİHS m. 15 kapsamında tehlikenin bertaraf edilmesi için alınması gereken tedbirlerin (düzenlemenin sebep unsurunun) tespiti konusunda yetkili makamlar, uluslararası hâkimlerden daha yetkindir³⁵⁹, millî güvenliğin sağlanması için gereken tedbirlerin tespit edilmesi hukuki değil siyasi bir konudur; bu konuda, yasama ve yürütmeye geniş bir takdir alanı bırakılmalıdır³⁶⁰. AİHM'in yarattığı takdir marjı doktrini³⁶¹ uyarınca, tehlikenin

³⁵⁷ 1984'te Uluslararası Hukukçular Komisyonu, 'Kısıtlama veya Aykırılıklara İzin Veren Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'ne ilişkin Siraküz Prensiplerine ekli 'Ulusun varlığını tehdit eden kamusal tehlike' kavramını şöyle düzenlemiştir:

" 39. Bir taraf devletin, 4. madde uyarınca, Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'den doğan yükümlülüklerine aykırı tedbirler alabilmesi için, mevcut veya hemen gerçekleşebilecek olan ve ulusun varlığını tehdit eden istisnai bir tehlikeyle karşılaşmış olması gerekmektedir. Ulusun varlığının tehdit edilmesi aşağıdaki şekillerde olabilir:

a) söz konusu tehdidin, halkın tamamı ya da devlet topraklarının tamamı ya da bir kısmına karşı yöneltilmiş olması gerekmektedir ve

b) söz konusu tehdidin, halkın fiziksel bütünlüğüne, ya da devletin toprak bütünlüğüne veya siyasi bağımsızlığını, Sözleşme'de tanınan haklara saygı gösterilmesi ve korunmasını sağlamak için gerekli kurumların temel görevleri veya varlığına yönelik olması gerekmektedir.

40. Ulusun varlığı için ciddi ve yakın bir tehdit oluşturmayan bir iç çatışma ya da karmaşa, 4. madde uyarınca aykırılık hükümleri alınmasını haklı çıkartamaz. ...

54. Kesin gereklilik ilkesi, objektif şekilde uygulanmalıdır. Her tedbir, gerçek, açık, mevcut veya yakın bir tehlikeye yönelik olmalıdır ve potansiyel bir tehlike endişesiyle alınmış olamaz."

A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009, p. 109.

³⁵⁸ A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009, p. 180.

³⁵⁹ Durdurulan hak ve hürriyetlerin hukuka uygunluğunu denetleyen ulusal mahkemenin, ulusun varlığını tehdit eden bir kamusal tehlikenin bulunduğu, fakat durumun, bunu aşmak için alınan tedbirleri kesinlikle gerektirmediğine hükmetmesi hâlinde, AİHM, aksi yönde karar vermeyecektir. Bunun istisnası, ulusal mahkemelerin AİHS m. 15 veya AİHM içtihadına ilişkin uygulama veya yorumlama hatası yapması yahut sonuçların açıkça mantıksız olduğuna ilişkin bir kesinlik bulunmasıdır (A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009, p. 174.)

Bir başka deyişle, ulusal mahkemelerin Sözleşme'yi yanlış yorumladığı veya ulaştığı sonuçların açıkça mantıksız olduğu kanıtlanmadıkça, AİHM, ulusal makamların ulaştığı sonuçları takip eder.

³⁶⁰ A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009, p. 173.

³⁶¹ AİHM, takdir marjı doktriniyle sözleşmecî devletlere hareket alanı tanır. Bu doktrin, devletlerin, AİHS'in uygulanmasından birinci derecede sorumlu olmasının, AİHM'in ise ikincil/tamamlayıcı rolde olmasının mantıksal bir sonucudur. Takdir marjı doktriniyle AİHM bazı hâllerde yetkilerini ulusal makamlara

bertaraf edilmesi için gereken tedbirlerin türü ve kapsamının tespiti konusunda devletlere geniş bir takdir alanı tanınsa da, bu alan sınırsız değildir. Takdir alanının belirlenmesinde ölçülülük denetimi, düzeltici ve dengeleyici bir rol oynar. Hak ve hürriyetlerin durdurulmasına, AİHS m. 15 uyarınca ‘*durumun kesinlikle gerektirdiği ölçüde*’ izin verir³⁶². Dolayısıyla takdir marjı doktrini ile ölçülülük ilkesi birbirinden ayrı düşünülemez³⁶³.

AİHM, ulusun üzerindeki tehdit ile sözleşmeden doğan haklara müdahale eden tedbirler arasındaki dengeyi denetlerken, söz konusu tedbirlerin etkilerinin ayrımcı olup olmadığını, yapılan ayrımcılığın, tehdidi ortadan kaldırma amacına ulaşmakta elverişli ve gerekli olup olmadığını ve ayrımcı tedbirin tehditle orantılı olup olmadığını da inceler. AİHM ölçütleri ışığında sevk ve iskân kararının değerlendirilmesinde, AİHM’in bu konudaki kararlarını incelemek gerekir.

Terör şüphelisi yabancılar ve terör şüphelisi Britanyalı vatandaşların hak ve hürriyetlerine yönelik ayrımcı tedbirlerin incelendiği davada AİHM, söz konusu tedbirler ile yabancılar ve Britanya vatandaşları arasında yapılan ayrımcılığın amaca ulaşmak için elverişli olup olmadığını incelemiştir. AİHM’e göre, takdir marjı doktrini, Mahkeme’nin yeni nedenleri incelemesine engel değildir ve ileri sürülen nedenlerin ikna edici delillerle desteklenmesi gerekir³⁶⁴. Mahkeme’ye göre, sadece bir grubu hedef alan ayrımcı karakterdeki düzenlemenin yerindeliğini kanıtlayacak bir delil sunulmalıdır; ancak davada, muamele farklılığının amaca ulaşmaktaki elverişliliğini kanıtlayan hiçbir delil sunulmamıştır³⁶⁵. Güvenlik sorununu çözmek amacıyla, terörist olduğu sanılan özel bir gruba orantısız ve ayrımcı bir şekilde uygulanan tedbir, esasen bu sorunun çözümünü sağlayacak nitelikte değildir³⁶⁶. Keza, ulusal mahkemelerin de yabancıların, Britanya vatandaşlarından daha tehlikeli olduklarına dair iddiayı onaylamadığı görülmüş, dolayısıyla

devrederek, kapıyı kültürel göreliliğe açar. Türmen, R. (Ocak-Nisan: 2002). “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Açısından Temel Hak ve Özgürlüklerin Kapsamı ve Sınırlamaları”. *Yargıtay Dergisi*, 28 (1-2), s. 202.

³⁶² A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009, p. 182, 184.

³⁶³ AİHM’in ulusal makamlara tanıdığı takdir marjı, somut olayların özelliğine göre dar veya geniş olabileceğinden, ölçülülük denetiminin yoğunluğunu da etkileyecek; takdir alanı ne kadar geniş tutulursa, ölçülülük denetiminin kapsamı ters orantılı olarak daralacak, denetimin yoğunluğu da o oranda azalacaktır (Atakan, A. (2010). “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Takdir Yetkisi Doktrinine İlişkin Bir İnceleme”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 16 (3-4), s. 36.)

³⁶⁴ A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009, p. 187.

³⁶⁵ A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009, p. 188.

³⁶⁶ A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009, p. 186.

yabancılar ve Britanya vatandaşları arasında ayrımcılık yaratan tedbirlerinin, orantısız olduğu sonucuna ulaşılmıştır³⁶⁷. Anılan kararda, Büyük Britanya tarafından terör tedbiri olarak alınan ve sadece belli bir grubun hak ve hürriyetlerine kısıtlamalar getiren uygulama, m. 15 kapsamında değerlendirilmiştir. Mahkemeye göre uygulama, ayrımcı niteliktedir; ancak bu ayrımcı tedbirin, terör tehlikesini gidererek kamu güvenliğini sağlama amacı bakımından yerinde, gerekli ve orantılı olduğu ispatlanmamıştır.

Bu tespitten hareketle, sadece Ermenilere uygulanan sevk ve iskân tedbirinin, *'durumun kesinlikle gerektirdiği ölçüde'* olup olmadığının saptanması önemlidir. Ermeni sevk ve iskânı tedbirinin döneminin siyasi ve askerî zaruretlerini karşıladığı, bu uygulamalar sayesinde Ermeni isyanlarının önlendiği, ordunun savaş ve savunma gücünün arttığı yönünde yukarıda yapılan değerlendirmeler göz önüne alındığında, anılan tedbirin, döneminin şartları içinde, *'durumun kesinlikle gerektirdiği ölçüde'* olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

³⁶⁷ A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009, p. 189-190.

2. BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNİN MÜLKİYET HAKKI YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ: EMVAL-İ METRUK TASFİYESİ

Ermeni sevk ve iskânı uygulaması, Ermenilerin geride bıraktığı taşınır, taşınmaz, alacak ve borçlara, kısaca aktif ve pasif mal varlığına ilişkin sorunları beraberinde getirmiştir. 1915 senesinde kabul edilen Kanunla, önce sevk edilen Ermenilerden; ardından 1923 senesinde kabul edilen Kanunla, din ve milletine bakılmaksızın kaçak ve kayıp tüm kişilerden geride kalan mal varlığının tasfiyesini öngören emval-i metruke rejimi doğmuştur. Bu rejime göre, anılan kişilerden kalan gayrimenkuller, bedelleri karşılığında, cinsine göre Vakıflar veya Maliye Hazineleri namına kaydedilecek; menkul, alacak ve borçlar idari komisyonlar tarafından hazırlanacak tutanaklar üzerinden mahkemelerce tasfiye edilecek; kalan meblağ sahiplerine verilecektir. Böylece emval-i menkule ve gayrimenkule mülkiyeti, tesis edilen idari işlemler ve yargı kararları yoluyla yahut idari bir işlem yapılmaksızın yasa hükmü gereği doğrudan intikal yoluyla el değiştirmiştir.

Emval-i gayrimenkule mülkiyetinin Devlet'e intikalinin üzerinden bir asır geçmesine karşın, mülkiyet hakkı iddiaları hâlen yerel ve yabancı devlet mahkemeleri önüne taşınmakta ve güncelliğini korumaktadır. Bu yöndeki hak iddialarının, tazminat taleplerinin, ulusal, yabancı ve uluslararası yargı mercilerinde kabul görüp görmeyeceğinin incelenmesinde, öncelikle konuya uygulanacak mevzuatın tespiti gerekir. Söz konusu mevzuat, Osmanlı Devleti ve Türkiye Devleti yasama ve yürütme organları tarafından kabul edilen düzenlemeleri içeren emval-i metruke mevzuatıdır³⁶⁸.

Emval-i metruke mevzuatının tespiti; kişi, yer ve zaman bakımından uygulama alanı; emval-i metruke mevzuat ve uygulamalarının yetki-şekil-sebep-konu-maksat yönleriyle hukuka uygunluğu; mevzuat doğrultusunda mülkiyet hakkına yapılan müdahalenin döneminin ve günümüzün ulusal ve uluslararası hukuk normlarına -1982 Anayasası ve AİHS- uygunluğu; emval-i metruke tasfiyesinin hukuk devleti, kanun devleti, mülkiyet hakkı ve miras hakkı çerçevesinde incelenmesi; emval-i metruke üzerinde iddia edilen

³⁶⁸ Kardeş, S. (Şubat 2016). *“Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı*. (Üçüncü Baskı). Ankara: Astana Yayınları. Anılan eserde, tehcir ve emval-i metruke mevzuatının orijinal metinleri, latin harflerine transkripsiyonları ve günümüz Türkçesine çevirileri bulunmaktadır.

haklar; idari yargıda görülecek iptal davalarının, adli yargıda görülecek aynen iade ve/veya tazminat davalarının, emval-i metruke mevzuatının Anayasa'ya aykırılığı iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurulması hâlinde yapılacak somut norm denetiminin, mülkiyet hakkı ihlali iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'ne yapılacak bireysel başvuruların ve ardından AİHM'e yapılacak başvuruların, yabancı devlet mahkemelerinde açılan davaların hukuki tahlili ve muhtemel sonuçları bu bölümde tartışılacaktır.

Emval-i metrukenin tasfiyesini, mülkiyet hakkı kapsamında incelemeye geçmeden önce, bu bölümde sıklıkla karşılaşılabilecek bazı kavramlara değinmekte, böylece konuyu kavramsal düzeyde açığa kavuşturmakta yarar vardır.

2.1. Kavramsal Çerçeve

1915 yılı itibarıyla, Osmanlı Devleti ve Türkiye Devleti tarafından kabul edilen emval-i metruke mevzuatında sıklıkla kullanılan bazı kavramlar, günümüz hukuk terminolojisiyle bire bir örtüşmeyen kendine özgü anlamlara sahiptir. Bu sebeple “emval-i metruke”, “tasfiye”, “vaz'ıyed etme” gibi kavramların anlam ve kapsamını açıklamak, ardından bu bölüm için önem arz eden, hukuk düzeni içinde aynı bir hak olarak kurumsallaştırılan mülkiyet hakkının çerçevesini çizmek gerekir.

2.1.1. Emval-i Metruke Mevzuatında Geçen Bazı Kavramların Anlamı ve Kapsamı

2.1.1.1. Emval-i metruke

Emval-i metruke, Arapça kökenli bir kavramdır. “Mallar”³⁶⁹, “mülkler, para ile alınan şeyler”³⁷⁰ anlamına gelen “emval” sözcüğü ile “terk edilmiş, bırakılmış”³⁷¹, kullanılmaktan vazgeçilmiş”³⁷² anlamına gelen “metruk, metruke” sözcüğünün birleşmesiyle oluşan “emval-i metruke”, “terkedilmiş mallar, sahiplerinin terk ettikleri mallar”³⁷³, “terkedilmiş, bırakılmış mallar, sahipleri bilinmeyen mallar”³⁷⁴ ifade eder.

³⁶⁹ Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, s. 248.

³⁷⁰ Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 250.

³⁷¹ Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, s. 590.

³⁷² Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 735.

³⁷³ Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, s. 248.

³⁷⁴ Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 735.

Emval-i metruke, sözcük anlamı itibarıyla, sahipleri tarafından terk edilen, kullanmaktan vazgeçilen mallar anlamına gelse de, esasen emval-i metruke mevzuatı kapsamına giren kişiler, bir daha kullanmamak üzere emvalinden vazgeçmiş değildir. Mevzuatta kullanılan “emval-i metruke” ifadesine dair Meclis-i Âyan üyesi Ahmet Rıza Bey’in eleştirileri, 13 Aralık 1915 tarihli Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi’ne şöyle yansımıştır: “... Kanununun bahsettiği emvali de emval-i metruke diye tavsif etmek de kanuni bir şey değil. Çünkü, bu emvalin sahibi olan Ermeniler, mallarını isteyerek terk etmemişler, onlar yerlerinde teb’id edilmiş, zorla, cebir ile çıkarılmış. Hükûmet, onların mallarını, memurları vasıtasıyla sattırıyor.”³⁷⁵.

Emval-i metruke kavramını, metruk arazi kavramından ayırmak gerekir. Emval-i metruke kavramından bambaşka bir anlama sahip olan metruk arazi kavramı ilk kez, Osmanlı toprak hukukunu düzenleyen 1274 (1858) tarihli Kanunname-i Arazi-i Hümayun³⁷⁶’de kullanılmış ve bu Kanun’un 1. maddesinde, mülk, mirî, vakıf, metruk ve mevat arazi olmak üzere beş çeşit arazi düzenlenmiştir³⁷⁷. Ziraat arazisi olmayan ve Devlet tarafından, halkın yahut bir köy veya kasabanın yararlanmasına bırakılan metruk arazi, Arazi Kanunu’nun 5. maddesine göre iki kategoriye ayrılır: Birincisi, yollar gibi toplumun tamamının kullanımına bırakılan arazi; ikincisi, mera, yaylak, kışlak gibi bir veya birden çok köy ve kasabanın kullanımına bırakılan arazidir³⁷⁸. Arazi Kanunu m. 91-102’de düzenlenen, toplumun tamamının yahut bir kısmının kullanımına ve yararlanmasına bırakılan metruk arazinin³⁷⁹, günümüzde kamu mallarına karşılık geldiği; hizmet malı, orta malı ve sahipsiz yerler olmak üzere üçe ayrılan kamu malları içinden de orta malını karşıladığı söylenebilir³⁸⁰. Dolayısıyla, Arazi Kanunu’nun metruk arazi kavramına yüklediği anlam,

³⁷⁵ Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt:1, İctima Senesi: 2, Onuncu İnikad, 30 Teşrinisani 1331 (1915) Pazartesi, s. 133-134. Web: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECLISIAYAN/mad03ic02c001/mad03ic02c001ink010.pdf> adresinden 01.02.2018’de alınmıştır.

³⁷⁶ Tez’de, “Arazi Kanunu” ismiyle anılacaktır.

³⁷⁷ Eren, F., Başpınar, V. (Aralık 2017). **Toprak Hukuku**. (Beşinci Baskı). Ankara: Savaş Yayıncılık, s. 33. Güner, H. **Ermenilerin Emval-i Metrukesi**, s. 52. Bağcı, Ö. **Emval-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi**, s. 21.

³⁷⁸ Güner, H. **Ermenilerin Emval-i Metrukesi**, s. 52. Eren, F., Başpınar V. **Toprak Hukuku**, s. 52.

³⁷⁹ Eren, F., Başpınar V. **Toprak Hukuku**, s. 51.

³⁸⁰ Hizmet malı, kamu hizmetinin bir unsurudur ve bu hizmetin görülmesinde kullanılır (örn. okullar ve hastaneler); orta malları, toplumun tamamının yahut bir kısmının kullanımına bırakılan mallardır; sahipsiz yerler, dağlık, taşlık, buzulluk gibi, tarıma elverişli olmayan, kimsenin mülkiyetinde bulunmayan yerlerdir. Bkz. Eren, F., Başpınar V. **Toprak Hukuku**, s. 52.

sözcük anlamıyla örtüşmez. Bir başka ifadeyle Kanun’a göre metruk arazi, sahipsiz, terk edilmiş arazi anlamına gelmeyip, kamunun kullanımına bırakılan arazi anlamına gelir.

“Emval-i metruke” kavramı, emval-i metruke mevzuatı, doktrin ve yargı kararlarında sözcük anlamından farklı bir anlam kazanmış; emval-i metruke mevzuatında belirtilen fiilî duruma düşen kişilerin, tasfiyeye konu mal varlığını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Doktrin ve yargı kararlara göre, *“Hükümetçe görülen siyasi ve idari zorunluluk nedeniyle bulundukları yerden başka yere nakledilen, kendiliğinden bulundukları yeri terk ederek kayıp ve kaçak durumuna düşen, yabancı ülkelere giden veya emval-i metruke kanunlarının yayınlandığı tarihte düşman işgali altında bulunan yerlere kaçan kimselerin bıraktıkları mallar”* emval-i metruke kapsamındadır³⁸¹. Böylece, emval-i metruke mevzuatı çerçevesinde doğrudan intikal yoluyla mülkiyeti devlete geçen taşınmazlar ve tasfiyeye konu taşınırlar, alacak ve borçlar, emval-i metruke kavramını karşılar. Emval-i metruke kavramı, Tez’de de bu anlamda kullanılmıştır.

2.1.1.2. Tasfiye

Emval-i metruke mevzuatı, emval-i metruke tasfiyesini düzenler. *“Hesap kapatma; hesap ve işlemleri inceleyip düzenleyerek aktif ve pasif arasındaki farkı belirlemeye yarayan işlem”*³⁸², *“saflaştırma; temizleme”*³⁸³ anlamındaki “tasfiye” sözcüğü, ilgili mevzuatta da benzer anlamda kullanılmış, emval-i metruke mevzuatı kapsamındaki kişilerin aktif ve pasiflerden oluşan mal varlığı tespit edilmiş, nakite çevrilmiş, aktiflerden pasifler çıkarılarak kalan meblağ sahiplerine verilmiştir.

13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-u Muvakkat m. 1’e göre: *“14 Mayıs 1331 tarihli Kanun-u Muvakkat hükmünce ahar mahallere nakledilen eşhas-ı hakikiye ve hükmiyenin terk etmiş oldukları emval ve matlubat ve düyûn, bu husus için müteşekkil komisyonların her şahıs için ayrı ayrı tanzim edecekleri mazbatalar üzerine, mahkemelerce tasfiye olunur.”*. Anılan maddeye göre, Sevk ve İskân Kanunu uyarınca sevk edilen kişilerden kalan mallar, alacaklar ve borçlar, bu iş için kurulan komisyonlar tarafından her

³⁸¹ Kardeş, S. (2004). *Ansiklopedik Hazine Malları Sözlüğü*. Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını No: 2004/364, Başbakanlık Basımevi, s. 264.

³⁸² Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, s. 876.

³⁸³ Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 1210.

kişi için ayrı ayrı düzenlenecek mazbatalar üzerinden, mahkeme kararıyla tasfiye edilir. Madde 3'e göre³⁸⁴, ilgili komisyonlar marifetiyle, söz konusu kişilerden kalan taşınırklar açık arttırmayla satılır; nakit ve mevduatlar toplanır; m. 2'ye göre gayrimenkuller, niteliğine göre Vakıflar veya Maliye Hazinesi adına kaydedilerek bedelleri tasfiyeye dâhil edilir; borçlar tespit edilir; mahkeme tarafından yapılan aktif ve pasif mal varlığı tasfiyesinin sonunda elde kalan meblağ, ilgili kişiye verilmek üzere emanete alınır. Aşağıda incelenecek 15 Nisan 1339 (15 Nisan 1923) tarihli ve 333 sayılı Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkındaki 17 Zilkade 1333 ve 13 Eylül 1331 tarihli Kanun-u Muvakkatin Bazı Mevaddı ile 20 Nisan 1338 Tarihli Emval-i Metruke Kanununu Muaddil Kanun, mal varlığı tasfiye edilecek kişilerin kapsamını genişletmiştir. Bu Kanun ile din ve milletine bakılmaksızın her ne şekilde olursa olsun kaçan, kaybolan, sürekli yer değiştiren kişilerden geriye kalan mal varlığının tasfiye edileceği düzenlenmiştir.

2.1.1.3. Vaz'ıyed etme

Vaz'ıyed sözcüğü, "el koyma"³⁸⁵, "bir şeye veya işe el koyma"³⁸⁶ anlamına gelir. Emval-i metruke mevzuatında, vaz'ıyed kavramı, niteliğine göre mülkiyeti Vakıflar veya Maliye Hazinesi'ne geçen **gayrimenkuller** hakkında yapılacak idari işlemi ifade etmek üzere kullanılır. Örneğin, 28 Mayıs 1928 tarihli ve 1331 sayılı Mübadil, Gayrimübadil, Muhacir ve Saireye Kanunlarına Tevfikan Tevzi veya Adiyen Tahsis Olunan Gayrimenkul Emvalin Tapuya Raptına Dair Kanun m. 7'ye göre, "13 Eylül 1331 tarihli ve 15 Nisan 1339 tarihli kanunlara tevfikân **vaz'ıyed edilmiş** ve edilecek emval-i gayrimenkule gerek mübadillere tahsis ve tefviz edilmiş olsun gerek Hazine uhdesinde bulunsun hükmen tahakkuk edecek müstahiklerine iade edilmeyip ancak kıymeti mukadderden', 15 Nisan 1341 tarihli Kanuna tevfikân Hazine-i Maliyeden tesviye olunur.". Anılan maddeye göre, hakkında vaz'ıyed işlemi yapılan yahut yapılacak nitelikte bulunan gayrimenkuller sahiplerine iade edilmez, sadece kıymetleri kendilerine ödenir.

³⁸⁴ "Zikrolunan şahısların nukut ve emval-i menkule-i metrukesiyle mevduat ve matlubatı, birinci maddede zikredilen komisyon reisi veya vekili tarafından cem' ve istirdat ve tahsil ve dava ve emval-i metrukeden münaza'ün-fih olmayanlar, bilmüzayede fûruht ile hasıl olan mebalîğ sahipleri namına emaneten mal sandıklarına tevdi olunur."

³⁸⁵ Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 1329.

³⁸⁶ Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, s. 959.

AYM, vaz'ıyed işleminin hukuki mahiyetini ortaya koymuştur. Mahkeme'ye göre vaz'ıyed işlemi, emval-i gayrimenkulenin mülkiyetinin niteliğine göre Hazine veya Vakıflar İdaresi'ne intikalinin bir aşaması/unsuru değildir; bir başka deyişle nihai işleme giden işlemler zincirinin bir halkası kabul edilemez. Mülkiyet, idari bir işleme gerek olmaksızın, kanun gereği doğrudan Devlet'e intikal etmiştir. Mahkeme'nin görüşü şöyledir: “(Vaziyet muamelesi) veya (Vaziyet kan) bu gibi gayrimenkullerin mülkiyetinin Maliyeye veya Vakıflar idaresine intikalini sağlayan hukuki ve kanuni bir unsur olmayıp, idarece bahis konusu şahsın firari, mütegayyip veya ahar mahalle nakledilen kimse olup olmadığının tesbiti için yapılan araştırmalar sonunda varılan neticeyi ve bu şahsa ait olup da kanun gereğince Hazine veya Vakıflar idaresine intikal etmiş bulunan gayrimenkullerin cins ve yerlerini topluca ifade ve vukuatı hülasa için, tutulan bir usul gereğince, yazılan bir yazıdan ibarettir.”³⁸⁷.

Emval-i metruke mevzuatında kullanılan, sözcük anlamı “el koyma” olan vaz'ıyed etme kavramı; günümüzde ceza hukukuna özgü elkoyma³⁸⁸ kurumundan farklı bir manada kullanılmış, sui generis bir anlam kazanmıştır. Emval-i gayrimenkulenin niteliğine göre Hazine veya Vakıflar İdaresine intikalinin hukuki mahiyeti, Devlet'in egemenlik yetkisine dayanarak, tek taraflı tasarrufuyla, mülkiyet hakkına müdahalede bulunmasına imkân

³⁸⁷ AYM, E. 1963/41, K. 1963/94, 22.04.1963.

Başvuruda, 13 Eylül 1331 tarihli Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyün ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-u Muvakkat'ın ve 15 Nisan 1339 tarihli ve 333 sayılı Kanun'un, Anayasa m. 10, 11 ve 36'a aykırılığı ileri sürülmüştür. Yetersiz bir incelemeyle, firari ve mütegayyip kimselerden sayılıp sahibi bulunduğu taşınmazın Vakıflar İdaresince vaz'ıyed olunduğu iddiasıyla vaz'ıyed ve tescil işleminin iptaline karar verilmesi için Danıştay'da açılan dava üzerine Danıştay Sekizinci Dairesi, hâlen yürürlükte bulunan ve emval-i metruke mevzuatı adı verilen 13 Eylül 1331 tarihli Kanunla 15 Nisan 1339 tarihli 333 sayılı Kanun'un Anayasa m. 36'da yer alan mülkiyet ve miras haklarını kökünden kaldırdığı ve yine Anayasa m. 10 ve 11'e aykırı olduğu cihetle bu hususta bir karar vermesi için Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuştur.

³⁸⁸ “Ceza hukukunda bir önlem olarak, bir eşya üzerinde zilyedinin tasarruf yetkisinin ortadan kaldırılması” bkz. Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, s. 243.

sağlayan kamulaştırma³⁸⁹, devletleştirme³⁹⁰, elkoyma³⁹¹ ve müsadere³⁹² gibi cezai yahut idari kurumların hiçbirisiyle örtüşmez. Söz konusu intikal, mülkiyetin, kanun gereği aslen kazanılması niteliğinde, sui generis bir intikal türüdür.

³⁸⁹ Kamulaştırma kurumunu düzenleyen 1982 Anayasası'nın "Kamulaştırma" başlıklı 46. maddesi şöyledir: "Devlet ve kamu tüzel kişileri; kamu yararının gerektirdiği hâllerde, gerçek karşılıklarını peşin ödemek şartıyla, özel mülkiyette bulunan taşınmaz malların tamamını veya bir kısmını, kanunla gösterilen esas ve usullere göre, kamulaştırmaya ve bunlar üzerinde idari irtifaklar kurmaya yetkilidir.

Kamulaştırma bedeli ile kesin hükme bağlanan artırım bedeli nakden ve peşin olarak ödenir. Ancak, tarım reformunun uygulanması, büyük enerji ve sulama projeleri ile iskân projelerinin gerçekleştirilmesi, yeni ormanların yetiştirilmesi, kıyıların korunması ve turizm amacıyla kamulaştırılan toprakların bedellerinin ödenme şekli kanunla gösterilir. Kanunun taksitle ödemeyi öngörebileceği bu hâllerde, taksitlendirme süresi beş yılı aşamaz; bu takdirde taksitler eşit olarak ödenir.

Kamulaştırılan topraktan, o toprağı doğrudan doğruya işleten küçük çiftçiye ait olanlarının bedeli, her hâlde peşin ödenir.

İkinci fıkrada öngörülen taksitlendirmelerde ve herhangi bir sebeple ödenmemiş kamulaştırma bedellerinde kamu alacakları için öngörülen en yüksek faiz uygulanır."

³⁹⁰ Devletleştirme kurumunu düzenleyen 1982 Anayasası'nın "Devletleştirme ve özelleştirme" başlıklı 47. maddesi şöyledir: "Kamu hizmeti niteliği taşıyan özel teşebbüsler, kamu yararının zorunlu kıldığı hâllerde devletleştirilebilir.

Devletleştirme gerçek karşılığı üzerinden yapılır. Gerçek karşılığın hesaplanma tarzı ve usulleri kanunla düzenlenir.

Devletin, kamu iktisadi teşebbüslerinin ve diğer kamu tüzel kişilerinin mülkiyetinde bulunan işletme ve varlıkların özelleştirilmesine ilişkin esas ve usuller kanunla gösterilir.

Devlet, kamu iktisadi teşebbüsleri ve diğer kamu tüzel kişileri tarafından yürütülen yatırım ve hizmetlerden hangilerinin özel hukuk sözleşmeleri ile gerçek veya tüzel kişilere yaptırılabilirliği veya devredilebileceği kanunla belirlenir."

³⁹¹ Elkoyma kurumunu düzenleyen 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu'nun "Eşya veya kazancın muhafaza altına alınması ve bunlara elkonulması" başlıklı 123. maddesi şöyledir: "(1) İspat aracı olarak yararlı görülen ya da eşya veya kazanç müsaderecinin konusunu oluşturan malvarlığı değerleri, muhafaza altına alınır. (2) Yanında bulunduran kişinin rızasıyla teslim etmediği bu tür eşyaya elkonulabilir."

³⁹² Müsadere kurumunu düzenleyen 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun "Eşya müsadereci" başlıklı 54. ve "Kazanç müsadereci" başlıklı 55. maddesi şöyledir:

Madde 54- (1) İyiniyetli üçüncü kişilere ait olmamak koşuluyla, kasıtlı bir suçun işlenmesinde kullanılan veya suçun işlenmesine tahsis edilen ya da suçtan meydana gelen eşyanın müsaderecinin hükmolunur. Suçun işlenmesinde kullanılmak üzere hazırlanan eşya, kamu güvenliği, kamu sağlığı veya genel ahlak açısından tehlikeli olması durumunda müsadere edilir. Eşyanın üzerinde iyiniyetli üçüncü kişiler lehine tesis edilmiş sınırlı ayni hakkın bulunması hâlinde müsadere kararı, bu hak saklı kalmak şartıyla verilir.

(2) Birinci fıkra kapsamına giren eşyanın, ortadan kaldırılması, elden çıkarılması, tüketilmesi veya müsaderecinin başka bir surette imkânsız kılınması hâlinde; bu eşyanın değeri kadar para tutarının müsaderecinin hükmolunur.

(3) Suçta kullanılan eşyanın müsadere edilmesinin işlenen suça nazaran daha ağır sonuçlar doğuracağı ve bu nedenle hakkaniyete aykırı olacağı anlaşıldığında, müsaderecinin hükmolunmayabilir.

(4) Üretimi, bulundurulması, kullanılması, taşınması, alım ve satımı suç oluşturan eşya, müsadere edilir.

(5) Bir şeyin sadece bazı kısımlarının müsadereci gerektiğinde, tümüne zarar verilmeksizin bu kısmı ayırmak olanaklı ise, sadece bu kısmın müsaderecinin hükmolunur.

(6) Birden fazla kişinin paydaş olduğu eşya ile ilgili olarak, sadece suça iştirak eden kişinin payının müsaderecinin hükmolunur.

Madde 55- (1) Suçun işlenmesi ile elde edilen veya suçun konusunu oluşturan ya da suçun işlenmesi için sağlanan maddi menfaatler ile bunların değerlendirilmesi veya dönüştürülmesi sonucu ortaya çıkan ekonomik kazançların müsaderecinin hükmolunur. Bu fıkra hükmüne göre müsadere kararı verilebilmesi için maddi menfaatin suçun mağduruna iade edilememesi gerekir.

(2) Müsadere konusu eşya veya maddi menfaatlere elkonulmadığı veya bunların merciiine teslim edilmediği hâllerde, bunların karşılığını oluşturan değerlerin müsaderecinin hükmolunur.

2.1.2. Mülkiyet Hakkı

Ermeni meselesinin mülkiyet hakkı veçhesinin değerlendirmesine, mülkiyet ve mülkiyet hakkı kavramlarının izahı ile başlamakta yarar vardır. İnsan hakları mücadelesine rengini veren, insan haklarının kurumsallaşma ve demokrasinin gelişim sürecinde tarihsel bir rol oynayan³⁹³ mülkiyet, yer ve zamana göre muhtevası değişen esnek bir kavramdır; anlam, kapsam, kavram, müessese ve içerik itibarıyla tarih boyunca değişim ve gelişim göstermiştir³⁹⁴. Osmanlı hukukunun mülkiyet anlayışı ile günümüzde kabul gören mülkiyet anlayışı arasında da önemli farklar vardır³⁹⁵.

Mülkiyet, “m-l-k” kökünden gelen Arapça kökenli bir sözcüktür; mülk, melik, malik, meleke, temlik sözcükleri gibi, güç, kuvvet, iktidar anlamı taşır³⁹⁶. Mülk sözcüğü, “ev, dükkân, arazi gibi taşınmaz ve gelir getiren mal”³⁹⁷, “taşınmaz mal; mal”³⁹⁸ anlamı; mülkiyet sözcüğü, “mülk sahipliği”³⁹⁹, “kişinin bir mal üzerindeki egemenliği”⁴⁰⁰ anlamı taşır. Mülkiyet hakkı ise “bireyin bir şey üzerindeki mutlak egemenliği demektir; bir şeye malik olan kişi ona dilediği gibi tasarruf edebilir, ancak mülkiyet hakkının kamu yararına sınırlandırılması olanağı vardır, ayrıca, mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz.”⁴⁰¹. Hangi lisanda, nasıl tanımlanmış olursa olsun mülkiyet, daima bir şeye üzerindeki hâkimiyeti ifade eder⁴⁰².

(3) Bu madde kapsamına giren eşyanın müsadere edilebilmesi için, eşyayı sonradan iktisap eden kişinin 22/11/2001 tarihli ve 4721 sayılı Türk Medenî Kanununun iyiniyetin korunmasına ilişkin hükümlerinden yararlanamıyor olması gerekir.

³⁹³ Modern insan hakları düşüncesinin filizlendiği aydınlanma dönemi itibarıyla düzenlenen belgeler ve anayasalarda yer alan seçme ve seçilme hakkı, mülkü olanlar ile vergi verenlere tanınmıştır. Bunun yanında, mülkiyet hakkına yönelik yaklaşım, devlet sistemlerine de şeklini vermiştir (örn. kapitalist-sosyalist devletler). Bkz. Gemalmaz, H., B. (Nisan 2017). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*. (İkinci Baskı) İstanbul: Beta Yayıncılık, s. 1.

³⁹⁴ Başpınar, V. *Mülkiyet Hakkını İhlal Eden Müdahaleler*, s. 69.

³⁹⁵ Başpınar, V. *Mülkiyet Hakkını İhlal Eden Müdahaleler*, s. 89.

³⁹⁶ Başpınar, V. *Mülkiyet Hakkını İhlal Eden Müdahaleler*, s. 85.

³⁹⁷ Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 842.

³⁹⁸ Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, s. 636.

³⁹⁹ Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 842.

⁴⁰⁰ Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, s. 637.

⁴⁰¹ Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, s. 637.

⁴⁰² Başpınar, V. *Mülkiyet Hakkını İhlal Eden Müdahaleler*, s. 86.

Mülkiyet kavramı, ne mülkiyet hakkına yer veren 1876⁴⁰³-1924⁴⁰⁴-1961⁴⁰⁵-1982⁴⁰⁶ Anayasalarında, ne AİHS⁴⁰⁷, de, ne Mecelle’de, ne de günümüzde Türk eşya hukukunun

⁴⁰³ **1976 tarihli Kanun-ı Esasi Madde 21-** Herkes usulen mutasarrıf olduğu mal ve mülkten emindir. Menafi-i umumiye için lüzumu sabit olmadıkça ve kanunu mucibince değer bahası peşin verilmedikçe kimsenin tasarrufunda olan mülk alınamaz.

1921 Anayasası’nda (Teşkilat-ı Esasiye) mülkiyet hakkıyla ilgili bir hüküm yoktur. Ancak 1921 Anayasası, Kanun-ı Esasi’yi ilga etmemiştir. Keskinsoy, Ö. *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*, s. 16.

1921 kurucu iktidarının iradesinin bir sonucu olarak, 1921 Anayasası ile çatışmayan 1876 Anayasası hükümleri geçerliliğini korur, çatışan hükümleri ise zımnen ilga edilmiş sayılır. Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 48. Sonuç olarak mülkiyet hakkına ilişkin 1876 Anayasası’nın ilgili maddesinin yürürlüğü 1921 Anayasası döneminde de devam eder.

⁴⁰⁴ **1924 Anayasası Madde 70** - Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, bağış, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri Türklerin tabii haklarındandır.

Madde 71 - Cana, mala, ırza, konuta hiçbir türlü dokunulamaz.

Madde 74 - Kamu faydasına gerekli olduğu usulüne göre anlaşılmadıkça ve özel kanunları gereğince değer pahası peşin verilmedikçe hiç kimsenin malı ve mülkü kamulaştırılmaz.

Madde 79 - Bağışların, çalışmaların, mülk edinme ve hak ve mal kullanmanın, toplanmaların, derneklerin ve ortaklıkların serbestlik sınırı kanunlarla çizilir.

⁴⁰⁵ **Madde 36** - Herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir.

Bu haklar, ancak kamu yararı amacıyla, kanunla sınırlanabilir.

Mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz.

Madde 38 - Devlet ve kamu tüzel kişileri, kamu yararının gerektirdiği hâllerde, karşılıklarını peşin ödemek şartıyla, özel mülkiyette bulunan taşınmaz malları, kanunla gösterilen esas ve usullere göre, tamamını veya bir kısmını kamulaştırmaya ve bunlar üzerinde idarî irtifaklar kurmaya yetkilidir.

Ödenecek karşılık, taşınmaz malın tamamının kamulaştırılması hâlinde o malın malikinin kanunda gösterilecek usul ve şekle uygun olarak bildireceği vergi değerini; kısmen kamulaştırmalarda da, vergi değerinin kamulaştırılan kısma düşen miktarını aşamaz.

Kamulaştırılan taşınmaz mal karşılığının vergi değerinden az takdir edilmesi hâlinde malikin itiraz ve dava hakkı saklıdır.

Çiftçinin topraklandırılması, ormanların Devletleştirilmesi, yeni orman yetiştirilmesi ve iskân projelerinin gerçekleştirilmesi amaçlarıyla kamulaştırılan taşınmaz mal ve kıyıların korunması ve turizm amacıyla kamulaştırılan toprak bedellerinin ödeme şekli kanunla gösterilir.

Kanunun taksitle ödemeyi öngördüğü hâllerde çiftçinin topraklandırılması, ormanların devletleştirilmesi, yeni orman yetiştirilmesi ve iskân projelerinin gerçekleştirilmesi için konulacak süre yirmi yılı; kıyıların korunması ve turizm amacıyla yapılacak kamulaştırmalarda ise bu süre on yılı aşamaz. Bu takdirde, taksitler eşit olarak ödenir ve kanunla gösterilen faiz haddine bağlanır.

Kamulaştırılan topraktan, o toprağı doğrudan doğruya işleten çiftçinin hakkaniyet ölçüleri içinde geçinebilmesi için zaruri olan ve kanunla gösterilen kısmın ve küçük çiftçinin kamulaştırılan toprağının bedeli her hâlde peşin ödenir.

⁴⁰⁶ **Madde 35** - Herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir. Bu haklar, ancak kamu yararı amacıyla, kanunla sınırlanabilir. Mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz.

Madde 46 - Devlet ve kamu tüzel kişileri; kamu yararının gerektirdiği hâllerde, gerçek karşılıklarını peşin ödemek şartıyla, özel mülkiyette bulunan taşınmaz malların tamamını veya bir kısmını, kanunla gösterilen esas ve usullere göre, kamulaştırmaya ve bunlar üzerinde idari irtifaklar kurmaya yetkilidir.

Kamulaştırma bedeli ile kesin hükme bağlanan artırım bedeli nakden ve peşin olarak ödenir. Ancak, tarım reformunun uygulanması, büyük enerji ve sulama projeleri ile iskân projelerinin gerçekleştirilmesi, yeni ormanların yetiştirilmesi, kıyıların korunması ve turizm amacıyla kamulaştırılan toprakların bedellerinin ödeme şekli kanunla gösterilir. Kanunun taksitle ödemeyi öngörebileceği bu hâllerde, taksitlendirme süresi beş yılı aşamaz; bu takdirde taksitler eşit olarak ödenir.

Kamulaştırılan topraktan, o toprağı doğrudan doğruya işleten küçük çiftçiye ait olanlarının bedeli, her hâlde peşin ödenir.

İkinci fıkrada öngörülen taksitlendirmelerde ve herhangi bir sebeple ödenmemiş kamulaştırma bedellerinde kamu alacakları için öngörülen en yüksek faiz uygulanır.

normatif kaynağı olan 22.11.2001 tarih ve 4721 sayılı Medeni Kanun'da tanımlanmıştır. Gerek anlamı gerek içeriği itibarıyla herkesin üzerinde ittifak ettiği bir mülkiyet tanımı bugüne kadar yapılamamıştır⁴⁰⁸.

4721 sayılı Medeni Kanun m. 683, mülkiyet hakkının içeriğini şöyle düzenlemiştir: *“Bir şeye malik olan kimse, hukuk düzeninin sınırları içinde, o şey üzerinde dilediği gibi kullanma, yararlanma ve tasarrufta bulunma yetkisine sahiptir.”* Buna göre mülkiyet *“eşya üzerinde en geniş yetki sağlayan aynı hak”* olarak tanımlanabilir⁴⁰⁹. Eşya, hakkın mevzuu, objesidir⁴¹⁰. Aynı hak ise *“bir kimseye bir şey üzerinde doğrudan doğruya hâkimiyet sağlayan ve bu sebeple herkese karşı ileri sürülebilen haklardır”*.⁴¹¹ *“Hukuki anlamda eşya, üzerinde bireysel hâkimiyet sağlanabilecek, ekonomik bir değer taşıyan, kişi ve hayvanlar dışındaki cismani varlıklardır.”*⁴¹². Aynı hakkın konusu sadece eşya değildir; bağımsız ve sürekli haklar (MK. m. 704, 988), doğal güçler, enerji, üzerinde aynı hak kurulabilen haklar ve tereke de bu kapsamdadır⁴¹³. Kısaca mülkiyet hakkı, ekonomik değere sahip şeyler üzerinde sahip olunan haklar demeti şeklinde tanımlanabilir⁴¹⁴. Üzerinde mülkiyet hakkı kurulabilecek şeyler, devletten devlete farklılık göstermekle beraber; kabaca, maddi varlığa sahip olan şeyler yahut maddi varlığı bulunmayan örneğin bir şarkı bestesi veya bir hisse senedi üzerinde mülkiyet hakkı kurulabilir⁴¹⁵.

1982 Anayasası'nın mülkiyet hakkını düzenleyen 35. maddesi şöyledir: *“Herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir. Bu haklar, ancak kamu yararı amacıyla, kanunla sınırlanabilir. Mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz.”* Burada mülkiyet kavramından, özel mal varlığı (mamelek) haklarının bütünü; bir başka ifadeyle taşınır ve taşınmazlar üzerindeki mülkiyet hakkı, maddi ve gayrimaddi mallar üzerindeki

⁴⁰⁷ **AIHS 1 No.lu Protokol Madde 1** - Her gerçek ve tüzel kişinin mal ve mülk dokunulmazlığına saygı gösterilmesini isteme hakkı vardır. Bir kimse, ancak kamu yararı sebebiyle ve yasada öngörülen koşullara ve uluslararası hukukun genel ilkelerine uygun olarak mal ve mülkünden yoksun bırakılabilir. Yukarıdaki hükümler, devletlerin, mülkiyetin kamu yararına uygun olarak kullanılmasını düzenlemek veya vergilerin ya da başka katkıların veya para cezalarının ödenmesini sağlamak için gerekli gördükleri yasaları uygulama konusunda sahip oldukları hakka hâlel getirmez.

⁴⁰⁸ Eren, F. (2016). *Mülkiyet Hukuku*. (Dördüncü Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları, s. 3. Başpınar, V. *Mülkiyet Hakkını İhlal Eden Müdahaleler*, s. 86-87.

⁴⁰⁹ Oğuzman, K., Seçili, Ö., Oktay-Özdemir, S. (2017). *Eşya Hukuku*. (Yirminci Baskı). İstanbul: Filiz Kitabevi, s. 274.

⁴¹⁰ Oğuzman, K., Seçili, Ö., Oktay-Özdemir, S. *Eşya Hukuku*, s. 4.

⁴¹¹ Oğuzman, K., Seçili, Ö., Oktay-Özdemir, S. *Eşya Hukuku*, s. 4.

⁴¹² Oğuzman, K., Seçili, Ö., Oktay-Özdemir, S. *Eşya Hukuku*, s. 8.

⁴¹³ Oğuzman, K., Seçili, Ö., Oktay-Özdemir, S. *Eşya Hukuku*, s. 8-10.

⁴¹⁴ Tiryaki, R. (2008). *Ekonomik Özgürlükler ve Anayasa*. Ankara: Yetkin Yayınları, s. 69.

⁴¹⁵ Başpınar, V. *Mülkiyet Hakkını İhlal Eden Müdahaleler*, s. 97.

diğer mutlak haklar (örneğin patent hakları, marka üzerindeki haklar, fikri haklar, sınırlı aynı haklar) ve alacak hakları da anlaşılmalıdır⁴¹⁶.

AİHS’de mülkiyet hakkı, P-1/1’de⁴¹⁷ düzenlenmiştir. AİHM, mülkiyet hakkını, devletlerin kendi millî yorumundan bağımsız ele alarak koruma alanını genişletmiştir⁴¹⁸. AİHM’e göre mal varlığı, fiilen mevcut mamelekin yanında ulusal hukukta yeterli dayanağa sahip meşru beklentileri de kapsar⁴¹⁹. Buna göre, maddenin uygulama alanına girebilen mal ve mülkler, ekonomik değeri bulunan, parayla ölçülebilir nitelik taşıyan doğmuş yahut meşru bir beklenti niteliğine kavuşmuş her türlü taşınır ve taşınmazlar, maddi ve manevi haklar (örn. Manevi tazminat alacağı, fikrî ve sinaî haklar), menfaat ve varlıklar, kısaca parasal değere sahip her türlü varlık, mülkiyet hakkı içinde değerlendirilebilir⁴²⁰.

AİHS sisteminde, mülkiyet hakkının, hak öznesine verdiği yetki, “dışlama yetkisi”dir; böylece hak sahibi, mülkiyetten yararlanırken başka kişileri “dışarıda” tutabilir, mülkiyetten yararlanmasına “ötekilerin” karışmasını engelleyebilir; AİHS P1-1 özelinde dışlanan tek kişi devlettir⁴²¹. Mülkiyet hakkı öznesinin dışlama yetkisi ve muhatap devletin negatif yükümlülüğü, bulundurma, kullanma/yararlanma ve tasarruf etme alt yetkileriyle somutlaşır; elbette modern mülkiyet ilişkilerinin görece karmaşıklığı, anılan yetkileri dallanıp budaklandırırsa ve ulusal hukuklar açısından mülkiyeti ele alan doktrinde daha spesifik alt yetkilere işaret eden görüşler bulunsa da AİHS sistemi kapsamında klasik yetkileri zikretmek -kişinin mal varlığı üzerinde tasarruf etme, bulundurma, yararlanma, kullanma, devretme hakları- yeterli olacaktır⁴²².

Yukarıda kısaca değinilen hususlar, günümüzde kabul gören mülkiyet anlayışının yansımalarıdır. Mülkiyet hakkının muhtevası ve sınırlarının şekillendirdiği başlıca üç sistem

⁴¹⁶ Eren, F. *Mülkiyet Hukuku*, s. 11. Başpınar, V. *Mülkiyet Hakkını İhlal Eden Müdahaleler*, s. 104-105.

⁴¹⁷ **Madde 1** - Her gerçek ve tüzel kişinin mal ve mülk dokunulmazlığına saygı gösterilmesini isteme hakkı vardır. Bir kimse, ancak kamu yararı sebebiyle ve yasada öngörülen koşullara ve uluslararası hukukun genel ilkelerine uygun olarak mal ve mülkünden yoksun bırakılabilir.

Yukarıdaki hükümler, devletlerin, mülkiyetin kamu yararına uygun olarak kullanılmasını düzenlemek veya vergilerin ya da başka katkıların veya para cezalarının ödenmesini sağlamak için gerekli gördükleri yasaları uygulama konusunda sahip oldukları hakka hâlel getirmez.

⁴¹⁸ Eren, F. *Mülkiyet Hukuku*, s. 29-30.

⁴¹⁹ Ergül, E. (Eylül 2012). *Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Bireysel Başvuru ve Uygulaması*. Ankara: Yargı Yayınevi, s. 350.

⁴²⁰ Anayurt, Ö. *Avrupa İnsan Hakları Hukukunda Kişisel Başvuru Yolu*, s. 137.

⁴²¹ Gemalmaz, H., B. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, s. 410-411.

⁴²² Gemalmaz, H., B. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, s. 411-413.

göze çarpar: Klasik (liberal), marksist ve modern (karma) mülkiyet sistemleri⁴²³. Günümüz Türk hukuk siteminde modern mülkiyet, Osmanlı Devleti'nde ise klasik mülkiyet anlayışının benimsendiği söylenebilir.

1915 tarihinde kabul gören mülkiyet anlayışının çerçevesi, Kanun-ı Esasi ve Mecelle başta olmak üzere, döneminin mevzuatında çizilmiştir. Roma hukukuna dayanan, kişinin eşya üzerinde sahip olduğu mutlak bir hak ve sınırsız bir hürriyet anlayışıyla⁴²⁴ ferdiyetçi temellere dayanan Mecelle'nin 1192. maddesinde geçen "... herkes mülkinde keyf-e mâşeya (dilediği gibi) tasarruf eder" hükmü ve 96. maddesinde geçen "*Bir kimsenin mülkünde onun izni olmaksızın âher bir kimsenin tasarruf etmesi caiz değildir.*"⁴²⁵ hükmü, mutlak hâkimiyet anlayışını yansıtmış, ancak ilerleyen maddelerde malike tanınan geniş tasarruf yetkisi sınırlanarak, 1197. maddede başkası için fahiş bir zarar doğurmama şartına, 1192. maddenin ikinci fıkrasında, başkasının hakkına dokunmama şartına bağlanmıştır⁴²⁶.

⁴²³ Klasik (liberal) sistemde, mülkiyet hakkı, kişiye bağlı, dokunulmaz, vazgeçilmez, zamanaşımına uğramaz, doğal ve kutsal bir haktır; malik, eşya üzerinde mutlak, sınırsız ve tekeli bir hâkimiyete sahiptir; mülkiyet hakkının özü ve içeriğinde sadece yetkiler vardır, ödevler bulunmaz. Aslında bu sistemde de mülkiyet hakkı, kanun hükümleri ve başkalarının haklarıyla sınırlanır ancak bu sınırlar mülkiyetin özünde bulunan ödevler değil mülkiyet hakkına yabancı olan sonradan ve dışarıdan eklenmiş istisnai unsurlardır; üretim ve tüketim mallarının mülkiyeti kural olarak kişilere aittir.

Marksist sisteme göre, özel mülkiyet, insanın insan tarafından sömürülmesine ve dolayısıyla sosyal adaletsizliğe sebep olduğundan, eşyanın mülkiyeti fertten alınarak topluma yani devlete bırakılmalıdır; özellikle üretim araçları, tarım toprakları, doğal kaynaklar ve servetler, ormalar üzerinde özel mülkiyet kurulamaz; özel mülkiyet kişilerin özel ihtiyaçlarını karşılamaya yarayan bazı tüketim mallarıyla sınırlıdır.

Karma (modern) mülkiyet anlayışı, liberal anlayıştan esinlenmiştir ancak aynı zamanda sosyal bir karaktere de sahiptir. Bu anlayış Türk hukuk sisteminde de kendini gösterir. 1982 Anayasası m. 35'e göre, herkes mülkiyet ve miras hakkına sahiptir, ancak mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz. Burada mülkiyet hakkının kendisine değil sadece kullanılmasına sınırlama getirilmiştir. TMK m. 683'e göre ise malik, eşya üzerinde hukuk düzeninin sınırları içinde hâkimiyetini kullanabilir. Burada işaret edilen "hukuk düzeninin sınırları", mülkiyet hakkına sonradan getirilen sınırlamaları, istisnaları değil, mülkiyetin içinde var olan ödevleri de ifade eder. Anayasa m. 35'e göre mülkiyet hakkı kamu yararı amacıyla kanunla sınırlanabilir. Sınırlandırılmasında ise Anayasa m. 13'te öngörülen güvenceler gözönünde bulundurularak hakkın özüne dokunulmamalı, demokratik toplum düzeninin gereklerine ve ölçülülük ilkesine uyulmalıdır. TMK m. 683'te işaret edilen "hukuk düzeninin sınırları içinde" ifadesi de bu hususu doğrular. O hâlde mülkiyet hakkının içerik ve sınırlarını belirleme yetkisi kanun koyucuya bırakılmıştır. Ancak kanun koyucunun bu alandaki yetkisi sınırsız değildir, Anayasa m. 36'da işaret edilen kamu yararı ve m. 13'te işaret edilen güvencelerle sınırlanmıştır. Eren, F. *Mülkiyet Hukuku*, s. 5-16.

⁴²⁴ Başpınar, V. *Mülkiyet Hakkını İhlal Eden Müdahaleler*, s. 94.

⁴²⁵ **Madde 96** – Lâ yecüzü li-ehadin en yetesarrafe fi mülkil-ğayri bilâ-iznih.

"Herkes kendi malını serbestçe kullanabilir. Ancak bir başkasının malını, onun sarıh (açık) veya zımnî (örtülü) izni olmadıkça almak veya kullanmak ya da başka tasarruflarda bulunmak caiz değildir. Dolayısıyla, bir başkasının evine ondan izinsiz girilmez. Arsası işgal edilemez. Tarlası ekilmez. Eşyası kullanılmaz." Şimşirgil, A., Ekinci, E. B. (2008). *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*. İstanbul: KTB Yayınları, s. 160.

⁴²⁶ Başpınar, V. *Mülkiyet Hakkını İhlal Eden Müdahaleler*, s. 94-95.

Kanun-ı Esasi m. 21’de⁴²⁷ geçen “*herkes mal ve mülkünden emindir*” ifadesinde mülkiyet, 1924, 1961, 1982 Anayasalarından farklı olarak hak terimiyle zikredilmemiştir. Maddeye göre hakkın öznesi “*herkes*”dir. Objesi ise “*mal ve mülk*”⁴²⁸tür. Bundan, kişinin tüm mal varlığı anlaşılmalıdır. Aynı maddede geçen “*Menafi-i umumiye için lüzumu sabit olmadıkça ve kanunu mucibince değer bahası peşin verilmedikçe kimsenin tasarrufunda olan mülk alınamaz.*” ifadesine göre mülkiyet hakkının, kanunla sınırlanabileceği düzenlenmiş, sınırlama kamu yararının gerektirmesi ve karşılığının peşin ödenmesi şartına bağlanmıştır.

2.2. Ermeni Emval-i Metrukesine İlişkin Mülkiyet İddialarının, Yabancı Devlet Mahkemeleri ve AİHM Önünde İncelenmesi

2.2.1. Yabancı Devlet Mahkemeleri Tarafından, Ermeni Emval-i Metrukesine İlişkin Mülkiyet İddialarının İncelenmesi

Yabancı devlet mahkemeleri tarafından Ermeni emval-i metrukesine ilişkin mülkiyet iddialarının incelenmesi sürecinde, öncelikle göz önünde tutulması gereken husus devletlerin yargı bağışıklığı ilkesidir.

Ermeni sevk ve iskân uygulamalarının, yabancı devlet mahkemeleri tarafından, soykırım suçu kapsamında cezai yönüyle yargılanıp yargılanamayacağı meselesi, *jus cogens* bir normun ihlali hâlinde (soykırım yasağı *jus cogens* bir norm olduğundan⁴²⁹) yargı bağışıklığı ilkesinin dikkate alınıp alınamayacağı sorunsalının; mal varlığı iddiaları kapsamında hukuki yönüyle yargılanıp yargılanamayacağı meselesi, *jus cogens* nitelikte

⁴²⁷ **Kanun-ı Esasi Madde 21-** Herkes usulen mutasarrıf olduğu mal ve mülkten emindir. Menafi-i umumiye için lüzumu sabit olmadıkça ve kanunu mucibince değer bahası peşin verilmedikçe kimsenin tasarrufunda olan mülk alınamaz.

⁴²⁸ Mal: Bir kimsenin tasarrufunda bulunan değerli ve gerekli şey; varlık ve servet, para, nakit, gelir. Mülk: Ev, dükkân, arazi gibi taşınmaz ve gelir getiren mal (bkz. gayr-i menkul). Devellioğlu, F. **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, s. 666, 842.

⁴²⁹ *Jus cogens* normların ihlal edilmesi hâlinde yargı bağışıklığının ileri sürülemeyeceği konusu doktrinde tartışmalı olsa da; uygulamada, gerek devletlerin iç hukuk düzenlemelerinin gerek uluslararası mahkemelerin yargısal bağışıklık ilkesi yanında yer aldıkları görülür. UAD’ın 3 Şubat 2012 tarihli Almanya-İtalya kararı, *jus cogens* normların ihlali-yargısal bağışıklık antinomisi bakımından detaylı bir inceleme içermesi ve devletlerin yargı bağışıklığının vurgulandığı bir karar olması bakımından önemlidir. Karar için bkz. Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), General List No. 143, 03.02.2012.

Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/143/143-20120203-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 18.07.2017’de alınmıştır.

olmayan bir normun ihlal edilmesi hâlinde (zira mülkiyet hakkı, *jus cogens* nitelikte bir norm değildir) yargı bağımsızlığı ilkesinin dikkate alınıp alınmayacağı sorunsalının çözümünü gerektirir. Birinci mesele, Tez'in Üçüncü Bölüm'ünde incelenecektir, ikincisi ise bu bölümün konusudur.

Yargı, hukukla bağlıdır ve kanunun kendisini yetkilendirdiği konularda, hukuk kuralları dairesinde karar verir. Bu süreçte, yargı organının, bir uluslararası hukuk kuralı olan ve günümüzde iç hukukun da bir parçası olan, devletlerin yargı bağımsızlığı ilkesini göz önünde bulundurması gerekir.

2.2.1.1. Devletlerin yargı bağımsızlığı

Devletlerin egemenliği ve eşitliği, devletler hukukunun temel prensibidir⁴³⁰. Anılan prensip, uluslararası organizasyonların kurucu anlaşmalarında yer bulan uluslararası hukukun temel ilkelerindendir; nitekim bu husus Birleşmiş Milletler Antlaşması m. 2⁴³¹, de de açıkça zikredilmiştir⁴³². *Par in parem non habet jurisdictionem* (eşitin eşit üzerinde egemenliği olmaz)⁴³³ olarak da anılan bu prensip gereği her devlet, karşılıklı ilişkilerinde

⁴³⁰ Brownlie, I. (2003). *Principles of Public International Law*. (Sixth Edition). New York: Oxford University Press, s. 287.

⁴³¹ **Madde 2** – Birleşmiş Milletler örgütü ve üyeleri, 1. maddede belirtilen amaçlara ulaşmak üzere aşağıdaki ilkelere uygun biçimde hareket edeceklerdir:

1. Örgüt, tüm üyelerinin egemen eşitliği ilkesi üzerine kurulmuştur.

2. Tüm üyeler, üyelik sıfatından doğan hak ve çıkarlardan tümünün yararlanmasını sağlamak için işbu Antlaşma'ya uygun olarak üstlendikleri yükümlülükleri iyi niyetle yerine getirirler.

3. Tüm üyeler, uluslararası nitelikteki uyuşmazlıklarını, uluslararası barış ve güvenliği ve adaleti tehlikeye düşürmeyecek biçimde, barışçı yollarla çözerler.

4. Tüm üyeler, uluslararası ilişkilerinde gerek herhangi bir başka devletin toprak bütünlüğüne ya da siyasal bağımsızlığa karşı, gerek Birleşmiş Milletler'in amaçları ile bağdaşmayacak herhangi bir biçimde kuvvet kullanma tehdidine ya da kuvvet kullanılmasına başvurmadan kaçınırlar.

5. Tüm üyeler, örgütün işbu Antlaşma gereği giriştiği tüm eylemlerde örgüte her türlü yardımı yaparlar ve Birleşmiş Milletler tarafından aleyhinde önleme ya da zorlama eylemine girilen herhangi bir devlete yardım etmekten kaçınırlar.

6. Örgüt, Birleşmiş Milletler üyesi olmayan devletlerin de uluslararası barış ve güvenliğin korunmasının gerektirdiği ölçüde bu ilkelere uygun biçimde hareket etmesini sağlar.

7. İşbu Antlaşma'nın hiçbir hükmü, Birleşmiş Milletlere herhangi bir devletin kendi iç yetki alanına giren konulara müdahale yetkisi vermediği gibi üyeleri de bu türden konuları işbu Antlaşma uyarınca bir çözüme bağlamaya zorlayamaz; ancak, bu ilke VII. Bölümde öngörülmüş olan zorlayıcı önlemlerin uygulanmasını hiçbir biçimde engellemez.

⁴³² Slomanson, W. R. (2007). *Fundamental Perspectives on International Law*. (Fifth Edition). California: Thomson Wadsworth, s. 92.

⁴³³ Anılan ilke “*Par in parem imperium non habet* (an equal has no authority over an equal)” olarak da anılır. Devletlerin yargı bağımsızlığı ilkesi, kaynağını, iki bin yıl süresince kabul gören devlet başkanlarının yargı bağımsızlığı kuralında (*iron-clad rule*) bulur. Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 93-95.

Devlet başkanlarının yargı bağımsızlığının varlık nedeni ise feodal düzenin “*par in parem non habet jurisdictionem*” (eşitin eşit üzerinde egemenliği olmaz) ilkesidir. Başlangıçta devlet başkanlarının *şahsı* için

eşit ve bağımsızdır; diğer devletlerden bağımsız olarak, kendi ülke topraklarında egemenlik yetkilerini kullanarak, yasama, yürütme ve yargı fonksiyonları kapsamında norm koyma, koyduğu normları uygulama ve yargılama yetkilerine sahiptir.

Devletlerin eşitliği ve egemenliği prensibinin doğal sonucu, devletlerin (1) münhasıran kendi toprakları ve bu topraklarda bulunan kişiler üzerinde yargı yetkisine sahip olması, (2) diğer devletlerin münhasır yargı alanına müdahale edememesi, (3) örf ve âdet hukukundan ve taraf olduğu anlaşmalardan doğan yükümlülüklerle bağlı olmasıdır⁴³⁴.

Hukuk devletinin gereklerini sağlamak üzere, bir devletin eylem ve işlemlerinin hukuka uygunluğu hakkında karar verme yetkisi yerel mahkemelerdeyken; bu konuda bir başka devletin mahkemelerinin karar verme yetkisi -sorumluluğa ve yaptırıma hükmetme yetkisi- bulunmaz⁴³⁵. Milletlerarası örf adet hukukunun bir parçası olan devletlerin yargı bağımsızlığı kuralı, bir devletin, bir başka devlet üzerinde, yargı yetkisini milletlerarası hukukun öngördüğü ölçüde kullanamamasını ifade eder⁴³⁶. Böylece milletlerarası hukuk tarafından, devletin *tam* olan yargı yetkisini *kullanmasına* -yargı yetkisine değil bu yetkinin kullanılmasına- sınırlama getirilmiştir⁴³⁷. Bir devletin yetkilerini diğer devlet üzerinde kullanamaması, devletlerin egemen eşitliği⁴³⁸, bağımsızlığı ve devlet olma onurunun doğal bir sonucudur⁴³⁹.

kabul edilmiş bu ilke, sonraları devletlerin *hükmi şahsını* da kapsamış, 18. yüzyılın sonlarından itibaren devletlerin bağımsızlığı ve eşitliği ilkelerine dayandırılarak açıklanmış ve milletlerarası uygulamada yerleşmiştir. Toluner, S. (Eylül 1996). *Milletlerarası Hukuk Dersleri: Devletin Yetkisi (Yer ve Kişiler Bakımından Çevresi ve Niteliği)*. (Beşinci Bası). İstanbul: Beta, s. 372-373.

⁴³⁴ Brownlie, I. *Principles of Public International Law*, s. 287.

⁴³⁵ Brownlie, I. *Principles of Public International Law*, s. 290-291. Arslan Gündüz, *Yabancı Devletin Yargı Bağımsızlığı ve Milletlerarası Hukuk*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984, s. 25-26.

⁴³⁶ Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 92. Gündüz, A. (2014). *Milletlerarası Hukuk*. (Yedinci Baskı). Günel, R. V. (Editör). İstanbul: Beta Yayınları, s. 565.

⁴³⁷ Toluner, S. *Milletlerarası Hukuk Dersleri: Devletin Yetkisi (Yer ve Kişiler Bakımından Çevresi ve Niteliği)*, s. 372. Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 565.

⁴³⁸ Her devletin egemen olması, egemen devletlerin eşit olmasını gerektirir; dolayısıyla uluslararası hukuk açısından, ilke olarak bütün devletler aynı hukuki statüye sahiptir. Devletlerin kendi iradeleriyle kabul edeceği kuraldışılıklar istisna olmak üzere, uluslararası hukukta her devlet aynı haklara sahiptir ve aynı yükümlülüklerle tabidir. BM Antlaşması m. 2/1 de bu ilkeyi teyit eder. Pazarıcı, H. (2013). *Uluslararası Hukuk*. (On İkinci Bası). Ankara: Turhan Kitabevi, s. 150.

⁴³⁹ Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 92. Brownlie, I. *Principles of Public International Law*, s. 290.

Devletlerin yargı bağımsızlığı, cezai/hukuki/idari davalarda yargı bağımsızlığı ve icra bağımsızlığı olmak üzere iki yönlüdür⁴⁴⁰. Günümüzde yargı bağımsızlığına istisnalar getirilse de, icra bağımsızlığı aynı ölçüde esnetilmemiştir.

Yabancı devletlere tanınacak yargı bağımsızlığının kapsamı konusunda uzun süre mutabakat sağlanamamış⁴⁴¹; önceleri mutlak yargı bağımsızlığı kabul edilirken, devletlerin ekonomik yaşama daha çok katılmasından doğan ihtilaflar karşısında, bağımsızlık yaklaşımları giderek esnemiş, 20. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla sınırlı bağımsızlık yaklaşımı ağırlık kazanmıştır⁴⁴². Başta ABD olmak üzere birçok devlet⁴⁴³, mutlak yargı bağımsızlığını terk ederek, sınırlı bağımsızlık anlayışına geçmiştir⁴⁴⁴. Günümüzde hâkim olan ve uygulamayla desteklenen görüş, yargı bağımsızlığının sadece devletlerin hâkimiyet tasarruflarına/egemenlik işlemlerine hasredilmesidir⁴⁴⁵.

ABD uygulamasında, devletin hâkimiyet tasarruflarından olan (a) yabancıların sınır dışı edilmesi gibi idari kararlar, (b) kamulaştırma gibi yasal düzenlemeler, (c) silahlı kuvvetlerin faaliyetleri, (d) diplomatik faaliyetler, (e) kamu istikrazı uygulamaları mutlak yargı bağımsızlığından yararlanır⁴⁴⁶.

Devlet bağımsızlığı hakkında sonuca ulaşabilmek için, uluslararası hukuk kuralları, devletlerin iç hukuk kuralları ve mahkeme kararlarının beraber değerlendirildiği karmaşık ve ayrıntılı bir inceleme yapmak gerekir. Zira günümüzde devletlerin bağımsızlığını düzenleyen evrensel ve çok taraflı bir sözleşme henüz bağlayıcılık kazanmamıştır.

⁴⁴⁰ Kızılsümer Ö. D. (Aralık 2015). “Devletin Yargı Bağımsızlığına İlişkin Uluslararası Adalet Divanı’nın Almanya-İtalya: Yunanistan Müdahil Davasında Verdiği Karar ve Düşündürdükleri”. *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, s. 195-216. Web: <https://jurix.com.tr/article/4935> adresinden 19.07.2017’de alınmıştır.

⁴⁴¹ Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 565.

⁴⁴² Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 93-94.

⁴⁴³ Türk hukuk sisteminde de açıkça aynı ayırım benimsenmiş, özel hukuk ilişkilerinden doğan uyuşmazlıklarda yabancı devletlere yargı bağımsızlığı tanınmayacağı düzenlenmiştir.

27.11.2007 tarih, 5718 sayılı, Milletlerarası Özel Hukuk ve Usul Hukuku hakkında Kanun

Madde 49 - (1) Yabancı devlete, özel hukuk ilişkilerinden doğan hukuki uyuşmazlıklarda yargı muafiyeti tanınmaz. (2) Bu gibi uyuşmazlıklarda yabancı devletin diplomatik temsilcilerine tebligat yapılabilir.

⁴⁴⁴ Bu tarihsel süreç, polis devlet, hazine teorisi ve hukuk devleti evrimiyle de uyumludur. Devletlerin kendi vatandaşlarına karşı dahi sorumluluğu kabul edilmezken başka devletlere evleviyetle kabul edilmeyeceği düşünülebilir.

⁴⁴⁵ Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 565.

⁴⁴⁶ Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 100.

Devlet bağımsızlığı hakkında iki uluslararası antlaşma yapılmıştır. İlki, Avrupa Konseyi bünyesinde yapılan ve 1976'da yürürlüğe giren 1972 Devletin Bağımsızlığı Avrupa Sözleşmesi⁴⁴⁷; diğeri, BM bünyesinde yapılan ve henüz yürürlüğe girmemiş olan 2004 Devletlerin ve Malların Yargısal Bağımsızlığı Sözleşmesi⁴⁴⁸ dir.⁴⁴⁹

2004 Devletlerin ve Malların Yargısal Bağımsızlığı Sözleşmesi m. 15'te devletin yargı bağımsızlığının istisnaları düzenlenmiştir. Maddede en temel istisna, devletin yargı bağımsızlığına rızasıdır. Bir diğer istisna, ülkesel haksız fiillerdir⁴⁵⁰. Son istisna ise, devletin ticari işlemlerine ilişkindir. Bu çerçevede devletin işlemleri, *acta iure imperii* ve *acta iure gestionis* olmak üzere ikiye ayrılmış; devletin egemenlik tasarruflarından olmayan özel hukuk/ticari işlemleri - *acta iure gestionis*- özelinde yargısal bağımsızlığa istisna getirilirken; egemenlik tasarrufları - *acta iure imperii*- kapsamında yargısal bağımsızlığın tam olduğu kabul edilmiştir.

Bu bağlamda, ikili bir ayırım yapılarak, egemenlik tasarruflarından (*acta iure imperii*) kaynaklanan uyuşmazlıklarda devletlere yargı bağımsızlığı tanınırken, bunun dışında kalan tasarruflarından (*acta iure gestionis*) kaynaklanan uyuşmazlıklarda tanınmamıştır. Birinci hâlde dava usulden reddedilecek; ikinci hâlde gerçek bir kişi gibi ticari işlemlerde bulunan devlet hakkında açılan dava esastan incelenecektir⁴⁵¹. Devlet aleyhine açılan davada,

⁴⁴⁷ European Convention on State Immunity, European Treaty Series - No. 74 Web: <https://rm.coe.int/16800730b1> adresinden 24.07.2017'de alınmıştır. (Council of Europe Official Web Site: <http://www.coe.int/en/web/portal/home>)

⁴⁴⁸ Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property Web: https://treaties.un.org/doc/source/recenttexts/english_3_13.pdf adresinden 24.07.2017'de alınmıştır. Sözleşme'yi, 1 Şubat 2012 tarihi itibarıyla yirmi sekiz devlet imzalanmış, on üç devlet onaylanmıştır: Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 54. (United Nations Official Web Site: <http://www.un.org/en/index.html>)

⁴⁴⁹ Kızılsümer Ö. D. "Devletin Yargı Bağımsızlığına İlişkin Uluslararası Adalet Divanı'nın Almanya-İtalya: Yunanistan Müdahil Davasında Verdiği Karar ve Düşündürdükleri".

⁴⁵⁰ Devletlerin ve Malların Yargısal Bağımsızlığı Sözleşmesi m. 12'de düzenlenen bu istisnanın, *acta iure imperii-acta iure gestionis* ayrımı yapılmaksızın devletin eylem ve işlemleri sebebiyle ölüm, yaralanma yahut mal varlığı zararına uğrayan kişilerin for ülkesinde bulunması hâlinde kabul edileceği belirtilmiştir. Kızılsümer Ö. D. "Devletin Yargı Bağımsızlığına İlişkin Uluslararası Adalet Divanı'nın Almanya-İtalya: Yunanistan Müdahil Davasında Verdiği Karar ve Düşündürdükleri".

Ancak ilgili uluslararası düzenlemeler ve devlet uygulamaları, silahlı kuvvetlerin fiillerini, ülkesellik istisnası dışında tutmuştur. UAD'ın Almanya/İtalya kararında işaret ettiği üzere, 1972 Devletin Bağımsızlığı Avrupa Sözleşmesi m. 31'e göre, yabancı silahlı kuvvetlerce işlenen haksız fiillerden dolayı devletin yargı bağımsızlığı tamdır; çeşitli ulusal mahkemeler de, yabancı silahlı kuvvetlerce işlenen haksız fiillerden dolayı açılan tazminat davalarında, yabancı devlete yargı bağımsızlığı tanımıştır. Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 62-79.

⁴⁵¹ Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 101.

uyuşmazlık konusu tasarrufun, bir egemenlik tasarrufu mu yoksa bir özel hukuk tasarrufu mu olduğu, bir nitelendirme sorunu olup, davaya bakan mahkemenin millî hukukuna göre belirlenir⁴⁵².

Devletlerin yargı bağışıklığını belirlemede kullanılan *acte iure imperii* / *acte iure gestionis* ayrımına, UAD ve AİHM kararlarında da işaret edilmiş, devletlerin egemenlik yetkilerine dayanan eylem ve işlemlerinden (*acte iure imperii*) kaynaklanan uyuşmazlıkların, yabancı devlet mahkemeleri önünde yargılanamayacağı ifade edilmiştir.

Devletlerin yargı bağışıklığı esnetilse de, icra bağışıklığı doktrin ve uygulamada aynı ölçüde esnememiştir. Devletlerin cebri icra bağışıklığı, yabancı devlet aleyhine verilmiş bir mahkeme kararının icrası için, aleyhinde karar verilmiş devletin, rızasına bakılmaksızın cebren bir malından mahrum edilemeyeceğiyle ilgilidir⁴⁵³. Yargısal bağışıklığın istisnası kabul edilen işlemlerle ilgili olarak, yabancı devlet mahkemeleri bir başka devlet aleyhine yargılama yaparak hüküm verse de, bu hükümler, herhangi bir devlet malı üzerinde icra edilemez⁴⁵⁴. 1972 Devletin Bağışıklığı Avrupa Sözleşmesi m. 23 ve 2004 Devletlerin ve Malların Yargısal Bağışıklığı Sözleşmesi m. 18-20’de işaret edildiği üzere, icra bağışıklığının en önemli istisnası ilgili devletin rızasıdır ve devletlerin yabancı devletlerde bulunan mallarından sadece ticari amaçlara özgülenmiş olanlar icra edilebilirken, bunun dışındakiler icra edilemez⁴⁵⁵. Özetle günümüzde hâkim görüş, yabancı devletlerin kamu hizmetine tahsis edilmiş mallarının cebri icra bağışıklığının tam olacağı; bunun dışındaki örneğin ticari faaliyetler için kullanılan mallarının ise cebri icraya konu olabileceğidir⁴⁵⁶.

Ermenilerin mülkiyet kayıplarının dayanağı, emval-i metruke mevzuatıdır. Osmanlı Devleti döneminde sevk ve iskân edilen Ermenilerden geride kalan emval-i metrukenin tasfiyesinin hukuki dayanağı olan Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde kabul edilen mevzuat, organik ve fonksiyonel anlamda yasama ve yürütme tasarruflarının en belirgin örneklerini taşıyan *acte iure imperii* işlemleridir. Dolayısıyla bu mevzuat

⁴⁵² Ünal, Ş. “Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları”, s. 17, 32.

⁴⁵³ Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 566.

⁴⁵⁴ Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 566.

⁴⁵⁵ 2004 Devletlerin ve Malların Yargısal Bağışıklığı Sözleşmesi m. 21.

⁴⁵⁶ Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 566.

doğrultusunda yapılan işlemlerin, yabancı devlet mahkemelerinde yargılamaya konu olması, devletlerin yargı bağışıklığı ilkesine aykırıdır.

Yabancı devlet mahkemesinde Türkiye aleyhine açılan herhangi bir davanın yargılaması sonucunda bir karar verilmesi hâlinde, kararın icrası için Türkiye Devleti'nin ilgili devlette bulunan mal varlığına başvurulması gündeme gelecektir. Bu noktada yabancı devlete ait mal varlığının cebri icraya konu edilmesinin, hasmane bir tavır kabul edilerek muhatap devletin misillemeye bulunmasına ve uluslararası ilişkilerin bozulmasına yol açabileceği not edilmelidir⁴⁵⁷.

2.2.1.1.1. Uluslararası Adalet Divanı'nın yaklaşımı

UAD, Almanya/İtalya kararında, bir devletin, bir başka devlet üzerinde yargı yetkisini kullanıp kullanamayacağını tartışmıştır. Yargı bağışıklığı söz konusu olduğunda, devletin haksız fiilden sorumluluğu ortadan kalkmaz. Devletin, faaliyetlerinin hukuka aykırılığından sorumluluğu devam etmekle beraber, yargısal bağışıklık, bu faaliyetlerin yabancı bir devlet mahkemesi kanalıyla incelenmesini ve yaptırıma bağlanmasını engeller⁴⁵⁸. Bu yönde tespitlerin yapıldığı Almanya/İtalya kararında UAD, Alman Silahlı Kuvvetleri ve Alman Reich organlarının faaliyetlerinin İtalyan mahkemeleri tarafından yargılanıp yargılanamayacağını tartışmıştır. Söz konusu faaliyetlerin hukuka aykırılığı ve haksızlığını Almanya açıkça kabul etmiştir⁴⁵⁹. UAD'ın çözüme kavuşturacağı konu, söz konusu eylemler için açılan tazminat davalarında, İtalyan mahkemelerinin, Almanya'nın yargısal bağışıklığını tanımakla yükümlü olup olmadığı meselesinden ibarettir⁴⁶⁰.

UAD, yargı bağışıklığının, BM Şartı m. 2/1'de açıkça ifade edilen ve uluslararası hukuk düzeninin temel ilkelerinden biri olan devletlerin egemen eşitliği ilkesinden kaynaklandığını belirterek, uluslararası hukukta ve uluslararası ilişkilerde önemli bir yer tuttuğunu vurgulamıştır. UAD, her devletin, egemenlik yetkilerini kendi toprakları üzerinde kullanacağını, bu topraklar üzerinde meydana gelen olaylar ve insanlar üzerinde yargılama

⁴⁵⁷ Ünal, Ş. "Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları", s. 34.

⁴⁵⁸ Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 565.

⁴⁵⁹ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 52.

⁴⁶⁰ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 53.

yetkisine sahip olduğunu ifade etmiştir. Devletlerin yargı bağımsızlığı ilkesinin, devlet egemenliği ilkesiyle beraber okunması gerektiğini; yargı bağımsızlığına getirilen her istisnanın, devlet egemenliği ilkesinden sapma yaratacağını belirtmiştir⁴⁶¹. Divan, yargısal bağımsızlığın, uluslararası bir nezaket kuralının (International comity) ötesinde bir hukuk kuralı olduğunu, tarafların da bunu kabul ettiğini ifade etmiştir⁴⁶².

Divan’a göre, yargısal bağımsızlığa ilişkin ihtilaf, tarafların kabul ettiği bir antlaşmadan değil, uluslararası teamül hukukundan hareketle çözülebilir. Zira Almanya, 1972 Devletin Bağımsızlığı Avrupa Sözleşmesi’ni kabul eden sekiz devletten⁴⁶³ biri olsa da İtalya anılan Sözleşme’nin tarafı değildir. Dolayısıyla Sözleşme, İtalya’yı bağlamaz. Bunun yanında İtalya ve Almanya, 2004 BM Devletlerin ve Malların Yargısal Bağımsızlığı Sözleşmesi’ni kabul etmediği gibi anılan Sözleşme yürürlüğe dahi girmemiştir⁴⁶⁴. Dolayısıyla Divan, UAD Statüsü m. 38/1/b⁴⁶⁵ uyarınca, yargısal bağımsızlığın kapsamına ilişkin *“hukuk olarak kabul edilmiş genel bir uygulamanın kanıtı olarak uluslararası teamül kuralları”* nı tespit ederek uyuşmazlığı çözüme kavuşturmuştur⁴⁶⁶. Divan, 1972 Devletin Bağımsızlığı Avrupa Sözleşmesi’nin ve 2004 BM Devletlerin ve Malların Yargısal Bağımsızlığı Sözleşmesi’nin işaret ettiği, İtalya ve Almanya dâhil olmak üzere birçok devletin kabul ettiği üzere, yargılamaya konu devlet eylem ve işleminin *acta iure imperii* ve *acta iure gestionis* nitelikte olmasına göre, yargısal bağımsızlık yaklaşımının değiştiğini belirtmiştir⁴⁶⁷.

Devletler arası ilişkilerin barışçıl yürütülmesini sağlamaya hizmet eden ve devletler arası ilişkileri önemli ölçüde etkileyen yargısal bağımsızlık prensipleri, uluslararası hukukun tabiatı gereği devletlerin iradeleriyle şekillenmelidir. Divan da bu yaklaşıma uygun şekilde,

⁴⁶¹ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 57.

⁴⁶² Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 53.

⁴⁶³ Belçika, Almanya Federal Cumhuriyeti, İngiltere, Lüksemburg, Hollanda, Avusturya, İsviçre, Güney Kıbrıs.

⁴⁶⁴ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 54.

⁴⁶⁵ **UAD Statüsü Madde 38-**

1. Kendisine sunulan uyuşmazlıkları uluslararası hukuka uygun olarak çözmekle görevli olan Divan
a. uyuşmazlık durumundaki devletlerce açık seçik kabul edilmiş kurallar koyan, gerek genel gerekse özel uluslararası antlaşmaları;

b. hukuk olarak kabul edilmiş genel bir uygulamanın kanıtı olarak uluslararası teamül kurallarını;

c. uygar uluslarca kabul edilen genel hukuk ilkelerini;

d. 59. Madde hükmü saklı kalmak üzere, hukuk kurallarının belirlenmesinde yardımcı araç olarak adli kararları ve çeşitli ulusların en yetkin yazarlarının öğretilerini uygular.

2. Bu hüküm, tarafların görüş birliğine varmaları hâlinde, Divan’ın hakça ve eşitce karar verme yetkisini zedelemeyiz.

⁴⁶⁶ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 55.

⁴⁶⁷ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 59.

konuya ilişkin uluslararası teamül hukukunu tespit ederken, çok taraflı sözleşmeleri ve devletlerin ulusal mevzuatlarını titizlikle incelemiş; nihayetinde, *acta iure imperii* nitelikte işlemler özelinde devletlerin yargısal bağışıklığa sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Uluslararası toplumun, 2004 Devletlerin ve Malların Yargısal Bağışıklığı BM Sözleşmesi'nin yürürlüğe girmesini sağlayacak ölçüde dahi iradesini ortaya koyamamış olması, UAD'ın, yargısal bağışıklık tarafında yer almasını kaçınılmaz kılmıştır.

Bu noktada UAD'a göre, 1944 itibarıyla gerçekleşen eylemlerin, hukuka uygun olup olmadığından değil egemenlik yetkisine dayanıp dayanmadığından hareketle karar verilmeli, *acta iure imperii* / *acta iure gestionis* incelemesi yapılmalıdır. Eylemler hukuka aykırı olsa da hukuka aykırılık, eylemlerin *acta iure imperii* niteliğini değiştirmez; Almanya *acta iure imperii* nitelikteki eylemlerinden ötürü yargı bağışıklığına sahip olduğundan, yabancı devlet mahkemelerinde yargılama yapılamaz.

UAD'a göre İtalya, Almanya'nın yargı bağışıklığını dikkate almadan yargılama yaparak⁴⁶⁸ ve Almanya'nın icra bağışıklığını dikkate almadan ticari olmayan amaçlara özgülediği "Villa Vigoni" üzerine tedbir uygulayarak⁴⁶⁹, Almanya'ya olan yükümlülüklerini ihlal etmiştir. İtalya Cumhuriyeti, gerekli yasal düzenlemelerle ve tercih edeceği başka yollarla, söz konusu ihlali önleyecek tedbirler almalıdır.

Kararın en dikkat çekici noktası, soykırım, insanlık aleyhinde suçlar ve savaş suçları gibi *jus cogens* nitelikte emredici hukuk kurallarına aykırı eylemler söz konusu olduğunda, yargı bağışıklığının ileri sürülemeyeceği iddiasının UAD nezdinde kabul görmemesidir⁴⁷⁰. Divan böylece, *jus cogens* normların ihlalinin, devletin yargı bağışıklığına istisna getirmeyeceği yönündeki 14 Şubat 2002 tarihli Arrest Warrant⁴⁷¹ kararını da yinelemiştir.

Jus cogens bir normun ihlali hâlinde dahi devletlerin yargı bağışıklığının korunacağı yönündeki UAD kararlarından hareketle, *jus cogens* nitelikte olmayan emval-i metruke

⁴⁶⁸ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 107.

⁴⁶⁹ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 120.

⁴⁷⁰ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 92-97.

⁴⁷¹ Arrest Warrant of 11 April 2000 (Congo / Belgium), General List No. 121, 14.02.2002, p. 58, 78. Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/121/121-20020214-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 25.07.2017'de alınmıştır.

tasfiyesinden kaynaklanan mülkiyet iddialarının, evleviyetle yabancı devlet mahkemelerinde yargılanamayacağı sonucuna ulaşılacaktır.

2.2.1.1.2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin yaklaşımı

AIHM'in Kalogeropoulou kararı⁴⁷², *jus cogens* bir normun ihlal edilmesi hâlinde dahi devletlerin yargı bağışıklığına sahip olduğunun vurgulandığı bir karar olması bakımından önemlidir. Anılan başvuruya konu olayda başvuranlar, Almanya Devleti aleyhine, Yunanistan mahkemelerinde açtıkları tazminat davasını kazanmış, ancak Yunanistan Devleti kararın icrasına izin vermemiştir. AIHM'e göre kararın icra edilememesi, mahkemeye erişim hakkına getirilen bir kısıtlamadır ve kısıtlamanın meşru bir amacının bulunup bulunmadığı belirlenmelidir.

AIHS m. 6/1'e göre herkes, davasının, bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından, makul süre içinde ve adil olarak görülmesini isteme hakkına sahiptir. Nihai ve bağlayıcı bir yargı kararı verilmesinin yahut "yargılama"nın ayrılmaz bir parçası olarak kararın icra edilmesinin devlet tarafından engellenmesi hâlinde, mahkemeye erişim hakkından bahsedilemez. AIHM, mahkemeye erişim hakkının mutlak olmadığını, hakkın kullanım alanının -hakkın doğası gereği- devlet tarafından belirlendiğini, hakkın kullanım alanını belirleyen devletin dolaylı olarak hakka sınırlama getirdiğini, bu alanda sözleşmecî devletlerin -Sözleşme'nin gereklerine uyulmasına ilişkin nihai karar AIHM tarafından verilmekle birlikte- belli oranda bir takdir alanına sahip olduğunu, devletin sınırlama konusundaki takdiri alanını hakkın özüne dokunmadan, meşru bir amacı gerçekleştirmek üzere ve kullanılan araçlar ile ulaşılmak istenen amaç arasında makul bir oran bulunması şartıyla⁴⁷³ kullanabileceğini vurgulamıştır⁴⁷⁴. AIHM, uluslararası hukuk kapsamında

⁴⁷² Kalogeropoulou and Others / Greece and Germany, App. No. 59021/00, 12.12.2002 Web: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Kalogeropoulou\"\],\"itemid\":\[\"001-23539\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\) adresinden 24.07.2017'de alınmıştır.

⁴⁷³ Aynı yönde bir başka AIHM kararı için bkz. Waite and Kennedy / Germany, App. No. 26083/94, 18.02.1999, p. 59:

“The Court recalls that the right of access to the courts secured by Article 6 § 1 of the Convention is not absolute, but may be subject to limitations; these are permitted by implication since the right of access by its very nature calls for regulation by the State. In this respect, the Contracting States enjoy a certain margin of appreciation, although the final decision as to the observance of the Convention's requirements rests with the Court. It must be satisfied that the limitations applied do not restrict or reduce the access left to the individual in such a way or to such an extent that the very essence of the right is impaired. Furthermore, a limitation will not be compatible with Article 6 § 1 if it does not pursue a legitimate aim and if there is not a reasonable relationship of proportionality between the means employed and the aim sought to be achieved”

⁴⁷⁴ “The right of access to a tribunal would be illusory if a Contracting State's legal system allowed a final, binding judicial decision to remain inoperative to the detriment of one party. Execution of a judgment given

devletlerin yargı bağısıklığının, *par in parem non habet imperium* ilkesinden kaynaklandığını dolayısıyla devletlerin birbirleri üzerinde yargı yetkisini kullanamayacağını belirtmiştir. Mahkeme'ye göre, yargı bağısıklığı ilkesi, uluslararası hukukun meşru amacı olan devletler arası iyi ilişkiler ve nezaketi geliştirir⁴⁷⁵. Mahkeme, kısıtlama ile ulaşılmak istenen meşru amaç arasında makul bir oranın bulunup bulunmadığını değerlendirmiş; bir uluslararası hukuk prensibi olan devletin yargı bağısıklığını sağlamak üzere alınan önlemlerin, m. 6/1'e orantısız bir kısıtlama getirmediği sonucuna varmıştır⁴⁷⁶.

Başvuranlara göre, insanlığa karşı suçlara ilişkin uluslararası hukuk kuralları *jus cogens* niteliktedir, dolayısıyla devletlerin yargı bağısıklığı prensibi de dâhil olmak üzere diğer tüm uluslararası hukuk normlarından üstündür. Bu iddia karşısında AİHM, uluslararası kamu hukukunun mevcut kuralları çerçevesinde bir inceleme yapmıştır. AİHM'e göre, insanlığa karşı suçlardan kaynaklanan zararların tazmini iddiasıyla yabancı bir devlet aleyhine, bir başka devlet mahkemesinde açılacak davaların, yargı bağısıklığına istisna tutulduğunu ortaya koyan yerleşik bir uluslararası hukuk kuralı yoktur⁴⁷⁷. Bunun yanında, Mahkeme, bu tespitin, uluslararası teamül hukukunda gelecekte yaşanacak gelişmelerin bundan farklı bir noktaya evrilebilmesini engellemeyeceğini de ifade etmiştir⁴⁷⁸. AİHM, tüm

by any court must be regarded as an integral part of the "trial" for the purposes of Article 6. The right of access to the courts is not absolute, but may be subject to limitations; these are permitted by implication since the right of access by its very nature calls for regulation by the State. In this respect, the Contracting States enjoy a certain margin of appreciation, although the final decision as to the observance of the Convention's requirements rests with the Court. It must be satisfied that the limitations applied do not restrict or reduce the access left to the individual in such a way or to such an extent that the very essence of the right is impaired. Furthermore, a limitation will not be compatible with Article 6 § 1 if it does not pursue a legitimate aim and if there is not a reasonable relationship of proportionality between the means employed and the aim sought to be achieved."

⁴⁷⁵ "The Court must first determine whether the restriction pursued a legitimate aim. It notes in this connection that sovereign immunity of States is a concept of international law, developed out of the principle *par in parem non habet imperium*, by virtue of which one State shall not be subject to the jurisdiction of another State. The Court considers that the grant of sovereign immunity to a State in civil proceedings pursues the legitimate aim of complying with international law to promote comity and good relations between States."

⁴⁷⁶ Aynı yönde bir başka AİHM kararı için bkz. Al-Adsani / The United Kingdom, App. No. 35763/97, 21.11.2001.

⁴⁷⁷ "The Court does not find it established, however, that there is yet acceptance in international law of the proposition that States are not entitled to immunity in respect of civil claims for damages brought against them in another State for crimes against humanity."

⁴⁷⁸ AİHM, insan hakları ve devlet egemenliği çekişmesinde devlet egemenliği yanında yer almıştır. Uluslararası hukukun pek çok alanında devlet egemenliği ile insan hakları prensiplerinin çekiştiği, dolayısıyla birçok husus üzerinde uzlaşa sağlanamadığı, devletlerin egemenliklerinden kaynaklanan tutumlarının, insan hakları ve uluslararası hukukun gelişimini yavaşlattığı ve zayıflattığı söylenebilir.

bu değerlendirmeler sonunda başvuruyu AİHS m. 35/3-4 uyarınca açıkça dayanaktan yoksun bularak reddetmiştir.

Jus cogens nitelikte bir normun ihlalinden doğan zararların tazmini iddialarının devletlerin yargı bağışıklığına istisna tutulduğunu gösteren yerleşik bir kuralın bulunmadığı yönündeki AİHM kararından hareketle, *jus cogens* nitelikte olmayan bir norm olan emval-i metruke tasfiyesinden kaynaklanan mülkiyet hakkı ihlallerinden doğan zararların tazmini iddialarının, evleviyetle yargı bağışıklığı engeline takılacağı söylenebilir.

2.2.1.2. Türkiye Devleti’ne karşı yabancı devlet mahkemelerinde açılan davalar

Ermeni diasporası örgütleri ve Ermenistan’daki bazı siyasetçiler, siyasi destek bulabildikleri Fransa, ABD (Kaliforniya Eyaleti) ve İsviçre gibi devletlerde, emval-i metrukeye yönelik ileri sürdükleri iddialarla yargı yolunu denemiřlerdir⁴⁷⁹.

29 Temmuz 2010 tarihinde, ABD mahkemelerinde, T.C., T.C. Merkez Bankası ve T.C. Ziraat Bankası aleyhinde dava açılmıştır. Osmanlı Devleti döneminde ülkeden ayrılan Ermeni üst soylarının mirasçıları sıfatıyla Los Angeles’tan Garbis Davoyan ve New York Queens’ten Hrayr Tyrabian namına açılan davada, davacılar, ellerinden zorla alınan arazi, bina, mal ve mülklere karşılık tazminat ve banka hesaplarındaki mevduatların iadesini talep etmiřtir⁴⁸⁰.

Alex Bakalian – Türkiye davasında Mahkeme, siyasi doktrin (political question) yaklaşımından hareketle davayı karara bağlamıştır. ABD Anayasası’nda, dış politika konularının, yürütme organının yetki alanına hasredildiğini belirten Mahkeme, davaya bakma yetkisinin bulunmadığını kaydetmiştir. Dolaylı olarak konuyu yargının değil yürütmenin yetki alanında görmüş, konuya hukuki değil siyasi bir değer atfetmiştir. Mahkeme, Devlet Bağışıklığı Kanunu’na göre, halef devlet sıfatıyla Türkiye Devleti’nin ABD mahkemeleri tarafından yargılanabilmesinin ancak selefi Osmanlı Devleti dönemindeki eylemlerin soykırım kabul edilmesi hâlinde mümkün olabileceğini kaydetmiş; soykırım iddiasının davacı tarafından kanıtlanmadığı gibi Kaliforniya Eyalet Senatosu’nun

⁴⁷⁹ Tacar, P. (2010-2011). “Türkiye’ye Karşı Hukuk Savaşı: Ermeni Asıllı ABD Vatandaşlarının ABD Mahkemelerinde Türkiye Cumhuriyeti’ne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası’na ve Ziraat Bankası’na Açtığı Davalar”. *Ermeni Araştırmaları*. Sayı 37-38, s. 240.

⁴⁸⁰ Ünal, ř. “Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları”, s. 37.

dış politika alanında yasa çıkararak soykırım kararı veremeyeceğini, Başkan Obama'nın ise soykırım ifadesini kullanmaktan imtina ettiğini vurgulayarak davayı reddetmiştir⁴⁸¹. Zira *dış ilişkiler doktrini / siyasi konu doktrini* uyarınca, bir eyalet hükûmetinin, federal hükûmetin dış ilişkiler alanındaki yetkileriyle çatışan eylem ve işlemleri geçersizdir; *öndegelim yetkisi* kapsamında federal hükûmetin kararları geçerlidir⁴⁸².

İlgili davanın reddedilmesi, Türkiye'nin beklentilerine uygun görünse de, Mahkeme'nin, kararını, devletlerin yargı bağımsızlığına değil siyasi doktrin yaklaşımına dayandırması; davanın konusu özel hukuk alanında talepler içerirken, mecrasından çıkarılarak soykırım düzlemine çekilmesi dikkat çekicidir. Oysa ABD Yüksek Mahkemesi'nin 1897 yılında geliştirdiği Devlet Eylemi Doktrini (The Act of State Doctrine) uyarınca, her egemen devlet, diğer egemen devletlerin bağımsızlığına saygı göstermek zorundadır; buna bağlı olarak, devletlerin egemenlik tasarruflarından kaynaklanan uyuşmazlıklar hakkında yabancı devlet mahkemelerinde hüküm tesis edilemez⁴⁸³. Buna karşılık ABD hükûmetinin, 1915 olaylarını soykırım olarak nitelmesi hâlinde, ABD mahkemelerinin konuyla ilgili kendisini yetkili göreceği çıkarımında bulunulabilir. Davada iddia edilen zararlar, Osmanlı Devleti ve Türkiye Devleti tarafından kabul edilen yasalara, bir başka deyişle Osmanlı Devleti ve Türkiye Devleti'nin egemenlik tasarruflarına dayandığından, bu yönüyle anılan kararların devletlerin yargı bağımsızlığı kapsamında değerlendirilmesi gerekir.

Ermenilerin sigorta şirketlerine karşı açtıkları davalar da yabancı devlet mahkemeleri tarafından incelenmiştir. Söz konusu sigorta davalarının konusu, Büyük Savaş döneminde yapılan hayat sigortalarıdır. Bu dönemde, İngiltere, İsviçre, İtalya, Almanya, İspanya merkezli sigorta şirketleri yanında, ABD merkezli *New York Life Indurance Company* ve *Equitable Life Insurance Company of New York* şirketleri ile Fransa merkezli hâlen AXA A.Ş.'ye bağlı *Union-Vie* sigorta şirketi, Osmanlı Ermenilerine büyük meblağlarda hayat

⁴⁸¹ Ünal, Ş. "Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları", s. 38.

⁴⁸² Tacar, P. "Türkiye'ye Karşı Hukuk Savaşı: Ermeni Asıllı ABD Vatandaşlarının ABD Mahkemelerinde Türkiye Cumhuriyeti'ne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'na ve Ziraat Bankası'na Açtığı Davalar", s. 247-248, 265.

⁴⁸³ Tacar, P. "Türkiye'ye Karşı Hukuk Savaşı: Ermeni Asıllı ABD Vatandaşlarının ABD Mahkemelerinde Türkiye Cumhuriyeti'ne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'na ve Ziraat Bankası'na Açtığı Davalar", s. 266.

sigortası poliçeleri satmış; savaştan sonra bir kısım poliçe bedelleri, poliçelerde belirlenen hak sahiplerine ödenirken, bir kısmı ödenmemiştir.⁴⁸⁴

Ermeni kökenli yabancı devlet vatandaşları, yaşadıkları ülke mahkemelerinde, sigorta şirketleri aleyhine davalar açarak, üst soylarının hayat sigortalarının lehartı sıfatıyla, ödenmemiş sigorta tazminatlarını talep etmişlerdir. ABD’de 2004 ve 2005 yıllarında, hayat sigortalarından kaynaklanan tazminat davaları açılmış, *New York Life Indurance Company* ve *AXA A.Ş.*, Ermeni cemaatini temsil eden örgütlere, 37.5 milyon dolar sigorta tazminatı ödemiştir⁴⁸⁵. Fransız *AXA A.Ş.*’den alınan on yedi milyon doların üç milyon doları Fransa’daki Ermeni derneklerine ödenmiş, on bir milyon doları poliçe sahiplerine ödenmek üzere fona aktarılmış, kalan meblağ ile masraflar karşılanmıştır⁴⁸⁶.

İlgili sigorta davaları hakkında ABD Yüksek Mahkemesi, davada, sigorta tazminat alacağının ötesinde Osmanlı Devleti’nin “soykırım”la itham edildiğini belirtmiş, ABD Anayasası’nın, devletin dış politikasının yürütülmesi yetkisini münhasıran yürütme organına yani Federal Hükûmete verdiğini ifade etmiştir⁴⁸⁷.

Yabancı devlet mahkemelerine açılan sigorta tazminat davalarında, davacı ve davalı olan gerçek ve tüzel kişiler, ilgili devletin yargı yetkisine tabi olduğundan, bu tip davaların hukuka uygunluğunda şüphe yoktur. Ancak Türkiye Devleti’nin hasım gösterilmesi veya ilgili sigorta şirketlerinin Türkiye Devleti’ne rücu davası açması hâlinde, devletlerin yargı ve icra bağışıklığı ilkesi gündeme gelecektir. Türkiye Devleti’nin hasım gösterilmesi, yargı bağışıklığına aykırı olduğu kadar tazminat hukuku ilkelerine de aykırıdır. Rücu hakkı söz konusu olsa dahi, bu hakkı sigorta poliçesi lehartı değil sigorta şirketi ileri sürebilecektir.

⁴⁸⁴ Ünal, Ş. “Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları”, s. 30-31.

⁴⁸⁵ Ünal, Ş. “Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları”, s. 39.

⁴⁸⁶ Tacar, P. “Türkiye’ye Karşı Hukuk Savaşı: Ermeni Asıllı ABD Vatandaşlarının ABD Mahkemelerinde Türkiye Cumhuriyeti’ne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası’na ve Ziraat Bankası’na Açtığı Davalar”, s. 241.

⁴⁸⁷ Ünal, Ş. “Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları”, s. 41.

2.2.2. AİHM Tarafından, Ermeni Emval-i Metrukesine İlişkin Mülkiyet İddialarının İncelenmesi

Ermeni meselesi kapsamında, AİHM önünde dört tür iddia ve talepte bulunulabilir. *Birincisi*, “Ermeni soykırımı” suçuyla yabancı bir devlet mahkemesinde yargılanıp cezalandırılan bir kişi, AİHS m. 7’nin ihlali iddiasıyla AİHM’e başvurabilir⁴⁸⁸. *İkincisi*, “Ermeni soykırımı”ndan mağdur olduğunu iddia eden bir kişi, AİHS m. 2 ve m. 3’ün ihlal edildiği iddiasıyla, AİHS m. 41 ile düzenlenen adil tazmin çerçevesinde manevi tazminat talep edilebilir. *Üçüncüsü*, bazı yabancı devletlerce kabul edilen “Ermeni soykırımı”nın inkârını suç sayan yasal düzenlemelerin AİHS m. 10 ile korunan ifade hürriyetine aykırılığı iddiasıyla AİHM’e başvuruda bulunulabilir. *Dördüncüsü*, mülkiyet hakkı ihlali iddiasıyla, AİHS 1 No.lu Protokol m. 1 (P1-1) çerçevesinde maddi tazminat talep edilebilir. İlk üç iddia, Tez’in Üçüncü Bölüm’ünde incelenecektir; sonuncusu ise bu Bölüm’ün konusudur.

Ermeni emval-i metrukesinin tasfiyesi sebebiyle, AİHS P1-1 ile düzenlenen mülkiyet hakkının ihlali⁴⁸⁹ iddiasıyla yapılacak başvuru için Mahkeme’nin yargı yetkisine ilişkin kabul edilebilirlik incelemesinde, aşılması gereken üç kritik eşik bulunmaktadır: *İlki*, başvuru ile Sözleşme hükümleri arasında kişi bakımından (*ratione personae*) bağdaşmazlık olup olmadığı -başvuranların mağdur (*victim*) (m. 34) sıfatının bulunup bulunmadığı-; *ikincisi*, başvuru ile Sözleşme hükümleri arasında konu bakımından (*ratione materiae*) bağdaşmazlık olup olmadığı; *üçüncüsü*, başvuru ile Sözleşme hükümleri arasında zaman bakımından (*ratione temporis*) bağdaşmazlık olup olmadığıdır. Şartlar sağlanmazsa Mahkeme, başvuruyu esasa girmeden reddedecektir (AİHS m. 35/4).

⁴⁸⁸ Bu ihtimal *de facto* gerçekleşemez, zira 1915 yılında yaşanan olaylara katılan bir kişinin günümüzde hayatta olması mümkün değildir. Olsa dahi AİHS m. 7/1’de düzenlenen “Hiç kimse, işlendiği zaman ulusal ve uluslararası hukuka göre suç sayılmayan bir fiil veya ihmalden dolayı mahkûm edilemez.” hükmü doğrultusunda karar verilmesi beklenir. AİHM’in 20.10. 2015 tarihli Vasiliauskas/ Lithuania kararı, suç ve cezaların kanuniliğinin vurgulandığı ve bu yönüyle Ermeni meselesinin “soykırım” yönüyle ilgili çıkarımlarda bulunulabilecek bir karardır. Karar, III. Bölüm’de ayrıntılı olarak incelenecektir.

⁴⁸⁹ AİHM içtihatlarına göre, AİHS P1-1, normatif olarak dört kural ortaya koyar: Mülkiyete saygı; kamu yararı ve yasallık koşullarıyla mülkiyetten yoksun bırakma; mülkiyetten yararlanma hakkının genel yarara uygun biçimde düzenlenmesi konusunda Devletlere tanınan takdir alanı; ilk üç kuralın bütüncül biçimde okunması. Gemalmaz, H., B. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, s. 22-23.

2.2.2.1. AİHM'in Konuya İlişkin Emsal Kararları

Emval-i metruke mevzuatı doğrultusunda mal varlığı tasfiye edilen kişilerin günümüzde hayatta olması mümkün değildir. Bu yönde bir başvurunun, mal varlığı tasfiye edilenlerin mirasçıları yahut hayattaki yakınlarının menfaatlerini korumak üzere kurulan kuruluşlar tarafından yapılacağı düşünülebilir. AİHS P1-1'e göre, "**Her gerçek ve tüzel kişinin mal ve mülk dokunulmazlığına saygı gösterilmesini isteme hakkı vardır.**". Madde metnine göre, gerçek kişiler gibi kuruluşlar da hakkın öznesi olabilir⁴⁹⁰. Ancak başvuran kişi ve/veya kuruluşların, öncelikle, AİHS m. 34 bağlamında mağdur (*victim*) sıfatına sahip olup olmadığının saptanması gerekir. AİHS m. 34⁴⁹¹'e göre, Sözleşme'nin ihlal edildiği iddiasında olan herkes değil sadece ihlalden mağdur olduğunu düşünen kişiler AİHM'e başvuruda bulunabilir⁴⁹². Mağdur kavramı devletlerin iç hukuk düzenlemelerinden bağımsız yorumlanır⁴⁹³, sadece Sözleşme'nin ihlalden doğrudan, potansiyel yahut dolaylı mağdur olanların başvuruları kişi bakımından kabul edilebilir bulunur⁴⁹⁴.

⁴⁹⁰ Tüzel kişileri mülkiyet hakkının öznesi kabul eden tek uluslararası insan hakları belgesi AİHS P1-1'dir ve AİHS sisteminde tüzel kişileri hakkın öznesi kabul eden tek hak mülkiyet hakkıdır. Gemalmaz, H., B. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı**, s. 26.

⁴⁹¹ **AİHS Madde 34- Bireysel başvurular**

Bu Sözleşme veya protokollerinde tanınan haklarının Yüksek Sözleşmeci Taraflar'dan biri tarafından ihlal edilmesinden dolayı mağdur olduğunu öne süren her gerçek kişi, hükümet dışı kuruluş veya kişi grupları Mahkeme'ye başvurabilir. Yüksek Sözleşmeci Taraflar bu hakkın etkin bir şekilde kullanılmasını hiçbir surette engel olmamayı taahhüt ederler.

⁴⁹² Gözler, K. (Temmuz 2017). **İnsan Hakları Hukuku**. Bursa: Ekin Yayınevi, s. 508.

⁴⁹³ Mağdur niteliği, AİHM tarafından, devletlerin iç hukukunda belirlenen dava açma menfaati yahut ehliyetine ilişkin kurallardan bağımsız olarak yorumlanır.

"The Court points out that, in order to rely on Article 34 of the Convention, two conditions must be met: an applicant must fall into one of the categories of petitioners mentioned in Article 34, and he or she must be able to make out a case that he or she is the victim of a violation of the Convention. According to the Court's established case-law, the concept of "victim" must be interpreted autonomously and irrespective of domestic concepts such as those concerning an interest or capacity to act. In addition, in order for an applicant to be able to claim to be a victim of a violation of the Convention, there must be a sufficiently direct link between the applicant and the harm which they consider they have sustained on account of the alleged violation" Gorraiz Lizarraga and Others / Spain, App. No. 62543/00, 27.04.2004, p. 35.

Web: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["62543/00"\],"itemid":\["001-61731"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{) adresinden 06.08.2017'de alınmıştır.

⁴⁹⁴ - **Doğrudan mağduriyette**, başvuran, iddia ettiği ihlalden doğrudan etkilenmiş olmalıdır (Tănase / Moldova, App. No. 7/08, 27.04.2010, p. 104.)

- **Dolaylı mağduriyet**, AİHM m. 2 kapsamında ileri sürülebilir. AİHS m. 2'nin ihlalden devletin sorumlu olduğunu iddiasıyla yapılan başvuruda AİHM, doğrudan mağdurun başvurudan önce ölmesi yahut kaybolması hâlinde, ölen kişinin ebeveynleri gibi yakın ailesinin ihlalin dolaylı mağdurları olduğunu kabul eder. (Van Colle / The United Kingdom, App. No. 7678/09, 13.11.2012, p. 86). AİHS m. 2'nin ihlali ile yaşanan ölüm ve kayıplarla yakın bağlantılı olmak şartıyla m. 3 ve 5 kapsamında yapılacak şikâyetler için de ölen kişinin ebeveynleri gibi yakın ailesinin ihlalin dolaylı mağdurları olduğunu kabul edilir. AİHS m. 5, 6, 8'in ihlalden dolaylı mağduriyetin kapsamı da Mahkeme içtihatlarıyla belirlenmiştir. Buna göre ölen mağdurun suçtan aklanması, ölen kişinin yakın akrabalarının kendi ve/veya aile itibarı için önemliyse onlara manevi bir menfaat sağlıyorsa dolaylı mağduriyetin varlığı kabul edilir (Brudnicka and Others / Poland, Appl. No. 54723/00,

Kuruluşlar, AİHS P1-1'in ihlalden doğrudan etkilenmeleri hâlinde mağdur sayılırlar; üyelerinin etkilendiği ihlaller sebebiyle mağdur sayılmazlar⁴⁹⁵. Bir başka ifadeyle kuruluşlar, kendi mülkiyet haklarının ihlali iddiasıyla yaptığı başvurularda m. 34 anlamında mağdur sayılırlar; üyelerinin mülkiyet hakkının ihlali iddiasıyla yaptığı başvuruda mağdur sayılmazlar⁴⁹⁶.

Ernewein / Almanya kararı'na⁴⁹⁷ konu olaylar, Ermeni emval-i metrukesinin tasfiyesi uygulamalarıyla nispeten benzerlik göstermektedir ve anılan uygulamaların AİHS P1-1'e aykırılığı iddiasıyla, gerçek ve tüzel kişilerin başvuruda bulunduğu bir karar olması bakımından önemlidir. Başvuranlar, İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman silahlı kuvvetlerine "malgré nous"⁴⁹⁸ olarak hizmet eden atalarını kaybeden 64 kişi ve bir kuruluştur. Başvuranlara göre, atalarına ve ailelerine yönelik uygulamalar AİHS m. 2, 3, 4, 5, 9, 10 ve 14'e aykırıdır⁴⁹⁹ ve P1-1 kapsamında "malgré nous" yetimlerinin adil tazmini

03.03.2005, p. 27-31; Armonienė / Lithuania , Appl. No. 36919/02, 25.11.2008, p. 29; Polanco Torres ve Movilla Polanco / Spain, Appl. No. 34147/06, 21.03.2010, p. 31-33).

- **Potansiyel mağduriyet**, istisnai olarak, sadece bazı özel durumların varlığı hâlinde Mahkeme tarafından kabul edilir. Potansiyel mağduriyetin kabul görmesi için, başvuran, kendisini etkileyecek ihlalin gerçekleşme ihtimalini ortaya koyacak makul ve ikna edici deliller sunmalıdır (Senator Lines GmbH / Austria, Belgium, Denmark, Finland, France, Germany, Greece, Ireland, Italy, Luxembourg, the Netherlands, Portugal, Spain, Sweden and the United Kingdom, Appl. No. 56672/00, 10.03.2004). Örneğin bir kanun hükmünün AİHS'e aykırılığı iddiasıyla AİHM'e kural olarak şikâyetle bulunulamazken (Aksu / Turkey, Appl. No. 4149/04 41029/04, 15.03.2012, p. 50; Burden / United Kingdom, Appl. No. 13378/05, 09.04.2008, p. 33); bu kanun hükmü sebebiyle yargılanma yahut bu kanun hükmünden doğrudan etkilenme riskiyle karşı karşıya olan kişiler topluluğuna ait bir birey (Tănase / Moldova, App. No. 7/08, 27.04.2010, p. 104; Michaud / France, Appl. No. 12323/11, 06.12.2012, p. 51-52; Sejdić ve Finci/Bosnia Herzegovina, Appl. No. 27996/06 34836/06, 22.12.2009, p. 28) potansiyel mağdur sıratıyla başvuruda bulunabilir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi. (2014). **Kabul Edilebilirlik Kriterlerini Uygulama Rehberi**, s. 15-17. Web: http://www.echr.coe.int/Documents/Admissibility_guide_TUR.pdf adresinden 01.07.2017'de alınmıştır.

⁴⁹⁵ İstisnai olarak, örneğin üyelerinin menfaatlerini korumak üzere kurulan ve bu amacı gerçekleştirmek üzere yerel mahkemeler nezdinde hukuki mücadele sürdüren bir kuruluş, AİHS m. 6 kapsamında AİHM'e başvuruda bulunabilir.

⁴⁹⁶ L'association et La Ligue Pour La Protection des Acheteurs D'automobiles, Ana Abid Et 646 Autres c. Roumanie (déc.), App. No. 34746/97, 10.07.2001; aktaran: Baysal, M. "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Bireysel Başvuruda Mağdur Kavramı", s. 199.

⁴⁹⁷ Ernewein and Others / Germany, App. No. 14849/08, 12.05.2009. Web: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["14849/08"\],"itemid":\["001-92808"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{) adresinden 09.08.2017'de alınmıştır.

⁴⁹⁸ "Malgré nous" terimi, 1942 itibarıyla zorla Alman silahlı kuvvetlerine alınan, Alsace and Lorraine'lı 130.000 yetişkin erkeği tanımlar ve bunlardan yaklaşık 40.000'i hayatını kaybetmiştir. *Malgré nous*ların askerden kaçışlarını engellemek için aileleri zorla alıkonmuş, askerden kaçanların aileleri zorla çalıştırılmış yahut toplama kaplarına sevk edilmiştir.

⁴⁹⁹ AİHS m. 2, 3, 4, 5, 9, 10 ve 14'ün ihlali iddialarıyla ilgili olarak AİHM, AİHS hükümlerinin, Sözleşme'nin kendisi için yürürlüğe girdiği tarihten önce gerçekleşen ve Sözleşme'nin yürürlüğe girmesinden sonra devam etmeyen olaylar bakımından Sözleşmeciler tarafından bağlanmayacağını; dolayısıyla başvuru ile Sözleşme hükümleri arasında zaman bakımından (*ratione temporis*) bağdaşmazlık (AİHS m. 35/3-4) olduğunu belirtmiştir. Ernewein and Others / Germany, p. 1.

sağlanmamıştır. AİHS m. 2, 3, 4, 5, 9, 10 ve 14'e aykırılık iddiaları Tez'in Üçüncü Bölümünde incelenecektir, P1-1'e aykırılık iddiaları ise bu Bölümün konusudur. Mahkeme, P1-1 kapsamındaki başvuruyu, başvuran kuruluş bakımından *ratione personae* -kişi bakımından- bağdaşmazlık sebebiyle, başvuran kişiler bakımından *ratione materiae* -konu bakımından- bağdaşmazlık sebebiyle reddetmiştir.

Başvuruyu önce başvuran kuruluş bakımından inceleyen Mahkeme, üyelerinin uğradığı zarar sebebiyle başvuran kuruluşun, Sözleşme m. 34 anlamında mağdur (*victim*) kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Mahkeme'ye göre bir kuruluş, üyelerinin değil, sadece kendi mülkiyet haklarının ihlali hâlinde mağdur sayılabilir. Dolayısıyla başvuru ile Sözleşme arasında kişi bakımından (*ratione personae*) bağdaşmazlık vardır. Başvuru, başvuran kuruluş bakımından Sözleşme m. 35/4 uyarınca reddedilmiştir.⁵⁰⁰

Mahkeme, başvuran gerçek kişiler bakımından, başvuru ile Sözleşme arasında *ratione materiae* bağdaşmazlık bulunduğu görüşündedir. Mahkeme'ye göre, P1-1 kapsamında bir başvuruda bulunabilmek için başvuranlar, ya mevcut bir mülkiyet hakkına sahip olmalı yahut mülkiyet hakkına yönelik meşru bir beklentiye sahip olmalıdır. AİHM, mülkiyet hakkına yönelik umut ile meşru beklenti arasında önemli farklar olduğunu; meşru beklentinin, ulusal hukukta somut bir dayanağının bulunması gerektiğini; bir hukuk normu veya bir yargı kararının meşru beklenti yaratabilecek somut dayanak kabul edilebileceğini belirtmiştir.

Mahkeme'ye göre Sözleşme, âkit devlete, selefî devletin gerçekleştirdiği zararları tazmin etme sorumluluğu yüklemeyiz, dolayısıyla başvuranların meşru bir beklentisi oluşmaz. Başvuranların P1-1 kapsamında mevcut bir mülkiyet hakkı yahut meşru bir beklentisi bulunmadığından, Mahkeme, konu bakımından (*ratione materiae*) bağdaşmazlık sebebiyle başvuruyu reddetmiştir.⁵⁰¹

AİHM Büyük Daire'nin, Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany⁵⁰² kararından ve Josef Bergauer and 89 Others v. Czech Republic⁵⁰³ kararından, Ermeni emval-i metrukesi hakkında AİHM'e yapılacak olası bir başvuru üzerine verilecek kararın izleri

⁵⁰⁰ Ernewein and Others / Germany, p. 2.

⁵⁰¹ Ernewein and Others / Germany, p. 3.

⁵⁰² Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, App. No. 42527/98, 12.07.2001.

⁵⁰³ Josef Bergauer and 89 Others v. Czech Republic, App. No. 17120/04, 13.12.2005.

sürülebilir. Bu başvurularda, sevk edilen Ermenilerin mirasçılarının, tasfiye edilen mal varlığına ilişkin tazminat talepleri ile paralel taleplerde bulunulmuştur.

Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Almanya kararına ve Josef Bergauer and 89 Others v. Czech Republic kararına konu olaylar İkinci Dünya Savaşı'na dayanır. İkinci Dünya Savaşı döneminde Çekoslovakya'da kabul edilen, Devlet Başkanı Beneş'e atfen Beneş Kararnameleri ismiyle anılan kararnameler ile, Alman ve Macar kökenli Çekoslovakyalılar vatandaşlıktan çıkarılmış, sınır dışı edilmiş ve mallarına el konmuştur.

Eylül 1938'de, "Sudetenland" ismiyle anılan “Çekoslovakya sınır bölgeleri”, Münih Paktı uyarınca Almanya topraklarına eklenmiş, 800.000 Alman/Macar kökenli Çekoslovak vatandaşı, mal ve mülklerini bırakarak, Çekoslovakya'dan ayrılan ve İkinci Cumhuriyet olarak anılan bu bölgeye sevk edilmiş; gayrimenkullerine, karşılığı ödenmeksizin el konmuştur. 20 Nisan 1939 tarihinde Alman İçişleri Bakanlığı'nın kararıyla, Alman kökenli eski Çekoslovakya vatandaşları, rızaları aranmaksızın Alman vatandaşlığına geçirilmiştir⁵⁰⁴.

⁵⁰⁴ Josef Bergauer and 89 Others v. Czech Republic.

Savaşın sona ermesinin ardından 9 Mayıs 1945'te, Başkan Edward Beneş liderliğindeki Çekoslovakya Hükûmeti sürgün olduğu Londra'dan dönmüştür. **23 Mayıs 1945'te, Almanlar, Macarlar, Hainler ve İşbirlikçiler ve Bazı Örgütler ve Enstitüler'in Belirli Mülkiyet İşlemlerinin Geçersiz Kılınması hakkında 5/1945 No.lu Başkanlık Kararnamesi yürürlüğe girmiştir.** Kararnameye göre, “*29 Eylül 1938'den sonra yapılan, kamu malları ve kişisel mallara ya da taşınır ve taşınmaz mallara ilişkin olarak her türlü tasarruf ya da mülkiyet haklarını etkileyen her türlü işlem, Nazi işgal güçlerinin baskısı yahut millî, ırksal veya siyasi baskı sebebiyle yapılması hâlinde geçersiz sayılacaktır*”. Dahası “*1929'da yapılan sayımlarda Alman ya da Macar kökenli olduğunu belirlenenler yahut Alman veya Macar kökenli kişiler yararına faaliyet gösteren ulusal gruplar, oluşumlar veya siyasi partilerin üyeleri, Alman veya Macar kökenli kabul edilecektir.*”

23 Haziran 1945'te Alman ve Macar Kökenli Hainlerin Tarımsal Varlıklarına El Konarak Hızla Paylaştırılması hakkında 1945/12 No.lu Başkanlık Kararnamesi yürürlüğe girmiştir. Kararname'nin **1. maddesiyle**, arazi reformu amacıyla tarımsal mülkler, derhâl ve tazminatsız olarak kamulaştırılmıştır. Vatandaşlık statülerine bakılmaksızın Alman ve Macar kökenlilerin tarımsal nitelikli taşınır ve taşınmazları kararname kapsamına alınmıştır.

10 Ağustos 1945'te Alman ve Macar kökenli kişilerin Çekoslovakya Vatandaşlığı Kazanması hakkında 33/1945 No.lu Başkanlık kararnamesi yürürlüğe girmiştir. Bu kararnameye göre, “*Çekoslovakya devletine bağlılığını, Çek ve Slovak kökenlilere hiçbir suç işlemediğini, ülkenin bağımsızlığı için verilen mücadeleye aktif olarak katıldığını ya da Nazi ve faşist saldırı zulmüne maruz kaldığını*” ispatlayanlar Çekoslovak vatandaşlığını muhafaza edecektir. Çekoslovakya vatandaşlığını muhafaza edebilmek için yapılacak başvurular, 10 Ağustos 1945 ile 10 Şubat 1946 tarihleri arasında bölge ulusal komitalarına sunulacaktır.

Postdam Konferansı'nda müttefiklerin oybirliğiyle kabul edilen kararlar uyarınca, Çekoslovakya, Polonya ve Macaristan topraklarındaki Alman kökenli nüfus, Almanya'ya sevk edilmiştir.

Ulusal Yenilenme Bağlamında Düşman Malvarlığı ve Fonlarına El Konulması hakkında 108/1945 No.lu Başkanlık Kararnamesi 30 Ekim 1945 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Kararname'yle, Almanların, hain işbirlikçilerin ve devlete karşı güvenilmez tavır sergileyenlerin mal ve mülklerine el konma imkânı sağlanmıştır. Bunlardan, Çekoslovakya Devleti'ne sadık kalarak aktif olarak mücadeleye katıldığını kanıtlayan kişilerin malvarlıkları ayırık tutulmuştur; bu anlamda ispat külfeti ters çevrilmiştir.

Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany başvurusuna konu olay, başvuranın babası olan eski Lihtenştayn kralının sahip olduğu bir tablo (Pieter van Laer'in Szene an einem römischen Kalkofen [alias Der große Kalkofen] tablosu) ile ilgilidir. 1767 tarihi itibarıyla başvuranın ailesinin sanat koleksiyonunun bir parçası olan tablo, İkinci Dünya Savaşı sona erinceye kadar, ailenin, Çek Cumhuriyeti topraklarında bulunan konutlarında bulunmuştur⁵⁰⁵. Söz konusu tabloya, eski Çekoslovakya Başkanı tarafından kabul edilen 21 Haziran 1945 tarihli “Alman ve Macar Kökenli Hainlerin Tarımsal Varlıklarına El Konarak Hızla Paylaştırılması” isimli 12 No.lu Kararname’ye (Beneş Kararnameleri) dayanarak 1946 yılında el konmuştur⁵⁰⁶. Başvuranın babası Bratislava İdare Mahkemesi’ne dava açmış; Mahkeme, 21 Kasım 1951 tarihli kararında, davacının Alman kökenli olduğunu işaret ederek, Beneş Kararnameleri m. 1/1(a)’dan hareketle davayı reddetmiştir⁵⁰⁷.

1991’de Köln Belediyesi, tabloyu, Çek Cumhuriyeti Brno Tarihî Eserler Dairesi’nden geçici süreliğine sergilemek üzere almıştır⁵⁰⁸. Başvuran, tablonun sahibi olduğu iddiasıyla Köln Bölge Mahkemesi dava açmış; 11 Kasım 1991 tarihinde verilen ihtiyati tedbir kararı üzerine tablo 17 Aralık 1991’de yedi emine teslim edilmiştir⁵⁰⁹. İlgili davada başvuran, eski Çekoslovakya döneminde yapılan el koymanın geçersiz ve mesnetsiz olduğunu, Federal Almanya Cumhuriyeti kamu düzenini (**ordre public**) ihlal ettiğini ileri sürmüştür⁵¹⁰. Davaya katılan Çek Cumhuriyeti Brno Tarihî Eserler Dairesi, 1946 tarihinde tabloya el konulduğunu ve başvuranın babasının tablo üzerindeki mülkiyetini kaybettiğini; el koyma işleminin hukuka uygunluğunun Bratislava İdare Mahkemesi tarafından 21 Kasım 1951’de alınan kararlar doğrulandığını ileri sürmüştür.⁵¹¹

21 Aralık 1945 tarihli Tazminatlar Hakkında Paris Konferansı Nihai Antlaşması şöyledir: “Her imzacı hükümet, kendi takdirinde olacak şekilde, Alman düşman mal ve mülklerini kendi egemenlik tasarrufu altında tutacak yahut Alman mülkiyeti veya kontrolüne geri dönmeyecek şekilde imha edecek yahut tazminat payından düşecektir.”.

Çek ve Slovakların Özgürlüğünü Geri Kazanması Mücadelesine Yönelik Eylemlerin Hukuka Uygunluğu hakkında 115/1946 No.lu Kanun 4 Haziran 1945 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Kanuna göre, “Çek ve Slovakların özgürlük mücadelesine katkı sağlamak ya da işgal güçleri veya destekçilerinin saldırılarına misilleme yapmak amacıyla 30 Eylül 1938 ile 28 Ekim 1945 tarihleri arasında gerçekleştirilen herhangi bir eylem, hâlihazırda yürürlükteki kanunlar uyarınca cezalandırılabilir bile hukuka aykırı değildir.”.

Josef Bergauer and 89 Others v. Czech Republic.

⁵⁰⁵ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 10.

⁵⁰⁶ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 11.

⁵⁰⁷ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 12.

⁵⁰⁸ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 13.

⁵⁰⁹ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 14.

⁵¹⁰ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 15.

⁵¹¹ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 16.

Köln Bölge Mahkemesi, 10 Ekim 1995 tarihinde verdiği kararda, Amerika Birleşik Devletleri, Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı, Fransa Cumhuriyeti ve Almanya Federal Cumhuriyeti arasında 23 Ekim 1954 tarihinde yapılan Savaş ve İşgal Dışında Kalan Konuların Çözümü Konvansiyonu (Çözüm Konvansiyonu) 6. Bölüm, 3. maddeye dayanarak, söz konusu dava bakımından Almanya'nın yargı yetkisinin bulunmadığını işaret ederek davacının talebini kabul edilemez bulmuştur⁵¹². Köln İstinaf Mahkemesi⁵¹³, Temyiz Mahkemesi⁵¹⁴ ve Anayasa Mahkemesi⁵¹⁵'nin verdiği aynı doğrultuda kararlar sonucunda başvuran tarafından kanun yolları tüketilmiş; 9 Haziran 1998'de Köln Bölge Mahkemesi'nin verdiği kararla ihtiyati tedbir kararı kaldırılmış, tablo Çek Cumhuriyeti'ne teslim edilmiştir.

Başvurana göre, Beneş Kararnameleri'ne dayanarak tabloya el koyma işlemi, iç hukuka ve uluslararası kamu hukukuna aykırıdır ve geçersizdir⁵¹⁶. AİHM, kabul edilebilirlik incelemesinde, el koyma işleminin, eski Çekoslovakya Devleti tarafından 1946 yılında yapıldığını ve Bratislavs İdare Mahkemesi tarafından 1951 yılında onaylandığını; yani işlemin, AİHS'in yürürlüğe girdiği 3 Ekim 1953 tarihinden ve 1 No.lu Protokol'ün yürürlüğe girdiği 18 Mayıs 1984 tarihinden önce tesis edildiğini belirtmiştir. Mahkeme, 1946 yılında eski Çekoslovakya tarafından yapılan el koyma işleminin koşullarını ve bugüne kadar devam eden etkilerini incelemeye, zaman bakımından (*ratione temporis*) yetkili değildir⁵¹⁷.

Başvuru, 1992 yılında Alman mahkemeleri tarafından verilen kararlarla da ilgili olduğundan, AİHM, bu yönüyle başvuruyu, zaman bakımından incelemeye (*ratione temporis*) yetkilidir⁵¹⁸. Konuyla ilgili olarak Mahkeme, Sözleşme organlarının yerleşik içtihatlarını işaret etmiş, mülkiyet hakkından etkili bir şekilde yararlanmak için, başvuranın, en azından mülkiyet veya alacak hakkına yönelik "meşru bir beklentiye" dayanması gerektiğini belirtmiştir. Bunun aksine, etkin bir şekilde kullanılamayan eski bir mülkiyet hakkının tanınması ümidi, P1-1 anlamında "*mülk*" olarak değerlendirilemez⁵¹⁹. El koyma

⁵¹² Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 17.

⁵¹³ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 18.

⁵¹⁴ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 19.

⁵¹⁵ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 20.

⁵¹⁶ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 79.

⁵¹⁷ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 85.

⁵¹⁸ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 81.

⁵¹⁹ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 83.

işleminin ardından, başvuran ve babası, Çek Cumhuriyeti Brno Tarihî Eserler Dairesi'nin elinde bulunan tablo üzerinde, mülkiyet hakkının kullanımı anlamında bir tasarrufta bulunamamıştır. Mahkeme içtihatlarına göre, başvuranın, mülkiyet hakkını elinde tuttuğu kabul edilemez ve Federal Almanya Cumhuriyeti'nden talep ettiği tazminatın “*meşru bir beklenti*” olduğu düşünülemez⁵²⁰. Sonuç olarak Mahkeme, başvuruya konu olayda, mülkiyet hakkı ihlali bulunmadığına karar vermiştir⁵²¹.

Josef Bergauer and 89 Others v. Czech Republic⁵²² başvurusu, AIHS m. 2, 3, P1-1 kapsamında soykırım ve mülkiyet hakkı ihlalleri iddialarının ileri sürüldüğü bir başka başvurudur. Başvuranlar, Alman kökenli, Avusturya, Almanya, ABD vatandaşı doksan kişiden oluşmaktadır. Başvuranların kendileri yahut murisleri, eski Çekoslovakya topraklarında yaşamış, İkinci Dünya Savaşı sürecinde bu topraklardan sınır dışı edilmiş ve Almanya, Birleşik Krallık, Fransa, İtalya arasında imzalanan 29 Eylül 1938 tarihli Münih Paketi uyarınca Çekoslovakya vatandaşlığından çıkarılmıştır.

Başvuranlar, soykırım mahiyetindeki faaliyetlerle Sözleşme m. 2 ve 3'ü ihlal edildiğini ileri sürmüş, bunun üzerinde Mahkeme, başvuru ile Sözleşme hükümleri arasında zaman bakımından (*ratione temporis*) bağdaşmazlık olduğunu işaret ederek başvuruyu reddetmiştir (AIHS m. 35/3-4). Soykırım suçu kapsamındaki bu iddialar ve verilen kararlar Üçüncü Bölümde incelenecektir⁵²³. Mülkiyet hakkına ilişkin talepler ise bu Bölümün konusudur.

Başvuranlar, savaş sonrasında izlenen mülkiyete el koyma ve sınır dışı etme politikasının ayrımcı karakterini vurgulayarak, özellikle 5/1945, 12/1945, 33/1945 ve 108/1945 No.lu Başkanlık Kararnameleri'nin ve 115/1946 No.lu Kanun'un, P1-1 ile beraber okunan Sözleşme m. 14'e aykırı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Başvuranlara göre malların iadesine ilişkin yaptığı hukuki düzenlemelerde Çek Cumhuriyeti, doğal hukukun pozitif hukuka üstünlüğü prensibini dikkate almamıştır.

⁵²⁰ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 85.

⁵²¹ Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, p. 86-87.

⁵²² Josef Bergauer and 89 Others v. Czech Republic.

⁵²³ Bu konu Ermeni meselesinin soykırım suçu kapsamında incelendiği Üçüncü Bölümde değerlendirilmiştir. Özetle Mahkeme, söz konusu eylemlerin, İkinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre sonra, AIHS'in Çek Cumhuriyeti için yürürlüğe girdiği tarihten uzun bir süre önce gerçekleştiğini, iddiaların devam eden bir sürece ilişkin olmadığını, bu olaylardan sorumluluğun halef devlet olan Çek Cumhuriyeti nezdinde devam ettiğinin kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.

Mahkeme, önceki içtihatlarını işaret ederek⁵²⁴, P1-1 kapsamında bir hak ihlalinin varlığını ileri sürebilmek için mevcut bir mülkiyet hakkının veya en azından meşru bir beklentinin bulunması gerektiğini vurgulamıştır. P1-1’de ifade edilen “mal ve mülk” kavramı “mevcut mal ve mülk” ile sınırlı değildir; başvuranın en azından “meşru bir beklenti” içerisinde olduğu diğer mülkiyet ve alacak iddialarını da kapsar. Bu beklenti, soyut bir umudun ötesinde somut gerekçelere dayanmalıdır; kanun maddesi veya yargı kararı gibi hukuki bir mesnedi bulunmalıdır.

Mahkeme, başvuruların kendilerinin veya murislerinin mallarına, İkinci Dünya Savaşı’ndan kısa bir süre sonra, Sözleşme’nin Çek Cumhuriyeti için yürürlüğe girdiği tarihten elli sene önce el konulduğuna dikkat çekmiştir. Mahkeme içtihadına göre, mülkiyet yahut aynı haklardan yoksun kalma sonucunu doğuran düzenlemeler, prensip olarak anlık tasarruflardır, devam eden bir “hak mahrumiyeti” durumuna yol açmaz. Bu sebeple Mahkeme, başvuruların, başvuru yaptığı tarihte yahut Sözleşme’nin Çek Cumhuriyeti için yürürlüğe girdiği tarihte, P1-1 kapsamında mevcut bir mülkiyet hakkının bulunmadığı görüşündedir. Başvuranların mülklerine el konma işleminin hukuki dayanağı olan Başkanlık Kararnameleri’nin, hâlen ulusal mevzuatın bir parçası olması bu durumu değiştirmez.

Olaya uygulanabilecek mevzuat dikkate alındığında, başvuranın P1-1 kapsamında mülkiyet iddiası yaratacak bir hakkının yahut meşru bir beklentisinin bulunmadığı açıktır. Dolayısıyla başvuru ile Sözleşme hükümleri arasında konu bakımından (*ratione materiae*) bağdaşmazlık vardır (AİHS m. 35/3-4). Tüm bu sebeplerle Mahkeme, başvuruyu AİHS m. 35/1,3,4 uyarınca oy birliğiyle kabul edilemez bularak reddetmiştir.

El koyma işlemi, AİHS’in Çek Cumhuriyeti için yürürlüğe girdiği, dolayısıyla Sözleşme’de yer alan hakları koruma yükümlülüğünün başladığı tarihten önce gerçekleşmiştir. AİHM’e göre P1-1, mülk edinme hakkını garanti etmediği gibi, Sözleşme imzalanmadan önce el konan mülklerin iadesini sağlamaya yahut bu iadenin kapsam ve koşullarını belirlemeye ilişkin Sözleşmecî Devletler’in sahip olduğu takdir alanını kısıtlayacak genel bir yükümlülük doğurmaz⁵²⁵. AİHS’in kabulünden önce el konan mallara ilişkin Çek Cumhuriyeti’nin Sözleşme kapsamında bir yükümlülüğü yoktur. Bununla

⁵²⁴ Van der Mussele / Belgium, App. No. 8919/80, 23.11.1983, p. 23, 48.

⁵²⁵ AİHM’in aynı yönde başka bir kararı için bkz: Heuer / Poland; App. No. 13410/07, 09.12.2008.

birlikte sözleşmeci devletin, P1-1'in kendisi için yürürlüğe girdiği tarihten sonra, bir önceki rejim tarafından el konan mülkler için tazminat ödeyeceğine dair yasal düzenleme yapması hâlinde, söz konusu düzenlemenin yeni bir mülkiyet hakkı beklentisi yaratacağı düşünülebilir.

Eski Çekoslovakya vatandaşlarının yaptığı başvurulara AİHM tarafından verilen kararlar, Ermeni emval-i metrukesinin tasfiyesinin P1-1'e aykırı olduğu iddiasıyla yapılacak olası bir başvuru bakımından emsal niteliğindedir. AİHM'in bu yönde bir başvuruyu, esasa girmeden kabul edilemez bulması beklenir.

2.2.2.2. Emval-i Metruke Tasfiyesi hakkında AİHM tarafından verilmesi muhtemel kararlar

Türkiye Devleti'nin, emval-i metruke mevzuatı kapsamında tasfiye edilen mal varlığının eski sahiplerine iadesi yönünde AİHS'den kaynaklanan bir yükümlülüğü bulunmamaktadır. Zira AİHS, taraf devletler için yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla bağlayıcıdır. Yürürlüğünden önce el konan malların mülkiyetlerinin eski sahiplerine iadesi yönünde Sözleşmeci devletlere yükümlülük yüklemes.

Olaya uygulanabilecek mevzuat dikkate alındığında, mal varlığı tasfiye edilen Ermenilerin mirasçılarının, sahip olduğu bir haktan yahut meşru bir beklentiden söz edilemez. Bir başka ifadeyle P1-1 kapsamında herhangi bir "mülkiyet hakkı" yahut meşru beklenti bulunmadığından, başvuru ile Sözleşme hükümleri arasında konu bakımından (*ratione materiae*) bağdaşmazlık gerekçesiyle başvurunun reddedilmesi (AİHS m. 35/3-4) gerekir. Sadece iç hukuka göre mevcut olan bir mülkiyet hakkının yahut yine iç hukuka göre mülkiyet hakkına yönelik meşru bir beklentinin ihlali, AİHM nezdinde koruma bulabilecektir.

AİHM, Josef Bergauer and 89 Others v. Czech Republic kararında önemli bir hususa şöyle dikkat çekmiştir: "... Sözleşmeci Devletin, bir önceki rejim tarafından el konan mülkler için tazminat ödenmesine ilişkin hukuki bir düzenleme yapması ve bu düzenlemenin, Devlet'in 1 No.lu Protokol dâhil olmak üzere AİHS'i onayladığı tarihten sonra yürürlüğe

girmesi hâlinde, söz konusu düzenlemenin AİHS 1 No.lu Protokol kapsamında yeni bir mülkiyet hakkı yaratacağı telakki edilebilir."⁵²⁶.

Bu cümleden hareketle, Türkiye Devleti'nin, Ermeni emval-i metrukesine ilişkin mülkiyet hakkı yaratan yeni bir hukuki düzenleme yapması; yahut yerel mahkemelerin, kararlarıyla mülkiyet hakkına ilişkin beklenti yaratması hâlinde, AİHS P1-1 anlamında yeni bir mülkiyet hakkının doğacağı ve bu iddiayla AİHM'e yapılan başvurunun, konu bakımından (*ratione materiae*) bağdaşmazlık uyarınca reddedilmeyip, esastan inceleneceği açıktır.

Emval-i metrukeye ilişkin olası mülkiyet iddiaları AİHM önüne geldiğinde, AİHM'in yaklaşımı ve kararı, Türkiye yerel mahkemelerinin verdiği kararlara göre değişik görünüm arz edecek⁵²⁷; Türk mahkemelerinin vereceği kararlar, AİHM'in kararına da yön verecektir. Yerel mahkemelerde açılacak davalar, iki talebi bünyesinde barındırabilir; bunlardan ilki taşınmazların aynen iadesi, diğeri ise aynen iadenin mümkün olmaması hâlinde, TMK m. 1007 kapsamında devletin kusursuz sorumluluğu çerçevesinde tazminat ödenmesidir⁵²⁸. Söz konusu taleplerle ilgili yerel mahkemelerin kararları, mülkiyet hakkına yönelik meşru bir beklenti yaratacağında; olası bir başvuru üzerine AİHM'in vereceği karar için de belirleyi olacaktır.

İlgili her kararında AİHM, ancak bir hukuk normunun yahut yargı kararı gibi bir hukuki tasarrufun⁵²⁹ (*legal provision or legal act such as a judicial decision*) mülkiyet

⁵²⁶ "However, once a Contracting State has enacted legislation for the restitution or compensation of property expropriated under the previous regime, and it has remained in force after the State ratified the Convention, including Protocol No. 1, that legislation may be regarded as having created a new property right protected by Article 1 of Protocol No. 1 for those persons satisfying the legislative conditions."

- AİHM'in aynı yönde başka bir kararı için bkz. Broniowski / Poland, App. No. 31443/96, 22.06.2005, p. 125: "The sole issue before the Court is whether Article 1 of Protocol No. 1 was violated by reason of the Polish State's acts and omissions in relation to the implementation of the applicant's entitlement to compensatory property, which was vested in him by Polish legislation on the date of the Protocol's entry into force and which subsisted on 12 March 1996, the date on which he lodged his application with the Commission."

⁵²⁷ Abdullahzade, C. (2016). "Emval-i Metruke Kapsamındaki Mülkiyet Davalarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Süreci Açısından Değerlendirilmesi". Doğan, İ. (Editör). *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları*. Ankara: Astana Yayınları, s. 88.

⁵²⁸ Bağcı, Ö. *Emval-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi*, s. 15.

⁵²⁹ "The Court considers that there is a difference between a mere hope of restitution, however understandable that hope may be, and a legitimate expectation, which must be of a natura more concrete than a mere hope and be based on a legal provision or a legal act such as a judicial decision." Ernewein and Others / Germany, p. 2.

hakkına yönelik meşru beklenti yaratabileceğini vurguladığından; Türkiye Devleti'nin sevk ve iskân uygulamaları için özür dileyen yahut soykırımı kabul eden bir deklarasyonunun⁵³⁰ -mülkiyet hakkına doğrudan veya dolaylı olarak işaret etmemesi hâlinde- meşru beklenti şartını karşılamayacağı düşünülebilir. Ancak, AİHM'in her devlet için yeknesak/değişmez kararlar verdiğini söylemek her zaman mümkün değildir⁵³¹.

2.3. Ermeni Emval-i Metrukesine İlişkin Mülkiyet İddialarının Ulusal Hukuk Çerçevesinde İncelenmesi

Ermeni emval-i metrukesinin tasfiyesinin hukuka aykırılığı iddiası hâlinde tüketilecek hukuki yollar vardır; bu kapsamda önce idari yargıda idari işlemin iptali sağlanmalı, ardından adli yargıda tazminat veya aynen iade talebinde bulunulmalıdır. İptal davası kapsamında tespit edilecek husus, işlemlerin yetki, şekil, sebep, konu ve maksat yönleriyle hukuka uygun olup olmadığıdır. İncelemede öncelikle konuya uygulanacak mevzuatın tespiti gerekir. Bu noktada, kanunların zaman bakımından uygulanması, özel/genel kanun, önceki/sonraki kanun, normlar hiyerarşisi, birel/düzenleyici işlem prensiplerinden hareketle olaya uygulanacak mevzuat belirlenmelidir. Emval-i metruke tasfiyesinin dayanağı, Osmanlı Devleti ve Türkiye Devleti yasama ve yürütme organları tarafından yapılan bir dizi düzenleyici işlemi bünyesinde barındıran emval-i metruke mevzuatıdır.

2.3.1. Emval-i Metruke Mevzuatı

Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevke tabi tutulan Ermenilerin, mevcut mâlî ve iktisadî ilişkilerini çok kısa sürede tasfiye etmeleri yönünde bazı yerel idarelerce alınan kararların yarattığı zorluklar ve benzeri sorunları çözmek üzere kanunlar ve idari düzenleyici işlemler yoluyla soyut, genel, objektif hukuk kuralları ihdas edilmiş; Sevk ve İskân Kanunu'nu izleyen süreçte kabul edilen kanun, kararname, nizamname, talimatnamelerle hukuki boşluk doldurulmuştur.

Aynı yönde başka bir karar için bkz: Gratzinger and Gratzingerova / Czech Republic, App. No. 39794/98, 10.07.2002, p. 73.

⁵³⁰ Türkiye Devleti'nin mülkiyet hakkını işaret etmeksizin, sadece Ermeni sevk ve iskânını "soykırım" kabul etmesi hâlinde, konu AİHM önüne AİHS P1-1 değil, m. 2 ve 3'ün ihlali iddiasıyla götürülebilir ve tazminat talep edilebilir. Bu noktada ise Mahkeme'nin kişi bakımından bağdaşmazlık kararı vermesi beklenir. Bu konu III. Bölüm'de incelenecektir.

⁵³¹ Örnekler için bkz. Demir, H. S. (2011). "Vicdani Ret Hakkı". *Ankara Barosu Dergisi*, 2011/4, s. 278-279.

Bu konudaki mevzuat, üçü Osmanlı Devleti, dördü Türkiye Devleti tarafından kabul edilen toplam yedi kanun, bu kanunların uygulamasını gösteren ve emrettiği işleri belirten nizamname, talimatname ve kararnamelerden oluşur⁵³². İlerleyen bölümde söz konusu mevzuat kronolojik olarak incelenecektir.

2.3.1.1. Osmanlı Devleti döneminde kabul edilen mevzuat

2.3.1.1.1. 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-u Muvakkat'ın kabul edilmesine kadar geçen süreçte Ermeni emval-i metrukesi hakkında çıkarılan nizamname, kararname ve talimatnameler

27.05.1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu'nda, sevk edilecek kişilerden kalan mal varlığının akıbeti, sevk süreci ve sonuçlarıyla ilgili idareye yol gösterecek konular düzenlenmemiştir. Emval-i metruke hakkında kanun düzeyinde yapılan ilk düzenleme 26.09.1915 tarihli Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-u Muvakkat'tır. Anılan iki kanun arasındaki (27.05.1915 ile 26.09.1915 tarihleri arasındaki) süreçte kabul edilen kararname, nizamname ve talimatnameler yoluyla sorunlar giderilmeye çalışılmıştır.

Sevk ve İskân Kanunu'ndan dört gün sonra, 31 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela kararında, Ermenilerin geride bıraktıkları emvalin, çıkarılacak yönetmelikler doğrultusunda idare edileceği belirtilerek şu hususlara işaret edilmiştir:

“... Ayrıldıkları yerlerde kalan eşya ve mallarının ya da bunların değerlerinin karşılığı kendilerine aynı şekilde verilecektir. Boşaltılan köylere yerleştirilecek göçmen ve aşiretlere, emlak ve arazi değerleri tespit edilerek dağıtılacaktır. Boşaltılan şehir ve kasabalarda bulunan, nakledilen kişilere ait taşınmaz malları yazılıp; cins, değer ve miktarı tespit edildikten sonra göçmenlere dağıtılacaktır. Göçmenlerin bildikleri ve yaptıkları işlerin dışında kalacak zeytin, dut, bağ ve portakal bahçeleri ile dükkân, fabrika, han ve depo gibi gelir getiren malların açık arttırma ile satılarak yahut kiralanmak suretiyle toplam

⁵³² Kardeş, S. “Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı, s. 15.

*bedelleri kendilerine verilmek üzere sahipleri adına geçici olarak mal sandıklarına yatırılacaktır. Belirtilen bu işlerin yerine getirilmesinde yapılacak harcamaların, göçmenler ödeneğinden karşılanması için **Bakanlığımızca düzenlenmiş olan yönetmeliğin** bütün hükümlerinin uygulanması, terk edilmiş malların korunması, idaresi ile genel iskân işlemlerinin hızlandırılması, düzenlenmesi, incelenmesi ve uygulanması, alt komisyonlar kurulması ve memur istihdam edilmesi ile ilgili görev ve sorumluluklarını taşımak ve doğrudan doğruya Bakanlığınıza bağlı kalmak suretiyle, bir başkan ile biri İçişleri, diğeri Maliyeden seçilerek tayin edilen iki üyeden oluşacak komisyonlar kurularak görev yerlerine gönderilmesi, komisyon gönderilmeyen yerlerde söz konusu yönetmelik hükümlerinin valiler tarafından yürütülmesi uygun görülmüştür. ... ”⁵³³.*

Meclis-i Vükela kararında işaret edilen yönetmeliklerden ilki olan, 10 Haziran 1915 tarihli Savaş Hâli ve Olağanüstü Siyasi Zorunluluklar Dolayısıyla Başka Yere Nakledilen Ermenilerin İskân ve İaşeleri ile Diğer Konular Hakkında Yönetmelik’te⁵³⁴, sevk edileceklerin taşınır bütün eşya ve hayvanlarını beraberinde götürülebilmeleri, can ve mallarının korunması, iâşe ve dinlenmelerinin sağlanması, seçilecek iskân bölgelerinin tarıma, sağlığa ve gelişmeye elverişli olması, ihtiyaç hâlinde çiftçi ve meslek sahiplerine sermaye, alet ve edevat sağlanması düzenlenmiş, sevk edilenleri mümkün olduğunca koruyan bir anlayış benimsenmiştir.

Meclis-i Vükela kararında işaret edilen bir diğer yönetmelik olan 10 Haziran 1915 tarihli Savaş ve Olağanüstü Siyasi Zorunluluk Dolayısıyla Başka Yere Nakledilen Ermenilere Ait Mallar, Emlak ve Arazilerin İdaresi Hakkında Yönetmelik⁵³⁵, sevk edilen Ermenilerin geride bıraktıkları malların idaresi, satımı ve korunması hakkındadır.

⁵³³ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-4. 31 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 131-132.

BOA, MV, 198/24. 30 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 155-157.

⁵³⁴ Bkz. EK-7 28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihli Savaş Hâli ve Olağanüstü Siyasî Zorunluluklar Dolayısıyla, Başka Yerlere Nakledilen Ermenilerin İskân ve İaşeleri ile Diğer Konular Hakkında Yönetmelik (Ahval-i Harbiye ve Zarûret-i Fevkalâde-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Âhara Nakilleri İcrâ Edilen Ermenilerin İskân ve İaşesiyle Hususat-ı Saireleri Hakkında Talimâtname)

⁵³⁵ Bkz. EK-8 28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihli Savaş ve Olağanüstü Siyasi Zorunluluk Dolayısıyla Başka Yere Nakledilen Ermenilere Ait Mallar, Emlak ve Arazilerin İdaresi Hakkında Yönetmelik (Ahval-i Harbiye ve Zarûret-i Fevkalâde-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Âhere Nakilleri İcrâ’ Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlâk ve Arazinin Keyfiyyet-i İdaresi Hakkında Talimâtname)

Yönetmelik'e göre, tahliye edilen bölgelerdeki taşınır ve taşınmazlar, bu yönetmeliğe uygun olarak, Terk Edilmiş Mallar Kurulu⁵³⁶ tarafından idare edilecektir.

Boşaltılan bölgelere, göçmen komisyonu ve memurları tarafından göçmenler yerleştirilecek⁵³⁷, her ailenin ihtiyaçları ve tarım olanakları dikkate alınarak, mevcut ev ve araziler göçmenlere dağıtılacaktır. Bu gibi yerlere yapılacak iskân işlemlerinin hızla yerine getirilmesi, düzenlenmesi, incelenmesi, denetimi ve bu konuda yerel idare ile görüşerek karar alma ve uygulama yetkisi Terk Edilmiş Mallar Kurullarına verilmiştir.

Yönetmelik'e göre, geride bırakılan ve içinde eşya bulunan bütün binalar mühürlenerek koruma altına alınacak; içeride bulunan eşyanın cinsi, miktarı, kıymeti, sahiplerinin isimleriyle kaydedilerek kilise, okul, han gibi depolamaya elverişli yerlere nakledilecek; eşyanın sahibini, niteliğini, niceliğini, depolandığı yeri gösteren kayıt defteri, yerel idare ve Terk Edilmiş Mallar Kurulunca muhafaza edilecektir. Sahibi bilinmeyen menkuller, bulunduğu köy adına kaydedilecektir. Menkuller arasında, bozulacak nitelikte olanlar ve hayvanlar açık arttırma ile satılacak, bedeli sahibi tespit edilebilirse sahibi, edilemezse bulunduğu köy adına emanet olarak mal sandıklarına teslim edilecek; eşyanın niteliği, niceliği, kıymeti, bulunduğu yer, alıcısı ve satış bedelinin ayrıntısıyla açıklandığı kayıt defteri, yerel idare ve Terk Edilmiş Mallar Kurulunca muhafaza edilecektir. Kiliselerde bulunan eşya, resim, kutsal kitaplar, deftere kaydedilerek oldukları yerlerde korunacak, daha sonra kilisenin bulunduğu köy halkının iskân edildiği yere gönderilecektir.

Geride bırakılan taşınmazlar, nitelik ve kıymetleri kaydedilerek idare kuruluna verilecektir. Arazilerde ekili ürünler bulunması hâlinde, arttırmayla satılarak, bedelleri sahipleri adına emanet olarak mal sandıklarına teslim edilecek, tutulacak tutanak, yerel idare

⁵³⁶ Terk Edilmiş Mallar İdare Kurulları, özel olarak tayin edilen bir başkan ile biri idare memurlarından diğeri maliye memurlarından olmak üzere iki üyeden teşekkül eder. Terk Edilmiş Mallar İdare Kurullarının üyeleri, görevlendirildikleri bölgedeki terk edilmiş mal, mülk ve arazinin idaresi ve korunması ve hesap işlerinden ortaklaşa sorumludur. Kurul tayin edilmeyen ve gönderilmeyen illerde, Yönetmelik hükümleri, yerel idare merkezlerince uygulanır. Kurullar, terk edilen malların idaresi konusunda İçişleri Bakanlığı'na bağlıdır, Bakanlık'tan aldığı emirler dairesinde görev yapar, aldıkları kararlardan ve uygulamalardan yerel idareyi bilgilendirir.

⁵³⁷ Yerleştirilen göçmenlerin, nüfus kayıtlarına esas olabilecek şekilde, isimleri, geliş yerleri, iskân tarihleri, iskân yerleri, kendilerine verilen ev ve arazinin nitelik, miktar, değer ve yerleri deftere kayıt edilecektir. Köylerde bulunan binaların ve dikili ağaçların korunmasından, o köye yerleştirilen göçmenler müteselsilen sorumlu olduklarından, tahrip edilmesi hâlinde, kim tarafından tahrip edildiğine bakılmayacak, bedeli köylünün tamamına ödettirilecektir.

ve Terk Edilmiş Mallar Kurulunca muhafaza edilecektir. Ekili yerlere ve ekinlere müşteri bulunamaması hâlinde, kefalet ve sözleşme karşılığında yarı yarıya paylaşma yoluyla isteyenlere verilecek, bu şekilde kira ve satıştan elde edilecek bedel, sahipleri adına mal sandıklarına teslim edilecektir.

Dükkân, han, fabrika, hamam, ambar gibi gelir getiren taşınmazlar; göçmenlerin oturmasına elverişli olmayan binalar; göçmenlere dağıtıldıktan sonra geriye kalan taşınmazlar, idare kurulları veya idare kurullarının gözetiminde o yerin mülki ve mali memurlarının başkanlarından oluşan heyet tarafından açık arttırma ile satılacaktır⁵³⁸. Bağ, bahçe, portakallık, zeytinlik ve benzeri taşınmazlar, senet vermek ve kefil göstermek şartıyla göçmenlere dağıtılacak; kimlere ne miktar taşınmaz verildiği, özel defterine kaydedilecek, bunlardan göçmenlere dağıtılmayanlar açık arttırma ile satılacaktır. Satış bedelleri ve kira gelirleri, sahiplerine verilmek üzere, mal sandıklarına sahipleri adına emaneten bırakılacaktır.

Anılan yönetmelikler, zaman içinde ortaya çıkan sorunları ve ihtiyaçları⁵³⁹ karşılamakta yetersiz kalmıştır. Bu çerçevede, 26 Eylül 1915 tarihli Âhar Mahallere

⁵³⁸ Yerel basında yer alan, yaygın şekilde yapılan bu tip satışlardan Bursa'dan verilebilecek bir örnek: Bursa'da ikamet eden Nihabentiyân Karabet ile karısının mülkiyetinde bulunan bir ev, bir dükkân ve başka bir dükkânın 1/5 hissesi, çiftin, İnegöllüzade Rafet Bey'den 4 Nisan 1910 tarihi itibarıyla beş yıl süreyle aldığı borca karşılık, teminat olarak gösterilmiştir; borç zamanında ödenmemiş, çift başka bir yere sevk edilmiş, bunun üzerine söz konusu gayrimenkuller, alacaklıların talebi üzerine, Vilayet Tasfiye Komisyonu'nca açık arttırmaya çıkartılmıştır: bkz. **Ertuğrul**, 19 Mayıs 1332 / 1 Haziran 1916, S. 327, s. 4; aktaran, Akkuş, T. "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde", s. 29.

Bir başka örnek şöyledir:

"Bağdesar oğlu Nasib'in Elmasbahçeleri'nde dört dönüm bir evlik Zekeriya Efendi Vakfı'ndan genişletilmiş bahçesi, Abraham oğlu Taktakoğlu Agopciyan'ın Samanpazarı'nda; yetmiş beş zira' alanı Bayezid Veli Vakfı'ndan gediği Haremeyn gediklerinden Bezzaz zemini ve gediğinin yarısı, Kırkor oğlu Kalbağı Güzel Karabet'in Işıklar civarında Karınca Deresi'nde; bir dönüm iki evlik sırf mülk bahçesi, Ohannes kızı Serphi'nin Çirapazarı'nda; dört yüz on altı zira' Bedreddin Pars Bey Vakfı'ndan keresteci mağazası, Yavru Fezi Arus'un Karaağaç Mahallesi'nde; doksan sekiz zira' zeminli bir ev, Azari oğlu Bedros'un Umurbey Mahallesi'nde; iki yüz seksen iki zira' sırf mülk evi, Berber Sehak oğlu Abraham ve Zarik ve Milide'nin Eşrefiler Mahallesi'nde; iki yüz elli zira' sırf mülk müstemilat ile hanesi, Saatçioğlu Sivacı Bağıoğlu Agop'un Karaağaç Mahallesi'nde; yüz on dört zira sırf mülk müstemilat ile hanesi, Karabet oğlu Tifupi ile zevcesi Mihrupe'nin Umurbey Mahallesi'nde; yüz on zira' sırf mülk müstemilat ile hanesi, Basmacioğlu Bezzaz Karabet oğlu Serupe'nin Eşrefiler Mahallesi'nde; üç bin iki yüz zira' zemini Ali Paşa Vakfı'ndan ebniyesi mülk hanesi, Haffaf Bogos oğlu Martan'ın Hacı Baba Mahallesi'nde; iki yüz yetmiş iki zira' sırf mülk hanenin 14/40 hissesi, Eksabet kızı Nihabet ile kızı Serhi'nin Veled-i Bevvab Mahallesi'nde; üç yüz zira' sırf mülk hanesi isimleri yukarıda yazılı borçluların çeşitli tarihlerde nukud-u mevkufeden (vakf olunan paralar) aldıkları borç paralar karşılığında teminat gösterdikleri gayrimenkulleri, borçlarının ödenmemesi üzerine Evkaf Müdüriyeti'nin talebi ile Vilayet Tasfiye Komisyonu tarafından 4 Nisan 1332 / 17 Nisan 1916 tarihinden itibaren 45 gün içinde ilk ihaleleri ve 15 gün sonra kesin ihaleleri gerçekleştirilmek üzere müzayedeye çıkartılmışlardı. Talip olanların belirlenen gayrimenkul bedellerinin %10'u nispetinde depozitoyu mal sandığına yatırarak arttırmaya katılabilecekleri bildirilmekteydi." bkz. **Ertuğrul**, 7 Nisan 1332 / 20 Nisan 1916, S. 321, s. 2; aktaran Akkuş, T. "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde", s. 29.

⁵³⁹ Anılan sorun ve ihtiyaçların bazıları arşiv belgelerine şöyle yansımıştır:

Nakledilen Eşhâsın Emval ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat kabul edilmiştir.

2.3.1.1.2. 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat⁵⁴⁰

14 Eylül 1331 (27.09.1915) tarihli ve 2303 sayılı Takvim-i Vakayi'de yayımlanan ve Tez'de bundan sonra "Tasfiye Kanunu" olarak anılacak bu düzenleme, emval-i metruke hakkında kanun düzeyinde yapılan ilk ve en önemli düzenlemedir.

Sevk ve iskân edilenlerin geride bıraktıkları mal varlıklarının tasfiyesine ilişkin bundan önceki düzenlemelerde⁵⁴¹ borç ve alacaklarla ilgili bir hüküm bulunmamasından

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Sivas, Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetlerine gönderilen 5 Temmuz 1915 tarihli yazıda, sevk edilen Ermenilerden geride kalan yerlerde ekili olan mahsullerin toplanması hakkındaki Talimatname'de yer alan bazı maddelerin uygulanmasına imkân bulunmadığının anlaşıldığı, bu mahsullerin Emval-i Metruke Komisyonları'nın gözetimi altında masrafi göçmenler ödeneğinden karşılanarak hükümetçe hasat edilmesi, alınacak mahsullerden, yapılan masraf çıkarılarak geri kalanı takdir olunacak fiyat karşılığında askeriyeye bırakılmasının uygun görüldüğü, mahsulün kaldırılması için asker ve halktan ne miktar amele ve ne cins makine, alet ve edevata ihtiyaç bulunduğunun süratle tetkik edilerek bildirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. (BOA, DH. ŞFR, 54/301; 5 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 188-189.)

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Haleb, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul, Van vilayetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Eskişehir, Niğde mutasarrıflıklarına gönderilen 10 Ağustos 1915 tarihli yazıda da sevk edilen Ermenilerin devlete ve kişilere olan borç ve alacaklarının silinmesi hakkında düzenleme yapılacağı, bunların şimdilik defterlere kaydedilmesinin uygun olduğu ifade edilmiştir. (BOA, DH. ŞFR; 54-A/368. 10 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 209.)

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Adana, Erzurum, Ankara, Bitlis, Haleb, Diyarbakır, Hüdavendigâr, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Konya vilayetleriyle, İzmit, Eskişehir, Urfa, Canik, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Maraş mutasarrıflıklarına, Adana, Haleb, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Canik, İzmit, Karesi Emval-i Metruke Komisyon riyasetlerine gönderilen 24 Ağustos 1915 tarihli yazıda, nakledilen Ermenilerden geride kalan menkul ve gayrimenkullerinin değerinden satılarak yahut istimlak edilerek borçlarının ödenmesi, kalanın sahiplerine iadesi hakkında kanunun neşredilmek üzere olduğu; sevk edilenlerden alacağı olan kişiler ile alacak miktarlarını gösteren cetvellerin oluşturulması bildirilmiştir. (BOA, DH. ŞFR, 55/184. 24 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 223-224.)

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Maraş mutasarrıflığına gönderilen 1 Haziran 1915 tarihli yazıda, sevk edilen Ermenilerin borçlarının alınmayacağı bildirilmiştir. (BOA, DH. ŞFR, 53/200. 1 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 157.)

⁵⁴⁰ Kardeş, S. "*Tehcir*" ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 57-68.

⁵⁴¹ - 14 Mayıs 1331 (27.05.1915) tarihli Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükûmete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-u Muvakkat.

- 31 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela kararı.

- 10 Haziran 1915 tarihli Savaş Hâli Ve Olağanüstü Siyasî Zorunluluklar Dolayısıyla, Başka Yerlere Nakledilen Ermenilerin İskân ve İaşeleri ile Diğer Konular Hakkında Yönetmelik.

- 10 Haziran 1915 tarihli Savaş ve Olağanüstü Siyasi Zorunluluk Dolayısıyla Başka Yere Nakledilen Ermenilere Ait Mallar, Emlak ve Arazilerin İdaresi Hakkında Yönetmelik (Ahval-i Harbiyye ve Zarûret-i Fevkalâde-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Âhere Nakilleri İcrâ' Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlâk ve Arazinin Keyfiyyet-i İdaresi Hakkında Talimâtname).

doğan boşluk Tasfiye Kanunu'yla doldurulmuş, merkezî idareden gelen talimatlarla⁵⁴² yapılan tasfiye işlemleri yasal bir dayanağa kavuşmuştur.

Tasfiye Kanunu'nun zaman içinde bazı maddeleri değiştirilmiş bazı maddeleri ise yürürlükten kaldırılmıştır. 15.04.1339 (15.4.1923) tarih ve 333 sayılı Kanunla, Tasfiye Kanunu'nun 2, 4, 7 ve 8. maddeleri değiştirilmiş, 9. maddesi yürürlükten kaldırılmıştır. 22 Eylül 1332 (05.10.1916) kabul ve 01 Teşrinievvel 1332 yayın tarihli Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlubat-ı Metrukesine Mütedair Kanun-u Muvakkatin İkinci Maddesinin Birinci Fıkrasına Müzeyyel İbare Hakkında Kanun-u Muvakkat ile, anılan Kanunun ikinci maddesine bir cümle eklenmiştir⁵⁴³.

Tasfiye Kanunu m. 1'de geçen *“14 Mayıs 1331 tarihli Kanun-u Muvakkat hükmünce ahar mahallere nakledilen eşhas-ı hakikiye ve hükmiyenin terk etmiş oldukları emval ve matlubat ve düyûn ... tasfiye olunur”* ifadesi, bu Kanunun uygulama alanını düzenler. Buna göre, Tasfiye Kanunu, sadece Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen *“eşhas-ı hakikiye ve hükmiye”* yani gerçek ve tüzel kişilerden geriye kalan *“emval ve matlubat ve düyûn”*⁵⁴⁴ yani aktif ve pasif mal varlığı için hüküm ve sonuç doğuracaktır⁵⁴⁵.

Tasfiye Kanunu, sadece Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen kişilerden kalan mal varlığı için uygulanacak, Sevk ve İskân Kanunu kapsamına girmeyen kişilerden kalan mal varlığı için kıyasen uygulanmayacaktır. Nitekim kaçan, kaybolan, yer değiştiren

⁵⁴² Anılan talimatlara ilişkin bazı örnekler için bkz:

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Trabzon vilayetine gönderilen 11 Temmuz 1915 tarihli yazıda, sevk edilen Ermenilerin alacaklarına ilişkin senetlerin, borçlarının tasfiyesi işlemlerinde olduğu gibi, defterlere kaydedilmesi, senetlerde muvazaalara imkân verilmemesi, muvazaa ihtimali olan sözleşmelerin tasdik edilmemesi, Ermenilerin mal ve mülklerinin yabancı kimselerin ellerine geçmesine izin verilmemesi, alacaklar hakkında mahkeme kararına uygun işlem yapılması gerektiği bildirilmiştir. (BOA, DH. ŞFR, 54/393. 11 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 194.)

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Trabzon vilayetine gönderilen 12 Temmuz 1915 tarihli yazıda, Ermenilerin geride bıraktıkları mal ve mülklerden, bozulabilecek eşya ve hayvanlarının satılması, evlerde bırakılan menkullerin sahibi belli olması hâlinde sahibi adına, sahibinin belli olmaması hâlinde bulunduğu bölge adına defterlere kaydedilerek korunması, gayrimenkullerin hiçbir suretle hiç kimseye tahsis edilmemesi, saatler ve mücevherlerin sahibi belli olması hâlinde sahibi adına, olmaması hâlinde bulunduğu bölge adına cinsi ve değeri deftere kaydedilerek bankada bir kasaya bir heyet huzurunda kaydedilerek korunması, sevk edilen Ermenilere ait vergi borçları tehir edildiğinden takibatta bulunulmaması, muvazaalı vekalet ve senetlere itibar edilmemesi bildirilmiştir. (BOA, DH. ŞFR, 54/420. 12 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 195-196.)

⁵⁴³ Buna göre, sevk edilen kişilere, iskân edildikleri mahâllerde yaşayacakları ve geçimlerini sağlayacakları emlak ve arazi, bedelsiz verilmek suretiyle yardım edilebilecektir.

⁵⁴⁴ Emval, “mülkler, para ile alınan şeyler”; matlubat, “alacaklar”; düyûn “borçlar” anlamına gelir. Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 250, s. 678, s. 222.

⁵⁴⁵ Nitekim, Tasfiye Kanunu'nun uygulanmasını göstermek üzere kabul edilen, 13 Eylül 1331 tarihli Kanun-u Muvakkatin Suver-i İcraiesini Mübeyyin Nizamname'de de sevk edilen kişilere ait mal varlığının tasfiye edileğine işaret edilmiştir.

kişilerden kalan emvalin akıbeti, 15 Nisan 1339 (15.04.1923) tarihli ve 333 sayılı Kanun ile düzenlenmiştir.

Tasfiye Kanunu'nun ilk üç maddesine⁵⁴⁶ göre, Sevk ve İskân Kanunu gereğince sevk edilen kişilerden kalan mal, alacak ve borçlarının tasfiyesi için özel komisyonlar⁵⁴⁷ kurulacak, bu özel komisyonların her kişi için ayrı ayrı düzenleyeceği mazbatalar üzerinden, tasfiye işlemi mahkemeler tarafından yapılacaktır. Sevk edilen kişilerin geride bıraktığı vakıf malları (*icareteynli müsakkafat*⁵⁴⁸ ve *müstagallat-ı vakfiye*⁵⁴⁹) Vakıflar Hazinesi; diğer taşınmaz mallar (*emval-i gayrimenkule-i saire*) Maliye Hazinesi adına kaydedilecek (*kayıtları icra edilecek*); her iki tür taşınmazın bedelleri ilgili Hazine tarafından ödenecek; bedelleri, yapılacak tasfiyeye dâhil edilecektir. Geride kalan mallarla ilgili hak ediş ve diğer konulardaki davalarda tapu memurları hasım olacaktır. Sevk edilen kişilerin, sevk tarihinden

⁵⁴⁶ **Madde 1-** 14 Mayıs 1331 tarihli Kanun-u Muvakkat hükmünce ahar mahallere nakledilen eşhas-ı hakikiye ve hükmiyenin terk etmiş oldukları emval ve matlubat ve düyûn, bu husus için müteşekkil komisyonların her şahıs için ayrı ayrı tanzim edecekleri mazbatalar üzerine, mahkemelerce tasfiye olunur.

Madde 2- Birinci maddede beyan olunan eşhasın hin-i nakillerinde mutasarrıf bulundukları icareteynli müsakkafat ve müstagallat-ı vakfiyenin Hazine-i Evkaf ve emval-i gayrimenkule-i sairenin Hazine-i Maliye namlarına kayıtları icra edilerek her iki kısım emval-i gayrimenkulenin mezkûr hazineler tarafından verilecek bedellerinden bade't tasfiye kalacak miktarı ashabına ita olunur. (**Ek ibare** - 22 Eylül 1332 kabul ve 01 Teşrinievvel 1332 yayım tarihli, Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlubat-ı Metrukesine Mütedit Kanun-u Muvakkatin İkinci Maddesinin Birinci Fıkrasına Müzeyyel İbare Hakkında Kanun-u Muvakkat'ın 1. maddesi ile) Şu kadar ki mahall-i ahara naklolan eşhas-ı merkumeye mahall-i mürütteplerinde beytutet ve ikametleriyle maişetlerini temin edebilecek derecede emlak ve arazi-i mahlule ve emiriyeden meccanen mesken ve arazi verilmek suretiyle de muavenet olunabilir.

...

Madde 3- Zikrolunan şahısların nukut ve emval-i menkule-i metrukesiyle mevduat ve matlubatı, birinci maddede zikredilen komisyon reisi veya vekili tarafından cem' ve istirdat ve tahsil ve dava ve emval-i metrukeden münaza'ün-fih olmayanlar, bilmüzayede fûrûht ile hasıl olan mebalîğ sahipleri namına emaneten mal sandıklarına tevdi olunur."

⁵⁴⁷ Ocak 1916 tarihine kadar otuz üç Tasfiye Komisyonu oluşturulmuştur. Komisyonlar sorumluluk bölgelerinde ilgili mevzuat dairesinde muamelelerini yürütürken, Dâhiliye Nezareti de eşzamanlı olarak komisyonların hangi bölgelerde kurulduğu ve hak talebinde bulunacakların takip edeceği usuller hakkında gazete ilanlarıyla bilgilendirme yapmıştır. Duman, Ö. (2006). "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile Müttefikleri Arasında Bir Diplomatik Kriz: Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları". *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 22, s. 124.

⁵⁴⁸ İcareteyn: "Hem derhâl alınan hem ileride alınacak kirası olan vakıf bina, iki kiralı vakıf." Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 468.

Müsakkafat: "Ev, dükkân gibi üstü damlı binalar; tavanlı binalar; üstü örtülü yerler" Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, s. 644.

Müsakkafat: "Üzeri dam ile örtülü olan yerler: (ev, han, dükkân ... gibi)" Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 864.

⁵⁴⁹ Müstegallat-ı Vakfiye: "Hayır kurumlarına (müessesatı hayriyeye) gelir (galle) sağlayan vakıflar; örneğin, bir caminin giderlerinin karşılayan (vakıf) hamam" Yılmaz, E. *Hukuk Sözlüğü*, s. 648.

Müstagallat: "Musakkafat (üstü kapalı) iratlardan başka, zahire, tahlil gibi irat getiren vakıf mallar." Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 868.

önceki on beş gün içinde yaptığı ferağ işlemlerindeki muvazaa ve gabinin mahkeme tarafından tespit edilmesi hâlinde, bu sözleşmeler fesih ve iptal edilecektir.

Tasfiye Kanunu'na göre, Sevk ve İskân Kanunu gereğince sevk edilen kişilerden geride kalan borç, alacak ve emvalden oluşan tüm mal varlığı tasfiye edilecektir. Tasfiye Kanunu m. 4'e göre alacaklılar, komisyonlar aracılığıyla dava yoluna gidecek; m. 5'e göre mevduatlar bankalardan çekilecek, menkul mallar müzayede ile satılacak; sevk edilen kişilerden kalan nakit, taşınır, mevduat, alacak ve borçlar, birinci maddede düzenlenen komisyon tarafından tutanağa geçirilecek; mahkemeler, bu tutanaklarda yer alan bilgilere dayanarak tasfiye işlemlerini yapacaktır. Tasfiye sonunda elde kalan tutar, sahipleri adına emaneten mal sandıklarına yatırılarak sahiplerine ödenecektir.

Tasfiye Kanunu m. 8'e göre, komisyonların kuruluşunu ve kanun hükümlerinin uygulanışını göstermek üzere bir tüzük⁵⁵⁰ çıkarılacaktır; m. 9'a göre Vakıflar ve Maliye Hazinesi adına kaydedilen taşınmazlar, Göçmenler Tüzüğü'ne göre göçmenlere bedelsiz dağıtılabilecektir⁵⁵¹.

Sevk edilen Ermenilerin geride bıraktıkları menkullerin satışında suistimallerin yaşanabileceği düşüncesiyle memurların müzayedelere katılımına izin verilmemiştir. Müzayedelere ağırlıklı olarak Müslümanların katılmasının vurgunculuğa yol açabileceğini

⁵⁵⁰ Anılan Tüzük, 13 Eylül 1331 tarihli Kanun-u Muvakkatin Suver-i İcraiesini Mübeyyin Nizamname'dir (13 Eylül 1331 Tarihli Muvakkat Kanunun Uygulanmasını Gösteren Tüzük). 26 Ekim 1915/ 28 Teşrinievvel 1131 tarihinde, 2343 numaralı Takvim-i Vakayi'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Tüzük metni için bkz. Kardeş, S. *“Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 75-109.

Yirmi beş maddeden oluşan Tüzük'te, Tasfiye Kanunu'nda belirtilen tasfiyeyi yapacak kurulların, tutmakla yükümlü oldukları defterlere ilişkin ayrıntılı düzenlemeler yer alır.

⁵⁵¹ Ermenilerin geride bıraktıkları arazi, emlak, fabrika, atölye ve işletmelerin değerlendirilmesinde, ekonomiye tekrar kazandırılmasında, dönemin millî iktisat yaklaşımı çerçevesinde bir politika izlendiği; bu çerçevede girişimcilik, işletmecilik ve üreticilik gibi alanlarda Ermenilerden kalan boşluğun Türk-Müslüman unsur tarafından doldurulmasına çalışıldığı söylenebilir (Akkuş, T. “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde”, s. 3, 31.) 1908'de Jön Türk ihtilalinin gerçekleşmesiyle, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etnik ve dinsel unsurların tamamının Osmanlı kimliği altında buluşturulması düşünülmüş, İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında, İttihat ve Terakki'nin amaçladığı toplumsal yapıya doğru yol alınmıştır; ancak ittihad-ı anasır anlayışına dayanan ve resmî düzeyde belli ölçüde korunan Osmanlılık anlayışı, Balkan harbi yenilgisiyle yürütülemez hâle gelmiş; Osmanlılık, yerini Türk-İslam anlayışına terk etmiştir. (Akkuş, T. “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde”, s. 3.) Eskiden vatanın temeli ordu ve cihangirlik kabul edilir, dinsel ve etnik farklar önemsenmezken; Balkan yenilgisiyle vatanın önüne millet geçmiş, artık Türklerin yaşadığı her toprak vatan olarak kabul edilmeye başlanmış, bu anlayış Cumhuriyet fikrî hayatına da ışık tutmuştur. Çelik, S. (2013). *Türk Elitinin Üç Nesli ve Balkanların Kaybı: Zihinsel Yansımalar ve Değişimler*. 5. *Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi*. s. 1045-1046, Web: https://www.academia.edu/6102723/T%C3%BCrk_Elitinin_%C3%9C%C3%A7_Nesli_ve_Balkanlar%C4%B1n_Kayb%C4%B1_Zihinsel_Yans%C4%B1malar_ve_De%C4%9Fi%C5%9Fimler adresinden 01.03.2017'de alınmıştır.

düşünen Hükûmet, Müslümanlar dışındaki ahalinin de satışlara katılımını desteklemiş⁵⁵²; bir süre sonra gerçek bedelini peşin ödemek şartıyla memurların da Ermeni menkullerini satın alabilmeleri serbest bırakılmıştır⁵⁵³.

Tasfiye sürecinin mevzuata uygun işlemesi ve Ermeni emval-i metrukesinin korunması konusunda, merkezî idare özenli davranmış ve süreci denetlemiştir. Afyonkarahisar'da yapılan hukuksuzlukların takibine ilişkin, Soruşturma Kurulları Başkanlığı'ndan, İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 9 Şubat 1916 tarihli yazıda, soruşturma sonucunda yolsuzluk yaptığı anlaşılan tahsildarın, köy muhtarının, köy ihtiyar heyeti üyesinin, teğmenin, memurun ve imamın Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edildiğinin bildirildiği⁵⁵⁴ bu ve benzeri örnekler idarenin özenini yansıtmaları bakımından önemlidir. Emval-i metrukenin tasfiyesi sürecinde merkezî idare tarafından yapılan denetimler ve suistimalleri görülen memurlara uygulanan idari ve cezai yaptırımlar arşiv belgelerine yansımıştır⁵⁵⁵.

Tasfiye Kanunu hükümleri incelendiğinde, sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerden geride kalan malların tamamının tasfiye edileceği, kendilerinin bu süreçte hazır bulunmayacağı, menfaatlerinin kamu görevlilerince korunacağı, tasfiye sonunda Ermenilerin malları üzerindeki mülkiyet hakkının sona ereceği sonucuna ulaşılmaktadır.

⁵⁵² BOA DH. ŞFR. D. 61/ 31. 11 R 1334 / 16 Şubat 1916; aktaran, Akkuş, T. "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde", s. 30.

⁵⁵³ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 107. 8 L 1333 / 19 Ağustos 1915; aktaran, Akkuş, T. "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde", s. 30-31.

⁵⁵⁴ Yazıda, Afyonkarahisar Ermenilerinin sevk ve geride kalan mallarının muhafaza ve idaresinin uygun biçimde yapıldığı, söz konusu olayın dışında bir hukuksuzluğun yaşanmadığı, Terk Edilmiş Mallar Kurulu yetkililerinin özenli çalışmalarıyla terk edilen malların düzenli ve güvenli şekilde idare edildiği İçişleri Bakanlığı'na bildirilmiştir. ATASE. 9-29 Ocak 1916. Genel Kurmay Başkanlığı (2006), Cilt V, s. 6-7.

⁵⁵⁵ Eskişehir mutasarrıflığından, İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 9 Ocak 1916 tarihli yazıda, Mihaliççik'tan sevk edilen Ermenilerin taşınabilir mallarının yok pahasına satılıp, taşınmaz mallarının bedelsiz olarak bazı kişilere bırakıldığı belirtilmiştir. Konuyla ilgili Soruşturma Kurulu tarafından yapılan inceleme neticesinde, bölgenin kaymakamı, kadısı, malmüdürü, tapu memuru, sandık emini, tahsildarı, bir liva genel meclisi üyesi, iki idare meclisi üyesi, belediye başkanı, dört jandarma mensubu ve bunlar dışında yedi kişi, Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edilmiştir. ATASE. 9-29 Ocak 1916. Genel Kurmay Başkanlığı (2006), Cilt V, s. 3-6.

2.3.1.2. Türkiye Devleti döneminde kabul edilen emval-i metruke mevzuatı

2.3.1.2.1. 18 Kanunuevvel 1334 (18 Aralık 1918) tarihli Talimatname⁵⁵⁶ ve 12 Kanunisani 1336 (12 Ocak 1920) tarihli Ahar Mahallere Nakledilmiş Olan Eşhasın 17 Zilkade 1333 Tarihli Kararname Mucibince Tasfiyeye Tabi Tutulan Emvali Hakkında Kararname⁵⁵⁷

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'yle Büyük Savaş'ın Osmanlı Devleti için sona ermesi ve Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden fiilen silinmesinin ardından, Ermeni politikası değişim göstermiş, ihtilaf devletleri tarafından şekil verilen emval-i metruke düzenlemeleri İstanbul hükûmetince kabul edilmiştir⁵⁵⁸. Ermenilerin memleketlerine dönüşlerine, emlak ve arazilerinin kendilerine iadesine ilişkin önce 18 Aralık 1918 tarihli Talimatname ve ardından 12 Ocak 1920 tarihli Kararname kabul edilmiştir.

18 Aralık 1918 tarihli Talimatname'ye göre geri dönmek isteyen Ermenilerin, memleketlerine sevki sağlanacak, gayrimenkulleri kendilerine iade edilecektir. Ermenilerin hanelerinde yaşayan göçmen ve mülteciler tahliye edilecektir⁵⁵⁹.

Ermenilere ait gayrimenkuller ikili bir ayrıma tabidir:

⁵⁵⁶ BOA, BEO, 341055. 26 Aralık 1918. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 412-417.

⁵⁵⁷ Kardeş, S. *“Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 111-132.

⁵⁵⁸ İçişleri Bakanlığı'ndan, Sadaret-penahi'ye gönderilen 26 Aralık 1918 tarihli yazıda, savaş hâli ve siyasi sebeplerle sevk edilenlerin geri dönüşlerine Hükûmetçe izin verilmesi üzerine, bu kimselerin seyahat iskân ve yaşelerinin sağlanması konusunda tüm tedbirlerin alınmasına, sadece talep edenlerin geri dönmesine, bulundukları yerde kalmak isteyenlerin katiiyen sevk edilmemesine ilişkin tüm vilayet, liva ve sancaklara verilen talimatların harfiyen yerine getirildiği bildirilmiştir. Yazıda, sevk edilenlerin geride bıraktıkları menkul, gayrimenkul ve alacaklar hakkında bilgi verilmiş; tasfiye edilen emvalin 22 Aralık 1916 tarihli kanun-ı muvakkat uyarınca asıl sahiplerine iade edileceği, askerî sebeplerle memurların veya yerli halkın kullanımında bulunan gayrimenkullerin asıl sahiplerine iadesine başlandığı, Müslüman göçmenlerin kullanımına verilmiş gayrimenkullerin gerçek sahipleri geldikçe tahliye edilerek sahiplerine iade edileceği ve hiç kimsenin açıkta bırakılmayacağı bildirilmiştir. (BOA, BEO, 341055. 26 Aralık 1918. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 412-417.)

⁵⁵⁹ Yerlerinden çıkarılan göçmen ve mülteciler, yerli halk, memur ve askerin kullanımında olan meskenlere nakledilecek yahut birkaç aile uygun hanelerde toplanacak, açıkta kalanlar civardaki göçmen kullarında bulunan boş veya metruk hanelere veya Müslüman hanelerine yerleştirilecek, gerekirse Ermeniler geçici süreliğine ikişer üçer hane birleştirilerek yerleştirilecek, böylece kimsenin açıkta bırakılmamasına özen gösterilecektir. Kilise, mektep gibi binalar ve bunların müştemilat ve eklentileri, ait olduğu cemaatlere teslim edilecektir.

- Tapu kaydı Hazine veya kişiler namına icra edilmemiş olan gayrimenkuller hakkındaki kira, vedia ve işgallerin feshi ve ıslahı mümkündür; sahipleri döndükçe iadeleri sağlanacaktır.

- Tapu kaydı icra edilmiş olanların iadesi mal memurlarının muvafakat etmesi hâlinde mümkündür; iade edilmezse, önceki sahiplerine mallarının bedellerinin ödenecektir.

Gayrimenkullerin sahiplerine iadesinde, bunların mevcut durumları, hasarları, başkaları tarafından ilave edilen eklentileri hakkında bilgi içeren zabıtnameler düzenlenecektir. Göçmenlerin kullanımına verilen emlak da asıl sahipleri geldikçe peyderpey teslim edilecektir. Önceki sahibine iade edilecek gayrimenkullerin, içinde yaşayan göçmenler tarafından tamir edilmesi, eklentiler ilave edilmesi hâlinde; arazi ve zeytinliklerin, göçmen ve mülteciler tarafından ekilmesi, imar edilmesi hâlinde, bölgenin örf ve âdetleri ile Mecelle hükümleri uygulanarak her iki tarafın da hukuku korunacaktır. Geri dönüşler sadece Osmanlı sınırları içinde başka bölgelere sevk edilenleri kapsayacak, Osmanlı sınırları dışına çıkanların geri dönüşleri kabul edilmeyecektir.

Bu talimatnameden yaklaşık bir yıl sonra, İstanbul Hükûmeti tarafından kabul edilen, 2747 sayılı ve 12 Kanunisani 1336 tarihli Takvim-i Vakayi'de yayınlanan, Ahar Mahallere Nakledilmiş Olan Eşhasın 17 Zilkade 1333 Tarihli Kararname Mucibince Tasfiyeye Tabi Tutulan Emvali Hakkında Kararname'yle, mal varlığı tasfiye edilen Ermenilerin emvalinin kendilerine iadesi düzenlenmiştir. Anılan Kararname, 18.12.1918 tarihli Talimatname ile aynı doğrultudadır ve Tasfiye Kanunu çerçevesinde tasfiye edilen emvalin iadesini düzenler.

Doktrinde, anılan idari düzenlemelerin Tasfiye Kanunu'nu ilga ettiği yönünde görüşler ileri sürülmüştür⁵⁶⁰. Ancak o dönemde yürürlüğü devam eden Kanun-ı Esasi hükümleri dikkate alındığında, Tasfiye Kanunu hükümlerinin, idari düzenlemeler olan Talimatname (Yönetmelik) ve Kararnameyle ilga edilmesi veya değiştirilmesi söz konusu olamaz. Kanun-ı Esasi uyarınca, yeni bir kanun yapmak ve mevcut kanunu değiştirmek için, kural olarak Kanun-ı Esasi m. 53, istisnai olarak ile m. 36 hükmü uygulanır. Kanun-ı Esasi m. 53'e göre, Meclis-i Vükela, Heyet-i Ayan veya Heyet-i Mebusan'dan birinin teklifi üzerine iki

⁵⁶⁰ Elbeyoğlu, A. (2014). *Osmanlı'dan Günümüze Tapu: Emval-i Metruke*. Ankara: Adalet Yayınevi, s. 15.

meclisten her birinin kanun lahiyalarını diğer heyete göndermesi sonucu kabul edilen kanun teklifinin Padişah'ın tasdiki yoluyla; istisnai hâllerde ise m. 36 çerçevesinde olağanüstü hâllerde Meclis-i Vükela'nın kabul ettiği muvakkat kanunlar yoluyla kanun hükümleri değiştirilebilir/yeni bir kanun kabul edilebilir. Kanun-ı Esasi'de söz konusu yetkinin açıkça düzenlendiği, bunun yanında m. 115 ile Anayasa'nın üstünlüğü ilkesinin kabul edildiği dikkate alındığında; yürürlükteki kanunlara aykırı söz konusu Talimatname ve Kararnamenin hukuka aykırı olduğu ifade edilmelidir. Dahası, merkezî idarenin, mahallî idarelere, anılan düzenlemelere uygun işlem tesis etmesi yönünde vereceği emir ve talimatlar, Kanun-ı Esasi m. 41'de düzenlenen kanunsuz emir niteliğindedir. 1982 Anayasası m. 137⁵⁶¹'nin izdüşümü olan Kanun-ı Esasi m. 41'de yer alan “*Memurun âmirine hürmet ve riayeti lazımeden ise de itaati kanunun tayin ettiği daireye mahsustur. Hilâf-ı kanun olan umurda amire itaat mes'uliyetten kurtulmağa mecbur olamaz.*” ifadesinde, idari hiyerarşi içinde üstün emir ve talimatlarının kanuna uygunluğunun ast tarafından değerlendirileceği, kanuna aykırı ise yerine getirilmeyeceği belirtilerek, 1982 Anayasası'na kıyasla kanunların uygulanması konusunda daha titiz bir sistem öngörülmüştür.

Bu idari düzenlemelere dayanarak tesis edilen idari işlemlerin, iptal edilmedikçe geçerli kabul edileceği düşünülebilir. Ancak anılan idari düzenlemeler, 14.09.1338 (14 Eylül 1922) tarihinde kabul edilen 284 sayılı TBMM kararıyla reddedilmiştir⁵⁶². Bu TBMM kararıyla, Mondros Mütarekesi sonrası işgalci devletlerin baskısı sonucu İstanbul Hükûmeti tarafından kabul edilen talimatnameler, kararnameler, antlaşmalar ve hükûmet tasarruflarının yok hükmünde olduğu kabul edilmiştir⁵⁶³. Söz konusu Talimatname ve Kararnamenin meriyeti, 15 Nisan 1923 tarihli TBMM Zabıt Ceridelerine, dönemin Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey'in şu ifadeleriyle yansımıştır: “*Efendim Tasfiye Kanunu Mondros Mütarekesini mütaakıp mevki-i meriyetten kaldırıldı. Onun yerine kaim olmak üzere lisana alınmıyacak bir hezeyanname yapıldı. Meclis-i Âliniz onu reddettiniz. Tasfiye Kanununun*

⁵⁶¹ 1982 Anayasası m. 137/1 - Kamu hizmetlerinde herhangi bir sıfat ve suretle çalışmakta olan kimse, üstünden aldığı emri, yönetmelik, tüzük, kanun veya Anayasa hükümlerine aykırı görürse, yerine getirmez ve bu aykırılığı o emri verene bildirir. Ancak, üstü emrinde ısrar eder ve bu emrini yazı ile yenilerse, emir yerine getirilir; bu hâlde, emri yerine getiren sorumlu olmaz.

⁵⁶² 14.09.1338 tarih 284 sayılı TBMM Kararı şöyledir: “*Âhar mahallere nakladılmış eşhasın tasfiyeye tabi tutulan emvali hakkındaki 16 Rebiyülahir 1338 ve 08 Kanunusani 1336 sayılı Kararname reddedilmiştir.*”. Kardeş, S. “*Tehcir*” ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 173.

⁵⁶³ Aytaş, G. *Ermeni Talepleri ve Türkiye'nin Hakları*, s. 10.

meriyetini kabul ettiniz. Tasfiye Kanununun meriyeti 11 Eylül 1338 senesinde iade edildi.”⁵⁶⁴.

Bu noktada, yetki ve usulde paralellik ilkesi gereği idari bir işlemin, bu işlemi tesis eden idari merci tarafından aynı usullerle iptal edilmesi/kaldırılması ilkesi akla gelse de, anılan dönemde 1921 Anayasası’nın yürürlükte olduğu unutulmamalıdır. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu m. 2’ye göre: “İcra kudreti ve teşrî salâhiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder”. 1876 Anayasası’nda kabul edilmiş Parlamenter Hükûmet Sistemi, 1921 Anayasası ile yerini Meclis Hükûmeti Sistemine terk etmiş ve yasama ve yürütme yetkileri Büyük Millet Meclisi elinde birleşmiştir⁵⁶⁵.

Bunun yanında, 1920 yılında, Osmanlı Devleti’nin devamı değil halefi niteliğinde yeni bir devlet olan Türkiye Devleti’nin tarih sahnesine çıktığını vurgulamak gerekir. Türkiye Devleti, Osmanlı Devleti’nden bağımsız, egemen bir devlettir. Egemenlik yetkisi gereği, kural koyma ve hukuk oluşturma kudreti⁵⁶⁶, Türkiye Devleti yasama organına aittir.

Halef statüsünün bir sonucu olarak, Türkiye Devleti, Osmanlı Devleti döneminde kabul edilen mevzuattan uygun gördüğünün yürürlüğünü devam ettirebilir, uygun görmediğini kaldırabilir, iptal edebilir veya yok kabul edebilir. Bu, devlet egemenliğinden kaynaklanan en üst buyurma gücünün⁵⁶⁷ bir yansımasıdır.

Yokluk, iptal ve kaldırma işlemlerinin doğuracağı hukuki sonuçlar da farklılık arz eder. İstanbul Hükûmeti tarafından kabul edilen düzenlemelerinin, TBMM tarafından reddedilmesi, dolayısıyla yokluk ile batıl olması hâlinde, bu düzenlemeye dayanarak tesis edilen idari işlemler de aynı hukuki akıbeti paylaşacaktır. Bunun yanında İstanbul Hükûmeti tarafından kabul edilen 12 Ocak 1920 tarihli Kararnameden yaklaşık üç ay sonra, Büyük Millet Meclisi, Memalik-i Müstahlasadan Firar ve Gaybubet Eden Ahalinin Emval-i

⁵⁶⁴ Devre: I, Cilt: 29, İçtima Senesi: 4, TBMM Zabıt Ceridesi, Yirmi Beşinci İçtima, 15.04.1339, s. 163 Web: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c029/tbmm01029025.pdf> adresinden 01.01.2018’de alınmıştır.

⁵⁶⁵ Çamurcuoğlu, G. (2016). *1921 Anayasası ve Egemenliğin Gelişimi*. (Birinci Baskı). Ankara: Astana Yayınları, s. 228-241.

⁵⁶⁶ Fendoğlu, H. T. (2017). *Anayasa Hukuku*. (İkinci Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları, s. 305.

⁵⁶⁷ Keskinsoy, Ö. *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*, s. 17.

Menkule ve Gayrimenkulelerinin İdaresi Hakkında Kanun’u kabul ederek, emval-i metruke rejimine yönelik yeni bir irade ortaya koymuştur.

2.3.1.2.2. 20 Nisan 1338 (20 Nisan 1922) tarihli ve 224 sayılı Memalik-i Müstahlasadan Firar ve Gaybubet Eden Ahalinin Emval-i Menkule ve Gayrimenkulelerinin İdaresi Hakkında Kanun⁵⁶⁸

Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilen ve Tez’de “224 sayılı Kanun” olarak anılacak bu Kanun’un, kişi ve yer bakımından uygulama alanı, kendisinden önce kabul edilen emval-i metruke mevzuatından farklılık gösterir.

Kanun’un 1. ve 5. maddeleri şöyledir:

"Madde 1: Düşman istilasından kurtulan mahâllerde ashabının firar ve gaybubetine mebni sahipsiz kalmış olan emval-i menkule, Hükûmetçe usulü dairesinde bîmüzayede fîruht ve emval-i gayrimenkule ile mezruat keza Hükûmetçe idare edilerek esman ve bedel-i icar ve hasılat-ı sairesi masarîf-ı vakia ba'det-tenzil emanet hesabına kayıt edilmek üzere mal sandıklarına tevdi olunur. Ancak bunlardan avdet edenlerin emval-i gayrimenkuleleri ile emaneten mal sandığına teslim edilmiş olan mebaliği kendilerine iade olunur.

Madde 5: İşbu Kanun ahkâmı ahval-i harbiye veya siyasiye ilcası ile sair mahâllerde firar veya gaybubet ettikleri hükmen sabit olan eşhasın emval-i menkule ve gayrimenkule ve mezruatları hakkında dahi caridir."

Bu kanunun kabulünden önceki mevzuatın uygulama alanı Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen kişilerin mal varlığı iken; 224 Sayılı Kanun’un uygulama alanı, m. 1 uyarınca düşman istilasından kurtulan bölgelerden kaçan **ve** kaybolan kişilerin, m. 5 uyarınca siyasi ve askerî şartların zorluğu sebebiyle kaçan **veya** kaybolan kişilerin mal varlığıdır.

⁵⁶⁸ TBMM resmî internet sitesi Web:

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100224.pdf adresinden 01.05.2017’de alınmıştır. Kardeş, S. *“Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 135-142.

Kanunda belirtilen kişilerin sahip olduğu taşınırklar açık arttırma ile satılacak, taşınmazlar kullanılacak, her iki hâlde de elde edilecek gelir emanet hesabına kaydedilecek, bu kişilerin geri dönmeleri hâlinde ise taşınmazlar ve emanet sandıklarına kaydedilen tutarlar kendilerine iade edilecektir.

Kanun'un 1. maddesinde geçen, kanunun yer bakımından uygulama alanını işaret eden “*düşman istilasından kurtulan mahaller*”; kişi bakımından uygulama alanını işaret eden “*fırar ve gaybubet*” etmiş kişiler ifadeleri belirsiz ifadelerdir. Düşman istilasından kurtulan mahaller ifadesiyle hangi mahallerin kastedildiğinin anlaşılması zordur; harpten yeni çıkmış bir devlet için tüm ülke toprağı bu kapsama dâhil edilebilir. Bunun yanında, “*fırar ve gaybubet*” ifadesinde kullanılan “*ve*” bağlacından hareketle Kanun'da sadece kaçmak değil aynı zamanda kaybolmak şartının da arandığı düşünülebilir. Kişiler hakkında “*fırar ve gaybubet*” kararı verilmesinde izlenecek usul hakkında bir düzenleme yoktur.

Kanun'un düzenleme alanı m. 5 ile daha karmaşık hâle gelmiştir. Maddede, “*ahval-i harbiye veya siyasiye ilcası ile sair mahâllerde fırar veya gaybubet ettikleri hükmen sabit olan eşhas*”ın, bir başka deyişle, askerî ve siyasi sebeplerle kaçtığına **veya** kaybolduğuna karar verilecek kişilerin taşınır ve taşınmazları için de bu Kanun'un uygulanacağı ifade edilmiştir. Kişinin, askerî ve siyasi sebeplerden mi yoksa başka sebeplerden mi kaçtığı veya kaybolduğunu tespit etmek zordur; dahası askerî ve siyasi sebeplerin mahiyeti sübjektif değerlendirmelere açıktır. Fırar ettiği yahut kaybolduğunun hükmen sabit olması için hangi usullere başvurulacağı da belirtilmemiştir. Bunun yanında, m. 5'te düşman istilasından kurtulan bölgeler ifadesine yer verilmediğinden, hangi bölgede olduğuna bakılmaksızın askerî yahut siyasi zorluklar sebebiyle fırar etmiş veya kaybolmuş herkes için bu kanun hükümlerinin uygulanacağı ifade edilebilir. Bu durumda m. 5'in, m. 1'in uygulama alanını da kapsadığı, bir başka ifadeyle m. 1'in uygulanma alanının ortadan kalktığı ifade edilebilir.

224 sayılı Kanun'un kabul edildiği tarihte, Tasfiye Kanunu da yürürlükteydi. Dolayısıyla, Sevk ve İskân Kanunu kapsamına girecek kişilerin mal varlığı için Tasfiye Kanunu; bu kapsama girmeyen *fırar veya gaybubet eden* kişilerin mal varlığı için 244 sayılı Kanun uygulanacaktır. 244 sayılı Kanun bir yıl kadar yürürlükte kaldıktan sonra aşağıda incelenecek 333 sayılı Kanun'un 7. maddesiyle yürürlükten kalkmıştır.

2.3.1.2.3. 15 Nisan 1339 (15 Nisan 1923) tarihli ve 333 sayılı Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkındaki 17 Zilkade 1333 ve 13 Eylül 1331 tarihli Kanun-u Muvakkatin Bazı Mevaddı ile 20 Nisan 1338 Tarihli Emval-i Metruke Kanununu Muaddil Kanun⁵⁶⁹

Tez’de “333 sayılı Kanun” olarak anılacak bu Kanun, emval-i metrukeye ilişkin Büyük Millet Meclisi’nin nihai iradesini yansıtan ve 27.10.1988 tarihine kadar yürürlükte kalan bir

⁵⁶⁹ **Madde 1-** Ahar mahallere nakledilen eşhasın emval ve düyûn ve matlubat-ı metrukesi hakkındaki 17 zilkade 1333 ve 13 eylül 1331 tarihli kanun-u muvakkatin ikinci maddesi berveçhi âti tadil olunmuştur: Birinci maddede beyan olunan eşhasın hini naklilerinde mutasarrıf bulundukları ieareteynli müsakkafat ve müstakillâtı vakfiyenin Hazinei Evkaf ve emvali gayrimenkuleî sairenin Hazine-i maliye namlarına kaydı icra edilerek her iki kısım emvali gayrimenkulenin takdir olunacak bedellerinden badettasfiye kalacak miktarı mezkûr hazinelerce eshabı namına emaneten irat kaydolunur. Emvali mezkûreye dair tahaddüs edecek bilûmum deavide hazineler hasım olur ve bu mallar da tasarrufun ispatında muvazaadan âri olmak şartıyla tapu senedatının gayri vesaik dahi muteber tutulur. Eşhası mephusenin tarihi infikâklerinden itibaren nihayet otuz gün evvelki müddet zarfında icra ettikleri ferağ veyahut tarihi infikâklerinden bir sene evvelki teferruğ muamelelerinde muvazaa ve gabni fahişin vücudu bilmuhakeme sabit olduğu takdirde ukudu vakia fesih ve iptal, olunur. Evrak ve vesaiki mutebereye müstenit bir akit olmaksızın fuzulen işgal edilen gayrimenkul emvali metruke komisyon kararıyla on beş gün zarfında en büyük mülkiye memuru tarafından tahliye ettirilir.

Madde 2- Kanunu mezkûrun dördüncü maddesi berveçhi âti tadil olunmuştur. Emvali metrukeye istihkak veya infikâk eden eşhas zimmetinde matlubat iddia edenlerden Türkiye’de mukim olanlar birinci madde mucibince müteşekkil komisyonların işbu kanunun tarihi mer’iyetinden ve henüz teşekül etmemiş olanların her mmtakada tarihi teşekkülünden itibaren dört ve memaliki ecnebiyede bulunanların altı ay zarfında asaleten veya vekâleten bilmüracaat alacaklarını kayıt ve kabul ettirmeğe ve her nevi tebligata mahal olmak üzere komisyonun inikat ettiği beldede bir ikametgâh irae eylemeğe mecburdurlar. Bu müddetin mürurundan sonra ikame edilecek davalar hakkında ahkâmı umumiye cari olacak ise de bu gibi deavide müddeiialehyin indelitiraz yeminden nikûlüne talikan hüküm itasından hükkâm memnudur, işbu kanunun tarihi mer’iyetine değin hasren İndelitiraz yeminden nikûlüne talikan istihsal edilipte henüz tamamen icra edilmemiş olan ilâmat-ı gıyabiye keenlemeyekün olup eshabı işbu kanuna tevfikân takibi davada muhtardır, işbu komisyonlar her mahalde tarihi teşekküllerinden itibaren âzami bir sene müddetle ifayi vazife ederler. Bu müddetin hitamında muamelesi intaç olunamıyan mevat berayı intaç nevine göre ait olduğu mehakim ve devaire devrolunur. –

Madde 3- Kanunu mezkûrun yedinci maddesi berveçhi âti tadil olunmuştur: İnfikak eden eşhasın emvali metrukesine işbu kanunun neşrinden mukaddem mehakim ve devairi resmiye tarafından vazedilmiş olan ihtiyatı hacizler keenlemeyekün olup haczi vazedener veya mehakimde derdesti rüyet davası olanlar işbu kanunun ahkâmına tabi olacaklardır. İcrai hacizler ahkâmı kanuniye dairesinde ikmal ve intaç olunur. Bu şahısların lehine derdesti rüyet olan davalar hazineler tarafından kezalik akamı umumiyyeye tevfikân takip ve itmam edilir.

Madde 4- Kanunu mezkûrun sekizinci maddesi berveçhi âti tadil olunmuştur: Komisyonların sureti teşekkülü ile bu kanunun ahkâmı sairesinin suverî tatbikiye ve icraiyesi işbu kanunun tadilâtı dairesinde bir talimatname ile tayin edilecektir.

Madde 5- Kanunu mezkûrun dokuzuncu maddesi mülğadır.

Madde 6- Her ne suretle olursa olsun tağayyüp veya müfarakat veyahut memaliki ecnebiye ve meşguleye veya İstanbul ve mülhakatına firar edenlerin emvali menkule ve gayrimenkule ve düyûn ve matlubatı hakkında dahi mezkûr 13 Eylül 1331 tarihli kanunu muvakkat ile işbu tadilât ahkâmı tatbik olunur.

Madde 7- 22 şaban 1340 ve 20 Nisan 1338 tarihli Emvali metruke kanunu mülğadır.

Madde 8- İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir.

Madde 9- İşbu kanunun icrasına Seriyeye ve Evkaf, Adliye, Dâhiliye ve Maliye vekilleri memurdur.

TBMM resmî internet sitesi Web:

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100333.pdf adresinden 01.10.2017’de alınmıştır. Kardeş, S. *“Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 143-153.

kanun olması bakımından son derece önemlidir. Bu kanun, Tasfiye Kanunu'nun 2, 4, 7 ve 8. maddelerini değiştirmiş, 9. maddesini yürürlükten kaldırmıştır.

333 sayılı Kanun'un 1. ve 6. maddeleri şöyledir:

"Madde 1- Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkındaki 17 Zilkade 1333 ve 13 Eylül 1331 Tarihli Kanun-u Muvakkatin ikinci maddesi berveçhi ati tadil edilmiştir:

'Birinci maddede beyan olunan eşhasın hin-i nakillerinde mutasarrıf bulundukları icareteynli müsakkafat ve müstegallat-ı vahfiyenin Hazine-i Evkaf ve emval-i gayrimenkule-i sairenin Hazine-i Maliye namlarına kaydı icra edilerek her iki kısım emval-i gayrimenkulenin takdir olunacak bedellerinden ba'det tasfiye kalacak miktarı ashabı namına emaneten irat kaydolunur...'

"Madde 6- Her ne suretle olursa olsun tegayyüp veya müfarakat veyahut memalik-i ecnebiye ve meşguleye veya İstanbul ve mülhakatına firar edenlerin emval-i menkule ve gayrimenkule ve düyûn ve matlubatı hakkında dahi mezkûr 13 Eylül 1331 tarihli Kanun-u Muvakkat ile işbu tadilat ahkamı tatbik olunur."

Tasfiye Kanunu'nun kişi bakımından uygulama alanı Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen kişiler iken, 333 sayılı Kanun m. 6 ile bu alan genişlemiş, din ve millette bakılmaksızın "her ne suretle olursa olsun" kaçan, kaybolan, yer değiştiren (tegayyüp⁵⁷⁰ veya müfarakat⁵⁷¹ veyahut memalik-i ecnebiye ve meşguleye veya İstanbul ve mülhakatına⁵⁷² firar edenlerin) kişilerden geride kalan taşınır, taşınmaz, alacak ve borçlar (emval-i menkule ve gayrimenkule ve düyûn ve matlubatı) için 333 sayılı Kanunla tadil edilmiş Tasfiye Kanunu'nun uygulanacağı düzenlenmiştir. Bu noktada, Büyük Savaş'ta

⁵⁷⁰ Tagayyüb, kaybolma anlamına gelir. Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 1183

⁵⁷¹ Müfârekât, bir yerden ayrılma anlamına gelir. Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 831.

⁵⁷² Mülhakât, bir merkeze bağlı olan yerler anlamına gelir. Devellioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 841.

şehit düşen kişilerin de isyan örgütü mensuplarının da kaybolan statüsünde olabileceğinin, geride kalan mal varlığının tasfiyesi noktasında herkesin bir tutulduğunun altı çizilmelidir⁵⁷³.

Emval-i gayrimenkulenin niteliğine göre Vakıflar Hazinesi veya Maliye Hazinesi adına kaydedileceğine, takdir olunacak bedellerin anılan Hazine tarafından ödeneceğine ilişkin Tasfiye Kanunu'nda öngörülen düzenleme, 333 sayılı Kanun'da da aynen tekrar edilmiştir. 333 sayılı Kanun'da, tasfiye sonunda elde kalan meblağın, sahiplerine teslim edileceği (*eshabına ita olunur*) ifadesi değiştirilerek, sahipleri adına emaneten irat kaydedileceği (*eshabı namına emaneten irat kaydolunur*) belirtilmiştir. Böylece, tasfiye sonunda elde kalan ve itasına ilişkin bir talep bulunmayan meblağ, emaneten Devletin uhdesinde tutulmuştur⁵⁷⁴.

Hükûmetin 18.01.1341 (1925) tarihli ve 1368 sayılı Kararnamesi'nde, 333 sayılı Kanun'da geçen, bulunduğu yerden ayrılan anlamında “*müfarekat*” ifadesinin, bulunduğu yerden devamlı suretle ayrılan “*müfarekat-i daime*” biçiminde anlaşılacağı belirtilmiş, böylece “*Cumhuriyet Hükûmeti'nin izniyle seyahat etmiş olanların mallarının terk edilmiş mallardan addolunmayacağı*” kararlaştırılmıştır⁵⁷⁵.

2.3.1.2.4. 24 Temmuz 1923'te imzalanarak 6 Ağustos 1924'te yürürlüğe giren Lozan Antlaşması

Lozan Antlaşması'nda, Ermeniler ve Ermeni emval-i metrukesiyle ilgili bir düzenleme bulunmamaktadır⁵⁷⁶. Lozan görüşmelerinde, Ermeni heyeti tarafından, Ermenilerin mübadelesi, Anadolu'da Ermeni yurdu kurulması, Ermeni emval-i metrukesi hakkında talepler gündeme getirildiyse de, anılan talepler Lozan Antlaşması'nda yer bulamamış⁵⁷⁷; Ermeniler, hiçbir ayrıcalık gözetilmeden, vatandaşlık hukuku içinde Türkiye'nin ayrılmaz

⁵⁷³ Kardeş, S. “*Tehcir*” ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 24.

⁵⁷⁴ 29.04.1339 tarih ve 2455 sayılı, 13 Eylül 1331 Tarihli Kanun ile İşbu Kanunun Bazı Maddelerini Değiştiren 15 Nisan 1339 Tarihli Kanunun Uygulama Biçimini Bildiren Yönetmelik için bkz. Kardeş, S. “*Tehcir*” ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 263-268.

⁵⁷⁵ 18.01.1341 tarihli 1368 sayılı Cumhuriyet Hükûmetinin İzniyle Seyahat Etmiş Olanların Mallarının Terk Edilmiş Mallardan Addolunmayacağına Dair Kararname için bkz. Kardeş, S. “*Tehcir*” ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 191-193.

⁵⁷⁶ Akçam-Kurt, Lozan Antlaşması'nda Ermeni emval-i metrukesi ile doğrudan ve dolaylı ilgili düzenlemeler olduğu görüşündedir: bkz. Akçam, T., Kurt, Ü. (2012). *Kanunların Ruhü: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 108.

⁵⁷⁷ Anadol, C. (2002). *Tarih Işığında Ermeni Dosyası*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, s. 368-370.

bir parçası kabul edilmiştir⁵⁷⁸. Türk heyeti, iç işlerine müdahale niteliğinde bir düzenleme ile kendini bağlamamış, Ermeni talepleri, ancak Müslüman olmayan azınlıklar⁵⁷⁹ kısmında yer alan düzenlemeler kapsamında kendine karşılık bulabilmiştir.

Türk vatandaşlarının, Türkiye Devleti topraklarında kalan mal varlığının, emval-i metruke mevzuatı kapsamında tasfiyesine ilişkin, Lozan Antlaşması'nda bir hüküm yoktur. Sadece Osmanlı Devleti'nden ayrılan topraklarda kalarak bu devletlerin yahut başka bir devletin vatandaşlığını alan kişilerin, mübadeleye tabi tutulan kişilerin, 29 Ekim 1914 (Osmanlı Devleti'nin Büyük Savaş'a katıldığı tarih) tarihinde müttefik bir devletin vatandaşı olan kişilerin, Türkiye Devleti topraklarında kalan mal varlığının akıbeti Lozan Antlaşması'nda düzenlenmiştir. Lozan Antlaşması'nda, bu kişilerin mal varlığının akıbetiyle ilgili iki başlık bulunur: *birincisi*, Siyasal Hükümler başlıklı I. Bölüm'ün Uyrukluk başlıklı II. Kesim'inde yer alan hükümler (m. 30-36); *ikincisi* ise Ekonomik Hükümler başlıklı III. Bölüm'ün, Mallar, Haklar, Çıkarlar başlıklı I. Kesim'inde yer alan hükümlerdir (m. 65-72).⁵⁸⁰

Antlaşma'nın I. Bölüm'ünün II. Kesim'inde yer alan hükümlerden m. 30'a göre, Türkiye'den ayrılmış ülkelerde yerleşik Türk uyrukları, bu ülke hangi devlete bırakılmışsa o devletin uyruğu olacaktır; ancak m. 31'e göre, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten (6 Ağustos 1924) itibaren iki yıl içinde Türk uyrukluğunu seçebilecektir; m. 32'ye göre yine iki yıl içinde halkının çoğunluğu kendi ırkından olan başka bir devletin uyrukluğunu edinebilecektir. Madde 33'e göre, uyrukluğunu seçme hakkını kullanan kimseler, ikametgâhlarını on iki ay içinde ilgili devlet sınırları içine taşıyacaktır ve seçme

⁵⁷⁸ Beyoğlu, S. (Kış 2008). "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*. Cilt 2, Sayı 3, s. 130.

⁵⁷⁹ Azınlık hakları konusunda Birinci Dünya Savaşı sonrası yaklaşım ile günümüzde kabul gören yaklaşım arasında belirgin farklılıklar gözlenmektedir. Birinci Dünya Savaşı döneminde evrensel bir azınlık hakları anlayışının varlığından söz edilemez, savaş sonrasında düzenlenen azınlıklara yönelik anlaşmalar, savaş mağlubu devletler ve yeni kurulan devletlere yükümlülükler getirmekten ileri gidememiştir. Çavuşoğlu, N. (Ocak 1999). *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları*. (Birinci Baskı). İstanbul: Bilim Yayınları, s. 13-14.

⁵⁸⁰ Lozan Antlaşması'nda yer alan anılan maddeler için bkz. **EK- 9 Osmanlı Devleti'nden Ayrılan Topraklarda Kalarak Bu Devletlerin Yahut Başka Bir Devletin Vatandaşlığını Alan Kişilerin, Mübadeleye Tabi Tutulan Kişilerin, 29 Ekim 1914 Tarihinde Müttefik Bir Devletin Vatandaşı Olan Kişilerin, Türkiye Devleti Topraklarında Kalan Mal Varlığının Akıbeti Hakkında Lozan Antlaşması'nda Yer Alan Hükümler**

haklarını kullanmadan önce yaşadığı Devlet'in ülkesinde bulunan taşınmaz mallarının mülkiyetini ellerinde tutmaya devam edebilecektir.

Antlaşma'nın, Ekonomik Hükümler başlıklı III. Bölüm'ünün, Mallar, Haklar, Çıkarlar başlıklı I. Kesim'inde yer alan hükümlerden m. 65'e göre, 29 Ekim 1914 (Osmanlı Devleti'nin Büyük Savaşa katılma tarihi) tarihinde müttefik bir devletin uyuğunda olan ve bugün de bulunup kimliği ortaya konabilecek bir kişiye ait olan ve Antlaşma'nın yürürlüğe girişi tarihinde Türkiye Devleti ülkesinde bulunan mal, hak ve çıkarlar, bulundukları durumuyla hak sahiplerine en hızlı şekilde (m. 66) geri verilecektir. Aynı şekilde, Türk uyruklarına ait olan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış ülkelerde bulunan mallar, haklar ve çıkarlar için de bu hüküm uygulanacaktır (m. 66). Buna yönelik talepler, ilgili devletin yetkili makamlarına, Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren altı ay içinde; anlaşmaya varılamazsa, Hakemlik Karma Mahkemesi'ne on sekiz ay içinde yapılacaktır (m. 70). Ortaya çıkacak her türlü uyuşmazlık hakkında, II. Bölüm'ün V. Kesim'inde yer alan hükümler (m. 92-98) uyarınca, Hakemlik Karma Mahkemesi karar verecektir. Madde 72'ye göre, Antlaşma'nın yürürlüğe giriş tarihinden önce, Müttefik Hükümetlerce anılan mülkiyet haklarına ilişkin yapılmış tasarrufların/tasfiyelerin geçerliliği devam edecektir.

Lozan Antlaşması'nın terkedilmiş mal ve mülkler hakkındaki hükümlerinin özeti şudur:

- Türkiye'den ayrılmış topraklarda yerleşik olan ve bu toprak hangi devlete bırakılmışsa o Devletin vatandaşlığını edinen kişilerin,

- Türkiye'den ayrılmış topraklarda yerleşik olan ve kendi isteğiyle halkının çoğunluğu kendi ırkından olan başka bir devletin vatandaşlığını edinen kişilerin,

- 29 Ekim 1914 tarihinde müttefik bir devletin vatandaşı olan kişilerin,

- Türkiye Devleti'nin ülkesinde bulunan mal, hak ve çıkarları,

- Bu kişilerin *“kimliği(nin) ortaya konulabil(mesi)”* şartıyla, bir başka deyişle Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihte mallarının başında olmaları şartıyla,

- Antlaşma'nın yürürlüğe girişi tarihinde *bulundukları durumuyla* hak sahiplerine geri verilecektir. Antlaşma'nın yürürlüğe giriş tarihinden önce, mülkiyet haklarına ilişkin yapılmış tasarrufların/tasfiyelerin geçerliliği devam edecektir⁵⁸¹.

Doktrinde, Türkiye'nin aceleyle türlü bireysel ve düzenleyici işlemler tesis ederek Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe gireceği tarihe kadar Ermeni emval-i metrukesini tasfiye etme telaşına düştüğü ifade edilir. *“Lozan'ın malların geri alınmasını olanaklı kıldığı duyan Rumlar ve Ermeniler, Türkiye'ye dönüp mallarını geri almak istediler. Üstelik bu Rumlar ve Ermeniler, başka bir ülke vatandaşlığına da geçmemişlerdi”*⁵⁸² *“Alınan bu tedbirlerin ve mal dağıtımın başladığı koşullarda, eğer Rumlar ve Ermeniler Lozan'ın yarattığı imkânlardan yararlanarak dönmek isterlerse ... bu kişilere malların geri vermek istemeyen Türkiye'nin yapacağı tek şey elbette ki Rumların ve Ermenilerin ülkeye girişlerini engellemektir.”*⁵⁸³ yönündeki yorumlar⁵⁸⁴ hukuki gerçeklikle bağdaşmaz. Zira, Lozan Antlaşması hükümleri, Türkiye'den ayrılmış topraklarda yerleşik eski Türk vatandaşlarının ve 29 Ekim 1914 tarihinde müttefik devletlerin vatandaşı olan kimselerin Türkiye Devleti sınırları içindeki mallarının 6 Ağustos 1924 tarihinde bulundukları durumuyla sahiplerine iadesi konusunda, Türkiye Devleti'ne yükümlülük yüklemektedir. Türkiye Devleti sınırları içinde, Türk vatandaşlarının mülkiyet hakkına ilişkin yapılan tasarruflarla ve bu kimselere ait malların 6 Ağustos 1924 tarihinde bulundukları durumuyla sahiplerine iadesiyle ilgili, Lozan Antlaşması'nın bir hüküm ihtiva etmediğinin, bu konunun tamamen Türkiye Devleti'nin iç meselesi olduğunun altı çizilmelidir⁵⁸⁵.

⁵⁸¹ Lozan Antlaşması'nın anılan hükümlerinin uygulanmasını göstermek üzere Türkiye Devleti tarafından düzenleyici işlemler yapılmıştır. Bu kapsamda kabul edilen **13.06.1926 tarihli ve 3753 sayılı Talimatname** ve

17.07.1927 tarihli ve 5451 sayılı, 13.06.1926 tarihli Talimatnamenin Bazı Maddelerini Değiştirmek Üzere Hazırlanan Talimatnamenin Yürürlüğe Konulması Hakkında Kararname'nin ilgili maddeleri için bkz. **EK- 10 Lozan Antlaşması'nda Yer Alan Maddelerin Uygulanmasını Göstermek Üzere Türkiye Devleti Tarafından Yapılan Düzenleyici İşlemler**

⁵⁸² Kurt, Ü. (2015). “Lozan Mübadelesi'nin Ekonomik Sonuçlarını Emval-i Metruke Kanunları Üzerinden Okumak”. *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*. Yıl: 20, Sayı: 40, s. 83.

⁵⁸³ Kurt, Ü. “Lozan Mübadelesi'nin Ekonomik Sonuçlarını Emval-i Metruke Kanunları Üzerinden Okumak”, s. 82 vd.

⁵⁸⁴ Aynı yönde yorumlar için bkz: Akçam, T., Kurt, Ü. *Kanunların Ruhü: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*, s. 220 vd.

⁵⁸⁵ Konu, “Emval-i Metruke Mevzuatı'nın Öngördüğü Tasfiye Düzeni” başlığında daha ayrıntılı incelenecektir.

2.3.1.2.5. 28 Mayıs 1928 tarihli ve 1331 sayılı Mübadil, Gayrimübadil, Muhacir ve Saireye Kanunlarına Tevfikan Tefvizi veya Adiyen Tahsis Olunan Gayrimenkul Emvalin Tapuya Raptına Dair Kanun

Tez’de, “1331 sayılı Kanun” olarak anılan ve 10.07.1945 tarih ve 4796 sayılı Kanun’la yürürlükten kaldırılan bu Kanun’un ilk altı maddesi Lozan Antlaşması kapsamında mübadeleye tabi tutulan kişilerin malları hakkında; yedinci maddesi ise 333 sayılı Kanun ile değişik Tasfiye Kanunu kapsamındaki gayrimenkuller hakkında düzenleme getirmiştir.

Kanun’un 7. maddesi şöyledir:

“13 Eylül 1331 tarihli ve 15 Nisan 1339 tarihli kanunlara tevfigan vaz’iyet edilmiş ve edilecek emval-i gayrimenkule gerek mübadillere tahsis ve tefviz edilmiş olsun gerek Hazine uhdesinde bulunsun hükmen tahakkuk edecek müstahiklerine iade edilmeyip ancak kıymet-i mukaddereleri, 15 Nisan 1341 tarihli Kanuna tevfigan Hazine-i Maliyeden tesviye olunur.”

Maddeye göre, Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanun kapsamında “vaz’iyet edilmiş ve edilecek emval-i gayrimenkule”, mübadillere tahsis⁵⁸⁶ ve tefviz⁵⁸⁷ edilip edilmemesine yahut Hazine uhdesine bulunup bulunmamasına bakılmaksızın, hiçbir suretle “hükmen tahakkuk edecek” hak sahiplerine iade edilmeyecek, sadece takdir edilmiş kıymetleri kendilerine ödenecektir.

TBMM’nin, 1331 sayılı Kanun m. 7 hakkında verdiği, 02.06.1929 tarihli ve 146 sayılı tefsir kararı şöyledir:

*“... Kanunun yedinci maddesi ile 13 Eylül 1331 ve 15 Nisan 1339 tarihli kanunlara tevfigan vaz’iyet olunan ve edilecek olan emval-i gayrimenkule **Hazine namına kaydedilmiş hükmünde** olduğu ve ashabının bunların ancak 1331 senesi iptidasındaki kıymet-i mukayyedeleri üzerinde hakları mahfuz tutulduğu cihetle bu emvalin bilahere ister muhtelif kanunlar mucibince tahsis, teffiz edilmiş, ister satılmış veya Hazine uhdesinde muhafaza edilmiş olsun **13 Eylül 1331 ve 15 Nisan 1339 tarihli kanunların tatbiki aleyhine Şûra-yı Devletçe bir hüküm verilmedikçe**, ashabına aynen iadesine imkânı kanuni olmadığı gibi 28 Mayıs 1928 tarihli Kanunun gerek neşrinden evvel, gerek neşrinden sonra hükmen tahakkuk*

⁵⁸⁶ “Özgüleme, emrine verme” Yılmaz, E. **Hukuk Sözlüğü**, s. 859.

⁵⁸⁷ “Bir taşınmazı, belli bir bedel karşılığında bir üçüncü kişinin üzerinde bırakma” Yılmaz, E. **Hukuk Sözlüğü**, s. 889.

etmiş veya edecek müstahaklarına da aynen iadesine cevaz verilmeyerek, ancak esbabına veya hükmen tahakkuk eden veya edecek olan müstahaklarına bu emvalin 15 Nisan 1341 tarihli kanuna tevfiқан 1331 senesi iptidasındaki kıymeti mukayyedelerinin verilmesi ve bunda da 15 Nisan 1341 tarih ve 622 sayılı Kanun ahkamının nazar-ı itibara alınması maksuttur.”.

TBMM, tefsir kararı verme yetkisini 1924 Anayasası’nın 26. maddesinden⁵⁸⁸ almıştır. Tefsir kararıyla kanun koyucu, mevcut bir kanun hükmünün uygulamada nasıl anlaşılması gerektiğini bildirir. Tefsir kararı, kanun hükmü gibi, mahkemeleri ve idareyi bağlar; yeni bir kanun niteliğinde olmayıp sadece yürürlükte olan kanunu açıkladığından, geçmişe etkili hüküm ve sonuç doğurur⁵⁸⁹.

Yargıtay İçtihatları Birleştirme Büyük Genel Kurulu’nun 25.11.1936 tarihli ve 36/18/30 sayılı Kararına göre⁵⁹⁰, Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanun gereğince Hazine tarafından vaz’ıyeden edilen gayrimenkulün, asıl sahipleri kaçmadığı/kaybolmadığından hareketle emval-i gayrimenkuleden sayılmayacağı iddiasıyla aynen iadesine dair açılan davalarda, 146 sayılı Tefsir Kararı dikkate alınmalıdır. Bu tip davaların mahkemelerce kabul edilmesi ve görülebilmesi, Tefsir Kararı gereğince, gayrimenkullerin emval-i gayrimenkuleden sayılmayacağına dair verilecek Danıştay kararına bağlıdır. Danıştay böyle bir karar vermedikçe, gayrimenkullerin aynını ilgilendiren bu gibi davaların görülmesi, hukuk mahkemelerinin görevi dışındadır.

⁵⁸⁸ **1924 Anayasası Madde 26-** Kanun koymak, kanunlarda değişiklik yapmak, kanunları yorumlamak, kanunları kaldırmak, Devletlerle sözleşme, antlaşma ve barış yapmak, harb ilan etmek, Devletin bütçe ve kesin hesap kanunlarını incelemek ve onamak, para basmak, tekelli ve akçalı yüklenme sözleşmelerini ve imtiyazları onamak ve bozmak, genel ve özel af ilan etmek, cezaları hafifletmek ve değiştirmek, kanun soruşturmalarını ve kanun cezalarını ertelemek, mahkemelerden çıkıp kesinleşen ölüm cezası hükümlerini yerine getirmek gibi görevleri Büyük Millet Meclisi ancak kendisi yapar.

⁵⁸⁹ Bilge, N. (Eylül 2005). **Hukuk Başlangıcı: Hukukun Temel Kavramları ve Kurumları**. (On Dokuzuncu Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi, s. 200-201.

⁵⁹⁰ “28 Mayıs 1928 tarih ve 1331 numaralı Temlik Kanununun yedinci maddesinin tefsirine dair Büyük Millet Meclisinden verilen 2 Haziran 1929 tarih ve 146 numaralı kararda, ... denildiğine göre zikri geçen 1331 ve 15 Nisan 1339 tarihli kanunlara istinaden Hazinece vaziyet olunan emval-i gayrimenkulün sahipleri ve vefat etmişlerse mirasçıları tarafından firar ve tagayyüp etmediklerinden ve binaenaleyh mezkûr kanunların tatbiki lazım gelmediğinden bahsile gayrimenkul mallarının aynen istirdadına dair açılan davanın mahkemelerce kabul ve rüyeti, tefsirin birinci fıkrası medlulünce aynen iadesi dava olunan emval hakkında mezkûr kanunların tatbiki lazım gelmeyeceğine dair Devlet Şurasından bir karar suduruna mütevakkıf olduğu ve Devlet Şurasınca böyle bir karar verilmemişse emval-i mezkûrenin aynine taalluk eden bu gibi davaların rüyeti mahkemelerin vazifesi haricinde bulunduğu müttefikunaleyh olup takarrür eden temyiz içtihadından da bu merkezdedir. ...”

333 sayılı Kanun ile değişik Tasfiye Kanunu, sevk edilenlerden ve din ve milletine bakılmaksızın her ne suretle olursa olsun kaçan, kaybolan, sürekli yer değiştiren kişilerden kalan gayrimenkullerin niteliğine göre Vakıflar veya Maliye Hazinesi adına kaydedileceğini, takdir olunacak bedellerin anılan hazineler tarafından ödeneceğini yahut sahipleri adına emaneten irat kaydedileceğini düzenlemiştir. Söz konusu düzenlemelerden mülkiyetin doğrudan Hazineye geçtiğine ilişkin bir anlam çıkmaz. Ancak 1331 sayılı Kanun m. 7, 333 sayılı Kanun ile değişik Tasfiye Kanunu kapsamında vaz'ıyed edilmiş yahut edilecek gayrimenkullerin Hazine adına kaydedilmiş hükmünde olduğunu belirtilmiştir. Böylece Kanun gereği mülkiyetin doğrudan Devlet'e intikalini, hiçbir suretle eski sahiplerine iade edilmeyeceğini, sadece kıymetlerinin kendilerine ödeneceğini düzenlemiştir. Dolayısıyla, Hazine adına yapılacak işlemler, kurucu (ihdasi) değil bildiricidir (ihzaridir). 1349 sayılı Kanun ise tasfiye sonucu elde kalan meblağın akıbetini düzenlenmiştir.

2.3.1.2.6. 28 Mayıs 1928 tarihli ve 1349 sayılı Emval-i Metruke Hesab-ı Carilerinin Bütçeye İrat Kaydına Dair Kanun⁵⁹¹

Tez'de "1349 sayılı Kanun" adıyla anılacak bu Kanun'un 1. maddesi şöyledir:

"31 Mayıs 1928 nihayetinde emval-i metruke hesab-ı carilerinin matlup bakiyeleri, 1928 sene-i maliyesi varidat bütçesinin hasılat-ı müteferrika faslına irat kayıt ve badema vaki olacak hasılat hakkında da aynı veçhile muamele olunur."

1349 sayılı Kanun ile, sahipleri adına emanet hesaplarında tutulan ve henüz alınmamış meblağlar 1928 bütçesine irat kaydedilmiş; böylece, tasfiye sonucu elde kalan meblağın, sahipleri adına emaneten irat kaydedileceğine dair 333 sayılı Kanun hükmü yürürlükten

⁵⁹¹ **Birinci Madde** — 31 Mayıs 1928 nihayetinde emval-i metruke hesabı carilerinin matlup bakiyeleri 1928 senei maliyesi varidat bütçesinin hasılatı müteferrika faslına irat kayıt ve badema vaki olacak hasılat hakkında da aynı veçhile muamele olunur.

İkinci Madde — Birinci madde mucibince hasılatı müteferrika faslına alınacak mebalığden üç yüz bin liraya kadar miktarının 1928 senei maliyesi Maliye Vekâleti bütçesinde açılacak bir faslı mahsusa tahsisat olarak kaydı ile mezkûr sene zarfında emvali metruke masarifi idare ve teşkilât için sarfa Maliye vekili mezundur.

Üçüncü Madde — 1928 senei maliyesi zarfında emvali metruke teşkilâtına ait kadrolar İcra Vekilleri Heyetince badettasdik tatbik olunur.

Dördüncü Madde — Bu kanun 1 Haziran 1928 tarihinden muteberdir.

Beşinci Madde — Bu kanunun ahkâmını icraya Maliye Vekili memurdur. 28 Mayıs 1928

Resmî Gazete ile neşir ve ilanı: 30 Mayıs 1928 - Sayı : 902, No. 1349

Web:

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc006/kanuntbmmc006/kanuntbmmc00601349.pdf adresinden 24.08.2017'de alınmıştır

kalkmıştır. Bir başka ifadeyle, tasfiye sonucu elde kalan meblağ, sahiplerine verilmek üzere beş sene emanette tutulmuş, beş yılın sonunda alınmayan meblağ 1928 bütçesine kaydedilerek Devlet Hazinesine aktarılmıştır.

2.3.1.3. Günümüzde hâlen yürürlüğü devam eden emval-i metruke mevzuatı

Tasfiye Kanunu, **26 Eylül 1915** tarihinde kabul edilmiştir. 15 Nisan 1923 tarihli 333 sayılı Kanun, Tasfiye Kanunu’nun 2, 4, 7 ve 8. maddelerini değiştirmiş, 9. maddesini yürürlükten kaldırmıştır.

224 sayılı Kanun, **20 Nisan 1922** tarihinde kabul edilmiştir. **15 Nisan 1923** tarihli 333 sayılı Kanun’un 7. maddesi, 224 sayılı Kanun’u yürürlükten kaldırmıştır.

333 sayılı Kanun, **15 Nisan 1923** tarihinde kabul edilmiştir. **27.10.1988** tarih ve 3488 sayılı Kanun⁵⁹², 333 sayılı Kanun’u yürürlükten kaldırmıştır. 333 sayılı Kanun’un yürürlükten kalkması, 333 sayılı Kanun’un değiştirdiği ve yürürlükten kaldırdığı kanunların hukuki akıbetini değiştirmez, bu kanunlar kendiliğinden yürürlük kazanmaz. Zira, “*ilga eden kanunu ilga etmek, ilga edilmiş kanuna tekrar hayat vermez (Abrogata lege abrogante non revivescit lex abrogata)*”⁵⁹³. Dolayısıyla 27.10.1988 tarihinde 333 sayılı Kanun’un yürürlükten kalkmasıyla Tasfiye Kanunu’nun 2, 4, 7 ve 8. maddeleri de yürürlükten kalkmıştır. 333 sayılı Kanun’un yürürlükten kaldırdığı maddeler ise kendiliğinden yürürlük kazanmamıştır.

1331 sayılı Kanun, **28 Mayıs 1928**’de kabul edilmiştir. **10.07.1945** tarih ve 4796 sayılı Kanun, 1331 sayılı Kanun’u yürürlükten kaldırmıştır.

⁵⁹² Web: <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19983.pdf> adresinden 01.02.2017’de alınmıştır

⁵⁹³ Gözler, K. (2011). *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi: Cilt I*. Bursa: Ekin Yayınevi, s. 312.

Emval-i metruke mevzuatından, günümüzde sadece Tasfiye Kanunu’nun 1, 3, 5, 6, 10 ve 11. maddelerinin yürürlüğü devam etmektedir⁵⁹⁴, bu maddelerin Türkçe metni⁵⁹⁵ şöyledir:

“Madde 1: 14 Mayıs 1331 tarihli Kanun hükmü gereğince başka mahallere nakledilen gerçek ve tüzel kişilerin terk etmiş oldukları malları, alacakları ve borçları, bu husus için oluşturulacak komisyonların, her kişi için ayrı ayrı düzenleyecekleri mazbatalar üzerine, mahkemelerce tasfiye edilir.”

“Madde 3: Bahsi geçen kişilerin nakitleri, terk edilmiş taşınır malları, mevduatı ve alacakları, birinci maddede belirtilen komisyon başkanı veya vekili tarafından toplanır, geri alınır, tahsil edilir, dava edilir ve terk edilmiş mallardan dava konusu edilmeyenler, artırma yoluyla satılır, elde edilen tutar sahipleri adına emaneten mal sandıklarına yatırılır.”

Madde 5 ve 6, mal varlığı tasfiyesi sürecinde komisyon ve mahkemelerin görev ve yetkilerini düzenler; madde 10 ve 11 ise yürürlük maddeleridir.

333 sayılı Kanun m. 6’da, her ne suretle olursa olsun kaçan, kaybolan, yer değiştiren kişilerden geride kalan mal varlığının tasfiye edileceği düzenlenmiştir. 333 sayılı Kanun’un yürürlükten kalkmasıyla, sadece Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen kişilerden kalan mal varlığının -taşınmazlar dışındaki- tasfiye edilebileceği hükmünün yürürlüğü devam etmiştir. Taşınmazların, niteliğine göre Vakıflar veya Maliye Hazinesi adlarına kaydedileceğine ilişkin Tasfiye Kanunu’nun 2. maddesi, 333 sayılı Kanun ile birlikte yürürlükten kalkmıştır. Dolayısıyla Ermeni emval-i metrukesine ilişkin mer’i mevzuat sadece Sevk ve İskân Kanunu gereği sevk edilen kişilerden geride kalan nakitler, mevduatlar, taşınır, alacaklar ve borçların tasfiyesini kapsar. Öyleyse, Kanun’a göre, söz konusu kişilerden kalan taşınır, satılacak, elde edilecek meblağ, nakit ve mevduata eklenecek, varsa borçlar düşülecek; kalan bakiye sahiplerine/mirasçılara verilecek, mirasçı bulunmaması hâlinde TMK m. 501⁵⁹⁶ uyarınca Hazineye aktarılacaktır.

⁵⁹⁴ Doktrinde, Tasfiye Kanunu’nun, 10.07.1945 tarih ve 4796 sayılı Kanun’la yürürlükten kaldırıldığına ilişkin görüşler vardır (Elbeyoğlu, A. *Osmanlı’dan Günümüze Tapu: Emval-i Metruke*, s. 15). Ancak 4796 sayılı Kanun, 13 Eylül 1331 tarihli Tasfiye Kanunu’nu değil, 28 Mayıs 1928 tarihli ve 1331 sayılı Kanun’u ilga etmiştir.

⁵⁹⁵ Kardeş, S. *“Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 247-250.

⁵⁹⁶ **TMK Madde 501** - Mirasçı bırakmaksızın ölen kimsenin mirası Devlete geçer.

Tasfiye Kanunu'nun anılan maddeleri, pozitif hukuk içinde varlığını devam ettiren normatif düzenlemelerdir. Ancak *etkililiğini* kaybettiğinden *metrukiyete düştüğü* söylenebilir. Bir hukuk normunun en azından minimum etkililiğe sahip olması beklenir. Normun muhataplarının norma riayet etmemesi, devlet otoritesinin cebri vasıtalarla normun saygınlığını sağlayamaması ve son tahlilde *sürekli olarak* etkililikten yoksun kalması -hiçbir zaman uyulmaması ve hiçbir zaman uygulanmaması- hâlinde norm, geçerliliğini kaybederek metrukiyete düşer⁵⁹⁷. Tasfiye Kanunu'nun anılan maddeleri, hukuk düzeni içinde hâlen yürürlükte olsa da fiilen geçerliliğini yitirdiği, sevk edilen Ermenilerden kalan -gayrimenkuller dışındaki- mal varlığını tasfiye etmek üzere idari komisyon kurulması ihtimalinin gerçekçi olmadığı söylenebilir. Öyle ki, anılan Kanun'un yürürlüğünün devam ettiği ilk defa bu çalışmada dile getirilmiş, konuya ilişkin hiçbir bilimsel eserde belirtilmemiş, mahkeme kararlarında zikredilmemiştir; ilgili idari kurumlarla yapılan röportajlardan, idari kurumlarda da bu yönde bir farkındalığın bulunmadığı anlaşılmıştır.

Tasfiye Kanunu'nun taşınmazlar dışındaki hükümlerinin geçerliliğini yitirmediği düşünülse dahi fiilen uygulanma ihtimali fevkalade zayıftır. Zira 1915 yılından kalan nakitler değerini tamamen yitirmiş; borç, alacak ve mevduatlar zamanaşımına uğramıştır. 11.01.2011 tarih 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nun zamanaşımını düzenleyen 146. maddesi uyarınca "*Kanunda aksine bir hüküm bulunmadıkça, her alacak on yıllık zamanaşımına tabidir.*". Bu düzenlemenin, Tasfiye Kanunu'nun kabul edildiği tarihteki izdüşümü Mecelle'nin 1650 ile 1675. maddeleridir; Mecelle'de, kural olarak, zamanaşımı süresi on beş yıla sınırlanmıştır⁵⁹⁸. 30 Mayıs 1933 tarih 2243 sayılı Mevduat Koruma Kanunu m. 17⁵⁹⁹,ye göre ise bankalar ve müesseseler nezdinde on yıl süreyle sahipleri

⁵⁹⁷ Bu gibi kanunlara örnek olarak, 28 Haziran 1938 tarih ve 3517 sayılı Yazılı ve Basılı Kâğıtların Kese Kâğıdı Olarak Kullanılamamasına Dair Kanun, 3489 sayılı Pazarlıksız Satışın Mecburiyetine Dair Kanun verilebilir. Gözler, K. *Hukuka Giriş*, 60-61.

⁵⁹⁸ Padel, W., Steeg, L. (1966). "Zaman Aşımı". (Çev. Cin, H.). *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 22/1, (De La Legislation Fonciere Ottomane, 1904, Paris), s. 816.

⁵⁹⁹ **Mevduat Koruma Kanunu Madde 17-** Bankalar ile emanet veya hesabı cari suretile para kabul edebilecek bilûmum müesseselerde, mevcut naktî ve aynı mevduat ile emanet ve hesabı cari şeklindeki her türlü matlubat için, bu banka ve müesseselerin her sene başı, hilâfına tahrirî talepleri olmadıkça, ashabı namına hesap hulâsaları göndermeleri mecburidir. Bu kabîl mevduat, emanet ve matlubattan en son talep veya muamele tarihinden itibaren altı ay zarfında, banka ve müesseseler tarafından sahiplerinin isim ve hüviyetleri ve malûm olan adresleri ve haklarının faizde beraber balığ olduğu miktarlar gösterilmek suretile tanzim edilecek bir cetvel ile Maliye vekâleti emrine, Cumhuriyet merkez bankasına tevdi olunur. Bu kanunun neşri tarihinde, banka ve müesseseler yedinde bulunup, on seneden beri muamele görmemiş veya sahipleri tarafından aranılmamış olan mevduat, emanet ve hesabı cari şeklindeki her türlü matlubat hakkında da bu hüküm tatbik edilir. Cumhuriyet merkez bankasına cetvelde birlikte tevdi olunacak bu kabîl haklar mezkûr banka tarafından

tarafından aranmamış mevduat, emanet ve alacak Merkez Bankası'na tevdi edilir. Merkez Bankası, tevdi edilen meblağı dört yıl süreyle muhafaza eder, tebligat ve ilan yollarıyla sahip ve varisleri araştırır, dört yılın sonunda meblağ Devlet'e intikal eder. Netice itibarıyla Tasfiye Kanunu'nun gayrimenkuller dışındaki mal varlığının tasfiyesini düzenleyen hükümlerinin hukuken ve fiilen uygulanma kabiliyeti fevkalade zayıftır⁶⁰⁰.

2.3.2. Emval-i Metruke Mevzuatı'nın Öngördüğü Tasfiye Düzeni

2.3.2.1. Emval-i metruke mevzuatı'nın zaman bakımından uygulanması meselesi

1915'ten 1928 tarihinde kadar geçen süreçte, emval-i metruke tasfiyesi hakkında kabul edilen her kanun, bir önceki kanunun öngördüğü tasfiye düzeninde önemli değişiklikler yapmıştır. Emval-i metrukeye ilişkin kanunların zaman bakımından uygulanması meselesinde, bu kanunların yürürlüğe girdiği tarihten⁶⁰¹ yürürlükten kalktığı tarihe kadar hüküm ve sonuçlarını doğurduklarını vurgulamak gerekir.

Buna göre emval-i metruke mevzuatına dayanarak tesis edilen idari işlemlerin yetki-şekil-sebep-konu-maksat yönleriyle hukuka uygunluğu, işlemin tesis edildiği tarihte yürürlükte olan mevzuata uygunluğuyla ilgilidir. İşlemin tesis edildiği tarihten sonra ilgili mevzuatın yürürlükten kalkması, idari işlemin hukuka uygunluğunu etkilemez; bir başka ifadeyle yürürlükten kaldırılan kanun, yürürlükte olduğu dönem boyunca dayanağını

tevdi tarihinden itibaren dört sene müddetle muhafaza ve bu müddet zarfında sahip veya varislerini tahkika çalışmakla beraber her sene başı ashabı namına tebligat icra ve gazeteler ile de sahip veya varislerinin bankaya müracaatları ilan olunur. Dört sene hitamında sahibi veya varisi çıkmayan mevduat, emanet ve hesabı cari matlupları, Devlete intikal eder. Türkiye'de faaliyette bulunan bankalar, muamelelerini tasfiye etmek istedikleri takdirde, keyfiyeti gazetelerle ilan ve sahiplerine de tebliğ ederek ellerinde bulunan mevduat, emanet ve hesabı cari matluplarını vadeli olsalar bile vadelerini beklemezsizin, iki ay zarfında iadeye ve bu müddet zarfında sahibi müracaat etmeyen mevduatı Maliye vekâleti emrine, Cumhuriyet merkez bankasına tevdi mecburdurlar. Cumhuriyet merkez bankası," bu suretle tevdi olunan tasarruf mevduatı hakkında bu maddede gösterilen on ve dört sene müddetlerine göre muamele eder."

⁶⁰⁰ Emekli Millî Emlak Başkontrolörü Salâhaddin Kardeş ile yapılan söyleşide Kardeş, otuz altı yıllık meslek hayatında, emval-i menkule hakkında yapılan bir tasfiye işlemine rastlamadığını, bu alandaki uygulamanın fevkalade sınırlı olduğunu, ancak hâlen kıymetini yitirmemiş bir menkul bulunması hâlinde mevzuat gereği tasfiye işleminin yapılması gerekeceğini ifade etmiştir.

Demir, H. S. (30 Nisan 2018). *Maliye Bakanlığı Emekli Millî Emlak Başkontrolörü Salâhaddin Kardeş ile Söyleşi*. Gazi Üniversitesi İİBF Dekanlığı Toplantı Salonu, Ankara.

⁶⁰¹ Kanunlar, hukuk devleti ilkesi gereği, yürürlüğe girdiği andan itibaren derhâl uygulanır; istisnai hâllerde ise ilgili kanun metninde belirtilerek geçmişe veya geleceğe etkili uygulanabilir. Emval-i metruke kanunları, yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla uygulanmıştır.

oluşturduğu işlemler için geçerliliğini devam ettirir; ancak yürürlükten kalktıktan sonra bu kanunlara dayanılarak yeni bir işlem yapılamaz.

Emval-i metruke mevzuatı uyarınca yapılan bir tasfiyede, idari işlemin yapıldığı tarih esas alınarak, o tarihte yürürlükte olan mevzuat tespit edilmedir. Söz konusu mevzuatın yürürlükte olduğu tarih aralığı ve öngördüğü tasfiye düzeni şöyledir:

- **13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli Tasfiye Kanunu'nun** 2, 4, 7, 8, 9. maddeleri 15 Nisan 1923 tarihinde yürürlükten kalkmıştır; 1, 3, 5, 6, 10 ve 11. maddeleri hâlen yürürlükte dir. **Tasfiye Kanunu'**na göre, Sevk ve İskân Kanunu gereğince sevk edilen gerçek ve tüzel kişilerden kalan mal varlığı, mahkeme kararıyla tasfiye edilecektir. Sevk ve iskân edilenler dışında kalan, kaçan, kaybolan, yer değiştiren kişilerden kalan mal varlığı Tasfiye Kanunu kapsamında değildir. Tasfiye Kanunu'na göre, sevk edilen kişilerin geride bıraktıkları gayrimenkuller, niteliğine göre, Vakıflar Hazinesi yahut Maliye Hazinesi adına kaydedilecek, bedelleri ilgili Hazine tarafından ödenerek tasfiyeye dâhil edilecektir. Alacaklılar, komisyonlar aracılığıyla dava açacak; mevduatlar bankalardan çekilecek, menkul mallar müzayede ile satılacak; sevk edilen kişilerden kalan nakit, taşınır, mevduat, alacak ve borçlar tutanağa geçirilecek, bu tutanaklarda yer alan bilgilere dayanarak mahkemeler tasfiye işlemlerini gerçekleştirecektir. Tasfiye sonunda elde kalan tutar sahiplerine ödenecektir.

- **20 Nisan 1338 (20 Nisan 1922) tarihli ve 224 sayılı Kanun**, 15 Nisan 1923 tarihinde 333 sayılı Kanun m. 7 ile yürürlükten kalkmıştır. 224 sayılı Kanun'un uygulama alanı, siyasi ve askerî şartların zorluğu sebebiyle kaçtığı veya kaybolduğu hükmen sabit olan (*ahkam-ı harbiye veya siyasiye ilcası ile sair mahâllerde firar veya gaybubet ettikleri hükmen sabit olan eşhas*) kişilerin mal varlığıdır. 224 sayılı Kanun'a göre söz konusu kişilerin sahip olduğu taşınırlar açık arttırma ile satılacak, taşınmazlar kullanılacak, her iki hâlde de elde edilecek gelir emanet hesabına kaydedilecek, bu kişilerin geri dönmeleri hâlinde ise taşınmazlar ve emanet sandıklarına kaydedilen tutarlar kendilerine iade edilecektir. Bu tarihte Tasfiye Kanunu hâlâ yürürlükte olduğundan, Sevk ve İskân Kanunu kapsamına girecek kişilerin mal varlığı için Tasfiye Kanunu; bunun dışında kalan kişilerin mal varlığı için, 244 sayılı Kanun uygulanacaktır.

- **15 Nisan 1339 (15 Nisan 1923) tarih ve 333 sayılı Kanun**, 27.10.1988 tarih ve 3488 sayılı Kanun ile yürürlükten kaldırılmıştır. 333 sayılı Kanun, bundan önce kabul edilen emval-i metruke kanunlarının kişi bakımından uygulama alanını genişletmiş; Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen kişilere ek olarak, din ve milletine bakılmaksızın her ne şekilde olursa olsun kaçan, kaybolan, sürekli yer değiştiren kişilerden kalan taşınır, taşınmaz, alacak ve borçlardan oluşan mal varlığının, 333 sayılı Kanunla tadil edilmiş Tasfiye Kanunu'na göre tasfiye edileceğini düzenlemiştir. Gayrimenkullerin niteliğine göre Vakıflar veya Maliye Hazinesi adına kaydedileceğine, gayrimenkuller için takdir olunacak bedellerin anılan hazineler tarafından ödenerek tasfiyenin gerçekleşeceğine ilişkin Tasfiye Kanunu'nda yer alan düzenleme aynen tekrar edilmiştir. 333 sayılı Kanun, tasfiye sonunda elde kalan meblağın, sahiplerine teslim edileceği ifadesini değiştirerek, sahipleri adına emaneten irat kaydedileceğini belirtmiştir. 333 sayılı Kanun'un yürürlükten kalkmasıyla, sadece Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen kişilerden kalan menkul, alacak ve borçlar hakkındaki Tasfiye Kanunu'nun ilgili maddelerinin yürürlüğü devam etmiştir.

- **24 Temmuz 1923'te İmzalanarak 6 Ağustos 1924'te Yürürlüğe Giren Lozan Antlaşması** hükümleri, Türkiye'den ayrılmış topraklarda kurulan devletlerin vatandaşlığını almış eski Türk vatandaşlarının ve 29 Ekim 1914 tarihinde müttefik devletlerin vatandaşı olan kimselerin, Türkiye Devleti ülkesindeki emvalinin, 6 Ağustos 1924 tarihinde bulundukları durumuyla kimliği ortaya konabilecek sahiplerine iadesi konusunda, Türkiye Devleti'ne yükümlülük yüklemektedir. Türk vatandaşlarının, Türkiye Devleti ülkesindeki emvaline ilişkin yapılan tasarruflarla yahut bu kimselere ait emvalin 6 Ağustos 1924 tarihinde bulundukları durumuyla sahiplerine iadesiyle ilgili, -doktrindeki görüş birliğinin aksine- Lozan Antlaşması'nda herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Bu konu, tamamen Türkiye Devleti'nin iç meselesidir ve emval-i metruke mevzuatının konusudur.

- Lozan Antlaşması'nı takip eden süreçte, Bakanlar Kurulu, Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanun'un Lozan Antlaşması çerçevesinde uygulamasını göstermek üzere, **13.06.1926 tarih ve 3753 sayılı Talimatname**'yi (Yönetmelik)⁶⁰² kabul etmiş; **17.07.1927 tarih 5451**

⁶⁰² 13 Eylül 1331 Tarihli Kanun ile Bu Kanunun Bazı Maddelerini Değiştiren 15 Nisan 1339 Tarihli Kanunun, Lozan Antlaşmasına Göre Uygulama Biçimini Temin Amacıyla Düzenlenmiş Olan Yönetmeliğin Kabulüne Dair Kararname. Kardeş, S. *“Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 222-223.

sayılı Kararname⁶⁰³ ile, 3753 sayılı Talimatname'nin bazı maddelerini değiştirmiştir⁶⁰⁴. 3753 sayılı Talimatname m. 1'e göre, Lozan Antlaşması'nda yer alan azınlıklar hakkındaki hükümler gereğince, Antlaşma'nın yürürlüğe giriş tarihi itibarıyla emval-i metrukeye vaz'ıyed edilemez. Bu madde bütünüyle yanlış bir muhakeme ürünüdür. Zira vaz'ıyed işlemi, sadece gayrimüslim azınlıkların değil, her ne suretle olursa olsun kaçak ve kayıp olan tüm kişilerin gayrimenkulleri için öngörülen bir işlemdir. Bunun yanında Lozan Antlaşması'nın azınlıklar hakkındaki maddelerinde (Siyasal Hükümler başlıklı I. Bölüm'ün, Azınlıkların Korunması başlıklı III. Kesim'inde yer alan hükümler [m. 37-45]) emval-i metruke tasfiyesine ilişkin bir düzenleme bulunmadığı gibi, diğer hiçbir maddesinde de Antlaşma'nın yürürlüğe giriş tarihi itibarıyla emval-i metrukeye vaz'ıyed edilmeyeceğine ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır. Zira Türk vatandaşlarının, Türkiye Devleti ülkesindeki emvaline ilişkin yapılan tasarruflar Lozan'da düzenlenmemiştir. 3753 sayılı Talimatname m. 2'ye göre, ilgili gayrimenkulün emval-i metruke niteliğinin 6 Ağustos 1340 (1924) tarihinden önce resmen öğrenilmesi hâlinde, mülkiyetin intikali işlemi sonuçlandırılacak; yani gayrimenkullerin mülkiyeti, ilgisine göre Vakıflar veya Maliye Hazinesine intikal edecektir. 17.07.1927 tarih 5451 sayılı Kararname, 3753 sayılı Talimatname'nin yukarıda incelenen 1. ve 2. maddelerini değiştirmiştir. Buna göre emval-i metruke hakkında yapılacak işlemler için iki kategori öngörülmüştür:

(1) Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinden önce Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanun kapsamında emval-i metruke niteliği kazanmış gayrimenkuller hakkında yapılmaya başlanan işlemlere devam edilecektir. *(13 Eylül 1331 ve 15 Nisan 1339 tarihli kanunlar mucibince Lozan Muahedesinin mevki-i meriyete vaz'ından mukaddem emval-i metrukeden addi lazım gelen emval-i gayrimenkule hakkında emval-i metruke suretiyle ifasına devam olunur.)*

(2) Lozan Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihe kadar hakkında işlem yapılmamış olan ve mahallerine dönen sahipleri tarafından idare edilmekte olan emval-i metruke hakkında bundan sonra işlem yapılmayacaktır, anılan emval sahiplerine iade edilecektir. *(Şu kadar ki*

⁶⁰³ 13 Haziran 1926 Tarihli Yönetmeliğin Bazı Maddelerini Değiştirmek Üzere Hazırlanan Yönetmeliğin Yürürlüğe Konması Hakkında Kararname. Kardeş, S. *“Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 198-199.

⁶⁰⁴ Anılan düzenlemeler için bkz. EK- 10 Lozan Antlaşması'nda Yer Alan Maddelerin Uygulanmasını Göstermek Üzere Türkiye Devleti Tarafından Yapılan Düzenleyici İşlemler

mezkûr Sulh Muahedesinin mevki-i meriyete vaz'ı tarihine kadar, Hükûmetçe tasarrufuna ibtidar edilmemiş olduğu hâlde, mahallerine avdet eden sahipleri tarafından işgal veya idare edilmekte olan emval-i metrukeye bir tedbir-i idari olmak üzere Hükûmetçe müdahale edilmez... Emval-i metruke sahiplerine iade olunur.).

Talimatname'nin anılan düzenlemesi, 28 Mayıs 1928 tarih ve 1331 sayılı Kanun m. 7 ile, gayrimenkuller özelinde yürürlükten kaldırılmış, hakkında işlem yapılmış olup olmamasına bakılmaksızın emval-i metruke niteliğindeki **tüm gayrimenkullerin** mülkiyetinin kanun gereği kendiliğinden Devlet'e intikal ettiği düzenlenmiştir.

- **28 Mayıs 1928 tarihli ve 1331 sayılı Kanun**, 10.07.1945 tarih ve 4796 sayılı Kanunla yürürlükten kaldırılmıştır. 1331 sayılı Kanun m. 7'ye göre, Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanun doğrultusunda vaz'iyed edilmiş veya edilecek gayrimenkuller, mübadillere tahsis edilmiş veya Hazine uhdesine geçmiş olup olmamasına bakılmaksızın, hiçbir suretle eski sahiplerine iade edilmeyecek, sadece kıymetleri kendilerine ödenecektir. 1331 sayılı Kanun m. 7'de ifade edildiği ve 02.06.1929 tarihli ve 146 sayılı TBMM tefsir kararıyla doğrulandığı üzere, Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanun gereğince emval-i metruke hâlini almış gayrimenkullerin mülkiyeti, doğrudan intikal yoluyla Hazineye geçmiştir. Dolayısıyla, 1331 sayılı Kanun yürürlükten kalktıktan sonra, bu Kanun gereğince mülkiyeti Devlete geçen taşınmazlara ilişkin vaz'iyed işlemi her zaman yapılabilir. Hazine adına yapılacak işlemler, kurucu (ihdasi) değil sadece bildiricidir (ihzaridir).

28 Mayıs 1928 tarihli ve 1349 sayılı Kanun ile, sahipleri adına emanet hesaplarında tutulan ve henüz alınmamış meblağlar 1928 bütçesine irat kaydedilerek Devlet Hazinesine aktarılmış, böylece, yapılan tasfiye sonucu elde kalan meblağın, sahipleri adına emaneten irat kaydedileceğine dair 333 sayılı Kanun hükmü yürürlükten kalkmıştır.

2.3.2.2. Emval-i metruke mevzuatı'nın günümüzdeki uygulama alanı: emval-i gayrimenkule mülkiyetinin devlete intikali

Günümüzde, emval-i metruke mevzuatı kapsamındaki kişilerden kalan, gayrimenkul dışındaki mal varlıklarının tasfiye edilebilmesi, hukuken ve fiilen fevkalade zordur⁶⁰⁵.

⁶⁰⁵ Konu **Günümüzde Hâlen Yürürlüğü Devam Eden Emval-i Metruke Mevzuatı** başlığında izah edilmiştir.

Dolayısıyla emval-i metruke mevzuatının günümüzdeki uygulama alanı, sadece emval-i gayrimenkulelerle sınırlıdır. Bir gayrimenkulün emval-i metruke niteliğinde olup olmadığının tespitinde ve emval-i gayrimenkulelerin Hazine adına kaydedilmesi işlemlerinde esas alınacak üç kanun vardır: Tasfiye Kanunu, 333 sayılı Kanun ve 1331 sayılı Kanun.

2.3.2.2.1. Emval-i gayrimenkule mülkiyetinin intikalini düzenleyen mevzuatın kişi bakımından uygulama alanı

Tasfiye Kanunu, 333 sayılı Kanun ve 1331 sayılı Kanun, emval-i metruke niteliğinde olan gayrimenkullerin mülkiyetinin devlete intikalinin normatif dayanağını oluşturur. Buna göre, Tasfiye Kanunu kapsamında sevk edilen ve 333 sayılı Kanun’a göre kaçan, kaybolan ve sürekli yer değiştiren kişilerden kalan gayrimenkuller, emval-i metruke niteliğindedir.

Türkiye Devleti Bakanlar Kurulu’nca kabul edilen 18.01.1341 (1925) tarihli ve 1368 sayılı Kararname⁶⁰⁶ ile, 333 sayılı Kanun’da geçen yer değiştiren “*müfarekat*” ifadesinin, devamlı yer değiştiren “*müfarekat-ı daim*” olarak anlaşılmasının, kanunun ruhuna uygun olacağı (ruh-u kanuna muvafık olacağı) böylece “*Cumhuriyet Hükûmeti’nin izniyle seyahat etmiş olanların mallarının terk edilmiş mallardan addolunmayacağı*” belirtilmiştir.

Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilen 05.02.1341 (1925) tarihli ve 1510 sayılı Kararname⁶⁰⁷ ile sadece Cumhuriyet hükûmetinin izniyle seyahat etmiş olanların değil, Lozan Antlaşması’nın TBMM tarafından kabul edildiği tarihten sonra bulunduğu yerden ayrılanların da taşınmazlarına vaz’ıyed edilmemesi yahut edildiyse iadesinin⁶⁰⁸ emval-i metruke kanunlarının ruhuna uygun olacağı belirtilmiştir.

⁶⁰⁶ 18.01.1341 tarihli ve 1368 sayılı Cumhuriyet Hükûmetinin İzniyle Seyahat Etmiş Olanların Mallarının Terk Edilmiş Mallardan Addolunamayacağına Dair Kararname. Kardeş, S. “*Tehcir*” ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 191-193.

⁶⁰⁷ 05.02.1341 (1925) tarihli ve 1510 sayılı Lozan Antlaşmasının Kabul Edildiği Tarihten Sonra Gitmiş Olanların Taşınmaz Mallarına Müdahale Edilmemesi Hakkında Kararname. Kardeş, S. “*Tehcir*” ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 194-196.

⁶⁰⁸ “*Lozan Muhedenamesinin Büyük Millet Meclisince kabul olunduğu tarihten sonra gitmiş olanların ale’l-ıtlak emval-i gayrimenkulelerine vaz’ı-yet olunmaması ve vaz’ı-yet edilmiş olanlar var ise iadesi ve Lozan ahitnamesinin tasdikinden evvel Hükümetin müsaadesiyle bera-yı maslahat muvakkaten azimetle avdet edilip henüz emvaline Hükümetçe vaz’ı-yet edilmemiş ve el-yevm kandileri vaz’ılyet bulunmuş kesanın emvaline fimabat dahi müdahale edilmemesi*”

Lozan Antlaşması'nı takip eden süreçte, Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanun'un Lozan Antlaşması çerçevesinde uygulamasını göstermek üzere Bakanlar Kurulu, 13.06.1926 tarih ve 3753 sayılı Talimatname'yi (Yönetmelik)⁶⁰⁹ kabul etmiş; 17.07.1927 tarih 5451 sayılı Kararname⁶¹⁰ ile, 3753 sayılı Talimatname'nin bazı maddelerini değiştirmiştir⁶¹¹. Talimatname'nin 3. maddesine göre, bulunduğu yerden kaçmamış, kaybolmamış, ayrılmamış kişilerin başka mahâllerde bulunan malları, hiçbir suretle emval-i metruke sayılmayacağından, anılan emval hakkında yapılan tasfiye işlemlerinin düzeltilmesi ve iadesi zorunludur.

Bakanlar Kurulu, 18.01.1341 (1925) tarihli ve 1368 sayılı ve 05.02.1341 (1925) tarihli ve 1510 sayılı Kararnameler, 13.06.1926 tarih ve 3753 sayılı ve 17.07.1927 tarih 5451 sayılı Talimatnameler yoluyla, Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanun'un uygulanmasını gösterirken, tarihsel yorum yöntemi çerçevesinde kanun koyucunun asıl iradesini⁶¹² işaret etmiştir. Cumhuriyet Hükûmeti'ne göre, Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanun ile belirtilen kaçma, kaybolma, yer değiştirme ve sevk edilme eylemlerinin savaş sürecinde gerçekleşmesi gerekir ve ancak savaş sürecinde kaçan, kaybolan ve sürekli yer değiştiren kişilerden kalan emval, emval-i metruke niteliğinde kabul edilebilir.

Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanun'da, anılan eylemlerin, savaş sürecinde gerçekleşmesi gerektiğine ilişkin bir hüküm⁶¹³ yoktur. Ancak Cumhuriyet Hükûmeti, söz konusu kanunları kabul eden kanun koyucunun gerçek iradesinin bu yönde olduğu görüşündedir. Doktrin ve yargı kararlarında da savaşı sona erdiren Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarih esas alınarak, bu tarihten önce anılan durumdaki kişilerin mal varlığı emval-i metrukeden sayılırken, bu tarih sonrasında anılan duruma düşen kişilerin mal varlığının emval-i metrukeden sayılmayacağı kabul edilmiştir. Danıştay uygulamayı şöyle ifade etmiştir: *“bir kişinin firari ve mütegayyip eşhas olarak kabul edilmesi Lozan*

⁶⁰⁹ 13 Eylül 1331 Tarihli Kanun ile Bu Kanunun Bazı Maddelerini Değiştiren 15 Nisan 1339 Tarihli Kanunun, Lozan Antlaşmasına Göre Uygulama Biçimini Temin Amacıyla Düzenlenmiş Olan Yönetmeliğin Kabulüne Dair Kararname. Kardeş, S. *“Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 222-223.

⁶¹⁰ 13 Haziran 1926 Tarihli Yönetmeliğin Bazı Maddelerini Değiştirmek Üzere Hazırlanan Yönetmeliğin Yürürlüğe Konması Hakkında Kararname. Kardeş, S. *“Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 198-199.

⁶¹¹ Anılan düzenlemeler için bkz. EK- 10 Lozan Antlaşması'nda Yer Alan Maddelerin Uygulanmasını Göstermek Üzere Türkiye Devleti Tarafından Yapılan Düzenleyici İşlemler

⁶¹² Fendoğlu, H. T. *Anayasa Hukuku*, s. 158-159.

⁶¹³ Sadece, 224 sayılı Kanun'da, *siyasi ve askerî şartların zorluğu sebebiyle* kaçtığı veya kaybolduğu hükmen sabit olan (*ahkam-ı harbiye veya siyasiye ilcası ile sair mahâllerde firar veya gaybubet ettikleri hükmen sabit olan eşhas*) kişilerden bahsedilmiş; dolayısıyla sadece bu Kanunda, kanun koyucu, anılan eylemlerin savaş sürecinde yaşanmış olması gerektiğini belirtmiştir.

Antlaşmasının yürürlüğe girdiği 6.8.1924 tarihinde malının başında bulunmamasına bağlıdır.”⁶¹⁴.

Anayasa Mahkemesi, 22.04.1963 tarihli kararında⁶¹⁵ da aynı yöndeki görüşlerini şöyle ifade etmiştir: “Bunların dışında kalan ve yukarıda adı geçen kanunların kapsamına giren *Türk Tebaası hakkında ise, 6 Ağustos 1340 gününde yürürlüğe konulan **Lozan Antlaşmasında özel hükümler bulunduğu***, o tarihten sonra ihtiyar edecekleri hareketleri ve fiilî durumları ne olursa olsun bu kanunların uygulanmasına imkân yoktur. Ancak bunlardan Lozan Antlaşmasının yürürlüğünden önce firarı veya mütegayyip girmiş olanlar hakkında söz konusu kanunların uygulanması gerekeceğinden şüphe edilemez.”

Anayasa Mahkemesi, 333 sayılı Kanunla değişik Tasfiye Kanun’da belirtilen fiilî durumun ancak Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe girdiği tarihten (6 Ağustos 1340 (1924)) önce gerçekleşmesi hâlinde, bu kişilerin gayrimenkulleri hakkında emval-i metruke mevzuatının uygulanacağını *zira Lozan Antlaşması’nda bu konuda özel hükümler olduğunu* ifade etmiştir. Anayasa Mahkemesi’nin anılan yorumu, Türk doktrini tarafından da aynen tekrar edilmiştir⁶¹⁶. Ancak ne Anayasa Mahkemesi ne de doktrin ilgili Lozan maddesini işaret edebilmiştir. Zira Lozan Antlaşması’nda böyle bir hüküm yoktur.

Doktrin görüşünü yansıtan şu yoruma göre: “Lozan Antlaşması’nın azınlıklarla ilgili 37-47’nci maddelerinde yer alan antlaşmaların yürürlük günü olan 6 Ağustos 1340 (1924) tarihinden sonra Emval-i Metruke kanunları uygulanmayacaktır. Sözü edilen tarihten sonra bulundukları yeri terk edenlerin taşınmazlarına Emval-i Metruke kanunları uyarınca el koymak mümkün değildir. Sözü edilen tarihten sonra ... geri dönmüş ve mallarının başında olup mallarına Hazinece henüz el konulmamış olanların mallarına da el konamaz. Ancak 6 Ağustos 1924 tarihinden önce başka yerlere nakledilip geri dönmemiş olan ve firari, kaçak ya da yitik olan kişilerin mallarına Hazine el koymamış ise bu mallara her zaman için el

⁶¹⁴ Danıştay 10. Daire, E. 1988/2670 K. 1991/3128, 31.10.1991. Sinerji Mevzuat ve İçtihat Programı Web: <https://www.sinerjimevzuat.com.tr> adresinden 05.12.2017’de alınmıştır.

⁶¹⁵ AYM, E. 1963/41, K. 1963/94, 22.04.1963.

⁶¹⁶ Bağcı, Ö. *Emval-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi*, s. 133. Güner, H. *Ermenilerin Emval-i Metrukesi*, s. 303-317.

Başpınar, V. “Eşya Hukuku ve Yargı Kararları Açısından Emval-i Metruke”, s. 113.

Ünal, Ş. (2011). *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 449.

Aytaş, G. *Ermeni Talepleri ve Türkiye’nin Hakları*, s. 21.

*koyması mümkündür. Bu mallar kanun gereği doğrudan Hazineye intikal etmiştir.”*⁶¹⁷. Anayasa Mahkemesi kararının tekrarı niteliğindeki bu ve benzer yorumlar, Lozan Antlaşması hükümleriyle bağdaşmaz. Lozan Antlaşması’nda Türk vatandaşlarının mal varlığına yönelik yapılmış veya yapılacak tasarruflara ilişkin Türkiye Devleti’ni bağlayan herhangi bir hüküm yoktur. Türkiye Devleti, bu konuda sadece kendi kabul ettiği mevzuat ile bağlıdır. Lozan Antlaşması hükümleri, Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanun’un değiştirilmesi yönünde bir yükümlülük de yüklemes. Bir başka ifadeyle Lozan Antlaşması’nda, Türkiye Devleti’nin iç mevzuatında öngörülen hükümlere uygun işlem tesis etmesini engelleyecek bir hüküm yoktur.

Lozan Antlaşması’nın azınlıklarla ilgili 37-47’nci maddeleri ile emval-i metruke tasfiyesi arasında doğrudan ya da dolaylı bir ilgi yoktur. Lozan Antlaşması’nda, Antlaşma’nın yürürlüğe girdiği tarihten önce sürekli yer değiştirmiş, kaçak veya kayıp duruma düşmüş yahut Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilmiş kişilerin emvalinin, emval-i metruke mevzuatı kapsamında kabul edileceğine, bu tarihten sonra anılan fiilî düşmüş kişilerin emvalinin ise emval-i metruke mevzuatı kapsamında kabul edilmeyeceğine ilişkin bir hükmü olmadığı gibi, bu yönde herhangi bir **kanun** hükmü de yoktur.

Söz konusu yorum, Lozan Antlaşması’na değil, Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilen, 13.06.1926 tarih ve 3753 sayılı Talimatname’ye dayanır. Bu Talimatname’de aynı mesnetsiz muhakemenin izlerine rastlanır. Talimatname m. 1’e göre, **“Lozan Muahedenamesinin ekkaliyetlere müteallik ahkamına nazaran mezkûr Muahedenamenin mevki-i meriyete vaz’ı tarihi olan 6 Ağustos 1340 tarihinden sonra emval-i metrukeye vaz’ıyed edilmesi icab eder.”**. Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilen 05.02.1341 (1925) tarihli ve 1510 sayılı Kararname’de ise Cumhuriyet hükûmetinin izniyle seyahat etmiş olanların ve Lozan Antlaşması’nın TBMM tarafından kabul edildiği tarihten sonra bulunduğu yerden ayrılanların taşınmazlarına vaz’ıyed edilmesinin **emval-i metruke kanunlarının ruhuna aykırı** olacağı ifade edilmiştir. Böylece, Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilen kararnameler ve yönetmelikler yoluyla Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanun’un **“ruhu”**, bir başka deyişle nasıl anlaşılması ve uygulanması gerektiği, tarihsel yorum yöntemiyle yorumlanarak, kanun koyucunun asıl iradesinin ne olduğu saptanmıştır. Bu yoruma göre, Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanunu kabul eden kanun koyucu, sadece savaş

⁶¹⁷ Aytaş, G. *Ermeni Talepleri ve Türkiye’nin Hakları*, s. 21.

sürecinde sevk edilen, kaçan, kaybolan ve sürekli yer değiştiren kişilerden kalan emvalin, emval-i metruke kabul edilebileceği iradesindedir. Dolayısıyla, savaşı sona erdiren Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten sonra anılan fiilî duruma düşen kişilerin mal varlığının emval-i metrukeden sayılmayacağı kabul edilmelidir.

Anayasa Mahkemesi, 22.04.1963 tarihli kararında⁶¹⁸ emval-i metruke mevzuatının kişi bakımından uygulama alanına ilişkin şu değerlendirmelerde bulunmuştur: *“Ortodoks dininden olan Türk tebaası rumların malları hakkında sonradan Yunan Hükûmeti ile yapılan çeşitli antlaşmalarda özel hükümler kabul edilerek bu kanunların dışına çıkartılmış olmaları bakımından haklarında artık anılan kanunların uygulanması söz konusu değildir.”*

Yunan Hükûmeti ile yapılan anılan Antlaşmalar, Lozan Barış Konferansı'nda imzalanan 30 Ocak 1923 tarihli Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol hükümlerinin uygulanmasını sağlamak üzere kabul edilen antlaşmalardır. Protokol m. 9'a göre, zorunlu mübadeleye tabi tutulan Rum Ortodoks mübadillerin *“kent ve köylerdeki taşınmaz mallarıyla, bu göçmenlerin ya da toplulukların bırakmış oldukları taşınır mallar, II nci Maddede öngörülen Karma Komisyonca ... tasfiye edilecektir.”*; dolayısıyla bu kimselerin malları emval-i metruke mevzuatına tabi değildir⁶¹⁹. Bunun yanında, 18.10.1912 ve 18.10.1925 tarihleri arasında Türkiye'den Bulgaristan'a göç eden Bulgarlar hakkında da özel bir düzenleme yapılmıştır; bu kişilerden kalan mallar da emval-i metruke mevzuatına tabi değildir⁶²⁰. Yunanistan Devleti ve Bulgar Krallığı ile Lozan

⁶¹⁸ AYM, E. 1963/41, K. 1963/94, 22.04.1963.

⁶¹⁹ Lozan Antlaşması'nın ardından, Türkiye ve Yunanistan arasında üç ayrı antlaşma daha yapılmıştır: 01.12.1926 tarihli Atina İtilafnamesi, 10.06.1930 tarihli Ankara Mukavelenamesi, 09.12.1933 tarihli Muhtelit Mübadele Komisyonunun İlmasına Dair Mukavele. Mübadeleye tabi Rum asıllı Ortodoksların mallarının tasfiyesini ilgili komisyon yapacak, bu kişilere ait mallar bulundukları devletin mülkiyetine geçecek, değerleri eski sahiplerine ödenecektir. Bkz. Bağcı, Ö. **Emval-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi**, s. 27-28.

⁶²⁰ Yargıtay 16. HD, E. 1990/4333, K. 1990/16975, 06.12.1990:

“Türkiye ile Bulgar Krallığı arasında 18.10.1925'de imzalanan, 24.5.1928 tarih ve 1341 sayılı Kanunla onaylanan antlaşmaya göre, 18.10.1912 ve 18.10.1925 tarihleri arasında Türkiye'den Bulgaristan'a göç eden Bulgarların İstanbul hariç diğer illerde terk ettikleri taşınmazlar Türk Hükûmeti'ne geçmiştir. Böyle olunca; sözü edilen tarihler arasında Türkiye'den Bulgaristan'a göç eden Bulgarların İstanbul hariç diğer illerdeki terk ettikleri taşınmazlar, 3402 sayılı Kadastro Kanunu'nun 18/son maddesi hükmünce, kanunları uyarınca Devlete kalan taşınmazlardan olup, kazandırıcı zamanaşımı yolu ile iktisap edilmeleri olanaksızdır. ... Türkiye'den Bulgaristan'a ya da başka bir ülkeye göç eden Bulgarların Türkiye'deki taşınmazları hakkında Kadastro Kanunu'nun uygulanması söz konusu olamaz. Bu durumda, Bulgar olduğu konusunda uyuşmazlık bulunmayan taşınmaz eski sahibinin Türkiye'den hangi tarihte nereye göç ettiği araştırılıp saptanmak ve sonucuna göre karar verilmek gerekir.”

Web: <http://www.sinerjimevzuat.com.tr> adresinden 18.09.2017'de alınmıştır.

Antlaşması'nın uygulanmasını sağlamak üzere yapılan özel Antlaşmalar uyarınca, Yunan ve Bulgar mübadillerin İstanbul hariç olmak üzere Türkiye topraklarındaki gayrimenkullerinin mülkiyeti Hazineye geçmiştir. Söz konusu gayrimenkuller emval-i metruke mevzuatına tabi olmadığı gibi, mülkiyeti devlete intikal ettiğinden bu gayrimenkuller üzerinde olağanüstü zamanaşımı yoluyla mülkiyet kazanılması da Kadastro Kanunu m. 18 uyarınca mümkün değildir.

Özetle, gayrimenkullerinin mülkiyeti devlete intikal eden kişiler, Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilenler, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten önce devamlı suretle yer değiştiren, kaçan, kaybolan kişiler olmak üzere dört kategoriye kapsar⁶²¹.

Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Danıştay kararlarında ve doktrinde, kaçak ve kayıp (mahkeme kararlarında “*mütegayyip ve firari eşhas*” yahut “*kaçak ve yitik kişiler*” olarak ifade edilmektedir) kişilerin gayrimenkullerinin emval-i metruke niteliğinde olduğu belirtilmiştir. Oysa mevzuata göre, sadece kaçak ve kayıp kişilerin değil, sevk edilen ve sürekli yer değiştirmesi sebebiyle mallarının başında bulunmayan kişilerin gayrimenkullerinin de bu durumlarının Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten önce gerçekleşmesi şartıyla emval-i metruke niteliğine kavuşacağı vurgulanmalıdır.

Büyük Savaş ve Kurtuluş Savaşı sebebiyle, çok sayıda kişinin bulunduğu yeri terk ettiği, kaçtığı, kaybolduğu düşünüldüğünde, sevk edilen Ermenilerden kalan emvalin, emval-i metruke içinde küçük bir yekûn oluşturacağı düşünülebilir⁶²².

Sevk ve İskân Kanunu gereği sevk edilen kişilerin doğrudan emval-i metruke mevzuatı kapsamına gireceği, bu kişilerin gayrimenkulleri hakkında yapılacak vaz'iyet işlemleri için Lozan Antlaşması'ndan önce kaçak ve kayıp duruma düşmüş olma şartının aranmayacağı vurgulanmalıdır. Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen kişilerin yanında; her ne

⁶²¹ Farklı görüş için bkz. Doğan, İ. (2016). “Kurtuluş Savaşı Sonrası Düşmanla İşbirliği Yaptığı İçin Türkiye'den Ayrılmak Zorunda Kalan Ermenilerin Mülkiyet Haklarının Günümüzdeki Durumu Hakkında Bir Değerlendirme”. Doğan, İ. (Editör). *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları*. Ankara: Astana Yayınları, s. 161.

Doğan'ın görüşleri şöyledir: “Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihte Türkiye'de bulunduğunu ispatlayanların taşınmazları üzerindeki mülkiyet hakları devam eder.”. Oysa mevzuat ve uygulamaya göre, Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen kişiler Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihte gayrimenkullerinin başında olsa dahi, bu kişilerin, gayrimenkulleri üzerindeki mülkiyet hakkı sona etmiştir.

⁶²² Güner, H. *Ermenilerin Emval-i Metrukesi*, s. 57.

suretle olursa olsun “*tegayyüp veya müfarakat veyahut memalik-i ecnebiye ve meşguleye veya İstanbul ve mülhakatına firar edenler*” de emval-i metruke mevzuatının muhatabıdır.

Kaçak, kayıp ve sürekli yer değiştirmiş ve sevk edilmiş olmak fiilî bir durumdur; dolayısıyla bu fiilî durumun tespiti gerekir. Dönemin heyet ve komisyonları tarafından tutulan kayıtlar, emniyet kayıtları, nüfus ve tapu kayıtlarındaki değişiklikler, idari, askerî, adli makamların elindeki her türlü belge ve yazışmalar, tehcir belgeleri ve kişilerin ülkeyi terk edip etmediğine ilişkin belgeler, sevk kayıtları, durumun tespiti bakımından önem arz eder. Emval-i metruke mevzuatının uygulanacağı kişiler tespit edilirken ve

gayrimenkullerine yönelik vaz'iyed işlemi yapılırken bu kişilerin fiilî durumunun titizlikle araştırılması gerektiği⁶²³ yargı kararlarında da vurgulanmıştır⁶²⁴.

⁶²³ Kendisi veya murisi emval-i metruke mevzuatında işaret edilen kişilerden olmadığından hareketle, vaz'iyed işlemine yönelik açılacak iptal davasında, ihtilafların halli için, Maliye Bakanlığı Hukuk Müşaviri hazine avukatı O. Kemal Tuncay tarafından zaruri görülen araştırmanın, vaz'iyed işleminden önce titizlikle yapılması daha uygun olacaktır. Anılan araştırma şöyledir:

“Maliye Bakanlığı ya da Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kaçak ve yitik kişiler ile taşınmazları hakkında: taşınmazın bulunduğu mahaldeki mülki amirlik, belediye meclisi, ticaret odası, il idare kurulu, maliye, nüfus, tapu, vergi (özel idare), mahalli zabıta ve varsa evkaf idaresinden, özellikle de tapu idaresinden araştırma yapılması; bu kişilere ait tüm taşınmazların, vergi ve tapu kayıtlarında, Hazineye intikal ettiğine dair şerh bulunup bulunmadığının belirlenebilmesi için, bu kayıtların tesisinden itibaren tedavülli örneğinin çıkartılması; herhangi bir kayda rastlanılmadığı takdirde, firarılığı iddia edilen kimsenin taşınmaz mallarının Hazine tarafından idaresi (tahsis, kiraya verme veya ecrimisil alma gibi), tasfiyesi (göçmenlere iskânen verilmesi), muhtaç kimselere dağıtılması veya ekilip ekilmediği hususlarının, resmî belge ve kayıtlarla belirlenmesi; tahkik edilen kişinin, 6 Ağustos 1340 (1923) tarihinde malının başında bulunup bulunmadığının, reddi emval kararnamesinin yürürlüğü tarihi olan 08/01/1336 tarihi ile bu kararnamenin meriyetten kaldırıldığı 14/09/1338 tarihi arasında fiilen bu emlake vaz'iyed bulunmuş olup olmadığının, belirtilen tarihlere yakın bir tarihte, malın bulunduğu yerde yersel nüfus yazımı yapılmış ise yazımda adının yer alıp almadığının, nüfus idaresinden tahkiki; tahkik edilen kişinin, 6 Ağustos 1340 (1923) tarihinde malının başında bulunup bulunmadığını bilebilecek yaşta şahit olup olmadığı, özellikle taşınmaza komşu diğer taşınmaz malikleri veya varislerinin bilgisi olup olmadığı, iktisap iddiasında bulunan kişinin, taşınmazın kaçak veya yitik kişiden kaldığı yolunda ikrarı bulunup bulunmadığı konusunda, bu kişilerin, kimlik ve adres bilgileri ile ifadelerine yer verilen tutanaklarla tespiti; araştırmaya konu edilen kişinin, 6 Ağustos 1340 (1923) tarihinden önce firar, tegayyüp ettiği anlaşıldığı takdirde taşınmaz mallarına şimdiye kadar hiç el konulmamış olsa dahi her zaman el konulması mümkün olabileceğinden, el koyma ve tespit işleminin yapılmış olup olmadığının, bir kimsenin başka bir yere nakil edilmiş, kaçak veya yitik olduğunun idarece tespit edildiği ve vaziyet muamelesi (vaziyet kararı) gerçekleştirildiği takdirde, kendisinin veya ölmüş ise mirasçılarının idari yargı yoluna başvurarak bu kararın iptalini isteyip istemediklerinin, idari yargıdan karar alan ya da murisi ile tapu kaydındaki ismin aynı kişiye ait olup olmadığının, tapu kaydında yazılı isimde birinin yaşayıp yaşamadığının, ölmüş ise, mirasçıları olup olmadığının, mirasçısız ölüp ölmediğinin, taşınmazın, Ruslardan, Bulgarlardan, Yahudilerden, Süryanilerden, Türk uyruklu Rum Ortodokslardan kalıp kalmadığının araştırılması; taşınmaz tapusuz iken, 1972 yılında kabul edilen 1617 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanununun yürürlüğe girdiği tarihe kadar, taşınmaza usulüne göre el konulmamış olması dolayısıyla, olağanüstü zamanaşımı ile hükmen iktisap edilip edilmediğinin tahkiki; taşınmaza komşu taşınmazlara ilişkin tapu veya vergi kayıtlarının tesis ve varsa revizyon kayıtlarının temini ile bu kayıtların sınırlarında kaçak veya yitik kişi yeri olarak gösterilen yer olup olmadığının, komşu taşınmazların Hazine tarafından temlik olunup olunmadığının, yitik ve kaçak kişiden kalan yerin, Hazinece temlik edilmesi sonucu oluşan bir kaydın varlığı hâlinde, bu kaydın nizalı yeri, kaçak ve yitik kişi olarak okuyup okumadığının mahallinde tutanağa bağlanmak suretiyle araştırılması; taşınmazın kadastro tespitine esas alınan tapu kaydı mevcut ise, 1847 yılından, 1918 yılına kadar bu kayıtlar düzenli olarak Tapu ve Kadaastro Genel Müdürlüğünde mevcut olduğundan, eski Türkçe yazılı Tahrir Defterlerindeki bu kayıtların tercüme ettirilerek örneğinin gönderilmesinin, Tapu ve Kadaastro Genel Müdürlüğünden istenilmesi; Vergi kayıtlarının (özel idare kayıtları) yıpranmış olması sebebiyle çıkartılmadığının, il özel idare müdürlüğünce bildirilmesi hâlinde, bu kayıtların merkezde toplanarak düzeltilmesi ve ihyası Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğünce sağlandığından, bu konuda anılan Genel Müdürlükten yardım talep edilmesi; orman kadastrası kesinleşmiş ise, orman sınırlandırma harita ve tutanağındaki bilgilerden yararlanılması için, Orman İşletme Müdürlüğünden bu belgelerin istenilmesinin sağlanması; mahkeme önüne taşınacak ihtilafların halli için zaruridir.” Tuncay, O. K. (Müşavir Hazine Avukatı). “Emvali Metruke Kanunları”. **BAHUM (Maliye Bakanlığı Başhukuk Müşavirliği ve Muhakemat Genel Müdürlüğü) BÜLTEN**. Web: <http://www.bahum.gov.tr/bultenler/dokuman1/08.pdf> adresinden 05.07.2017'de alınmıştır.

⁶²⁴ “Nizalı taşınmazın komşusu olan 1193 parselin dayanağı tapu kaydının iki hududu metruke olarak görülmektedir. ... Bu itibarla niza konusu taşınmazın yitik ve kaçak kişilerden kalıp kalmadığını saptamak bakımından Tapulama Yasasının 53 ve 54. maddeleri gereğince etraflı bir araştırma ve soruşturma yapılması ve özellikle komşuların da dinlenilmesi suretiyle hiçbir kuşku ve duraksamayı davet etmeyecek salim bir sonuca varılması gerekir.” Yargıtay HGK, E. 1980/7-2, K. 1983/9, 19.01.1983. Web: <http://www.sinerjimevzuat.com.tr> adresinden 18.09.2017'de alınmıştır.

2.3.2.2.2. Emval-i gayrimenkule mülkiyetinin devlete intikal ettiği tarih

28 Mayıs 1928 tarihli 1331 sayılı Kanun m. 7’de⁶²⁵ ifade edildiği ve TBMM’nin 02.06.1929 tarihli ve 146 sayılı Tefsir Kararında vurgulandığı üzere, Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanun kapsamında emval-i metruke niteliğinde olan gayrimenkullerin, bir başka deyişle, Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen ve Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe girdiği tarihten önce kaçan, kaybolan, devamlı suretle yer değiştiren kişilerden kalan gayrimenkullerin mülkiyeti, hakkında vaz’ıyed işlemi yapıp yapılmamasına bakılmaksızın, **bu fiilî durumun gerçekleştiği anda kendiliğinden** Devlet’e geçmiştir. Söz konusu

“Hazine’ye ait ... vergi kaydının hangi nedenle Hazine adına oluşturulduğu ve Özel İdare kayıtlarında bu yerin metruk arazi olup olmadığına dair bilgi olup olmadığı sorulmamıştır. Öte yandan aynı köyde bulunan 733 sayılı parsel ile ilişkin ... vergi kaydına <metruke> sözcüğünün bulunduğu belirtilmiştir. Hâl böyle olunca sözü edilen yazı örneği de eklenerek Özel İdare Müdürlüğü’ne yazı yazılarak defter ve kayıtlarda arazinin metruk yerlerden olup olmadığı sorulmalı, metruk olduğuna dair bilgi bulunduğu takdirde bilirkişi ve tanık sözlerine değer verilemeyeceği ve bu tür yerlerin zilyetlikle kazanılmaya elverişli olamayacağı düşünülmelidir.” Yargıtay HGK, E. 1995/16-181, K. 1995/505, 03.05.1995. Web: <http://www.sinerjimevzuat.com.tr> adresinden 18.09.2017’de alınmıştır.

“Dava konusu taşınmazın kaçak ve yitik kişilerden kanunlar uyarınca devlete kalan yerlerden olduğu gerekçe gösterilerek hüküm kurulmuş ise de; yapılan araştırma, inceleme ve uygulama hüküm vermeye yeterli bulunmamaktadır. Tüm dosyalarda bilgisine başvurulmuş yerel bilirkişi ve tek tanık taşınmazın 1924 yılında göçmen olarak köye geldiklerinde ekili olduğunu, köyde kaçak ve yitik kişiler bulunduğunu, mübadele sırasında ekili olarak terk ettiklerini haber vermişlerdir. Yerel bilirkişi 1334 (1918), tanık ise, 1333 (1917) doğumlu olup 1924 yılında göçmen olarak geldiklerine 6-7 yaşlarında çocuklardır. Tüm köye ait taşınmazların kimlere ait olduğunu yaşları itibarıyla bilebilecek durumda değildir. Kaldı ki, bir kişinin kendisini ilgilendirmeyen hususlarda bu kadar ayrıntılı bilgi sahibi olması da düşünülemez. Taşınmazın bulunduğu yörede orman kadastrası yapıp kesinleştiği, mahkemece yapılan orman kadastrası uygulamasından anlaşılmaktadır. Orman kadastrası yapılırken düzenlenen tutanakta taşınmazın kime ait yer olduğu gösterilmiş olabilir. Mahkemece orman sınırlandırma harita ve tutanağındaki bu bilgilerden yararlanılmamıştır. **Taşınmazın bulunduğu köye göçmen olarak yurda dönen soydaşlarımızın yerleştirilmesi ve köyde bulunan kaçak ve yitik kişilerin köyü terk etmiş olmaları taşınmazın bulunduğu köyün tümünün kaçak ve yitik kişileri ait köy olduğu (yerleşim yeri) anlamına gelmez.** Şu hâlde göre, toplanan deliller hüküm vermeye yeterli değildir. O hâlde; yukarıda açıklandığı biçimde yeniden araştırma, inceleme ve uygulama yapılması, taşınmazın bulunduğu yöreye ait orman sınırlandırma harita ve tutanağı getirtilerek bu bilgilerden yararlanmak suretiyle ve daha yaşlı yerel bilirkişiler aracılığı ile taşınmazın kaçak ve yitik kişilerden kanunları uyarınca devlete kalan yerlerden olup olmadığı araştırılmalı, yapılan araştırma sonunda taşınmazların kaçak ve yitik kişilerden kalan yerlerden olduğu saptanamadığı takdirde davalı tarafın zilyetlik delilleri birlikte değerlendirilip sonucuna göre bir hüküm kurulmalıdır.” Yargıtay 7. HD, E. 1990/5318, K. 1990/4483, 11.04.1990. Web: <http://www.sinerjimevzuat.com.tr> adresinden 18.09.2017’de alınmıştır.

Tapu/vergi kaydında komşu taşınmazların kaçak veya yitik kişilerden kaldığının anlaşılması, o taşınmazın kaçak ve yitik kişilere ait olduğuna kesin delil teşkil oluşturmaz. Yargıtay 17. HD, E. 1993/2806, K. 1993/10293, 13.05.1993. Tuncay, O. K. (Müşavir Hazine Avukatı). “Emvali Metruke Kanunları”, s. 3.

⁶²⁵ “13 Eylül 1331 tarihli ve 15 Nisan 1339 tarihli kanunlara tevfiikan vaz’iyet edilmiş ve edilecek emval-i gayrimenkule gerek mübadillere tahsis ve tefviz edilmiş olsun gerek Hazine uhdesinde bulunsun hükmen tahakkuk edecek müstahiklerine iade edilmeyip ancak kıymet-i mukaddereleri, 15 Nisan 1341 tarihli Kanuna tevfiikan Hazine-i Maliyeden tesviye olunur.”

gayrimenkuller, hiçbir suretle “*hükmen tahakkuk edecek*” hak sahiplerine -Danıştay aksine bir karar verilmedikçe⁶²⁶- iade edilmeyecek, sadece kıymetleri kendilerine ödenecektir.

Anayasa Mahkemesi’nin 22.04.1963 tarihli kararında⁶²⁷ ifade ettiği ve doktrinin üzerinde ittifak ettiği⁶²⁸ görüşe göre, Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe girdiği 6 Ağustos 1340 (1924) tarihinden önce kaçak ve kayıp olanların gayrimenkullerinin mülkiyeti, doğrudan Vakıflar veya Maliye Hazinesi’ne intikal etmiştir. Anılan görüş mevzuatla uyumludur. Zira 333 sayılı Kanun ile değiştirilen Tasfiye Kanunu m. 1-2, bu Kanun’un uygulamasını gösteren 29.05.1339 tarihli ve 2455 sayılı Yönetmelik m. 3, 1331 sayılı Kanun m. 7, TBMM’nin 02.06.1929 tarih ve 146 sayılı Tefsir Kararında açık hükümler vardır. Mülkiyetin intikali için, mevzuatta ifade edilen vaz’ıyed işleminin yapılmış olması gerekmez; zira vaz’ıyed işlemi, nihai işleme giden işlemler zincirinin bir halkası değildir. Söz konusu gayrimenkuller, kanun gereği kendiliğinden Devlet Hazinesine intikal ettiğinden, buna ilişkin yapılan işlem kurucu (ihdasi) değil bildirici (ihzari) niteliktedir. Anayasa Mahkemesi, konu hakkındaki görüşünü şöyle ifade etmiştir:

“ ... gerek 13 Eylül 1331 tarihli geçici kanunun, gerekse 15 Nisan 1339 tarihli ve 333 sayılı kanun hükümlerinin koyduğu esas bu kanunlarda yazılı şekillerde firari ve mütegayyip bulunan veya başka yerlere naklolunan şahısların bu hâllerinin vuku bulduğu anda, taşınmaz mallarının, ilgisine göre Maliye veya Evkaf Hazinelerinin mülkiyetine **otomatik bir surette** geçmiş bulunacağı yolundadır.

⁶²⁶ 02.06.1929 tarih ve 146 sayılı Tefsir Kararı “... Kanunun yedinci maddesi ile 13 Eylül 1331 ve 15 Nisan 1339 tarihli kanunlara tevfikân vaz’ıyet olunan ve edilecek olan emval-i gayrimenkule **Hazine namına kaydedilmiş hükmünde olduğu** ve ashabının bunların ancak 1331 senesi iptidasındaki kıymet-i mukayyedeleri üzerinde hakları mahfuz tutulduğu cihetle bu emvalin bilahere ister muhtelif kanunlar mucibince tahsis, teffiz edilmiş, ister satılmış veya Hazine uhdesinde muhafaza edilmiş olsun **13 Eylül 1331 ve 15 Nisan 1339 tarihli kanunların tatbiki aleyhine Şura-yı Devletçe bir hüküm verilmedikçe**, ashabına aynen iadesine imkânı kanuni olmadığı gibi 28 Mayıs 1928 tarihli Kanunun gerek neşrinden evvel, gerek neşrinden sonra hükmen tahakkuk etmiş veya edecek müstahaklarına da aynen iadesine cevaz verilmeyerek, ancak esbabına veya hükmen tahakkuk eden veya edecek olan müstahaklarına bu emvalin 15 Nisan 1341 tarihli kanuna tevfikân 1331 senesi iptidasındaki kıymeti mukayyedelerinin verilmesi ve bunda da 15 Nisan 1341 tarih ve 622 sayılı Kanun ahkâmının nazar-ı itibara alınması maksuttur.”.

⁶²⁷ AYM, E. 1963/41, K. 1963/94, 22.04.1963.

⁶²⁸ Kardeş, S. “*Tehcir*” ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 22.

Bağcı, Ö. (2016). *Emval-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi*, Ankara: Yetkin Yayınları, s. 133.

Güner, H. *Ermenilerin Emval-i Metrukesi*, s. 311-316.

Başpınar, V. (2016). “Eşya Hukuku ve Yargı Kararları Açısından Emval-i Metruke”, s. 113-114.

Ünal, Ş. *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, s. 449.

Aytaş, G. *Ermeni Talepleri ve Türkiye’nin Hakları*, s. 21.

Bu yön 13 Eylül 1331 günlü geçici kanunun 1 inci ve değişik 2 nci maddelerinin açık ifadelerinden anlaşıldığı gibi, bilahare yürürlükten kaldırılmış bulunan 1331 sayılı kanunun 7 nci maddesinin yorumlanmasına dair olan 2/6/1929 tarih ve 146 sayılı kararda (...13 Eylül 1331 ve 15 Nisan 1339 tarihli kanunlara tevfik kanun vaziyet olunan ve edilecek olan emvali gayrimenkule hazine namına kaydedilmiş hükmünde olduğu ...) belirtilmek suretiyle kanun koyucu tarafından da açıkça ifade edilmiş ve bu kanunun uygulama şekillerini gösteren 29/5/1339 tarihli ve 2455 sayılı yönetmeliğin 3 üncü maddesinde de "15 Nisan 1339 tarihli kanunun 6 ncı maddesinde zikrolunan eşhastan metruk emvali gayrimenkule tarihi mezkûrdan itibaren Maliye ve Evkaf hazinelerinin uhdei tasarruflarına geçmiştir" denilmek suretiyle kanun hükümlerinin o tarihlerdeki anlayış tarzı da kesin bir surette ortaya konulmuş ve o zamandan beri de tatbikat bu yolda cereyan edegelmiştir.

Bu esasa göre, 6 Ağustos 1340 tarihinden önce fiilî bir surette yukarıda yazılı durumlara girmiş bulunan şahıslar hakkında yapılan ve bundan sonra da yapılacak olan muamele; bunların mallarının, bu durumlara düştükleri tarihte Hazine veya Vakıflar İdaresi uhdesine geçmiş olup olmadığının tesbiti için o tarihlerde firari veya mütegayyip veya ahar mahalle naklolunan kimselerden olup olmadıklarının tayini maksadıyla girişilen araştırmalarla, tesis olunan idarî işlemlerden ibarettir. Bu işlemlerin bir safhası olarak sık sık adı geçen (Vaziyet muamelesi) veya (Vaziyet kan) bu gibi gayrimenkullerin mülkiyetinin Maliyeye veya Vakıflar idaresine intikalini sağlayan hukuki ve kanunî bir unsur olmayıp, idarece bahis konusu şahsın firari, mütegayyip veya ahar mahalle nakledilen kimse olup olmadığının tesbiti için yapılan araştırmalar sonunda varılan neticeyi ve bu şahsa ait olup da kanun gereğince Hazine veya Vakıflar idaresine intikal etmiş bulunan gayrimenkullerin cins ve yerlerini topluca ifade ve vukuatı hülasa için, tutulan bir usul gereğince, yazılan bir yazıdan ibarettir. Yukarıda da belirtildiği üzere böyle bir usul tutulması idarece ihtiyar edilmemiş olsa veya bu usule rağmen dosyasında böyle bir yazı bulunmasa dahi kanunda belirtilen duruma düşen şahısların mallarının bu duruma düştükleri tarihte, Hazine veya Vakıflar İdaresine kanun gereğince geçmiş olduklarının kabul edilmesi zaruridir.

Binaenaleyh Lozan Antlaşmasının yürürlüğe girdiği 6 Ağustos 1340 tarihinden önce firari ve mütegayyip duruma giren mallarının mülkiyeti, bu duruma girdiği tarihten itibaren,

dosyasında o tarihte alınmış bir vaziyet kararı olsun, olmasın, ilgisine göre Maliye veya Evkaf uhdesine kanun uyarınca geçmiş bulunmaktadır.

Bu itibarla böyle bir şahsın, firari veya mütegayyip olup olmadığının tesbiti işine 6 Ağustos 1340 tarihinden evvel başlanmamış ve bu tarihten önce bir vaziyet kararı verilmemiş olması, esasen bu tarihten önce kanun gereğince ilgili hazine uhdesine geçmiş olan mallarının hukuki durumu üzerinde hiçbir etki yapamaz.

*Bu bakımdan 6 Ağustos 1340 tarihinden evvel başka yere nakledilmiş veya firar veya tegayyüp eylemiş bir kimsenin malı, bu tarihten evvel Hazineye veya Vakıflar idaresine bir kanunla geçmiş bulunduğundan, bu tarihten sonra bu durumun belirtilmesi maksadiyle yapılan işlemler, gayrimenkul mülkiyetinin bu idarelere geçirilmesini değil, vaktiyle tahakkuk etmiş bulunan intikal muamelesinin belirtilmesi amacını gütmektedir.*⁶²⁹

Anayasa Mahkemesi'ne göre, Tasfiye Kanunu m. 1-2 ve 333 sayılı Kanun m. 6, anılan gayrimenkullerin mülkiyetinin doğrudan devlete intikalini düzenler; ancak anılan kanun metinlerinden doğrudan intikal sonucunu çıkarmak mümkün değildir. Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen ve Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten önce kaçan, kaybolan, devamlı suretle yer değiştiren kişilerden kalan gayrimenkullerin mülkiyetinin, bu fiili durumun gerçekleştiği anda kendiliğinden Devlet'e intikalinin normatif dayanağı, 1331 sayılı Kanun m. 7 ve TBMM'nin 02.06.1929 tarihli ve 146 sayılı Tefsir Kararıdır.

2.3.3. Emval-i Gayrimenkule Mülkiyetinin Devlete İntikalinin Hukuki Niteliği ve İleri Sürülebilecek İddialar

2.3.3.1. Emval-i gayrimenkule mülkiyetinin devlete intikalinin hukuki niteliği

Emval-i gayrimenkulenin mülkiyetinin, emval-i metruke mevzuatında sayılan şartların gerçekleşmesiyle, niteliğine göre Hazine veya Vakıflar İdaresine intikalinin hukuki mahiyeti, Devlet'in hâkimiyet yetkisine dayanarak, tek taraflı tasarrufuyla, mülkiyet hakkına

⁶²⁹ AYM, E. 1963/41, K. 1963/94, 22.04.1963.

müdahalede bulunmasına imkân sağlayan kamulaştırma⁶³⁰, devletleştirme⁶³¹, elkoyma⁶³² ve müsadere⁶³³ gibi cezai yahut idari yolların hiçbirleriyle örtüşmez. Söz konusu intikal, mülkiyetin, kanun gereği aslen kazanılması niteliğinde, sui generis bir intikal türüdür ve TMK m. 705 anlamında tescilsiz aslen kazanma olarak değerlendirilebilir.

Gerçekleşen intikalin tapuya kaydının, yolsuz tescil sayılması da mümkün değildir. Zira yolsuz tescil, hukuki sebepten yoksun işlemleri ifade etmek için kullanılır. Medeni Kanun m. 1024/2'ye göre *“Bağlayıcı olmayan bir hukuki işleme dayanan veya hukuki sebepten yoksun bulunan tescil, yolsuzdur.”* Türk hukukunda tescil, sebebe bağlı bir hukuki işlem olarak düzenlendiğinden, tapu kütüğünde yapılan işlemlerin dayandığı bir hukuki sebebin bulunması gerekir; hiçbir hukuki sebebi bulunmayan veya mevcut hukuki sebebi geçerli olmayan tapu işlemleri yolsuzdur⁶³⁴. Emval-i gayrimenkuleye yönelik vaz'iyed ve tescil işlemleri ise sebebe bağlı işlemlerdir. Emval-i metruke mevzuatı, vaz'iyed işlemlerinin sebep unsurunu karşılamaktadır. 1331 sayılı Kanun m. 7'ye göre, Tasfiye Kanunu ve 333 sayılı Kanun kapsamındaki gayrimenkullerin mülkiyeti doğrudan Devlet'e intikal etmiştir. Dolayısıyla, 1331 sayılı Kanun, yürürlükten kalktıktan sonra da, Devlet'e intikal eden gayrimenkullerin tapuya kaydını sağlayan idari işlemlerin sebep unsurunu karşılamaya devam eder.

Taşınmaz mülkiyeti aslen ve devren; kural olarak tescille, istisnai hâllerde tescilsiz kazanılır⁶³⁵. Tescille devren kazanma⁶³⁶ *“bir kişiye ait mülkiyet hakkının, bu kişiden başka bir kişiye geçmesi”*⁶³⁷ şeklinde gerçekleşir. TMK m. 705'e göre *“Taşınmaz mülkiyetinin kazanılması, tescille olur.”* Tescilsiz aslen kazanma TMK m. 705'e göre şöyle gerçekleşir: *“Miras, mahkeme kararı, cebrî icra, işgal, kamulaştırma hâlleri ile **kanunda öngörülen***

⁶³⁰ Bkz. kamulaştırma kurumunu düzenleyen 1982 Anayasası'nın “Kamulaştırma” başlıklı 46. maddesi.

⁶³¹ Bkz. devletleştirme kurumunu düzenleyen 1982 Anayasası'nın “Devletleştirme ve özelleştirme” başlıklı 47. maddesi.

⁶³² Bkz. elkoyma kurumunu düzenleyen 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu'nun “Eşya veya kazancın muhafaza altına alınması ve bunlara elkonulması” başlıklı 123. maddesi.

⁶³³ Bk. müsadere kurumunu düzenleyen 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun “Eşya müsadere” başlıklı 54. ve “Kazanç müsadere” başlıklı 55. maddesi.

⁶³⁴ Yılmaz, Z. (2011). *Tapu İptali ve Tescil: Düzeltme Davaları*. (İkinci Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 7-8.

⁶³⁵ Eren, F. *Mülkiyet Hukuku*, s. 202.

⁶³⁶ **TMK Madde 706-** *Taşınmaz mülkiyetinin devrini amaçlayan sözleşmelerin geçerli olması, resmî şekilde düzenlenmiş bulunmalarına bağlıdır. Ölüme bağlı tasarruflar ve mal rejimi sözleşmeleri, kendilerine özgü şekillere tâbidir.*

⁶³⁷ Eren, F. *Mülkiyet Hukuku*, s. 202.

diğer hâllerde, mülkiyet tescilden önce kazanılır. Ancak, bu hâllerde malikin tasarruf işlemleri yapabilmesi, mülkiyetin tapu kütüğüne tescil edilmiş olmasına bağlıdır.” Emval-i metruke mevzuatı gereği, gayrimenkul mülkiyetinin Devlete intikali, TMK m. 705’te geçen “*kanunda öngörülen diğer hâllerde*” tescilden önce aslen kazanmaya bir örnektir.

2.3.3.2. Hak arama yolları ve muhtemel sonuçları

Ermeni emval-i gayrimenkulesine yönelik yapılacak bir vaz’iyed işleminin hukuka aykırı olduğu iddiası hâlinde, tüketilmesi gereken hukuki yollar vardır; bu kapsamda önce idari yargıda idari işlemin iptalini sağlamak, ardından adli yargıda aynen iade veya tazminat talebinde bulunmak gerekir. Bir başka deyişle, ilgilinin adli yargı makamları önünde ileri süreceği aynen iade veya tazminat talebinin dinlenebilmesi için, önce, idarenin vaz’iyed veya tescil işlemlerinin idari yargı tarafından iptal edilmesi gerekir⁶³⁸.

İptal davası kapsamında tespit edilecek husus, ilgili işlemin yetki, şekil, sebep, konu ve maksat yönleriyle hukuka uygun olup olmadığıdır. Bu doğrultuda görevli ve yetkili idari yargı mahkemesi, mevzuatta işaret edilen şartların -gayrimenkul sahibinin Lozan Antlaşması’nın yürürlüğünden önce sevk edilen, sürekli yer değiştiren, kaçak ve kayıp kişilerden olması- gerçekleşip gerçekleşmediğini inceleyecektir.

Davaya bakan mahkemenin, Osmanlı toprak rejimini de göz önünde bulundurması gerekir. Osmanlı Devleti’nde, mülkiyeti Devlete ait mirî arazinin, emval-i metruke mevzuatı kapsamında bulunmadığının altı çizilmelidir. Osmanlı toprak rejimi beş ayrı kategoriye ayrılmıştır. Özel mülkiyete tabi olan, üzerinde serbestçe tasarruf edilebilen mülk topraklar dört ayrı kategoriye ayrılır: Öşür topraklar, köy ve kasaba sınırlarındaki topraklar, haraç topraklar, satılarak mir’i topraktan ayrılıp temlik edilen topraklar. Mirî arazi ise, çıplak mülkiyeti (rakabe) devlete ait olan, tasarruf hakkı bedel karşılığı süresiz olarak üçüncü kişilere geçen topraktır. Bu türden toprakların mülkiyeti devletindir⁶³⁹. Kişilerin sadece kullanma hakkı olduğundan, emval-i metruke mevzuatında öngörülen gayrimenkuller kapsamında değildir. Ayrıca bu dönemde, toprak üzerinde özel mülkiyetin yaygın olmadığı,

⁶³⁸ Bağcı, Ö. *Emval-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi*, s. 179.

⁶³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cin, H., Akyılmaz, G. (2017). *Türk Hukuk Tarihi*. (Dokuzuncu Baskı). Konya: Sayram Yayınları, s. 493-539. Doğan, İ. (2016). “Kurtuluş Savaşı Sonrası Düşmanla İşbirliği Yaptığı İçin Türkiye’den Ayrılmak Zorunda Kalan Ermenilerin Mülkiyet Haklarının Günümüzdeki Durumu Hakkında Bir Değerlendirme”. Doğan, İ. (Editör). *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları*. Ankara: Astana Yayınları, s. 145-158.

genel olarak mülkiyetin devlete ait olduğu vurgulanmalıdır⁶⁴⁰. Mecelle'de arazi hukukuna dair düzenlemelerin yer almaması⁶⁴¹ ve 1858 tarihli Arazi Kanunu'nda özel mülkiyete konu olabilen arazi-i memluke adı verilen gayrimenkul mülkiyetinden ziyade, arazi-i mîriye adı verilen devlete ait arazi hakkında düzenlemelerin yer alması da bu anlamda tesdüfi değildir. Bu dönemde özel mülkiyet rejimi, yazılı hukuk kurallarına değil, dinî kaynaklardan çıkarılan fıkıh esaslarına tabidir⁶⁴². Nihayetinde bu alan, emval-i metruke mevzuatının düzenleme alanı içindedir.

Vaz'ıyed işleminin hukuka aykırı bulunarak iptal edilmesi hâlinde, aynen iade veya tazminat talepleri gündeme gelecektir. Ancak, mevzuatta yer alan şartlara aykırı olarak usulüne aykırı vaz'ıyed edilen taşınmazlar, bazı durumlarda kanun gereği iade edilemez⁶⁴³. TKM m. 1023'e göre *"Tapu kütüğündeki tescile iyiniyetle dayanarak mülkiyet veya bir başka aynî hak kazanan üçüncü kişinin bu kazanımı korunur."* Tapu siciline güven esastır. Tapu Sicilinde aleniyet, TMK m. 1020, 09.10.2003 tarih ve 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu m. 4 ve 5 ve 1136 sayılı Avukatlık Kanunu m. 2 çerçevesinde düzenlenmiştir⁶⁴⁴. Tapu siciline güven ve/veya zamanaşımı sebepleriyle iyi niyetli üçüncü kişilerin aynı hak kazandığı durumlarda, taşınmazların iadesi mümkün olmayacaktır.

Bu durumda, devletin tapu kayıtlarını tutmakta kusursuz sorumluluğu esasına dayanarak TMK m. 1007 kapsamında tazminat talepleri gündeme gelebilecektir. Devlet, TMK m. 1007 uyarınca, tapu sicilinin yanlış tutulmasından doğan zarardan kusursuz sorumludur; sorumluluk için tapu sicilinin tutulması aşamasında hukuka aykırı bir idari işlemin yapılmış olması gerekir. Emval-i metruke mevzuatına aykırı olarak bir taşınmaz mülkiyetinin Hazineye geçmesi hâlinde, işlemin iptal edilmesi, aynen iade talebinin kabulü ve dava masrafları başta olmak üzere yapılan masrafların TMK m. 1007 çerçevesinde karşılanması gerekir⁶⁴⁵. Taşınmaz mülkiyetinin üçüncü kişilere geçmesi yahut bu kişilerin

⁶⁴⁰ Güner, H. *Ermenilerin Emval-i Metrukesi*, s. 426.

⁶⁴¹ Şimşirgil, A., Ekinci, E. B. *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, s. 55.

⁶⁴² Bilge, N. *Hukuk Başlangıcı: Hukukun Temel Kavramları ve Kurumları*, s. 90-91.

⁶⁴³ Başpınar, V. "Eşya Hukuku ve Yargı Kararları Açısından Emval-i Metruke", s. 95-98.

⁶⁴⁴ Bağcı, Ö. *Emval-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi*, s. 181.

⁶⁴⁵ Bağcı, Ö. *Emval-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi*, s. 191.

TMK m. 1023 çerçevesinde aynı hak kazanması hâlinde, yine TMK m. 1007 uyarınca “zarar”ın varlığı ve miktarı tespit edilerek ödenecektir.

Bu durumda da taleplerin zamanaşımına uğrayıp uğramadığının incelenmesi gerekir. TMK m. 1007 anlamında sorumluluğun söz konusu olması hâlinde, tazminat talebinin zamanaşımına uğrayıp uğramadığı incelenmelidir. TBK m. 72’de düzenlenen genel haksız fiil zamanaşımı süresine göre, tazminat talebi, zarar görenin, zararı ve tazminat yükümlüsünü öğrenmesinden itibaren iki yıl ve her hâlde fiilin işlendiği tarihten başlayarak on yıl geçmesiyle zamanaşımına uğrar⁶⁴⁶. On yıllık zamanaşımı süresi, zararı doğuran fiilin gerçekleştiği tarih itibarıyla hesaplanacaktır. Ancak zararın, tapu sicilinde hukuka aykırı şekilde yapılan işlemlerden doğması hâlinde, hiç kimseye tapu sicilinde kayıtlı hakkını sürekli kontrol etme yükümlülüğü yüklenemeyeceğinden⁶⁴⁷; süre, zararın kesin olarak öğrenildiği tarihten itibaren başlayacaktır⁶⁴⁸. Öyleyse, mevcut bir davada hâkim, davacıların zararı kesin olarak öğrenebileceği tarihi, zamanaşımı sürecinin başlangıcı olarak belirleyecek; aksinin kabulünü haklı kılan deliller mevcut değilse, örneğin iptal davasının açılış tarihi itibarıyla zamanaşımını işletebilecektir⁶⁴⁹.

Sevk edilen, sürekli yer değiştiren, kaçak ve kayıp kişilerden kalan emval-i gayrimenkulenin mülkiyeti devlete intikal ettiğinden, tapulu ve tapusuz olmalarına bakılmaksızın, olağanüstü zamanaşımı yoluyla iktisap edilemeyeceği de not edilmelidir. Özel mülkiyete tabi taşınmazların olağanüstü zamanaşımı yoluyla kazanılmasını düzenleyen TMK m. 713’e göre “*Tapu kütüğünde kayıtlı olmayan bir taşınmazı davasız ve aralıksız olarak yirmi yıl süreyle ve malik sıfatıyla zilyetliğinde bulunduran kişi, o taşınmazın tamamı, bir parçası veya bir payı üzerindeki mülkiyet hakkının tapu kütüğüne tesciline karar verilmesini isteyebilir. Aynı koşullar altında, maliki tapu kütüğünden anlaşılamayan veya yirmi yıl önce (...)*⁶⁵⁰ hakkında gaiplik kararı verilmiş bir kimse adına kayıtlı bulunan taşınmazın tamamının veya bölünmesinde sakınca olmayan bir parçasının zilyedi de, o taşınmazın tamamı, bir parçası veya bir payı üzerindeki mülkiyet hakkının tapu kütüğüne

⁶⁴⁶ Bağcı, Ö. *Emval-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi*, s. 193.

⁶⁴⁷ Sirmen, L. (1975). *Tapu Sicilinin Tutulmasından Doğan Zararlardan Devletin Sorumluluğu*. Ankara: Sevinç Matbaası, s. 104.

⁶⁴⁸ Sarıaslan, D. (2017). “Tapu Sicilinin Tutulmasından Doğan Zararlardan Devletin Sorumluluğu”. *TBB Dergisi*, 133, s. 418.

⁶⁴⁹ Bağcı, Ö. *Emval-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi*, s. 193.

⁶⁵⁰ Bu fıkra yer alan “... ölmüş ya da ...” kelimeleri Anayasa Mahkemesi’nin 17.03.2011 tarihli ve E. 2009/58, K. 2011/52 sayılı kararıyla iptal edilmiştir.

tesciline karar verilmesini isteyebilir. Tescil davası, Hazineye ve ilgili kamu tüzel kişilerine veya varsa tapuda malik gözüken kişinin mirasçılara karşı açılır. ... Özel kanun hükümleri saklıdır.”. Kanun gereği Devlet’e kalan gayrimenkullerin olağanüstü zamanaşımı yoluyla kazanılması mümkün değildir⁶⁵¹. Emval-i metruke kapsamındaki bir taşınmazın mülkiyeti de kanun gereği Devlet’e intikal etmiştir. Eren’e göre “*Kanunlar uyarınca Devlete kalan taşınmazların da olağanüstü zamanaşımıyla kazanılması mümkün değildir. Bunlar arasında firari (kaçak) ve mütegayyip (yitik) kişilerden kalan taşınmazlar (emval-i metruke) ... yer almaktadır.*”⁶⁵² Zira Kadastro Kanunu m. 18’e göre “*Orta malları, hizmet malları, ormanlar ve Devletin hüküm ve tasarrufu altında olup da bir kamu hizmetine tahsis edilen yerler ile kanunları uyarınca Devlete kalan taşınmaz mallar, tapuda kayıtlı olsun olmasın kazandırıcı zamanaşımı yolu ile iktisap edilemez.*”.

Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, ilgili kararında, emval-i metruke mevzuatı kapsamında mülkiyeti Devlet’e intikal eden gayrimenkullerin olağanüstü zamanaşımı yoluyla kazanılamayacağını belirtmiş⁶⁵³ ve şöyle demiştir: “*Devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunan yerler ile Kanunlar uyarınca Devlete kalan gayrimenkuller -Tapuda kayıtlı olsun veya olmasın- kazandırıcı zamanaşımı yoluyla iktisab edilemez. Olayda, dava konusu taşınmazın "mütegayyip eşhas"tan kaldığı anlaşılmaktadır. O hâlde ... kamu düzenini ilgilendirmesi nedeni ile, re'sen gözönünde tutulması zorunlu olan yukarıdaki kanuni esaslar uyarınca karar verilmek gerekir ...*”⁶⁵⁴. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu’nun bir başka kararı şöyledir: “*Nizalı taşınmazın ... tapu kaydının iki hududu metruke olarak görülmektedir. Metruke sözcüğü (yitik ve kaçak) kişilerden Devlete kalan arazi anlamına gelir. ... bu tür taşınmazların kazandırıcı zamanaşımı zilyedliği ile mülk edinilmesi olanaksız bulunmaktadır. Bu itibarla niza konusu taşınmazın yitik ve kaçak kişilerden kalıp kalmadığını saptamak bakımından ... etraflı bir araştırma ve soruşturma yapılması ve özellikle komşuların da dinlenilmesi suretiyle hiçbir kuşku ve duraksamayı davet etmeyecek salim bir sonuca varılması gerekir.*”⁶⁵⁵.

⁶⁵¹ Başpınar, V. “Eşya Hukuku ve Yargı Kararları Açısından Emval-i Metruke”, s. 109.

⁶⁵² Eren, F. *Mülkiyet Hukuku*, s. 285.

⁶⁵³ Ünal, Ş. *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, s. 450.

⁶⁵⁴ Yargıtay HGK, E. 1971/8-389, K. 1974/1032, 02.10.1974. Web: <https://www.sinerjimevzuat.com.tr> adresinden 01.12.2017’de alınmıştır.

⁶⁵⁵ Yargıtay HGK, E. 1980/7-2, K. 1983/9, 19.01.1983. Web: <http://www.sinerjimevzuat.com.tr> adresinden 18.09.2017’de alınmıştır.

Uygulamada, sahipleri kayıp, kaçak, sürekli yer değiştirmiş ve sevk edilmiş kimselerden olmamasına rağmen, emval-i gayrimenkuleden sayılarak hakkında vaz'iyed işlemi yapılan gayrimenkuller olduğu görülür. Hak arama sürecindeki yapılan usuli hatalar ve dava açma sürelerinin kaçırılması sebebiyle bu gayrimenkullerin sahiplerine iade edilmediği vakıaların varlığı dikkat çekicidir⁶⁵⁶. Hak arama sürecinde yapılan hatalar

⁶⁵⁶ Bu yöndeki bir vakıa Danıştay kararına şöyle yansımıştır: “Davacıların murislerine ait taşınmaz, davalı idarece davacıların murislerinin firari ve mütegayyip kişilerden olduklarından bahisle emvali metruke mevzuatına göre 1954 yılında elkonulmuş; bu elkoyma işlemi, Danıştay Altıncı Dairesinin 21.6.1955 tarihli kararıyla, işlemin eksik incelemeye dayalı olduğu belirtilerek, idare tarafından yeniden yapılacak inceleme sonucuna göre işlem tesis edilmek üzere iptal edilmiştir.

Danıştay Altıncı Dairesinin bu kararından sonra davalı idare, tekrar davacıların murislerine ait taşınmaz el koyma kararı almış, alınan karar doğrultusunda söz konusu taşınmaz 10.1.1958 tarihinde Hazine adına tescil edilmiştir. Bu arada ... Asliye Hukuk Mahkemesi, 18.12.1972 tarihli kararıyla nüfus kayıt iptali davası sonunda murislerinin firari ve mütegayyip kişilerden olmadığını saptamış ... murislerinin firari ve mütegayyip kişilerden olmadığını saptandığını ileri sürüp, elkoyma işleminin kaldırılması istemiyle 14.8.1973 tarihinde davalı idareye başvurmuşlar; başvurularının reddi nedeniyle de ret işleminin iptali istemiyle, 1954 yılında aldıkları veraset ilamını da ibraz edip, dava açmışlardır. Ancak bu dava, Danıştay Sekizinci Dairenin 10.2.1975 tarihli kararıyla süre aşımı yönünden reddedilmiştir.

Daha sonra davacılar murislerine ait söz konusu taşınmazın Hazine adına yapılan tapu kaydının iptali istemiyle 1984 yılında dava açılmışlar; bu dava da, Asliye Hukuk Mahkemesinin 20.12.1984 tarihli kararıyla reddedilmiştir. 8. Asliye Hukuk Mahkemesi, tapu iptali davasını reddederken verdiği kararda, 6. Asliye Hukuk Mahkemesinde görülen nüfus kayıt iptali davası sonucunda davacıların murislerinin kaçak kişilerden olmadığını saptandığını, bu nedenle davacıların murislerine ait taşınmazın Hazine adına tescilinin hatalı olduğunu, ancak elkoyma kararı iptal edilmediği sürece bu karara göre tesis edilen tapu kaydının iptal edilemeyeceğini, elkoyma kararının iptali istemiyle açılan davanın da Danıştay Sekizinci Dairece süre aşımı yönünden reddedildiğini, bu hâliyle tapu iptali ve tescil davasının kabulünün mümkün olmadığını belirtmiştir. Davacılar, 8. Asliye Hukuk mahkemesinin anılan kararıyla murislerinin firari ve mütegayyip kişilerden almadıklarının saptandığını ileri sürerek ve 6. Asliye Hukuk Mahkemesinin nüfus kayıt iptali davasının reddine ilişkin kararı ile 1954 yılında aldıkları veraset ilamını dayanak göstermek suretiyle 17.9.1985 tarihinde yine davalı Bakanlığa başvurup, murisleri adına tapuya kayıtlı iken emvali metruke mevzuatına göre elkonulan taşınmazın Hazine adına tesciline ilişkin kararın kaldırılması, taşınmazın sulhen tashih suretiyle adlarına tescil edilmesi isteminde bulunmuşlar, davalı idare 27.11.1985 tarihli işlemle bu başvuruyu reddetmiştir. Davacılar tarafından açılan dava sonunda ise, İstanbul 1 No.lu İdare Mahkemesi, anılan ret işlemini hukuka aykırı bularak iptal etmiştir. Davalı Bakanlık, İdare Mahkemesinin iptal kararının temyizen incelenip bozulmasını istemektedir.

2577 sayılı Yasanın 11.maddesinde de, ilgililer tarafından idari dava açılmadan önce idari işlemlerin kaldırılması, geri alınması, değiştirilmesi veya yeni bir işlem yapılmasının üst makamdan, üst makam yoksa işlemi yapmış olan makamdan idari dava açma süresi içinde istenebileceği, bu başvurunun işlemeye başlamış olan dava açma süresini durduracağı, altmış gün içinde cevap verilmezse isteğin reddedilmiş sayılacağı, isteğin reddedilmesi veya reddedilmiş sayılması hâlinde dava açma süresinin yeniden işlemeye başlayacağı ve başvurma tarihine kadar geçmiş süresinin de hesaba katılacağı kuralı yer almıştır.

Davacılar, murislerinin firari ve mütegayyip olmadıklarının yargı kararlarıyla belirlendiğinden bahisle, Hazine adına yapılan el koyma ve tescil işleminin düzeltilmesi istemlerinin reddi üzerine, davalı Bakanlıkça tesis edilen ret işlemini dava konusu etmektedirler. Davacıların dayanak gösterdikleri 1. Asliye Hukuk Mahkemesinden alınan veraset ilamı, 6. Asliye Hukuk Mahkemesinin nüfus kayıt iptali davasının reddine ilişkin kararı ve 8 No.lu Asliye Hukuk Mahkemesinin tapu iptali davasının reddi yolundaki kararı, davacıların murislerine ait taşınmaz hakkında davalı idarece yapılan elkoyma ve tescil işlemini ortadan kaldırmamakta; davalı idareye aynı konuda yeni bir işlem tesis etme zorunluluğunu getirmemektedir. Dolayısıyla davacıların idareye yapmış oldukları 17.9.1985 tarihli başvuruyu, yargı kararının uygulanmasıyla ilgili bir işlem yapılması isteği olarak nitelendirmeye olanak görülmemektedir. Daha önce tesis edilmiş elkoyma ve tescil işleminin düzeltilmesi istemiyle idareye yapılan başvurunun reddi üzerine açılan bu davada, dava açma süresinin 2577 sayılı Yasanın 11. maddesine göre hesaplanması zorunlu bulunmaktadır.

sebebiyle yargı yoluyla hakkın iade edilemediği / hukuka aykırı yapılan vaz'iyet işleminin iptal edilemediği bu gibi durumlarda, ***hukuk devletinin bir gereği olarak***, idarenin, hukuka aykırı işlemini *geri alması* gerekmektedir. Zira kişiye külfet yükleyen hukuka aykırı idari işlemler, yetki ve usulde paralellik ilkesi çerçevesinde, süre şartına bağlı olmaksızın, her zaman geri alınabilmeli ve ilgilinin kusuru yok ise oluşan zarar idarece tazmin edilmelidir⁶⁵⁷.

2.4. Emval-i Metruke Mevzuatı ve Uygulamalarının Hukuka Uygunluğu: Kanun Devleti-Hukuk Devleti, Mülkiyet ve Miras Hakkı Perspektiflerinden Emval-i Metruke Tasfiyesinin İncelenmesi

Emval-i metruke mevzuatından, henüz ilga edilmemiş Tasfiye Kanunu'nun 1, 3, 5, 6, 10 ve 11. maddeleri, Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen kişilerden geride kalan nakitler, mevduatlar, taşınır, alacaklar ve borçların devlet eliyle tasfiyesini düzenlemektedir. Buna göre sevk edilen kişilerden kalan taşınır satılacak, elde edilecek meblağ, nakit ve mevduata eklenecek, varsa alacaklar tahsil edilecek ve borçlar düşülecek; kalan bakiye mirasçılara verilecek⁶⁵⁸, mirasçı bulunmaması hâlinde TMK m. 501⁶⁵⁹ uyarınca Devlete geçecektir. Söz konusu maddeler sadece menkul, alacak ve borçların hukuki akıbetini düzenler.

Yukarıda belirtildiği gibi davacıların, 1958 yılında tesis edilen elkoyma ve tescil işleminin kaldırılması istemlerinin reddine ilişkin işlemin iptali istemiyle açtıkları dava, Danıştay Sekizinci Dairece 1975 yılında süre aşımı yönünden reddedilmiştir. Anılan Danıştay kararıyla dava açma süresinin geçmiş olduğu saptandıktan sonra, yine 1958 yılında tesis edilen elkoyma ve tescil işleminin kaldırılması istemiyle yaptıkları 17.9.1985 tarihli başvurunun ve bu başvurunun reddine ilişkin işlemin, 2577 sayılı Yasanın 11. maddesi hükmü karşısında davacılar yeni bir dava açma süresi sağlamayacağı açık bulunmaktadır.

Süre aşımı nedeniyle esasını inceleme olanağı bulunmayan davanın kabulü yolunda İdare Mahkemesince verilen temyizden incelenen kararda hukuki isabet görülmemektedir.

Açıklanan nedenlerle davalı idarenin 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Yasasının 49.maddesine uygun bulunan temyiz isteminin kabulüne ve İdare Mahkemesi kararının bozulmasına, aynı yasanın aynı maddesine göre işin esasına girilerek süre aşımı nedeniyle inceleme olanağı bulunmayan davanın süre yönünden reddine karar verildi."

Danıştay 10. Dairesi, E. 1988/ 1459, K. 1988 / 1553, 10.10.1988. Web: <http://www.sinerjimevzuat.com.tr> adresinden 18.09.2017'de alınmıştır.

⁶⁵⁷ Akyılmaz, B., Sezginer, M., Kaya, C. ***Türk İdare Hukuku***, s. 452, 468.

⁶⁵⁸ **Madde 1-** 14 Mayıs 1331 tarihli Kanun hükmü gereğince başka mahallere nakledilen gerçek ve tüzel kişilerin terk etmiş oldukları malları, alacakları ve borçları, bu husus için oluşturulacak komisyonların, her kişi için ayrı ayrı düzenleyecekleri mazbatalar üzerine, mahkemelerce tasfiye edilir."

Madde 3- Bahsi geçen kişilerin nakitleri, terk edilmiş taşınır malları, mevduatı ve alacakları, birinci maddede belirtilen komisyon başkanı veya vekili tarafından toplanır, geri alınır, tahsil edilir, dava edilir ve terk edilmiş mallardan dava konusu edilmeyenler, artırma yoluyla satılır, elde edilen tutar sahipleri adına emaneten mal sandıklarına yatırılır.

⁶⁵⁹ **TMK m. 501-** Mirasçı bırakmaksızın ölen kimsenin mirası Devlete geçer.

Emval-i gayrimenkule mülkiyetinin doğrudan devlete intikalini düzenleyen mevzuat yürürlükte değildir; dolayısıyla anayasal denetime konu olabilmesi mümkün değildir. Ancak yürürlükten kaldırılmış olsa bile söz konusu mevzuat gereğince, emval-i gayrimenkulenin mülkiyeti, sahipleri Lozan Antlaşması'ndan önce sevk edildiği, yer değiştirdiği, kayıp ve kaçak duruma düştüğü an itibarıyla doğrudan devlete intikal etmiştir.

Hukuk devleti, mülkiyet hakkı ve miras haklarına müdahale niteliğindeki emval-i metruke tasfiyesine yönelik düzenleme ve uygulamaların, önce kabul edildiği dönemin hukuk düzeniyle ve ardından günümüzün temel hak ve hürriyetler ve hukuk devleti anlayışıyla uyumu değerlendirilecektir.

2.4.1. Tasfiye Kanunu Kapsamında Yapılan Emval-i Metruke Tasfiyesinin Kanun-ı Esasi Dönemindeki Hukuk Anlayışına Uygunluğu

Kanun-ı Esasi döneminde kabul edilmiş bir muvakkat kanun olan Tasfiye Kanunu'nun, yetki-şekil-sebep-konu ve maksat yönleriyle hukuka uygunluğu hakkında yapılacak incelemede, öncelikle, Tasfiye Kanunu'nun kabul edildiği (26 Eylül 1915) tarihte Osmanlı Devleti'ni hukuk devleti prensipleriyle bağlayan ulusal ve uluslararası bir hukuk normunun bulunmadığı, bu dönemde dünyada da hukuk devleti anlayışının yerleşmediği vurgulanmalıdır. Dolayısıyla yapılacak inceleme, Tasfiye Kanunu düzenleme ve uygulamalarının kanun devletiyle ve normlar hiyerarşisi çerçevesinde Kanun-ı Esasi'yle uyumlu olup olmadığı yönleriyle sınırlı tutulacaktır.

Tasfiye Kanunu'nun kabul edildiği dönemde, anayasanın üstünlüğü ilkesi kabul edilmiş, ancak anayasal yargı sistemi kabul edilmemiştir. Bir başka deyişle, Kanun-ı Esasi m. 115'te⁶⁶⁰, Anayasa'nın üstünlüğü ve bağlayıcılığına, normlar hiyerarşisindeki yerine işaret edilmiş; m. 116'da⁶⁶¹ kanunlara göre daha zor değiştirme şartları getirilerek katı anayasa sistemi benimsenmiş; ancak anayasal yargı kolu öngörülmediği gibi, genel

⁶⁶⁰ **Madde 115-** Kanunu Esasinin bir maddesi bile hiçbir sebep ve bahane ile tatil veya icradın iskat edilemez.

⁶⁶¹ **Madde 116 -** Kanuna Esasinin mevaddı mündericesinden bazılarının icabı hâlde ve vakte göre tagyir ve tadiline lüzumu sahih ve kat'i göründüğü hâlde zikri ati şerait ile tadili caiz olabilir. Şöyle ki Heyeti Vükelâ veya Heyeti Âyan veya Heyeti Mebusan tarafından işbu tadile dair bir teklif vuku bulduğu hâlde evvelâ Meclisi Mebusanda azayı mürettebenin **sülûsan ekseriyetile** kabul olunur ve kabul Meclisi Âyanın kezalik sülûsan ekseriyetile tasdik edildikten sonra iradei seniye dahi o merkezde sudur eder ise tadilâtı meşruha düsturülâmel olur ve Kanunu Esasinin tadili teklif olunan bir maddesi bervecchi meşruh müzakeratı lazimesinin icrasile iradei seniyesinin suduruna kadar hüküm ve kuvvetini kaip etmeksizin meriyülicra tutulur.

mahkemelere kanunların anayasaya uygunluğunu denetleme yetkisi verilmemiş, uygulamada da genel mahkemeler, anayasal denetim yapma yoluna gitmemiştir⁶⁶².

Anayasa yargısının var olduğu bir sistemde, anayasanın üstünlüğü ilkesi, önce yasama organına ve ardından anayasaya uygunluk denetimi yapmakla görevli organa hitap ederken; anayasa yargısının bulunmadığı Kanun-ı Esasi sisteminde anayasanın üstünlüğü ilkesi sadece yasama organına hitap etmektedir⁶⁶³. Kanun-ı Esasi, yasama organına, anayasaya aykırı kanun yapmama yükümlülüğü yüklemiştir. Ancak anayasaya aykırılık kararı vermekle görevli bir yargı organı bulunmadığından, anayasaya aykırı kanunlar hiçbir zaman iptal edilemeyerek ve anayasaya uygun varsayılarak uygulanmaya devam edilmiştir. Anayasaya aykırı kanunların iptal edilebilmesini sağlayan ve bu sayede yasama organını anayasal sınırlar içinde kanun yapmaya sevk eden zorlayıcı bir sistem bulunmasa da üst norm niteliğindeki Kanun-ı Esasi, kanunlar üzerinde bağlayıcı ve üstün olduğundan, Tasfiye Kanunu'nun Kanun-ı Esasi'ye uygun olması gerekir. Tasfiye Kanunu'nun konu yönünden Kanun-ı Esasi'ye uygunluğu çerçevesinde, mülkiyet hakkının, miras hakkının, kanun devleti prensibinin ihlal edip etmediği değerlendirilecektir.

Miras hakkı bakımından yapılacak değerlendirmede, öncelikle Kanun-ı Esasi'de miras hakkının düzenlenmediği vurgulanmalıdır. Bu dönemde yürürlükte olan Mecelle⁶⁶⁴, de miras hukukuna ilişkin hükümler bulunmaz. Müslüman ve Müslüman olmayan (zimmîler) ayrımı yapılmaksızın tüm Osmanlı tebaa için cârî düzenlemeler içeren Mecelle, daha ziyade nizamiye mahkemelerinde uygulanmak üzere hazırlandığından, şer'iyye mahkemelerinin görev alanına giren ahval-i şahsiyye (personal status) denilen şahıs, aile ve miras hukukuna dair konuları düzenlememiştir. Ahval-i şahsiyye alanına giren konular bakımından herkes kendi cemaat hukukuna ve ruhanî mahkemelerine⁶⁶⁵ tabidir. Bir başka deyişle, gayrimüslimler, kendi ruhani teşkilatlarına bağlı olarak çalışan cemaat mahkemelerine; Müslümanlar ise şer'iyye mahkemelerine tabidir⁶⁶⁶. Bu dönemde evlenme, boşanma,

⁶⁶² Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 864.

Anılan dönemde anayasa yargısının bulunmaması son derece normaldir. Dünyada anayasa mahkemelerinin kuruluşu yirminci yüzyılın ilk çeyreğine rastlar. İlk anayasa mahkemesi 1920 yılında Avusturya'da kurulmuştur. Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 865.

⁶⁶³ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 59-61.

⁶⁶⁴ Mecelle *şer-i şerife* yani İslam kuralları ve daha özelde Hanefi mezhebi görüşleri doğrultusunda hazırlanmıştır. Bilge, N. *Hukuk Başlangıcı: Hukukun Temel Kavramları ve Kurumları*, s. 89-90.

⁶⁶⁵ Şimşirgil, A., Ekinci, E. B. *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, s. 55.

⁶⁶⁶ Fendoğlu, H. T. *Anayasa Hukuku*, s. 245-246.

vesayet, miras hukuku alanlarındaki konular, her millet için kendi dinî kurallarının uygulandığı dağınık bir düzene tabiyken, ancak 1926 tarihli Medeni Kanun ile derli toplu bir mevzuata kavuşmuştur. Sonuç olarak Kanun-ı Esasi’de miras hakkına yer verilmediğinden, Tasfiye Kanunu doğrultusunda yapılan müdahalenin miras hakkı yönünden Kanun-ı Esasi’ye konu unsuru bakımından aykırılığından söz edilemeyecektir. Dolayısıyla anılan düzenleme ve uygulamanın, miras hakkı özelinde, normlar hiyerarşisi yönünden döneminin hukuk düzeniyle uyumlu olduğu söylenebilir.

Tasfiye Kanunu’nun yetki-şekil-sebep-konu-maksat yönleriyle incelenmesinde, kanunun olağanüstü hâl rejimi ile yürütülen bir savaş sürecinde⁶⁶⁷ kabul edildiği dikkate alınmalı ve Kanun-ı Esasi m. 113, m. 36 ve m. 21 çerçevesinde değerlendirme yapılmalıdır. Olağanüstü hâl rejiminin çerçevesinin çizildiği, 1982 Anayasası m. 119’un⁶⁶⁸ izdüşümü olan Kanun-ı Esasi m. 113’e⁶⁶⁹ göre ülkenin bir bölgesinde karışıklık çıkacağının anlaşılması hâlinde, hükûmet, söz konusu bölgelere mahsus olmak üzere, geçici olarak, sıkıyönetim ilan

⁶⁶⁷ Osmanlı Devleti’nde sıkıyönetim rejimi, 19 Ekim 1912’de ilan edilmiş ve 11 Ekim 1919 tarihinde kaldırılmış, böylece 7 yıl 14 gün kesintisiz devam etmiştir. Ertuğ, H. R. “Memleketimizde Fevkalade Hâl Rejimleri”, s. 74.

⁶⁶⁸ **Olağanüstü hâl yönetimi**

Madde 119- Cumhurbaşkanı; savaş, savaşı gerektirecek bir durumun başgöstermesi, seferberlik, ayaklanma, vatan veya Cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışma, ülkenin ve milletin bölünmezliğini içten veya dıştan tehlikeye düşüren şiddet hareketlerinin yaygınlaşması, anayasal düzeni veya temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelik yaygın şiddet hareketlerinin ortaya çıkması, şiddet olayları nedeniyle kamu düzeninin ciddi şekilde bozulması, tabii afet veya tehlikeli salgın hastalık ya da ağır ekonomik bunalımın ortaya çıkması hallerinde yurdun tamamında veya bir bölgesinde, süresi altı ayı geçmemek üzere olağanüstü hal ilan edebilir.

Olağanüstü hâl ilanı kararı, verildiği gün Resmî Gazetede yayımlanır ve aynı gün Türkiye Büyük Millet Meclisinin onayına sunulur.

Türkiye Büyük Millet Meclisi tatilde ise derhal toplantıya çağırılır; Meclis gerekli gördüğü takdirde olağanüstü hâlin süresini kısaltabilir, uzatabilir veya olağanüstü hâli kaldırabilir.

Cumhurbaşkanının talebiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi her defasında dört ayı geçmemek üzere süreyi uzatabilir. Savaş hâllerinde bu dört aylık süre aranmaz.

Olağanüstü hâllerde vatandaşlar için getirilecek para, mal ve çalışma yükümlülükleri ile 15 inci maddedeki ilkeler doğrultusunda temel hak ve hürriyetlerin nasıl sınırlandıracağı veya geçici olarak durdurulacağı, hangi hükümlerin uygulanacağı ve işlemlerin nasıl yürütüleceği kanunla düzenlenir.

Olağanüstü hâllerde Cumhurbaşkanı, olağanüstü hâlin gerekli kıldığı konularda, 104 üncü maddenin onyedinci fıkrasının ikinci cümlesinde belirtilen sınırlamalara tabi olmaksızın Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilir. Kanun hükmündeki bu kararnameler Resmî Gazetede yayımlanır, aynı gün Meclis onayına sunulur.

Savaş ve mücbir sebeplerle Türkiye Büyük Millet Meclisinin toplanamaması hâli hariç olmak üzere; olağanüstü hâl sırasında çıkarılan Cumhurbaşkanlığı kararnameleri üç ay içinde Türkiye Büyük Millet Meclisinde görüşülür ve karara bağlanır. Aksi hâlde olağanüstü hâllerde çıkarılan Cumhurbaşkanlığı kararnamesi kendiliğinden yürürlükten kalkar.

⁶⁶⁹ Kanun-ı Esasi m. 113, 1909 tarihinde değiştirilmiş, padişahın sürgün yetkisi maddeden çıkarılmıştır. Maddenin son hâli şöyledir:

Madde 113- Mülkün bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğini müeyyid asar ve emarat görüldüğü hâlde Hükûmeti seniyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten (idare-i örfiye) ilanına hakkı vardır. (İdare-i örfiye) kavanin ve nizamı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup (idare-i örfiye) tahtında bulunan mahallin sureti idaresi nizamı mahsus ile tayin olunacaktır.

Gözübüyük, A., Ş. *Türk Anayasa Metinleri*, s. 29, 36.

edebilir ve 1982 Anayasası m. 119/6'nın izdüşümü⁶⁷⁰ olan m. 36'ya göre olağanüstü hâl süresince Heyet-i Vükela kanun hüküm ve kuvvetinde düzenlemeler yapabilir.

Muvakkat kanun yapma **yetkisi**, Kanun-ı Esasi tarafından Heyet-i Vükela'ya (Bakanlar Kurulu) verilmiştir. Heyet-i Vükela, bu yetkiyi doğrudan Kanun-ı Esasi m. 36'dan alır. Bu yönüyle yürütmenin sahip olduğu özerk ve aslî düzenleme yetkisini kullanır. Tasfiye Kanunu da Kanun-ı Esasi m. 36⁶⁷¹ kapsamında kabul edilmiş bir muvakkat kanun; şekli ve organik anlamda bir idari düzenleyici işlemdir; nihayetinde yetki bakımından Kanun-ı Esasi'ye uygundur.

Muvakkat kanun yapılmasında uyulacak **şekil ve usul**, Kanun-ı Esasi m. 36'da şöyle ifade edilmiştir: “*Meclis-i Umûmî münakit olmadığı zamanlarda müzakeresi için Meclisin celp ve cem'ine vakit müsait olmadığı hâlde ... heyet-i vükelâ tarafından verilen kararlar Heyet-i Meb'usan'ın ictimaiyle verilecek karara kadar ba-irâde-i seniyye muvakkaten kanun hüküm ve kuvvetinde olup ilk ictimada Heyet-i Meb'usan'a tevdi edilmek lazımdır.*”. Buna

⁶⁷⁰ 6771 sayılı ve 21.01.2017 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'la değişiklik yapılmadan önceki haliyle 1982 Anayasası ve 1876 Kanun-ı Esasi'de düzenlenen kanun hükmünde kararname kurumları, bazı farklılıklar gösterir. Kanun-ı Esasi m. 113'e göre olağanüstü hâl ilan edilmesi hâlinde, Meclis-i Vükela'nın m. 36'ya göre muvakkat kanun yapma yetkisi vardır. Kanun-ı Esasi'ye göre Meclis-i Vükela'nın muvakkat kanun yapmak için bir yetki kanununa ihtiyacı yoktur, yetki doğrudan Anayasa'dan kaynaklanır. 1982 Anayasası'nda ise olağan hâllerde (m. 91) Bakanlar Kurulu'na, olağanüstü hâllerde (m. 121) veya “olağanüstü hâl ilanını gerektiren hâllerden daha vahim şiddet hareketlerinin yaygınlaşması veya savaş hâli, savaş gerektirecek bir durumun başgöstermesi, ayaklanma olması veya vatan veya Cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışmanın veya ülkenin ve milletin bölünmezliğini içten veya dıştan tehlikeye düşüren şiddet hareketlerinin yaygınlaşması” (m. 122) hâllerinde Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'na kanun hükmünde kararname yapma yetkisi verilmiştir. Olağan hâllerde bu yetki meclis tarafından verilecek bir yetki kanunundan, olağanüstü hâllerde doğrudan Anayasa'dan kaynaklanır. Meclis-i Vükela, Meclis-i Mebusan'ın *münakit olmadığı zamanlarda*, bir başka ifadeyle toplantı hâlinde olmadığı zamanlarda muvakkat kanun yapabilir, 1982 Anayasası'nda ise böyle bir şart yoktur. Kanun-ı Esasi'de, devleti bir tehlikeden veya kamu güvenliğini bozulmaktan korumak zaruretinin doğması ancak kanunun müzakeresi için Meclisin toplanmasına zamanın kifayet etmemesi hâlinde muvakkat kanun yapılabilir, 1982 Anayasası'nda ise olağan dönemlerde de kanun hükmünde kararname yapılabilir.

⁶⁷¹ **Madde 36:** Meclis-i Umûmî münakit olmadığı zamanlarda devleti bir muhataradan veya emniyet-i umûmiyeyi halelden vikaye için bir zaruret-i mübrem zühur ettiği ve bu babda vaz'ına lüzum görünecek kanunun müzakeresi için Meclisin celp ve cem'ine vakit müsait olmadığı hâlde Kanun-ı Esasi ahkâmına mugayir olmamak üzere heyet-i vükelâ tarafından verilen kararlar Heyet-i Meb'usan'ın ictimaiyle verilecek karara kadar ba-irâde-i seniyye muvakkaten kanun hüküm ve kuvvetinde olup ilk ictimada Heyet-i Meb'usan'a tevdi edilmek lazımdır.

Kanun-ı Esasi'de 1909 tarihinde yapılan değişiklikten sonraki hâlidir. 1909 değişikliği ile madde metnine “*ilk ictimada Heyet-i Meb'usan'a tevdi edilmek lazımdır*” şartı eklenmiştir.

Madde metinleri için bkz: Gözübüyük, A., Ş. *Türk Anayasa Metinleri*, s. 17, 34.

1876 Anayasası m. 36, 1889 Bulgar Anayasası m. 47 ve 1831 Saksonya Anayasası'nın ilgili maddesi birbirleriyle benzerlik gösterir; madde metinleri için bkz. Flanz, G. H. *XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri; Anayasacılık Hareketlerinin Mukayeseli Olarak İncelenmesine Giriş*, s. 118.

göre, Meclis-i Umumi'nin toplantı hâlinde bulunmaması ve kanunun müzakeresi için Meclisin toplanmasına zamanın kifayet etmemesi durumunda Heyet-i Vükela tarafında kabul edilen muvakkat kanun padişahın tasdikinden geçecek ve ilk toplantısında Heyet-i Mebusan'a tevdi edilecektir. Bunun yanında 1909 tarihli Anayasa değişikliği ile yürürlüğe giren ve bu anlamda Ermeni sevk ve iskânı dönemini de ilgilendiren Heyet-i Mebusan'a tevdi edilme -onayına sunulma- mecburiyeti, muvakkat kanunların meriyeti bakımından infisahi şarttır. Meclisin bu kararnameleri onaylaması veya hiçbir işlem yapmaması hâlinde, kararnameler yürürlükte kalmaya devam eder, meclisin reddetmesi hâlinde ise yürürlükten kalkar⁶⁷².

Dönemin Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi⁶⁷³ incelendiğinde, Meclis-i Âyan üyesi Ahmet Rıza Bey'in Tasfiye Kanunu'nun şekil bakımından Kanun-ı Esasi'ye aykırı olduğuna yönündeki “*Kanun-u muvakkatların ne suretle yapılabileceği Kanun- u Esâsîde musarrahtır. Kanun-u Muvakkat, ancak Meclis mün'akit bulunmadığı zamanda yapılacak. Fakat şimdi Meclis müctemîdir. Bu Kanun ise Meclisin içtimâından üç gün evvel tanzim ve tatbik edilmiştir. O hâlde Meclis açık olduğu hâlde hükmü tatbik olunabilir mi? Bu da şâyân- ı tefsir ve tetkik bir meseledir. O Kanun, bir defa Meclise tevdi edilmiş, binaenaleyh, Meclisin malı olmuştur; Meclis karar vermeden nasıl tatbik olunabilir?*” ifadeleri üzerine Meclis-i Âyan Reisi Rıfat Bey'in şu ifadesi önemlidir: “*Kanun-u Esaside Kanun-u muvakkatların Meclis-i Mebusana berâ-yı tetkik tevdi edilince, hükümden sakıt, olacağına dair bir kayıt ve sarahat yoktur. Kanun- u Esâsî, bu gibi ahvalde, Hükûmetin kanun-u muvakkat yaparak mevki-i tatbik koyacağı ve bunları Meclis-i Mebusânın küşâdını müteakip tevdi edeceğini nâtiktir. Bir kanun-u muvakkat Meclis-i Mebusana tevdi edilince, onun mevki-i mer'ieyeten sakıt olması hâli nasıl olabilir? Sonra, bu kanunların kabiliyet-i tatbikiyesi kalır mı? Kanun- u muvakkatlar, Heyet-i Teşriyyeye red edilinceye kadar mevki-i tatbikte kalır. Kanun- u Esâsî hükmü böyledir. Kanun-u Esâsîde, kanun-u muvakkat, Meclis-i Mebusan içtimâ edinceye kadar mer'î- dir; içtima edince sakıt olur diye bir madde yoktur. Onun için bu Kanun-u Muvâkkatin hükmü dahi Kuvve-i Teşriyyeye red edilinceye kadar câridir.*”. Özetle, Tasfiye Kanunu, şekil ve usul bakımından Kanun-ı Esasi m. 36 ile uyumludur.

⁶⁷² Daver, B. *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*, s. 115.

⁶⁷³ Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt:1, İçtima Senesi: 2, Onuncu İnikad, 30 Teşrinisani 1331 (1915) Pazartesi, s. 133-136. Web: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECLISIAYAN/mad03ic02c001/mad03ic02c001ink010.pdf> adresinden 01.02.2018’de alınmıştır.

Muvakkat kanunun **sebeb** unsuru, düzenlemenin yapılmasında rol oynayan etkenlerdir. Kanunun sebebi, *kural olarak* yasama organının takdir yetkisindedir ve anayasal denetim alanı dışındadır⁶⁷⁴. Kanun-ı Esasi m. 36'ya göre muvakkat kanun, sebebe bağlı bir işlemdir. Heyet-i Vükela'nın muvakkat kanun çıkarabilmesi için Kanun-ı Esasi m. 113 uyarınca idare-i örfiye yani sıkıyönetim ilan edilmiş olmalıdır. Bir başka ifadeyle, sıkıyönetim ilanı, muvakkat kanunun sebep unsurudur. Sıkıyönetim ilan edilmeden muvakkat kanun çıkarılması hâlinde, muvakkat kanun, sebep unsuru bakımından Kanun-ı Esasi'ye aykırı olacaktır. Kanun-ı Esasi m. 36'da devleti bir tehlikeden yahut kamu güvenliğini bozulmaktan korumak zaruretinin doğması (*devleti bir muhataradan veyahut emniyet-i umûmîyeyi halelden vikaye için bir zaruret-i mübreme zuhur et(mesi)*) sebebiyle muvakkat kanun yapılabileceği belirtilmiştir. Sonuç itibarıyla, sıkıyönetim rejimi içinde kabul edilen Tasfiye Kanunu, sebep bakımından Kanun-ı Esasi hükümleriyle uyumludur.

Konu unsuru, kanunun doğurduğu sonuç, bir başka deyişle hukuk aleminde meydana getirdiği değişikliktir. Yasama yetkisinin genelliği ilkesine göre kanun koyucu, kural olarak, Anayasa'ya aykırı olmamak -Anayasa tarafında açıkça yasaklanmış yahut Anayasa tarafından öngörülen ilkelere aykırı olmamak- kaydıyla, dilediği her konuda kanun yapabilir⁶⁷⁵. Kanun koyucu, Anayasa hükümleriyle çatışmadığı sürece, Anayasa'da hâlihazırda düzenlenmiş yahut Anayasa'da hiç düzenlenmemiş bir konuda düzenleme yapabilir. Kanun-ı Esasi m. 36, muvakkat kanunun muhtevasının sınırına ilişkin iki hususu işaret etmiştir: *İlk olarak*, muvakkat kanun, "*Kanun-ı Esasi ahkâmına mugayir olmamak üzere*" kabul edilebilir, bir başka deyişle Kanun-ı Esasi hükümlerine aykırı olmamalıdır; *ikinci olarak*, Kanun-ı Esasi "*devleti bir muhataradan veyahut emniyet-i umûmîyeyi halelden vikaye için bir zaruret-i mübreme zuhur ettiği ve bu babda vaz'ına lüzum görünecek kanunun*" demek suretiyle, devleti bir tehlikeden yahut kamu güvenliğini bozulmaktan korumak zaruretinin doğması hâlinde, bu kapsamda lüzum görülecek konularda muvakkat kanun kabul edilebilir. Anılan madde, dolaylı olarak kanunun *amacını* da işaret etmiş, devleti

⁶⁷⁴ Anayasa Mahkemesi, kanunların Anayasa'ya uygunluğunu sebep unsuru bakımından kural olarak denetleyemez; zira sebep, kanun metninde yazılı değildir. Norm dışında kalan maddi bir vakiydir. Anayasa Mahkemesi vakıaları değil normları denetleyebilir. Mahkeme sebebi bilse bile, bu sebep hukuki değil siyasi bir nitelik arz eder. Anayasa Mahkemesi siyasi sorunları denetleyemez. Kanun koyucunun kanunu yapmaya iten sebeplerin isabetli olup olmadığını tartışmak hukukilik değil yerindelik denetimidir ve Anayasa Mahkemesi yerindelik denetimi yapmaya yetkili olmadığı gibi bu konuda teknik bilgi ve donanımına da sahip değildir. Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 890-891.

⁶⁷⁵ Keskinsoy, Ö. *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*, s.198-199.

bir tehlikeden yahut kamu güvenliğini bozulmaktan korumak amacını gerçekleştirmek üzere muvakkat kanun yapılacağını belirtmiştir. Böylece muvakkat kanunun konu, sebep ve amaç unsurları arasında nedensellik ilişkisi, bu unsurlar arasındaki sıkı bağ vurgulanmıştır. Ayrıca Kanun-ı Esasi m. 113'te *"Mülkün bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğini müeyyid asar ve emarat görüldüğü hâlde Hükûmeti seniyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten (idare-i örfiye) ilanına hakkı vardır."* diyerek, ülkenin bir bölgesinde karışıklık çıkacağını anlaşılmaması hâlinde, hükûmetin söz konusu bölgelere mahsus olmak üzere, geçici olarak, sıkıyönetim ilan edebileceği düzenlenmiştir. Buna göre muvakkat kanun, ülkede çıkacak karışıklıklar kapsamında lüzum görülecek konularda kabul edilebilecektir.

Bu yönde bir sınırlamanın izdüşümüne, 6771 sayılı ve 21.01.2017 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'la değişen 1982 Anayasası m. 119/6'da da rastlanır; buna göre olağanüstü hallerde cumhurbaşkanı tarafından çıkarılacak cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin konusu *"olağanüstü hâlin gerekli kıldığı konular"* ile sınırlandırılmıştır. Anılan değişiklikten önce, sıkıyönetim hallerinde, kanun hükmünde kararnameyle hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında yine aynı ölçüt aranmış ve *"sıkıyönetim hâlinin gerekli kıldığı konular"* hakkında khk çıkarılabileceği düzenlenmişti.

10 Ocak 1991 tarihli kararında Anayasa Mahkemesi, olağanüstü hâl kanun hükmünde kararnamelerin konu bakımından sınırını işaret etmiş, sebep-konu-maksat unsurlarının birbirlerine sıkıca bağlı olduğunu vurgulamış ve şöyle demiştir⁶⁷⁶:

"Olağanüstü hâllerde Anayasa'nın 121. maddesinin üçüncü fıkrasına göre çıkarılabilecek KHK'lerde konu sınırlaması yoktur. Ancak bu, olağanüstü KHK'lerin düzenleme alanının sınırsız olduğu anlamında değildir. Bu tür KHK'lerin düzenleme alanları, Anayasa'nın 121. maddesinin' üçüncü ve 122. maddesinin ikinci fıkraları gereğince "olağanüstü hâlin veya sıkıyönetim hâlini gerekli kıldığı konular"la sınırlıdır.

Olağanüstü hâlin gerekli kılmadığı konuların olağanüstü hâl KHK'leriyle düzenlenmesi olanaksızdır. Olağanüstü hâlin gerekli kıldığı konular, olağanüstü hâlin neden ve amaç öğeleriyle sınırlıdır. İlân edilmiş olan olağanüstü hâlin nedeni, şiddet olaylarının yaygınlaşması ve kamu düzeninin bozulmasıdır. Olağanüstü hâlin amacı, neden öğesiyle kaynaşmış bir durumdadır. Başka bir anlatımla, olağanüstü hâlin varlığını

⁶⁷⁶ AYM, E. 1990/25, K. 1991/1, 10.01.1991.

gerektiren nedenler saptandığında amaç ögesi de gerçekleşmiş demektir. Şu durumda olağanüstü hâl KHK'lerinin "olağanüstü hâlin gerekli kıldığı konularda" olağanüstü hâlin amacı ve nedenleriyle sınırlı çıkarılmaları gerekir.

Anayasa'nın 148. maddesinin biçim ve öz yönünden Anayasa'ya uygunluk denetimi dışında tuttuğu KHK'ler "olağanüstü hâlin gerekli kıldığı konularda" çıkartılan KHK'lerdir. Anayasa Mahkemesi'nin çıkartılan bir olağanüstü hâl KHK'sinin bu niteliği taşıyıp taşımadığını belirlemesi ve eğer bu niteliği taşımıyorsa uygunluk denetimini yapması zorunludur."

Anayasa Mahkemesi'nin aynı yöndeki bir başka kararı⁶⁷⁷ şöyledir:

"Olağanüstü hâlin gerekli kılmadığı konuların olağanüstü hâl KHK'leriyle düzenlenmesi olanaksızdır. Olağanüstü hâlin gerekli kıldığı konular, olağanüstü hâlin neden ve amaç ögeleriyle sınırlıdır. İlân edilmiş olan olağanüstü hâlin nedeni, şiddet olaylarının yaygınlaşması ve kamu düzeninin bozulmasıdır. Olağanüstü hâlin amacı, neden ögesiyle kaynaşmış bir durumdadır. Başka bir anlatımla, olağanüstü hâlin varlığını gerektiren nedenler saptandığında amaç ögesi de gerçekleşmiş demektir. Şu durumda olağanüstü hâl KHK'lerinin "olağanüstü hâlin gerekli kıldığı konularda" olağanüstü hâlin amacı ve nedenleriyle sınırlı çıkarılmaları gerekir.

Anayasa'nın 148. maddesinin biçim ve öz yönünden Anayasa'ya uygunluk denetimi dışında tuttuğu KHK'ler "olağanüstü hâlin gerekli kıldığı konularda" çıkartılan KHK'lerdir. Anayasa Mahkemesi'nin çıkartılan bir olağanüstü hâl KHK'sinin bu niteliği taşıyıp taşımadığını belirlemesi ve eğer bu niteliği taşımıyorsa uygunluk denetimini yapması zorunludur."

Anayasa Mahkemesi'nin 12 Ekim 2016 tarihinde verdiği kararıyla⁶⁷⁸ 1991 yılında geliştirdiği bu içtihadını değiştirdiği, olağanüstü hâl kanun hükmünde kararnameleri

⁶⁷⁷ AYM, E. 1991/6, K. 1991/20, 03.07.1991.

⁶⁷⁸ AYM, E. 2016/166, K. 2016/159, 12.10.2016.

üzerindeki tek denetimin TBMM denetimi olduğunu işaret ettiği not edilmelidir⁶⁷⁹. Nitekim Kanun-i Esasi döneminde Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri incelendiğinde, muvakkat

⁶⁷⁹ Kararın ilgili kısımları şöyledir:

"Anayasa'nın 148. maddesinin birinci fıkrasının üçüncü cümlesi ... "... olağanüstü hâllerde, sıkıyönetim ve savaş hâllerinde çıkarılan kanun hükmünde kararnamelerin şekil ve esas bakımından Anayasaya aykırılığı iddiasıyla, Anayasa Mahkemesinde dava açılmaz." hükmü ile olağanüstü dönem KHK'ları, Anayasa Mahkemesinin yargısal denetiminin dışında bırakılmıştır.

Anayasa koyucunun olağanüstü dönem KHK'larının denetiminin yasama organı tarafından yapılmasını istediği açıktır. ...

Bu amaç çerçevesinde Anayasa'nın 121, ve 122. maddelerinde olağanüstü dönem KHK'larının Resmî Gazete'de yayımlandıkları gün TBMM'nin onayına sunulması ve bunların TBMM'ce onaylanmasına ilişkin süre ve usulün TBMM İçtüzüğü'nde belirlenmesi öngörülmüştür. Bu itibarla Anayasa, olağanüstü hâl süresince olağanüstü hâlin gerekli kıldığı konularda olağanüstü hâl KHK'sı çıkarma yetkisini, Cumhurbaşkanının başkanlığında toplanan Bakanlar Kuruluna, bunları denetleme yetkisini ise yasama organına vermektedir.

Anayasa'nın 11. maddesinde Anayasa hükümlerinin yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve diğer kuruluş ve kişileri bağlayan temel hukuk kuralları olduğu hükme bağlanmıştır. Anayasa'nın 6. maddesinde de hiçbir kimse veya organın kaynağını Anayasa'dan almayan bir Devlet yetkisi kullanamayacağı belirtilmiştir. Bu hükümler çerçevesinde Anayasa hükümlerinin, Anayasa Mahkemesini de bağladığı ve yargı yetkisinin kaynağını ve sınırlarını belirlediği hususunda kuşku bulunmamaktadır.

Anayasa Mahkemesinin görev ve yetkilerinin düzenlendiği Anayasa'nın 148. maddesinde olağanüstü dönem KHK'larının şekil ve esas bakımından Anayasa'ya aykırılığı iddiasıyla Anayasa Mahkemesinde dava açılmayacağına açıkça belirtilmiş olması karşısında Anayasa'nın, anılan düzenlemelerin herhangi bir ad altında yargısal denetime konu yapılması bakımından Anayasa Mahkemesine bir yetki tanımadığı açıktır.

Anayasa Mahkemesinin önüne getirilen kuralın niteliğini belirleme konusunda takdir yetkisine sahip olduğu kuşkusuzdur. Bu çerçevede bir işlemin muhtevası esas alınarak maddi kritere veya işlemi tesis eden organ ve başvuru usuller esas alınarak şekli-organik kritere göre niteleme yapılabilir. Hangi, kriter esas alınırsa alınsın yapılan nitelemenin Anayasa'nın çizdiği çerçevenin dışına çıkılması, başka bir ifadeyle olağanüstü hâl KHK'larının şekil ve esas bakımından anayasaya uygunluk denetiminin yapılması sonucunu doğurmaması gerekir.

... Mahkeme, içtihat değişikliğine gittiğinde önceki kararlardan neden ayrıldığını açıklamalı ve yeni görüşünü temellendirmelidir.

Anayasa Mahkemesi, konuya ilişkin olarak geliştirdiği içtihadında maddi kriteri esas alarak, bir olağanüstü hâl KHK'nın gerçekten Anayasa'nın 121. maddesinde öngörülen KHK olup olmadığını belirlemek için yer, zaman ve konu bakımından inceleme yapmıştır. Mahkeme, 10.1.1991 tarihinde oyçokluğuyla vermiş olduğu E.1990/25, K.1991/1 sayılı kararında belirttiği ve E.1991/6, K.1991/20, E.1992/30, K.1992/36 ile E.2003/28, K.2003/42 sayılı kararlarında sürdürdüğü içtihadında, "olağanüstü hâl KHK'sı" adı altında yapılan düzenlemelerin Anayasa'nın öngördüğü ve Anayasa'ya uygunluk denetimine bağlı tutmadığı olağanüstü hâl KHK'sı niteliğinde olup olmadıklarını incelemek ve bu nitelikte görmediği düzenlemeler yönünden de Anayasa'ya uygunluk denetimi yapmak zorunda olduğunu ifade ederek, olağanüstü hâl KHK'sından söz edebilmek için yer, zaman ve konu ölçütlerini ortaya koymuştur. Anayasa Mahkemesi bu ölçütler çerçevesinde olağanüstü hâl ilanının gerekli kıldığı konuya ilişkin olmayan veya olağanüstü hâlin geçerli olduğu yer ya da dönem haricinde yürürlükte olacak düzenlemeleri, olağanüstü hâl KHK'sı niteliğinde görmeyerek bunların olağan dönem KHK'sı olduğunu değerlendirip yargı denetimine konu yapmış bulunmaktadır.

Anayasa Mahkemesinin, olağanüstü hâl KHK'sı şeklinde yapılan düzenlemelerin gerçekten olağanüstü hâl KHK'sı niteliğinde olup olmadığını belirlemek için yer, zaman ve konu ölçütlerini esas alarak yaptığı inceleme, KHK kurallarının içeriğinin değerlendirilmesini gerektirmektedir. Böyle bir değerlendirme de kuralların, esas bakımından Anayasa'ya uygunluk denetiminin yapılması sonucunu doğuracaktır. ... Bu yaklaşım, Anayasa'nın 148. maddesindeki şekil ve esas bakımından denetim yasağını tamamen anlamsız ve işlevsiz hâle getirmektedir. Zira olağanüstü hâl KHK'larının yargısal denetimi mümkün olsaydı Anayasa Mahkemesi, aynı incelemeyi yapacak ve kuralı Anayasa'nın 125. maddesine aykırı bularak iptal edecekti. Bu tür bir yaklaşımla olağanüstü hâl KHK'sı niteliğinde olan tüm kuralları bu kapsam dışına çıkarmak mümkündür.

Olağanüstü hâl KHK'larının Anayasa'ya aykırı düzenlemeler içerdiğinin ileri sürülmesi, bunların anayasallık denetimine tabi tutulmaları için yeterli değildir. Olağanüstü hâl KHK'larının Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenebilmesi için bu yöndeki bir anayasal yetkinin açıkça tanınması gerekir. Anayasa'nın 148. maddesinin lafzı, Anayasa koyucunun amacı ve ilgili yasama belgeleri göz önünde bulundurulduğunda, olağanüstü dönem KHK'larının herhangi bir ad altında yargısal denetime tabi tutulamayacağı açıktır. Anılan hükme rağmen yapılacak yargısal denetim, Anayasa'nın bağlayıcılığı ve üstünlüğünü düzenleyen Anayasa'nın 11. maddesiyle

kanunların Kanun-ı Esasi'ye uygunluğu hakkındaki denetimin, Meclis-i Mebusan tarafından yapılacağını vurgulandığı görülür. Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi⁶⁸⁰'ne yansıyan, Tasfiye Kanunu'nun, Kanun-ı Esasi'ye aykırı olduğu hakkında, Meclis-i Âyan üyesi Ahmet Rıza Bey'in "...Ben, malımı satmağa razı olmazsam kimse cebren bana sattıramaz. Kanun- u Esasinin 21 inci maddesi buna manidir." ifadeleri üzerine Meclis-i Âyan Reisi Rıfat Bey "Meclis-i Mebusan milletin vekilleridir; tabî bizim düşündüğümüz şeyi onlar da düşüneceklerdir. Biz de vakıa milletin vekilleriyiz, fakat Kanun-u Esâsî, kanunların ipti'dâen tetkik ve müzakere hakkını evvelâ Meclis-i Mebusana tevdi etmiştir. Bizim hakk-ı tetkikimiz muahhardır. ... emval-i metruke hakkında Meclis-i Mebûsânın da elbette bir fikri vardır. Eğer bu Kanunun tâdili icap ediyorsa Meclis-i Mebusan tabî onu yapar." ifadesiyle, muvakkat kanunların Kanun-ı Esasi'ye uygunluğunun millet meclisi tarafından inceleneceği vurgulanmıştır.

Elbette, olağanüstü hâl kanun hükmünde kararnameleri yahut muvakkat kanunlar üzerinde anayasal denetimin bulunmaması, bütün kanun hükmünde kararnamelerin Anayasa'ya uygun olduğu anlamına gelmez. Nitekim Tasfiye Kanunu'nun da yetki ve şekil unsurları itibarıyla Kanun-ı Esasi'ye uygun olduğu; ancak sebep, maksat ve konu unsurlarının kümülatif değerlendirmesi yapıldığında Tasfiye Kanunu ile yapılan mal varlığı tasfiyesinin Kanun-ı Esasi'ye aykırı olduğu sonucuna ulaşılabacaktır. Zira dönemin hukuk rejimine göre muvakkat kanun, ülkenin bir bölgesinde çıkacak karışıklık üzerine ilan edilen sıkıyönetim rejimi içinde; devleti bir tehlikeden yahut kamu güvenliğini bozulmaktan korumak zaruretinin doğması **sebebiyle**, devleti tehlikeden ve kamu güvenliğini bozulmaktan korumak **amacıyla**, bu sebep ve amaca yönelik lüzum görülecek **konularda**, Kanun-ı Esasi hükümlerine aykırı olmamak kaydıyla kabul edilebilecektir.

Ancak Tasfiye Kanunu örneğinde, kabul edilen muvakkat kanun doğrultusunda yapılan mal varlığı tasfiyesi **konusu** ile devleti bir tehlikeden yahut kamu güvenliğini

ve hiçbir kimse veya organın kaynağını Anayasa'dan almayan bir Devlet yetkisi kullanamayacağına ilişkin Anayasa'nın 6. maddesiyle bağdaşmaz."

⁶⁸⁰ Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt:1, İctima Senesi: 2, Onuncu İnikad, 30 Teşrinisani 1331 (1915) Pazartesi, s. 134-135. Web: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECLISIAYAN/mad03ic02c001/mad03ic02c001ink010.pdf> adresinden 01.02.2018'de alınmıştır.

bozulmaktan korumak **sebepe ve amaci** arasında bir ilgi kurmak zordur; dolayısıyla muvakkat kanunun Kanun-ı Esasi m. 36'ya aykırı olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Bunu yanında Kanun-ı Esasi m. 36'ya göre, kabul edilecek muvakkat kanun, “*Kanun-ı Esasi ahkâmına mugayir olmamak üzere*” kabul edilebilir, bir başka deyişle Kanun-ı Esasi hükümlerine aykırı olmamalıdır. Tasfiye Kanunu, konusu itibarıyla Kanun-ı Esasi m. 21'de düzenlenen mülkiyet hakkında müdahale eder.

Kanun-ı Esasi m. 21⁶⁸¹'e göre herkes mülkiyet hakkına sahiptir (Mecelle m. 96'da mülkiyet hakkının mahiyeti düzenlenmiştir⁶⁸²); kamu yararı için zaruri olması hâlinde, kanuna dayanarak ve “değerinin peşin ödenmesi” şartıyla özel mülkiyete tabi eşya devlete geçebilir. Özetle mülkiyet hakkı (1) kanunla (2) değerinin peşin ödenmesi şartıyla (3) kamu yararı için zaruri olması hâlinde sınırlanabilir.

(1) Temel hak ve hürriyetlerin ancak yasama meclisi tarafından kanunla sınırlanabileceği yönündeki 1876 Bildirgesi'nden beri kabul edilmiş olan bu prensip⁶⁸³, Kanun-ı Esasi'nin mülkiyet hakkını düzenleyen maddesine de yansımıştır. Ancak sevk edilenlerden kalan emvalin tasfiyesinin kanuna değil Meclis-i Vükela kararına yani muvakkat kanuna (Tasfiye Kanunu) dayandığı dolayısıyla Kanun-ı Esasi m. 21'e aykırı olduğu bir an düşünülse de, söz konusu düzenlemenin sıkıyönetim rejimi içinde yapıldığı ve Kanun-ı Esasi m. 36'ya göre sıkıyönetim süresince Heyet-i Vükela'nın kanun hüküm ve kuvvetinde düzenlemeler yapabileceği vurgulanmalıdır.

(2) Kanun-ı Esasi m. 21'de düzenlenen “değerinin peşin ödenmesi” şartıyla özel mülkiyete tabi eşyanın devlete geçebilmesi şartı Tasfiye Kanunu m. 2 ile sağlanmış ayrıca Sevk ve İskân Kanunu'ndan dört gün sonra 30 Mayıs 1915 tarihinde alınan Meclis-i Vükela kararında da “*Ayrıldıkları yerlerde kalan eşya ve mallarının ya da bunların değerlerinin*

⁶⁸¹ **Madde 21** - Herkes usulen mutasarrıf olduğu mal ve mülkten emindir. Menafi-i umumiye için lüzumu sabit olmadıkça ve kanunu mucibince değer bahası peşin verilmedikçe kimsenin tasarrufunda olan mülk alınamaz.

⁶⁸² **Madde 96** – Lâ yecüzü li-ehadin en yetesarrafe fi mülkil-ğayri bilâ-iznih.

“Bir kimsenin mülkünde onun izni olmaksızın âher bir kimsenin tasarruf etmesi caiz değildir. Herkes kendi malını serbestçe kullanabilir Ancak bir başkasının malını, onun sarıh (açık) veya zımnî (örtülü) izni olmadıkça almak veya kullanmak ya da başka tasarruflarda bulunmak caiz değildir Dolayısıyla, bir başkasının evine ondan izinsiz girilmez. Arsası işgal edilemez. Tarlası ekilmez. Eşyası kullanılmaz.” Şimşirgil, A., Ekinci, E. B. *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, s. 160.

⁶⁸³ Kapani, M. (1981). *Kamu Hürriyetleri*. (Altıncı Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 230.

karşılığı kendilerine aynı şekilde verilece(ği)”⁶⁸⁴ belirtilmiştir; Tasfiye Kanunu, bu yönüyle Kanun-ı Esasi m. 21’e uygundur.

(3) Amaç unsurunun karşılanıp karşılanmadığının değerlendirilmesinde, Kanun-ı Esasi m. 36’da zikredilen özel amaç aranmalıdır. Zira olağan hâllerde mülkiyet hakkının kanunla sınırlandırılması için genel amaç kamu yararını sağlamak iken, sıkıyönetim rejiminde muvakkat kanunla yapılacak sınırlamalarda özel amaca -devleti tehlikeden ve kamu güvenliğini bozulmaktan koruma amacına- işaret edilmiştir.

Sevk ve iskân kararının incelendiği birinci bölümde, yine bir muvakkat kanun olan Sevk ve İskân Kanunu doğrultusunda Ermenilere yönelik uygulanan sevk ve iskân tedbiri ile devleti bir tehlikeden yahut kamu güvenliğini bozulmaktan korumak sebep ve amaçlarının birbirleriyle örtüştüğü ifade edilmiştir. Ancak, sevk ve iskân edilen Ermenilerin geride bıraktıkları emvalin tasfiyesinin devleti bir tehlikeden yahut kamu güvenliğini bozulmaktan korumak sebep ve amaçlarına uygun olduğunu söylemek zordur.

Bu noktada Tasfiye Kanunu’nun amacı⁶⁸⁵ konusunda **doğrudan** bilgi verecek birincil kaynaklara ulaşamadığını belirtmek gerekir. Bu amacın izine, Osmanlı Devleti arşiv belgelerinde rastlanmadığı gibi, dönemin Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Zabıt Ceridelerinde de rastlanmamıştır. Tasfiye Kanunu, meclis tarafından değil, Heyet-i Vükela

⁶⁸⁴ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-4. 31 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 131-132.

BOA, MV, 198/24. 30 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 155-157.

⁶⁸⁵ Güner’e göre, Sevk ve İskân Kanunu’nun kabulünden Tasfiye Kanunu’nun kabulüne kadar (27.05.1915 ile 26.09.1915 tarihleri arasındaki) geçen sürece ait belge ve hukuki düzenlemeler incelendiğinde, hükûmetin emval-i metrukeye ilgili düşüncesi bu malları idare etmek; sevk ettiği kişilere ilgili düşüncesi olağan üstü şartlar sona erdiğinde geri dönmelerine izin vermektir. Tasfiye Kanunu ile kabul edilen mal varlığı tasfiyesi düzeni dikkate alındığında ise hükûmetin emval-i metruke politikasının, idare etmekten tasfiye etmeye evrildiği görülür. Güner, H. **Ermenilerin Emval-i Metrukesi**, s 424-425.

Güner’in düşüncesine katılmak mümkün değildir; zira Sevk ve İskân Kanunu’nun kabul edildiği tarihten 14 gün sonra kabul edilen; sevk edilen Ermenilerin geride bıraktıkları malların idaresi, satımı ve korunması hakkındaki 10 Haziran 1915 tarihli Savaş ve Olağanüstü Siyasi Zorunluluk Dolayısıyla Başka Yere Nakledilen Ermenilere Ait Mallar, Emlak ve Arazilerin İdaresi Hakkında Yönetmelik’e göre, geride bırakılan dükkân, han, fabrika, hamam, ambar gibi gelir getiren mülkler; göçmenlerin oturmasına elverişli olmayan binalar; göçmenlere dağıtıldıktan sonra geriye kalan mülkler, idare kurulları veya idare kurullarının gözetiminde o yerin mülki ve mali memurlarının başkanlarından oluşan heyet tarafından açık arttırma ile satılacaktır. Bağ, bahçe, portakallık, zeytinlik ve benzeri taşınmazlar, senet vermek ve kefil göstermek şartıyla göçmenlere dağıtılacak; kimlere ne miktar taşınmaz verildiği, özel defterine kaydedilecek, bunlardan göçmenlere dağıtılmayanlar açık arttırma ile satılacaktır. Satış bedelleri ve kira gelirleri, sahiplerine verilmek üzere, mal sandıklarına sahipleri adına emaneten bırakılacaktır. Dolayısıyla sevk kararının alınmasından itibaren sevk edilecek Ermenilerden kalan mal varlığının tasfiye edilmesinin amaçlandığı açıktır.

yani Bakanlar Kurulu tarafından alınan bir karar olduğundan ve Meclis-i Vükela toplantı tutanaklarına erişim söz konusu olmadığından, amaç unsurunu doğrudan ortaya koyacak birincil bir kaynağa ulaşmak mümkün değildir. Ancak dönemin, Meclis-i Ayan Zabıt Ceridelerinde geçen, Ermeni emvalinin tasfiyesine ilişkin tartışmalardan hareketle, amaca yönelik dolaylı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. 13 Aralık 1915 tarihli Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi'ne yansıyan⁶⁸⁶, Meclis-i Âyan üyesi Ahmet Rıza Bey'in Tasfiye Kanunu hakkındaki şu ifadeleri dikkat çekicidir: “... Kanununun bahsettiği emvali de Emval-i metruke diye tavsif etmek de kanunî bir şey değil. Çünkü, bu emvalin sahibi olan Ermeniler, mallarını isteyerek terk etmemişler, onlar yerlerinde teb'îd edilmiş, zorla, cebir ile çıkarılmış. Hükûmet, onların mallarını, memurları vasıtasıyla sattırıyor. ... Bu Kanun, mevki-i icraya vaz olunursa bu adamlara bir kat daha gadredilmiş olacak, çünkü mallarına talip bulunmayacak veyahut mal değer fiyatına satılmayacaktır. 100 liralık bir mal belki 10 liraya satılacaktır. Bu da, mucib-i gadirdir. Devletimiz, hiçbir vakit gadr ve zulmü kabul ve arzu etmez. ... Hükûmet tarafından komisyonlar gönderilmiş, bu emval bakılıyormuş, felan oluyormuş, bundan bir şey çıkmaz. Ben, malımı satmağa razı olmazsam kimse cebren bana sattıramaz. Kanun- u Esasinin 21 inci maddesi buna manidir. Eğer bu memlekette Kanun-u Esasi ve Meşrûtiyet varsa bu olamaz, bu bir zulümdür. Beni kolumdan tut, köyümden dışarı at, malımı ve mülkümü de sonra sat; bu hiçbir vakit de caiz değildir. Bunu ne Osmanlıların vicdanı kabul eder, ne de kanun. ... Bendeniz Heyet-i Muhteremeye, Muhterem Arkadaşlarıma bir kanun 'tâdil teklifini arz ettim. Bu kanunun mevki-i icraya konması bir kısım ahali için gadirdir, zulümdür dedim. Onlar da bizim vatandaşımızdır. Niye mağdur, mazlum olsunlar? Bu, ne Milletin, ne de Hükûmetin şân ve şerefine, haysiyetine yakışır dedim.”.

Bu mütala üzerine Mevlis-i Ayan üyesi Hüsnü Paşa, şu yorumda bulunmuştur: “Emval-i metrukenin zarardan vikayesi için muhtelif mevakie komisyonlar gönderilmiştir. Bunlar, emval-i metrukenin defterlerini tanzim ediyorlar; gadirden vikayeleri için tedabir-i lazıma ittihaz olunuyor. Hükûmet, zannetmem ki, böyle bir takım emvali yağma ettirsin ve esbabını zarardîde olmasına müsaade etsin. Bu bâbta tanzim edilen kanun-u mahsus da Meclis-i Mebûsânda mevki-i tezekkürdedir. Geldiği vakit mütâlâa ve tetkik ederiz.”.

⁶⁸⁶ Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt:1, İctima Senesi: 2, Onuncu İnıkad, 30 Teşrinisani 1331 (1915) Pazartesi, s. 133-134. Web: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECLISIAYAN/mad03ic02c001/mad03ic02c001ink010.pdf> adresinden 01.02.2018'de alınmıştır.

Bu noktada, ilgili dönemin meclis tutanakları incelendiğinde, savaş şartlarında kamu yararını ve bekasını korumak amacıyla sadece Ermenilerin değil tüm Osmanlı tebaanın gayrimenkullerine vaz'ıyed edildiğini vurgulamakta yarar vardır. 6 Aralık 1915 tarihli Meclis-i Ayan Zabıt Ceridelerine yansıyan, Meclis-i Ayan üyesi Rıza Paşa'nın "*Hükûmet buralara tekalifi harbiye usulüyle vaz-ı yed ediyor. Tabiidir ki, Encümeni Mahsus, icap eden fiyatı tayin eder. Ankara'da, Konya'da ve mahallî sairede, hatta bizleri müdafaa eden vatandaşlarımızın eşyasına bile vaz-ı yed ediliyor da bir şirketin emval ve emlakine vaz-ı yed etmek nerede muvafık addolunmasın. Harb için lazım olan her şeye vaz-ı yed etmek caizdir. Bu bahta hiçbir şey nazarı dikkate alınamaz. tabiidir ki bunlar harp için lazımdır ve harb için lazım olan şeyin alınması muvafıktır.*" ifadesi ve Mahmut Paşa'nın "*Hükûmet, harp zamanında bu gibi müessesatı sinaiyeye her zaman vaz-ı yed edebilmek salahiyetini haizdir. Binaenaleyh İstinye Havuzlar ve Tezgâhları Şirketinin emval ve emlakine de vaz-ı yed edebilir. ... Devlet, Ciheti Harbiye veya Bahriye için lüzumu mübrem gördüğü yeri istimlak edebilir. Bunda hiç şüphe yok.*" ifadesi⁶⁸⁷ dikkate alındığında, vaz'ıyed işleminin Ermenilere özel bir uygulama olmadığı, lüzum görülmesi hâlinde tüm Osmanlı tebaanın gayrimenkullerine vaz'ıyed edildiği görülür. Anılan oturumda Meclis-i Ayan, Meclis-i Mebusan'dan gelen kanun lahiyalarını (İstinye Havuzları ile Müştemilatının Osmanlı Seyri-i Sefain İdaresi Namına İstimlakına Dair **Kanun**) Kanun-ı Esasi m. 64⁶⁸⁸ kapsamında müzakere etmiştir. Bir başka ifadeyle, müzakere edilen metnin hukuki mahiyeti "kanun"dur. Mülkiyet hakkına **kanunla** müdahale edilmesi hâlinde aranan amaç *kamu yararı* iken, **muvakkat kanunla** müdahale edilmesi hâlinde aranan amaç *devletin tehlikeden korunmasıdır*. Muvakkat kanunun öngördüğü Ermeni emvalinin tasfiyesinin, devleti tehlikeden korumak sebep ve amaçlarıyla bağdaştığını söylemek zordur. Anılan tasfiye, muvakkat kanunla değil kanunla yapılmış olsaydı ve amaç unsuru bakımından Kanun-ı Esasi m. 21 kapsamında kamu yararının sağlanması şartı aransaydı, kanun koyucunun çeşitli

⁶⁸⁷ Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt:1, İçtima Senesi:2, Sekizinci İnikad, 23 Teşşrin-i Sâni 1331 (1915) Pazartesi, s. 112-113. Web: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECLISIAYAN/mad03ic02c001/mad03ic02c001ink008.pdf> adresinden 01.02.2018'de alınmıştır.

⁶⁸⁸ **Madde 64-** Heyeti Âyan Heyeti Mebusandan verilen kavanin ve muvazene layihalarını tetkik ile eğer bunlarda esasen umuru diniyeye ve zatı padişahının hukuku seniyesine ve hürriyete ve Kanunu Esasi ahkâmına ve devletin tamamıyeti mülkiyesine ve memleketin emniyeti dâhiliyesine ve vatanın esbabı müdafaa ve muhafazasına ve adabı umumiyeye halel verir bir şey görür ise mütalâasını ilâvesiyle ya kat'iyen red veyahut tadil ve tashih olunmak üzere Heyeti Mebusana iade eder ve kabul ettiği layihaları tasdik ile makamı sadarete arzeyler ve heyete takdim olunan arzuhalleri bittetkik lüzum görür ise ilâvei mütalâa ile beraber makamı sadarete takdim eder.

mülâhazalarla kamu yararını sağlamak üzere söz konusu tedbiri alma zaruretinin hasıl olduğu söylenebilirdi. Ancak düzenleme muvakkat kanunla yapılmıştır. Dolayısıyla Kanun-ı Esasi m. 36 ve m. 21 hükümleri dikkate alındığında, Tasfiye Kanunu'nun, amaç-sebebe-konu ilişkisi bakımından Kanun-ı Esasi'ye aykırı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Bunun yanında mülkiyet hakkının sınırlandırılması konusunda Osmanlı Devleti'ni bağlayan uluslararası bir hukuk normunun bulunmadığını belirtmek gerekir. Büyük Savaş döneminde, uluslararası hukuk ve Lahey Sözleşmeleri, devletlerin, savaş zamanında savaş bölgesindeki kişilerin mülkiyet hakkına saygı göstermesine ilişkin kuralları ihtiva eder. Lahey Sözleşmelerinde, mülkiyet hakkına saygı yükümlülüğünün muhatabı işgal eden devlet; saygı gösterilmesi beklenen, işgal ettiği bölge halkının mülkiyet hakkıdır⁶⁸⁹. Bu anlamda işgale uğramış bir devlet olan Osmanlı Devleti, kendi ülkesi üzerindeki mülkiyet hakkına yönelik tasarrufları bakımından, Lahey Sözleşmelerinde belirtilen yükümlülüğün muhatabı değildir.

2.4.2. Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 Sayılı Kanunlar Kapsamında Yapılan Emval-i Metruke Tasfiyesinin Günümüzdeki Hukuk Anlayışına -1982 Anayasası ve AİHS- Uygunluğu

Emval-i metruke tasfiyesinin dayanağı olan ve günümüzde hâlen yürürlükte olan yahut etkileri devam eden üç kanun vardır:

İlki, muvakkat kanun niteliğindeki 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli Tasfiye Kanunu'dur. **Tasfiye Kanunu'nun** 2, 4, 7, 8, 9. maddeleri 15 Nisan 1923 tarihinde yürürlükten kalkmıştır. Hukuken ve fiilen uygulanma kabiliyeti fevkalade zayıf olsa da günümüzde hâlen ilga edilmemiş olan 1, 3, 5, 6, 10 ve 11. maddelerine göre, Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen kişilerden geride kalan gayrimenkuller dışındaki tüm mal varlığı, yani nakitler, mevduatlar, taşınır, alacaklar ve borçlar, devlet eliyle tasfiye edilecektir. Buna göre sevk edilen kişilerden kalan taşınır, satılacak, elde edilecek meblağ, nakit ve mevduata eklenecek, varsa alacaklar tahsil edilecek, borçlar düşülecek, kalan bakiye -sahipleri hayatta olamayacağından- mirasçılara verilecek⁶⁹⁰, mirasçı bulunmaması hâlinde

⁶⁸⁹ Ünal, Ş. *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, s. 463.

⁶⁹⁰ **Madde 1:** 14 Mayıs 1331 tarihli Kanun hükmü gereğince başka mahallere nakledilen gerçek ve tüzel kişilerin terk etmiş oldukları malları, alacakları ve borçları, bu husus için oluşturulacak komisyonların, her kişi için ayrı ayrı düzenleyecekleri mazbatalar üzerine, mahkemelerce tasfiye edilir.”

TMK m. 501⁶⁹¹ uyarınca Devlete geçecektir. Tüm bu işlemler, bu iş için kurulacak komisyonlar tarafından idare edilecek ve nihayetinde bir mahkeme kararıyla sonuca bağlanacaktır. Tasfiye Kanunu'nun kabul edildiği tarihin üst normu olan Kanun-ı Esasi'ye uygunluğu hakkında yukarıda yapılan değerlendirmenin ardından, bu başlıkta, hâlen ilga edilmemiş maddeleri bakımından öngörülen tasfiyenin 1982 Anayasası ve AİHS'e uygunluğu incelenecektir.

İkincisi, 27.10.1988 tarih ve 3488 sayılı Kanun ile yürürlükten kaldırılan, **15 Nisan 1339 (15 Nisan 1923) tarih ve 333 sayılı Kanun; üçüncüsü**, 10.07.1945 tarihinde yürürlükten kaldırılan **28 Mayıs 1928 tarihli ve 1331 sayılı Kanun**'dur. Bu kanunlar günümüzde yürürlükte bulunmasa da etkileri devam etmektedir. Zira bu kanunlara göre, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten önce sürekli yer değiştiren, kaçan, kaybolan ve sevk edilen kişilerin gayrimenkullerinin mülkiyeti, anılan fiilî durumun gerçekleştiği anda doğrudan devlete intikal ettiğinden bu gayrimenkuller hakkında tescil ve vaz'ıyed işlemi yapılmaya devam edilmektedir.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, sevk edilen, sürekli yer değiştirilen, kayıp ve kaçak kişilerden geride kalan gayrimenkullerin mülkiyetinin Devlet'e geçeceği hakkındaki mevzuat, TMK m. 501'de yer alan "*Mirasçı bırakmaksızın ölen kimsenin mirası Devlete geçer.*" düzenlemesiyle yahut Milletlerarası Hukuk ve Usul Hukuku Hakkında Kanun m. 20'de yer alan "*Türkiye'de bulunan mirasçısız tereke Devlet'e kalır.*" düzenlemesi ile paralel değildir. Zira, mirasçıları hayatta olsa dahi, sahipleri sevk edilen, yer değiştiren, kayıp ve kaçak duruma düşen kişilerin mal varlığı emval-i metruke niteliğindedir ve ilgili kanunların uygulama alanına dâhildir.

Bu başlık altında hâlen ilga edilmemiş olan Tasfiye Kanunu maddeleri ve hâlen etkileri devam eden 333 ve 1331 sayılı Kanun hükümleri doğrultusunda yapılan mal varlığı tasfiyesi ve gayrimenkul mülkiyetinin intikalinin 1982 Anayasası ve AİHS'e uygunluğu incelenecektir. Bunlardan Tasfiye Kanunu, Osmanlı Devleti döneminde Heyet-i Vükela

Madde 3: Bahsi geçen kişilerin nakitleri, terk edilmiş taşınır malları, mevduatı ve alacakları, birinci maddede belirtilen komisyon başkanı veya vekili tarafından toplanır, geri alınır, tahsil edilir, dava edilir ve terk edilmiş mallardan dava konusu edilmeyenler, artırma yoluyla satılır, elde edilen tutar sahipleri adına emaneten mal sandıklarına yatırılır.

⁶⁹¹ **TMK m. 501** - Mirasçı bırakmaksızın ölen kimsenin mirası Devlete geçer.

tarafından yapılan bir muvakkat kanun, 333 sayılı ve 1331 sayılı Kanunlar ise Türkiye Cumhuriyeti döneminde yasama organı tarafından yapılan yasal düzenlemelerdir.

Kanun-ı Esasi hükümleri dikkate alındığında, Tasfiye Kanunu, şekli ve organik anlamda olağanüstü hâl kanun hükmünde kararnamesi niteliğindedir, ancak yukarıda belirtildiği üzere olağanüstü hâlin gerekli kıldığı konuları düzenlemediğinden maddi anlamda olağan dönem kanun hükmünde kararnamesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca Kanun-ı Esasi’de olağan ve olağanüstü hâl-sıkıyönetim kanun hükmünde kararnamesi⁶⁹² ayrımı yoktur. Dolayısıyla Kanun-ı Esasi’de düzenlenen muvakkat kanun kurumu, 1982 Anayasası’nın mülga 91. maddesi kapsamında düzenlenen olağan dönem kanun hükmünde kararnamesi niteliğinde sayılarak⁶⁹³, Anayasa m. 152 uyarınca somut norm denetimine tabi tutulabilir⁶⁹⁴. Anılan Kanuna ilişkin Anayasa Mahkemesi tarafından 1963 yılında yapılan somut norm denetiminde, Tasfiye Kanunu’nun hukuki niteliğinin tartışılmadığı, doğrudan Anayasa’ya uygunluk incelemesine geçildiği vurgulanmalıdır.

Olağan dönemler için, mülkiyet hakkı dâhil olmak üzere tüm hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusunda genel güvenceler getiren Anayasa m. 13⁶⁹⁵’e göre, temel hak ve hürriyetler ancak kanunla sınırlandırılabilir; sadece Anayasa’nın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere dayanılabilir; sınırlama, hakkın özüne dokunamaz, Anayasa’nın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz. Mülkiyet hakkını düzenleyen 35. madde ise şöyledir: “*Herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir. Bu haklar, ancak kamu yararı amacıyla, kanunla sınırlandırılabilir. Mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz.*”. AİHS m. 18’e göre, “*Bu Sözleşme’nin hükümleri gereğince, sözü edilen hak ve özgürlüklere getirilen sınırlamalar ancak öngörülen amaçlar için uygulanabilir.*”. Mülkiyet hakkını düzenleyen P1-1’e göre ise, “*Her gerçek ve tüzel kişinin mal ve mülk dokunulmazlığına saygı gösterilmesini isteme*

⁶⁹² Anayasa m. 148 uyarınca, olağanüstü hâl KHK’lerinin Anayasa’ya aykırılığı iddiasıyla Anayasa Mahkemesi’ne dava açılmaz.

Anayasa m. 148/1 - ... olağanüstü hâllerde, sıkıyönetim ve savaş hâllerinde çıkarılan kanun hükmünde kararnamelerin şekil ve esas bakımından Anayasaya aykırılığı iddiasıyla, Anayasa Mahkemesinde dava açılmaz.

⁶⁹³ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 659.

⁶⁹⁴ İlgili düzenlemeler soyut norm denetimine tabi değildir. **Anayasa m. 151- Dava açma süresi** - Anayasa Mahkemesinde doğrudan doğruya iptal davası açma hakkı, iptali istenen kanun, kanun hükmünde kararname veya İçtüzüğü’nün Resmi Gazetede yayımlanmasından başlayarak altmış gün sonra düşer.

⁶⁹⁵ **Madde 13** - Temel hak ve hürriyetler, özlere dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlandırılabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.

hakkı vardır. Bir kimse, ancak kamu yararı sebebiyle ve yasada öngörülen koşullara ve uluslararası hukukun genel ilkelerine uygun olarak mal ve mülkünden yoksun bırakılabilir.”. P1-1’de düzenlenen mülkiyet hakkı, AİHS’in özellikle 8 ila 11. maddelerinde düzenlenen haklardan, sınırlandırma ölçütleri bakımından ayrılır. AİHS m. 8-11’de sınırlandırmanın sınırı olarak, “ölçülülük” testinin metinsel dayanağı olan “*demokratik bir toplumda gerekli olma*” ölçütü zikredilmiş; ancak P1-1’de sadece “*kanunla düzenlenme*” ve “*kamu yararı*” ölçütlerine yer verilmiştir. Nitekim AİHM, mülkiyet hakkının ihlalinin gündeme geldiği ilk başvurularda, ölçülülük incelemesine yer olmadığına karar verdiyse de, sonraki kararlarında ölçülülük unsurunu P1-1 incelemesine bir parça dâhil etmiş, ulusal makamlara tanınan takdir marjının ölçülü kullanılıp kullanılmadığına yönelik sınırlı bir denetim yapılmıştır.⁶⁹⁶

O hâlde Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 sayılı Kanunların 1982 Anayasası ve AİHS’e uygunluğunu şu dört başlıkta incelemek gerekir:

Herkes mülkiyet ve miras hakkına sahiptir; mülkiyet hakkı (1) kanunla, (2) kamu yararı amacıyla sınırlanabilir; sınırlama (3) Anayasa’nın sözüne ve ruhuna uygun olmalıdır, (4) hakkın özüne dokunamaz, ölçülülük ilkesine ve son tahlilde demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olmalıdır.

2.4.2.1. Mülkiyet hakkı kanunla mı sınırlanmıştır?

Tasfiye Kanunu, hukuki niteliği itibarıyla şekli ve organik anlamda muvakkat kanun yani Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu) tarafından kabul edilen kanun hüküm ve kuvvetinde olan bir idari düzenleyici işlemdir. Oysa Anayasa m. 13 doğrultusunda, temel hak ve hürriyetlerin tüzük, yönetmelik, kanun hükmünde kararname gibi idarenin düzenleyici işlemleriyle değil sadece yasama tasarrufuyla yani şeklî ve organik anlamda kanunla sınırlandırılabilceği, doktrin görüşü⁶⁹⁷ ve Anayasa Mahkemesi kararlarıyla⁶⁹⁸

⁶⁹⁶ Gemalmaz, H., B. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, s. 519-522.

⁶⁹⁷ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 107. Tanör, B., Yüzbaşıoğlu, N. (2011). *1982 Anayasasına göre Türk Anayasa Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları, s. 148, s. 391-392. Gözübüyük, A. Ş. (2013). *Anayasa Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi, s. 263.

⁶⁹⁸ Anayasa Mahkemesi, temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması sonucu doğuracak düzenlemelerin ancak kanunla yapılacağı yönünde anayasal bir buyruğu olduğunu vurgulamıştır. AYM, E. 1986/14, K. 1987/1, 06.01.1987.

vurgulanmıştır. Savaş, seferberlik ve olağanüstü hâllerde, temel hak ve hürriyetler, cumhurbaşkanlığı kararnameleriyle Anayasa m. 15’de yer alan güvencelere uygun olarak sınırlandırılabilirken; olağan hallerde temel hak ve hürriyetler Anayasa m. 13 uyarınca sadece kanunla sınırlandırılabilir. Mülkiyet hakkına müdahale eden Tasfiye Kanunu, temel hak ve hürriyetlerin ancak kanun ile sınırlandırabileceğini düzenleyen Anayasa m. 13’e aykırıdır; Türkiye Cumhuriyeti döneminde meclis tarafından yapılan yasal düzenlemeler olan 333 sayılı ve 1331 sayılı kanunlar ise Anayasa m. 13’e bu yönüyle uygundur.

AİHS sistemine göre ise, mülkiyet hakkını sınırlandıran mevzuatın mahiyeti bakımından, ulusal makamlarının ulusal hukuku değerlendirirken vardıkları sonuçlar dikkate alınmaktadır. Müdahalenin maddi ve şekli anlamda “kanun”a dayanması gerekmez. Açıkça keyfilik göze çarpmadıkça, mevzuatın ulusal hukukta ulaşılabilir, öngörülebilir olması yeterli sayılarak, ulusal makamların bu konudaki değerlendirmeleri esas alınmaktadır⁶⁹⁹. Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 sayılı Kanunlar ulaşılabilir ve bu kanunlara dayanarak mülkiyet hakkına yapılan müdahaleler öngörülebilir olduğundan; bu konuda ulusal makamlar aksine bir karar vermediği sürece, AİHM de mevzuatın ulaşılabilirlik ve öngörülebilirlik ölçütlerini karşıladığı varsayımında bulunacaktır. Ulusal yargı makamlarının aksi görüşü AİHM’in de kararına yön verecek ve müdahalenin maddi bir dayanağının bulunmamasından hareketle mülkiyet hakkının ihlal edildiği sonucuna ulaşılacaktır.

2.4.2.2. Mülkiyet hakkı, kamu yararı amacıyla mı sınırlandırılmıştır?

Anayasa m. 35’e ve AİHS P1-1’e göre, mülkiyet hakkının sınırlandırılması kamu yararına bağlanmıştır. Kamu yararı, her somut olay için ayrı ayrı ele alınması gereken, sürekli gelişen, toplum hayatı içindeki ihtiyaçlarla paralel değişim gösteren⁷⁰⁰, kabaca toplumun büyük bölümünün menfaatlerini ifade etmek için kullanılan bir kavramdır⁷⁰¹. Kamu yararı, mülkiyet hakkına yapılacak müdahaleler için açılmış bir kapı değil, aksine devletin müdahalelerini zorlaştıracı bir engeldir; bu anlamda mülkiyeti hakkına müdahale

⁶⁹⁹ Gemalmaz, H., B. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, s. 454-456.

⁷⁰⁰ Çakmak, M. (2013). *Kamu Yararı*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 5, 261-262.

⁷⁰¹ Başpınar, V. *Mülkiyet Hakkını İhlal Eden Müdahaleler*, s. 241-242.

etmeyi değil bu hakkı korumayı amaçlar⁷⁰². Bir başka deyişle kamu yararı, mülkiyet hakkına keyfi müdahaleler için bir fırsat değildir, aksine mülkiyet hakkını koruma işlevi görür⁷⁰³.

Mülkiyet hakkının sınırlandırılmasında, kamu yararının bulunup bulunmadığını takdir etmeye yetkili organ yasama organıdır; zira kamu yararının varlığına hukuki kriterlerle değil siyasi mülahazalarla ulaşılır⁷⁰⁴. Yasama organı, kamu yararını belirleyip, toplum ihtiyaçlarına uygun şekilde mülkiyet hakkını sınırlayan yasal düzenlemeler yapabilir. Kanunların kamu yararına uygun olup olmadığı hakkındaki mülahazalar hukuki değil siyasi olduğundan, siyasi ve idari anlamda teknik bilgi ve donanım gerektirdiğinden, kanun koyucunun kamu yararı dışında bir amaçla hareket ettiği apaçık şekilde ortada olmadıkça kanunlar amaç unsuru bakımında denetlenemez⁷⁰⁵.

Anayasa Mahkemesi, kural olarak, hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında kamu yararının bulunup bulunmadığını denetlemeye yetkili değildir⁷⁰⁶. AİHM de mülkiyet hakkı özelinde, “kamu yararı/genel yarar” kavramını tanımlamamış; kaba bir varsayım olarak, taraf devletlerin yaptığı müdahale ile kamu yararını sağlamayı amaçladığını kabul etmiştir; devletlere, kamu yararını belirlemekte “**mutlak**”⁷⁰⁷, sınırlandırma araçlarını seçmekte “kuvvetli”⁷⁰⁸ takdir marjı tanıyarak, mülkiyet hakkının sınırlandırılma alanını fevkalade genişletmiştir⁷⁰⁹.

⁷⁰² Eren, F. *Mülkiyet Hukuku*, s. 13.

⁷⁰³ Başpınar, V. *Mülkiyet Hakkını İhlal Eden Müdahaleler*, s. 113.

⁷⁰⁴ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 231.

⁷⁰⁵ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 891-894.

Anayasa Mahkemesi’nin 31.03.1991 tarihli kararına konu soyut norm denetiminde, mülkiyet hakkının kamu yararı amacıyla sınırlandırılmadığının açıkça ortada olduğundan hareketle verdiği iptal kararının gerekçesi şöyledir: “Anayasa’nın 35. maddesinde düzenlenen mülkiyet hakkı, sınırsız değildir. Maddeye göre bu hak, ancak kamu yararı amacıyla yasayla sınırlandırılabilir. ... Yasakoyucuya, belli görüş ya da kuruluşlara karşı tavır aldığını gösterebilmek için böyle bir yetki tanınırsa, her siyasi iktidar değişikliğinde, iktidarın eğilimine göre karşı görüşte saydığı kişi, siyasi parti veya kuruluşun mallarına elkonulma yolu açılır. ... İnceleme konusu kural, belirtilen nedenlerle Anayasa’nın 35. maddesine aykırıdır.”. AYM, E. 1991/18, K. 1992/20, 31.03.1992.

⁷⁰⁶ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 231.

⁷⁰⁷ AİHM, müdahalenin kamu yararı gütmeyeğine dair tek bir karar vermemiştir. Gemalmaz, H., B. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, s. 482.

⁷⁰⁸ Gemalmaz, H., B. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, s. 522-530.

⁷⁰⁹ Gemalmaz, H., B. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, s. 474-483, 522-530.

Kural olarak kanunun amacı, kanun metinde yazılı olmayan, dolayısıyla norm dışında kalan, kanun koyucunun zihninde bulunan psişik bir vakıadır. Keza Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 sayılı Kanunlarda da kanunun amacı zikredilmemiştir.

Tasfiye Kanunu'nun amacına, Osmanlı Devleti arşiv belgelerinde, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri'nde rastlanamaz. Zira Tasfiye Kanunu, meclis tarafından değil, Heyet-i Vükela yani Bakanlar Kurulu tarafında alınan bir karardır. Bakanlar Kurulu toplantıları gizli olduğundan, dolayısıyla toplantı tutanaklarına erişim sağlanamadığından, kararın amaç unsurunu ortaya koyacak birincil nitelikte bir kaynağa ulaşılması mümkün değildir.

Bunun yanında, savaş şartlarında alınan sevk ve iskân kararının neticesi olarak Ermenilerin yaşadıkları mahallerle ve geride kalan emvaliyle fiilen kesilen rabıtalарının hukuken de kesilmesi suretiyle, savaş sürecinde kaybedilen topraklardan Osmanlı'ya sığınan Müslüman göçmenlerin yerleşmeleri için gereken hane ve toprak ihtiyacının karşılandığı, böylece geride kalan emvalden yararlanıldığı ve son tahlilde kanun koyucunun maksadının Ermeni milletini mülksüzleştirmek değil bu yolla kamu yararını gerçekleştirmek olduğu görülmektedir. Tasfiye Kanunu ve bu Kanundan önce kabul edilen düzenlemeler dikkatle incelendiğinde⁷¹⁰ bu sonuca ulaşılmaktadır.

⁷¹⁰ - Sevk ve İskân Kanunu'ndan dört gün sonra, 31 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela kararında, Ermenilerin geride bıraktıkları emval hakkında şu hususlara işaret edilmiştir: "... Ayrıldıkları yerlerde kalan eşya ve mallarının ya da bunların değerlerinin karşılığı kendilerine aynı şekilde verilecektir. **Boşaltılan köylere yerleştirilecek göçmen ve aşiretlere, emlak ve arazi değerleri tespit edilerek dağıtılacaktır. ... Göçmenlerin bildikleri ve yaptıkları işlerin dışında kalacak zeytin, dut, bağ ve portakal bahçeleri ile dükkân, fabrika, han ve depo gibi gelir getiren malların açık arttırma ile satılarak yahut kiralanmak suretiyle toplam bedelleri kendilerine verilmek üzere sahipleri adına geçici olarak mal sandıklarına yatırılacaktır...**" ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-4. 31 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 131-132. BOA, MV, 198/24. 30 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 155-157.

- 10 Haziran 1915 tarihli Savaş ve Olağanüstü Siyasi Zorunluluk Dolayısıyla Başka Yere Nakledilen Ermenilere Ait Mallar, Emlak ve Arazilerin İdaresi Hakkında Yönetmelik'e göre ise, boşaltılan bölgelere göçmenler yerleştirilecek, her ailenin ihtiyaçları ve tarım olanakları dikkate alınarak, mevcut ev ve araziler göçmenlere dağıtılacaktır. Dükkân, han, fabrika, hamam, ambar gibi gelir getiren mülkler; göçmenlerin oturmasına elverişli olmayan binalar; göçmenlere dağıtıldıktan sonra geriye kalan mülkler, idare kurulları veya idare kurullarının gözetiminde o yerin mülki ve mali memurlarının başkanlarından oluşan heyet tarafından açık arttırma ile satılacaktır. Bağ, bahçe, portakallık, zeytinlik ve benzeri taşınmazlar, senet vermek ve kefil göstermek şartıyla göçmenlere dağıtılacak; kimlere ne miktar taşınmaz verildiği, özel defterine kaydedilecek, bunlardan göçmenlere dağıtılmayanlar açık arttırma ile satılacaktır. Satış bedelleri ve kira gelirleri, sahiplerine verilmek üzere, mal sandıklarına sahipleri adına emaneten bırakılacaktır. Bkz. **EK-8 28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihli Savaş ve Olağanüstü Siyasi Zorunluluk Dolayısıyla Başka Yere Nakledilen Ermenilere Ait Mallar, Emlak ve Arazilerin İdaresi Hakkında Yönetmelik (Ahval-i Harbiye ve Zarûret-i Fevkalâde-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Âhere Nakilleri İcrâ' Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlâk ve Arazinin Keyfiyyet-i İdaresi Hakkında Talimâtname)**

333 ve 1331 sayılı Kanunların kabul edildiği tarihlerin TBMM Zabıt Cerideleri, anılan kanunların amaç unsurunu aydınlatır. 1331 sayılı Kanun'un kabul edildiği tarihteki TBMM Zabıt Cerideleri incelendiğinde⁷¹¹, anılan kanunun, müzakere edilmeden, oylamaya katılanların oybirliğiyle⁷¹² kabul edildiği görülmüştür. 333 sayılı Kanun'un kabul edildiği tarihteki TBMM Zabıt Cerideleri'nde⁷¹³ ise kanun hakkında uzun tartışmalara rastlanmaktadır.

Sevk edilen, sürekli yer değiştiren, kaçan ve kaybolan kişilerden geride kalan gayrimenkullerin mülkiyetinin devlete intikali hakkındaki düzenlemeye yönelik eleştirilerde bulunan Aydın Vekili Dr. Mazhar Bey'in şu ifadeleri dikkat çekicidir:

“Bu nokta doğrudan doğruya daima Hükûmetin menfaatini gözetmek noktasından yapılmış bir kanundur, tamamen halkın aleyhindedir. ... efendiler, mahiyeti ve şümülü itibarıyla doğru değildir. Dedikleri gibi Hükûmetin herhangi bir âmiri gayrkanuni olarak haksız bir muamele yapmış, yıkmış, devirmiş velhasıl bir hâl olmuş diyerek hakkında takibatı kanuniye icra edilmesi lazımgelir deyip geçmek doğru değildir. Halkın menfaatini, hukukunu muhafaza, himaye kasdiyle teessüs etmiş olan ve adalet tevzi etmekle mükellef olan Hükûmete bu bir şindir. Bunun için Hükûmet her hâlde Meclisten derhâl müstacelen bir karar almak mecburiyetindedir. Nasıl ki, kendi hukukunu muhafaza etmek için ve hakkı mülkiyet ve tasarrufu ihlal için karar almakta ve kanuna istinat ettirmeden hukuku mülkiyet ve tasarrufu ihlal eder mahiyette karar veren ve hiç düşünmiyen Hükûmetin böyle tahtı itiraf ve tasdikinde olarak, fuzuli ve keyfî bir emirle olan muamelât, zannederim, bütün yaptığımız kanunların da muhalifidir. Bu noktai nazardan bu kanun tamamen fenadır ve halkın aleyhinedir. Tadil kabul edilmedikçe bunun taraftarı değilim.”

- Tasfiye Kanunu m. 9'a göre Vakıflar ve Maliye Hazinesi adına kaydedilen taşınmazlar, Göçmenler Tüzüğü'ne göre göçmenlere bedelsiz dağıtılabilecektir.

⁷¹¹ Devre: III, Cilt: IV, İçtima Senesi: I, TBMM Zabıt Ceridesi, Seksen İkinci İnikat, 24 Mayıs 1928, s. 353
Web: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d03/c004/tbmm03004082.pdf> adresinden 01.01.2018'de alınmıştır.

⁷¹² Kanun, oylamaya katılan 178 vekilin oybirliğiyle kabul edilmiştir. Devre: III, Cilt: IV, İçtima Senesi: I, TBMM Zabıt Ceridesi, Seksen İkinci İnikat, 24 Mayıs 1928, s. 386-388.

⁷¹³ Devre: I, Cilt: 29, İçtima Senesi: 4, TBMM Zabıt Ceridesi, Yirmi Beşinci İçtima, 15.04.1339, s. 159-175
Web: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c029/tbmm01029025.pdf> adresinden 01.01.2018'de alınmıştır.

333 sayılı Kanun’a yönelik bu ve benzeri olumsuz eleştirilerin yanında, kanunun kabulüyle “*memleketin umranının*” yani bayındırlık faaliyetleri neticesinden kamu yararının sağlanacağına yönelik Canik Vekili Nafiz Bey’in ve Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey’in ifadeleri ağırlıklı olarak kabul görmüştür. Canik Vekili Nafiz Bey’in emval-i metruke hakkındaki “*Efendim emvali metruke meselesi memleketin umranı noktasından büyük bir derttir. Malûmuâlinizdir ki beş altı senelik hâdisatı harbiye dolayısıyla memleketimizde birçok eşhas evini barkını terk ederek gitmiştir. Bunların emvali alâhalihî kalmıştır ve bu emval Hükûmet tarafından hüsnü idare edilemediğinden tahribedilmiştir ve bir taraftan da tahribedilmektedir. Buna misal olmak üzere zatîâlilerine gözünüzün önünde bulunan Ankara şehrindeki emvali metrukeyi arz edebilirim. Ankara’da emvali metruke olarak mevcudolan bağlar tamamen harabolmuştur. Gerek eşcarı müsmire, gerek binalar tahribedilmiştir. Şehir içindeki evler harabolmuştur. Taşrada da aynı hâl olmaktadır. Camları sökülmüştür. Tavanı sökülmüştür. Binaenaleyh arsasından başka bir şey kalmamıştır. ... Bugün İzmir gibi, Bursa gibi bâzı vilayetlerde tahribedilmemiş emvali metrukenin derhâl satılmasını teklif ediyorum, hiç olmazsa memlekette yersiz, yurtsuz olan kimseler emvali metrukeye tasarruf etmiş olurlar ve ümrânı memleket muhafaza edilmiş olur. Tahribatın önüne geçmek imkânı yoktur. Gördüğüm yerlerde camlar sökülmüş çarşılarda satılmış, kapılar sökülmüş yakılmış, tavanlar sökülmüştür. ... Hükûmete atfettiğim noksan, bunların şimdiye kadar elden çıkarılıp satılmaması meselesidir.*” ifadesi üzerine Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey’in yorumu şöyledir: “Emvali metruke Kanununun nakıs ve ihtiyaca kâfi olmadığından ve yine tekrar ediyorum, hukuk nazariyatı içerisinde kılı kırk yararak tagayyübeden eşhasın hukukunu temin yolunda mütalâatı hukukiye neticesi çıkan bu kanun, emvali metrukeyi bugün bu hâle getirmiştir. Efendiler! Yunanistan bir Emvali metruke Kanunu yapmıştır. Belki gazetelerde manzur oldu. Pasaport alıp da çıkanlar, tekrar avdet edip de Yunan tâbiyetine girseler dahi emvali menkule ve gayrimenkulelerinden istifade hakkını Yunanistan vermiyor. Bu kadar şiddetli muameleler yaptığı hâlde biz burada iki, üç senedir Emvali metruke Kanununu esasatı hukukiyemizin en ince ve rakik noktalarını dahi nazarı dikkate almak üzere çıkardık. Şimdi o kanun mucibince bütün memleketteki emvali metruke elbette idare edilemez. **Bu kanun kabul edilirse bütün teşevvüşat kalkacak, bunlar Maliyeye geçecek ve bunları Hazine pek tabîî olarak satacak, mübadele edecek ve bu suretle vâki olan tahribata nihayet verecektir. Aynı zamanda meskeni, yurdu, yuvası olmıyanlar da bunlardan istifade edecek, memleketin servet ve ümrânı da bu münasebetle mahfuz kalacaktır. Meseleyi Emvali metruke Kanununun nakıs**

olmasında ve en ince düşünülerek tagayyübedenlerin hukukunu temin edeceği yolundaki hassasiyette arayınız. Başka yerde aramayınız.”.

333 sayılı Kanun hakkında yapılan müzakerelerde özetle şu husus vurgulanmıştır: Büyük Savaş sürecinde birçok kimse yer ve yurdundan ayrılmış, gayrimenkulleri ile rabıtası fiilen kesilmiştir, bu gayrimenkuller savaş boyunca tahrip edilmiştir, haneler ve bağlar harap olmuştur; anılan gayrimenkullerin mülkiyetinin devlete geçmesi ile tahribat sona erecektir, meskeni olmayan kişilerin istifadesine sunulması yahut işletebilecek kimselere satılması memleketin servet ve ümrânına katkı sağlayacaktır. Özetle, 333 sayılı Kanun’u yapan kanun koyucunun maksadının Ermeni kökenlileri mülksüzleştirmek olmadığı, maksadın çeşitli mülahazalarla kamu yararını sağlamak olduğu açıktır.

Netice itibariye, emval-i metruke mevzuatının kabul edildiği dönemin bilgi ve belgeleri incelendiğinde, Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 sayılı kanunların kamu yararını gerçekleştirmek amacıyla kabul edildiği ve bu amacın yargısal denetime konu olamayacağı sonucuna ulaşılabacaktır.

2.4.2.3. Mülkiyet hakkının sınırlanması, Anayasa’nın sözü ve ruhuna uygun mudur?

Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 sayılı kanunların Anayasa’nın sözüne yani Anayasa “metni”ne⁷¹⁴ ve Anayasa’nın ruhuna⁷¹⁵ yani Anayasa’nın bütününe, ondan çıkan temel anlama⁷¹⁶ aykırı olmaması gerekir. Bu şart, özellikle, Anayasa’nın hak ve hürriyetlere ilişkin “ek güvenceler” getirmesi hâlinde önem kazanır⁷¹⁷. Mülkiyet hakkının düzenlendiği 35. maddede, sınırlandırma konusunda ek güvenceler yer almaz.

⁷¹⁴ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*. s. 233.

⁷¹⁵ Gözler’e göre, Anayasa’nın ruhu, objektif olarak tanımlanamayan hukuk dışı bir kavramdır. Gözler, K. (1999). *Anayasa Normlarının Geçerliliği Sorunu*. Bursa: Ekin Yayınevi, s. 219-235.

⁷¹⁶ Özbudun, E. (2017). *Türk Anayasa Hukuku*. (On Yedinci Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları, s. 116.

⁷¹⁷ Anayasa, bazı hâllerde, hak ve hürriyetleri sadece tanımakla yetinmeyip, o hak ve hürriyetlere “ek güvenceler/özellik güvenceler” getirerek, yasa koyucunun bu güvencelere aykırı yasal düzenlemeler yapmasını engellemiştir. Örneğin, “sürelili ve süresiz yayın, önceden izin alma şartına bağlanamaz” (m. 29/1). Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*. s. 233. Özbudun, E. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 115-116. Kaboğlu, İ. Ö. (1989). *Kolektif Özgürlükler*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 267-269.

2.4.2.4. Mülkiyet hakkının sınırlanmasında hakkın özü korunmuş mudur, ölçülülük ilkesine ve son tahlilde demokratik toplum düzeninin gereklerine uyulmuş mudur?

Mülkiyet hakkının sınırlanmasının sınırını belirleyen Anayasa m. 13'te "hakkın özü", "ölçülülük" ve "demokratik toplum düzeninin gerekleri" ölçütlerine işaret edilmiştir. AİHS P1-1'de ise "ölçülülük" testinin lafzî dayanağı olan "demokratik bir toplumda gerekli olma" ifadesi zikredilmemiştir. AİHM, mülkiyet hakkının ihlalinin gündeme geldiği ilk başvurularda, ölçülülük incelemesine yer vermediyse de, sonraki kararlarında ölçülülük unsurunu P1-1 incelemesine bir parça dâhil etmiş, AİHS'de yer alan diğer haklar için zikredilmeyen "*olağan dışı ve aşırı (unusual and excessive) bir külfet*" kavramını üreterek ulusal makamlara tanınan takdir marjının ölçülü kullanılıp kullanılmadığını denetleme yoluna gitmiştir⁷¹⁸. AİHS sisteminde son derece etkisiz kalan P1-1 kapsamında, taraf devletlere, sınırlamanın amacını belirlemekte **mutlak**, amacı gerçekleştirmek için başvuru araçları belirlemekte **çok kuvvetli** takdir alanı tanınmış; "*ortaya çıkan sonucun mülkiyet hakkını ihlal edip etmediğinin tek ölçüsü (olarak) bireyin mülkiyet hakkı ile toplumun yararları arasında adil bir dengenin kurulup kurulmadığı*" incelemesi yapılmış; sonuç olarak P1-1'in sağladığı koruma pek cılız kalmıştır⁷¹⁹. Öyleyse AİHM, taraf devletlerin, kamu yararını sağlama amacıyla mülkiyet hakkına müdahale ettiği ve bu amacı gerçekleştirecek *elverişli* ve *gerekli* araçları seçtiği varsayımından hareketle; denetimini, ölçülülük ölçütlerinden (elverişlilik, gereklilik, orantılılık)⁷²⁰ sadece *orantılılık* alt ölçütüne hasretmiştir. Bunun yanında, mülkiyet hakkına ilişkin AİHM kararlarında, adil dengenin kurulup kurulmadığına delalet eden göstergeler her somut olay için değişkenlik göstermiş;

⁷¹⁸ Gemalmaz, H., B. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, s. 519-522.

⁷¹⁹ Gemalmaz, H., B. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, s. 618-619.

⁷²⁰ Yasa koyucu, hak ve hürriyetlere müdahale eden düzenlemeler yaparken, hukuk devleti ilkesinin de bir gereği olarak, ölçülülük ilkesiyle bağlıdır. Anayasa Mahkemesi'ne göre ölçülülük ilkesi, "*elverişlilik, gereklilik ve orantılılık olmak üzere üç alt ilkeden oluşmaktadır. Elverişlilik, öngörülen müdahalenin ulaşılmak istenen amacı gerçekleştirmeye elverişli olmasını, gereklilik ulaşılmak istenen amaç bakımından müdahalenin zorunlu olmasını yani aynı amaca daha hafif bir müdahale ile ulaşılmamasının mümkün olmamasını, orantılılık ise bireyin hakkına yapılan müdahale ile ulaşılmak istenen amaç arasında makul bir dengenin gözetilmesi gerekliliğini ifade etmektedir.*" AYM, Yasemin Balcı Başvurusu, Bn. 2014/8881, 25.07.2017, p. 94. Bu kapsamda, Kanun koyucudan, öncelikle ulaşılmak istenen amaç için *elverişli* araçları belirlemesi, sonra amaca ulaşmak için elverişli araçlardan hak ve hürriyetlere en az müdahalede bulunanı yani *gerekli* aracı seçmesi; son olarak seçtiği tedbirin amacın gerçekleşmesi yolunda fevkalade bir yük getirip getirmediğini ölçmesi yani *orantılılık* değerlendirmesi yapması beklenir.

böylece içtihatlarıyla standart bir orantılılık ölçütü ortaya koymayan AİHM, mülkiyet hakkı özelinde statükoyu koruma eğilimi göstermiştir⁷²¹.

Türk hukuk uygulamasında, mülkiyet hakkının sınırlandırılmasının sınırları kapsamında “temel hak ve hürriyetlerin özü”, “ölçülülük ilkesi”, ve “demokratik toplum düzeninin gerekleri” kavramları birbirlerinden ayrı düşünülmemiş⁷²²; her somut olayda bu ölçütlerin kümülatif değerlendirmesi yapılmıştır. Anayasa Mahkemesi’ne göre bu üç kavram “bir bütünün parçalarıdır” ve “demokratik bir hukuk devletinin özgürlükler rejiminde gözetilmesi gereken temel ölçütlerdir”⁷²³. Bu düşünce, Anayasa’nın temel hak ve hürriyetlere ilişkin hükümlerinin “hürriyetten yana” yorumlanmasına imkân vermektedir⁷²⁴.

Buna göre hak ve hürriyetin özüne dokunan müdahale, evleviyetle ölçülülük kriterlerini ve demokratik toplum düzeninin gereklerini de ihlal eder. Müdahalenin, hak ve hürriyetlerin özüne dokunmaması hâlinde ise ölçülülük kriterlerinin sağlanıp sağlanmadığı incelemesine geçilir. Müdahale, ölçülülük kriterlerini sağlamışsa demokratik toplum düzeninin gereklerinin de kendiliğinden sağlandığı kabul edilir. Anayasa Mahkemesi, bu yöndeki görüşünü şöyle ifade etmiştir:

“Temel hak ve özgürlüklerin özlerine dokunulmaksızın yapılan sınırlamalar yönünden ise bu sınırlamaların demokratik toplum düzeninin gerekleri ile ölçülülük ilkesine aykırı olamayacağı belirtilmiştir. Bir başka deyişle öze dokunan sınırlamalar "demokratik toplum düzeninin gerekleri" ve "ölçülülük" ilkelerine evleviyetle aykırı olacağından temel hak ve özgürlüklerin özüne dokunan sınırlamalar yönünden "demokratik toplum düzeninin gerekleri" ve "ölçülülük" ilkeleri bakımından ayrıca inceleme yapılmasına gerek bulunmamaktadır.

Öze dokunma yasağını ihlal etmeyen müdahaleler yönünden gözetilmesi öngörülen "demokratik toplum düzeninin gerekleri" kavramı, öncelikle ilgili hak yönünden getirilen sınırlamaların zorunlu ya da istisnai tedbir niteliğinde olmasını, başvurulabilecek en son çare ya da alınabilecek en son önlem olarak kendisini göstermesini gerektirmektedir.

⁷²¹ Gemalmaz, H., B. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, s. 619.

⁷²² Keskinsoy, Ö. *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*, s. 130.

⁷²³ AYM, E. 2016/179, K. 2017/176, 28.12.2017.

⁷²⁴ Özbudun, E. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 120.

"Demokratik toplum düzeninin gerekleri"nden olma, bir sınırlamanın demokratik bir toplumda zorlayıcı bir toplumsal ihtiyacın karşılanması amacına yönelik olmasını ifade etmektedir.

Anayasa'nın 13. maddesinde ifade edilen "ölçülülük ilkesi", temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasına ilişkin başvurularda dikkate alınması gereken bir diğer ilkedir. Demokratik toplum düzeninin gerekleri ve ölçülülük ilkeleri, iki ayrı kriter olarak düzenlenmiş olmakla birlikte bu iki kriter arasında sıkı bir ilişki vardır. Temel hak ve özgürlüklere yönelik herhangi bir sınırlamanın demokratik toplum düzeni için gerekli nitelikte, başka bir ifadeyle öngörülen kamu yararı amacını gerçekleştirmekle birlikte temel haklara en az müdahaleye olanak veren ölçülü bir sınırlama niteliğinde olup olmadığının incelenmesi gerekir.

Anayasa'nın 13. maddesinde yer alan ve aralarında sıkı bir ilişki bulunan **"temel hak ve hürriyetlerin özü"**, **"demokratik toplum düzeninin gerekleri"** ve **"ölçülülük ilkesi"** kavramları, bir bütünün parçaları olup **"demokratik bir hukuk devleti"**nin özgürlükler rejiminde gözetilmesi gereken temel ölçütleri oluşturmaktadır.⁷²⁵

Öyleyse, Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 sayılı kanunlar ile mülkiyet hakkına yapılan müdahalenin, Anayasa m. 13'e uygunluğu hakkında üç aşamalı bir inceleme yapılmalıdır:

İlk aşamada, müdahalenin hakkın özüne dokunup dokunmadığı incelenmelidir. Hakkın özüne dokunulduysa ölçülülük ve demokratik toplumda gereklilik şartlarının da evleviyetle ihlal edildiği sonucu doğacağından bu iki ölçüte ilişkin ayrıca bir inceleme yapmaya gerek kalmayacaktır. Müdahale, hakkın özüne dokunmadıysa *ikinci aşamada*, mülkiyet hakkına müdahalenin ölçülülük kriterlerini sağlayıp sağlamadığı incelenmelidir. Müdahalenin hakkın özüne dokunmaması ve ölçülülük kriterlerinin sağlaması hâlinde ise *üçüncü aşamada*, mülkiyet hakkına müdahalenin demokratik bir toplumda gerekli olduğu, dolayısıyla bu yönleriyle Tasfiye Kanunu 333 ve 1331 sayılı kanunların Anayasa m. 13 ve AİHS P1-1'e uygun olduğu sonucuna ulaşılabacaktır.

⁷²⁵ AYM, E. 2016/179, K. 2017/176, 28.12.2017.

Esasen fevkalade belirsiz bir kavram olan⁷²⁶ “hakkın özü” kavramı, doktrin görüşleri ve yargı kararlarıyla ölçülebilir bir form kazanmıştır. Buna göre, hak ve hürriyetin özü, müdahale edilmesi hâlinde o hakkı anlamsız hale getirecek asli çekirdeğidir⁷²⁷. Hakkın özüne dokunan müdahaleler; hakkın kullanılmasını fevkalade güçleştirir veya hakkı tamamen ortadan kaldırır⁷²⁸; “*bir hakkı hak yapan ve ancak bu hâliyle anlamlı hâle getiren temel unsurlara dokunmak suretiyle, ... hakkı kullanılamaz duruma getir(ir).*”⁷²⁹.

Temel hak ve hürriyetlerin özü, tüm hak ve hürriyetleri kapsayıcı şekilde genel olarak tanımlanamaz⁷³⁰; her hak ve hürriyet için o hak ve hürriyetin kendine özgü niteliklerine uygun olarak ayrı ayrı değerlendirilmelidir⁷³¹. Dokunulamayacak öz, “*her temel hak ve özgürlük açısından farklılık göstermekle birlikte kanunla getirilen sınırlamanın hakkın özüne dokunmadığının kabulü için temel hakların kullanılmasını ciddi surette güçleştirip amacına ulaşmasına engel olmaması ve etkisini ortadan kaldırıcı bir nitelik taşıyamaması gerekir.*”⁷³².

Anayasa Mahkemesi çeşitli kararlarında hakkın özüne ilişkin benzer görüşler ileri sürmüş ve şöyle demiştir: “*Çağdaş demokrasiler, temel hak ve özgürlüklerin en geniş ölçüde sağlanıp güvence altına alındığı rejimlerdir. Temel hak ve özgürlükleri büyük ölçüde kısıtlayan veya kullanılamaz hâle getiren sınırlamalar hakkın özüne dokunur. ... Hakkın özü, dokunulduğunda söz konusu temel hak ve özgürlüğü anlamsız kılan çekirdek alanı ifade etmekte olup bu yönüyle her temel hak açısından kişiye dokunulmaz asgari bir alan güvencesi sağlamaktadır. Bu çerçevede hakkın kullanılmasını önemli ölçüde güçleştiren, hakkı kullanılamaz hâle getiren veya ortadan kaldıran sınırlamalar hakkın özüne dokunmaktadır.*”⁷³³.

⁷²⁶ Gözler, K. (Eylül 2017). *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*. (Yirmi Birinci Baskı). Bursa: Ekin Yayınevi, s. 130.

⁷²⁷ Özbudun, E. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 117.

⁷²⁸ Tunç, H., Bilir, F., Yavuz, B. (Ekim 2015). *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Adalet Yayınevi, s. 115.

⁷²⁹ Keskinsoy, Ö. *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*, s. 130.

⁷³⁰ Örücü, E. (1975) “1961 Anayasası ve Anayasa Mahkemesine Göre Hakkın Özü Kavramı ve Mülkiyet Hakkının Özünü”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 41, Sayı 3-4, s. 148.

⁷³¹ Özbudun, E. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 117.

⁷³² AYM, E. 2016/179, K. 2017/176, 28.12.2017.

⁷³³ AYM, E. 2017/136, K. 2018/7, 18.01.2018.

Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 sayılı kanunların ortak özelliği, mülkiyet hakkına müdahale edilen kişilerin fiilî durumlarıdır. Anılan kanunlara göre, Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten önce sürekli yer değiştiren, kaçan ve kaybolan kişilerin mal varlığı tasfiye edilecek, gayrimenkulleri devlete intikal edecektir. Buna göre, anılan kimselerin mal varlığıyla rabıtasının fiilen kesilmesi, hukuken de kesilmesi sonucunu doğurmuş; fiilî durum hukuki akıbeti de belirlemiştir.

Mülkiyet hakkına müdahale, anayasa koyucu tarafından Anayasa hükmüyle, yasama organı tarafından kanun hükmüyle, yürütme tarafından idari işlemle, yargı organı tarafından yargı kararı ile gerçekleşebilir⁷³⁴. Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 sayılı kanunlar, mülkiyet hakkına yasama organı tarafından kanun hükmüyle müdahaleye örnektir. Mülkiyet hakkının içerik ve sınırlarını belirleme konusunda yasama organına verilen yetki sınırsız olmayıp anayasal sınırlar içinde kullanılmalıdır.

Hukukun evrensel ilkelerine saygı duymak Anayasa m. 2'de düzenlenen hukuk devleti olmanın gereğidir. Hukuk devleti/hukuki güvenlik ilkesinin bir yansıması olarak mülkiyet hakkı, zamanaşımına uğramayan, zaman ötesi niteliğe sahip bir haktır. Bu nedenle, *“Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu tarafından malik, zilyed veya mirasçılarına tanınmış olan hakların, hak sahiplerince kullanılmaması, o kimselerin ilişkiyi fiilen kestiğini göstermiş olsa bile, hukuksal ilişkinin sona erdiği anlamına gelmez. Devlet faaliyetlerinin hukuk kurallarına uygun olması, kazanılmış haklara saygı duyulmasını gerektirir. Kazanılmış haklara saygı ilkesi hukukun genel ilkeleri ve hukuk devleti kavramı içerisinde yer alır. Bu ilkenin temel amacı ise bireylerin hukuk güvenliğini sağlamaktır.”*⁷³⁵.

Anayasa Mahkemesi'ne göre, *“Kişilerin, devlete güven duymaları, maddi ve manevi varlıklarını korkusuzca geliştirebilmeleri, temel hak ve özgürlüklerden yararlanabilmeleri ancak hukuk güvenliği ve üstünlüğünün sağlandığı bir hukuk düzeninde gerçekleşebilir. Hukuk devletinin sağlamakla yükümlü olduğu hukuk güvenliği, devletin de yasal düzenlemelerinde bu güven duygusunu zedeleyici yöntemlerden kaçınmasını gerektirir. ... bir insan hakkı olan mülkiyet hakkı bireyin eşya üzerindeki hâkimiyetini güvence altına almaktadır. Eşya üzerindeki hâkimiyet bir yönüyle bireye devletin müdahale edemeyeceği özel bir alan yaratırken, diğer taraftan emeğinin karşılığını güvence altına almakla bireye*

⁷³⁴ Başpınar, V. *Mülkiyet Hakkını İhlal Eden Müdahaleler*, s. 64.

⁷³⁵ AYM, E. 2002/112, K. 2003/33, 10.04.2003.

kendi hayatını yönlendirme ve geleceğini tasarlama olanağı sunmaktadır. Bu nedenle birey özgürlüğü ile mülkiyet hakkı arasında yakın bir ilişki vardır. Temel bir hak olan miras hakkı ise iki yönlüdür. Miras bırakan yönünden mirasının kendinden sonrakilere geçmesini ve ölüme bağlı tasarrufla bulunabilmeyi, mirasçılar yönünden ise mirasın miras yoluyla bıraktığı malvarlığına sahip olma yetkisini kapsar.”⁷³⁶.

Mülkiyet hakkı sahibi, başkalarının hakkına zarar vermemek ve yasal sınırlamalara uymak kaydıyla, sahibi olduğu şey üzerinde dilediği gibi tasarrufla bulunabilir. Bu kapsamda malik, malını satıp satmama, satarsa satış bedeli ve ödeme koşullarını belirleme konusunda özgürce karar verme imkânına sahiptir. Mal varlığı üzerinde hiçbir tasarrufla bulunmamak da mülkiyet hakkına içkindir. Malike veya mirasçılara tanınan hakların fiilen kullanılmaması, o kimselerin mal varlığıyla aralarındaki hukuki ilişkiyi sona erdirmez. Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 sayılı kanunlarda ise belirtilen fiilî duruma düşen kişilerin mülkiyet hakkından kaynaklanan bu imkân, hak sahibinden alınarak kurulacak komisyonlara, mahkemelere, Vakıflar veya Maliye Hazinelerine verilmektedir.

Anayasa Mahkemesi’nin, 17.03.2011 tarihli kararına⁷³⁷ konu başvuruda, ölüm sebebiyle kişinin mal varlığıyla fiilen kesilen rabitasının hukuken de kesilmesini düzenleyen 22.11.2001 tarih 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu m. 713⁷³⁸’de yer alan *"yirmi yıl önce*

⁷³⁶ AYM, E. 2009/58, K. 2011/52, 17.03.2011.

⁷³⁷ AYM, E. 2009/58, K. 2011/52, 17.03.2011.

⁷³⁸ **Madde 713-** Tapu kütüğünde kayıtlı olmayan bir taşınmazı davasız ve aralıksız olarak yirmi yıl süreyle ve malik sıfatıyla zilyetliğinde bulunduran kişi, o taşınmazın tamamı, bir parçası veya bir payı üzerindeki mülkiyet hakkının tapu kütüğüne tesciline karar verilmesini isteyebilir.

Aynı koşullar altında, maliki tapu kütüğünden anlaşılamayan veya **yirmi yıl önce ölmüş ya da hakkında gaiplik kararı verilmiş bir kimse adına kayıtlı bulunan taşınmazın tamamının veya bölünmesinde sakınca olmayan bir parçasının zilyedi de, o taşınmazın tamamı, bir parçası veya bir payı üzerindeki mülkiyet hakkının tapu kütüğüne tesciline karar verilmesini isteyebilir.**

Tescil davası, Hazineye ve ilgili kamu tüzel kişilerine veya varsa tapuda malik gözüken kişinin mirasçılara karşı açılır.

Davanın konusu, mahkemece gazeteyle bir defa ve ayrıca taşınmazın bulunduğu yerde uygun araç ve aralıklarla en az üç defa ilan olunur.

Son ilandan başlayarak üç ay içinde yukarıdaki koşulların gerçekleşmediğini ileri sürerek itiraz eden bulunmaz ya da itiraz yerinde görülmez ve davacının iddiası ispatlanmış olursa, hâkim tescile karar verir. Mülkiyet, birinci fıkrada öngörülen koşulların gerçekleştiği anda kazanılmış olur.

Davalılar ve itiraz edenler, aynı davada kendi adlarına tescile karar verilmesini isteyebilirler.

Kararda, tescili istenilen taşınmazın niteliği, yeri, sınırları ve yüzölçümü belirtilir ve karara, uzmanlarca düzenlenen teknik bilgileri içeren krokisi de eklenir. Özel kanun hükümleri saklıdır.

ölmüş" ibaresinin Anayasa'nın 2., 10., 13., 35. ve 36. maddelerine aykırılığı iddiası incelenmiştir. Anayasa Mahkemesi kararında geçen şu ifadeler önemlidir:

*“taşınmazın malikinin ölmesi hâlinde, bu taşınmazın sahibi mirasçılardır. Mirasçılar bu taşınmaz üzerindeki mülkiyet hakkını mirasbırakanın ölümü ile birlikte kanun gereğince tescile gerek kalmadan kazanmaktadır. Hukukun genel ilkelerinden birisi de mülkiyet hakkının "zamanötesi" niteliği, başka bir anlatımla mülkiyet hakkının zamanaşımına uğramamasıdır. Bu nedenle, Medeni Kanun tarafından bir taşınmaz malikinin mirasçılarına tanınmış olan hakların, hak sahiplerince yirmi yıl boyunca kullanılmaması, o kimselerin taşınmazla aralarındaki ilişkiyi fiilen kestiğini göstermiş olsa bile, o taşınmazla aralarındaki hukuksal ilişkinin sona erdiği anlamına gelmez. Mirasçıların devam eden mülkiyet hakkı, taşınmazı fiilen kullanma hakkını içerdiği gibi kullanmama hakkını da içerir. Mülkiyet hakkının mutlaklığı ... karşısında, itiraz konusu sözcük uyarınca, zilyedin mirasçılara ait olan mülkiyet hakkını tanımayarak, tek yanlı olarak ortadan kaldırmasına olanak tanınması, **mülkiyet hakkını ortadan kaldırdığı gibi**, kazanılmış hak ve hukuki güvenlik ilkelerini de ihlal etmektedir. Açıklanan nedenlerle, itiraz konusu "...ölmüş..." sözcüğü Anayasa'nın 2. ve 35. maddelerine aykırıdır. İptali gerekir. İtiraz konusu sözcük Anayasa'nın 2. ve 35. maddelerine aykırı görülerek iptal edildiğinden, ayrıca Anayasa'nın 10., 13. ve 36. maddeleri yönünden incelenmesine gerek görülmemiştir.”*

Anılan Anayasa Mahkemesi kararıyla paralel bir akıl yürütme, Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 sayılı kanunlar için de yapılmalıdır. Kişinin Sevk ve İskân Kanunu uyarınca sevk edilmesi sebebiyle ilişkisini fiilen sona erdirmek zorunda kaldığı -gayrimenkuller dışındaki- mal varlığının devlet eliyle tasfiye edilmesi yahut kişilerin Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilmesi Lozan Antlaşması'ndan önce sürekli yer değiştirmesi, kaçması yahut kaybolması sebebiyle gayrimenkullerinin mirasçıları yerine 333 ve 1331 sayılı kanunlara göre devlete intikal etmesi hukuk devleti ilkesine aykırıdır. Dolayısıyla anılan kanunların Anayasa m. 2, m. 35 ve AİHS P1-1'e aykırı olduğunu ifade etmek gerekir.

Şu noktayı vurgulamakta yarar vardır: Mal varlığıyla rabitanın fiilen kesilmiş olması sadece Lozan Antlaşması'ndan önce kaçan, kaybolan, sürekli yer değiştiren kişiler için geçerlidir; sevk edilmiş olanlar için bu fiilî durum da aranmamaktadır. Şöyle ki, Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen ancak Büyük Savaş sonunda 18 Aralık 1918 tarihli Talimatname'yle dönüşlerine izin verildiğinden memleketlerine dönen Ermeniler, mal

varlığıyla fiilî rabitalarını tekrar tesis etse de, anılan kanunlar kendilerine uygulanacaktır. Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilmiş kişilerden kalan gayrimenkullerin mülkiyeti -bu kişilerin Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten sonra Türkiye topraklarında yaşamış ve ölmüş olmasına bakılmaksızın- doğrudan devlete intikal etmiştir. Mal varlığı tasfiyesi, idari bir tedbir niteliğindeki sevk ve iskâna tabi tutulmuş olmanın doğrudan bir sonucudur.

Bunun yanında mülkiyet hakkı, malike, malını satıp satmama, satarsa satış bedeli ve ödeme koşullarını belirleme konusunda özgürce karar verme imkânı tanıdığından; malikin iradesi olmaksızın mülkünün devlete intikali suretiyle mülkiyet hakkına yönelik yapılan sınırlandırmada, hakkın özünün korunabilmesi için, hak sahibine en azından mülkünün bedelinin⁷³⁹ ödenmesi gerekir⁷⁴⁰. Anayasa Mahkemesi'nin isabetle belirttiği gibi *"Anayasa'nın 11. maddesinin açık hükmü karşısında temel hakların özüne dokunmak mümkün değildir. Kamu yararına dayanan kamulaştırma işleminde taşınmazın gerçek karşılığının ödenmesi hâlinde mülkiyet hakkı paraya çevrilmek suretiyle korunmuş olacağından, "öze dokunma" durumu da "sınırlama" niteliğine dönüşmüş olacaktır."*⁷⁴¹.

Tasfiye Kanunu m. 2⁷⁴², 333 sayılı Kanun m. 1⁷⁴³ ve 1331 sayılı Kanun m. 7⁷⁴⁴,ye göre anılan kişilerden kalan gayrimenkullerin kıymeti sahiplerine ödenir. Ancak Tasfiye Kanunu m. 2 ve 333 sayılı Kanun, **27.10.1988** tarih ve 3488 sayılı Kanunla; 1331 sayılı Kanun, **10.07.1945** tarih ve 4796 sayılı Kanunla yürürlükten kalkmıştır. Bu kanunların yürürlükten kalkması, bu kanunlar gereğince mülkiyeti kendiliğinden devlete geçen gayrimenkullerin

⁷³⁹ Örucü, E. (1975) "1961 Anayasası ve Anayasa Mahkemesine Göre Hakkın Özü Kavramı ve Mülkiyet Hakkının Özünü". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 41, Sayı 3-4, s. 159.

⁷⁴⁰ AYM, E. 2005/13, K. 2009/141, 08.10.2009.

⁷⁴¹ AYM, E. 1976/38, K. 1976/46, 12.10.1976.

⁷⁴² **Madde 2-** Birinci maddede beyan olunan eşhasın hin-i nakillerinde mutasarrıf bulundukları icareteynli müsakkafat ve müstagalat-ı vakfiyenin Hazine-i Evkaf ve emval-i gayrimenkule-i sairenin Hazine-i Maliye namlarına kayıtlı icra edilerek her iki kısım **emval-i gayrimenkulenin mezkûr hazineler tarafından verilecek bedellerinden** bade't tasfiye kalacak miktarı ashabına ita olunur.

⁷⁴³ **Madde 1-** Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkındaki 17 Zilkade 1333 ve 13 Eylül 1331 Tarihli Kanun-u Muvakkatin ikinci maddesi berveçhi ati tadil edilmiştir:

'Birinci maddede beyan olunan eşhasın hin-i nakillerinde mutasarrıf bulundukları icareteynli müsakkafat ve müstegalat-ı vahfiyenin Hazine-i Evkaf ve emval-i gayrimenkule-i sairenin Hazine-i Maliye namlarına kaydı icra edilerek her iki kısım **emval-i gayrimenkulenin takdir olunacak bedellerinden** ba'det tasfiye kalacak miktarı ashabı namına emaneten irat kaydolunur...'

⁷⁴⁴ **Madde 7-** 13 Eylül 1331 tarihli ve 15 Nisan 1339 tarihli kanunlara tevfiikan vaz'iyet edilmiş ve edilecek emval-i gayrimenkule gerek mübadillere tahsis ve tefviz edilmiş olsun gerek Hazine uhdesinde bulunsun hükmen tahakkuk edecek **müstahiklerine iade edilmeyip ancak kıymeti mukadderden', 15 Nisan 1341 tarihli Kanuna tevfiikan Hazine-i Maliyeden tesviye olunur.**

hukuki akıbetini değiştirmez; ancak bu gayrimenkullerin kıymetlerinin sahiplerine ödeneceği yönündeki hükümlerin hukuk aleminden silinmesi sonucunu doğurur. Öyleyse, Lozan Antlaşması öncesinde sürekli yer değiştirmiş, kaçmış, kaybolmuş ve sevk edilmiş kişilerden kaldığı anlaşılan gayrimenkullerin kıymetleri 27.10.1988 tarihinden sonra eski sahiplerine ödenmeyecektir. Nitekim günümüzdeki uygulama da bu yöndedir. Günümüzde hâlen, anılan fiilî durumda olduğu anlaşılan kişilerden kalan gayrimenkullere vaz'iyed edilmeye devam edilmekte, ancak gayrimenkullerin kıymetleri mal sahiplerine/mirasçılarına ödenmemektedir⁷⁴⁵. Bu yöndeki uygulama hakkın özüne dokunduğundan, Anayasa m. 2 ve m. 13'e aykırıdır. Ayrıca gayrimenkul bedellerin sahiplerine ödenmesi yönündeki kanunların ilga edilmesi, bedellerin talep edilebilmesini sağlayan kazanılmış hakları ortadan kaldırmamalıdır.

İdare, hukukla bağlıdır. Kanun, bu yönde bir intikal öngördüğünden, idare, vaz'iyed ve tescil işlemlerini yapmaya devam edecek, kıymetlerinin eski sahiplerine ödenmesini öngören yasal bir düzenleme bulunmadığından kıymetleri eski sahiplerine ödenmeyecektir. Aynı şekilde yargı da hukukla bağlıdır. Önüne gelen olayda mahkemelerin yapacağı inceleme, idarenin kanunu uygulayıp uygulamadığını incelemekten ibarettir. Öyleyse bugüne kadar devlete intikal etmiş emval-i gayrimenkulenin iadesini sağlamak veya bugüne kadar yapılmamış vaz'iyed ve tescil işlemlerinin bundan sonra yapılmasını engellemek yahut devlete intikal etmiş gayrimenkullerin kıymetlerinin eski sahiplerine/mirasçılarına ödenmesini sağlamak için yapılacak tek şey, bu yönde bir yasal düzenle yapmaktan ibarettir. Bunun dışında hukuki bir yol bulunmamaktadır.

⁷⁴⁵ Demir, H. S. (28 Mart 2018). *Maliye Bakanlığı Baş Hukuk Müşavirliği Daire Başkanı Buket Çağlar ile Söyleşi*. Maliye Bakanlığı BAHUM Buket Çağlar'ın Çalışma Ofisi, Ankara. Yapılan röportajda, emval-i gayrimenkuleye ilişkin günümüzdeki uygulama hakkında bilgi alınmış; kanun gereği devlete intikal etmiş olan ve emval-i metruke niteliği yeni anlaşılan gayrimenkuller hakkında işlem yapılmaya devam edildiği ve bu gayrimenkullerin kıymetlerinin eski sahiplerine/mirasçılarına ödenmediği belirtilmiştir.

Demir, H. S. (30 Nisan 2018). *Maliye Bakanlığı Emekli Milli Emlak Başkontrolörü Salâhaddin Kardeş ile Söyleşi*. Gazi Üniversitesi İİBF Dekanlığı Toplantı Salonu, Ankara. Yapılan röportajda, emvali gayrimenkuleye ilişkin uygulama hakkında bilgi alınmıştır. Kardeş, 333 sayılı Kanun'un yürürlükten kalktığı 1988 yılı öncesindeki ve günümüzdeki uygulama hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Buna göre, emval-i metruke niteliği yeni anlaşılan gayrimenkuller hakkında işlem yapılmaya devam edilecektir, zira mülkiyet, kanun gereği kendiliğinden devlete intikal etmiştir. Ancak bu nitelikteki gayrimenkullerin kıymetlerinin mirasçılara ödenmesine ilişkin bir uygulamaya, 333 sayılı Kanun'un ilgasından önce yahut sonra rastlanmadığı ifade edilmiştir.

2.4.3. Anayasa Mahkemesi'nin 22.04.1963 Tarihli Kararı Hakkında Bir Değerlendirme

Danıştay Sekizinci Dairesi tarafından yapılan başvuru üzerine AYM, 22.04.1963 tarihli kararında⁷⁴⁶, 333 sayılı Kanun ile değişik Tasfiye Kanunu'nun, 1961 Anayasası m. 10, 11 ve 36'ya aykırı olup olmadığına ilişkin somut norm denetimi yapmıştır.

Dava konusu olayda, davacı Boğos Urpakyan, murisi olan annesinin yetersiz bir tahkikata dayanılarak kaçak ve kayıp kişilerden sayıldığını, sahibi olduğu gayrimenkullerin emval-i metruke mevzuatı gereğince Hazine adına vaz'ıyed ve tescil edildiğini, hâlbuki annesinin 01.03.1942 tarihine kadar İstanbul'da yaşadığını ve burada vefat ettiğini, kayıp ve kaçak kişilerden olmadığını iddia ederek, **vaz'ıyed işleminin ve tescil muamelesinin iptaline** karar vermesi için Danıştay'da dava açmıştır. Danıştay Sekizinci Dairesi, emval-i metruke mevzuatında geçen firarilik ve kayıplık sebepleriyle bir kimsenin gayrimenkullerinin devletin mülkiyetine geçmesinin Anayasa m. 36 ile korunan mülkiyet ve miras hakkını kökünden ortadan kaldırdığı, dolayısıyla Anayasa'nın mülkiyet hakkına ilişkin 36., temel hak ve hürriyetlerin niteliği ve korunmasına ilişkin 10. ve temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması ve kötüye kullanılmasına ilişkin 11. maddesine aykırı olduğunu ileri sürerek, ilgili kanunların iptali talebiyle Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuştur.

Anayasa Mahkemesi'nin incelemesi gereken iki husus vardır: *İlki*, görülen davada uygulanacak kanun maddelerinin tespiti⁷⁴⁷; *ikincisi*, kanun maddelerinin Anayasa'ya aykırı olup olmadığının tespiti.

⁷⁴⁶ AYM, E. 1963/41, K. 1963/94, 22.04.1963.

⁷⁴⁷ Mahkeme, Danıştay Sekizinci Dairesi'nin, söz konusu iki kanunun tamamının Anayasa'ya aykırılığını ileri sürdüğünü; ancak davacı hakkında uygulanan hükümlerin iki kanunun bütün maddeleri olmayıp, sadece 333 sayılı Kanun m. 6 ve bu madde delaletiyle Tasfiye Kanunu m. 1 ve değişik m. 2 olduğunu belirtmiştir. Anayasa m. 151 ve Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri hakkındaki 44 sayılı Kanun m. 27'ye göre, görülmekte olan bir davada uygulanacak kanun maddelerinin Anayasa'ya aykırı görülmesi hâlinde Anayasa Mahkemesi'ne itirazda bulunulabileceğini işaret eden Anayasa Mahkemesi, Danıştay'da açılan davada, söz konusu davanın bütün maddelerinin değil, sadece işaret edilen maddelerinin uygulanacağını belirterek, itirazın Tasfiye Kanunu'nun 1. ile değişik 2. maddesine ve 333 sayılı Kanun'un 6. maddesine hasren incelenmesine oybirliğiyle karar vermiştir: *"Danıştay'da açılmış bulunan bu davada ise söz konusu kanunların bütün hükümlerinin değil, sadece yukarıda işaret edilen hükümleri uygulanacağına göre Danıştay 8 inci Dairesince yapılan itirazın, 13 Eylül 1331 günlü kanunun 1 inci maddesi ile değişik 2 nci maddesine ve 15 Nisan 1339 günlü ve 333 sayılı kanunun 6 ncı maddesine hasren incelenmesi gerektiği oy birliği ile kararlaştırılmıştır."*

Dava dilekçesine göre davanın konusu, yetersiz bir tahkikata istinaden kaçak ve kayıp kişilerden sayılan muristen kalan gayrimenkul üzerine yapılan vaz'iyed işlemi ve tescil muamelesinin -muris kaçak veya kayıp kişilerden olmadığından- iptaline karar verilmesidir. Ancak Anayasa Mahkemesi'ne göre, tapudaki tescil muamelesi idari dava konusu olamaz, zira dava konusu gayrimenkulün mülkiyeti idari bir karar sonucu değil, kayıp ve kaçaklık sonucu kanun hükmüyle kendiliğinden Hazineye geçmiştir. Murise ait gayrimenkulün mülkiyeti, murisin Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği 06.07.1924 tarihinden önce kaçak veya kayıp durumda olduğunun sabit olması şartıyla, kaçak veya kayıplığın gerçekleştiği anda, idari bir işlemin tesis edilmesine lüzum bulunmaksızın, anılan kanun hükümleri gereğince doğrudan Hazineye intikal etmiştir. Dolayısıyla **“kanun hükmü ile ve yıllarca önce meydana gelmiş bir hukuki sonucun idarî yargıya konu teşkil etmesi mümkün değildir. Bu bakımdan sözü geçen hükümlerde Anayasa'ya aykırılık olup olmadığının araştırılmasına yer bulunmamaktadır.”**

Anayasa Mahkemesi'ne göre, Danıştay'da açılan dava, murisin kaçak veya kayıp kişilerden olduğu yönündeki idari işleme yönelmiştir; bir başka deyişle kayıp veya kaçaklığı tespit eden idari işlemin iptali davası söz konusudur. Anayasa Mahkemesi'nin anayasaya aykırılık hakkındaki yorumu şöyledir: **“13 Eylül 1331 tarihli geçici kanunun 1 ve değişik 2 nci maddeleri ile 15 Nisan 1339 tarihli kanunun 6 ncı maddesinin, Türk vatandaşı şahısların ne gibi hâllerde firari veya mütegayyip sayılacaklarına dair olan hükümlerinde ise Anayasa maddelerine aykırılık arzeden bir husus mevcut değildir.** Zira Anayasa'da, yurdu, Birinci Dünya Harbinin buhranlı zamanlarında terketmiş bulunan Türk tebaasının, firari veya mütegayyip şahıs sayılmalarına engel olabilecek herhangi bir hüküm yoktur.”⁷⁴⁸.

⁷⁴⁸ “Davacının 29 Eylül 1962 günlü dava dilekçesinde davanın konusu Boğos Urpakyan'ın (Nerede olduğunun bilinmediği yolundaki kifayetsiz bir tetkike istinaden firari ve mütegayyip eşhastan addedilerek) malları üzerinde Cevri Usta Vakfı adına yapılan (Vaziyet işleminin ve tescil muamelesinin), adı geçen firari mütegayyip eşhastan olmadığı cihetle (iptaline) karar verilmesi şeklinde belirtilmiş bulunmakta ise de tapudaki tescil muamelelerinin iptali işlemi, idarî davaya konu teşkil edemeyeceğinden Danıştay'da açılmış bulunan davanın, davacının murisinin firari ve mütegayyip bir şahıs olarak kabul edilmesi yolundaki idarî işleme yöneltilmiş sayılması zaruri bulunmakta ve sonuç olarak **firar ve tegayyübü tesbit eden idarî işlemin iptali davası söz konusu olmaktadır.**

Zira olayda söz konusu malın mülkiyeti, Vakıflar İdaresine bir idarî tasarruf sonucu geçmiş olmayıp, firar ve tegayyübün sonucu olarak ve kanun hükmü ile geçmiş bulunmaktadır.

Olayda, idarî dava konusu tasarruflar ise, firar ve tegayyübün tesbiti amacı ile yapılan işlemlerle bu işlemlere dayanan ve ilgilinin (Firari) veya (Mütegayyip) kişi olduğunu belirten karardır.

Sözü edilen 13 Eylül 1331 tarihli geçici kanunun 1 ve değişik 2 nci maddeleri ile 15 Nisan 1339 tarihli kanunun 6 ncı maddesinin, **Türk vatandaşı şahısların ne gibi hâllerde firari veya mütegayyip sayılacaklarına dair olan hükümlerinde ise Anayasa maddelerine aykırılık arzeden bir husus mevcut değildir.** Zira Anayasa'da,

Anayasa Mahkemesi, söz konusu kanunların “*Türk vatandaşı şahısların ne gibi hâllerde firari veya mütegayyip sayılacaklarına dair olan hükümlerinde Anayasa maddelerine aykırılık arzeden bir husus*” bulunmamasında hareketle karar verdiyse de, söz konusu kanun maddeleri incelendiğinde, Türk vatandaşlarının ne gibi hâllerde kaçak veya kayıp sayılacaklarının tespiti hakkında hiçbir düzenleme bulunmadığı görülür.

Tasfiye Kanunu m. 1 ve 2’de, Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen kişilerden geride kalan gayrimenkullerin mülkiyetinin ilgisine göre Vakıflar veya Maliye Hazinesi’ne geçeceği, bedellerinin sahiplerine ödeneceği; 333 sayılı Kanun m. 6’da ise Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilenlerin yanında, her ne suretle olursa olsun kaçan kaybolan ve yer değiştiren kişilerin mal varlığına da 333 sayılı Kanun’la değişik Tasfiye Kanunu hükümlerinin uygulanacağı düzenlenmiştir.

Davanın konusu, davacı tarafından belirlenir ve davacının tayin ettiği konu çerçevesinde mahkeme tarafından incelenip karara bağlanır. Söz konusu dava, vaz’iyed işlemi ve tescil muamelesinin iptali talebiyle açılmıştır. Sahibi kaçak, kayıp, sürekli yer değiştirmiş ve sevk edilmiş olan gayrimenkulün Hazine adına tescil edilmesi, aksi hâlde haksız tescilin Mahkeme tarafından iptali gerekir. İntikalin kanun gereği aslen kazanılması sebebiyle, Mahkeme, davayı esastan incelemekten imtina edemez. Dava konusu olayda, haksız tescilin iptali, tescile mesnet olan vaz’iyed kararının iptaline bağlıdır; bu iptal davasının görüleceği yer Danıştay’dır.

Kaçak ve kayıp kişilerden olmamasına rağmen kişinin gayrimenkulünün mülkiyetinin Hazineye intikali, Tasfiye Kanunu m. 1, m. 2 ve 333 sayılı Kanun m. 6’ya konu bakımından aykırıdır, bu gayrimenkullerin kendilerine iadesi gerekir. Nitekim Tasfiye Kanunu m. 2,

yurdu, Birinci Dünya Harbinin buhranlı zamanlarında terketmiş bulunan Türk tebaasının, firari veya mütegayyip şahıs sayılmalarına engel olabilecek herhangi bir hüküm yoktur.

Davacının miras bırakanına ait malın mülkiyetinin, Evkaf Hazinesine geçmesi, adı geçenin 6 Ağustos 1340 tarihinden önce firari veya mütegayyip durumda bulunduğu sabit olması şartıyla, firariliğin veya tegayyübün vukuu anında, yukarıda açıklanan kanun hükümleri gereğince başka bir işleme lüzum kalmaksızın tamamlanmış olacağından kanun hükmü ile ve yıllarca önce meydana gelmiş bir hukuki sonucun idarî yargıya konu teşkil etmesi mümkün değildir. Bu bakımdan sözü geçen hükümlerde Anayasa’ya aykırılık olup olmadığının araştırılmasına yer bulunmamaktadır.”

"Emvali mezkûreye dair tahaddüs edecek bilumum daavide Hazineleer hasım olur." ifadesiyle, hukuka aykırı işlemlerde yargı yolunun açık olduğunu da açıkça belirtmiştir.

Danıştay, davacının talebi doğrultusunda, emval-i metruke kanunlarında düzenlendiği üzere kayıp ve kaçak olma durumunun gerçekleşip gerçekleşmediğini tespit edecek, gerçekleşmişse mülkiyetin intikalini mevzuata uygun bulacak ve iptal kararı vermeyecektir. Ancak Danıştay, yürürlükte bulunan Tasfiye Kanunu ve bu Kanun'un bazı maddelerini değiştiren 333 sayılı Kanun gereğince anılan fiilî durumun gerçekleşmesi hâlinde mülkiyetin Devlet'e intikalinin, mülkiyet hakkına ilişkin Anayasa m. 36'ya açıkça aykırı olduğu, Anayasa m. 10 ve 11'e aykırı biçimde mülkiyet ve miras haklarını ortadan kaldırdığı savıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuştur. Dava konusu olayda, ne davacı ne de Danıştay, kaçak ve kayıplığın tespitinin Anayasa'ya aykırılığını ileri sürmüştür. İleri sürülen husus kayıp ve kaçak olma sebebiyle mülkiyetin Devlete intikalini düzenleyen hükümlerin Anayasa'ya aykırılığıdır.

Bu aşamada Anayasa Mahkemesi'nin yapması gereken, dava konusu olaya uygulanacak kanunun ilgili maddelerini ve yürürlükte olup olmadığını tespit ederek, yürürlükteyse bu maddelerin Anayasa'ya aykırı olup olmadığı hakkında karar vermektir. Ancak Anayasa Mahkemesi böyle yapmamış; anılan kanunların hâlen yürürlükte olduğuna, sadece kaçak ve kayıplık hakkındaki idari işlemin dava konusu olabileceğine, kişilerin hangi hâllerde kayıp ve kaçak sayılacağına ilişkin hükümlerde Anayasa'ya aykırılık yaratan bir husus bulunmadığına, mülkiyet kayıp ve kaçaklığın gerçekleştiği anda kanun gereği kendiliğinden intikal ettiğinden ve seneler önce gerçekleşen bir intikal idari yargıya konu olamayacağından mülkiyetin intikaline ilişkin hükümlerin Anayasa'ya aykırılığının araştırılmasına lüzum bulunmadığına karar vermiştir. Sonuç olarak kayıp, kaçak, sürekli yer değiştirmiş ve sevk edilmiş olmak sebebiyle gayrimenkul mülkiyetinin Devlet'e intikali hakkındaki düzenlemelerin Anayasa'ya aykırılığı iddiasını tetkiksiz bırakmıştır.

Bu kararla ilgili öncelikle şu husus vurgulanmalıdır: Anayasa Mahkemesi anılan düzenlemeleri anayasaya aykırı bularak iptal etseydi de iptal kararı geçmişe yürümeyecek, kararın verildiği an itibarıyla hüküm ve sonuç doğuracaktı. İptal edilen kanun gereğince, gayrimenkul mülkiyeti, sevk, sürekli yer değiştirmenin, kaçak ve kayıplığın gerçekleştiği anda doğrudan Devlet'e intikal ettiğinden, gayrimenkullerin akıbeti değişmeyecekti. Zira

Anayasa m. 153/5⁷⁴⁹ uyarınca Anayasa Mahkemesi kararları geçmişe etkili değildir, Resmî Gazete’de yayınlandığı tarihten itibaren geleceğe etkili hüküm ve sonuç doğurur.

İlgili kanunların iptal edilmesi hâlinde, iptal kararının, iptal edilen kanuna dayanarak yapılan işlemlere de etkisi olmayacaktır. Bir başka ifadeyle iptal edilen kanunun yürürlüğe girdiği tarihten iptal edildiği tarihe kadar, iptal edilen kanuna dayanarak yapılan idari işlemler geçerliliğini koruyacaktır. Bu hukuk devleti ve hukuki güvenlik ilkelerinin bir gereğidir. Aksi hâlde, iptal edilen kanuna dayanarak yapılmış sayısız işlemin geçersiz hâle gelmesi söz konusu olacak ve hukuki güvenlik ortadan kalkacaktır⁷⁵⁰. Nitekim mülkiyeti Devlet’e doğrudan intikal eden gayrimenkuller için yapılan vaz’iyed ve tescil işlemleri kurucu nitelikte olmadığı için, günümüzde, gayrimenkullerin Devlete intikalini öngören ilgili maddelerin tamamı yürürlükten kalkmış olmasına rağmen, gayrimenkuller hakkında tescil ve vaz’iyed işlemi yapılmaya devam edilmektedir.

Anayasa Mahkemesi’nin anılan düzenlemeleri iptal etmesi, bu tarihten önce gerçekleşmiş intikallerin akıbetini değiştirmeyeceği gibi, **mülkiyetin Devlete intikali kendiliğinden gerçekleştiğinden iptal tarihinden sonra ihzari nitelikteki vaz’iyed işlemlerinin yapılmasını da engellemeyecekti**. Ancak mülkiyet ve miras haklarına yapılan müdahalelerin Anayasa’ya aykırılığı sebebiyle verilecek iptal kararıyla Anayasa Mahkemesi, hukuk devleti ilkesini koruma misyonunu yerine getirmiş olacaktı. Hâkim doktrin⁷⁵¹ ve Anayasa Mahkemesi⁷⁵² görüşüne göre, Anayasa Mahkemesi kararlarının

⁷⁴⁹ **Anayasa m. 153– Anayasa Mahkemesinin kararları** - Kanun, kanun hükmünde kararname veya Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü ya da bunların hükümleri, iptal kararlarının Resmî Gazetede yayımlandığı tarihte yürürlükten kalkar. Gereken hâllerde Anayasa Mahkemesi iptal hükmünün yürürlüğe gireceği tarihi ayrıca kararlaştırabilir. Bu tarih, kararın Resmî Gazetede yayımlandığı günden başlayarak bir yılı geçemez.

⁷⁵⁰ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 924.

⁷⁵¹ Aliefendioğlu, Y. (1996). *Anayasa Yargısı ve Türk Anayasa Mahkemesi*. Ankara: Yetkin Yayınları, s. 294. Yıldırım, T. (Mart 1994). “Anayasa Mahkemesi Kararlarının Bağlayıcılığı”. *İnsan Hakları Merkezi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s. 21.

⁷⁵² AYM, E. 2013/95, K. 2014/176, 13.11.2014:

“Anayasanın 153 üncü maddesinin son fıkrasında, Anayasa Mahkemesi kararlarının yasama ve yürütme organları ile idare makamlarını, gerçek ve tüzelkişileri bağlayacağı kuralına yer verilmiştir. Bu kurala göre, yasama organı yapacağı düzenlemelerde daha önce aynı konuda verilen Anayasa Mahkemesi kararlarını gözönünde bulundurmamak, bu kararları etkisiz kılacak yeni yasa çıkarmamak ve Anayasaya aykırı bulunarak iptal edilen kuralları tekrar yasalaştırmamak yükümlülüğündedir. Yasama organı, kararların yalnız sonuçları ile değil, bir bütünlük içinde gerekçeleri ile de bağlıdır. Çünkü, kararlar gerekçeleriyle, genel olarak yasama işlemlerini değerlendirme ölçütlerini içerirler ve yasama etkinliklerini yönlendirme işlevi de görürler. Dolayısıyla yasama organı, yasa çıkarırken iptal edilen yasalara ilişkin kararların sonuçları ile birlikte gerekçelerini de gözönünde bulundurmamak zorundadır. İptal edilen yasalarla sözcükler ayrı da olsa aynı doğrultu, içerik ya da nitelikte yeni yasa çıkarılmaması gerekir.”

sadece hüküm kısmının değil, gerekçesinin de bağlayıcı oluşu⁷⁵³, elbette mülkiyeti Devlete geçen emval-i gayrimenkule hakkında yasal bir düzenle yapması yönünde kanun koyucuyu zorlayamaz, ancak gerekçenin kanun koyucuya ilham verebileceği düşünülebilir. Netice itibarıyla Anayasa Mahkemesi'nin, bu kararıyla, hukuk devleti ilkesini koruma görevini yerine getiremediği ifade edilebilir.

⁷⁵³ Aksi görüş için bkz: Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 928-931.

3. BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNİN SOYKIRIM SUÇU YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ: SOYKIRIM SUÇUNUN TANIMI, UNSURLARI, ERMENİ SEVKİNE İLİŞKİN KARAR VE UYGULAMALARIN ULUSAL VE ULUSLARARASI CEZA HUKUKUNDAKİ YANSILAMALARI

Ermeni meselesine yönelik iddiaların hukuki boyutu ağırlıklı olarak uluslararası ceza hukuku ve daha özelde soykırım suçu zemininde geliştirilmiştir. Ermeni meselesini, soykırım suçu yönünden incelemeye geçmeden önce, soykırım suçuna ilişkin genel bir çerçeve çizmek ve tümden gelim metoduyla Ermeni sevk karar ve uygulamalarının soykırım suçunun unsurlarını karşılayıp karşılamadığını değerlendirmek gerekir.

Ermeni sevk ve iskân uygulamalarının, soykırım suçu kapsamında incelenmesinde, aşılması gereken beş kritik eşik vardır. *İlk olarak*, soykırım suçu hakkında hüküm vermeye yetkili merciler ortaya konmalı; *ikinci olarak*, tabii hâkim ilkesi çerçevesinde bu mercilerin zaman bakımından yetkisi ve daha özelde 1915-1918 tarihlerinde gerçekleşen olayları yargılamaya yetkili olup olmadığı incelenmeli; *üçüncü olarak*, suç ve cezaların kanuniliği ilkesi çerçevesinde, bu mercilerin yargılamalarında esas alacağı hukuk normlarının 1915-1918 tarihleri arasında gerçekleşen olaylara uygulanıp uygulanmayacağı belirlenmeli; *dördüncü olarak*, usuli bir engelin bulunmadığı varsayılarak esas incelemesine geçilmeli, sevk ve iskân uygulamalarının soykırım suçunun esasları ile uyumlu olup olmadığı bir başka ifadeyle suçun maddi ve manevi unsurlarının oluşup oluşmadığı değerlendirilmeli; *son olarak* Türkiye Devleti'nin, Osmanlı Devleti tarafından yapılan Ermeni sevk ve iskân uygulaması bakımından sorumluluğa halefiyeti ortaya konmalıdır.

Ermeni sevk karar ve uygulamalarının soykırım suçu kapsamında usul ve esas bakımından incelenmesinin ardından Ermeni soykırımı iddialarının uluslararası mahkemeler, uluslararası kuruluşlar, yabancı devlet mahkemeleri ve parlamentoları nezdinde değerlendirilmesi meselesine geçilecek; bu kapsamda Ermeni sevkini soykırım sayan yabancı devlet ve uluslararası kuruluş kararlarının hukuki mahiyeti ve sonuçları değerlendirilecek, bazı yabancı devletlerce kabul edilen “Ermeni soykırımı”nın inkârını suç

sayan yasal düzenlemeler, uluslararası hukuk ve ifade hürriyeti çerçevesinde incelenecektir. Son olarak hukuki düzlemde Ermeni sevk ve iskânının soykırım olarak kabul edilebilmesinin hukuki yolları ve sonuçları ortaya konacaktır.

3.1. Soykırım Suçunun Uluslararası Hukuktaki Gelişim Süreci, Unsurları ve Görünümü: Soykırım Suçuna Genel Bir Bakış

3.1.1. Soykırım Kavramının Doğuşu

“Soykırım, insanlık kadar eskidir” diyen Jean Paul Sartre⁷⁵⁴, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren, bir ırkı yok etmeye yönelik eylemlerin yaşanageldiğini ifade etmiştir⁷⁵⁵. Haçlıların Ortadoğu seferleri sırasında gerçekleştirdiği katliamlar, Moğol istilaları, Kızıldere’lilerin ve Aborjinlerin yok edilmeleri bu konuda verilebilecek örneklerin birkaçıdır. Tarihte savaştan sonra kaybeden ülkenin yağmalanması, halkının köle olarak zorla çalıştırılması, satılması, katledilmesi, kadınlara utanç verici muamelelerde bulunulması savaşın doğal bir sonucu olarak kabul edilmiş; bu tip fiillerin suç niteliğine kavuşarak hukuk dünyasında yerini alması gecikmiştir⁷⁵⁶.

Soykırım (genocide) tabiri, ilk kez Polonyalı hukukçu Raphael Lemkin tarafından, 1944 yılında yayınladığı “İşgal Altındaki Avrupa’da Mihver Devletleri Yönetimi: İşgalin Hukuku-Yönetimin Analizi-Telafi İçin Teklifler” adlı çalışmada kullanılmıştır⁷⁵⁷. Bir ırkı yok etmeye yönelik eylemlerin, uluslararası hukukta “soykırım suçu” olarak tanınarak, devletin ve bireylerin cezai/hukuki sorumluluğuna yol açması, 1948 yılında kabul edilen Soykırım Sözleşmesi ile olmuştur⁷⁵⁸.

1948 tarihli Soykırım Sözleşmesi’nden önce, savaş suçları, insanlığa karşı suçlar ve bunların önlenmesine yönelik ilk adımlar, 19. yüzyılda yapılan silahlı çatışma hukuku alanındaki düzenlemelerdir⁷⁵⁹. Savaş hukukuna dair teamüller uzun bir tarihsel geçmişe

⁷⁵⁴ Jean Paul Sartre, “On Genocide”, Crimes of War, ed. by. Richard A. Falk, Gabriel Kolko, Robert Jay Lifton, New York, 1971, p. 534; aktaran Töner Şen, S. (Ocak 2010). *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, s. 6.

⁷⁵⁵ Töner Şen, S. *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı*, s. 6.

⁷⁵⁶ Töner Şen, S. *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı*, s. 6.

⁷⁵⁷ Köprülü, T. (2008). *Uluslararası ve Ulusal Ceza Hukukunda Soykırım Suçu*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 1.

⁷⁵⁸ Tezcan, D., Erdem, M. R., Önok, R. M. (2009). *Uluslararası Ceza Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 511.

⁷⁵⁹ Töner Şen, S. *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı*, s. 10.

dayanmakla birlikte⁷⁶⁰, 1907 La Haye Sözleşmeleri⁷⁶¹, savaş hukuku alanındaki ilk pozitif düzenlemeleri getirmesi bakımından önemlidir.

İlk kez 1899 II. La Haye Sözleşmesi'nde yer alan⁷⁶², ardından pek çok uluslararası antlaşmada tekrarlanan “Martens Kaydı”⁷⁶³, silahlı çatışmalar hukuku hükümlerinin yetersiz kalması durumunda uluslararası hukuk ilkelerinin uygulanacağını belirtmiştir⁷⁶⁴. Ancak doğal hukuka ilişkin bu gibi soyut ve belirsiz ifadeleri pozitif hukuk içinde kavramlaştırmak suretiyle normatif bir değer atfetme çabasının, uluslararası hukukun rızaya dayanan karakteriyle örtüşmesi zordur⁷⁶⁵. Bunun yanında La Haye Sözleşmeleri, bir devletin savaşta işlediği suçlar bakımından, savaşan tarafın işgal ettiği bölgelerdeki sivilin durumları hakkında hükümler içermektedir. Sözü edilen Sözleşmelerde, devletlerin kendi ülkelerinde işlediği suçlardan söz edilmemiş; işgal edilen bölgelerde yaşayan sivilin koruyan düzenlemelere yer verilmiştir⁷⁶⁶.

⁷⁶⁰ Konu hakkında bilgi için bkz. Nabulsi, K. (2007). *Traditions of War: Occupation, Resistance, and the Law*. New York: Oxford University Press.

⁷⁶¹ La Haye Sözleşmeleri, 1889 ve 1907'de, Hollanda La Haye'de yapılan uluslararası konferanslarda kabul edilen bir dizi uluslararası antlaşmaya verilen ortak isimdir. Konferansta, kara ve deniz savaşları hakkında sözleşmeler kabul edilmiştir. Töner Şen, S. *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı*, s. 10.

1907 La Haye Sözleşmeleri şunlardır:

1. IV sayılı Kara Savaşı Kuralları Sözleşmesi, 2. V sayılı Kara Savaşında Tarafsızların Haklarına ve Görevlerine İlişkin Sözleşme, 3. VI sayılı Çatışmaların Başlangıcında Ticaret Gemilerine Uygulanacak Muameleye İlişkin Sözleşme, 4. VII sayılı Ticaret Gemilerinin Savaş Gemisi Durumuna Sokulmasına İlişkin Sözleşme, 5. VIII sayılı Deniz Altı Mayınlarının Dökülmesine İlişkin Sözleşme, 6. IX sayılı Savaş Zamanında Denizden Bombalama Konusundaki Sözleşme, 7. X sayılı Deniz Savaşı Kuralları Sözleşmesi, 8. XIII sayılı Deniz Savaşında Tarafsız Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Sözleşme. Pazarcı, H. *Uluslararası Hukuk*, s. 532.

⁷⁶² Martens kaydı, ilk defa, 1899 La Haye Barış Konferansı'nda kabul edilen Karada Harbin Kural ve Örflerine Dair Düzenlemeler hakkında II No'lu Sözleşme'nin dibacesinde yer almış; ardından 1907 İkinci La Haye Barış Konferansında kabul edilen IV No'lu Sözleşme'nin dibacesinde de aynı ifade bazı sözcük farklılıklarıyla tekrar edilmiştir. Erdem, M. (2015). “İnsancıl Hukukta Martens Kaydı”. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. Cilt:6 Sayı: 2, s. 276. Web:

<http://openaccess.inonu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11616/3915/makale.pdf?sequence=1&isAllowed=y> adresinden 01.04.2017'de alınmıştır.

⁷⁶³ “Savaş yasalarının daha tamamlanmış duruma getirilmesine kadar, Yüksek Akit Taraflar kendilerince kabul edilen sözleşmeler hükümlerinin kapsamadığı durumlarda toplulukların ve savaşların uygar uluslararası yasalarda yerleşmiş uygulamalarından, insanlık yasalarından ve kamu vicdanının gereklerinden kaynaklanan uluslararası hukuk ilkelerinin etkisi altında bulunduklarını saptamayı uygun addetmektedir.”. Pazarcı, H. *Uluslararası Hukuk*, s. 535.

⁷⁶⁴ Töner Şen, S., *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı*, s. 11.

⁷⁶⁵ Erdem, M. (2015). “İnsancıl Hukukta Martens Kaydı”, s. 214.

⁷⁶⁶ Töner Şen, S., *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı*, s. 11.

AİHM'in Kononov / Letonya kararı, Martens Kaydı'nın normatif değerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Kononov / Letonya başvurusunda AİHM, İkinci Dünya Savaşı sırasında işgal altındaki Letonya'da yapılan faaliyetlerin daha sonra savaş suçu olarak nitelendirilerek cezalandırılmasını, AİHS m. 7'de düzenlenen kanunsuz ceza olmaz (nullum crimen sine lege) ilkesi kapsamında incelemiştir. Başvuruya konu olay, Letonya vatandaşı ve sovyet kızıl partizanları üyesi Kononov'un **1944 yılında** katıldığı bir askerî harekât hakkındadır. Kononov'un idaresindeki kızıl partizanlar, şüphelendikleri işbirlikçilere yönelik yaptığı silahlı harekâta, orada bulunan altı erkeği öldürmüş, biri hamile üç kadının içinde bulunduğu evi yakmıştır. Letonya'nın bağımsızlığını kazanmasının ardından, 2004 yılında Letonya Yüksek Mahkemesi, **1993 yılında** yürürlüğe giren Letonya Ceza Kanunu m. 68(3) uyarınca, Kononov'u savaş suçu işlemekten mahkûm etmiştir. Kononov'un AİHM'e başvuruda bulunması üzerine 2008'de AİHM Dairesi, AİHS m. 7'de düzenlenen suç ve cezaların geçmişe yürümezliği ilkesinin Letonya tarafından ihlal edildiğine hükmetmiştir⁷⁶⁷.

Letonya'nın, AİHM Büyük Dairesi'ne başvurması üzerine, 2010'da Büyük Daire, kararı sanık aleyhine bozulmuştur⁷⁶⁸. Büyük Daire, genişletici bir yorumla Martens Kaydı'na atıfta bulunarak, La Haye ve Cenevre sözleşmelerinin '*uluslararası teamül hukukunun hiçbir suretle ihlal edilmemesi gereken ilkeleri*' hâline gelmiş olduğunu belirtmiş, dolayısıyla Kononov'un sivil köylülerin yaralanmasına veya ölümüne sebep olan söz konusu faaliyetlerini gerçekleştirdiği 1944 yılında, savaş suçlarından dolayı bireysel sorumluluğunun doğacağını öngörebileceği yeterince açık ve güncel hukuk normları bulunduğu işaret etmiştir⁷⁶⁹. Böylece 2010 Kononov / Letonya kararıyla AİHM, Martens Kaydı'nı uluslararası insancıl hukukun genel prensiplerinden saymış, ilgili uluslararası suçlar bakımından Martens Kaydı'nın normatif değerini ve devletler üzerinde normatif bağlayıcılığa sahip olduğunu kabul etmiştir⁷⁷⁰.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde 1899 ve 1907 Lahey Sözleşmeleri, kara ve deniz savaşları hakkında düzenlemeler getirse de, savaş suçlarının cezalandırılması

⁷⁶⁷ Kononov / Latvia, App. No. 36376/04, 24.07.2008.

⁷⁶⁸ Kononov / Latvia, App. No. 36376/04, 17.05.2010.

⁷⁶⁹ Kononov / Latvia, p. 215.

⁷⁷⁰ Erdem, M. (2015). "İnsancıl Hukukta Martens Kaydı". *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. Cilt:6 Sayı: 2, s. 211-286. Web: <http://openaccess.inonu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11616/3915/makale.pdf?sequence=1&isAllowed=y> adresinden 01.04.2017'de alınmıştır.

meselesi İkinci Dünya Savaşı'na kadar her devletin kendi egemenlik yetkisi içinde kabul edilmiş; devletler, kendi vatandaşlarını yargılamama eğilimini sürdürmüş; Lahey Sözleşmeleri ve uluslararası örf-âdet kuralları savaş suçları bakımından etkisiz kalmıştır⁷⁷¹. Büyük Savaş döneminde soykırım ve insanlığa karşı suç kavramları henüz doğmamış, savaş suçu kavramı ise yeni yeni tartışılmaya başlanmıştır⁷⁷². Savaş suçlarının tanımlanması, kavramlaştırılması için ilk adımların atıldığı Lahey Sözleşmelerinde, savaş hukukunun ihlali olarak bazı eylemlere işaret edilmiş ve devletler bu eylemlerden kaçınmaya davet edilmiş, ancak ihlal hâlinde uygulanacak müeyyideler belirlenmemiştir.

Büyük Savaş sonrasında, savaş suçları alanındaki yetersizlikler fark edilmiş; somut bir adım atılmamış olsa da bu suçlarla ilgili yargılama yapacak uluslararası bir hukuk kurumu kurulması fikri ortaya çıkmıştır. Konuyla ilgili olarak Türkiye'nin de dahil olduğu bir grup devlet, Uluslararası Ceza Mahkemesi kurulması yönünde ilk defa ciddi bir girişiminde bulunmuş; Uluslararası Hukuk Derneği ve Uluslararası Ceza Hukuku Derneği'nin bu konudaki etkili çalışmaları sonucunda, 1937 yılında Milletler Cemiyeti, Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni kuran Antlaşma'yı kabul etmiş; fakat yeterli sayıda devlet tarafından onaylamadığından bu Antlaşma yürürlüğe girememiştir⁷⁷³.

İnsanlığa karşı suç ve savaş suçunun uluslararası pozitif hukuktaki varlığı İkinci Dünya Savaşı'na dayanmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, müttefik kuvvetler tarafından kurulan bir komisyon, mağlup devletlerin savaş yasalarını ihlal ettiğini belirterek, *Kaiser* de dâhil olmak üzere yüksek yetkililerin kovuşturulmasını tavsiye etmiş; savaş yasa ve geleneklerinin ve insanlık yasalarının ihlali kapsamında yargılama yapmak üzere bir yüksek mahkemenin kurulmasını önermiştir. Bu kapsamda 8 Ağustos 1945 tarihli Londra Antlaşması'yla, dört yargıçtan oluşan (ABD, İngiltere, SSCB ve Fransa⁷⁷⁴) Nürnberg

⁷⁷¹ Özarslan, B. B. "Uluslararası Hukuk Açısından Sevk ve İskân Kanunu Uygulaması", s. 1269.

⁷⁷² Doğan, İ. "1948 Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Geriye Yürütülebilir Mi? (Ermeni Olayları Açısından Bir Değerlendirme)", s. 299.

⁷⁷³ Töner Şen, S. *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı* s. 7-11.

⁷⁷⁴ Özarslan, B. B. (Mayıs 2015). "Uluslararası Hukuk Açısından Sevk ve İskân Kanunu Uygulaması". *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu, Cilt II*, s. 1267. Web: https://www.academia.edu/30675527/Uluslararası_Hukuk_Açısından_Sevek_ve_İskân_Kanunu_Uygulaması_II_The_Implementation_of_the_Statute_of_Removal_and_Relocation_in_terms_of_International_Law adresinden 02.04.2018'de alınmıştır.

Uluslararası Ceza Mahkemesi⁷⁷⁵ ve 19 Ocak 1946 tarihli Kararname ile Tokyo Uluslararası Ceza Mahkemesi⁷⁷⁶ kurulmuştur. *Ad hoc* nitelikteki bu mahkemeler, Statülerinde düzenlendiği üzere, savaş suçu, insanlığa karşı suç ve barışa karşı suç işleyen gerçek kişileri yargılamak ve cezalandırmak için kurulmuştur⁷⁷⁷. Anılan Mahkeme Statülerinde soykırım suçu düzenlenmemiş; bununla birlikte “*holokost mağdurları*” kavramı Nürnberg Mahkemesi kararında zikredilmiştir⁷⁷⁸. Bu mahkemelerin objektif adaleti sağlama amacı taşımadığı, kazananın adaleti çerçevesinde⁷⁷⁹, sadece savaş mağlubu devletlerin savaşla bağlantılı suçlarını yargılamakla yetkili olduğu vurgulanmalıdır⁷⁸⁰.

İlk uluslararası ceza mahkemesi olan ve uluslararası ceza hukukunun da başlangıç noktası sayılan⁷⁸¹ Nürnberg Mahkemesi, uluslararası hukukun, bireylerin yanı sıra devletlere de görev ve sorumluluk yüklediğini belirtmiş; ancak uluslararası hukuka aykırı sayılan suçların tüzel kişiler tarafından değil, sadece gerçek kişiler tarafından işlenebileceğini ve bu tür suçları işleyen gerçek kişileri cezalandırmak üzere uluslararası hukuk hükümlerinin uygulanabileceğini belirtmiştir⁷⁸².

Savaş suçu, uluslararası pozitif hukukta ayrı bir suç tipi olarak, ilk kez İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Nürnberg Mahkemesi Statüsü’nün 6/b⁷⁸³ maddesinde düzenlemiştir⁷⁸⁴. Buna göre işgal altındaki bir ülkede sivil nüfusun öldürülmesi, köle olarak çalıştırılması, tehcir edilmesi, savaş esirlerinin, denizdeki kişilerin ve rehinelerin öldürülmesi yahut kötü

⁷⁷⁵ Nürnberg Mahkemesi Statüsü ve uygulamasına dair ayrıntılı bilgi için bkz. United Nations-General Assembly, International Law Commission (1949). *The Charter and Judgment of The Nurnberg Tribunal History and Analysis (Memorandum submitted by the Secretary-General)*. New York. Web: http://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_5.pdf adresinden 26.04.2018’de alınmıştır.

⁷⁷⁶ Tokyo Mahkemesi Statüsü için bkz. United Nations, International Military Tribunal For The Far East, Web: http://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.3_1946%20Tokyo%20Charter.pdf adresinden 26.04.2018’de alınmıştır.

⁷⁷⁷ Brownlie, I. *Principles of Public International Law*, s. 259-560.

⁷⁷⁸ Tacar, P. “Türkiye’ye Karşı Hukuk Savaşı: Ermeni Asıllı ABD Vatandaşlarının ABD Mahkemelerinde Türkiye Cumhuriyeti’ne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası’na ve Ziraat Bankası’na Açtığı Davalar”, s. 245.

⁷⁷⁹ Güzel, M. Ş. (2016). “Sözde Ermeni Soykırımını Tek Başına Tanıyan Devletlere İlişkin Dört Hukuk Tezi”. Yalçınkaya, A. (Editör). *Ermeni Soykırımı İddiaları ve Uluslararası Hukuk*. Ankara: Astana Yayınları, s. 129.

⁷⁸⁰ Özarslan, B. B. “Uluslararası Hukuk Açısından Sevk ve İskân Kanunu Uygulaması”, s. 1268.

⁷⁸¹ Shaw, M., N. (2008). *International Law*. (Sixth Edition). New York: Cambridge University Press, s. 400.

⁷⁸² Shaw, M., N. *International Law*, s. 400.

⁷⁸³ **Charter of the International Military Tribunal, Article 6/b - War crimes:** Namely, violations of the laws or customs of war. Such violations shall include, but not be limited to, murder, illtreatment or deportation to slave labour or for any other purpose of civilian population of or in occupied territory, murder or illtreatment of prisoners of war or persons on the seas, killing of hostages, plunder of public or private property, wanton destruction of cities, towns or villages, or devastation not justified by military necessity.

⁷⁸⁴ Özarslan, B. B. “Uluslararası Hukuk Açısından Sevk ve İskân Kanunu Uygulaması”, s. 1270.

muameleye tâbi tutulması, kamu veya özel malların yağmalanması suretiyle savaş kural ve teamüllerinin ihlal edilmesi yönündeki faaliyetlerin savaş suçu oluşturduğu düzenlenmiştir.

Devletin kendi vatandaşlarına yönelik faaliyetlerinin savaş ve saldırı suçu oluşturmaması sebebiyle Nazilerin, Alman vatandaşlarına yönelik faaliyetleri için ayrı bir suç tipi düzenleme zaruretinin bir sonucu olarak insanlığa karşı suç tanımı yapılmıştır⁷⁸⁵. Esasen 1945'ten önce uluslararası hukukta savaş ve saldırı suçunun nüvelerine rastlansa da, bir devletin kendi topraklarında kendi halkına yönelik faaliyetlerinin uluslararası hukuk kapsamında suç doğurması, ne uluslararası konvansiyonel hukukta ne de teamül hukukunda kabul edilmiştir⁷⁸⁶. İnsanlığa karşı suçun ilk hukuki tanımı Nürnberg Mahkemesi Statüsü'nde yapılmıştır⁷⁸⁷. Nürnberg Uluslararası Askerî Mahkemesi Statüsü m. 6/(c)⁷⁸⁸'de, insanlığa karşı suç, şöyle düzenlenmiştir: “*Mahkemenin yargı yetkisine giren suçların icrası için veya bu suçlarla ilgili olarak, savaştan önce veya savaş sırasında, herhangi bir sivil nüfusa karşı işlenmiş adam öldürme, toplu imha, köleleştirme, sürgün ve diğer tüm insanlık dışı fiiller veya siyasal, ırksal veya dinsel sebeplerle yapılan zulümler, işlendikleri ülkenin iç hukukuna aykırı olup olmamasına bakılmaksızın insanlığa karşı suç kabul edilir.*

Sayılan suçlardan birini işlemek için, ortak bir planın veya komponun hazırlığına veya icrasına katılan liderler, organizatörler, azmettirenler ve suç ortaklarının her biri, gerçekleştirdiği tüm eylemlerden sorumludur.”

⁷⁸⁵ Özarslan, B. B. (Mayıs 2015). “Uluslararası Hukuk Açısından Sevk ve İskân Kanunu Uygulaması”. **II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu, Cilt II**, s. 1268. Web: https://www.academia.edu/30675527/Uluslararası_Hukuk_A%C3%A7ısından_Sevk_ve_İskân_Kanunu_Uygulaması_The_Implementation_of_the_Statute_of_Removal_and_Relocation_in_terms_of_International_Law adresinden 02.04.2018'de alınmıştır.

⁷⁸⁶ Delmas-Marty, M, Fouchard, I., Fronza, E., Neyret, L. (2012). **İnsanlığa Karşı Suç**. (Çev. Ekal, B.). İstanbul: İletişim Yayınları, s.18-19.

⁷⁸⁷ Delmas-Marty, M, Fouchard, I., Fronza, E., Neyret, L. **İnsanlığa Karşı Suç**, s. 16.

⁷⁸⁸ **Charter of the International Military Tribunal, Article 6/c - Crimes against humanity:** *Namely, murder, extermination, enslavement, deportation, and other inhumane acts committed against any civilian population, before or during the war, or persecution on political, racial or religious grounds in execution of or in connexion with any crime within the jurisdiction of the Tribunal, whether or not in violation of the domestic law of the country where perpetrated.*

Leaders, organizers, instigators and accomplices, participating in the formulation or execution of a common plan or conspiracy to commit any of the foregoing crimes, are responsible for all acts performed by any persons in execution of such plan.

Nürnberg Mahkemesi'nin ardından Yugoslavya, Ruanda, Sierra-Leone Uluslararası Ceza Mahkemesi'ndeki davalarda insanlığa karşı suçlarla ilgili kriterler daha belirgin hâle

gelmiş⁷⁸⁹ ve nihayet Uluslararası Ceza Divanı'nı kuran Roma Statüsü'nün "İnsanlığa karşı suç" başlıklı 7. maddesinde⁷⁹⁰ son şeklini almıştır⁷⁹¹.

⁷⁸⁹ Başak, C. (2003). *Uluslararası Ceza Mahkemeleri ve Uluslararası Suçlar*. Ankara: Turhan Kitabevi, s. 117.

⁷⁹⁰ **Roma Statüsü Madde 7 - Bu statünün amaçları bakımından "insanlığa karşı suçlar", herhangi bir sivil topluluğa karşı geniş çapta veya sistematik bir saldırının parçası olarak işlenen aşağıdaki eylemleri kapsamaktadır:**

- a) adam öldürme;
 - b) toplu yok etme;
 - c) köle (esir) etme;
 - d) halkın sürülmesi veya zorla nakli;
 - e) uluslararası hukukun temel kurallarının ihlali sonucu hapsetme veya fiziksel özgürlüğün başka biçimlerde ciddi olarak kısıtlanması;
 - f) işkence;
 - g) ırza geçme, cinsel köleleştirme, fuhuşa zorlama, hamileliğe zorlama, zorla kısırlaştırma veya benzer ağırlıkta diğer cinsel şiddet;
 - h) 3. paragrafta tanımlandığı gibi politik, ırksal, ulusal, etnik, kültürel, dinsel veya cinsel nedenlerle uluslararası hukukta kabul edilemez olarak benimsenen evrensel ölçütlere bağlı, bu paragrafta yada mahkemenin yetkisi içindeki herhangi bir suç ile ilgili olarak diğer eylemlerle ilgili esaslar çerçevesinde herhangi bir gruba veya herhangi bir belirlenebilir topluluğa zulmetme;
 - i) şahısların zorla kaybettirilmesi;
 - j) ırk ayrımcılığı (apartheid)
 - k) vücuda veya ruh ve beden sağlığına ciddi zarar vermeye bilinçli olarak neden olacak nitelikteki diğer benzeri insanlık dışı eylemler
2. 1. paragrafın amaçları bakımından:
- a. "herhangi bir sivil topluluğa karşı saldırı", 1. paragrafta bahsedilen herhangi bir sivil topluluğa karşı eylemlerin böyle bir saldırıyı yapmaya yönelik bir örgüt veya devlet politikasına uygun olarak veya sözkonusu politikanın aşılması biçiminde birçok kez gerçekleştirilmesi anlamına gelir;
 - b. "toplu yok etme", bir topluluğun bir bölümünü ortadan kaldırmak amacıyla, yiyecek ve ilaca ulaşmayı zorlaştıranın yanısıra yaşam koşullarını kasıtlı olarak kötüleştirmeyi içerir;
 - c. "köleleştirme", kadın ve çocuklar başta olmak üzere bir kişi üzerinde sahiplik hakkına dayalı yetkilerini, kaçakçılık dâhil olmak üzere kullanma anlamına gelir;
 - d. "halkın sürülmesi veya zorla nakli", uluslararası hukukun izin vermediği bir şekilde belli bir yerde yasal olarak ikamet eden insanların sürülmesi veya başka zorlayıcı fiillerle istek dışı yer değiştirmeleri anlamına gelir;
 - e. "işkence", yasal yaptırımlardan kaynaklanan, kaza eseri veya kalıtsal acı ve ızdırap hariç, sanığın elinde veya kontrolü altında bulunan bir kişinin fiziksel veya manen büyük acı ve ızdırap çekmesini bilinçli olarak sağlamak anlamına gelir;
 - f. "hamileliğe zorlama", uluslararası hukukun ciddi bir şekilde ihlali veya bir topluluğun etnik kompozisyonunu değiştirme amacıyla bir kadının arzusu hilafına zorla hamile bırakılması anlamına gelir, ancak bu tanım hiçbir şekilde hamileliğe ilişkin ulusal yasaları etkileyecek şekilde yorumlanmaz;
 - g. "zulmetme", grubun veya topluluğun kimliğinden dolayı uluslararası hukuka aykırı olarak temel haklarından bilerek ve ağır bir şekilde mahrum bırakılması anlamına gelir;
 - h. "ırk ayrımcılığı (apartheid)", bir ırkın başka bir ırk grubu veya grupları üzerinde sistematik hâkimiyet ve baskı rejimi çerçevesinde ve bu rejimi koruma amacıyla işlenen ve 1. paragrafta sözü edilen insanlık dışı fiiller anlamına gelir;
 - i. şahısların zorla kaybettirilmesi, bir devlet ya da politik örgüt tarafından veya onların yetkisi, desteği ve bilgisi dâhilinde şahısların yakalanması, gözaltına alınması veya kaçırılmalarını takiben şahısların uzun bir süre kanun korumasından uzak tutulması amacıyla bu şahısların nerede oldukları ve gelecekleri hakkında bilgi vermeyi ve özgürlüklerinden yoksun bırakıldıklarını teyid etmeyi reddetme anlamına gelir.
3. Bu statünün amacına uygun olarak "cinsiyet" kadın ve erkek olarak iki cinsiyeti kapsamaktadır. "Cinsiyet" terimi yukarıdakilerden başka anlam taşımamaktadır."

17 Temmuz 1998’de, daimî bir uluslararası ceza mahkemesinin kurulması yolunda önemli bir gelişme olan Roma Statüsü kabul edilerek imzaya açılmıştır. 31 Aralık 2000 tarihine kadar imzaya açık olan Statü’ye katılımın ve iç hukuklardaki onay işlemlerinin ardından, 1 Temmuz 2002 tarihinde Uluslararası Ceza Divanı’nın kuruluşu tamamlanmıştır⁷⁹².

Uluslararası ceza hukukunda ayrı bir suç tipi olarak düzenlenen soykırım suçunun temel dayanağı, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 9 Aralık 1948 tarihinde kabul edilen ve 12 Ocak 1951 tarihinde yürürlüğe giren Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi⁷⁹³’dir. Bu Sözleşme, tarihin kadim dönemlerinden bu yana yaşanan ve 20. yüzyılın ortalarına kadar devam eden, belirli bir gruba yönelik şiddet ve toplu yok etme eylemlerinin ve özellikle Almanya’da İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasındaki Nazi faaliyetlerinin benzerlerinin tekrarlanmaması amacıyla yapılmış bir Sözleşme’dir⁷⁹⁴.

Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi m. 31/1 uyarınca Antlaşma’da yer alan hükümler, olağan/basit/alışılmış anlamlarına uygun olarak yorumlanır⁷⁹⁵. Dolayısıyla kıyas ve niyet okuma yoluyla, Soykırım Sözleşmesi’nin kabul edilmesinden önceki uluslararası belgelerinde soykırım suçunun kabul edildiği çıkarımında bulunulamaz. Kaldı ki 1946 tarihli BM 96 (1)⁷⁹⁶ kararında işaret edilen ve Soykırım Sözleşmesi’nin temelini oluşturduğu kabul edilen hükümler dahi Soykırım Sözleşmesi’yle teyit edildiği ölçüde milletlerarası hukuk teamülü sayılabilir⁷⁹⁷.

TBMM Resmî İnternet Sitesi Web:

https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf02/belge_cezadivani_b2.pdf adresinden 29.04.2018’de alınmıştır.

⁷⁹¹ Ünal, Ş. *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, s. 353.ceza

⁷⁹² Karakehya, H. (2008). “Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Uygulanabilir Hukuk”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. Cilt: 57, Sayı:2, s. 135.

⁷⁹³ Tez’de bundan sonra “Soykırım Sözleşmesi” adıyla anılacaktır.

Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Türkçe metni için bkz. Adalet Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi: Web: http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktaraflioz/bm/bm_11.pdf adresinden 05.02.2016’da alınmıştır.

⁷⁹⁴ Özarslan, B. B. “Uluslararası Hukuk Açısından Sevk ve İskân Kanunu Uygulaması”, s. 1265.

⁷⁹⁵ AİHM, Vasiliauskas/ Lithuania, App. No. 35343/05, 20.10.2015, p. 183.

⁷⁹⁶ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun, 11 Aralık 1946 tarihli 96(1) sayılı kararı Web: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/96\(I\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/96(I)) adresinden 10.05.2017’de alınmıştır.

⁷⁹⁷ Örneğin siyasi grupların yok edilmesi, BM’nin 96 (1) sayılı kararında soykırım suçu kapsamına dâhil edilmiştir; ancak Soykırım Sözleşmesi’nde dâhil edilmediğinden, siyasi grupların yok edilmesi soykırım suçu oluşturmaz. Bkz. AİHM, Vasiliauskas/ Lithuania kararı.

3.1.2. Soykırım Sözleşmesi⁷⁹⁸ Çerçevesinde Soykırım Suçunun Unsurları, Cezalandırılacak Eylemler ve Soykırım Suçundan Sorumluluk

Savaş ve barış dönemlerinde, taraf devletlere soykırım suçunu önleme ve cezalandırma yükümlülüğü getiren Soykırım Sözleşmesi, bu yükümlülük ve yükümlülüğün kapsamını, soykırım suçunun tanımı ve unsurlarını, soykırım suçu kapsamında cezalandırılacak eylemleri ve bu eylemlerden bireysel sorumluluğu ve devlet sorumluluğunu düzenlemiştir.

Soykırım Sözleşmesi'nin Türkiye Devleti iç hukukundaki iz düşümü, 26 Eylül 2004 tarih ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 76. maddesidir⁷⁹⁹. Bu maddenin gerekçesinde⁸⁰⁰,

⁷⁹⁸ Sözleşme metni için bkz. EK-12 Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi

⁷⁹⁹ **Madde 76-** (1) Bir planın icrası suretiyle, milli, etnik, ırkı veya dinî bir grubun tamamen veya kısmen yok edilmesi maksadıyla, bu grupların üyelerine karşı aşağıdaki fiillerden birinin işlenmesi, soykırım suçunu oluşturur:

- a) Kasten öldürme.
- b) Kişilerin bedensel veya ruhsal bütünlüklerine ağır zarar verme.
- c) Grubun, tamamen veya kısmen yok edilmesi sonucunu doğuracak koşullarda yaşamaya zorlanması.
- d) Grup içinde doğumlara engel olmaya yönelik tedbirlerin alınması.
- e) Gruba ait çocukların bir başka gruba zorla nakledilmesi.

(2) Soykırım suçu failine ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası verilir. Ancak, soykırım kapsamında işlenen kasten öldürme ve kasten yaralama suçları açısından, belirlenen mağdur sayısına gerçek içtima hükümleri uygulanır.

(3) Bu suçlardan dolayı tüzel kişiler hakkında da güvenlik tedbirine hükmolunur.

(4) Bu suçlardan dolayı zamanaşımı işlemez.

Web: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5237.pdf> adresinden 20.05.2018'de alınmıştır.

⁸⁰⁰ **5237 sayılı TCK m. 76'nın gerekçesi:** Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi, Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 9 Aralık 1948 tarihli ve 260 A (III) sayılı Kararıyla onaylanarak imzaya açılmış ve Türkiye bu Sözleşmeye 23.3.1950 tarih ve 5630 sayılı Kanun uyarınca çekince koymaksızın onaylamıştır.

Sözleşmenin 1 inci maddesinde "Sözleşen taraflar, soykırımın, ister barış ister savaş zamanında işlenmiş olsun, bir devletler hukuku suçu olduğunu tasdik ederler ve bu suçu önlemeyi ve cezalandırmayı taahhüt ederler" ifadesine yer verilmiş olup, 3 üncü maddesinde, cezalandırılması gereken fiiller belirtilmekte, 5 inci maddesinde ise taraf devletlerin, Sözleşmenin hükümlerinin yürürlüğe konmasını ve özellikle 3 üncü maddede belirlenen suçları işlemekten sanık kişiler için etkin cezaların verilmesini sağlamak üzere gerekli kanunları, anayasaları çerçevesinde, yürürlüğe koymaları gereğine işaret edilmektedir.

Tasarının bu maddesi, Sözleşmenin tanımladığı soykırım fiillerinin cezalandırılmasını öngörmektedir. Jenosit, Nazi Almanyası'nın sekiz milyon kişinin ölümüne neden olan II. Dünya Savaşı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından oluşturulan Nürnberg Mahkemesi Statüsü ve görev alanına giren "insanlığa karşı işlenen suçlar" temel alınarak oluşturulan ve "insan öldürme" den farklı bir suçtur. Millî, etnik, ırkî ve dinsel bir grubu veya herhangi bir grubu yok etmek maksadı, suçun manevî unsurunu oluşturmaktadır. Maddî unsur ise, grup azalarının öldürülmesi, grup azalarının bedensel ve akli melekelerinin ciddi surette haleldar edilmesi, grubun tümü ile veya kısmen yok edilmesini sonuçlayacak nitelikte varlık koşullarına zorlanması, çocukların zorla başka yerlere gönderilmeleridir.

Suçun oluşması için gerekli maksadın yanında maddî unsurların da bir özellik taşıması gerekmektedir. Maddî unsurların, oluşması yönünden, hareketlerin "bir planın icrası" sonucu gerçekleştirilmeleri gerekmektedir. Tasarının bu maddesi, Fransız Ceza Kanununun da yaptığı gibi Birleşmiş Milletlerin 9.12.1948 tarihli Sözleşme metninden ayrılmaktadır. Sözleşme 2 nci maddesinde soykırımı "bir insan grubunun imha niyeti" ile belirlemekte ve böylece subjektif bir ölçüt kullanmaktadır. Tasarı metninde ise meydana getirilmiş "bir planın icrası suretiyle" denilerek objektif bir ölçüt kullanılmış olmaktadır. Böylece suç girişiminin planlı ve sistematik

Türkiye Devleti'nin Soykırım Sözleşmesi'ni çekince koymaksızın onayladığı vurgulanmış, soykırım suçu sanıklarına etkin cezaların verilmesini sağlamak ve Sözleşme hükümlerini yürürlüğe koymak hakkında Soykırım Sözleşmesi'nin sözleşmecî devletlere yüklediği yükümlülüğü yerine getirmek üzere TCK'da soykırım suçuna yer verildiği ifade edilmiştir. TCK'da düzenlenen soykırım suçunun, Roma Statüsü'nden esinlendiği ve Soykırım Sözleşmesi'nin 2. maddesini tekrar ettiği göze çarpmaktadır⁸⁰¹.

Soykırım Sözleşmesi'nin “Önleme ve cezalandırma” başlıklı 1. maddesi'ne göre “Sözleşmecî Devletler, ister barış zamanında isterse savaş zamanında işlensin, önlemeyi ve cezalandırmayı taahhüt ettikleri soykırımın uluslararası hukuka göre bir suç olduğunu teyit eder.”. Soykırım Sözleşmesi'nin “Soykırım oluşturan eylemler” başlıklı 2. maddesi, soykırım suçunun unsurlarını düzenler. Madde şöyledir:

“Bu Sözleşme bakımından, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri, soykırım suçunu oluşturur.

a) Gruba mensup olanların öldürülmesi; b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi; c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmek; d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak; e) Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek.”

karakteri vurgulanmış olmaktadır. Kaldı ki, bu koşul Nürnberg Mahkemesi Statüsünün 6 ncı maddesinde de yer almaktadır.

Ayrıca şu hususa da işaret edilmelidir ki, 1948 Sözleşmesinde sadece belirli gruplar yer aldığı hâlde, Tasarı bunlara bütün diğer grupları da eklemek suretiyle, suça daha da genişlik vermiştir.

Soykırım suçunun millî, etnik, ırkî veya dinsel veya herhangi bir grubun tamamen veya kısmen ortadan kaldırılması amacıyla işlenen bir suç olduğu açıktır. Bu suçun mevzuatımıza dahil edilmesi, 1948 tarihli Jenosit Sözleşmesinden kaynaklanan yükümlülüklerimizin gereğidir. Sözleşme ile maddî ve manevî unsurları açıkça belli olan farklı bir suçu ihdas etme yükümlülüğü getirilmiştir.

Roma'da düzenlenen diplomatik bir konferans sonucu kabul edilen ve jenosit dahil insanlığa karşı işlenen suçların cezalandırılması amacıyla kurulması öngörülen Birleşmiş Milletler Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü düzenlemelerinde de konu irdelenmiş bulunmaktadır.

Bu suçlarla ilgili olarak Sözleşmeye taraf ülkelerin bazıları konuyu iç mevzuatlarına sokmuşlardır. Söz gelimi Fransa 1992 yılında kabul etmiş olduğu yeni Ceza Kanununda insanlığa karşı suçlar başlığı altında, soykırım suçunu düzenlemiş, konu Avusturya Ceza Kanununun 321 inci maddesinde, Alman Ceza Kanununun 220a maddesinde yer almıştır.

Maddenin üçüncü fıkrasında bu suçlardan dolayı özel hukuk tüzel kişileri hakkında da bunlara özgü güvenlik tedbirine hükümlenacağı; son fıkrada ise, bu tür suçlardan dolayı zamanaşımının işlemeyeceği kabul edilmiştir. Web: www.ceza-bb.adalet.gov.tr/mevzuat/maddegerekce.doc adresinden 01.06.2018'de alınmıştır.

⁸⁰¹ Töner Şen, S. *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı* s. 193.

Buna göre, soykırım suçunun maddi unsuru (*actus reus*) hedef alınan ulusal, etnik, ırksal veya dinî bir grubun maddi varlığını kısmen veya tamamen ortadan kaldırmaya yönelik ve Sözleşme'nin 2. maddesinde beş fıkra şeklinde düzenlenen eylemlerdir; manevi unsuru (*mens rea*) ise buna yönelik fiillerin anılan dört grubu tamamen veya kısmen yok etmek özel kastıyla işlenmesidir⁸⁰².

Soykırım Sözleşmesi'nin "Cezalandırılacak eylemler" başlıklı 3. maddesine göre, "a) Soykırımda bulunmak; b) Soykırımda bulunulması için iş birliği yapmak; c) Soykırımda bulunulmasını doğrudan ve aleni surette kışkırtmak; d) Soykırımda bulunmaya teşebbüs etmek; e) Soykırıma iştirak etmek cezalandırılacaktır."

Soykırım Sözleşmesi'nin 4. maddesi gerçek kişilerin, 9. maddesi ise devletlerin soykırımdan sorumluluğunu düzenlemektedir. Buna göre, Soykırım Sözleşmesi m. 3'te düzenlenen faaliyetlerde bulunan kişiler, anayasaya göre yetkili kişiler, kamu görevlileri yahut özel kişiler olmasına bakılmaksızın cezalandırılacaktır. Anılan gerçek kişilerin soykırım suçundan yargılanması m. 6'ya göre "suçun işlendiği ülkedeki Devletin yetkili bir mahkemesi, veya yargılama yetkisini kabul etmiş olan Sözleşmeci Devletler bakımından yargılama yetkisine sahip bulunan uluslararası bir ceza mahkemesi" tarafından yapılacaktır⁸⁰³. Soykırım Sözleşmesi m. 9'a göre, Sözleşme'nin yorumu, uygulanması ve yerine getirilmesi konusunda çıkacak uyuşmazlıklar, uyuşmazlığın taraflarından birinin talebi üzerine Uluslararası Adalet Divanı tarafından karara bağlanacaktır.

3.1.3. Soykırım Suçunun Uluslararası Hukuktaki Görünümü: Soykırım Yasağının Jus Cogens ve Erga Omnes Niteliği

İç hukukta hukuk kuralları, muhatapları üzerindeki etkisi bakımından, emredici ve yedek hukuk kuralları olmak üzere ikiye ayrılır. Taraflar, emredici hukuk kurallarının aksini kararlaştıramazken, tanımlayıcı-tamamlayıcı-yorumlayıcı nitelikteki yedek hukuk kurallarının düzenleme alanına giren konularda anlaşma yapabilir. İç hukukta yer alan

⁸⁰² Töner Şen, S. *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı* s. 107,142-159.

⁸⁰³ Soykırım fiili, genellikle bireyler değil devletler tarafından uygulanan genel bir politika olarak işlendiğinden; bu politikanın uygulandığı ülkede yargılama yapılacağı yönündeki düzenlemenin uygulama alanının bulunmadığı söylenebilir. Töner Şen, S. *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı* s. 160.

emredici/yedek hukuk kuralları ayrımının uluslararası hukuktaki izdüşümü, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan *jus cogens* kurallardır⁸⁰⁴.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar uluslararası hukukta böyle bir ayrım yokken, bu tarihten sonra, uluslararası kamu düzeninin sağlanması amacıyla⁸⁰⁵, uluslararası hukukun emredici kurallarından söz edilmeye başlanmıştır⁸⁰⁶, aksine uluslararası hukuk kuralı yaratılamayan ve uluslararası hukukun diğer normlarından üstün emredici normlar *jus cogens* olarak adlandırılmıştır⁸⁰⁷.

Jus cogens'in tanımı ilk defa 1969 Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi m. 53⁸⁰⁸'te yapılmıştır⁸⁰⁹. Bu tanımın dışında milletlerarası alanda kabul edilmiş bir başka resmî tanım bulunmamaktadır⁸¹⁰. Buna göre bir milletlerarası hukuk normunun *jus cogens* kabul edilebilmesi için iki temel şartı karşılaması beklenir: “Birincisi, böyle bir normun bir bütün olarak devletler toplumu tarafından kabul edilmiş olmasıdır. İkincisi ise, bir bütün olarak devletler toplumunun bu normu kabul ederken ve tanırken ondan hiçbir suretle sapılamayacağı kaydıyla onu kabul etmesi ve tanıması şartıdır.”⁸¹¹.

Sözleşmede *jus cogens* normlar sayılmadığı gibi, hâlen *jus cogens* normların kapsamı tam olarak belirlenememiştir⁸¹². Hangi kuralların *jus cogens* olduğu konusunda mutabakat sağlanamamış⁸¹³ olsa da günümüzde *jus cogens* normlara örnek olarak, soykırım yasağı, kölelik yasağı, deniz haydutluğu, uluslararası hukuka aykırı kuvvet kullanma yasağı

⁸⁰⁴ Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 28-29.

⁸⁰⁵ Kızılsümer, Ö. D. “Devletin Yargı Bağımsızlığına İlişkin Uluslararası Adalet Divanı’nın Almanya-İtalya: Yunanistan Müdahil Davasında Verdiği Karar ve Düşündükleri”.

⁸⁰⁶ Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 29.

⁸⁰⁷ Akkutay, B. L. (2014). “Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağımsızlığı”. *TBB Dergisi*, Sayı: 113, s. 102.

⁸⁰⁸ **Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi m. 53:** Bir antlaşma yapılması sırasında milletlerarası genel hukukun emredici bir normu ile çatışıyorsa batıldır. Bu sözleşme bakımından milletlerarası genel hukukun emredici bir normu, bir bütün olarak Devletlerin milletlerarası toplumunun, kendisinden hiçbir surette sapmaya müsaade edilmeyen ve ancak aynı nitelikte olan daha sonraki bir milletlerarası genel hukuk normu ile değiştirilebilecek olan bir norm olarak kabul ettiği ve tanıdığı bir normdur.

⁸⁰⁹ Akkutay, B. L. “Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağımsızlığı”, s. 102.

⁸¹⁰ Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 29.

⁸¹¹ Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 29.

⁸¹² Akkutay, B. L. “Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağımsızlığı”, s. 103.

⁸¹³ Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 29.

gösterilebilir⁸¹⁴. UAD, ilk kez 2006 tarihli kararında⁸¹⁵ *jus cogens* normların varlığını kabul etmiş, soykırım yasağının *jus cogens* norm olduğunu ifade etmiştir.⁸¹⁶

Bir kuralın *jus cogens* olmasının pratik sonuçlarından biri, *jus cogens* nitelikteki hak ve yükümlülüklerin *erga omnes* etkiye sahip olmasıdır; yani herkese karşı ileri sürülebilmesi, tüm devletlerin *jus cogens* normlara uyma yükümlülüğü altında olmasıdır⁸¹⁷. Öyleyse bu kuralların ihlal edilmesi hâlinde, teorik olarak, devletler topluluğunun her üyesinin harekete geçme hakkı doğar⁸¹⁸. Ancak UAD, birçok kararında, bir uyuşmazlıkta *erga omnes* nitelikli hak ve yükümlülüklerin bulunmasının UAD’a doğrudan yargılama yetkisi vermeyeceğini; bir normun *erga omnes* karakteri ile yargılama için rıza şartının iki farklı husus olduğunu⁸¹⁹; uluslararası hukukun emredici normları (*jus cogens*) ile Divan’ın yargı yetkisi arasında da aynı ilişkinin bulunduğunu, uyuşmazlığın *jus cogens* karakterde bir norm olan soykırım yasağından kaynaklanmasının kendiliğinden Divan’ın yargılama yetkisini doğurmayacağını, Divan Statüsü uyarınca Divan’ın yargı yetkisinin, her zaman tarafların rızasına bağlı olduğunu vurgulamıştır.

⁸¹⁴ Kızılsümer Ö. D. “Devletin Yargı Bağışıklığına İlişkin Uluslararası Adalet Divanı’nın Almanya-İtalya: Yunanistan Müdahil Davasında Verdiği Karar ve Düşündürdükleri”. Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 29.

⁸¹⁵ Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo / Rwanda), General List No. 126, 03.02.2006, Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/126/126-20060203-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 22.07.2017’de alınmıştır.

⁸¹⁶ Akkutay, B. L. “Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağışıklığı”, s. 103.

⁸¹⁷ Akkutay, B. L. “Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağışıklığı”, s. 102.

⁸¹⁸ Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 29

⁸¹⁹ “the erga omnes character of a norm and the rule of consent to jurisdiction are two different things”

Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo / Rwanda), p. 64.

East Timor (Portugal / Australia), General List No. 84, 30.06.1995, p. 29. Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/84/084-19950630-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 22.07.2017’de alınmıştır.

3.2. Soykırım Suçu Çerçevesinde Ermeni Meselesinin Değerlendirilmesi: Ermeni Sevk ve İskânından Kaynaklanan Soykırım İddiaları Hakkında Karar Vermeye Yetkili Kuruluşlar, Bu Kuruluşların Usul ve Esas Bakımından Verebileceği Kararlar

3.2.1. Usule İlişkin Değerlendirme

3.2.1.1. Soykırım hükmü vermeye yetkili kuruluşlar

Soykırım suçu, suçların suçu olarak nitelenen ve tüm insanlığı ilgilendiren en önemli suçlardan biridir. Bir eylemin, soykırım suçu oluşturup oluşturmayacağına ilişkin karar verme yetkisine sahip mercinin saptanması önem taşır. Bu noktada sorulması gereken soru şudur: Soykırım suçları nerede ve nasıl yargılanacaktır?

Soykırım hükmü vermeye yetkili kuruluşlar, Soykırım Sözleşmesi'nin 6⁸²⁰. ve 9⁸²¹. maddelerinde sayılmıştır. 6. madde, soykırım suçundan bireysel sorumluluk hakkında cezai yargılama yapmaya yetkili makamları; 9. madde, soykırım suçundan devletin sorumluluğu hakkında hukuki yargılama yapmaya yetkili makamları işaret etmektedir. Kısaca 6. madde bireysel sorumluluk, 9. madde devletin sorumluluğuyla ilgilidir.

Sözleşme'nin 6. maddesine göre, soykırım suçu işleyen kişiler, suçun işlendiği Devletin yetkili mahkemesi tarafından yargılanır veya yargılama yetkisini kabul etmiş olan Sözleşmeci Devletler bakımından yargılama yetkisine sahip olan uluslararası bir ceza mahkemesi tarafından da yargılanabilir. Sözleşme'nin 9. maddesine göre soykırım suçundan devletin sorumluluğuyla ilgili çıkan uyuşmazlıklar, uyuşmazlık taraflarından birinin talebi üzerine Uluslararası Adalet Divanı'na götürülür. Özetle soykırım yargılamasını, *gerçek kişilerin soykırımdan sorumluluğu bakımından* soykırım suçunun işlendiği devletin mahkemesi, Sözleşmeci Devletler'in yargılama yetkisini kabul ettiği uluslararası bir ceza

⁸²⁰ Madde 6- Soykırım fiilini veya üçüncü maddede belirtilen fiillerden birini işlediğine dair hakkında suç isnadı bulunan kimseler, suçun işlendiği ülkedeki Devletin yetkili bir mahkemesi veya yargılama yetkisini kabul etmiş olan Sözleşmeci Devletler bakımından yargılama yetkisine sahip bulunan uluslararası bir ceza mahkemesi tarafından yargılanır.

⁸²¹ Madde 9- Sözleşmeci Devletler arasında bu Sözleşmenin yorumlanması, uygulanması veya yerine getirilmesi ve ayrıca soykırım fiillerinden veya üçüncü maddede belirtilen fiillerin herhangi birinden bir Devletin sorumluluğu ile ilgili olarak çıkan uyuşmazlıklar, uyuşmazlığın taraflarından birinin talebi üzerine Uluslararası Adalet Divanı önüne götürülür.

mahkemesi -bu Uluslararası Ceza Divanı yahut karma statülü *ad hoc* bir mahkeme⁸²² olabilir- veya *devletlerin soykırımdan hukuki sorumluluğu bakımından* UAD yapabilir. Öyleyse günümüzde soykırım suçundan bir devletin sorumluluğunu tespit edebilecek yetkili tek kuruluşun UAD olduğu vurgulanmalıdır.

Yabancı devlet parlamentolarının, eyalet meclislerinin, uluslararası kuruluş organlarının, 1915 sevk ve iskânının soykırım olduğu yönünde kararlar aldığı görülmektedir. Bu kararlar Ermeni meselesinin siyasi izdüşümüdür. Hukuki değil siyasi bir değere sahiptir. Meselenin siyasi ve hukuki yönleri birbirinden ayrılmalıdır. Soykırım sonucuna ulaşmak için, iddianın, hukuki düzlemde her türlü şüpheden uzak, kesin ve mutlak olarak ispatlanması gerekirken, siyasi düzlemde böyle bir zorunluluk yoktur. Soykırım suçunun varlığına, ulusal meclislerde yapılan oylamayla ulaşamayacağı açıktır⁸²³.

Meseleye bireysel sorumluluk açısından bakıldığında, hakkında soykırım suçuyla ilgili suç isnadı bulunan kimseler, suçun işlendiği ülkedeki Devletin mahkemeleri tarafından yargılanır. Yahut yargılama yetkisinin kabul edilmesi hâlinde uluslararası bir ceza mahkemesi de yargılama yapabilir. Ermeni sevk ve iskânının üzerinden yüz yılı aşkın bir sürenin geçtiği düşünüldüğünde, suç isnat edilecek kişiler hayatta olamayacağından, yargılama yapılabilmesi *de facto* mümkün değildir; dolayısıyla maddenin bu bağlamda uygulanabilirliği yoktur. Bunun yanında Türkiye Devleti, Roma Statüsü'nü onaylamadığından, dolayısıyla Uluslararası Ceza Divanı'nın yargılama yetkisini kabul etmediğinden, Uluslararası Ceza Divanı'nın *de jure* yargılama yetkisi de yoktur. Türkiye, Roma Statüsü'nü onaylamış olsaydı dahi, Uluslararası Ceza Divanı'nın yargı yetkisinin tamamlayıcı olduğunun⁸²⁴, bir başka deyişle yargılama yetkisinin birincil olarak Türkiye Devleti'nin yetkili makamlarında olduğunun altı çizilmelidir.

⁸²² *Ad hoc* mahkemeler, daimi olmayan, belirli olaylar üzerine kurulup sadece bu olayları yargılamakla görevlendirilmiş olan geçici mahkemelerdir. Karma statülü mahkemeler ise ya devletlerin BM ile yaptıkları ikili anlaşmalarla veya BM'nin olaylara müdahale ettiği hâllerde BM tarafından yahut işgal hukukuna göre oluşturulan, yerli ve yabancı hâkim ve savcılarının görev yaptığı ulusal ve uluslararası hukuktan doğan mahkemelerdir. Bu mahkemeler son yıllarda gerçekleşen ağır insan hakları ihlallerinin uluslararası bir görünüm almasıyla BM çatısı altında birçok devlette oluşturulmuştur. Güller, N., Zafer, H. (2006). *Uluslararası Ceza Mahkemesi El Kitabı*. s. 10, 15-17. Web: http://www.ngo-at-work.org/icc2006/docs/Project_Reader_Turkish.pdf adresinden 05.07.2017'de alınmıştır.

⁸²³ Önok, M. (18 Ekim 2007). "Ermenistan Türkiye'den tazminat alabilir mi?", (Haber-Röportaj: N. Akyazılılar) Web: http://www.iyibilgi.com/haber.php?haber_id=39320 adresinden 01.06.2017'de alınmıştır.

⁸²⁴ Tezcan, D., Erdem, M. R., Önok, R. M. *Uluslararası Ceza Hukuku*, s. 365.

Ermeni sevk ve iskânı uygulamalarının, soykırım suçu kapsamında, yabancı devlet mahkemeleri tarafından incelenip incelenemeyeceği üzerinde de durulmalıdır. Yargı hukukla bağlıdır. Yargı yetkilendirilmişse, kural olarak soykırım suçu hakkında bir karar alabilir -keza soykırımın inkârını suç sayan bir kanun varsa, ulusal mahkemelerin bu suçla ilgili soruşturma ve kovuşturma yapma yetki ve sorumluluğu da vardır-. Ancak, soykırım ile ilgili yargılama yapma yetkisi Soykırım Sözleşmesi m. 6 ve m. 9'da düzenlendiğinden; Soykırım Sözleşmesi'ni kabul eden devletlerin, yargı organlarına, yabancı bir devletle ilgili soykırım yargılaması yapma yetkisi vermesi, Soykırım Sözleşmesi'ne ve dolayısıyla ahde vefa ilkesine aykırılık yaratacaktır. Buna ek olarak, uluslararası hukukta kural olarak devletler, yabancı devletlerin yargılama yetkilerinden bağıştıdır.

3.2.1.2. Soykırım hükmü vermeye yetkili makamların zaman bakımından yetkisi:

Tabiî hâkim ilkesi

Bir önceki başlıkta, soykırım yargılamasının, soykırımın işlendiği devletin mahkemesi, Sözleşmecî Devletler bakımından yargılama yetkisine sahip olan uluslararası bir ceza mahkemesi -bu UCD yahut karma statülü *ad hoc* bir mahkeme olabilir- veya UAD tarafından yapılabileceğine işaret edildi. Bu başlıkta, anılan mahkemelerin zaman bakımından yetkisinin 1915-18 dönemini kapsayıp kapsamayacağı incelenecektir. Bu sorunun cevabı aranırken tabiî hâkim ilkesinin ölçü norm alınması gerekir. Tabiî hâkim ilkesi, ceza hukukunun temel ilkelerinden suç ve cezaların kanuniliği ilkesinin, ceza muhakemesi hukukundaki iz düşümüdür. Bu ilkeye göre işlenmiş bir suç, suçun işlendiği tarihten sonra kurulan mahkeme tarafından değil, suçun işlendiği tarihte hâlihazırda var olan bir mahkeme tarafından yargılanmalıdır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, çeşitli kararlarında zaman bakımından yetkinin hangi tarih itibarıyla başlayacağına açıklık getirmiştir. Buna göre zaman bakımından yetki, Sözleşme veya Protokollerin taraf devlet tarafından onaylandığı tarih itibarıyla başlar; bu tarihten önce oluşan kusur ve zararlardan taraf devletlerin sorumluluğu doğmaz⁸²⁵. Sözleşme'nin onaylanmasından önce meydana gelen olayların, onay tarihinden sonrasına kadar uzandığı kanaatine varılması hâlinde zaman bakımından yetki doğacaktır⁸²⁶. Zaman

⁸²⁵ "In particular, the Court reiterates that the Convention imposes no specific obligation on the Contracting States to provide redress for wrongs or damage caused prior to their ratification of the Convention"

AIHM Büyük Daire Kararı, Kopecký / Slovakya, App. No. 44912/98, 28.09.2004, p. 38.

⁸²⁶ AIHM Büyük Daire Kararı, Broniowski / Polonya, App. No. 31443/96, 19.12.2002, p. 74.

bakımından yetki, yargılamaların her aşamasında resen dikkate alınacak bir meseledir, zira bu, Mahkeme'nin görev alanıyla ilgili bir konudur⁸²⁷.

Tarihte tabi hâkim ilkesine aykırı olan uluslararası mahkemelerin kuruluşları ve yargılamaları eleştirilere konu olmuştur. İkinci Dünya Savaşı galipleri ABD, SSBC, İngiltere ve Fransa tarafından imzalanan Londra Antlaşması'yla, savaşın galipleri tarafından, savaşa sebep olanların cezalandırılması amacıyla kurulan Nurnberg ve Tokyo Mahkemeleri ve daha yeni tarihli Yugoslavya ve Ruanda mahkemeleri tabiî hâkim ilkesine aykırılıkları sebebiyle eleştirilmiştir⁸²⁸. Nihayet 2002'de, tabiî hâkim ve suç ve cezaların kanuniliği ilkesine vurgu yapan Roma Statüsü'yle, UCD kurulmuştur.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 25 Mayıs 1993 tarihli kararıyla kurulan Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi⁸²⁹, ileri sürülen itirazlar, sürekli görev yapacak uluslararası bir ceza mahkemesinin kurulmasında etkili olmuştur. Bu mahkemede yargılanan Yugoslavya Eski Devlet Başkanı Slobodan Miloseviç⁸³⁰, “*Bu mahkeme ve iddianameyi sahte olarak değerlendiriyorum. ... yasal olmadığından, bu yasa dışı mahkemeye karşı savunma avukatı tutmuyorum.*”⁸³¹ ifadeleriyle, mahkemenin tabiî hâkim ilkesine aykırı oluşumuna itiraz etmiştir. Bu tür *ad hoc* mahkemeler yerine, devlet başkanları dâhil olmak üzere gerçek kişileri yargılamakla yetkilendirilmiş⁸³² daimî bir uluslararası ceza mahkemesi kurulması yönündeki eski girişimler canlanmış; Uluslararası Ceza Divanı Statüsü, Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından hazırlanarak 18 Temmuz 1998 tarihinde tüm devletlerin imzasına açılmış; yüz yirmi devletin olumlu, yedi devletin olumsuz,

⁸²⁷ AİHM Büyük Daire Kararı, Blečić / Croatia, App. No. 59532/00, 08.03.2006, p. 67.

⁸²⁸ Başak, C. *Uluslararası Ceza Mahkemeleri ve Uluslararası Suçlar*, s. 260-262.

⁸²⁹ Odman, T. (1996). “Eski Yugoslavya ile İlgili Uluslararası Ceza Mahkemesinin Kuruluşu ve Yasal Dayanağı”. *AÜHFD*. Cilt: 45 Sayı: 1, s. 141. Web: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/297/2726.pdf> adresinden 02.03.2018’de alınmıştır.

⁸³⁰ Miloseviç yargılamasıyla, ilk defa bir devlet başkanı uluslararası bir mahkeme tarafından yargılanmış, böylece iki bin yıllık bir tarihe sahip olan ve evrensel düzeyde tanınan devlet başkanlarının yargı bağıışıklığı prensibi geçerliliğini yitmiştir. Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 95.

⁸³¹ Ünal, Ş. “Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları”, s. 57.

⁸³² Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 95.

Türkiye'nin de dâhil olduğu yirmi bir devletin çekimser oy kullandığı Statü, 11 Nisan 2002 tarihi itibarıyla yürürlüğe girmiştir⁸³³.

UCD, Eski Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi (ICTY) ve Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi'nden (ICTR) kuruluş, görev ve kuralları bakımından farklılık göstermektedir. UCD, anılan mahkemelerden farklı olarak uluslararası bir antlaşmayla kurulmuş, tabîi hâkim ilkesi gözetilerek, bir başka deyişle kuruluşundan önce (ex ante) gerçekleşen olaylarla değil sonra (ex post) gerçekleşen olaylarla ilgili yargılama yapmak üzere yetkilendirilmiş bir mahkemedir. Sürekli bir mahkeme olduğundan, olağan mahkeme niteliğindedir.

Roma Statüsü m. 1⁸³⁴ uyarınca UCD'nın yargı yetkisi ikincildir. UCD'nın görev alanına giren suçları soruşturma ve kovuşturma yetkisi öncelikle akit devletlerdedir. UCD'nın, kişi (*ratione personae*), konu (*ratione materiae*), yer (*ratione loci*) ve zaman bakımından (*ratione temporis*) yetkisi Roma Statüsü'nde düzenlenmiştir.

Kişi bakımından yargılama yetkisini düzenleyen m. 25'e göre UCD, sadece gerçek kişiler üzerinde yargı yetkisine sahiptir. Konu bakımından yargılama yetkisi, bir başka deyişle UCD'nın yetki alanına giren suçlar m. 5⁸³⁵,te düzenlenmiştir. Bunlar, soykırım suçu, saldırı suçu, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçlarıdır. Sayılan suçlar için m. 29⁸³⁶ uyarınca zamanaşımı işlemez⁸³⁷. Yer bakımında yetkiye ilişkin Statü'de bir hüküm yoktur. Buna göre

⁸³³ Ünal, Ş. "Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları", s. 57-58.

⁸³⁴ **Roma Statüsü Madde 1 –**

Uluslararası Ceza Mahkemesi (Mahkeme) bu tüzükte kurulmuştur. Mahkeme, daimi bir kurumdur ve bu tüzükte sözü edilen, uluslararası toplumu yakından ilgilendiren çok ciddi suçları işleyen kişiler üzerinde, yargı yetkisine sahiptir ve devletlerin ulusal yargı yetkisini tamamlayıcıdır. Mahkemenin yargı yetkisi ve işlevleri bu tüzük hükümleri çerçevesinde belirlenir

⁸³⁵ **Roma Statüsü m. 5-**

1. Mahkemenin yargı yetkisi, uluslararası toplumu bir bütün olarak ilgilendiren çok ciddi suçlar ile sınırlıdır. Mahkeme, bu tüzüğe uygun olarak, aşağıdaki suçlarla ilgili yargı yetkisine sahiptir:

(a) Soykırım suçu; (b) İnsanlığa karşı suçlar; (c) Savaş suçları; (d) Saldırı suçu.

2. Mahkeme, saldırı suçu üzerindeki yargılama yetkisini, 121 ve 123. maddelere uygun bir şekilde suçu tanımlayan ve bu suçla ilgili olarak Mahkemenin hangi durumlarda, bu yetkisini kullanacağını ortaya koyan bir hüküm kabul edildikten sonra yerine getirir. Böyle bir hüküm, Birleşmiş Milletler Sözleşmesinin ilgili hükümleri ile uyumlu olmalıdır.

⁸³⁶ **Roma Statüsü m. 29-**

Mahkemenin yargı yetkisi içine giren suçlar, herhangi bir yasa sınırlamasına tabi değildir.

⁸³⁷ Uluslararası hukuku ve insan haklarını ağır biçimde ihlal eden ve bu yönüyle uluslararası toplumu bir bütün olarak ilgilendiren soykırım, insanlığa karşı suç ve savaş suçlarına zamanaşımı işlememesi olağandır. Tezcan, D., Erdem, M. R., Önok, R. M. *Uluslararası Ceza Hukuku*, s. 467.

Divan'ın yer bakımından yetkisi tüm dünyada işlenen ilgili suçları kapsamaktadır. Divan'ın zaman bakımından yargılama yetkisi m. 11⁸³⁸'de düzenlenmiştir. Buna göre Divan, Statü'nün yürürlüğe girmesinden sonra işlenen suçlar hakkında yargı yetkisine sahiptir. Statü, altmış devletin onayıyla 11 Nisan 2002 tarihinde yürürlüğe girmiştir, dolayısıyla Divan, bu tarihten önce gerçekleşen olayları zaman bakımından yargılamaya yetkili değildir. Bunun yanında bir devletin Statü'ye, Statü'nün yürürlüğe girmesinden sonraki bir tarihte taraf olması hâlinde, Divan'ın yargı yetkisi, Statü'nün o devlet için yürürlüğe girdiği tarihten sonraki suçları kapsar.

Türkiye, Roma Statüsü'ne taraf olmadığı ve UCD'ın yargı yetkisini kabul etmediği gibi; Ermeni sevk ve iskân karar ve uygulamaları bakımından UCD'ın zaman bakımından yargılama yetkisi de bulunmamaktadır. Bunun yanında sadece gerçek kişileri yargılama yetkisine sahip olan UCD'ın 1915 yılında yaşanan olaylardan sorumlu olduğu iddiasıyla yargılanabileceği kişilerin artık hayatta olmadığı, dolayısıyla yargılamanın *de facto* mümkün olmadığı da vurgulanmalıdır. Ermeni sevk ve iskân karar ve uygulamalarına ilişkin zaman bakımından yargılama yetkisinin Uluslararası Adalet Divanı için de geçerli olduğu açıktır. BM Sözleşmesi ile 1946'da kurulan Uluslararası Adalet Divanı'nın zaman bakımından yargılama yetkisi de geçmişe yürümez.

3.2.1.3. Soykırım hükmünün verilmesinde dayanılacak hukuk normları ve bu normların zaman bakımından uygulanması: Suç ve cezaların kanuniliği ilkesi

Suç ve cezaların kanuniliği ilkesi, ceza hukukunun evrensel kabul görmüş en önemli ilkelerindendir⁸³⁹. Kanunda tanımlanmayan bir eylemin suç oluşturmaması (kanunsuz suç olmaz/suçların kanuniliği/*nullum crimen sine lege*) ve kanunun suç saydığı bir eylemden dolayı ancak kanunda gösterilen cezanın/güvenlik tedbirinin uygulanması (kanunsuz ceza olmaz/cezaların kanuniliği/*nulla poena sine lege*), suç ve cezaya ilişkin kanunun, eylemin

⁸³⁸ Roma Statüsü m. 11-

1. Mahkeme, bu tüzüğün yürürlüğe girmesinden sonra işlenen suçlar üzerinde yargı yetkisini haizdir.

2. Şayet bir devlet, tüzük yürürlüğe girdikten sonra bu tüzüğe taraf olursa; 2. maddenin 3. paragrafına göre devlet tarafından bir bildirimde bulunulmadıkça, Mahkeme o devlet için yargı yetkisini sadece tüzüğe taraf olduktan sonra işlenen suçlar için kullanabilir.

⁸³⁹ Tezcan, D., Erdem, M. R., Önok, R. M. *Uluslararası Ceza Hukuku*, s. 450.

işlenmeden önce yürürlüğe girmiş olması şartına bağlıdır (*nullum crimen, nulla poena sine lege praevia*)⁸⁴⁰.

Suç ve cezaların kanuniliği ilkesi, hukuk devleti ilkesinin bir gereğidir; zira devlet, bireyi, yalnızca ceza hukuku aracılığıyla değil ceza hukukundan da korumalıdır⁸⁴¹. Bunun yanında suç ve cezaların kanuniliği ilkesi, kuvvetler ayrılığı ilkesinin bir sonucudur; cezalandırılacak eylemlerin ve müeyyidelerin belirlenmesi yargıç/mahkemenin değil kanun koyucunun yetki alanındadır⁸⁴².

1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi m. 8’de “*Yasalar sadece kesin ve açık bir şekilde gerekliliği olan cezalar belirlemelidir ve hiç kimse suçun işlenmesinden önce ilan edilen ve gereği şekilde uygulanan yasalar dışındaki başka bir yasa nedeniyle cezalandırılmaz.*”, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 7’de “*1. Hiç kimse, işlendiği zaman ulusal ve uluslararası hukuka göre suç sayılmayan bir fiil veya ihmalden dolayı mahkûm edilemez. Yine hiç kimseye, suçun işlendiği sırada uygulanabilecek olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez. 2. Bu madde, işlendiği zaman uygar uluslar tarafından tanınan genel hukuk ilkelerine göre suç sayılan bir fiil veya ihmal ile suçlanan bir kimsenin yargılanmasına ve cezalandırılmasına engel değildir.*” şeklinde düzenlen suç ve cezaların kanuniliği ilkesine göre, bir eylemin suç sayılabilmesi için, o eylemin işlendiği tarihte yürürlükte olan kanunlar tarafından suç olarak tanımlanması ve belirli bir ceza tehdidi ile yasaklanması gerekir. Hiç kimseden, bugünden bilinmeyen ama gelecekte yürürlüğe girecek bir hukuk kuralına uygun davranması beklenemez.

Bu ilke, hukuk kurallarının zaman bakımından uygulanması meselesinin ceza hukuku alanındaki iz düşümüdür. Bir hukuk normu kural olarak yürürlük tarihinden itibaren, istisna olarak geçmişe veya geleceğe etkili olarak uygulanır. Hukuk kuralının istisna olarak geçmişe veya geleceğe etkili uygulanabilmesi için, ilgili metinde bu durumun açıkça belirtilmesi gerekir. Devletler hukuku alanında bir hukuk kuralının geçmişe etkili uygulanıp uygulanmayacağı meselesi, 1969 tarihli Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’nin

⁸⁴⁰ Artuk, M. E. (Mayıs 2014). “Kanunilik İlkesi ve Tarihçesi”. Ünver, Y. (Editör). **Ceza Hukukunda Kanunilik İlkesi**. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 39.

⁸⁴¹ Ünver, Y. (Mayıs 2014). “Türk Yargı Kararlarının Kanunilik İlkesi ve Sonuçları Açısından Değerlendirilmesi”. Ünver, Y. (Editör). **Ceza Hukukunda Kanunilik İlkesi**. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 15.

⁸⁴² Ünver, Y. (Mayıs 2014). “Türk Yargı Kararlarının Kanunilik İlkesi ve Sonuçları Açısından Değerlendirilmesi”, s. 15.

“Antlaşmaların geriye yürümezliği” başlıklı 28. maddesi⁸⁴³ ile açıkça düzenlenmiştir. Maddede, aksine bir hüküm bulunmadıkça yahut niyet anlaşılmadıkça antlaşma hükümlerinin, antlaşmanın tarafı bakımından yürürlüğe girmesinden önceki vakıalara uygulanmayacağı ifade edilmiştir.

UAD, Almanya/İtalya kararında, Uluslararası Hukuk Komisyonu’nun “Devletin Hukuka Aykırı Fiilleri Nedeniyle Uluslararası Sorumluluğu” taslak maddeleri⁸⁴⁴ m. 13’e işaret ederek, bir eylemin uluslararası hukuka uygun olup olmadığının, eylemin işlendiği tarihte yürürlükte olan hukuk kurallarına göre değerlendirilebileceğini ifade etmiştir⁸⁴⁵.

AİHM çeşitli kararlarında bu ilkeye işaret etmiş, uluslararası hukukun genel bir kuralı olan antlaşmaların geriye yürümezliği ilkesi gereğince Sözleşme hükümlerinin, Sözleşme’nin yürürlüğe girdiği tarihten önce gerçekleşen veya bu tarihten önce sona eren herhangi bir durum bakımında Sözleşmeciler Devletleri bağlamayacağını ifade etmiştir⁸⁴⁶.

AİHS m. 7/2⁸⁴⁷ ile suç ve cezaların geçmişe yürümezliği ilkesine getirilen kaydın mahiyetinin ve dolayısıyla Ermeni meselesine uygulanabilirliğinin tartışılmasında yarar vardır. AİHM’in Vasiliauskas/Litvanya kararı, konunun tartışıldığı güncel bir karar olması bakımından önemlidir. AİHM Büyük Dairesi’nin, 20 Ekim 2015 tarihinde verdiği Vasiliauskas/Litvanya kararında, AİHS m. 7/1-2’de düzenlenen suç ve cezaların kanuniliği ilkesi ve bu ilkeye getirilen kayıt çerçevesinde incelemelerde bulunmuştur. Vasiliauskas kararı, Ermeni meselesinin soykırım suçu ekseninde tartışılması hâlinde, AİHM’in vereceği karara ışık tutması bakımından da önemlidir.

⁸⁴³ **Madde 28-** Antlaşmaların geriye yürümezliği

Antlaşmadan farklı bir niyet anlaşılmadıkça veya böyle bir niyet başka türlü tespit edilmedikçe, antlaşma hükümleri, antlaşmanın bir taraf bakımından yürürlüğe girmesinden önce meydana gelen herhangi bir hareketle veya vakıayla veya ortadan kalkan herhangi bir durumla ilgili olarak, o tarafı bağlamaz.

⁸⁴⁴ United Nations. (2008). *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries 2001*. Web: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf adresinden 25.07.2017’de alınmıştır.

⁸⁴⁵ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 58.

⁸⁴⁶ AİHM Büyük Daire Kararı, Blečić / Croatia, App. No. 59532/00, 08.03.2006, p. 70.

⁸⁴⁷ AİHS m.7 - Cezaların yasallığı

1. Hiç kimse, işlendiği zaman ulusal ve uluslararası hukuka göre bir suç sayılmayan bir fiil veya ihmalden dolayı mahkûm edilemez. Yine hiç kimseye, suçun işlendiği sırada uygulanabilecek olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez.
2. Bu madde, işlendiği zaman uygar uluslar tarafından tanınan genel hukuk ilkelerine göre suç sayılan bir fiil veya ihmâl ile suçlanan bir kimsenin yargılanmasına ve cezalandırılmasına engel değildir.

Başvuruya konu olay, İkinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasında SSCB'nin Baltık devletlerindeki faaliyetleri hakkındadır. Litvanya'nın SSCB yönetimi altında olduğu dönemde⁸⁴⁸, ülke çapında partizan bir hareket başlamış, özgür ve bağımsız Litvanya'yı tekrar kurmak amacıyla silahlı ve silahsız bir direniş yürütülmüştür. 1949'da partizan bir örgüt olan Litvanya Özgürlük Mücadele Hareketi kurulmuş; 16 Şubat 1949'da örgüt, *“ulusun en yüksek siyasi gücü olarak ulusun siyasi ve askerî bağımsızlık mücadelesine liderlik edeceğini”* belirten deklarasyonu kabul etmiştir. NKVD⁸⁴⁹, MGB⁸⁵⁰ ve diğer devlet organlarının içinde yer alan Sovyet baskı birimleri, direnişi bastırmaya çalışmış, 1950'lerde partizan hareket Sovyet güçleri tarafından bastırılmış, çeşitli partizan oluşumlar 1953 sonrasına kadar bir süre daha faaliyette bulunduyorsa da yıl içinde Litvanya Özgürlük Mücadele Hareketi'nin önde gelenleri yakalanmış ve öldürülmüştür⁸⁵¹.

Başvuran Vytautas Vasiliauskas, Litvanya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Bakanlığı içinde yer alan Sovyet baskı birimlerinde, direnişi bastırmaya yönelik çeşitli faaliyetlerde yer almıştır. Başvuranın görev yaptığı MGB biriminin hedefinin, mümkün olan en kısa sürede partizanların, onlara yardım edenlerin ve onlarla irtibatlı olan kişilerin yok edilmesi olduğunu belirten tutanaklar, başvuranın pozisyonunu kayda almıştır⁸⁵². 2 Ocak 1953 tarihinde başvuran, Šakiai'nin ormanlık bölgesinde saklanan Litvanyalı iki partizan kardeş olan J.A. ve A.A.'ya karşı bir operasyonda yer almıştır. Partizanların yakalanması veya öldürülmesi amacıyla yapılan operasyonda J.A. ve A.A. vurularak öldürülmüştür⁸⁵³.

Litvanya'nın bağımsızlığını geri kazanmasından sonra, Kaunas bölgesi savcılığı, J.A. ve A.A. kardeşlerin 1953 yılındaki ölümleriyle ilgili olarak Nisan 2001'de bir soruşturma başlatmış; Eylül 2001'de savcı, başvuranı, Litvanya yasalarına ilk defa 1992'de giren soykırım suçu kapsamında, 1998 yılında değiştirilen Litvanya Ceza Kanunu m. 71/2

⁸⁴⁸ 14 Haziran 1940'ta Sovyet ordusu, Litvanya'yı işgal etmiş, Litvanya Hükûmeti görevden alınmış ve SSCB'nin tek siyasi partisi olan Sovyetler Birliği Komünist Partisi himayesinde yeni bir Hükûmet kurulmuştur. “Litvanya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti / “the Lithuanian Soviet Socialist Republic” olarak anılan Litvanya'nın, 3 Ağustos 1940'ta Sovyetler Birliği'ne ilhakı tamamlanmış; 1941 yılında bölge bir süre Nazi Alman kuvvetleri tarafından işgal edildiyse de; Temmuz 1944'te Sovyet egemenliği tekrar tesis edilmiştir. 11 Mart 1990 tarihinde Litvanya bağımsızlığını kazanmış; 6 Eylül 1991'de SSCB tarafından resmen tanınmıştır. (Vasiliauskas/ Lithuania, p. 12)

⁸⁴⁹ İçişleri Halk Komiserliği / People's Commissariat for Internal Affairs, Narodnyy Komissariat Vnutrennikh Del.

⁸⁵⁰ Devlet Güvenlik Bakanlığı / Ministry of State Security, Ministerstvo Gosudarstvenoj Bezopastnosti.

⁸⁵¹ Vasiliauskas/ Lithuania, p. 13.

⁸⁵² Vasiliauskas/ Lithuania, p. 15-18.

⁸⁵³ Vasiliauskas/ Lithuania, p. 25.

uyarınca siyasi bir grubun temsilcileri olan Litvanya partizanlarına soykırım yapmakla suçlamıştır. 2004'te Mahkeme, başvuranı, yeni yürürlüğe giren Litvanya Ceza Kanunu m. 99 uyarınca soykırımdan mahkûm etmiş, İstinaf Mahkemesi ve Temyiz Mahkemesi yine aynı maddeye (m. 99) dayanarak başvuranın mahkûmiyetini onamıştır⁸⁵⁴. AİHM'e göre, başvuranın mahkûmiyetinde, 1953'te yürürlükte olmayan bir yasaya dayanıldığı ve dayanan yasa hükmünün geçmişe etkili uygulandığı açıktır. Dolayısıyla, başvuranın mahkûmiyeti, 2 Ocak 1953 tarihinde yürürlükte bulunan uluslararası bir hukuk kuralına dayanmadıkça, Sözleşme m. 7'nin ihlalinin tespiti gerekir; başvuru bu perspektiften incelenmelidir⁸⁵⁵.

AİHM, şu üç sorunun cevabını aramıştır: *birincisi*, başvuranın soykırımdan mahkûmiyeti suçun esası ile uyumlu mudur⁸⁵⁶; *ikincisi*, partizan J.A. ve A.A.'nın

⁸⁵⁴ Vasiliauskas/Lithuania, p. 33, 36, 38, 53, 165.

⁸⁵⁵ Vasiliauskas/Lithuania, p. 166.

Kaunas Bölge Mahkemesi, 4 Şubat 2004 tarihli kararında, 9 Nisan 1992 tarihli "Litvanya Halkına Yapılan Soykırımdan Sorumluluk" hakkında Kanun'un 3. maddesi uyarınca soykırım için cezai sorumluluğun geçmişe etkili uygulanabileceğini kaydetmiş (Vasiliauskas/Lithuania, p. 32), Ceza Kanunu m. 99 uyarınca başvuranı soykırımdan suçlu bularak altı yıl hapis cezasına hükmetmiştir (Vasiliauskas/Lithuania, p. 31-33). 22 Şubat 2005 tarihinde Temyiz Mahkemesi, başvuranın mahkûmiyet kararlarını onamıştır (Vasiliauskas/Lithuania, p. 38).

Litvanya Devleti, başvuranın eylemlerinin gerçekleştiği 1953 tarihinde, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Ceza Kanunu'nun yürürlükte olduğunu ve bu kanunda soykırım suçunun düzenlenmediğini, ancak o dönemde soykırım suçunun, uygar uluslar tarafından tanınan genel hukuk ilkeleri, uluslararası antlaşmalar ve teamüller kapsamında ceza gerektiren bir suç oluşturduğunu ifade etmiştir (Vasiliauskas/Lithuania, p. 136).

Litvanya Devleti, soykırımın uluslararası hukuk kapsamında bir suç olduğunu teyit eden ve oybirliğiyle kabul edilen Birleşmiş Milletler'in 11 Aralık 1946 tarihli 96(I) No.lu şu Karar'ına "ırksal, dini, siyasi ve diğer grupların tamamen veya kısmen yok edilmesi hâlinde soykırım suçu (meydana gelir)" işaret ederek, Aralık 1946 itibarıyla siyasi grupların yok edilmesinin uluslararası hukuk kapsamında suç olduğunu ifade etmiş (Vasiliauskas/Lithuania, p. 137); başvuranın, eylemlerini işlediği zaman, bu eylemler sebebiyle uluslararası hukuk kapsamında bir suçtan mahkûm edilebileceğini makul ölçülerde öngörebileceğini belirtmiştir (Vasiliauskas/Lithuania, p. 141).

⁸⁵⁶ Vasiliauskas/Lithuania, p. 162.

Mahkeme, prensip olarak, yerel mahkemeler yerine geçerek karar veremez; m. 19 uyarınca Mahkeme'nin görevi, taraf devletler tarafından taahhüt edilen yükümlülüklerin yerine getirilmesini sağlamaktır. Yerel değerlendirmeler açıkça keyfi olmadıkça (Kononov / Latvia, p. 189) yahut Sözleşme tarafından korunan hak ve özgürlükler ihlal edilmedikçe (Streletz, Kessler and Krenz / Germany, p. 49; Jorgic / Germany, App. No. 74613/01, 12.07.2007, p. 102), ulusal mahkemeler tarafından yapıldığı iddia edilen maddi ve hukuki hataları ele almak, Mahkeme'nin görevi değildir, zira Sözleşme sistemi tamamlayıcı/ikincil (subsidiary) niteliktedir.

Mahkeme, bazı iyi bilinen tarihî gerçeklikleri ve bunların dayandığı sebepleri kabul edebilir; bu kabul, özellikle yerel mahkemelerin bazı tarihsel hassasiyetlere ilişkin vakıaları değerlendirdikleri durumlar için söz konusudur (Vasiliauskas/Lithuania, p. 160. Aynı yönde bir başka karar için bkz. Ždanoka / Latvia, App. No. 58276/00, 16.03.2006, p. 96). Ancak Mahkemenin, yerel mahkeme kararını yeniden inceleme yetkisi -bu yetki, Sözleşme'nin kendisi tarafından verildiğinde- daha geniş olmalıdır. Mevcut davada, m. 7'nin ihlal edilip edilmediğine ilişkin bir sonuca ulaşabilmek için, Mahkeme'nin, başvuranın mahkûmiyeti için yasal bir dayanağın olup olmadığını incelenmesi gerekir. Şu hâlde Mahkeme'nin, yerel mahkeme kararını yeniden inceleme yetkisini daraltmak, m. 7'nin amacının gerçekleşmesini engeller (Vasiliauskas/Lithuania, p. 161).

öldürüldüğü operasyonun yapıldığı 2 Ocak 1953 tarihinde, soykırımdan suçlanmak, başvuran için makul ölçüde öngörebilir midir; *üçüncüsü* AIHS m. 7/2’de düzenlenen suç ve cezaların kanuniliği prensibine getirilen kayıt mevcut başvuruda uygulanabilir mi?

Mahkeme, **Soykırım Sözleşmesi’nin düzenlendiği 1948 tarihinde ve hatta bu tarihten önce Birleşmiş Milletler’in 1946 tarihli kararında, soykırım suçunun tanınmakta ve kınanmakta olduğunu** ve başvuru konusu eylemlerin gerçekleştiği 1953 yılında soykırımın açıkça uluslararası hukuk kapsamında suç kabul edildiğini belirtmiştir⁸⁵⁷. Dolayısıyla Mahkeme, soykırımı yasaklayan uluslararası hukuk belgelerinin, başvuran için makul ölçüde erişilebilir olduğu görüşündedir⁸⁵⁸. İkinci aşamada, 1953 yılında soykırım suçunun tanımını araştıran Mahkeme⁸⁵⁹, 1948 Soykırım Sözleşmesi ile sadece ulusal, etnik, ırksal ve dinî olmak üzere dört insan grubunun korunduğunu; sosyal ve siyasi grupların ise

Aynı yönde bir başka karar için bkz. Kononov / Latvia, p. 198.). Mahkeme’nin görevi, 1953 yılında uygulanabilir yasaları tespit ederek, başvuranın mahkûmiyetinin yeterince açık bir hukuk kuralına dayanıp dayanmadığını değerlendirmektir (Aynı yönde bir başka karar için bkz. Kononov / Latvia, p. 199.).

⁸⁵⁷ Mahkeme, Sovyetler Birliği’nin, Uluslararası Askerî Ceza Mahkemesi Şartı’nı kabul eden 8 Ağustos 1945 tarihli Londra Antlaşması’nın tarafı olduğunu (Kononov / Latvia, p. 116 ve 117); şartın 6. maddesinde, -siyasi nedenlerle yapılan zulümler de dâhil olmak üzere- sivil nüfusa karşı yok etme, sürgün etme ve diğer insanlık dışı eylemlerin, insanlığa karşı suç olarak tanımlandığını belirtmiştir. 11 Aralık 1946 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 96 (I) No.lu Kararıyla soykırım suçunu kınamış, bu Kararda işaret edilen ilkeleri doğrulayan 1948 Soykırım Sözleşmesi, 9 Aralık 1948’de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından oy birliğiyle kabul edilmiş; Sovyetler Birliği, Soykırım Sözleşmesi’ni 16 Aralık 1949 tarihinde imzalamış, 12 Ocak 1951 tarihinde Sözleşme yürürlüğe girmiştir. Mahkeme ayrıca şu hususa dikkat çekmiştir: Uluslararası Adalet Divanı’nın 1951 tarihli Tavsiye Kararı’nda belirtildiği üzere, Soykırım Sözleşmesi’nin temelini oluşturan uygar uluslar tarafından tanınan ilkeler, herhangi bir akdi yükümlülüğün kaynaklanmasa dahi Devletler üzerinde bağlayıcıdır (Vasiliasukas/Lithuania, p. 167).

⁸⁵⁸ Vasiliasukas/Lithuania, p. 168.

⁸⁵⁹ Mahkeme, soykırım suçunu düzenleyen pozitif hukuk normlarını tespit ettikten sonra şunu sorgulamıştır: 1953 yılında, uluslararası teamül hukuku, soykırım suçu kapsamına siyasi grupları da dâhil etmiş midir? Dâhil etmesi hâlinde başvuranın soykırımdan mahkûmiyet geçerli bir dayanağa kavuşabilir (Vasiliasukas/Lithuania, p. 171). Bu noktada Mahkeme, soykırım tanımına siyasi grupları da dâhil eden görüşlere rağmen, 1948 Sözleşmesi’nde soykırımın tanımının dar kapsamda kaldığına ve sonraki tüm uluslararası hukuk belgelerinde de bu dar kapsamlı tanımın benimsendiğine dikkat çekerek; 1953 yılında uluslararası teamül hukukunda, “siyasi grup”ların soykırım kapsamına dâhil edildiğini ortaya koyan yeterli ölçüde güçlü bir dayanağın bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır (Vasiliasukas/Lithuania, p. 175).

Mahkeme, soykırım suçunun kapsamının, uluslararası teamül hukukunda, sözleşme tanımından daha geniş olup olmadığına ilişkin farklı görüşlerin olduğunu belirtmiştir (p. 173). “Soykırım” teriminin isim babası Raphael Lemkin, 1944 tarihli kitabında (R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington, 1944, p. 91.) geniş bir tanım ortaya koymuş; ulusal grubun siyasi kurumlarını, kültürlerini ve geçim kaynaklarını yok etmek suretiyle ulusal grubu yok etmeyi amaçlayan eylemleri de soykırım kapsamında değerlendirmiştir. 1946 tarihinde BM Genel Kurulu, 96 (I) No.lu Kararı ile “ırksal, dini, siyasi ve diğer gruplar”ı korumak üzere bir Soykırım Sözleşmesi hazırlanması çağrısında bulunmuştur. Bazı yazarlar bu Karar’ın soykırım suçu üzerinde teamüli bir *jus cogens* etkisi yarattığı görüşündeyken (Örneğin, B. Van Schaack, “The Crime of Political Genocide: Repairing the Genocide Convention’s Blind Spot”, 106 Yale Law Journal, 1997, p. 2262) bazı yazarlar bu görüşe mesafelidir (Örneğin, W.A. Schabas, *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*, Cambridge University Press 2000, p. 134). Mahkeme, 1953 yılında uluslararası teamül hukukunda siyasi grupların da soykırım suçu kapsamında korunduğunu gösteren bazı argümanlara ulaşmış; ancak, ilgili dönemde karşı görüşlerin de aynı derecede güçlü olduğunu vurgulamıştır.

Sözleşme kapsamına alınmadığını belirtmiştir⁸⁶⁰. Siyasi gruplar, 1953'te uluslararası hukukta kabul edilen soykırım tanımı kapsamında olmadığından, başvuran, siyasi bir grup olan Litvanya partizanlarına yönelik soykırımdan, savcılıkça geçmişe etkili olarak suçlanamaz ve mahkemelerce geçmişe etkili olarak mahkûm edilemez⁸⁶¹. Dolayısıyla Mahkeme, başvuranın soykırımdan mahkûmiyetinin, söz konusu zamanda uluslararası hukukta tanımlanan suçun özü ile uyumlu/tutarlı olmadığına, başvuran için makul ölçüde öngörülebilir olmadığına karar vermiştir⁸⁶².

Mahkeme, son olarak başvuranın mahkûmiyetini Sözleşme m. 7/2 kapsamında değerlendirmiştir. Litvanya Devleti, başvuranın eylemlerinin, ilgili zamanda uygar uluslarca tanınan hukukun genel ilkelerine göre suç oluşturduğunu, dolayısıyla mevcut davada Sözleşme m. 7/2'de yer alan suç ve cezaların geçmişe yürümeyeceği kuralına ilişkin ayırık durumun dikkate alınması gerektiğini ileri sürmüştür.

AIHM Büyük Dairesi, Kononov kararında, AIHS m. 7/2'nin asıl ve istisnai amacını⁸⁶³ şöyle belirtmiştir: “... m. 7'nin her iki paragrafı birbirleriyle bağlantılı ve uyumlu bir şekilde yorumlanmalıdır⁸⁶⁴. ... Mahkeme, şu hususların konuyla ilgisini hatırlatmayı önemli görür: Sözleşme'nin hazırlık çalışmalarında (*travaux préparatoires*), m. 7/2'nin amacı açıkça ortaya konmuştur. Buna göre m. 7, İkinci Dünya Savaşı sonunda tamamen olağanüstü

⁸⁶⁰ Mahkeme, Sözleşme'nin hazırlık çalışmalarında (*travaux préparatoires*) da korunan gruplar listesine siyasi ve sosyal grupların dâhil edilmemesi yönündeki apaçık yönelime dikkat çekmiştir. Soykırım suçuna atıfta bulunan sonraki tarihli uluslararası hukuk belgelerinde de –1968 Savaş Suçları ve İnsanlığa Karşı Suçlara Zamanaşımı Uygulanmayacağına dair Birleşmiş Milletler Sözleşmesi, 1993 ICTY Statüsü (Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü), 1994 ICTR Statüsü (Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü), 1998 ICC Statüsü (Uluslararası Ceza Divanı Roma Statüsü)– soykırım suçunun aynı veya özdeş ifadelerle düzenlendiğini; soykırım suçunun, siyasi gruplar dışarda bırakılarak, ulusal, etnik, ırksal ve dini grupları yok etme eylemlerine özgülenecek şekilde tanımlandığını belirtmiştir. Mahkeme'nin görüşüne göre, bazı devletlerin iç hukuklarında yaptıkları değişikliklerle siyasi grupları soykırım suçu kapsamına dâhil etmesi, 1948 Sözleşmesi metninin bu içerikte olmadığı gerçeğini değiştirmez. Vasiliauskas/Lithuania, p. 170

⁸⁶¹ Mahkeme'ye göre, devletler, soykırım suçunu, 1948 Soykırım Sözleşmesi'nde tanımlanandan daha geniş kapsamda düzenleme yetkisine sahiptir; ancak bu yetki, sonraki tarihli geniş düzenlemeleri geçmişe etkili uygulayarak mahkûmiyet kararları verilmesine imkân vermez (Aynı yönde başka kararlar için bkz. Scoppola / Italy (no. 2), App. No. 10249/03, 17.09.2009, p. 93; Maktouf and Damjanović / Bosnia and Herzegovina, App. No. 2312/08, 34179/08, 18/07/2013, p. 66.).

Uluslararası mahkemeler “kısmen” ifadesine ilişkin yorumlarını zamanla geliştirmiş olsa da, partizanların 1953 yılında ulusal grubun önemli bir kısmını oluşturduğu –diğer bir deyişle Soykırım Sözleşmesi m. II kapsamında korunan bir grup olduğu- sonucuna Litvanya mahkemelerinin hangi gerçeklere dayanarak ulaştığı belli değildir. Mahkeme, başvuranın (belki bir avukat yardımı ile), Litvanya partizanlarını öldürmesinin soykırım suçu oluşturacağını öngörebileceğine ikna olmamıştır (Vasiliauskas/Lithuania, p. 181).

⁸⁶² Vasiliauskas/Lithuania, p. 185

⁸⁶³ Kononov / Latvia, p. 186.

⁸⁶⁴ Aynı yönde bir başka karar için bkz. Tess / Letonya, App. No. 34854/02, 12.12.2002.

*koşullarda çıkarılan, savaş suçları ve benzeri suçları cezalandırmayı amaçlayan yasaları etkilemez ve bu yasalarla ilgili hukuki veya ahlaki bir yargıya varmak gibi bir amacı yoktur*⁸⁶⁵ ...⁸⁶⁶.

Maktouf and Damjanović kararında⁸⁶⁷ m. 7/2'nin dar yorumlanmasının yerindeliği şöyle teyit edilmiştir: “*Buna ek olarak Mahkeme, Devlet'in ileri sürdüğü şu argümanı kabul edemeyeceğini belirtmiştir: bir eylemin, işlendiği zamanda, Sözleşme m. 7/2 uyarınca ‘uygar uluslarca tanınan hukukun genel prensipleri’ kapsamında suç oluşturması hâlinde, suç ve cezaların geçmişe yürütememesi kuralı uygulanmayacaktır. Bu argüman Sözleşme'nin hazırlık çalışmaları (travaux préparatoires) ile uyumlu değildir; zira hazırlık çalışmaları şuna dikkat çeker: m. 7/1, geçmişe yürümezlik kuralını ihtiva eder, m. 7/2 ise sadece, İkinci Dünya Savaşı sırasında işlenen suçların, bu savaştan sonra kovuşturulmasının hukukiliğinden hiçbir şüphe duyulmamasını sağlayacak şekilde geçmişe yürümezlik kuralından doğan yükümlülükleri açıklığa kavuşturur*⁸⁶⁸. Dolayısıyla, Sözleşmeyi kaleme alanların geriye yürümezlik kuralına genel bir istisna getirmeyi amaçlamadığı açıktır. ...⁸⁶⁹.

Özetle Mahkeme, m. 7/2'nin geçmişe yürümezlik kuralına genel bir istisna getirmediğini, sadece İkinci Dünya Savaşı sonrasında savaş sırasında işlenen suçlara ilişkin yürütülen soruşturmaların geçerliliğinden herhangi bir şüphenin duyulmamasını sağlamayı amaçladığını belirtmiştir. Dolayısıyla AIHS m. 7/2 ile sadece *savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar* özelinde Nürnberg prensiplerine atıfta bulunulduğunu söylemek mümkündür⁸⁷⁰. Mahkeme şunu vurgulamıştır: AIHS'in 7. maddesinde kullanılan “hukuk (law)” kavramı, yazılı olan kadar yazılı olmayan hukuku da içeren, erişilebilirlik ve öngörülebilirlik başta üzere nitel gereklere işaret eden⁸⁷¹ bir kavramdır⁸⁷². Sözleşme m. 7'nin birinci ve ikinci fıkraları birbirleriyle bağlantılıdır ve birbirlerine uyumlu bir şekilde yorumlanmalıdır;

⁸⁶⁵ Bkz. X. / Belgium, App. No. 268/57, Commission decision of 20.07.1957, Yearbook 1, p. 241.

⁸⁶⁶ Vasiliasukas/Lithuania, p. 188

⁸⁶⁷ Maktouf and Damjanović / Bosnia and Herzegovina, App. No. 2312/08, 34179/08, 18/07/2013, p. 72.

⁸⁶⁸ Aynı yönde bir başka karar için bkz. Kononov / Latvia, p. 186.

⁸⁶⁹ Vasiliasukas/Lithuania, p. 189.

⁸⁷⁰ Dutertre, G. (Kasım 2003). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarından Örnekler*. Avrupa Konseyi Yayınları, s. 198. Web: http://www.anayasa.gov.tr/files/insan_haklari_mahkemesi/kitaplar/aihmkararlarindanornekler.pdf adresinden 24.02.2016'da alınmıştır.

⁸⁷¹ Aynı yönde başka kararlar için bkz. Kononov / Latvia, p. 185, 196; Del Rio Prada / Spain, p. 91; Korbely / Hungary, App. No. 9174/02, 19.09.2008, p. 70.

⁸⁷² Vasiliasukas/Lithuania, p. 154

başvuran hakkındaki mahkûmiyet hükmü, Sözleşme m. 7/1 kapsamında gerekçelendirilemediğinden, m. 7/2 kapsamında da gerekçelendirilemeyecektir. Dolayısıyla AİHS m. 7/2 ile kanunsuz ceza olmaz prensibine istisna getirilmediği açıktır.

Soykırım yasağının, Soykırım Sözleşmesi'nin kabul edildiği tarihten önce de teamül olarak devletler hukukunda geçerli olduğu iddialarının ileri sürüldüğü görülmektedir⁸⁷³. Bu iddiaların dayanaklarından biri 28 Mayıs 1951 tarihinde UAD'ın verdiği şu istişari kararıdır⁸⁷⁴: “*Sözleşmenin dayandığı ilkeler, medeni milletlerce kabul edilen ilkelerdir.*”⁸⁷⁵. UAD'ın, Soykırım Sözleşmesi'nden önce de soykırım suçunun varlığını kabul etmesi uluslararası hukuk bakımından bir sonuç doğurmayacaktır. Zira BM Genel Kurulu yahut UAD, sözleşmeden önce suç ihdas etmeye yetkili uluslararası bir yasama organı değildir; uluslararası sözleşmeler, sözleşmeye taraf olan devletler açısından sözleşmenin yürürlük tarihi itibarıyla bağlayıcıdır⁸⁷⁶. Bir eylemin uluslararası hukuk açısından suç sayılabilmesi, egemen devletlerin bu suçu kendi iç süreçlerinden geçirerek kabul etme iradesini ortaya koyması ile mümkündür.

Soykırım yasağının, Soykırım Sözleşmesi'nin kabul edildiği tarihten önce de geçerli olduğu yönündeki iddiaların⁸⁷⁷ bir diğer dayanağı Soykırım Sözleşmesi'nin Dibacesi'nde yer alan şu ifadedir: “*Sözleşmeciler, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 11 Aralık 1946 tarihli ve 96(I) sayılı kararında*⁸⁷⁸ *soykırımın, Birleşmiş Milletlerin ruhuna ve*

⁸⁷³ Doğan, İ. *Devletler Hukuku*, s. 419.

⁸⁷⁴ Ünal, Ş. *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, s. 399.

⁸⁷⁵ “*the principles underlying the Convention are principles which are recognised by civilized nations*”

⁸⁷⁶ Ünal, Ş. *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, s. 400.

⁸⁷⁷ De Zayas, A. (February 2010). *The Genocide Against The Armenians 1915-1923 and The Relevance of the 1948 Genocide Convention*. Beyrouth: Haigazian University, s. 39.

De Zayas, kitabında şöyle der: “*the Genocide Convention of 1948 was not constitutive of a new offence in international law termed “genocide”, but was declaratory of the pre-existing crime; in other words, the Convention merely codified the prohibition of massacres, which was already binding international law. In this sense, the Convention is necessarily both retrospective and future-oriented.*”

⁸⁷⁸ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun, 11 Aralık 1946 tarihinde aldığı 96(1) sayılı kararı, soykırım kavramına giriş yapılması ve 1948 Soykırım Sözleşmesi'nin temelini oluşturması bakımından önemlidir. Karar şöyledir:

“*Genocide is a denial of the right of existence of entire human groups, as homicide is the denial of the right to live of individual human beings; such denial of the right of existence shocks the conscience of mankind, results in great losses to humanity in the form of cultural and other contributions represented by these human groups, and is contrary to moral law and to the spirit and aims of the United Nations.*

Many instances of such crimes of genocide have occurred when racial, religious, political and other groups have been destroyed, entirely or in part.

The punishment of the crime of genocide is a matter of international concern.

The General Assembly, therefore,

amaçlarına aykırı olan ve uygar dünya tarafından lanetlenen, uluslararası hukuka göre bir suç olarak beyan edilmesini dikkate alarak, tarihin her döneminde soykırımın insanlık için büyük kayıplar meydana getirdiğini kabul ederek, insanlığı bu tür bir iğrenç musibetten kurtarmak için uluslararası işbirliğinin gerekli olduğuna kanaat getirerek aşağıdaki hükümlerde anlaşmışlardır”. Ancak Soykırım Sözleşmesi’nin dibacesinde, soykırımın tarihin her döneminde bir suç olarak kabul edildiği değil, tarihin her döneminde yaşanmış bir vakıa olduğuna işaret edilerek Sözleşme’nin önemi vurgulanmaktadır. Bu ifadeden hareketle, Soykırım Sözleşmesi hükümlerinin geçmişe yürüyebileceği iddiası, zorlama bir iddia olduğu gibi istisnaların açıkça ifade edileceği yönündeki temel yorum kuralı ile bağdaşmaz.

Netice itibarıyla, AIHM ve UAD kararları, Viyana Sözleşmesi ve hukukun genel prensipleri dikkate alındığında, soykırım suçu özelinde, 09.12.1948’de kabul edilen ve 12.01.1951’de yürürlüğe giren⁸⁷⁹ Soykırım Sözleşmesi⁸⁸⁰ milat kabul edilmeli, bu tarihten önce ve sonra gerçekleşen olayların soykırım oluşturup oluşturmadığı, Sözleşme’nin

Affirms that genocide is a crime under international law which the civilised world condemns, and for the commission of which principals and accomplices – whether private individuals, public officials or statesmen, and whether the crime is committed on religious, racial, political or any other grounds – are punishable; Invites the Member States to enact the necessary legislation for the prevention and punishment of this crime...”

“Soykırım tüm insan gruplarının var olma hakkının ve bir öldürme eylemi olarak bireylerin yaşama hakkının reddidir; varoluş hakkının böylesi reddi, insanlık vicdanında şok/sarsıntı/utanç yaratır; insan gruplarının, kültürel ve diğer değerleriyle katkı sağladığı insanlık önemli zararlar görür; soykırım, Birleşmiş Milletlerin ahlak kaidelerine, ruhuna ve amaçlarına aykırıdır.

İrksal, dini, siyasi ve diğer grupların tamamen veya kısmen yok edildiği, bu tür soykırım suçlarının birçok örnekleri yaşanmıştır.

Soykırım suçunun cezalandırılması tüm ulusları ilgilendiren/etkileyen/endişelendiren bir meseledir.

Bu sebeple Genel Kurul,

Soykırımın, medeni dünya tarafından lanetlenen bir uluslararası hukuk suçu olduğunu, birinci dereceden sorumluları ile suça yardım edenlerin –bunların özel kişiler, kamu görevlileri ve devlet adamları olmasına bakılmaksızın ya da suçun dini, ırksal, siyasi ve herhangi başka bir gerekçeyle işlenmiş olmasına bakılmaksızın– cezalandırılacağını kabul etmektedir;

Üye Devletleri, bu suçu önlemek ve cezalandırmak üzere gerekli yasal düzenlemeleri yapmaya davet etmektedir...”

Web: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/96\(I\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/96(I)) adresinden 10.05.2017’de alınmıştır.

⁸⁷⁹ Soykırım Sözleşmesi’nin yürürlüğe gireceği tarih, Sözleşme’nin 13. maddesiyle düzenlenmiş, buna göre Sözleşme 12 Ocak 1951 tarihi itibarıyla yürürlüğe girmiştir. Sözleşme’nin 13. Maddesi şöyledir:

Madde 13- Yürürlüğe giriş İlk yirmi onay veya katılma belgesinin tevdi edilmesinin tamamlandığı gün, Genel Sekreter bir tutanak düzenler ve bunun bir kopyasını Birleşmiş Milletlerin bütün üyelerine ve on birinci maddede belirtilen üye olmayan Devletlere iletir.

Bu Sözleşme, yirminci onay veya katılma belgesinin tevdi edilmesini izleyen doksanıncı gün yürürlüğe girer. Daha sonraki bir tarihte tevdi edilen bir onay veya katılma belgesi, bu onay veya katılma belgesinin tevdi tarihini izleyen doksanıncı gün yürürlüğe girer.

⁸⁸⁰ Türkiye, Sözleşme’yi 23 Mart 1950’de onaylamıştır. 5630 Sayılı Onay Kanunu 29 Mart 1950 gün ve 7469 Sayılı Resmî Gazete’de yayınlanmıştır.

yürülük tarihine göre değerlendirilmelidir.

Ermeni sevk ve iskânı uygulamalarının soykırım kabul edilip edilemeyeceği meselesi, 1948 Soykırım Sözleşmesi'nin 1915 yılında gerçekleşen olaylara uygulanıp uygulanmayacağını tespit edilmesi meselesinden ibarettir. 1948 tarihinden önce, uluslararası hukukta ve iç hukukta, “soykırım”, bir suç olarak tanınmamış; İkinci Dünya Savaşı öncesinde insanlığa karşı suç, savaş suçu ve soykırım suçu oluşturan faaliyetler, hiçbir uluslararası hukuku belgesinde maddi ve manevi unsurlarıyla düzenlenmemiştir⁸⁸¹. Soykırım Sözleşmesi metninde ve hazırlık çalışmalarında Sözleşme hükümlerinin geçmişe etkili uygulanabileceği yönünde bir düzenlemeye veya niyete ulaşılamaz. Ermeni sevk ve iskân uygulamalarının yaşandığı 1915-1918 tarihlerinde, soykırım suçu bakımından pozitif ve teamüli bir hukuk kuralı bulunmadığından, sevk ve iskânın soykırım kapsamında yargılanmasında dayanılacak bir hukuk normu yoktur⁸⁸². Keza, Ermeni sevk ve iskân uygulamasının insanlığa karşı suç ve savaş suçu kapsamında değerlendirilmesi de mümkün değildir.

3.2.2. Esasa İlişkin Değerlendirme

Ermeni sevk ve iskânı uygulamalarının, soykırım suçu çerçevesinde incelenmesinde, yukarıda anlatıldığı üzere usule ilişkin engeller bulunmaktadır. Tabîî hâkim ilkesi uyarınca, soykırım suçu hakkında hüküm vermeye yetkili makamların zaman bakımından yetkisi, 1915-1918 tarihlerinde gerçekleşen olaylara şâmil değildir; buna ek olarak, suç ve cezaların kanuniliği ilkesi gereğince, bu makamların yargılamalarında esas alacağı hukuk normları 1915-1918 tarihleri arasında gerçekleşen olaylara uygulanamaz. Ancak Ermeni sevk ve iskân uygulamalarının, usule ilişkin bir engelin bulunmadığı varsayımıyla, soykırım suçunun esasları ile uyumlu olup olmadığının, bir başka ifadeyle soykırım suçunun maddi ve

⁸⁸¹ Doğan, İ. (Kasım 2013). *Devletler Hukuku*. (İkinci Baskı). Ankara: Astana Yayınları, s. 418, 423.

⁸⁸² 1904-1907 tarihleri arasında Almanya'nın Nabimya'daki faaliyetleri hakkında günümüzde Alman yetkililerin yaptığı açıklamalar da aynı noktayı işaret etmektedir. Alman sömürge komutanı Lothar van Trotka, yerel kabile halkına hitaben yayınladığı bildiride, soyları tükeninceye kadar her türlü yok etme yöntemine başvuracağını ilan etmiş; Alman Kanzer'inden aldığı talimatlar çerçevesinde, Herero ve Nama halklarını Kalahari Çölü'nün su kaynakları bulunmayan bölgesine sürmüş, bu iki kabile halkı susuzluktan nüfuslarının büyük bir bölümünü kaybetmiştir. Günümüzde Alman devlet adamları anılan faaliyetleri inkâr etmemiş ancak söz konusu dönemde soykırım suçunun düzenlenmediğini, dolayısıyla gerçekleşen olayların soykırım suçu kapsamına alınmasının hukuka aykırı olduğunu vurgulamıştır. Doğan, İ. (2016). “1948 Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Geriye Yürütülebilir Mi? (Ermeni Olayları Açısından Bir Değerlendirme)”. Doğan, İ. (Editör). *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları*. Ankara: Astana Yayınları, s. 302.

manevi unsurlarını taşıyıp taşımadığının incelenmesinde, maddi gerçeğin ortaya çıkarılması bakımından yarar vardır.

Soykırım suçunun unsurları, Soykırım Sözleşmesi'nin “*Soykırım oluşturan eylemler*” başlıklı 2. maddesinde şöyle düzenlenmiştir:

“Bu Sözleşme bakımından, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri, soykırım suçunu oluşturur.

a) Gruba mensup olanların öldürülmesi; b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi; c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracak hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmek; d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak; e) Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek.”

Anılan maddeye göre, soykırım suçunun maddi unsuru, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir gruba yönelik gerçekleşen ve ikinci fıkrada beş başlık hâlinde sayılan eylemlerdir. Soykırım suçunun manevi unsuru ise bu eylemlerin anılan dört grubu tamamen veya kısmen yok etmek özel kastıyla işlenmesidir⁸⁸³.

Özel kast, genel kastı oluşturan suçun maddi unsurlarını bilerek buna yönelik eylemleri yerine getirmeyi istemenin yanında, kanunun failin belli bir amaçla hareket etmesini istediği hâllerde söz konusu olur⁸⁸⁴. Soykırım Sözleşmesi'nde de “*ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak*” özel kastından söz edilmektedir. Suçun maddi sonucu ile failin zihinsel durumu arasında psikolojik bir bağ kurularak suç vasıflandırılmaktadır⁸⁸⁵. Bir başka deyişle faaliyetin sebep, konu ve maksat unsurları arasında sıkı bir bağ ve nedensellik ilişkisi bulunmalıdır. Soykırım suçu, taksirle

⁸⁸³ Töner Şen, S. *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı* s. 107,142-159.

⁸⁸⁴ Töner Şen, S. *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı* s. 144.

⁸⁸⁵ “*Special intent is a well-known criminal law concept in the Roman-continental legal systems. It is required as a constituent element of certain offences and demands that the perpetrator have the clear intent to cause the offence charged. According to this meaning, special intent is the key element of an intentional offence, which offence is characterized by a psychological relationship between the physical result and the mental state of the perpetrator.*”

International Criminal Tribunal for Rwanda, The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, Case No. ICTR-96-4-T, 09.09.1998, p. 518. Web: <http://unictr.unmict.org/sites/unictr.org/files/case-documents/ict-96-4/trial-judgements/en/980902.pdf> adresinden 01.08.2017'de alınmıştır.

işlenebilecek bir suç değildir. Aranılan özel kast, bu suçun dikkatsizlik ve tedbirsizlikle işlenemeyeceğini gösterir⁸⁸⁶. Soykırım suçunun maddi unsurunu oluşturan eylemler, ırkçı nefretle değil başka saiklerle işlenmişse soykırım suçu oluşmaz. Eylemlerin yöneldiği kişi, sırf anılan dört gruba mensubiyeti sebebiyle seçilmiş olmalıdır ve nihai amaç bu grubun tamamen veya kısmen yok edilmesi olmalıdır⁸⁸⁷. Parasını almak, haset duymak yahut siyasi ihtiras ve benzeri maksatlarla hareket edilmesi hâlinde soykırım suçu oluşmaz⁸⁸⁸.

UAD, Hırvatistan / Sırbistan kararında, tehcirin, ancak korunan grubu kısmen veya tamamen yok etmek maksadıyla yapılması hâlinde soykırım kabul edilebileceğini vurgulamış ve şöyle demiştir: “*Hırvat otoritelerinin Krajina’da yaşayan halkı tehcir etme faaliyeti, ancak korunan grubu kısmen veya tamamen yok etme amacı taşıması şartıyla Soykırım Sözleşmesi m. 2/c kapsamında soykırım sayılabilir.*”⁸⁸⁹. Yine UAD, Bosna Hersek / Sırbistan Karadağ kararında, soykırımı hükmedebilmek için özel kastın varlığının hiçbir şüpheye yer bırakmayacak ölçüde ispatlanması gerektiğini vurgulamıştır⁸⁹⁰. UAD, Bosnalı Müslümanların, toplama kamplarında sistematik şekilde kötü muamele, dayak, tecavüz ve işkenceye maruz kaldığının, ağır bedensel ve ruhsal zarara uğradıklarının, kesin olarak ispatlandığı görüşündedir. Söz konusu eylemlerin savaş suçu veya insanlığa karşı suç oluşturduğunu kabul etmekle birlikte bu vahşetin, soykırım için gerekli olan, korunan grubun tamamen veya kısmen yok edilmesi özel kastıyla (*dolus specialis*) işlendiği sonucuna elindeki kanıtlarla kesin olarak ulaşamadığını belirtmiştir ve sadece Srebrenitsa’da VRS örgüt üyelerinin eylemlerinin Soykırım Sözleşmesi m. 2/a-b uyarınca soykırım niteliğinde

⁸⁸⁶ Başak, C. *Uluslararası Ceza Mahkemeleri ve Uluslararası Suçlar*, s. 274.

⁸⁸⁷ UAD, Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 187-189.

⁸⁸⁸ Töner Şen, S. *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı* s. 148.

⁸⁸⁹ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia), General List No. 118, 03.02.2015, p. 480:

“even if it were proved that it was the intention of the Croatian authorities to bring about the forced displacement of the Serb population of the Krajina, such displacement would only be capable of constituting the actus reus of genocide if it was calculated to bring about the physical destruction, in whole or in part, of the targeted group, thus bringing it within the scope of subparagraph (c) of Article II of the Convention.”

Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/118/118-20150203-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 01.08.2017’de alınmıştır.

⁸⁹⁰ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), General List No. 91, 26.02.2007. Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 01.08.2017’de alınmıştır, p. 293:

“293. ... Mahkûmiyet cezası verilmeden önce uyulması/yerine getirilmesi gereken sıkı şartlar, soykırımın önemi yansıtır. Bu şartlar – grubun bütününe ya da önemli bir kısmını yok etmenin hedeflendiğini gösteren özel kasta yönelik delil – bu suçtan kolayca mahkûmiyet cezalarının verilmesi tehlikesine karşı koruyucu niteliktedir. Bununla beraber bu şartların karşılanması hâlinde, işlenen suçun kendine özgü adının konmasından çekinilmemelidir.”

olduğuna karar vermiştir⁸⁹¹. AİHM de soykırımın öneminin, mahkûmiyet kararı için aranan sıkı şartlarda kendini göstereceği görüşündedir. Bu şartlar –özel kastın ve korunan grubu tamamen veya kısmen yok etme vakıasının kanıtlanması- soykırımdan kolayca mahkûm edilme riskine karşı koruma sağlamaktadır⁸⁹².

Soykırım suçunun manevi unsuru olan sebep ve maksat, uluslararası kamuoyunda yüksek sesle yankı bulan “Ermeni soykırımı” iddialarının kilit noktası olması bakımından önemlidir. Bazı yazarlar, Ermeni sevk ve iskân karar ve uygulamalarını, Soykırım Sözleşmesi m. 2/c’de düzenlenen “*Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracak hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmek*” faaliyeti olarak değerlendirmekte; Ermeni sevk uygulamalarının, grubun, fiziksel varlığını kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak üzere kasten tasarlanmış bir yok etme faaliyeti olduğunu ileri sürmektedir⁸⁹³. Bu noktada Ermenilerin sadece bu ırka mensubiyetleri sebebiyle mi sevk edildiği; sevk uygulamalarının, Ermeni ırkını yok etme maksadına mı yoksa savaş sürecinde kamu güvenliği ve devletin bekasını koruma maksadına mı yöneldiğinin açığa kavuşması gerekir. Bu sebep ve amacın yönelimleri, doğuracağı hukuki sonuçları da değiştirecektir.

⁸⁹¹ Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, p. 319.

“Having carefully examined the evidence presented before it, and taken note of that presented to the ICTY, the Court considers that it has been established by fully conclusive evidence that members of the protected group were systematically victims of massive mistreatment, beatings, rape and torture causing serious bodily and mental harm, during the conflict and, in particular, in the detention camps. The requirements of the material element, as defined by Article II (b) of the Convention are thus fulfilled. The Court finds, however, on the basis of the evidence before it, that it has not been conclusively established that those atrocities, although they too may amount to war crimes and crimes against humanity, were committed with the specific intent (*dolus specialis*) to destroy the protected group, in whole or in part, required for a finding that genocide has been perpetrated.”

⁸⁹² Vasiliauskas/Lithuania, p. 185

⁸⁹³ Dadrian, V. N. (1989). “Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and Its Contemporary Legal Remifications”. *Yale Journal of International Law*. Vol: 14, s. 272-273. Dadrian’ın çalışmasında şu görüşlere yer verilmiştir: “*Contrary to the avowals of Ottoman authorities who promulgated these emergency laws, the Armenians did not return from the deportation. The deportations proved to be a cover for the ensuing destruction. As American Ambassador Morgenthau observed: The real purpose of the deportation was robbery and destruction; it really represented a new method of massacre. When the Turkish authorities gave the orders for these deportations, they were merely giving the death warrant to a whole race; they understood this well....*”

Smythe, D. R., (2001). *Remembering the Forgotten Genocide: Armenia in the First World War*. Electronic Theses and Dissertations. East Tennessee State University. Web: <https://dc.etsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com.tr/&httpsredir=1&article=1168&context=etd> adresinden 02.05.2018’de alınmıştır. Smythe’nin çalışmasında şu görüşlere yer verilmiştir: “*Those who weren’t murdered outright often died from the harsh conditions. The deportees were forced to march through the burning desert without food or water. Many died of starvation or succumbed to typhus or smallpox.*”

Aynı yönde görüşler için bkz. Boyajian, D. H. (1972). *Armenia: The Case for a Forgotten Genocide*. Westwood, N. J.: Educational Book Grafters. Nazer, J. (1968). *The First Genocide of the 20th Century: The Story of the Armenian Massacres in Text and Pictures*. New York: T & T Publishing.

Öncelikle, Sevk ve İskân Kanunu'nun, lafzı itibarıyla herhangi bir ırka işaret etmediğini belirtmek gerekir. Sevk ve İskân Kanunu m. 2'de yer alan "*Ordu ve müstakil kolordu ve tümen komutanları askerî gereklere dayanan veya casusluk hiyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar halkını tek tek veya toplu olarak diğer bölgelere sevk ve iskân ettirebilirler.*" ifadesinde, yerleri değiştirilecek kişiler bakımından herhangi bir din, mezhep, ırk, cinsiyet gibi ayrımlar öngörülmemiştir. Kanun, metin itibarıyla eşitlik ilkesine uygun olsa da; bu kanuna dayanarak tesis edilen bireysel işlemlerde, bu kanunun uygulanmasını göstermek ve emrettiği işleri belirtmek üzere çıkarılan tüzük ve yönetmeliklerde (nizamname ve talimatnameler) ve arşiv belgelerine yansıyan devletin iç yazışmalarında, doğrudan Ermenilere işaret edildiği görülür⁸⁹⁴. Sevk tedbiri münhasıran Ermenilere uygulansa da, bu uygulamanın, İttihat ve Terakki'nin Türkçülük ideolojisinden kaynaklandığını⁸⁹⁵ ve Ermenilere yönelik ırksal nefretle hareket edildiğini ileri sürmek fevkalade yanlıştır.

Ermeni sevk ve iskân karar ve uygulamalarının baş aktörü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, yirminci yüzyılın başından itibaren *Türk milliyetçiliği* ideolojisini siyasal alana taşımış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarı elde etmiştir⁸⁹⁶. Ancak anılan siyasi ideoloji, Ermenilere yönelik ırkçı ve düşmanca bir tutum içinde bulunduğu anlamında yorumlanamaz. Osmanlıcılık ve Türkçülük ideolojileri, dönemin siyasi konjonktürü içinde değerlendirilmelidir.

On sekizinci yüzyıl itibarıyla Osmanlı topraklarının, Avrupa'nın büyük devletleri tarafından işgal edildiği; İngiltere, İtalya, Fransa ve Avusturya-Macaristan'la olan mücadelede Osmanlı Devleti'nin iki yüzyıl boyunca mağlup olduğu; milliyetçilik akımları doğrultusunda baş gösteren isyanlar neticesinde Yunan, Bulgar, Sırp ve diğer gayrimüslim

⁸⁹⁴ Karşıt görüşler için bkz. Ünal, Ş. "Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları", s. 53: "... kararda hedef kitle sadece Ermeniler değil, savaş bölgesinde yaşayan bütün halktır. "

⁸⁹⁵ Bu yönde görüşler için bkz. Dadrian, V. N. (1989). "Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and Its Contemporary Legal Remifications". *Yale Journal of International Law*. Vol: 14, s. 252-255. Dadrian İttihat ve Terakki ideolojisini şöyle tanımlamıştır "*The homogeneous Ottoman society Talat envisioned as a precondition for real equality thus required the liquidation in one form or another of the existing heterogeneous elements.*"

⁸⁹⁶ Duran, M. (2011). *Türk Milliyetçiliğinin Üç İdeoloğu: İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 214.

grupların bağımsızlıklarını kazandığı; nihayet Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmaya başladığı bir siyasi ortamda, Yeni Osmanlılar, devletin kurtuluşu için İmparatorlukta yaşayan tüm unsurların ortak bir kimlikte birleşmesini savunmuşlardır⁸⁹⁷. Meşrutî bir yönetimin, Osmanlı Devleti'nin dağılmasına engel olabileceği⁸⁹⁸, tüm tebaaya eşit haklar verilmesinin, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü sağlanacağı inancıyla⁸⁹⁹; din, dil, ırk fark etmeksizin ülke sınırları içerisinde yaşayan toplulukları kapsayacak hukuksal bir düzenlemeyle Osmanlı kimliği inşa edilmiştir⁹⁰⁰. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan bu süreç, Islahat Fermanı ve I. Meşrutiyet'le devam etmiş, tebaanın tamamını Osmanlı kimliğinde birleştirmek -Osmanlılık- devletin temel politikası hâline gelmiştir⁹⁰¹. Bu anlamda meşrutiyetten sonra kurulan Meclis-i Mebusan'da Ermeni cemiyetlerinden vekillerin bulunması⁹⁰² tesadüf değildir.

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında, İttihat ve Terakki'nin amaçladığı toplumsal yapıya doğru yol alınmıştır. Ancak, ittihad-ı anasır anlayışına dayanan ve resmî düzeyde belli ölçüde korunan Osmanlılık anlayışı, Balkan Harbi yenilgisiyle yürütülemez hâle gelmiş; Osmanlılık, yerini Türk-İslam anlayışına terk etmiştir⁹⁰³. Balkan Savaşları neticesinde Balkan topraklarının kaybedilmesiyle gayrimüslim topluluğun küçük bir azınlık olarak kalması ve Osmanlı Devleti'nin büyük ölçüde Müslüman tebaanın yaşadığı bir devlet hâline gelmesi, Osmanlılık siyasetinin sonunu getirmiş; İttihat ve Terakki, Osmanlılık politikasını terk etmek durumunda kalarak⁹⁰⁴ yüzünü Türkçülüğe dönmüştür. Anılan

⁸⁹⁷ Duran, M. (2011). *Türk Milliyetçiliğinin Üç İdeoloğu: İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 60, 214.

⁸⁹⁸ Akşin, S. (2001). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi, s. 25.

⁸⁹⁹ Mardin, Ş. (2002). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 366.

⁹⁰⁰ Ögün, S. (2000). *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*. İstanbul: Alfa Yayınları, s. 102.

⁹⁰¹ Duran, M. (2011). *Türk Milliyetçiliğinin Üç İdeoloğu: İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 60.

⁹⁰² Anadol, C. (2002). *Tarih İşığında Ermeni Dosyası*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, s. 368.

⁹⁰³ Tunaya, T. Z. (Mayıs 2003). *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler [1876-1938]: Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*. (İkinci Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 305-306. Akkuş, T. "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde", s. 3.

Balkan Savaşları sonrasında Türk-Ermeni ilişkileri hakkında bilgi için bkz. Çiçek, K. (2016). *Ermeni Sorununda Tehcir ve Ötesi*. Ankara: Astana Yayınları, s. 113-123.

⁹⁰⁴ Tunaya, T., Z. (1998). *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi, I. Cilt*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 380.

Eskiden vatanın temeli ordu ve cihangirlik kabul edilir, dinsel ve etnik farklar önemsenmezken; Balkan yenilgisiyle vatanın önüne millet geçmiş, artık Türklerin yaşadığı her toprak vatan olarak kabul edilmeye başlanmış, bu anlayış Cumhuriyet fikrî hayatına da ışık tutmuştur. Çelik, S. (2013). Türk Elitinin Üç Nesli ve Balkanların Kaybı: Zihinsel Yansımalar ve Değişimler. *5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi*. s. 1045-1046, Web: https://www.academia.edu/6102723/T%C3%BCrk_Elitinin_%C3%9C%C3%A7_Nesli_ve_Balkanlar%C4%B0

Türkçülük anlayışı, objektif ve ırkçı değil sübjektif ve çoğulcu karakterdedir⁹⁰⁵. İttihat ve Terakki'nin, siyasi konjonktür içinde şekillendirdiği Türkçülük anlayışının, farklı etnik kimliklere yönelik düşmanca bir yaklaşım biçiminde yorumlanması; antisemitizmle eşdeğer bir anti-Ermeni ideolojisinin Türkiye ve Osmanlı Devleti'nde varlığı iddiaları⁹⁰⁶ gerçeklerle örtüşmez.

Ermeni milletine yönelik nefretle hareket edilmiş olsaydı ve Ermenilerin topluca yok edilmesi amaçlansaydı, istisnasız tüm Ermenilerin sevk edileceği açıktır. Ermeni sevk ve iskân tedbiri tüm Ermeni tebaaya uygulanmamış; toplu hâlde bulunması tehlike doğurmayan, sadakatinden şüphe duyulmayan, hastalık güçsüzlük gibi sebeplerle tehlike yaratma ihtimali olmayan Ermeni tebaa, sevk ve iskândan muaf tutulmuş ve/veya memuriyetlerine devam etmiştir⁹⁰⁷.

Sevk tedbirinin, sadece Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı saldırı hâlinde olan Ermeni komitacılara değil, devletin iç güvenliğine karşı eylemde bulunduğu yönünde bir kanıt, karar yahut emare olmayanları da kapsayacak şekilde uygulanmasının hukuka ve suç ve cezaların şahsiliği⁹⁰⁸ ilkesine aykırılık yaratacağı; bunun yanında ırkçı saiklere yönelik ipucu vereceği

B1n_Kayb%C4%B1_Zihinsel_Yans%C4%B1malar_ve_De%C4%9Fi%C5%9Fimler
01.03.2017'de alınmıştır.

adresinden

⁹⁰⁵ Lewy, G. (2005). *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*. Salt Lake City: The University of Utah Press, s. 42-43.

Zafer Toprak'ın, "Bir Hayal Ürünü: İttihatçıların 'Türkleştirme Politikası'" isimli makalesindeki şu ifadeler önemlidir: "İttihat ve Terakki'nin 'millî' olduğu bir gerçektir. Ama bu 'millî'lik sanıldığı gibi etnik tabana oturan bir milliyetçilik değildir. Onlar için millî olan Osmanlı'dır. Değişik 'unsur'lardan oluşan bir devlet ancak dışa karşı tavrıyla 'millî' olabilir. Bu nedenle kimi İttihatçılar Türk Ocakları, Türk Yurdu gibi çevrelerde öbekleşmişlerse de iktidardayken devlet politikası olarak hiçbir zaman 'etnik' politikalar izlememişlerdir. Bunun 'turnusol kâğıdı' eğitimidir. 'Homojenizasyon' tezlerinin ters yüzü 'sosyalizasyon'dur. İttihat ve Terakki'nin politik sosyalizasyonu bir tür liberal milliyetçilik tezlerine dayanır. Osmanlı değişik unsurlarıyla, cemaat anlamına gelen şekliyle 'millet'leriyle bir bütündür. Bu 'millet'ler, imparatorlukların doğası gereği bir arada yaşarlar. Osmanlı uyruğunun bir 'millet'e mensup olduğunu söylemesi, değişik kimliklerden birini ifade etmesidir. O aynı zamanda bir Osmanlı'dır, Kastamonulu, ya da Maraşlı'dır; Katolik ya da protestandır; alevidir, sünnidir; Arnavuttur, Çerkestir, Kumuktur, vesaire vesaire. Osmanlı'da 'millet' bağlamında bu tür bir alt kimliğe sahip olmayan unsur Türkçe konuşan müslümanlardır. Bu nedenle Türk milliyetçiliği Osmanlı'nın son milliyetçiliğidir ve diğerlerine üstün gelme kaygısıyla gündeme gelmemiştir."

Toprak, Z. (Şubat 2006). "Bir Hayal Ürünü: İttihatçıların 'Türkleştirme Politikası'". *Toplumsal Tarih*. Sayı: 146, s. 14-22. Web: <http://cerkesarastirmalari.org/bir-hayal-urununu-ittihatcilarin-turklestirme-politikasi-zafer-toprak/> adresinden 26.06.2017'de alınmıştır.

⁹⁰⁶ Melson, R. (1996). *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*. Chicago: University of Chicago Press, s. 255.

⁹⁰⁷ Konu hakkında bilgi için "Sevk ve İskândan Muaf Tutulan ve/veya Memuriyetlerine Devam Eden Ermeni Tebaa" başlığına bakınız.

⁹⁰⁸ Bunun yanında Kanun-ı Esasi'de ceza sorumluluğunun şahsiliği ilkesi düzenlenmediği gibi, Osmanlı Devleti'nin anılan döneminde, kolektif sorumluluğa yönelik uygulamalara da rastlandığı not edilebilir.

bir an için düşünülse de, sevk uygulamasının cezai değil idari niteliğinin hatırlanması gerekir. Sevk tedbiri, cezai değil idari mahiyette olduğundan, sevk edilen Ermenilerin suçluluğu yahut masumiyetinin tartışılması anlamsızdır.

Ermeni sevk ve iskânın sebep ve amacı sorgulanırken, hükûmet edenlerin -İttihat ve Terakki Cemiyeti-, idare edenlerin ve halkın eylemlerinin doğurduğu hukuki sonuçların farklı olduğu vurgulanmalıdır. Halkın eylemleri bireysel cezai ve hukuki sorumluluk doğururken, idare edenlerin ve hükûmet edenlerin eylemleri bireysel idari, cezai ve hukuki sorumluluğun yanında devletin soykırımdan sorumluluğunu da doğurur. Kısaca, soykırım suçunun manevi unsuru yani soykırım özel kastının varlığı tartışılırken bu kastın halktan, idare edenlerden ve hükûmet edenlerden kaynaklanıp kaynaklanmadığı saptanmalıdır.

Bosna Hersek / Sırbistan Karadağ kararında UAD, soykırım suçundan devletin sorumluluğuna hükmedebilmek için uluslararası hukukun yerleşik örf ve âdet kuralları gereğince, davranışları devlete isnat edilebilen kişiler veya organlar tarafından suçun işlenmesi gerektiğini belirtmiş, herhangi bir devlet organının eyleminin devletin eylemi olarak kabul edileceğini ifade etmiştir⁹⁰⁹. UAD, kararında, Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun "Devletin Hukuka Aykırı Fiilleri Nedeniyle Uluslararası Sorumluluğu" taslak maddeleri⁹¹⁰ m. 4⁹¹¹'e işaret etmiştir. Anılan madde şöyledir:

28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihli **Ahval-i Harbiyye ve Zarûret-i Fevkalâde-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Âhere Nakilleri İcrâ' Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlâk ve Arazinin Keyfiyyet-i İdaresi Hakkında Talimâtname** (Savaş ve Olağanüstü Siyasi Zorunluluk Dolayısıyla Başka Yere Nakledilen Ermenilere Ait Mallar, Emlak ve Arazilerin İdaresi Hakkında Yönetmelik)'te sevk ve iskân sonrası boşalan bölgelere göçmenlerin yerleştirileceği, yerleştirildikleri köylerde bulunan binaların ve dikili ağaçların korunmasından, o köye yerleştirilen göçmenlerin müteselsilen sorumlu olacağı, tahrip edilmesi hâlinde, kimin tarafından tahrip edildiğine bakılmadan bedelinin köylünün hepsine ödettirileceği ifade edilmiştir. Talimatname m. 13 şöyledir: "Köylerde bulunan bina ve dikili ağaçların iyi korunmasından o köye yerleştirilen göçmenler sinsile yoluyla sorumlu olduklarından dolayı, tahrip edildiğinde kimin tarafından yapıldığına bakılmayarak, bedeli köylünün hepsine ödettirilip, bu işi yapanlar derhâl köyden uzaklaştırılarak, göç edenlere uygulanan hukuki haklardan düşürülür. ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-3. 10 Haziran 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 139-142.

⁹⁰⁹ Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, p. 385.

⁹¹⁰ United Nations. (2008). *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries 2001*. Web: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf adresinden 25.07.2017'de alınmıştır.

⁹¹¹ **Article 4. Conduct of organs of a State**

1. The conduct of any State organ shall be considered an act of that State under international law, whether the organ exercises legislative, executive, judicial or any other functions, whatever position it holds in the organization of the State, and whatever its character as an organ of the central Government or of a territorial unit of the State.

2. An organ includes any person or entity which has that status in accordance with the internal law of the State.

“1. Milletlerarası hukuka göre, yasama, yürütme veya yargı işlevlerinden hangisini yerine getirdiğine yahut Devlet örgütlenmesi içindeki konumuna yahut merkezî veya yerel idare örgütlenmesi içinde olmasına bakılmaksızın, bütün Devlet organlarının eylemleri Devletin eylemi olarak kabul edilir.

2. Devlet organı, iç hukuka göre bir statüye sahip her kişi veya birimi kapsar”

Bosna Hersek / Sırbistan Karadağ kararında UAD, Srebrenitsa’da 13 Haziran 1995 tarihi itibarıyla Bosnalı Müslüman grubu kısmen yok etme özel kastıyla (*dolus specialis/specific intent*) işlenen VRS örgütünün eylemlerinin soykırım niteliğinde olduğuna⁹¹²; ancak VRS örgütü üyelerinin eylemlerinin hukuken veya fiilen devlete bağlanamayacağına, dolayısıyla devletin soykırımdan sorumluluğunun doğmayacağına karar vermiştir⁹¹³.

Devletler, soyut varlıklar olarak ancak gerçek kişiler vasıtasıyla faaliyette bulunabilir. Hangi kişilerin eylemlerinin devletin eylemi sayılacağı, devletin sorumluluğunun belirlenebilmesi açısından önemlidir. Sırbistan Karadağ / Bosna Hersek Kararında UAD, Soykırım Sözleşmesi m. 3’te sayılan fiillerin, eylemleri devlete bağlanabilecek kişiler, organlar veya gruplar tarafından işlenmesi hâlinde, Soykırım Sözleşmesi m. 9 kapsamında devletin sorumluluğuna hükmedilebileceğini ifade etmiştir⁹¹⁴. Konu hakkında şu saptamalar önemlidir:

“Bu konuda öncelikli ilke, devletin milli hukukunda devlet görevlisi sayılan kişilerin görevleri sırasındaki ya da sahip olduğu kamusal yetkiyi kullanarak gerçekleştirdikleri eylemlerin devlet eylemi sayılmasıdır. Bu çerçevede, devlet görevlisinin konumu önemli olmadığı gibi eylemi yetkisini aşarak ya da kendine verilen emirlere karşı gelerek gerçekleştirip gerçekleştirmediği de devletin sorumluluğunun doğumuna etki etmez. Bununla birlikte, kamusal yetkisini ve bu konumu nedeniyle kendisine verilen olanakları

⁹¹² Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), General List No. 91, 26.02.2007. Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 01.08.2017’de alınmıştır

⁹¹³ Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, p. 390,395.

⁹¹⁴ “the Court has already held that it has jurisdiction under Article IX to find a State responsible if genocide or other acts enumerated in Article III are committed by its organs, or persons or groups whose acts are attributable to it.” Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 181.

*kullanmaksızın tümüyle kişisel saiklere dayanan eylemler, devlet eylemi sayılmamalıdır. ... milli hukuk açısından devlet görevlisi sayılmayan kişilerin eylemleri de devletin sorumluluğuna yol açabilmektedir. Bu kapsamda, devletin yönlendirdiği ve yönettiği kişi veya kişilerin eylemleri, çeşitli nedenlerle özel kuruluşlara bırakılan kamusal faaliyetler ve merkezî otoritelerin yokluğunda yürütülen kamusal faaliyetlerin de devlete ait olduğu kabul edilmektedir.*⁹¹⁵

Soykırım suçundan **bireysel cezai sorumluluk** bakımından konu ele alındığında, Lozan Antlaşması'nda kabul edilen genel af kapsamında 1920 yılından önce işlenmiş olan tüm suçların affedildiği, suçun faillerine herhangi bir suç isnadında bulunulamayacağı, bunun yanında, ilgili dönemdeki eylemlerinden sorumlu tutulan kişilerin hayatta olamayacağı, kısaca cezai sorumluluğun Lozan Antlaşması ile ortadan kalktığı vurgulanmalıdır⁹¹⁶.

Lozan'da yer alan genel af hükümlerine değinmekte yarar vardır. Büyük Savaş sürecinde Osmanlı Devleti'nin aldığı sevk ve iskân kararına ilişkin Fransa, İngiltere ve Rusya'nın yayınladığı 24 Mayıs 1915 tarihli ortak bildiride “...Türkiye'nin insanlığa ve uygarlığa karşı bu yeni suçları karşısında, müttefik hükûmetler, Osmanlı hükûmeti mensuplarını ve katliama katılan memurlarını şahsen sorumlu tutacaklarını Bab-ı Ali'ye alenen bildirirler.”⁹¹⁷ ifadesinin bir sonucu olarak; 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan ancak yürürlüğe girmeyen Sevr Antlaşması⁹¹⁸nda Osmanlı Devleti, galip devletler

⁹¹⁵ Uzun, E. (Temmuz 2007). *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*. İstanbul: Beta, s. 131.

⁹¹⁶ Töner Şen, S. *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı* s. 416.

⁹¹⁷ Gündüz, A. (2012). “Devletler Hukukuna Göre Ermeni Meselesi”. *Gündüz Aktan: What He Said and What He Wrote – Söyledikleri ve Yazdıkları*. Ankara: Özyurt Matbaacılık, s. 185. Web: http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/gunduz-aktan-kitap-soyledikleri-ve-yazdiklari.pdf adresinde 29.04.2018'de alınmıştır

⁹¹⁸ **Sevr Antlaşması Madde 226** - Hükûmet-i Osmaniye düvel-i müttefikanın kavanin ve adat-ı harbiyeye mugayir ef'al ve harekâtı irtikâp etmekle müttehem eşhası mahakim-i askeriyelerinde muhakeme etmek hususundaki serbesti-i hareketlerini tasdik eyler. Kanunların gösterdiği cezalar suçlu oldukları tanınan şahıslara tatbik edilecektir. İşbu madde ahkâmı mahakim-i Osmaniye'de veya müttefikin mahakiminde derdest-i icra bulunan bilcümle muhakemat veya takibata dahi teşmil edilecektir.

Hükûmet-i Osmaniye düvel-i müttefikaya veyahut bunlardan talep vukubulacak olan devlete kavanin ve adât-ı harbiyeye mugayir bir fiil ve hareket ika etmiş olmakla müttehem bilcümle eşhas isimlerinin veya hükûmet tarafından haiz oldukları rütbe, memuriyet veya hizmetlerinin tasrihile beraber teslim edecektir.

Madde 228 - Hükûmet-i Osmaniye isnat olunan ef'al-i cürmiyenin tamamen anlaşılması mütteheminin zahire ihracı ve mesuliyetlerin alavechissihha tebyini için iraesini muktazi göreceği herhangi nevi bilcümle vesaik ve malûmatı tedarik ve ita eylemeği taahhüt eder.

Madde 230 - Hükûmet-i Osmaniye 1 ağustos 1914 tarihinde arazi-i Osmaniyeden bulunan herhangi bir arazide hâl-i harp esnasında ika edilen kıtallerden mes'ul olmak üzere düvel-i müttefikaca talep olunacak eşhası düvel-i mezkûreye teslim eylemeği taahhüt eder.

tarafından kurulacak bir mahkemeye razı olmuş ve yargılanması istenen kişileri yakalanıp mahkemeye teslim edilmeyi taahhüt etmiştir⁹¹⁹. 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'nda ise 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 tarihleri arasında işlenen tüm suçların affedildiği belirtilmiştir⁹²⁰. Af, uluslararası alanda barış ve huzuru sağlamak için kullanılan bir yoldur; eski düşmanlıklar üzerine perde çekmek böylece yeni düşmanlıkların doğmasını önlemek amacıyla, savaşların ardından imzalanan barış antlaşmalarına af şartı koyma yoluna gidilmektedir⁹²¹. Lozan Barış Antlaşması'nda da aynı yol izlenmiştir. Bu kapsamda Lozan, Gümrü, Moskova, Ankara ve Kars Antlaşmaları'nda genel af hükümlerine yer verilmiştir. Netice itibarıyla Türkiye Devleti'nin *“Osmanlı dönemine ilişkin tüm siyasi, askerî ve (özel hukuk konuları dâhil) hukuki sorunlarını, Lozan Barış Antlaşması ile çözümlenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı dönemindeki eylemler ve işlemler bakımından, Lozan Barış Antlaşması'nda yer alan hükümler dışında herhangi bir hukuki sorumluluğu veya yükümlülüğü bulunmamaktadır”*⁹²².

Lozan Antlaşması'na Ekli “Affi Umumiye Müteallik Beyanname ve Protokol”ü imzalayan İngiltere, İtalya, Fransa, Yunanistan, Japonya, Romanya ve Türkiye'nin temsilcileri, *“Türkiye'de oturanlardan hiç kimse ve karşılıklı olarak Yunanistan'da oturanlardan hiç kimse, 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 tarihleri arasında askerî ya da siyasal davranışı yüzünden, ya da bugünkü tarihli Barış Antlaşmasına imza koymuş bir yabancı Devlete, ya da böyle bir Devletin uyruklarına bir yardımda bulunmasından ötürü, Türkiye'de ve karşılıklı olarak Yunanistan'da, hiç bir bahane ile tedirgin edilmeyecek ve*

Düvel-i müettefika bu suretle müttehem eşhası muhakeme edecek olan mahkemeyi tayin etmek hakkını muhafaza ederler ve hükümet-i Osmaniye de işbu mahkemeyi tanımağı taahhüt eder.

Cemiyet-i Akvam tarafından mezkûr kıtaller faillerini muhakeme etmek üzere vakt-i münasipte salâhiyettar bir mahkeme teşkil olunduğu takdirde düvel-i müttefika bu müttehemleri mezkûr mahkemeye havale etmek hakkını muhafaza ve hükümet-i Osmaniye de işbu mahkemeyi tanımağı taahhüt eder.

228 inci madde ahkâmı işbu maddede musarraah ahvale kaabil-i tatbiktir.

Türk Tarih Kurumu Resmî İnternet Sitesi – Sevr Antlaşması Metni Web: <http://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/11/6-Sevr.pdf> adresinden 03.05.2018 tarihinde alınmıştır.

⁹¹⁹ Töner Şen, S. *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı* s. 13.

⁹²⁰ Bkz. EK-11 Affi Umumiye Müteallik Beyanname ve Protokol

⁹²¹ Ünal, Ş. *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, s. 398.

⁹²² Sav, Ö. *Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Savaş ve Barış Hukuku*, s. 185.

*incitilmeyecektir*⁹²³” hükmünü kabul etmişlerdir⁹²⁴. Lozan’da düzenlenen genel af, cezai açıdan kesindir. Bunun yanında, Ermeni sevk kararı ve uygulamalarından bireysel sorumluluğu doğacak kişiler günümüzde hayatta olamayacağından, araştırmayı devletin sorumluluğuna hasretmek gerekir. Devletler, *jus cogens* normlara aykırı olmamak kaydıyla, kendi iradeleriyle bağitlanabileceğinden, Lozan’da yer alan genel affa rağmen Türkiye Devleti, soykırım iddiaları hakkında karar vermesi için UAD’ın yargı yetkisini tanıyabilir⁹²⁵.

UAD, Soykırım Sözleşmesi m. 1 kapsamında devletlerin soykırımı önleme yükümlülüğünü ve *de facto/de jure* etkisi altındaki gerçek kişiler yoluyla soykırımda bulunmama yükümlülüğünü ihlal edip etmediğini inceleyecektir. Osmanlı Devleti’nde, idare ve hükûmet edenlerin, arşiv belgelerine yansıyan bireysel ve düzenleyici işlemlerinin, emir ve talimatlarının mahiyeti, soykırım suçunun manevi unsurunun oluşup oluşmadığını ortaya koyar ve bu doğrultuda devletin soykırım suçundan hukuki sorumluluğunun doğup doğmadığına ışık tutar.

Sevk ve iskân kararının sebep ve maksadının ortaya konması birincil kaynakların incelenmesi ile mümkündür. Oysa uluslararası arenada Ermeni soykırımı iddialarının, tarihî ve bilimsel temellerden ziyade hatırat türü subjektif çalışma ve değerlendirmelere dayandığı; bilgi, belge ve kaynakların, savunulan bakış açısını destekleyen bir seçicilikle kullanıldığı yahut araştırma yapılmaksızın ve karşı görüş dikkate alınmaksızın sadece soykırım savını destekleyen çalışmaların esas alındığı görülmektedir⁹²⁶.

⁹²³ Meray, S. L. (Çeviren) (Mayıs 2001). *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler: Konferansta İmzalanan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923), İkinci Takım Cilt II.* (Üçüncü Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 99-101.

“Türkiye’de ikamet eden veya ikamet etmiş olan hiçbir kimse ve müteakabilen Yunanistan’da ikamet eden veya etmiş olan hiçbir kimse 1 Ağustos 1914 ve 20 teşrinisani 1922 tarihleri beyninde askerî veya siyâsî tarzı hareketinden veyahut bu güngü tarihli Sulh Muahedenanesine vâzı imza eden bir ecnebi Devlete veya tebaasına her hangi bir muavenette bulunmasından dolayı hiç bir vesile ile Türkiye’de ve müteakabilen Yunanistan’da izaç veya tâzip edilemeyecektir.” TBMM Resmî İnternet Sitesi – Lozan Antlaşması ve Protokolleri Web:

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf adresinden 07.11.2016’da alınmıştır.

⁹²⁴ Sav, Ö. (2015). *Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Savaş ve Barış Hukuku*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, s. 185-186.

⁹²⁵ Önok, M. (18 Ekim 2007). “Ermenistan Türkiye’den tazminat alabilir mi?”, (Haber-Röportaj: N. Akyazılılar) Web: http://www.iyibilgi.com/haber.php?haber_id=39320 adresinden 01.06.2017’de alınmıştır.

⁹²⁶ Bu yöndeki çalışmalar için bkz.

Schabas, S. A. (2009). *Genocide in International Law, The Crime of Crimes*. (Second Edition). Cambridge University Press.

Akçam, T. (2016). *Naim Efendi’nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları: Krikor Gergeryan Arşivi*. (Birinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Ermeni sevk ve iskân kararı ile devletin güttüğü amaç, bu amacı doğrudan ortaya koyacak ve dolaylı biçimde fikir verecek mahiyetteki arşiv belgelerine yansıyan devletin iç yazışmaları aktarılacak suretiyle, Tez'in Birinci Bölüm'ünde "Sevk ve İskân Kararının Amaç Unsuru" başlığı altından incelenmiştir. Anılan bölümde ortaya konulduğu üzere, kararın amacı, Ermeni isyanlarını sona erdirmek, Ermeniler tarafından doğrudan veya çetelere yardım etmek suretiyle dolaylı gerçekleştirilen ve gelecekte de gerçekleşme ihtimali yüksek olan mezalimi ve isyanları önlemek, ordunun sevk ve ikmal yollarının güvenliğini sağlamak, Ermenilerin düşmanla kurduğu temasları ve casusluk faaliyetlerini engellemek ve son tahlilde kamu güvenliğini ve kamu yararını sağlamaktır. Ermenilerin topluca hareket etmesinden/toplu hâlde bulunmasından duyulan kaygı, arşiv belgelerine açıkça yansımıştır. Ermenilerin toplu hareketi sonucu doğan ve doğması muhtemel isyan, mezalim ve ihaneti önleme amacını gerçekleştirecek nitelikte bir sevk ve iskân politikası benimsenmiştir. Bu amacının bir yansıması olarak, sevk ve iskân tedbiri istisnasız tüm Ermeni tebaaya uygulanmamış, çok sayıda Ermeni sevk ve iskândan muaf tutulmuştur. Amaç, menzili belirsiz bir sevk sürecinde Ermenilerin kırımına olsa idi, istisnasız tüm Ermenilerin sevk edileceği açıktır.

Ermeni sevk ve iskân kararının konu, sebep ve amaç unsurları arasında sıkı bir bağ ve nedensellik ilişkisi vardır. Ermeni sevki karar ve uygulamalarının sebebi Ermenilere yönelik ırkçılık ve düşmanlık olmadığından, Ermeni ırkının yok edilmesi de amaçlanmamıştır. I. Bölüm'de "Ermeni Sevk ve İskânı Kararının Sebep Unsuru: Kararın İçinde Doğduğu Siyasi ve Askerî Atmosfer (Büyük Savaş Öncesinde ve Sürecinde Ermeni Faaliyetleri)" alt başlığında ortaya konulduğu üzere, Ermeni sevki kararının sebebi yani kararın alınmasında rol oynayan faktörler herhangi bir ırksal yaklaşımla açıklanamaz. Yine Birinci Bölüm'de "İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Japon Tehciri Kararı ve Uygulaması" alt başlığında incelenen, İkinci Dünya Savaşı sırasında ABD'de Japon tehciri hakkında Kararın üzerine inşa edildiği "Japonların Batı Yakasından Tahliye Edilmesi, Nihai Rapor"da ifade edilen "*mensup oldukları ırk nedeniyle Japon asıllılara güvenilemeyeceği*" yaklaşımının izine, Osmanlı arşivlerinde rastlanmaz.

Ermeni sevki kararının maksadı ve sebebi incelenirken, Büyük Savaş sürecinde Osmanlı Devleti'nde çıkan Ermeni kaynaklı isyan ve karışıklıkların, Osmanlı ordusunun sevk ve ikmal yollarını tıkadığı; çıkan isyanları bastırmak üzere askerî güçlerin bu bölgelere sevkinin sekiz cephede savaş veren Osmanlı Devleti'nin savaş gücünü baltaladığı, isyan ve karışıklıkların sorumlularının tespitinin fevkalade güç olduğu konuları üzerinde titizlikle durulmalıdır⁹²⁷. Sevk ve iskân kararının sebebi, 27 Mayıs 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu'nun hemen ardından kabul edilen 31 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela Kararnamesi'nde de açıkça şöyle ifade edilmiştir: *"Harp bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmının, Osmanlı hududunu düşman devletlere karşı korumaya gayret eden ordumuzun harekâtını zorlaştırdıkları; erzak ve askerî malzeme nakliyatını güçleştirdikleri, düşmanla işbirliği yapmak ve birlikte hareket etmek niyetinde oldukları, ayrıca düşman saflarına katıldıkları, yurt içinde askerî kuvvetlere ve masum halka silahlı saldırılar düzenledikleri, düşmanın deniz kuvvetlerine malzeme sağladıkları, müstahkem mevkiileri düşmana göstermeye cesaret ettikleri tespit edilmiştir. Bunun için isyancı unsurların harekât sahasından uzaklaştırılması gerekmektedir."*⁹²⁸.

⁹²⁷ Aralık 1915'te, Avusturya Macaristan ve Almanya Sefareti ile Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti ve Sadaret-i Uzma (Başbakanlık) arasında, Ermeni sevki hakkında yapılan yazışmalar, sevk ve iskân kararının sebep unsuru apaçık biçimde ortaya koyar. Anılan yazışmalarda kararın alınma süreci, şu hususlara işaret edilerek özetlenmiştir:

- Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Ermenilerin ekseriyeti Osmanlı tabiiyetindedir ve savaşın başlamasından evvel tertip edilen bir planı noktası virgölüne uygulamışlardır;
- Osmanlı hükûmeti, Ermeni isyan tertibatından çoktandır haberdardır ancak devlet içinde huzursuzluk uyandırmamak adına süreci sadece gözlemekle yetinmiştir;
- Van vilayetinde gerçekleşen büyük isyana kadar hiçbir cebri tedbire müracaat edilmemiştir;
- Kitleler hâlinde Rus ordusu saflarına geçen Ermeniler, düşman kuvvetlerinin şehre girmesini kolaylaştıracak şekilde günlerce taarruz etmiştir;
- Yaşanan Van isyanı sonucunda hükûmet, Ermenileri, askerî harekât mıntokasından çekme kararı almıştır;
- Ermeniler, son zamanlarda isyan hareketini ordunun menzil hatlarına kadar genişletmiştir;
- Beş yüz silahlı Ermeni, Şarkıkarahisar'da Müslüman mahalleleri basarak ve haneleri ateşe vererek asker ve sivillerin ölümüne sebep olmuştur;
- Bu ve benzeri isyan hareketlerini bastırılmak ve memleketin diğer yanlarına yayılmasını önlemek amacıyla isyan bölgelerine savaş cephelerinden kuvvetler aktarılmıştır;
- Ermenilerin, kamu düzenini ve güvenliğini bozamayacakları ve vahim tehlikeler yaratamayacakları, Rus nüfuzundan uzak mahallere sevki zaruridir;
- Kararın uygulanmasında saldırı, gasp ve tecavüzlerin yaşanmamasına, sevk edilen Ermenilerin hukuken tanınan haklarının gözetilmesine, menkul ve gayrimenkulleri ile işgal etmek üzere komisyonlar kurulmasına, sevklerin jandarma ve askerlerin refakatında gerçekleşmesine özen gösterilmiştir;
- Her hükûmetin, huzur ve güvenliği sağlama görevinin bir gereği olarak memlekette meydana gelen isyan hareketini kökünden ortadan kaldırmak için kendine en uygun görünen tedbiri alma yetkisine sahip olduğu tartışmasızdır.

BOA, HR. SYS, 2873/5_3. 5 Aralık 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 324-337.

⁹²⁸ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-4. 31 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 131-132.

Sevk ve iskânın amacını doğrudan ortaya koyan belgelerin yanında, amaca yönelik dolaylı çıkarımlarda bulunmayı sağlayan çok sayıda belgeye de “Sevk ve İskân Kararının Amacına Dolaylı İşaret Eden Belgeler” başlığında yer verilmiştir. Buna göre, Ermeni sevk ve iskân sürecinde itaat eden Ermeni halkın incitilmemesi; Ermeni halkının can, mal ve namuslarının her türlü saldırıdan korunması; sevk ve iskân sürecinde sıcak yemek, ekmek, dinlenme, tedavi gibi insani ihtiyaçların karşılanması; siyasi zorunluluktan doğan sevkten aşırıya kaçmayarak, zor kullanılmadan yerine getirilmesi; meydana gelebilecek yağma, suistimal ve saldırıların kesin şekilde önlenerek cezalandırılması; dinî ayinler için zeyt-i mukaddes, kitaplar, dinî elbise ve benzeri ihtiyaçların karşılanması; sevk sırasında saldırıya uğrayan Ermenilerden gasp edilen nakit, mücevher ve benzeri eşyaların ziyanına meydan verilmeden ele geçirilerek sahiplerine iadesi; gerek isyancı gerek sadık tüm Ermenilerin, Müslüman halkın saldırılarından korunması; Müslüman halk tarafından yapılan en ufak bir saldırıda dahi sorumluların derhâl eşkıya gibi cezalandırılması; sevk edilen Ermeni kabilelerin, aşiretlerin saldırısına uğramayacakları güvenli sevk güzergâhlarına yönlendirilmesi; on yaşından küçük Ermeni yetim çocukları için yetimhaneler kurulması; sevk edilen Ermenilerin ziraat için verimli, taşlık olmayan bölgelerde iskân edilmesi; iskân edilen Ermenilere verilmek üzere tohumluk ve tarım aletlerinin süratle temin edilerek rahat yaşamalarına imkân sağlanması ve benzeri içerikte belgeler, devletin sevk edilen Ermenileri koruyucu tavrını ortaya koymaktadır. Bunun yanında Ermeni isyan örgütlerine mensup kişilerin yargılanmasında ceza muhakemesi usullerinin ve hukukun üstünlüğü prensibinin titizlikle gözetildiği, düşmanca ve duygusal davranılmadığı görülür. Büyük Savaş sürecinde, salgın hastalıklar sebebiyle cephelerde ve cephe gerisinde asker ve sivil, Müslüman ve gayrimüslim binlerce kişi hayatını kaybetmiştir. Dördüncü Ordu Komutanlığı’nın, Halep şehrini tehdit eden bulaşıcı hastalıklara karşı alınacak önlemlerle ilgili 5 Kasım 1915 tarihli Talimatnamesi⁹²⁹ incelendiğinde, dönemin ağır savaş şartları altında girilen mücadelede⁹³⁰ Ermeni tebaanın korunması için gösterilen gayret anlaşılmaktadır.

⁹²⁹ Bkz. **EK-6 Dördüncü Ordu Komutanlığı’nın 5 Kasım 1915 tarihli Talimatnamesi**

⁹³⁰ Hastanelerde tedavi imkânı çok sınırlı ve yetersiz olsa da Ermenilerin tedavilerinin maksatlı olarak ihmal edilmediğini göstermesi bakımında, Dördüncü Ordu Komutanlığı’ndan, Altıncı Kolordu Komutanlığı’na yazılan 27 Kasım 1915 tarihli şu yazı önemlidir: “*Dün akşam yapılan denetlemede, hastanelerdeki hastaların birçoğunun hâlâ yerde yatmakta oldukları; birçoğunun etajer, sürahi veya testilerinin bulunmadığı; koğuşlardaki aydınlatmanın en bakımsız mezarlıkları özendircek derecede az olduğu; Dâhiliye Hastanesinin mutfağının sineklerle dolu olduğu; mutfakta yalnızca kâtibin evine iki tencere yemek piştiği; sürekli olarak hastalarla temas hâlinde bulunan hastane çalışanlarının da kışlık elbise ve kaputları bulunmadığından*

Merkezî idare, gerek yerel idare tarafından yürütülen sevk ve iskân sürecinin, gerekse geride kalan emval-i metrukenin tasfiyesi sürecinin takip ve denetimini yaparak, Ermenileri suistimallerden koruma gayreti göstermiştir. Bu kapsamda, Ermenilerin güvenle sevkini sağlayacak tedbirleri almayan, sevk sürecini yavaş ve kötü idare eden, usulsüz, dikkatsiz ve uygunsuz hareketlerde bulunan, yağmayı önleyemeyen mutasarrıfların, kaymakamların, muhtarların, imamların, kadıların, memurların, belediye başkanlarının, jandarma mensuplarının, subayların görevden azledilerek Divan-ı Harb'e sevk edildiğine ilişkin belgeler, Ermenilerin sevk ve iskân sürecinde korunduğunu, Ermenilere karşı düşmanca ve yok edici bir yaklaşımın benimsenmediğini ortaya koymaktadır. 1915 yılı sonu itibarıyla 1673 kişi mahkemeye sevk edilmiş; 19 Şubat-12 Mart 1916 tarihleri arasında sonuçlanan yargılamalarda 528'i asker, 170'i diğer kamu görevlisi⁹³¹, 975'i sivil halktan olmak üzere 67 kişi idama, 524 kişi hapis cezasına, 68 kişi kürek, para, sürgün cezalarına mahkûm edilmiştir⁹³². Soruşturma kurullarının incelemeleri, hukuksuz işlemde sorumlu olanlar hakkında yapılan idari ve cezai takibat, dönemin arşiv belgelerine yansımıştır⁹³³. Ermeni sevk sürecinde yaşanan suistimaller ve hukuksuz muameleler hakkında gerekli incelemeleri yapmak ve suçluları Divan-ı Harp'e sevk etmek üzere oluşturulan soruşturma heyetlerinin

dolayı hastalanarak bu hastaların arasına katılacakları; birçok hastanın sadece tek battaniyesinin bulunduğu (Harici Hastalıklar Hastanesine dört gün önce yeterli miktarda battaniye geldiği hâlde, doktor İstanbul'dan gelen ailesiyle ilgilendiğinden bu battaniyeler dağıtılamamıştır. Doktorun cezalandırılmasını ve ne ceza verildiğinin bildirilmesini rica ederim.); henüz her hastaneye ayrı ayrı birer subay tayin edilmemiş olduğu (Tayin edilecek subay bulunamazsa bu görev için maaşlı mülki memurlar seçerek atama yapınız. Bu memurların maaşları, kadrosuna göre bulunacak subay ödeneğine denk olabilir.); Biyoid(?) Hastanesi yemekhanesinde yemek dağıtımının çok kötü şartlarda yapıldığı (Üzerinde yağ tabakası oluşmuş her çeşit yemek bir masada düzensiz olarak bulunmaktadır.); Dâhiliye Hastanesinde ekmek dağıtımının da hâlâ bir düzene konmadığı (Karantina olarak kullanılan bir koğuş, aynı zamanda bir ekmek dağıtım yeridir.); Ordu emirlerinin hastane doktorlarına düzenli olarak tebliğ edilmediği (Bütün doktorların hastanelerde yatmasıyla ilgili emirden, Biyoid(?) Hastanesi doktorları söylentilerle haberdar olduklarını söylemişlerdir.); haber bültenlerinin hastanelere tebliğ edilmediği ve ne doktorlara ne de hasta subaylara haber bültenlerinin ulaşmadığı (Millî ve resmî ajanslar her gün 6'ncı Kolordu Komutanlığınca çoğaltılarak hastanelere dağıtılmalı ve hastanelerde belirlenen bir yere asılmalıdır.) görülmüştür. Bu işlerin derhâl bir düzene konulmasını rica ederim. Cemile'deki hastane biter bitmez, işçilerin hiçbirini dağıtmayarak tüm askerî hastanelerin ihtiyacı olan etajer, dolap ve tahta karyola gibi eşyaların yapımına başlanacaktır. Yeterli miktarda sürahi yoksa testi alınacak, koğuşların büyüklüğüne göre bir yerine birkaç kandil yakılacak ve özellikle Dâhiliye Hastanesinin mutfak sorunu halledilecektir." ATASE. 27 Kasım 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 28.

⁹³¹ Sıhhiye müdürü, tahsildar, kaymakam, belediye reisi, sevk memuru, telgraf müdürü, nüfus müdürü, emval-i metruke reisi vs.

⁹³² Halaçoğlu, Y. (2011). *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*. (On Birinci Baskı). İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, s. 94-95.

⁹³³ ATASE. 9-29 Ocak 1916. Genel Kurmay Başkanlığı (2006), Cilt V, s. 3-7.

vilayet ve sancaklara gönderilmesi hakkında 29 Eylül 1915 tarihli Meclis-i Vükela kararı⁹³⁴, Ermeni sevkini sorunsuz gerçekleştirilmesi yönündeki hassasiyeti göstermektedir.

Özetle devletin sevk ve iskân edilen Ermenilerin vatandaş kimliğini her daim vurguladığı; can, mal, namuslarının korunması, küçük düşürülmemesi yönünde önlemler aldığı, talimatlar verdiği; sevk ve iskânın en ızdırapsız şekilde gerçekleşmesi için savaş şartlarının elverdiği ölçüde bütün imkânları kullandığı vurgulanmalıdır. Anılan koruyucu tavrın mevhum-ı muhalifinden, sevk ve iskân ile Ermenilere karşı ırkçı ve düşmanca bir amaç güdülmeyeceğinin, Ermenileri yok eden değil, koruyan bir anlayışın benimsendiğinin ve son tahlilde Ermeni sevk ve iskân uygulamasının soykırım suçunun esası ile uyumlu olmadığının fevkalade açık olduğu vurgulanmalıdır.

3.3. Ermeni Sevk ve İskânı Sebebiyle Türkiye Devleti'nin Uluslararası Sorumluluğa Halefietti

Ermeni sevk ve iskân kararı ve uygulamalarının, soykırım suçu çerçevesinde incelenmesinde, bu uygulamaların usulen soykırım suçu kapsamında değerlendirilemeyeceği ve esasen soykırım suçu oluşturmayacağı yukarıda açıklanmıştır. Ancak Ermeni sevk ve iskân uygulamalarının, usule ilişkin bir engelin bulunmadığı ve daha ileri gidilerek soykırım suçu oluşturduğu varsayımıyla Türkiye Devleti'nin Osmanlı Devleti tarafından yapılan Ermeni sevk uygulaması bakımından sorumluluğa halefietinin incelenmesinde; uluslararası alanda Türkiye Devleti'ne yönelen “Ermeni soykırımı” ithamlarının sorumluluk hukukuna uygunluğunu ortaya koymak bakımından yarar vardır.

⁹³⁴ “Mezkûr tezkirede muharrer olduğu vechile görülen lüzum-ı askerî ve inzibatî üzerine mahâll-i malumeye sevkleri takarrur etmiş olan Ermenilerin esna-i sevklerinde mahallerince hilâf-ı kanun muamelât ve suistimâlât vuku’ a geldiği tebeyyün etdiğinden tahkikat-ı lazıme icrası ile mütecâsirlerini Divan-ı Harblere tevdi’ eylemek üzere Hüdavendigâr, Ankara vilayetleri ile İzmit, Karesi, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib, Kayseri, Niğde livalarına Mahkeme-i Temyîz Reisi Hulusi Bey’in riyasetinde Şûrâ-yı Devlet azâsından Seyyid Haşim ve Jandarma binbaşlarından Galib Beyler’den ve Adana ve Haleb ve Suriye vilayetleri ile Maraş, Urfa, Zor livalarına Mahkeme-i İstînâf Reis-i Evveli Asım Bey’in riyasetinde İzmir Jandarma Mıntika Müfettişi Kaymakam Hüseyin Muhyiddin ve Ankara Vilayeti Mülkiye Müfettişi Muhtar Beyler’den ve Erzurum, Trabzon, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakır ve Bitlis vilâyâtı ile Canik livasına Bitlis Vali-i sâbıkı Mazhar Bey’in riyasetinde İstanbul Bidâyet Müdde’î-i Umumîsi Nihad Bey ile Jandarma binbaşlarından Ali Naki Bey’den mürekkeben üç hey’etin i’zâmı ve mukaddemâ Rum mesâilini tahkike giden hey’ete verilen yevmiye nisbetinde bu hey’etlere de yevmiye i’tâsı ve mezkûr tahkik hey’etlerine maaşları nisbetinde harcırah ve kırkar kuruş yevmiye ile birer kâtib terfiki ve mûmâileyhimin masârîf-ı yevmiyesi için muktezî mebâliğin ale’l-emsal Masârîf-ı Gayr-ı Melhûza Tertibi’nden tesviyesi münasibdir. ...” BOA, MV, 199/35. 29 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 276-277.

Bu başlıkta öncelikle devletlerin uluslararası sorumluluğu hakkında genel bir çerçeve çizilecek, ardından halefîyet ve devamlılık ilişkisi kapsamında, uluslararası kişiliği sona eren bir devlet tarafından yapılan haksız fiillerden bir başka devletin sorumluluğu ve daha özelde Osmanlı Devleti faaliyetlerinden Türkiye Devleti'nin sorumluluğu incelenecektir.

3.3.1. Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu

Tüm sosyal ilişkilerde olduğu gibi uluslararası ilişkilerde de, bir hukuk süjesinin, bir diğersinin hukuki menfaatini ihlal etmesi hâlinde, önceden belirlenmiş hukuk sistemi içinde ortaya konmuş çeşitli formlarda sorumluluk ortaya çıkmaktadır⁹³⁵. Devletler, uluslararası statülerinden doğan yükümlülükler altındadır; dolayısıyla aktif veya pasif nitelikteki kasti veya ihmalî faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan uluslararası haksız fiillerinden kaynaklanan zararlardan sorumludur⁹³⁶. Bir devletin, bir başka devlete karşı işlediği haksız fiil sonucunda ortaya çıkan uluslararası hukukun ihlali, bu zararı giderme yükümlülüğünü doğurur; aksi hâlde uluslararası hukuk alanında devletlerin egemen eşitliğinden bahsedilemez⁹³⁷.

Devletlerin uluslararası sorumluluğunu doğuran üç temel unsur vardır: (1) Uluslararası hukuk tarafından kabul edilen bir hukuki yükümlülüğün ihlali, (2) bu yükümlülüğü ihlal eden devlete yüklenebilen bir eylem veya ihmal, (3) yükümlülüğün ihlali nedeniyle ortaya çıkan kayıp veya zarar⁹³⁸. Bu üç unsur, yargı ve hakem kararları da dâhil olmak üzere çeşitli kaynaklar tarafından ortaya konmuştur. 1928 tarihli Uluslararası Daimî Adalet Divanı kararlarında da anılan unsurların izini sürmek mümkündür⁹³⁹. Devletin sorumluluğuyla ilgili tartışmalı konulardan biri, **kusurun**, devletin sorumluluğunun koşulu olup olmadığıdır. Psikolojik bir duruma gönderme yapan kusur ile bir tüzel kişilik olan devlet arasında ilgi kurmak zordur, dolayısıyla devlet sorumluluğunun tespitinde kusur aranmaz. Devletin sorumluluğu, kusur sorumluluğu olmadığı gibi, kusursuz sorumluluktan da farklı bir mahiyete sahiptir⁹⁴⁰. Bunun yanında günümüzde, **zarar** unsurunun da, uluslararası

⁹³⁵ Brownlie, I. *Principles of Public International Law*, s. 419.

⁹³⁶ Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 91.

⁹³⁷ Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 91.

⁹³⁸ Tanzi, A. (1987). "Is damage a distinct condition for the existence of an internationally wrongful act?". (Edited by Spinedi M. and Simma B.). *United Nations Codification of State Responsibility*. New York: Oceana Publications Inc., p. 1-33.

⁹³⁹ Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 91.

⁹⁴⁰ Erkiner, H. H. *Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu*, s. 298. Uzun, E. *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*, s. 129.

sorumluluğun doğması bakımından değil, daha çok tazminat yönteminin ve mağdurun tespiti bakımından önem arz ettiği ileri sürülmektedir⁹⁴¹.

Devlet'in uluslararası yükümlülüklerini ihlali sonucunda bir başka devletin zarar görmesi, "zarar gören devlet" statüsünü doğurmaktadır. Devlet'e isnat edilebilen haksız fiil ile zarar arasında nedensellik bağı kurulabilirse, haksız fiilden zarar gören devlet, sorumlu devletten zararın tazminini talep edebilmektedir⁹⁴². Bu statüye ilişkin şu önermelerde bulunulabilir: (1) İkili/çok taraflı antlaşmalarda, bir tarafın antlaşmayı ihlal etmesi, diğer tarafı/tarafları zarar gören devlet statüsüne sokar, (2) uluslararası yargı merci tarafından verilen, bir devletin uluslararası yükümlülüğünü ihlal ettiğine ilişkin karar, diğer tarafı zarar gören devlet statüsüne sokar⁹⁴³. Bir devlet, herhangi bir devletler hukuku kuralı tartışmasına girmeksizin, kendiliğinden de zararı tazmin etme yoluna gidebilir⁹⁴⁴. Nitekim, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Almanya, Nazi siyaseti mağduru Yahudilere; ABD, tehcir mağduru Japonlara kendi istek ve iradeleri ile tazminat ödemeyi kabul etmiştir.

Bir devletin, uluslararası sorumluluğuna, ilk olarak zarar görev devlet başvurabilir; ancak ihlal edilen yükümlülük, bir grup devletin kolektif menfaatini korumaya yönelikse, ilgili grubun üyesi her devlet sorumluluk iddiasında bulunabileceği gibi, genel olarak uluslararası topluluğun menfaatini korumaya yönelik *jus cogens* bir normun ihlal edilmesi hâlinde uluslararası toplumun üyesi her devlet ihlalde bulunan devletin sorumluluğuna başvurabilir⁹⁴⁵.

İkili ve çok taraflı uluslararası antlaşmalara veya hukukun genel ilkelerine aykırı davranan devletin, bundan doğacak sonuçları gidermekle yükümlü olduğu, uluslararası teamül ve öğretide kabul edilmektedir⁹⁴⁶. Uluslararası karaktere sahip herhangi bir hakkın ihlal edilmesi sonucunda doğan uluslararası sorumluluk, tazminat yükümlülüğü doğurur⁹⁴⁷.

⁹⁴¹ Erkiner, H. H. *Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu*, s. 297-298. Uzun, E. *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*, s. 129.

⁹⁴² Erkiner, H. H. *Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu*, s. 300.

⁹⁴³ Azarkan, E. (2003). *Nuremberg'ten La Haya'ye: Uluslararası Ceza Mahkemeleri*. İstanbul: Beta Yayınları, s. 14.

⁹⁴⁴ Doğan, İ. "Devletler Hukuku ve Hukuka Aykırılıktan Sorumluluk", s. 256.

⁹⁴⁵ Erkiner, H. H. *Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu*, s. 302-303.

⁹⁴⁶ Doğan, İ. (2016). "Devletler Hukuku ve Hukuka Aykırılıktan Sorumluluk". Doğan, İ. (Editör). *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları*. Ankara: Astana Yayınları, s. 223.

⁹⁴⁷ Brownlie, I. *Principles of Public International Law*, s. 421.

Devletin sorumluluğuna ve/veya zararın giderilmesine, Uluslararası Adalet Divanı gibi uluslararası yargı organları tarafından yapılacak yargılama sonucunda karar verilebilir⁹⁴⁸.

Devletlerin sorumluluğuna ilişkin uluslararası hukuk kuralları henüz oluşum aşamasındadır. Bir devletin hukuka aykırı eylemi hâlinde sorumluluk mekanizmasının nasıl işletileceğini tespit eden uluslararası bir sözleşme, henüz yürürlüğe girmemiştir⁹⁴⁹. 1996 tarihinde Uluslararası Hukuk Komisyonu, üzerinde görüş birliği sağlanan, konuya ilişkin uluslararası örf ve âdet kurallarını kodifiye ederek, Devletin Hukuka Aykırı Fiilleri Nedeniyle Uluslararası Sorumluluğu taslak maddelerini hazırlamış; anılan düzenlemeler, henüz devletleri bağlayıcı bir uluslararası sözleşme niteliğine kavuşmamıştır⁹⁵⁰. Devletin Hukuka Aykırı Fiilleri Nedeniyle Uluslararası Sorumluluğu tasarısı m. 2’de uluslararası bir haksız fiilin varlığı için objektif ve sübjektif iki unsur öngörülmüştür. Bir devletin icrai yahut ihmali olarak uluslararası bir yükümlülüğü ihlal etmesi, objektif unsur; ihlal edilen uluslararası yükümlülüğün devlete bağlanabilmesi, sübjektif unsur oluşturur⁹⁵¹. Kuşkusuz, devlet, bir tüzel kişilik olarak ancak yetkili organları ve daha özelde devlet adı ve namına hareket eden kişiler yoluyla işlem ve eylemlerde bulunabilir⁹⁵².

Uluslararası sorumluluk mufhumu, devletin bir tüzel kişilik olmasından kaynaklanan ve diğer bütün tüzel kişilik formları için de geçerli olan bazı problemleri bünyesinde barındırır⁹⁵³. Sorumluluk kavramı, hukuki ve cezai sorumluluk olarak iki başlıkta değerlendirilir. Bir devletin, uluslararası yükümlülükleri ihlal eden uluslararası haksız fiillerinden, bir kısmı *uluslararası suç*, bir kısmı da *uluslararası kusurlu eylemi* oluşturur; uluslararası suç teşkil etmeyen bir uluslararası haksız fiil, uluslararası kusurlu eylem kabul edilir⁹⁵⁴.

⁹⁴⁸ Brownlie, I. *Principles of Public International Law*, s. 419.

⁹⁴⁹ Doğan, İ. “Devletler Hukuku ve Hukuka Aykırılıktan Sorumluluk”, s. 223.

⁹⁵⁰ Ünal, Ş. “Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları”, s. 15.

⁹⁵¹ Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 92.

⁹⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. Meray, S., L. (1968). *Devletler Hukukuna Giriş*. (Üçüncü Baskı) Ankara: AÜSBF Yayınları s. 629-630. Pazarcı, H. (2000). *Uluslararası Hukuk Dersleri: III. Kitap*. Ankara: Turhan Kitabevi, s. 159-160.

⁹⁵³ Brownlie, I. *Principles of Public International Law*, s. 419.

⁹⁵⁴ Azarkan, E. (2003). *Nuremberg’ten La Haye’ye: Uluslararası Ceza Mahkemeleri*. İstanbul: Beta Yayınları, s. 12.

Uluslararası teamül hukuku ve uluslararası antlaşmalar tarafından bireysel cezai sorumluluk temelinde düzenlenen uluslararası suçlar, uluslararası hukuk ihlalleridir⁹⁵⁵. Uluslararası suçları, uluslararası kusurlu eylemlerden ve ulusal ceza sistemi içinde takibi yapılan adi suçlardan ayıran husus, bu suçların, uluslararası toplumun huzur ve düzenini bozacak etkiler doğurmasıdır; bir başka deyişle *uluslararası toplumu* mağdur etmiş olmasıdır⁹⁵⁶. Uluslararası suçlar, ancak gerçek kişiler tarafından işlenebilir; tüzel kişiler ve dolayısıyla devletler tarafından işlenmesi tartışmalıdır.

Uluslararası sorumluluk türleri bakımından hukuki ve cezai sorumluluktan bahsedilebilirse de, devletin sorumluluğu açısından söz konusu olan sadece hukuki sorumluluktur⁹⁵⁷. Kişilerin devlete bağlanabilen uluslararası suç niteliğindeki eylemleri, devletin hukukî sorumluluğunu doğurmakla⁹⁵⁸ beraber; cezai sorumluluk doğurması suç teorisi ilkeleriyle bağdaşmaz⁹⁵⁹. Zira geniş anlamda tüzel kişilerin dar anlamda ise devletin eylem ve işlemleri ile suçun manevi unsurunun birbiriyle bağdaşması mümkün olmadığı gibi⁹⁶⁰ devletin cezalandırılması bakımından da adaletsiz sonuçlar doğabilir. Bu bağlamda, sorumlu devletin, ihlalden dolayı “suçlu devlet” olarak kabul edilmesi, yeni çatışma ve mücadeleler doğurabilecek, kendisini devletin manevi varlığı ile özdeşleştirmiş bir millet için olumsuz sonuçlar doğurabilecek ve son tahlilde uluslararası barışa ve ahenge zarar verecektir⁹⁶¹.

Nüremberg Mahkemesi’nin, altı tüzel kişiyi yargılayarak, üç tüzel kişiyi “suçlu” bulması (SS, Gestapo ve Nazi Partisi’nin yönetim kurulları), uluslararası hukuk uygulamasında tüzel kişilerin cezai sorumluluğu tartışmalarını başlatmış; ardından Tokyo’da (1946), Eski Yugoslavya’da (1993) ve Ruanda’da (1994) kurulan uluslararası ceza mahkemeleri Statüleri, tüzel kişilerin ceza sorumluluğunu, yargı yetkilerinin kapsamı

⁹⁵⁵ Önok, M. (Nisan 2005). “5237 Sayılı Yeni TCK’ya göre Uluslararası Suçlar”. *Hukuk ve Adalet Dergisi*. Yıl: 2, Sayı: 5, s. 177.

⁹⁵⁶ Başak, C. *Uluslararası Ceza Mahkemeleri ve Uluslararası Suçlar*, s. 257.

⁹⁵⁷ Uzun, E. *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*, s. 128-129.

⁹⁵⁸ Uzun, E. *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*, s. 128-129.

⁹⁵⁹ Tezcan, D., Erdem, M. R., Önok, R. M. *Uluslararası Ceza Hukuku*, s. 446-450.

⁹⁶⁰ Ünal, Ş. “Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları”, s. 16.

⁹⁶¹ Erkiner, H. H. *Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu*, s. 296-297.

dışında bırakmıştır⁹⁶². Uygulamada da uluslararası mahkemeler, haksız fiil veya ihmal sebebiyle devletin cezai değil hukukî sorumluluğuna hükmetme yoluna gitmiştir⁹⁶³.

Devletin cezai sorumluluğu, devletlerin sorumluluğu konusundaki Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun kodifikasyon çalışmaları esnasında da tartışılmıştır⁹⁶⁴. Uluslararası Hukuk Komisyonu, "Devletin Hukuka Aykırı Fiilleri Nedeniyle Uluslararası Sorumluluğu" taslak maddelerinin yazımı sürecinde, önce Devlet tarafından işlenen "haksız fiiller" (delicts) ve "suçlar" (crimes) ayırımına gitmiş, ardından "suçlar" (crimes) ifadesi metinden çıkarılmıştır; Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun "Barışa ve İnsanlığın Güvenliğine Karşı İşlenen Suçlar" taslak maddelerinin içeriği de yine devletlerin bir tüzel kişi olarak suçun faili olamayacağı düşüncesinden hareketle oluşturulmuştur⁹⁶⁵. Uluslararası Ceza Divanı Roma Statüsü'nde, devletin değil kişilerin cezai sorumluluğu düzenlenmiştir. Bunun yanında, "Devletin Hukuka Aykırı Fiilleri Nedeniyle Uluslararası Sorumluluğu" taslağı m. 58'de, devletin hukuka aykırılıktan sorumluluğunun, bireysel sorumluluğu ortadan kaldırmayacağı belirtilmiştir⁹⁶⁶.

Uluslararası Ceza Divanı Statüsü'nün ve Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun anılan taslak maddelerinin kapsamı dışında bırakılan devletlerin cezai sorumluluğu meselesi, Uluslararası Adalet Divanı önüne gelen Bosna-Hersek v. Sırbistan-Karadağ yargılamasında tekrar gündeme gelmiştir. Kararda, bir tüzel kişilik olan devletin, suçun faili olarak cezai sorumluluğunun doğmasının mümkün olmadığı belirtilerek; uluslararası suçlar bakımından devletin hukuki sorumluluğunun doğması için, eylemlerin, (1) devlet adına onun bir organı olarak hareket edenler, (2) *de jure* yetkili kılınanlar veya (3) *de facto* devletin doğrudan

⁹⁶² Değer, O. "Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı'nın Bosna-Hersek / Sırbistan-Karadağ Kararı", s. 66.

⁹⁶³ Kızılsümer Ö. D. "Devletin Yargı Bağımsızlığına İlişkin Uluslararası Adalet Divanı'nın Almanya-İtalya: Yunanistan Müdahil Davasında Verdiği Karar ve Düşündürdükleri".

⁹⁶⁴ Değer, O. "Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı'nın Bosna-Hersek / Sırbistan-Karadağ Kararı", s. 67.

⁹⁶⁵ Pellet, A. (1999). "Can a State Commit a Crime? Definitely, Yes!" *European Journal of International Law*, Cilt 10, No 2, s. 432-433. Web: https://oup.silverchair-cdn.com/oup/backfile/Content_public/Journal/ejil/10/2/10.1093_ejil_10.2.425/3/100425.pdf?Expires=1501764668&Signature=diDyVUn9FWBLOD7puEVeB6LzSaJ-XaR0-bZfGrgO06gHm0~GWozdFxj-HNJ~v1imQc7WgEsjwxXXQ3KvNFrQxcSvmRTFUWyLR4diBzsYr45TngSv~H~229exONSuyiPqQNhPZbgRfhTJuiZB5xv5w4962fyWWy684Sxis2iRGpzBvxPTg5rZb~uiSI3Gr11u6RqbTC3jy6lTDvx2wRjSSO2OQmW0wci8NTyfmCg5pIaFB1M04EUD6VR-mOR~hE7FnxudjW-wDXg6XchHNZ5pJpdCk4iPWeX7WQhDMgTzYMFkWP~Q0nqG~n4wVL~Bl1usXDjUOqcuAUMEXlyzU1XxeQ__&Key-Pair-Id=APKAIUCZBIA4LVPVAVW3Q adresinden 02.08.2017'de alınmıştır.

Değer, O. "Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı'nın Bosna-Hersek / Sırbistan-Karadağ Kararı", s. 67.

⁹⁶⁶ Doğan, İ. "Devletler Hukuku ve Hukuka Aykırılıktan Sorumluluk", s. 235.

kontrol ettiği unsurlar tarafından işlenebileceği işaret edilmiş; aksi hâlde sorumluluğun bireysel cezai sorumlulukla sınırlı kalacağı belirtilmiştir⁹⁶⁷.

Soykırım Sözleşmesi'nde de devletin cezai sorumluluğuna ilişkin bir düzenleme yoktur. Soykırım suçunun önlenmesi konusunda devletleri yükümlü kılan Soykırım Sözleşmesi m. 1'e göre *"Sözleşmeci Devletler, ister barış zamanında isterse savaş zamanında işlensin, önlemeyi ve cezalandırmayı taahhüt ettikleri soykırımın uluslararası hukuka göre bir suç olduğunu teyit eder."* Getirilen bu yükümlülük, yükümlülüğün ihlali hâlinde devletin hukuksal kişiliğinden kaynaklanan sorumluluğun doğmasına neden olmaktadır. Soykırım Sözleşmesi m. 9, Sözleşme'nin yorumlanması, uygulanması, yerine getirilmesinden çıkan uyuşmazlıkların çözümü için UAD'ı işaret etmiştir. Böylece devletlere, bir başka devletin soykırımdan sorumluluğunun belirlenmesi için UAD'a başvurma fırsatı tanınmıştır.

Soykırım Sözleşmesi'nde devletlere atfedilen sorumlulukların izlerine, Sözleşme'nin 1, 4, 5, 6, 7 ve 9. maddelerinde rastlanmaktadır. Buna göre Sözleşme'ye taraf Devletler şunları taahhüt etmektedir:

- Sözleşme **m. 1**'e göre taraf Devletler, barış ve savaş sürecinde işlenmesine bakılmaksızın, soykırım suçunu önlemeyi ve cezalandırmayı taahhüt ederler.

- Sözleşme **m. 4**'e göre taraf Devletler, soykırım suçunu veya m. 3'te sayılan fiilleri işleyenleri, kamu görevlisi olup olmasına bakılmaksızın cezalandırmayı taahhüt ederler.

- Sözleşme **m. 5**'e göre taraf Devletler, ulusal mevzuatlarında, soykırım suçunu ayrı bir suç tipi olarak düzenlemeyi ve "etkili cezalar verilmesini sağlamayı" böylece Sözleşme hükümlerini iç hukuklarına aktarmayı taahhüt ederler.

- Sözleşme **m. 6**'ya göre taraf Devletler, suç isnadı bulunan kişilerin, suçun işlendiği ülkenin mahkemeleri veya yargılama yetkisini kabul etmiş olan Sözleşmeci Devletler

⁹⁶⁷ Değer, O. "Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı'nın Bosna-Hersek / Sırbistan-Karadağ Kararı", s. 67.

bakımından yargılama yetkisine sahip bulunan uluslararası bir ceza mahkemesi tarafından yargılanmasını sağlamayı taahhüt ederler.

- Sözleşme m. 7'ye göre taraf Devletler, ülkelerinde soykırım suçu faillerini muhafaza etmemeyi, hakkında suç isnadı bulunan kişileri suçun işlendiği devlete iade etmeyi taahhüt ederler.

- Sözleşme m. 9'a göre taraf Devletler, Sözleşme'nin (1) yorumlanması; (2) uygulanması; (3) yerine getirilmesi; (4) m. 2 ve 3 kapsamında (a) soykırımda bulunmak, (b) soykırımda bulunulması için iş birliği yapmak, (c) soykırımda bulunulmasını doğrudan ve aleni surette kışkırtmak, (d) soykırımda bulunmaya teşebbüs etmek, (e) soykırıma iştirak etmek eylemleri, bakımından devlet sorumluluğu hakkındaki uyuşmazlıkları UAD'a götürmeyi taahhüt ederler. Bir ceza mahkemesi olmayan UAD, kişilerin soykırımdan bireysel cezai sorumluluğu hakkında değil, taraf devletlerin Soykırım Sözleşmesi'nden doğan hukukî sorumluluğu hakkındaki uyuşmazlıkları çözmekle yetkilidir.

UAD, Soykırım Sözleşmesi m. 1 kapsamında, Devletlerin soykırımı önleme yükümlülüğünü ve bunun doğrudan bir sonucu olarak *de facto* ve *de jure* etkisi altında olan gerçek kişiler yoluyla soykırım eylemlerinde bulunmama yükümlülüğünü ihlal edip etmediğini incelemekle yetkilidir. Divan'a göre, Sözleşme m. 1 kapsamındaki soykırımı önleme yükümlülüğü, "soykırım yapmama" yükümlülüğü olarak da okunmalıdır⁹⁶⁸. Buna göre taraf Devletler, Soykırım Sözleşmesi m. 3'te sayılan soykırım ve diğer eylemlerde bulunmaktan sorumludur⁹⁶⁹; ancak anılan sorumluluk cezai değil hukuki bir mahiyete sahiptir⁹⁷⁰. Herhangi bir gerçek kişinin soykırım suçundan mahkûm olup olmamasına bakılmaksızın, soykırım veya soykırıma iştiraktan devletin Sözleşme'den kaynaklanan sorumluluğu doğabilir⁹⁷¹.

⁹⁶⁸ "the obligation to prevent genocide necessarily implies the prohibition of the commission of genocide" Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 166.

⁹⁶⁹ "Contracting Parties may be responsible for genocide and the other acts enumerated in Article III of the Convention." Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 169.

⁹⁷⁰ "The Court observes that the obligations in question in this case, arising from the terms of the Convention, and the responsibilities of States that would arise from breach of such obligations, are obligations and responsibilities under international law. They are not of a criminal nature." Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 170.

⁹⁷¹ "The Court accordingly concludes that State responsibility can arise under the Convention for genocide and complicity, without an individual being convicted of the crime or an associated one." Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 182.

Bosna Hersek / Sırbistan Karadağ kararı, devletin cezai sorumluluğu konusunda tartışmalara yol açması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Divan, devletin soykırım suçu işlememe yükümlülüğünü belirterek, uluslararası ceza hukukunun “özne”sine (birey) dair yeni tartışmalara (tüzel kişiler) da kaynaklık etmiştir. Divan, Soykırım Sözleşmesi m. 1’de yer alan devletlerin soykırımı önleme yükümlülüğünün aynı zamanda “soykırım işlememe yükümlülüğü” olarak da anlaşılacağını belirtmiş; anılan yorum tüzel kişilerin cezai sorumluluğu konusundaki soru işaretlerini beraberinde getirmiştir⁹⁷². Divan, kararında, soykırım eylemlerinin değerlendirilmesi konularında geleneksel uluslararası hukuku aşan bir yöntemle başvurarak bir bakıma “ceza yargılaması” yapmış; bu yönüyle uluslararası yargılama hukuku konusunda farklı bir tutum sergilemiştir⁹⁷³.

Soykırım suçundan doğan uluslararası sorumluluğun tazmini hakkında, 1948 Soykırım Sözleşmesi’nde özel bir düzenleme bulunmamaktadır. Ancak genel olarak devletlerin haksız fiilden kaynaklanan uluslararası sorumluluğu; eski hâle getirme, tazminat ve manevi tatmin yollarıyla zararın telafisini gerektirir⁹⁷⁴. Eski hâle getirme, zarar doğuran olaydan önceki durumun tekrar sağlanması/zararın aynen tazmini suretiyle; tazminat, eski hâle getirmenin mümkün olmadığı durumlarda haksız fiil sebebiyle uğranan maddi veya manevi zararın nakden ödenmesi suretiyle; manevi tatmin, sorumlu devletin resmen özür dilemesi, sembolik bir ödeme yapması, benzer olayların yaşanmaması için gereken önlemleri almaya söz vermesi yahut uluslararası inceleme komisyonu, hakem veya mahkemenin hukuka aykırılığı tespit eden bir karar vermesi suretiyle sağlanmaktadır⁹⁷⁵.

3.3.2. Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti

Hukuki kişiliği sona eren bir devletin fiillerinden doğan sorumluluğun halefiyet yahut devamlılık ilişkisi doğrultusunda üstlenilmesi meselesi, Osmanlı Devleti döneminde gerçekleşen faaliyetlerden Türkiye Devleti’nin halef yahut devam eden devlet statüsüyle

⁹⁷² Değer, O. “Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı’nın Bosna-Hersek / Sırbistan-Karadağ Kararı”, s. 91.

⁹⁷³ Değer, O. “Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı’nın Bosna-Hersek / Sırbistan-Karadağ Kararı”, s. 92.

⁹⁷⁴ Aksar, Y. (2003). *Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Uluslararası Ceza Usul Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 157-162.

⁹⁷⁵ Erkiner, H. H. *Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu*, s. 298-301. Uzun, E. *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*, s. 132. Ünal, Ş. *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, s. 359-361.

sorumluluğu meselesine de ışık tutacaktır. Bu husus Osmanlı Devleti'nin hukuken bir dağılma vakıası mı yoksa bir ayrılma vakıası mı olduğuyla ilgilidir. Dağılma ve ayrılma vakıaları birbirlerinden ayrı hukuki sonuçlar yaratır. Bir devletin dağılması sonucu kurulan devletlerin tamamı halef devlet kabul edilip yeni birer uluslararası hukuk kişiliği kazanarak uluslararası toplumda yerlerini alırken; ayrılma vakıalarında, hem yeni bir uluslararası hukuk kişisi olarak halef devlet(ler), hem de selef devletin hukuki kişiliğini devam ettiren dolayısıyla bütün hak ve yükümlülüklerini üstlenen bir “devam eden devlet”⁹⁷⁶ ortaya çıkar⁹⁷⁷.

Uluslararası hukukta halefiyet, bir devletin belli bir ülke üzerinde sahip olduğu egemenliğin sona ererek, ülke üzerinde bir başka devletin egemenlik kurmasını⁹⁷⁸; bir ülke üzerinde uluslararası hukuktan doğan hak ve yükümlülükleri ileri sürebilme kabiliyetinin el değiştirmesini ifade eder⁹⁷⁹. Halefiyet hukuku, halef devletin, selef devletin tarafı olduğu iki veya çok taraflı uluslararası antlaşmalar ile bağlı olup olmayacağı, üye olduğu uluslararası kuruluşların üyesi sayılıp sayılmayacağı, mallarını ve borçlarını üstlenip üstlenmeyeceği veya işlemiş olduğu haksız fiillerden sorumlu tutulup tutulmayacağı meseleleri ile ilgilenmektedir⁹⁸⁰. Devam eden devlet statüsünde ise, devam eden devlet, hukuki kişiliğini devam ettirdiği devletin bütün hak ve yükümlülüklerini üstlenir, bu durumda öncekinden farklı bir devletten söz edilemez.

Devletlerin halefiyeti, hakkında önemli tartışmaların yapıldığı ve belirsizliklerin giderilemediği bir alandır⁹⁸¹. Bu belirsizliğin, uygulamadaki farklılıklardan kaynaklandığı, devletlerin halefiyetini düzenleyen özel anlaşmalar ve çeşitli kuralların birbirlerinden farklı düzenlemeler getirdiği, dolayısıyla konuyla ilgili yerleşmiş bir uygulamanın henüz bulunmadığı söylenebilir⁹⁸². Bunun yanında, halefiyetle ilgili yazılanlar ölçüsünde konunun

⁹⁷⁶ Devam eden devlet örneklerine dağılma vakıaları dışında da rastlanabilir. Örneğin, Baltık Devletleri'nin bağımsızlıkları, uluslararası hukuk doktrininde ‘ayrılma’ addedilmemiş, söz konusu devletlerin 1940 öncesindeki egemenliklerini yeniden tesis ettikleri kabul edilmiştir. 1940 yılında Sovyet egemenliği altına giren Litvanya, Estonya ve Letonya'nın, sırasıyla 11 Mart 1990, 20 Ağustos 1991 ve 21 Ağustos 1991 tarihlerinde ilan ettiği bağımsızlıkları, SSCB tarafından, yıkılmasından üç ay önce, 6 Eylül 1991 tarihinde tanınmıştır. 12 Eylül 1991 tarihinde BM'ne üye olan Litvanya, Estonya ve Letonya'nın, devlet olarak tarih sahnesinden hiç silinmediği, SSCB'nin işgalinden önce var olan devletlerin devam eden devletleri oldukları kabul edilmiştir. Pirim, C. Z. *Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti*, s. 34-35.

⁹⁷⁷ Pirim, C. Z. *Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti*, s. 63.

⁹⁷⁸ Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 86. Pazarcı, H. *Uluslararası Hukuk*, 356.

⁹⁷⁹ Pirim, C. Z. (2016). *Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti*. Ankara: Turhan Kitabevi, s. 1.

⁹⁸⁰ Pirim, C. Z. *Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti*, s. 6.

⁹⁸¹ Brownlie, I. *Principles of Public International Law*, s. 622.

⁹⁸² Brownlie, I. *Principles of Public International Law*, s. 622.

bulanıklaşıp belirsizleştiği yönünde yorumlara da rastlanır⁹⁸³. Halefiyet hukuku alanında, uluslararası teamül hukuku gelişmemiş, üzerinde devletlerin geniş katılımının olduğu uluslararası antlaşmalar akdedilmemiştir. Bu anlamda halefiyet, devletler hukukunun en az gelişmiş, en bulanık ve en zor alanlarından biridir⁹⁸⁴.

Devletin haksız fiillerinden sorumluluğunun halef devlete geçmesini Brownlie şöyle izah etmiştir: *“Otoritenin üstünlüğü, haksız fiil işleyen devletin ilhak yahut katılma yoluyla sona ermesi hâlinde, uluslararası hukukun ihlalden doğan sorumluluğun da ortadan kalkacağı yönündeki genel kuralı destekler. Yükümlülüklerin ‘kişisel’ olduğu ve sorumluluğa halefiyet için iyi bir sebep bulunmadığı görülür. Bu akıl yürütmenin, gönüllü birleşme ve ayrılma vakıaları özelinde genel bir kural ve tutarlı bir yaklaşım ortaya koyamayacağı açıktır. Bu akıl yürütme, halef devletin mirasın varlığını kabul etmesi, dolayısıyla çeşitli özel hususlarda bir estoppel yaratması durumunda da geçerli değildir. Bu husus, Lighthouse Kararı⁹⁸⁵’nda ileri sürülen iddiayla bağlantılı olarak gerçekleşmiş ve Yunanistan, kendi iradesiyle, önceki devlet tarafından gerçekleştirilen hukuka aykırılığı ve doğan sorumluluğunu kabul etmiştir.”*⁹⁸⁶.

Halefiyet durumlarının doğuracağı, önceden kestirilmesi güç olası sonuçlar sebebiyle, devletlerin kendilerini uluslararası bir hukuk normu ile bağlamaktan çekindikleri görülür. Halefiyetin bazı sonuçları hakkında uluslararası hukuk normu oluşturmak niyetiyle hazırlanan 22 Ağustos 1978 tarihli Devletlerin Uluslararası Antlaşmalara Halefiyeti Hakkında Viyana Sözleşmesi ve 8 Nisan 1983 tarihli Devlet Mallarına, Arşivlerine ve Borçlarına Halefiyet Hakkında Viyana Sözleşmesi’nde hangi durumlarda halefiyetin veya devamlılığın telakki edileceği hakkında bir düzenleme yer almamasına, sözleşmelerin

⁹⁸³ Craven, M. C. P. (1998). “The Problem of State Succession and the Identity of States under International Law”, *European Journal of International Law*, 9 (1998), p. 143.

⁹⁸⁴ Pirim, C. Z. “1978 Devletlerin Uluslararası Antlaşmalara Halefiyeti Sözleşmesi Işığında İkili Antlaşmalara Halefiyet: Teorik Bir Değerlendirme”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi (MÜHF-HAD)*, Cilt: 22, Sayı: 2, s. 133 Web: <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/275225> adresinden 13.07.2017’de alınmıştır.

⁹⁸⁵ Uluslararası Daimi Adalet Divanı’nın, 17.03.1934 tarihli Yunanistan-Fransa kararı.

⁹⁸⁶ “The preponderance of authority is in favour of a general rule that liability for an international delict is extinguished when the wrongdoing state ceases to exist either by annexation or voluntary cession. It seems that such liability is personal and there is no good reason for succession to responsibility. This reasoning clearly cannot have general application and is less cogent in relation to voluntary merger or voluntary dissolution. Nor does it apply when a successor state accepts the existence of succession, thus creating an estoppel in various particular respects. In the Lighthouse Arbitration it was held in connection with one claim that Greece had by her conduct adopted an illegal act by the predecessor state and recognized her responsibility.”

emredici değil sadece yol gösterici nitelikte hükümler içermesine rağmen, anılan Sözleşmelerin rağbet görmemesi, devletlerin halefiyete ne ölçüde ihtiyatlı yaklaştıklarını ortaya koyar. Anılan sözleşmelerin 2. maddelerinde devlet halefiyetinin “*ülke üzerinde uluslararası hukuktan doğan sorumluluğun bir devletten diğer devlete geçmesi anlamına geldiği*⁹⁸⁷” ifade edilerek, gevşek bir halefiyet tanımı yaptığı söylenebilir⁹⁸⁸. 6 Kasım 1996 tarihinde yürürlüğe giren 1978 Sözleşmesi’ni, Ağustos 2017 itibâriyle yalnızca, çoğunluğu Afrika ve eski Doğu Avrupa ülkelerinden oluşan yirmi iki⁹⁸⁹ devlet onaylamış⁹⁹⁰; günümüzde sadece yedi devletin onayladığı 1983 Sözleşmesi ise gerekli on beş onaya ulaşamadığından yürürlüğe girememiştir⁹⁹¹.

Uygulamada da hukuki kişiliği sona eren devletin fiillerinden doğan sorumluluğun üstlenilmesi konusunda, soyut/genel devamlılık teorilerinden ayrılmalar yaşandığı görülmektedir. Uluslararası yargı kararlarına bakıldığında, hukuku yaratan değil uygulayan, tarafsız, bağımsız ve nesnel yargılama yapması beklenen yargı organlarının, devamlılık/halefiyet konularına ihtiyatlı yaklaştığı söylenebilir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı’nın ardından evrensel bir misyonla uyuşmazlıkları çözüme kavuşturan Uluslararası Daimî Adalet Divanı ve Uluslararası Adalet Divanı içtihatlarına bakıldığında, devletlerin sorumluluklarının belirlenmesinde devamlılık/halefiyet tezleri yerine uyuşmazlık tarafı devletleri bağlayan antlaşmaların yorumundan hareketle hüküm tesis edildiği görülmektedir⁹⁹².

Almanya’da Reich Devleti’nin, Büyük Savaş sonunda dağılan Alman İmparatorluğu’nun devamı olduğu kabul edilmiş; ancak önceki rejimin fiillerinden sorumluluğun belirlenmesinde Büyük Savaş sonunda akdedilen antlaşmalardaki açık hükümler uygulanmıştır. Uluslararası Daimî Adalet Divanı, Polonya’nın Alman Devleti

⁹⁸⁷ Succession of states “means the replacement of one State by another in the responsibility for the international relations of the territory”.

⁹⁸⁸ Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 86.

⁹⁸⁹ Bosna-Hersek, Kıbrıs, Hırvatistan, Dominik Cumhuriyeti, Mısır, Ekvador, Estonya, Etiyopya, Makedonya, Irak, Liberya, Fas, Karadağ, Moldova, Çek Cumhuriyeti, Saint Vincent ve Grenadinler, Sırbistan, Seyşeller Cumhuriyeti, Slovakya, Slovenya, Tunus, Ukrayna.

⁹⁹⁰ Pirim, C. Z. “1978 Devletlerin Uluslararası Antlaşmalara Halefiyeti Sözleşmesi Işığında İkili Antlaşmalara Halefiyet: Teorik Bir Değerlendirme”, s. 135.

⁹⁹¹ Akçay, D. “Türkiye Cumhuriyeti/Osmanlı Devleti ve Ardılık/Devamlılık Sorunsalının Görelileşmesi”, s. 168.

⁹⁹² Akçay, D. “Türkiye Cumhuriyeti/Osmanlı Devleti ve Ardılık/Devamlılık Sorunsalının Görelileşmesi”, s. 198.

karşısındaki iddialarını, soyut/genel devamlılık teorilerinden değil Versailles ve Cenevre Antlaşmalarından hareketle değerlendirerek reddetmiştir⁹⁹³.

UAD'ın Gabcikovo-Nagymaros kararı⁹⁹⁴, sorumluluğu, halefiyetten değil, taraflar arasındaki antlaşmadan hareketle tespit eden bir karar olması bakımından önemlidir⁹⁹⁵. 1977 yılında Çekoslovakya ile Macaristan, Çekoslovakya-Macaristan sınırını çizen Tuna Nehri üzerinde baraj kurulmasını düzenleyen bir anlaşma akdetmiştir. Anlaşma sonrasında, Çekoslovakya, Slovakya ve Çek Cumhuriyeti olarak bölünmüş; baraj yapımı sürecinde gecikmeler yaşanmış; doğada olumsuzluklar meydana gelmiş; nihayet zamanla büyüyen uyuşmazlık UAD önüne gelmiştir.

Gabcikovo-Nagymaros davası, Macaristan ile Çekoslovakya arasında yapılan baraj antlaşmasının uygulanma sorununa ilişkin olması yönüyle uluslararası antlaşmalar hukuku; Çekoslovakya'nın bölünmesi ve dava konusu bölgenin Slovakya sınırları içinde kalması yönüyle uluslararası halefiyet hukuku gibi uluslararası hukukun çeşitli alanlarına ilişkin sorunlar içeren bir davadır⁹⁹⁶.

Baraj yapımına ilişkin anlaşmanın, Çekoslovakya'nın siyasi varlığının sona ermesiyle birlikte halefiyet hukuku kuralları bakımından sonuçları hakkında Slovakya, 1978 tarihli Devletlerin Uluslararası Antlaşmalara Halefiyeti Hakkında Viyana Sözleşmesi m. 12'ye işaret etmiş, söz konusu bölgenin kendi sınırları içinde kalması sebebiyle anlaşmanın halefi olduğunu, dolayısıyla antlaşmadan doğan hak ve yükümlülüklerin tarafı olduğunu ileri sürmüştür⁹⁹⁷. UAD da, Slovakya'nın, 1978 Viyana Sözleşmesi hükümleri doğrultusunda Çekoslovakya ile Macaristan arasında yapılmış olan anlaşmanın halefi hâline geldiği tezini

⁹⁹³ German Interests in Polish Upper Silesia (Germany v. Poland), Series A-No. 7, 25.05.1926 Web: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1926.05.25_silesia.htm adresinden 14.07.2017'de alınmıştır. Factory at Chorzow (Germany v. Poland), Series A-No.17, 13.09.1928 Web: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1928.09.13_chorzow1.htm adresinden 14.07.2017'de alınmıştır.

Akçay, D. (2017). "Türkiye Cumhuriyeti/Osmanlı Devleti ve Ardıllık/Devamlılık Sorunsalının Görelileşmesi". *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 56, s. 169.

⁹⁹⁴ Gabcikovo-Nagymaros Project (Hungary / Slovakia), General List No. 92, 25.10.1997 Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 10.07.2017'de alınmıştır.

⁹⁹⁵ Akçay, D. "Türkiye Cumhuriyeti/Osmanlı Devleti ve Ardıllık/Devamlılık Sorunsalının Görelileşmesi", s. 180-200.

⁹⁹⁶ Güneş, Ş. A. (2006). "Gabcikovo-Nagymaros Case / Gabcikovo-Nagymaros Davası". *AÜHFD*. Cilt: 55, Sayı: 2, s. 93. Web: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/269/2420.pdf> adresinden 16.07.2017'de alınmıştır.

⁹⁹⁷ Gabcikovo-Nagymaros Project (Hungary / Slovakia), p. 120-122.

doğrulamıştır⁹⁹⁸. Kararda, Slovakya'nın açık iradesi doğrultusunda hüküm verilmiştir; Çekoslovakya'nın halefi olmasından değil ilgili Antlaşma'nın halefi sayılmasından hareketle Slovakya'nın sorumluluğu belirlenmiştir.

Bosna Hersek / Sırbistan Karadağ kararında⁹⁹⁹ da UAD, halefiyetin/devamlılığın ve bununla bağlantılı olarak sorumluluğun belirlenmesinde, tarafların iradeleri doğrultusunda karar vermiştir. Bosna-Hersek Cumhuriyeti, Federal Yugoslavya Cumhuriyeti'nin Soykırım Sözleşmesi'ni ihlal ettiği iddiasıyla UAD'a 20 Mart 1993 tarihinde başvurmuştur. UAD esasa ilişkin nihai kararını 26 Şubat 2007 tarihinde tesis etmiştir. Davanın açılmasıyla hüküm tesis edilmesi arasında geçen 14 yıllık sürede birçok halefiyet/devamlılık vakıaları yaşanmış; başvuru sırasında davalı konumda olan FYC'nin adı 2003'te "Sırbistan Karadağ" olarak değişmiş, 2006'da Sırbistan Cumhuriyeti ve Karadağ Cumhuriyeti olmak üzere iki ayrı devlet kurulmuştur.

FYC, UAD'a başvurunun yapıldığı tarihte Soykırım Sözleşmesi'ne taraf olmadığını, BM üyeliğinin 2000 yılında tamamlandığını, 1992-2000 yılları arasında BM üyesi olmadığından UAD Statüsü'ne de taraf olmadığını; SFYC Soykırım Sözleşmesi'nin tarafı ve BM üyesi olsa da, kendisinin SFYC'nin devamı olmadığını belirterek, Divan'ın FYC üzerinde kişi bakımından yargılama yetkisinin bulunmadığını ileri sürmüştür¹⁰⁰⁰.

Bu noktada UAD, sorumluluk, dolayısıyla halefiyet/devamlılığa ilişkin kararını, tarihsel süreçte FYD'nin ***iç hukukunda teyit ettiği halefiyet/devamlılık ve sorumluluğa ilişkin açık kabullerden*** hareketle vermiştir. UAD, YFD'nin, SYFD'nin halefi/devamı olup olmayacağı yönündeki kritik sorunu çözmek için, 1992-2000 yılları arasında FYC'nin BM ile olan ilişkilerini incelemiştir.

BM'nin kurucu üyelerinden SFYC; Bosna-Hersek, Hırvatistan, Karadağ, Makedonya, Sırbistan ve Slovenya federe devletlerinden oluşan bir federal devlettir. 1990'lı yıllarda

⁹⁹⁸ Gabcikovo-Nagumaros Project (Hungary / Slovakia), p. 123-124.

⁹⁹⁹ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), General List No. 91, 26.02.2007. Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 01.08.2017'de alınmıştır.

Çakan, H. (2009). *Soykırım Suçu ve Devletin Uluslararası Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı'nın Bosna-Hersek Soykırım Davası Kararı*, Tezsiz Yüksek Lisans Programı Dönem Projesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara. Web: acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/5487/6146.pdf adresinden 18.07.2017'de alınmıştır.

¹⁰⁰⁰ Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 80

başlayan parçalanma sürecinde, 1991’de Hırvatistan, Slovenya, Makedonya, 1992’de ise Bosna-Hersek bağımsızlıklarını ilan ederek SFYC’den ayrılmıştır. SFYC’nin hukuki kişiliğinin FYD ismiyle devam edeceği, FYC Anayasası’yla düzenlenmiştir. FYC Daimî Temsilciliğinden, BM Genel Sekreterliği’ne, 27 Nisan 1992 tarihinde şöyle bir resmî yazı yazılmıştır:

“SFYC Meclisi, 27 Nisan 1992 tarihli birleşiminde, FYC Anayasasını kabul etmiştir. Yugoslavya’nın hukuki kişiliğinin devamına ve Sırbistan’ın ve Karadağ’ın Yugoslavya’da beraber yaşama yönündeki meşru kararına dayanan Anayasa uyarınca, SFYS, Sırbistan Cumhuriyeti ve Karadağ Cumhuriyeti’nden oluşan YFC’ne dönüşmüştür. Yugoslavya’nın uluslararası tüzel kişiliğinin devamlılığına kesin ve açık olarak gösterilecek saygıyla FYC, YFYC’nin üye olduğu uluslararası organizasyonların üyesi, uluslararası anlaşmaların tarafı ve uluslararası ilişkilerde üstlendiği tüm hak ve yükümlülüklerin muhatabı olmaya devam edecektir.”¹⁰⁰¹

Ancak Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, 30 Mayıs 1992 tarih ve 757 sayılı ve 19 Eylül 1992 tarih ve 777 sayılı kararları ile YFC’nin, SFYC’nin BM üyeliğini devam ettirdiğine ilişkin deklarasyonunu kabul etmemiş; Ekim 2000’de FYC, BM’ye üyelik talebini yinelemiş; 1 Kasım 2000 tarihinde FYC’nin BM üyeliği gerçekleşmiştir¹⁰⁰².

FYC, BM üyeliğinin 2000 yılında gerçekleştiğini, davanın açıldığı 1993 yılında BM üyesi ve UAD Statüsü tarafı olmadığını, dolayısıyla Divan’ın kendisini yargılama yetkisinin bulunmadığını ileri sürmüştür¹⁰⁰³. Divan, 1996 yılında verdiği ara kararını tekrar vurgulamıştır. Divan’a göre, 1992’de SFYC’nin parçalanmasının ardından FYC, 27 Nisan 1992 tarihli Meclis kararıyla SFYC’nin devamı olduğunu teyit etmiştir; aynı tarihte BM Genel Sekreterliği’ne gönderdiği resmî yazıyla SFYC tarafından imzalanan uluslararası anlaşmalara bağlı kalmaya devam edeceğini bildirmiştir; SFYC herhangi bir çekince koymaksızın Soykırım Sözleşmesi’nin tarafı olduğundan, FYC de Soykırım Sözleşmesi

¹⁰⁰¹ Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 90.

¹⁰⁰² Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 88-99.

¹⁰⁰³ Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 108.

hükümleri ile bağlıdır¹⁰⁰⁴. Divan sonuç olarak; Soykırım Sözleşmesi m. 9 uyarınca konu bakımından davaya bakmaya yetkili olduğuna karar vermiştir¹⁰⁰⁵.

2003 yılında FYC'nin adı, Sırbistan Karadağ" olarak değişmiş, 2006'da Sırbistan Cumhuriyeti ve Karadağ Cumhuriyeti olmak üzere iki ayrı devlet kurulmuştur. Divan, davaya konu olayların Sırbistan ve Karadağ'ın tek bir devlet olduğu dönemde yaşandığını belirtmiştir¹⁰⁰⁶. Sırbistan Cumhuriyeti, "devam eden devlet" sıfatıyla Sırbistan Karadağ Devleti'nin hukuki kişiliğini, dolayısıyla uluslararası organizasyonlara üyeliğini, Soykırım Sözleşmesi de dâhil olmak üzere Sırbistan Karadağ Devleti'nin imzaladığı sözleşmelerin tarafı olarak tüm hak ve yükümlülükleri devam ettirdiğini teyit etmiştir¹⁰⁰⁷. Karadağ Cumhuriyeti ise, uluslararası hukuk alanında Sırbistan Karadağ Devleti'ne halefiyetin Anayasa m. 60 ile düzenlendiğini, buna göre uluslararası sorumlukların ve uluslararası anlaşmaların tarafı olmaya Sırbistan Devleti'nin devam edeceğini, kendisinin davaya taraf olma ehliyetinin bulunmadığı gibi, egemen bir devlet olarak rızasının da bulunmadığını, rızası dışında davanın tarafı hâline getirilemeyeceğini ve uluslararası sorumluluğunun ileri sürülemeyeceğini belirtmiştir¹⁰⁰⁸.

Divan, Sırbistan'ın, Sırbistan Karadağ'ın devamı statüsünü kabul ettiğini, uluslararası antlaşmalardan doğan sorumluluğun tarafı olduğunu teyit ettiğini, Karadağ'ın ise böyle bir iradesinin bulunmadığını ifade etmiş¹⁰⁰⁹; yargı yetkisinin devletin rızasına bağlı olduğu, hiçbir devletin rızası dışında yargılanamayacağı hakkındaki eski kararlarına atıfta bulunmuş¹⁰¹⁰; Karadağ'ın, davanın tarafı olamayacağını belirtmiş¹⁰¹¹; hüküm bölümünde sadece Sırbistan Cumhuriyeti'ni zikretmiştir. UAD'un incelenen kararı, halefiyet/devamlılıktan doğan sorumluğun belirlenmesinde, tarafların halefiyet/devamlılık

¹⁰⁰⁴ Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 117, 120-121.

¹⁰⁰⁵ Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 132.

¹⁰⁰⁶ Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 74

¹⁰⁰⁷ Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 67-68.

¹⁰⁰⁸ Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 72

¹⁰⁰⁹ Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 75.

¹⁰¹⁰ Certain Phosphate Lands in Nauru (Nauru / Australia), General List No. 80, 26.10.1992, p. 53: "*National courts, for their part, have more often than not the necessary power to order proprio motu the joinder of third parties who may be affected by the decision to be rendered; that solution makes it possible to settle a dispute in the presence of all the parties concerned. But on the international plane the Court has no such power. Its jurisdiction depends on the consent of States and, consequently, the Court may not compel a State to appear before it, even by way of intervention.*". Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/80/080-19920626-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 10.08.2017'de alınmıştır.

¹⁰¹¹ Bosn. and Herz. / Serb. and Mont., p. 76-77.

konusundaki **iç hukuk düzenlemelerine ve açık iradelerine** ağırlık verilmesi bakımından önemlidir.

Türkiye Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkinin “devam eden devlet” olduğu yönünde tezler bulunmaktadır¹⁰¹². Türkiye Devleti’nin devam eden devlet olduğu tezlerinin dayandığı gerekçe ve belgelerin, bu tezi kanıtlayacak yeterlilikte olduğu tartışılmalıdır. Halefiyetin dahi genel bir düzenlemeye kavuşturulamadığı; halefiyetin sınırlı bazı veçheleri hakkında aşağıda anılacak uluslararası sözleşmelerin rağbet görmediği bir hukuk ortamında, Türkiye Devleti ile Osmanlı Devleti arasında devam eden devlet ilişkisinin bulunduğu iddialarının titizlikle gözden geçirilmesi gerekir.

Türkiye Devleti’nin, Osmanlı Devleti’nin devamı olduğu yönündeki iddiaların temel referansı, Osmanlı Devlet Borcu’na ilişkin verilen 18 Nisan 1925 tarihli tahkim kararıdır. İsviçreli Hakem M. Eugene Borel’in verdiği kararda¹⁰¹³, Osmanlı Devlet Borçları açısından Türkiye Devleti’nin durumunun diğer devletlerin durumuyla aynı olmadığı; uluslararası hukukta Türkiye Devleti’nin, eski Türk İmparatorluğunun uluslararası kişiliğinin devamı sayılacağı ifade edilmiş ve bu görüş Lozan Antlaşması’nın 15, 16, 17, 18, 20, 99. maddelerine dayandırılmıştır. Borel’in ulaştığı “devamlılık” tespiti ve bu tespitin dayandığı Lozan Antlaşması’nın anılan altı maddesi, çeşitli açılardan irdelenmelidir; zira bu maddeler içerik ve antlaşmadaki konumları bakımından devamlılık tezini gerekçelendiremeyeceği¹⁰¹⁴ gibi Borel’in devamlılık yahut halefiyete ilişkin bir hüküm verme yetkisi de yoktur.

Lozan Antlaşması’nın¹⁰¹⁵ “Siyasal Hükümler” başlıklı I. Bölüm’ünün, “Ülkeye İlişkin Hükümler” başlıklı I. Kısım’ında yer alan ve ileride ortaya çıkabilecek egemenlik iddialarını önlemek amacıyla Türkiye Devleti’nin yeni sınırlarını kesinleştiren, bazıları daha önce

¹⁰¹² Hasan Tahsin Fendoğlu’na göre “*Türkiye Osmanlı’nın külli halefidir yani tüm alacak ve borçlarının mirasçısıdır.*”. Fendoğlu, H. T. **Anayasa Hukuku**, s. 29.

¹⁰¹³ İlgili karar için bkz. United Nations, Office of Legal Affairs (OLA) Official Website Web: http://legal.un.org/riaa/cases/vol_I/529-614.pdf adresinden 14.07.2017’de alınmıştır.

¹⁰¹⁴ Akçay, D. “Türkiye Cumhuriyeti/Osmanlı Devleti ve Ardılık/Devamlılık Sorunsalının Görelileşmesi”, s. 173.

¹⁰¹⁵ T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Resmî İnternet Sitesi Web: <http://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/11/3-Lozan13-357.pdf> adresinden 14.07.2017’de alınmıştır.

yapılan sınır değişikliklerinin tescilinden ibaret olan¹⁰¹⁶ 15., 16., 17., 18., 20. maddeler¹⁰¹⁷ devamlılık tezini destekleyecek nitelikte değildir. Lozan Antlaşması m. 99¹⁰¹⁸, da ise Osmanlı Devleti'nin tarafı olduğu antlaşmalardan hangilerinin Türkiye Devleti'ni bağlayacağını belirtmek üzere, bu antlaşmaların bir listesi verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin taraf olduğu ikili ve çok taraflı antlaşmalardan listede yer almayanlar Türkiye Devleti'ni bağlamayacaktır. Böylece Türkiye Devleti'nin, Osmanlı Devleti'nin taraf olduğu anlaşmalarla doğrudan bağlanmayı kabul etmediği görülür¹⁰¹⁹ ki bu yönelim devamlılık değil, ancak halefiyet ilişkisine dayanak oluşturabilir¹⁰²⁰. Zira devamlılık ilişkisinde savaş nedeniyle “askıya alınmış” antlaşmalar kendiliğinden yürürlüğe girecek, tarafların ancak yürürlükte kalmasını istemediği antlaşmaları zikretmesi yeterli olacaktır¹⁰²¹.

¹⁰¹⁶ Doğan, İ. (1970). *Devletin Milletlerarası Antlaşmalardan Doğan Hak ve Borçlara Halefiyeti Sorunu*. İstanbul: İÜHF Yayınları no. 896, s. 88.

Akçay, D. “Türkiye Cumhuriyeti/Osmanlı Devleti ve Ardılık/Devamlılık Sorunsalının Göreliliği”, s. 173.

¹⁰¹⁷ **Madde 15** - Türkiye zirde tadat olunan adalar üzerindeki bilcümle hukuk ve müstenidatından italya lehine feragat eder.

Madde 16- Türkiye işbu Muahdede musarrah hudutlar haricinde kâin bilcümle arazi üzerinde ve bu araziye müteallik ve kezaik işbu Muahede ile üzerlerinde kendi hakkı hâkimiyeti tanınmış olan adalardan gayri cezireler üzerinde -ki bu arazi ve cezirelerin mukadderatı alâ kadarlar tarafından tayin edilmiş veya edilecektir- her ne mahiyette olursa olsun haiz olduğu bilcümle hukuk ve müstenidatından feragat ettiğini beyan eyler .

Madde 17- Türkiye'nin Mısır ve Sudan üzerindeki bütün hukuk ve müstenidatından feragatinin hükmü 5 teşrinisani 1914 tarihinden muteberdir.

Madde 18- Mısır vergisile temin edilen Osmanlı istikrazlarına yani 1855, 1891, 1804 istikrazlarına müteallik bilcümle taahhüdât ve mükellefiyattan Türkiye ibra olunmuştur. İşbu üç istikraz mürettebatı için Mısır tarafından vaki olan tediya seneviye, elhaletühazihi Mısır Düyûnu Umumiyesi mürettebatının bir kısmını teşkil etmekte olduğundan, Düyûnu Umumiyei osmanijeye müteallik sair bilcümle mükellefiyattan Mısır ibra olunmuştur.

Madde 20- Türkiye, Britanya Hükûmeti tarafından Kıbrısın 5 teşrinisani 1914 de ilan olunan ilhakını tanıdığını beyan eder.

¹⁰¹⁸ **Madde 99**- İşbu Muahedenamenin mevkii mer'iyete vaz'ı akibinde ve diğer cihetten havi olduğu ahkâm haleldar olmaksızın zirde tadat olunan iktisadî veya fennî mahiyetteki zeviletraf Muahedat, Mukavelât ve İtilâfat Türkiye ile diğer Düveli âkideden bunlara taraf olanlar arasında yeniden mevkii mer'iyete gireceklerdir.

1- Tahtelbahir kabloların muhafazasına dair 14 Mart 1884, 1 Kânunuevel 1886 ve 23 Mart 1887 tarihli Mukavelenamelerle 7 Temmuz 1887 tarihli ihtitamî Protokol;

2- Gümrük tarifelerinin neşrine ve gümrük tarifelerinin neşri için beynelmil bir ittihat teşkiline dair 5 Temmuz 1890 tarihli Mukavelename;

3- Paris'te beynelmil hızıssıhhaî umumiye Dairesi teşkiline dair 9 kânunuevel 1920 tarihli İtilâfname;

4- Romada beynelmil bir ziraat Enstitüsü teşkiline dair 7 Haziran 1905 tarihli Mukavelename;

5- Esko nehri üzerinde müruriye rüsumunun mubayaasına ait 16 Temmuz 1863 tarihli Mukavelename;

6- İşbu Muahedenamenin on dokuzuncu Maddesindeki ahkâmı mahsusa kaydı ihtirazîsi tahtında, Süveyş kanalının serbestli istimalini temin edecek bir usul tesisine ait 29 teşrinievel 1888 tarihli Mukavelename;

7- 30 teşrinisani 1920 tarihinde Madritte imzalanan Mukavelename ve İtilâfnameler dâhil olduğu hâlde Posta ittihadı hakkındaki Mukavelename ve itilâfnameler;

8- 10/22 Temmuz 1875 tarihinde Sen-Petersburg da imzalanan beynelmil telgraf Mukavelenameleri ve 11 haziran 1908'de Lizbon beynelmil telgraf Konferansında kararlaştırılan Nizamnameler ve tarifeler.

¹⁰¹⁹ Pazarcı, H. *Uluslararası Hukuk*, s. 359.

¹⁰²⁰ Doğan, İ. *Devletin Milletlerarası Antlaşmalardan Doğan Hak ve Borçlara Halefiyeti Sorunu*, s. 86-87.

Akçay, D. “Türkiye Cumhuriyeti/Osmanlı Devleti ve Ardılık/Devamlılık Sorunsalının Göreliliği”, s. 174.

¹⁰²¹ Akçay, D. “Türkiye Cumhuriyeti/Osmanlı Devleti ve Ardılık/Devamlılık Sorunsalının Göreliliği”, s. 174.

Osmanlı Devleti Borcu hakkında tahkim hakemi Borel'in yetkisi, Lozan Antlaşması m. 46 ve 47 ile sınırlandırılmıştır. Lozan Antlaşması'nın Parasal Hükümler başlıklı II. Bölümü'nün Osmanlı Devlet Borçları başlıklı I. Kesim'inde yer alan 46 ve 47. maddelerinden yahut diğer maddelerden, Borel'in tahkim kararında ifade ettiği üzere Osmanlı Devlet Borçları açısından, Türkiye'nin "durumunun" diğer devletlerle aynı olmadığı yönünde bir anlam çıkarılamaz. Dolayısıyla hakemin yorum yoluyla, ilgili devletleri iki kategoriye ayırmasının üzerinde durulmalıdır. Aksine 46. madde, Türkiye ile İmparatorluktan ayrılan diğer devletler arasında bir statü farkı gözetmeksizin¹⁰²², Osmanlı Devlet Borçlarının, Türkiye, 1912-1913 Balkan Savaşlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış olan devletler, Antlaşmanın ilgili maddelerinde belirlenen toprakların kendilerine bırakıldığı devletler ve Antlaşma uyarınca Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak Asya toprakları üzerinde yeni kurulan devletler arasında bölüşüleceğini düzenlemektedir.

Hakemin yetkisi, Osmanlı Devlet Borcunun teknik anlamda ilgili devletler arasında dağılımının hesaplanmasından ibarettir; bunu ötesinde hakem, hukuki ve siyasi düzlemlerde çok önemli sonuçlar doğuracak nitelikte, Türkiye Devleti'nin Osmanlı Devleti'nin devamı veya halefi olup olmadığıyla ilgili hüküm verme yetkisine sahip değildir. Bunun yanında Borel'in tahkim kararının, ancak Osmanlı Devlet Borcunun paylaştırılması bakımından bağlayıcı olduğu, kararda geçen yorumların ve gerekçelerin normatif bir değere sahip olmadığı vurgulanmalıdır. Uluslararası Daimî Adalet Divanı'nın, 16 Mayıs 1925 tarihli tavsiye kararında¹⁰²³, konuya ilişkin içtihadı da işaret edilerek yargısal kararların ancak sonuçlarının bağlayıcı olduğu, gerekçelerinin ise tarafları bağlamadığı vurgulanmıştır¹⁰²⁴.

Türkiye Devleti'nin devam eden devlet olduğu yönündeki tezlere dayanak olarak bir başka hakem kararına daha atıfta bulunmaktadır¹⁰²⁵. Anılan karar, Osmanlı Fenerleri

¹⁰²² Akçay, D. "Türkiye Cumhuriyeti/Osmanlı Devleti ve Ardıllık/Devamlılık Sorunsalının Görelileşmesi", s. 175.

¹⁰²³ Polish Postal Service in Danzig, Advisory Opinion, Series B-No. 11, 16.05.1925 Web: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1925.05.16_danzig.htm adresinden 10.07.2017'de alınmıştır.

¹⁰²⁴ Akçay, D. "Türkiye Cumhuriyeti/Osmanlı Devleti ve Ardıllık/Devamlılık Sorunsalının Görelileşmesi", s. 177-178.

¹⁰²⁵ Öktem, E. (2011). "Turkey Successor or Continuing State of the Ottoman Empire". *Leiden Journal of International Law*. Vol. 24, Issue 3, s. 574-575. Pirim, C. Z. *Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti*, s. 48.

hakkındaki Uluslararası Daimî Adalet Divanı'nın 17.03.1934 tarihli kararıdır¹⁰²⁶. Karara konu uyuşmazlığın tarafları Yunanistan ve Fransa'dır; Türkiye Devleti davanın tarafı değildir. Uyuşmazlık konusu, Osmanlı Devleti döneminde, belli bir ücret karşılığında fener inşa etmek ve işletmek üzere Fransız şirketiyle 1860'da akdedilen sözleşme çerçevesinde, sözleşmenin uygulandığı bölgelerin halef devlet sıfatıyla Yunanistan'ın egemenliğine geçmesi sebebiyle, şirketin uğradığı zararın giderilmesi talebi hakkındadır. Hakemler, söz konusu zararın uluslararası hukuk anlamında bir haksız fiil oluşturmadığı sonucuna ulaşmış, ardından haksız fiil olsa idi zararın Türkiye Devleti'nin sorumluluğunda olacağını ifade etmiştir. Söz konusu Mahkeme'nin, Türkiye Devleti hakkında hukuki ve siyasi sonuç doğurabilecek bir karar vermeye yetkili olmadığı not edilmelidir. Bunun yanında Mahkeme'nin, zarardan Türkiye Devleti'nin sorumlu olacağı noktasındaki tespiti, Türkiye Devleti'nin devam eden devlet statüsünden değil, doğrudan Lozan Antlaşması'na Ek XII. Protokol m. 9'dan kaynaklanmaktadır¹⁰²⁷.

Netice itibarıyla genel olarak devletlerin uluslararası sorumluluğa halefiyeti ve özel olarak Türkiye Devleti'nin Osmanlı Devleti'nin uluslararası sorumluluğuna halefiyeti konusunda şu hususlar göz önüne alınmalıdır: (1) Günümüzde halefiyetin bazı veçheleri dahi normatif bir düzenlemeye kavuşamamıştır, (2) devletlerin halefiyeti konusunun karmaşıklığı ve belirsizliği noktasındaki mutabakat bulunmaktadır, (3) UAD, halefiyet ve devam eden devlet statüsünden doğan sorumlulukla ilgili yaklaşımını, devletlerin dava sürecindeki açık iradelerinden, taraf olduğu antlaşmalardan, iç hukuk düzenlemelerinden hareketle belirlemektedir. Öyleyse, Türkiye Devleti'nin, Osmanlı Devleti'nin devam eden devleti olduğu tezinin tartışmaya açık olduğu ortadadır. Özellikle bu tezlerin doğuracağı öngörülebilir/öngörülemez hukuki ve siyasi sonuç ve beklentiler dikkate alındığında, Türkiye Devleti, devamlılık/halefiyet tezlerinin doğuracağı sonuçlara göre pozisyon almalıdır.

¹⁰²⁶ Lighthouses Case between France and Greece (France v. Greece), Series A./B.-No. 62, 17.03.1934 Web: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1934.03.17_lighthouses.htm adresinden 10.07.2017'de alınmıştır.

¹⁰²⁷ Akçay, D. "Türkiye Cumhuriyeti/Osmanlı Devleti ve Ardıllık/Devamlılık Sorunsalının Görelileşmesi", s. 180-183.

3.4. Ermeni Soykırımı İddialarının Uluslararası Mahkemeler, Uluslararası Kuruluşlar, Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Parlamentoları Nezdinde İncelenmesi Meselesi

3.4.1. Uluslararası Adalet Divanı Tarafından Ermeni Soykırımı İddialarının İncelenmesi

Günümüzde, soykırım suçundan bir devletin sorumluluğunu tespit etmekle görevli tek merci UAD¹⁰²⁸, dır. BM Antlaşması m. 92'ye göre UAD, BM'nin temel *yargı organı*dır; bu yönüyle BM'nin siyasi organları olan Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi'nden ayrılmaktadır. UAD'ın iki temel görevi vardır: *Birincisi*, devletler tarafından kendisine sunulan hukuki uyuşmazlıkları, UAD Statüsü m. 38¹⁰²⁹ çerçevesinde uluslararası hukuka uygun olarak barışçıl yolla çözümlmek, bir başka ifadeyle **devletler arasındaki davalara bakmak**; *ikincisi*, hukuki yetkileri bulunan uluslararası organ, kurum ve örgütlerin görüş istediği hukuki sorular hakkında **danışma görüşü sunmaktır**¹⁰³⁰.

UAD'ın, devletlerarası davalara bakma görevi kapsamında, bir uyuşmazlığı UAD önüne getirebilme ehliyeti, UAD Statüsü m. 34/1'e göre sadece bağımsız devletlere tanınmıştır¹⁰³¹. Bir başka ifadeyle uyuşmazlığın her iki tarafı da bağımsız bir devlet olmalıdır. Günümüzde teorik olarak, dünyadaki bağımsız devletlerin tümünün UAD'a dava getirme veya davaya taraf olabilme ehliyeti vardır. Şöyle ki, *birinci olarak* BM Antlaşması'na taraf devletler bu Antlaşma'nın ayrılmaz bir parçası olan UAD Statüsü'ne de taraf olduğundan BM üyesi tüm devletler UAD önündeki bir davanın tarafı olabilir; *ikinci*

¹⁰²⁸ UAD, bugüne kadar iki kez Soykırım Sözleşmesi kapsamında çıkan uyuşmazlıkları çözüme kavuşturmuştur. Bunlar, Bosna Hersek-Sırbistan Karadağ ve Hırvatistan – Sırbistan başvurularıdır. Divan'ın Soykırım Sözleşmesi hakkındaki yorumu, Ermeni sevk ve iskânı uygulamalarının soykırım kapsamında değerlendirilmesine de ışık tutacak niteliktedir.

¹⁰²⁹ **UAD Statüsü m. 38:** 1. Kendisine sunulan uyuşmazlıkları uluslararası hukuka uygun olarak çözmekle görevli olan Divan :

a. uyuşmazlık durumundaki devletlerce açık seçik kabul edilmiş kurallar koyan, gerek genel gerekse özel uluslararası antlaşmaları;
b. hukuk olarak kabul edilmiş genel bir uygulamanın kanıtı olarak uluslararası yapılagelmiş kurallarını;
c. uygar uluslarca kabul edilen genel hukuk ilkelerini;
d. 59. madde hükmü saklı kalmak üzere, hukuk kurallarının belirlenmesinde yardımcı araç olarak adli kararları ve çeşitli ulusların en yetkin yazarlarının öğretilerini uygular.
2. Bu hüküm, tarafların görüş birliğine varmaları halinde, Divan'ın hakça ve eşitce karar verme yetkisini zedelemeyiz.

¹⁰³⁰ Aksar, Y. (2007). *Evrensel Yargı Kuruluşları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 39.

¹⁰³¹ Aksar, Y. (2007). *Evrensel Yargı Kuruluşları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 51.

olarak BM üyesi olmayıp UAD Statüsü'ne taraf olan devletler, bu haktan yararlanma şartlarını tespit etmeye ilişkin BM Güvenlik Konseyi'nin tavsiyesi ve Genel Kurul'un kararıyla Divan'ın yargı yetkisinden yararlanabilir; *üçüncü olarak*, BM Antlaşması'na ve UAD Statüsü'ne taraf olmayan devletler, bu haktan yararlanmanın şartlarının Güvenlik Konseyi tarafından düzenlenmesi kaydıyla Divan'ın yargı yetkisinden yararlanabilir¹⁰³². Divan önündeki davada *taraf olma ehliyetine* sahip bulunan bir devletin, uyuşmazlıkla ilgili Divan'ın *yargı yetkisini de kabul etmesi* gerekir; hiçbir bağımsız devlet, UAD önündeki bir davaya rızası dışında taraf olamaz¹⁰³³. Zira devletler hukukunun temel prensibi olan devletlerin egemenliği ve eşitliğinin doğal sonucu olarak, uluslararası mahkemelerin yargı yetkisini tarafların rızası belirler. Bu tür organizasyonların kendi yetkilerini belirlemek, çoğunluk oyu ile karar almak ve kararları uygulamak konularındaki yetkileri taraf devletin rızasına bağlıdır¹⁰³⁴.

UAD Statüsü m. 36¹⁰³⁵ uyarınca, bir uyuşmazlık, UAD önüne üç şekilde gelebilir. *Birinci yolda* taraflar, aralarında özel bir anlaşma (*compromis*) yaparak, uyuşmazlıklarının çözümü için UAD'a başvururlar. *İkinci yolda*, uyuşmazlığın tarafı devletlerden birinin Divan'a tek taraflı başvurusu üzerine, davalı Devlet, Divan'ın davetine uyup duruşmaya katılarak davaya örtülü olarak rıza (*forum prorogatum*) gösterebilir. *Üçüncü yolda*, Soykırım Sözleşmesi m. 9'da Divan'ın yargı yetkisinin kabulüne dair yetki maddesi (*jurisdictional clause*) olduğundan, Soykırım Sözleşmesi'ne taraf devletlerin Sözleşme'ye dair

¹⁰³² Aksar, Y. (2007). *Evrensel Yargı Kuruluşları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 52.

¹⁰³³ Aksar, Y. (2007). *Evrensel Yargı Kuruluşları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 52-53.

¹⁰³⁴ Brownlie, I. *Principles of Public International Law*, s. 287.

¹⁰³⁵ UAD Statüsü m. 36:

1. Divan'ın yetki alanı tarafların kendisine sunacağı bütün işlerle Birleşmiş Milletler Antlaşması'nda ya da yürürlükteki antlaşma ve sözleşmelerde özel olarak öngörülmüş bütün durumları kapsar.
2. İşbu Statü'ye taraf olan devletler, herhangi bir anda, aynı yükümlülüğü kabul eden herhangi bir başka devlete karşı, konusu hepsine ilişkin olarak Divan'ın yargı yetkisini fiilen ve özel anlaşma olmaksızın zorunlu olarak tanıdıklarını bildirirler:
 - a) bir antlaşmanın yorumlanmasını;
 - b) uluslararası hukuka ilişkin her konuyu;
 - c) saptandığı takdirde, uluslararası bir yükümlülüğe aykırılık oluşturabilecek her olayın gerçekliğini;
 - d) uluslararası bir yükümlülüğe aykırı bir davranışın gerektirdiği zarar giderimin niteliği ya da kapsamını.
3. Yukarıda sözü edilen bildirimler hiçbir koşula bağlı olmadan yapılabileceği gibi, birkaç devlet ya da belirli devletler bakımından karşılıklı olma koşuluna bağlı olarak, ya da belirli bir süre için yapılabilir.
4. Bu bildirimler Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'ne tevdi edilir, o da bunların birer örneğini işbu Statü'nün taraflarına ve Divan Yazmanı'na iletir.
5. Uluslararası Sürekli Adalet Divan Statüsü'nün 36. Madde'si uyarınca yapılmış ve süresi henüz bitmemiş bildirimler, işbu Statü'nün tarafları arasındaki ilişkilerde, sözkonusu bildirimlere göre geri kalan süre için ve bu bildirimlerin koşulları uyarınca Uluslararası Adalet Divanı'nın zorunlu yargısının kabulünü içerir sayılacaktır.
6. Divan'ın yetkili olup olmadığı konusunda bir uyuşmazlık çıkması durumunda, Divan karar verir.

uyuşmazlıkları tek taraflı olarak Divan önüne getirebilme ehliyeti vardır; bu ihtimalde diğer tarafın da Divan tarafından yapılacak yargılamaya açık veya örtülü olarak *rıza göstermesi* gerekir.

Soykırım Sözleşmesi m. 9'a göre, Sözleşme'ye taraf devletler arasında, Sözleşme'nin yorumu, uygulanması ve yerine getirilmesi konusunda bir uyuşmazlık çıkarsa, uyuşmazlığın taraflarından biri, uyuşmazlığı karara bağlaması için UAD'a başvurabilir. Soykırım Sözleşmesi m. 1'de düzenlenen soykırımı önleme yükümlülüğünün ve m. 3'te düzenlenen soykırım yapmak, soykırım için iş birliği yapmak, soykırım için kışkırtmak, soykırımı teşebbüs etmek, soykırımı iştirak etmek eylemlerinin herhangi birinden bir devletin hukuki sorumluluğuna karar verilmesi için de m. 9 uyarınca UAD'a başvurulabilecektir. UAD, bir hukuk mahkemesi olarak, şartların oluşması hâlinde ilgili devletin, soykırım suçundan cezai değil hukuki sorumluluğu hakkında yargılama yapma yetkisine sahiptir. Ceza mahkemelerinin temel işlevi, suçların kovuşturması ve cezai sorumluluğun saptanması iken; hukuk mahkemelerinin temel işlevi, haksız fiilden kaynaklanan hukuki sorumluluğun saptanmasıdır¹⁰³⁶.

Divan önündeki bir davaya taraf olma ehliyetine sahip bir devlet, Soykırım Sözleşmesi m. 1 ve m. 3'te belirtilen eylemlerden Osmanlı Devleti'nin halefi yahut devamı statüsüyle Türkiye Devleti'nin sorumluluğunu tespit etmesi için UAD'a başvuruda bulunabilir. Örneğin Ermenistan Devleti, âkit devlet sıfatıyla, Soykırım Sözleşmesi m. 9'a dayanarak, Osmanlı Devleti'nin devamı veya halefi sıfatıyla Türkiye Devleti'nin soykırımdan sorumluluğu iddiasıyla UAD'a dava açabilir. Bunun yanında, *jus cogens* nitelikte ve *erga omnes* etkiye sahip kurallar, uluslararası toplumun tümüne karşı sorumluluk doğurduğundan, bu nitelikte bir kuralın ihlal edilmesi hâlinde tüm devletler sorumluluk iddiasında bulunabilecektir¹⁰³⁷. Soykırım yasağının *jus cogens* niteliği ve *erga omnes* etkisi dolayısıyla Ermenistan Devleti dışındaki diğer devletler de Türkiye Devleti'nin sorumluluğu iddiasıyla UAD'a başvuruda bulunabilir¹⁰³⁸. Bu hâlde elbette Türkiye Devleti'nin, Divan'ın

¹⁰³⁶ Çaycı, S. (2011). "Milletlerarası Hukukta Soykırım Kavramı: 1915 Ermeni Olayları Açısından William A. Schabas'ın Görüşleri". *Ermeni Araştırmaları*. Sayı: 40, s. 89.

¹⁰³⁷ Uzun, E. *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*, s. 133. Erkiner, H. *H. Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu*, s. 302.

¹⁰³⁸ Karşı görüşler için bkz. Ünal, Ş. "Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları", s. 49: "Ermenistan'ın ... UAD'da ... hukuken dava açma ehliyeti yoktur. Çünkü, işlendiği

yargı yetkisine rıza göstermesi gerekir; hiçbir devlet, kendi rızası olmaksızın Divan'ın yargı yetkisine tabi olamaz¹⁰³⁹.

Böyle bir başvuruda UAD, soykırımı önlememek, soykırım yapmak, soykırım için iş birliği yapmak, soykırımı doğrudan ve aleni surette kışkırtmak, soykırımı teşebbüs etmek, soykırımı iştirak etmekten, Türkiye Devleti'nin sorumlu olup olmadığını inceleyecektir. Yapılacak incelemede UAD, bir eylemin uluslararası hukuka uygunluğunun, eylemin işlendiği tarihte yürürlükte olan hukuk kurallarına göre belirleneceğini belirttiği Almanya/İtalya kararı¹⁰⁴⁰ doğrultusunda bir karar vermeli; Soykırım Sözleşmesi'nin geçmişe yürümeyeceği gerekçesiyle başvuruyu esasa girmeden reddetmelidir. Zira uluslararası bir sorumluluğun ortaya çıkabilmesi için, devleti bağlayan uluslararası bir yükümlülüğün bulunması gerekir. Sözleşmesel bir yükümlülüğün ihlal edilebilmesi, ancak devletin bu sözleşmeyle bağlı olduğu tarihten sonra mümkün olabilir; uluslararası hukukun emredici normları söz konusu olduğunda ise, ancak böyle bir normun ortaya çıktığı kabul edildikten sonraki eylemler, hukuka aykırılık oluşturacaktır¹⁰⁴¹.

UAD, 2015 yılında verdiği Hırvatistan/Sırbistan kararında, bir devletin, sadece Soykırım Sözleşmesi'ni onayladığı tarihten **sonraki** eylemleri için, Soykırım Sözleşmesi kapsamında sorumluluğunun doğacağını, Sözleşme'nin geçmişe etkili sorumluluk doğurmayacağını ifade etmiştir. UAD, anılan kararının “*Sözleşme hükümlerinin geçmişe etki olup olmaması (Whether provisions of the Convention are retroactive)*” başlığı altında, şu sonuca ulaşmıştır:

“Mahkeme’ye göre, Devlet’in sözleşmesel yükümlülüğü, o Sözleşme ile bağlanmadan önce meydana gelen olaylara şamil değildir. Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’nin 28. maddesinde yer alan, sözleşme yükümlülüklerinin geçmişe etkili sonuç doğurmayacağı düzenlemesi, soykırımı önleme yükümlülüğünün, yalnızca Sözleşme’nin söz konusu Devlet için yürürlüğe girmesinden sonra gerçekleşebilecek eylemler için söz konusu olduğuna açıkça işaret etmektedir. Soykırım Sözleşmesi’nde veya travaux préparatoires metninde yer

iddia edilen “soykırım suçu” o tarihte mevcut olmayan Ermeni Devleti vatandaşları değil, Osmanlı İmparatorluğu’nun kendi vatandaşlarını ilgilendirmektedir. Ayrıca Diaspora Ermenileri de mevcut Ermeni Devleti’nin değil, üçüncü devletlerin vatandaşları olduklarından, Ermenilerin onları temsil etmeleri de mümkün değildir.”

¹⁰³⁹ Tezcan, D., Erdem, M. R., Önok, R. M. *Uluslararası Ceza Hukuku*, s. 515.

¹⁰⁴⁰ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 58.

¹⁰⁴¹ Uzun, E. *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*, s. 130.

alan hiçbir ifade, bundan farklı bir sonuç ortaya koymamakta ve uluslararası teamül hukukunda önceden beri var olan yükümlülüklerin varlığına işaret etmemektedir. Soykırım eylemleri gerçekleştiğinde henüz Sözleşme'ye taraf olmayan bir Devlet, bu eylemleri engellemek yönündeki uluslararası teamül hukuku kapsamındaki yükümlülüğünü ihlal etmiş olabilir, ancak daha sonra Sözleşme'ye taraf olmak, bu eylemlerin gerçekleşmesini engellemek yönünde Devlet'i ek bir sözleşmesel yükümlülük altına sokmaz. ... Bu nedenlerle Mahkeme, bir Devlet'in Sözleşme ile bağlanmadan önce gerçekleştirmiş olduğu eylemlerle ilgili olarak, Sözleşme hükümlerinin, Devlet'e yükümlülük yüklediği sonucuna ulaşmıştır.”¹⁰⁴²

UAD'ın anılan kararından hareketle, Türkiye Devleti'nin Soykırım Sözleşmesi m. 1, 3 ve 9 kapsamındaki hukuki sorumluluğunun Sözleşme'nin kendisi için yürürlüğe girdiği 12 Ocak 1951¹⁰⁴³ tarihinden sonraki eylemleri için geçerli olduğu sonucuna ulaşılabacaktır. Bir an için, UAD'ın 1951'de verdiği “Sözleşmenin dayandığı ilkeler, medeni milletlerce kabul edilen ilkelerdir.” istişari karara atıfla başvuruyu kabul ederek esastan inceleyeceği düşünülse dahi sonuç değişmemelidir. Bu ihtimalde UAD, Ermeni sevk ve iskân uygulamalarında, Ermenileri kısmen veya tamamen yok etme özel kastının bulunup bulunmadığını araştırılacak; sevk ve iskân uygulamalarının soykırım suçu oluşturduğunu tespit etmesi hâlinde bu defa Osmanlı Devleti'nin halefi sıfatıyla Türkiye Devleti'nin

¹⁰⁴² Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia), General List No. 118, 03.02.2015, p. 95, 100:

“The Court considers that a treaty obligation that requires a State to prevent something from happening cannot logically apply to events that occurred prior to the date on which that State became bound by that obligation; what has already happened cannot be prevented. Logic, as well as the presumption against retroactivity of treaty obligations enshrined in Article 28 of the Vienna Convention on the Law of Treaties, thus points clearly to the conclusion that the obligation to prevent genocide can be applicable only to acts that might occur after the Convention has entered into force for the State in question. Nothing in the text of the Genocide Convention or the travaux préparatoires suggests a different conclusion. Nor does the fact that the Convention was intended to confirm obligations that already existed in customary international law. A State which is not yet party to the Convention when acts of genocide take place might well be in breach of its obligation under customary international law to prevent those acts from occurring but the fact that it subsequently becomes party to the Convention does not place it under an additional treaty obligation to have prevented those acts from taking place. ... The Court thus concludes that the substantive provisions of the Convention do not impose upon a State obligations in relation to acts said to have occurred before that State became bound by the Convention.”

Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/118/118-20150203-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 01.08.2017'de alınmıştır.

¹⁰⁴³ Türkiye Devleti, Sözleşme'yi 23 Mart 1950'de onaylamış; 5630 Sayılı Onay Kanunu 29 Mart 1950'de ve 7469 Sayılı Resmî Gazete'de yayınlanmıştır. Sözleşme'yi imzalayan devletlerin adedi, 12 Ocak 1951 tarihinde on sekizi bulmuş ve Sözleşme, Türkiye Devleti ve diğer on yedi Devlet için 12 Ocak 1951 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

sorumluluğunu belirleyecektir. Bu doğrultuda yapılacak bir incelemede verilmesi beklenen karar, “Soykırım Suçu Çerçevesinde Ermeni Meselesinin Değerlendirilmesi” ve “Ermeni Sevk ve İskânı Sebebiyle Türkiye Devleti’nin Uluslararası Sorumluluğa Halefiyeti” başlıkları altında ortaya konmuştur.

Sevk ve iskân uygulamalarının soykırım suçu kapsamında UAD önün getirilmesi, tartışmaların, yerini normatif bir hukuksal sürece bırakması bakımından yararlı olabilir. Bu yolla “tarihsel antipati”, “sembolik değer”, “prestij” gibi uyumsuzluğun içinde barındırdığı öznel sorunlar, hukuki düzeyde kendilerine yer bulamayacak, sorun normatif düzlemde objektif bir çözüme kavuşabilecektir. Ancak UAD’ın mevcut içtihatları göz önüne alındığında ihtilafın esastan incelenebilmesi ihtimali gerçekçi görülmemektedir.

3.4.2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Tarafından Ermeni Soykırımı İddialarının İncelenmesi

Ermeni meselesi kapsamında, AİHM’e dört tür iddia ve talepte bulunulabilir:

Birincisi, mülkiyet hakkı ihlali iddiasıyla, AİHS 1 No.lu Protokol m. 1 (P1-1) çerçevesinde tazminat talep edilebilir. Bu iddia Tez’in İkinci Bölüm’ünde incelenmiştir.

İkincisi, “*Ermeni soykırımı*” suçuyla yabancı bir devlet mahkemesinde yargılanıp cezalandırılan bir kişi, AİHS m. 7’nin ihlali iddiasıyla AİHM’e başvurabilir. Bu ihtimal *de facto* gerçekleşemez zira 1915 yılında yaşanan olaylara katılan bir kişinin günümüzde hayatta olması mümkün değildir. Olsa dahi AİHS m. 7/1’de düzenlenen “*Hiç kimse, işlendiği zaman ulusal ve uluslararası hukuka göre suç sayılmayan bir fiil veya ihmalden dolayı mahkûm edilemez.*” hükmü doğrultusunda ihlal kararı verilmesi beklenir. Suç ve cezaların kanuniliği ilkesinin vurgulandığı ve bu yönüyle Ermeni meselesinin “soykırım iddiaları”na ışık tutacak bir karar olan AİHM’in 20.10.2015 tarihli Vasiliauskas/ Lithuania kararı ve bu karara paralel daha eski tarihli başka birçok AİHM kararı, “Soykırım hükmünün verilmesinde dayanılacak hukuk normları ve bu normların zaman bakımından uygulanması: Suç ve cezaların kanuniliği ilkesi” başlığında incelenmiştir.

Üçüncüsü, “Ermeni soykırımı”ndan mağdur olduğunu iddia eden bir kişi/kuruluş, AİHS m. 2 ve m. 3’ün ihlal edildiği iddiasıyla, AİHS m. 41 ile düzenlenen adil tazmin çerçevesinde manevi tazminat talep edilebilir.

Dördüncüsü, bazı yabancı devletlerce kabul edilen “Ermeni soykırımı”nın inkârını suç sayan yasal düzenlemelerin AİHS m. 10 ile korunan ifade hürriyetine aykırılığı iddiasıyla AİHM’e başvuruda bulunulabilir.

Anılan ihtimallerden son ikisini, ayrıntılı olarak incelemek gerekir.

3.4.2.1. “Ermeni soykırımı” ve bu doğrultuda AİHS m. 2 ve 3’ün ihlali iddiasıyla yapılacak başvurular

AİHM, soykırım suçu hakkında hüküm vermeye yetkili bir mahkeme değildir. Ancak, soykırım suçu kapsamındaki eylemlerin, AİHS’in çeşitli maddelerini ihlal ettiği iddiasıyla AİHM’e başvuruda bulunulabilir. Soykırım iddiasıyla ve tazminat talebiyle yapılacak böyle bir başvuruda, Sözleşme m. 2 ve 3¹⁰⁴⁴ kapsamında güvence altına alınan haklarının ihlal edildiği iddia edilebilir. Sevk ve iskân edilen kişilerin günümüzde hayatta olacağı düşünülemeyeceğinden, AİHM’e başvurunun ancak *de facto* sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin altsoyu yahut hayattaki yakınlarının menfaatlerini korumak amacıyla kurulan kuruluşlar tarafından yapabileceği düşünülebilir. Bu noktada üst soyunun soykırımı uğradığı iddiasıyla bir kişinin veya üst soyu soykırımı uğrayan Ermenileri temsil eden bir kuruluşun AİHM’e başvurusunun kişi bakımından kabul edilip edilmeyeceği araştırılmalıdır.

¹⁰⁴⁴ Madde 2 - Yaşama hakkı

1. Herkesin yaşam hakkı yasanın koruması altındadır. Yasanın ölüm cezası ile cezalandırdığı bir suçtan dolayı hakkında mahkemece hükmedilen bu cezanın yerine getirilmesi dışında hiç kimse kasten öldürülemez.
2. Öldürme, aşağıdaki durumlardan birinde kuvvete başvurma kesin zorunluluk hâline gelmesi sonucunda meydana gelmişse, bu maddenin ihlali suretiyle yapılmış sayılmaz:
 - a. Bir kimsenin yasa dışı şiddete karşı korunması için;
 - b. Usulüne uygun olarak yakalamak veya usulüne uygun olarak tutuklu bulunan bir kişinin kaçmasını önlemek için;
 - c. Ayaklanma veya isyanın yasaya uygun olarak bastırılması için.

Madde 3 - İşkence yasağı

Hiç kimse işkenceye, insanlık dışı ya da onur kırıcı ceza veya işlemlere tabi tutulamaz.

AIHS m. 34¹⁰⁴⁵'e göre, AIHM'e başvuruda bulunabilmek için bir hakkın ihlalden mağdur olmak gerekir. AIHS sitesinde üç mağduriyet tipi kabul edilmektedir:

Doğrudan mağduriyette, başvuran, iddia ettiği ihlalden doğrudan etkilenmiş olmalıdır¹⁰⁴⁶. "Ermeni soykırımı" iddiası kapsamında AIHS m. 2 ve 3'ün ihlaliinde doğrudan mağdur olan kişilerin günümüzde hayatta olma ihtimali yoktur. **Potansiyel mağduriyet**, istisnai olarak, sadece bazı özel durumların varlığı hâlinde kabul edilmektedir. Bunun için başvuran, kendisini etkileyecek ihlalin gerçekleşme ihtimalini ortaya koyacak makul ve ikna edici deliller sunmalıdır¹⁰⁴⁷. Örneğin bir kanun hükmünün AIHS'e aykırılığı iddiasıyla AIHM'e kural olarak şikâyetle bulunulamazken¹⁰⁴⁸; bu kanun hükmü sebebiyle yargılanma yahut bu kanun hükmünden doğrudan etkilenme riskiyle karşı karşıya olan kişiler topluluğuna ait bir birey¹⁰⁴⁹ potansiyel mağdur sıfatıyla başvuruda bulunabilir¹⁰⁵⁰. "Ermeni soykırımı" iddiası kapsamında, potansiyel mağdur sıfatıyla AIHM'e başvuruda bulunulması fiilen mümkün değildir. **Dolaylı mağduriyet**, AIHM m. 2, 3, 5, 6 ve 8 kapsamında ileri sürülebilir. AIHS m. 5, 6, 8'in ihlalden dolayı mağduriyetin kapsamı Mahkeme içtihatlarıyla belirlenmiştir; buna göre ölen mağdurun suçtan aklanması, ölen kişinin yakın akrabalarının kendi ve/veya aile itibarını koruyarak onlara manevi bir menfaat sağlıyorsa dolaylı mağduriyetten bahsedilebilir¹⁰⁵¹. Bunun yanında, AIHS m. 2'nin ihlalden devletin sorumlu olduğu iddiasıyla yapılan başvuruda, Mahkeme, doğrudan mağdurun başvurudan önce ölmesi yahut kaybolması hâlinde, ölen kişinin ebeveynleri gibi yakın ailesinin, ihlalin dolaylı mağdurları olduğunu kabul etmektedir¹⁰⁵². AIHS m. 2'nin ihlali ile yaşanan ölüm ve kayıplarla yakın bağlantı içinde olmak şartıyla m. 3 ve 5 kapsamında yapılacak başvurular için de ölen kişinin ebeveynleri gibi yakın ailesinin, ihlalin dolaylı mağdurları olduğu kabul

¹⁰⁴⁵ AIHS m. 34-

Bireysel başvurular- Bu Sözleşme veya protokollerinde tanınan haklarının Yüksek Sözleşmeci Taraflar'dan biri tarafından ihlal edilmesinden dolayı mağdur olduğunu öne süren her gerçek kişi, hükümet dışı kuruluş veya kişi grupları Mahkeme'ye başvurabilir. Yüksek Sözleşmeci Taraflar bu hakkın etkin bir şekilde kullanılmasını hiçbir surette engel olmamayı taahhüt ederler.

¹⁰⁴⁶ Tănase / Moldova, App. No. 7/08, 27.04.2010, p. 104.

¹⁰⁴⁷ Senator Lines GmbH / Austria, Belgium, Denmark, Finland, France, Germany, Greece, Ireland, Italy, Luxembourg, the Netherlands, Portugal, Spain, Sweden and the United Kingdom, Appl. No. 56672/00, 10.03.2004.

¹⁰⁴⁸ Aksu / Turkey, Appl. No. 4149/04 41029/04, 15.03.2012, p. 50; Burden / United Kingdom, Appl. No. 13378/05, 09.04.2008, p. 33.

¹⁰⁴⁹ Tănase / Moldova, App. No. 7/08, 27.04.2010, p. 104; Michaud / France, Appl. No. 12323/11, 06.12.2012, p. 51-52; Sejdić ve Finci/Bosnia Herzegovina, Appl. No. 27996/06 34836/06, 22.12.2009, p. 28.

¹⁰⁵⁰ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi. **Kabul Edilebilirlik Kriterlerini Uygulama Rehberi**, s. 15-17.

¹⁰⁵¹ Brudnicka and Others / Poland, Appl. No. 54723/00, 03.03.2005, p. 27-31; Armonienė / Lithuania, Appl. No. 36919/02, 25.11.2008, p. 29; Polanco Torres ve Movilla Polanco / Spain, Appl. No. 34147/06, 21.03.2010, p. 31-33

¹⁰⁵² Van Colle / The United Kingdom, App. No. 7678/09, 13.11.2012, p. 86.

edilir. Öyleyse, Ermeni meselesinin soykırım veçhesine ilişkin AİHM'e başvuruda bulunabilecek **gerçek kişilerin** dolaylı mağdur sıfatına dayanabilmesi mümkündür.

Kuruluşlar *kural olarak* kendileriyle ilgili konularda başvuru yapabilir, bunun için kuruluşların iddia ettiği ihlalden doğrudan etkilenmiş olması gerekir; üyelerinin etkilendiği Sözleşme ihlalleri sebebiyle kuruluşlar başvuruda bulunamaz. The Association for European Integration and Human Rights and Ekimdzhiev v. Bulgaristan kararında¹⁰⁵³ AİHM, AİHS m. 8 ile korunan hakkın, mevcut davada kuruluşun üyelerinin değil doğrudan kuruluşun yararlanacağı haklar olduğunu; dolayısıyla kuruluşun kendisi ile Sözleşme ihlali arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu belirterek; kuruluşun Sözleşme m. 34 anlamında mağduriyetini kabul etmiştir. Sahip olduğu mülkiyet hakkının ihlali iddiasıyla yapılan başvuruda, kuruluş, m. 34 anlamında mağdur sayılırken; üyelerinin mülkiyet hakkının ihlali iddiasıyla yaptığı başvuruda mağdur sayılmamaktadır¹⁰⁵⁴. İstisnai olarak, üyelerinin menfaatlerini korumak üzere kurulan ve bu amacı gerçekleştirmek üzere yerel mahkemeler nezdinde hukuki mücadele sürdüren bir kuruluş, AİHS m. 6 özelinde AİHM'e başvuruda bulunabilir. Bu noktada başvuruda bulunan kuruluşun AİHS m. 34 kapsamında mağdur olarak kabul edilebilmesinde, ihlal edildiğini iddia ettiği hakkın mahiyeti ve bu ihlalden doğrudan etkilenmiş olması belirleyicidir¹⁰⁵⁵.

Sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin hayattaki yakınlarının menfaatlerini korumak amacıyla kurulan kuruluşların, soykırım bağlamında AİHS m. 2 ve 3'ün ihlal edildiği iddiasıyla, AİHS m. 41¹⁰⁵⁶'de düzenlenen adil tazmin çerçevesinde Türkiye Devleti'nden tazminat talebiyle başvuru yapabileceği düşünülebilir. Böyle bir başvuru hâlinde, kuruluşlar, üyelerinin uğradığı zarar sebebiyle Sözleşme m. 34 anlamında mağdur (*victim*) kabul edilemeyeceğinden ve başvuru ile Sözleşme arasında kişi bakımından (*ratione*

¹⁰⁵³ The Association for European Integration and Human Rights and Ekimdzhiev / Bulgaria, App. No. 62540/00, 27.06.2007, p. 61-63.

¹⁰⁵⁴ L'association et La Ligue Pour La Protection des Acheteurs D'automobiles, Ana Abid Et 646 Autres c. Roumanie (déc.), App. No. 34746/97, 10.07.2001; aktaran: Baysal, M. "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Bireysel Başvuruda Mağdur Kavramı". *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 5, s. 199.

¹⁰⁵⁵ Gorraiz Lizarraga and Others / Spain, App. No. 62543/00, 27.04.2004, p. 35-36.

¹⁰⁵⁶ **AİHS madde 41 -**

Eğer Mahkeme bu Sözleşme ve Protokollerinin ihlal edildiğine karar verirse ve ilgili Yüksek Sözleşmeci Taraf'ın iç hukuku bu ihlalin sonuçlarını ancak kısmen ortadan kaldırıabiliyorsa, Mahkeme, gerektiği takdirde, zarar gören taraf lehine adil bir tazmin verilmesine hükmeder.

personae) bağdaşmazlık bulunacağından, başvurunun Sözleşme m. 35/4 uyarınca reddedilmesi gerekir. AİHM'in bu yönde birçok kararı bulunmaktadır.

Stichting Mothers of Srebrenica and Others v. Netherlands kararında AİHM, Srebrenitsa Anneleri Vakfı'nın, *ratione personae* statüsünü tartışmıştır. Srebrenitsa Anneleri Vakfı, Srebrenitsa soykırımına uğrayanların hayatta kalan yakınlarının menfaatlerini korumak ve yerine getirmek amacıyla kurulmuş bir kuruluştur. Başvuranların, Sözleşme m. 34 anlamında mağdur (victim) kabul edilip edilemeyeceği hakkında Mahkeme, bu niteliğin yerel düzenlemelerden bağımsız yorumlanacağını ifade etmiştir. Mahkeme'ye göre, başvuranın, Sözleşme ve Protokolleri ile tanınan bir veya daha fazla hak ve özgürlüğün ihlalinin mağduru olduğunu iddia edebilmesi için, ihlal sonucu ortaya çıkan ve devam eden zarar ile başvuran arasında doğrudan bir bağ olması gerekir¹⁰⁵⁷. Srebrenitsa Anneleri Vakfı'nın kendisi, Sözleşme m. 6 ve 13 kapsamında şikâyet edilen konulardan etkilenmemiştir; dolayısıyla Sözleşme m. 34 uyarınca, bu hükümlerin ihlalinin "mağdur (victim)" olduğunu iddia edemez¹⁰⁵⁸. Mahkeme, mağdur haklarını¹⁰⁵⁹ yahut insan haklarını savunmak¹⁰⁶⁰ amacıyla kurulan sivil toplum kuruluşlarının başvuran sıfatını kabul etmemiştir¹⁰⁶¹. Srebrenitsa Anneleri Vakfı bakımından başvuru ile m. 35/3 (a) hükmü anlamında Sözleşme arasında kişi bakımından (*ratione personae*) bağdaşmazlık olduğundan başvuru Sözleşme m. 35/4 gereğince reddedilmiştir¹⁰⁶².

Özetle AİHM'e göre, başvuranın, Sözleşme ile tanınan hakların ihlali sebebiyle mağdur olduğunu iddia edebilmesi için, başvuran ile başvuranın iddia ettiği ihlal sonucunda ortaya çıkan zarar arasında yeterince doğrudan bir bağ olması gerekir. Ermeni sevk ve iskânı bağlamında soykırım savıyla ve Sözleşme m. 2 ve 3'ün ihlali iddiasıyla yapılacak başvuruda, başvuruda bulunan **kuruluşlar** özelinde -iddia edilen ihlalden kuruluşların doğrudan

¹⁰⁵⁷ Stichting Mothers of Srebrenica and Others / Netherlands, p. 114.

Mahkeme aynı yaklaşımı başka kararlarında da uygulamıştır. Bu kararlar için bkz:

Gorraiz Lizarraga and Others / Spain, App. No. 62543/00, 27.04.2004, p. 35;

Uitgeversmaatschappij De Telegraaf B.V. and Others / Netherlands, App. No. 39315/06, 18.05.2010 p. 54-56.

¹⁰⁵⁸ Stichting Mothers of Srebrenica and Others / Netherlands, p. 116.

¹⁰⁵⁹ AİHM'in aynı yönde başka kararları için bkz.

Smits, Kleyn, Mettler Toledo B.V. et al., Raymakers, Vereniging Landelijk Overleg Betuweroute and Van Helden / The Netherlands, App. No. 39032/97, 39343/98, 39651/98, 43147/98, 46664/99 and 61707/00, 03.05.2001.

¹⁰⁶⁰ AİHM'in aynı yönde başka bir kararları için bkz.

Van Melle and Others / the Netherlands, App. No. 19221/08, 29.09.2009.

¹⁰⁶¹ Stichting Mothers of Srebrenica and Others / Netherlands, p. 115.

¹⁰⁶² Stichting Mothers of Srebrenica and Others / Netherlands, p. 117.

etkilendiği/mağdur olduğu kabul edilemeyeceğinden-, başvurunun, kişi bakımından (*ratione personae*) bağdaşmazlık sebebiyle reddedilmesi beklenir.

Başvurunun, sevk ve iskân edilen Ermenilerin alt soyları olan **gerçek kişiler** tarafından yapılması hâlinde ise, başvuru ile Sözleşme hükümleri arasında kişi bakımından değil ama **zaman bakımından (*ratione temporis*) bağdaşmazlık** olduğu gerekçesiyle başvurunun reddedilmesi (AİHS m. 35/3-4) beklenir. AİHM’in bu yönde de birçok kararı bulunmaktadır.

Josef Bergauer and 89 Others v. Czech Republic kararı¹⁰⁶³, gerçek kişilerin “Ermeni soykırımı” iddiasıyla AİHM’e başvurması hâlinde verilecek karara ışıktutacak niteliktedir. Başvuranlar, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Çekoslovak Hükûmeti tarafından Alman kökenli nüfusa karşı yürütülen sürgün ve mülkiyete el koyma politikasıyla kendilerinin/atalarının soykırımı uğradığını ileri sürerek, manevi zarar ve acılarına karşılık tazminat talep etmişlerdir. Başvuranlar, kendilerinin ve üst soylarının uğradığı şiddet ve insanlık dışı kötü muameleleri şöyle ifade etmişlerdir: haksız saldırılar, bireysel şiddet eylemleri, Çek partizanları tarafından uygulanan baskı, zorla yer değiştirme, yetersiz koşullarda alıkonma, zorunlu olarak takılan kol bantlarıyla Alman kökenli olanların etiketlenmesi, zorla tahliyeler, taşınır varlıklar ve değerli eşyalara el koyma ve zorla çalıştırma bunlardan bazılarıdır.

Mahkeme, başvuranların soykırımı ilişkin iddialarını Sözleşme m. 2 ve 3 kapsamında incelemiştir. İddia edilen şiddet eylemlerinin, İkinci Dünya Savaşı’ndan kısa bir süre sonra, AİHS’in Çek Cumhuriyeti için yürürlüğe girdiği tarihten uzun bir süre önce meydana geldiğini, iddiaların devam eden bir sürece ilişkin olmadığını, bu olaylardan sorumluluğun halef devlet olan Çek Cumhuriyeti nezdinde devam ettiğinin kabul edilemeyeceğini; başvuru ile Sözleşme hükümleri arasında zaman bakımından (*ratione temporis*) bağdaşmazlık olduğunu vurgulayarak kabul edilemezlik (AİHS m. 35/3-4) kararı vermiştir.

Ernewein and Others v. Germany¹⁰⁶⁴ kararına konu iddialar da “Ermeni soykırımı” iddialarıyla benzerlik göstermektedir; bunun yanında gerçek ve tüzel kişilerin başvuruda

¹⁰⁶³ Josef Bergauer and 89 Others v. Czech Republic, App. No. 17120/04, 13.12.2005.

¹⁰⁶⁴ Ernewein and Others / Germany, App. No. 14849/08, 12.05.2009. Web: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["14849/08"\],"itemid":\["001-92808"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{) adresinden 09.08.2017’de alınmıştır.

bulunduğu bir karar olması bakımından önemlidir. Başvuranlar, İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman silahlı kuvvetlerine *malgré nous* olarak hizmet eden atalarını kaybeden 64 kişi ve bir kuruluştur. Başvuranlara göre, atalarına ve ailelerine yönelik uygulamalar AİHS m. 2, 3, 4, 5, 9, 10 ve 14'e aykırıdır¹⁰⁶⁵. *Malgré nous* terimi, 1942 itibarıyla zorla Alman silahlı kuvvetlerine alınan, Alsace-Lorraine'lı 130.000 yetişkin erkeği tanımlar ve bunlardan yaklaşık 40.000'i hayatını kaybetmiştir. *Malgré nous*ların askerden kaçışlarını engellemek için aileleri zorla alıkonmuş, askerden kaçanların aileleri zorla çalıştırılmış yahut toplama kamplarına sevk edilmiştir. Alman Reich'in halefi Federal Alman Cumhuriyeti ile Fransa Cumhuriyeti arasında yapılan antlaşma uyarınca, 15 Haziran 1960'ta Federal Alman Cumhuriyeti, Nazi zulmünün doğrudan kurbanı olan Fransız vatandaşlarına tazminat olarak, Fransa Cumhuriyeti'ne 400 milyon Alman markı ödemiştir. 31 Mart 1981 tarihli Fransa-Alman Antlaşması uyarınca Almanya, zorla askere alınan kişilerin tazminat ödemelerini dağıtmak amacıyla Fransa hukukuna göre kurulan bir kuruluşa 250 milyon Mark ödemiş; böylece *malgré nous*un tazmin edildiği kabul edilmiştir. Başvuranların, ataları ve ailelerinin maruz kaldığı uygulamaların AİHS m. 2, 3, 4, 5, 9, 10 ve 14'e aykırılığı iddialarıyla ilgili olarak AİHM, uluslararası hukukun genel prensipleri uyarınca, AİHS hükümlerinin, Sözleşme'nin kendisi için yürürlüğe girdiği tarihten önce gerçekleşen ve Sözleşme'nin yürürlüğe girmesinden sonra devam etmeyen olaylar bakımından sözleşmeci tarafları bağlamayacağını, başvuruya konu olayların Sözleşme yürürlüğe girmeden önce gerçekleştiğini; dolayısıyla başvuru ile Sözleşme hükümleri arasında zaman bakımından (*ratione temporis*) bağdaşmazlık (AİHS m. 35/3-4) olduğunu belirterek, başvuruyu kabul edilemez bulmuştur¹⁰⁶⁶.

Anılan emsal kararlar ışığında, "Ermeni soykırımı" ve AİHS m. 2 ve 3'ün ihlali iddiasıyla adil tazmin talebiyle AİHM'e başvuruda bulunulması hâlinde, AİHM'in, başvuruyu, başvuruda bulunan kuruluşlar için kişi ve zaman bakımından; başvuruda bulunan gerçek kişiler için ise zaman bakımından AİHS m. 35 uyarınca kabul edilemez bulması gerekir.

¹⁰⁶⁵ AİHS m. 2, 3, 4, 5, 9, 10 ve 14'ün ihlali iddialarıyla ilgili olarak AİHM, AİHS hükümlerinin, Sözleşme'nin kendisi için yürürlüğe girdiği tarihten önce gerçekleşen ve Sözleşme'nin yürürlüğe girmesinden sonra devam etmeyen olaylar bakımından Sözleşmeci tarafları bağlamayacağını; dolayısıyla başvuru ile Sözleşme hükümleri arasında zaman bakımından (*ratione temporis*) bağdaşmazlık (AİHS m. 35/3-4) olduğunu belirtmiştir. Ernewein and Others / Germany, p. 1.

¹⁰⁶⁶ Ernewein and Others / Germany, p. 1.

3.4.2.2. “Ermeni soykırımı”nı inkâr eden ifade açıklamalarına yönelik müdahalelerin AİHS m. 10’a aykırılığı iddiasıyla yapılacak başvurular

AİHS’in ifade hürriyetini düzenleyen 10. maddesi şöyledir:

“1. Herkes ifade özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kamu makamlarının müdahalesi olmaksızın ve ülke sınırları gözetilmeksizin, kanaat özgürlüğünü ve haber ve görüş alma ve de verme özgürlüğünü de kapsar. Bu madde, Devletlerin radyo, televizyon ve sinema işletmelerini bir izin rejimine tabi tutmalarına engel değildir.

2. Görev ve sorumluluklar da yükleyen bu özgürlüklerin kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda ulusal güvenliğin, toprak bütünlüğünün veya kamu güvenliğinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın, başkalarının şöhret ve haklarının korunması, gizli bilgilerin yayılmasının önlenmesi veya yargı erkinin yetki ve tarafsızlığının güvence altına alınması için gerekli olan bazı formaliteler, koşullar, sınırlamalar veya yaptırımlara tabi tutulabilir.”

AİHM’e göre hoşgörü, tolerans ve başkalarının düşüncelerine saygı, “demokratik toplum”un varlık şartı ve bireylerin kendini gerçekleştirmesinin temel koşuludur. AİHS m. 10, olumlu karşılanan, zararsız görünen, kayıtsız kalınan “bilgi” ve “fikirler”i koruduğu gibi; hoş gitmeyen, şok eden, rahatsız eden “bilgi” ve “fikirler”i de korur¹⁰⁶⁷.

¹⁰⁶⁷ Chauvy and Others / France, App. No. 64915/01, 29.06.2004, p. 62: “Freedom of expression constitutes one of the essential foundations of a democratic society and one of the basic conditions for its progress and each individual’s self-fulfilment. Subject to paragraph 2 of Article 10, it is applicable not only to “information” or “ideas” that are favourably received or regarded as inoffensive or as a matter of indifference, but also to those that offend, shock or disturb. Such are the demands of that pluralism, tolerance and broadmindedness without which there is no “democratic society”. As set forth in Article 10, this freedom is subject to exceptions, which must, however, be construed strictly, and the need for any restrictions must be established convincingly.” Aynı yönde başka bir karar için bkz. Giniewski / France, App. No. 64016/00, 31.01.2006, p. 43: “As the Court has stated on many occasions, freedom of expression constitutes one of the essential foundations of a democratic society and one of the basic conditions for its progress and for each individual’s self-fulfilment. Subject to paragraph 2 of Article 10, it is applicable not only to “information” or “ideas” that are favourably received or regarded as inoffensive or as a matter of indifference, but also to those that offend, shock or disturb. As paragraph 2 of Article 10 recognises, however, the exercise of that freedom carries with it duties and responsibilities. Amongst them – in the context of religious opinions and beliefs – may legitimately be included an obligation to avoid as far as possible expressions that are gratuitously offensive to others and thus an infringement of their rights, and which therefore do not contribute to any form of public debate capable of furthering progress in human affairs.”

AİHS m. 10, her türlü ifadeyi, *kural olarak* koruma altına almaktadır; ifadenin içeriğine yönelik tek sınırlama, kin, şiddet, ayrımcılık ve düşmanlığı teşvik eden, ırkçılık ve antisemitizmi savunan ifadelerdir¹⁰⁶⁸. AİHM, bu içerikteki ifadeleri AİHS m. 17 kapsamında hakkın kötüye kullanımı sayarak, m. 10'un korumasından çıkarmıştır. “*Hakları kötüye kullanma yasağı*” başlıklı AİHS m. 17’ye göre “*Bu Sözleşme’deki hiçbir hüküm, bir devlete, topluluğa veya kişiye, Sözleşme’de tanınan hak ve özgürlüklerin yok edilmesi veya bunların Sözleşme’de öngörülmüş olandan daha geniş ölçüde sınırlandırılmalarını amaçlayan bir etkinliğe girişme ya da eylemde bulunma hakkı verdiği biçiminde yorumlanamaz.*”. AİHM, bu tür ifadeleri, kimi zaman AİHS m. 17’de düzenlenen hakkın kötüye kullanılması çerçevesinde, kimi zaman ise m. 10/2’de düzenlenen sınırlama rejimi çerçevesinde değerlendirerek; yapılan müdahaleleri Sözleşme ile uyumlu bulmaktadır¹⁰⁶⁹.

AİHS m. 10/2’ye göre ifade hürriyeti, görev ve sorumluluklar yükleyen bir hürriyettir ve sınırlamalara konu olabilir. İfade hürriyeti, m. 10/2’de belirtilen sebeplerle, demokratik toplumda gerekliliğin inandırıcı biçimde ortaya konması şartıyla ve yasayla sınırlandırılabilir. Her üç koşulun da varlığı, davalı devlet tarafından ispat edilmelidir. AİHM’in, üç koşulun da yerine getirilmiş olduğuna karar vermesi, devletin müdahalesinin hukuka uygun olduğu anlamına gelir ve ihlal kararı verilmez¹⁰⁷⁰.

Yasayla sınırlama şartının karşılanması için, ihtilaf konusu müdahalenin iç hukukta yasal bir dayanağa sahip olması yeterli değildir; müdahalenin dayanağı olan düzenlemenin erişilebilir ve müdahalenin öngörülebilir olması gerekmektedir¹⁰⁷¹. Sınırlamanın “yasayla öngörülmesi” (“*in accordance with the law*” ve “*prescribed by law*”) şartıyla ilgili olarak AİHM, şekli (*formal*) anlamda değil, nitel (*substantive*) anlamda hukukun varlığını

¹⁰⁶⁸ Macovei, M. (2001). *Freedom of Expression: A Guide to the Implementation of Article 10 of The European Convention On Human Rights*. Council of Europe. Human Rights Handbooks, No. 2, s. 7. Web: <https://rm.coe.int/168007ff48> adresinden 01.06.2018’de alınmıştır.

¹⁰⁶⁹ Karan, U. (2018). *İfade Özgürlüğü: Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi 2*. Avrupa Konseyi İnsan Hakları ve Hukukun Üstünlüğü Genel Müdürlüğü. Web: http://www.anayasa.gov.tr/bireyselbasvuru/pdf/Kitaplar/02_Ifade_ozgurlugu.pdf adresinden 01.06.2018’de alınmıştır.

¹⁰⁷⁰ Macovei, M. *Freedom of Expression: A Guide to the Implementation of Article 10 of The European Convention On Human Rights*, s. 30.

¹⁰⁷¹ “The expression “*prescribed by law*” in the second paragraph of Article 10 not only requires that the impugned measure should have a legal basis in domestic law, but also refers to the quality of the law in question, which should be accessible to the person concerned and foreseeable as to its effects”. Unifaun Theatre Productions Limited and Others / Malta, App. No. 37326/13, 15.05.2018, p. 77.

aramaktadır. Bir başka ifadeyle “yasa”, iç hukukta yetkili mahkemelerin uyguladığı, yürürlükte olan, yazılı ve yazısız hukuki düzenlemelerin tamamını kapsar¹⁰⁷².

İfade hürriyetini sınırlama sebepleri, AİHS m. 10/2’de tahdidi biçimde sayılmıştır. Buna göre ifade hürriyeti, ulusal güvenliği, toprak bütünlüğünü, kamu düzeni ve güvenliğini korumak; suç işlenmesini önlemek; sağlık veya ahlakı, başkalarının şöhret ve haklarını korumak; gizli bilgilerin yayılmasını önlemek; yargı erkinin yetki ve tarafsızlığını güvenceye almak üzere sınırlanabilir. Sayılan sebepler dışında bir sebeple yapılan sınırlamalar, ifade hürriyetini ihlal eder.

Son olarak, yapılan sınırlama, demokratik toplumda gerekli bir tedbir niteliğinde olmalıdır. Yapılacak denetim ölçülülük denetimidir. Sorulması gereken soru şudur: Yapılan sınırlamada kullanılan araç ile ulaşmak istenen amaç birbiriyle orantılı mıdır? Bu denkleme, ulaşmak istenen amaç, AİHS m. 10/2’de tahdidi biçimde sayılan değer ve çıkarlardır. Araç, ifade özgürlüğünü kullanan kişiye uygulanan sınırlayıcı tedbirler, idari ve cezai müeyyide ve müdahalelerdir. Ölçülülük denetiminde devlet, sınırlamanın “*demokratik bir toplumda gerekli*” olduğuna; bir başka deyişle sınırlamayı gerektirecek “*acil bir sosyal ihtiyacın*” varlığına ikna olmalıdır¹⁰⁷³.

AİHM’e göre, demokratik toplumda “*gereklilik (necessary)*” ifadesi, ikna edici bir şekilde ortaya konması gereken “*acil bir sosyal ihtiyacın*” varlığına işaret eder. Kuşkusuz müdahaleyi gerektirecek acil sosyal ihtiyacın varlığını değerlendirecek olan otorite, öncelikli olarak devlet otoritesidir ve bu konuda belli ölçüde takdir alanına sahiptir. Mevzuatı, mevzuatın uygulanmasına ilişkin düzenlemeleri, bağımsız mahkemeler tarafından verilen

¹⁰⁷² “as regards the words “in accordance with the law” and “prescribed by law” which appear in Articles 8 to 11 of the Convention, the Court observes that it has always understood the term “law” in its “substantive” sense, not its “formal” one; it has included both “written law”, encompassing enactments of lower ranking statutes and regulatory measures taken by professional regulatory bodies under independent rule-making powers delegated to them by Parliament, and unwritten law. “Law” must be understood to include both statutory law and judge-made “law”. In sum, the “law” is the provision in force as the competent courts have interpreted it” Unifaun Theatre Productions Limited and Others / Malta, p. 79.

¹⁰⁷³ Macovei, M. **Freedom of Expression: A Guide to the Implementation of Article 10 of The European Convention On Human Rights**, s. 35-36.

kararları ölçü alacak şekilde tanınan takdir alanı, AİHM içtihat ve denetimiyle bir bütün oluşturur¹⁰⁷⁴.

Ermeni meselesi özelinde tartışılması gereken, “Ermeni soykırımı”nın inkârının AİHS m. 17’ye göre hakkın kötüye kullanımı olup olmadığı ve bu yöndeki ifadelerin yaptırıma bağlanması suretiyle ifade hürriyetine yapılan müdahalelerin AİHS m. 10’a göre demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olup olmadığıdır.

AİHM’in 24 Haziran 2003 tarihli Garaudy/Fansa kararı¹⁰⁷⁵, AİHM’in soykırımın inkârına yaklaşımını görmek bakımından önemlidir. Başvuran Roger Garaudy, filozof, yazar ve eski bir siyasetçidir; tarih, felsefe, Marksizm, din ve medeniyetler diyalogu ve daha birçok konuda kitap ve makaleler yazmıştır. Başvuran, Aralık 1995’te İsrail Siyasetinin Kuruluş Mitleri (The Founding Myths of Israeli Politics) isimli kitabını yayınlamıştır. Söz konusu kitapta, Nazi rejimi döneminde Yahudilerin uğradığı soykırım ve Nürnberg yargılamaları hakkında ayrıntılı analizler yapılmış, birçok tarihî belgeye dayanılarak, söz konusu olayların gerçekliği, kapsamı ve ciddiyeti tartışılmıştır.

6 Haziran 1996’da, Paris Cumhuriyet Savcısı, insanlığa karşı suçları inkâr ettiği gerekçesiyle Garaudy aleyhine soruşturma başlatmış; yapılan yargılamalar sonucu başvuran, insanlığa karşı suçları reddetme, bir grubu -Yahudi toplumu- alenen kötüleme ve ırksal nefrete teşvik etme suçlarından hapis ve para cezasına hükmetmiştir. Başvuran, bir akademisyen, tarihçi ve yazar olarak holokost hakkındaki görüşlerini ifade ettiği kitabının yayınlanmasının engellenmesinin ve uygulanan yaptırımların AİHS m. 9 ve 10’a aykırı olduğu iddiasıyla AİHM’e başvurmuştur.

Mahkeme, başvuranın mahkûmiyetine sebep olan kitabında holokostu inkâra varan ifadelerin Yahudi milletini aşağıladığını ve nefreti kışkırttığını; **holokosta dair tartışmaların, gerçeği sorgulayan tarihî veya bilimsel bir araştırma sayılamayacağını; zira holokostun tartışma konusu edilemeyecek kanıtlara dayanan tarihî ve hukuki bir**

¹⁰⁷⁴ “The adjective “necessary” implies the existence of a “pressing social need”, which must be convincingly established. Admittedly, it is first of all for the national authorities to assess whether there is such a need capable of justifying that interference and, to that end, they enjoy a certain margin of appreciation. However, the margin of appreciation is coupled with supervision by the Court both of the law and the decisions applying the law, even those given by independent courts. The Court is therefore empowered to give the final ruling on whether a “restriction” is reconcilable with freedom of expression as protected by Article 10”. Stomakhin / Russia, App. No. 52273/07, 09.05.1918, s. 90.

¹⁰⁷⁵ Garaudy / France, App. No. 65831/01, 24.06.2003.

gerçek olduğunu; bu tür tarihî olayların inkârının, demokrasi ve insan haklarıyla bağdaşmayacağını, ırkçılık ve anti-semitizm ile mücadeleyi tahrip ve dolayısıyla kamu düzenini tehdit edeceğini vurgulamıştır. Bu gerekçelerle AİHM, holokost gibi tarihî gerçekleri inkâr eden düşünce açıklamalarını AİHS m. 17 bağlamında hakkın kötüye kullanımı olarak görmüş ve AİHS m. 10'un sağladığı güvenceden yararlanamayacağını işaret ederek başvuruyu kabul edilemez bulmuştur.

AİHM'in anılan kararından beş sene sonra, Avrupa Birliği Konseyi, soykırımın inkarının cezalandırılmasına ilişkin karar vermiştir. 28.11.2008 tarihli Avrupa Birliği Konseyi Çerçeve Kararlarında¹⁰⁷⁶, soykırım suçuna ancak bir mahkeme tarafından hükmedilebileceği ifade edilmiştir. Kararın başlığında, **ırkçılık ve yabancı düşmanlığının belirli biçim ve ifadeleriyle mücadele sürecinde ceza hukuku araçlarının kullanılması vurgulanmıştır.** Avrupa Birliği Konseyi Çerçeve Kararları m. 1, soykırım, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçlarına yargısal bir kararla hükmedilebileceğini belirtmiştir¹⁰⁷⁷. Maddeye göre, her üye Devlet, soykırım suçları, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçlarını küçümseyen,

¹⁰⁷⁶ Council Framework Decision 2008/913/Jha of 28 November 2008 on Combating Certain Forms and Expressions of Racism and Xenophobia by Means of Criminal Law Web: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32008F0913> adresinden 08.08.2017'de alınmıştır.

¹⁰⁷⁷ Article 1 - Offences concerning racism and xenophobia

1. Each Member State shall take the measures necessary to ensure that the following intentional conduct is punishable:

(a) publicly inciting to violence or hatred directed against a group of persons or a member of such a group defined by reference to race, colour, religion, descent or national or ethnic origin;

(b) the commission of an act referred to in point (a) by public dissemination or distribution of tracts, pictures or other material;

(c) publicly condoning, denying or grossly trivialising crimes of genocide, crimes against humanity and war crimes as defined in Articles 6, 7 and 8 of the Statute of the International Criminal Court, directed against a group of persons or a member of such a group defined by reference to race, colour, religion, descent or national or ethnic origin when the conduct is carried out in a manner likely to incite to violence or hatred against such a group or a member of such a group;

(d) publicly condoning, denying or grossly trivialising the crimes defined in Article 6 of the Charter of the International Military Tribunal appended to the London Agreement of 8 August 1945, directed against a group of persons or a member of such a group defined by reference to race, colour, religion, descent or national or ethnic origin when the conduct is carried out in a manner likely to incite to violence or hatred against such a group or a member of such a group.

2. For the purpose of paragraph 1, Member States may choose to punish only conduct which is either carried out in a manner likely to disturb public order or which is threatening, abusive or insulting.

3. For the purpose of paragraph 1, the reference to religion is intended to cover, at least, conduct which is a pretext for directing acts against a group of persons or a member of such a group defined by reference to race, colour, descent, or national or ethnic origin.

4. Any Member State may, on adoption of this Framework Decision or later, make a statement that it will make punishable the act of denying or grossly trivialising the crimes referred to in paragraph 1(c) and/or (d) only **if the crimes referred to in these paragraphs have been established by a final decision of a national court of this Member State and/or an international court, or by a final decision of an international court only.**

inkâr eden veya büyük ölçüde önemsemeyen eylemlerin cezalandırılması için gereken önlemleri almalıdır. Maddenin dördüncü fıkrası önemlidir. Bu fıkra, soykırım suçları, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçları hakkında ulusal veya uluslararası bir mahkeme kararının bulunmasını şart koşturmaktadır. Başka bir ifadeyle küçümseme, inkâr ve önemsememe şeklindeki ifadeler, ancak ulusal veya uluslararası bir mahkeme tarafından hükmedilen soykırım, insanlığa karşı suç ve savaş suçlarına yönelmesi hâlinde cezalandırılabilir. Fıkra da işaret edilen mahkemeler, Soykırım Sözleşmesi m. 6 ve m. 9’da işaret edilen mahkemelerdir. İlgili karar, AB üyesi devletlerin, soykırımın inkârına cezai ve hukuki sorumluluk bağlayan düzenlemeleri bakımından pusula değerindedir. AB üyesi devletlerin, kabul edeceği yasalarla, “*Ermeni soykırımını*” küçümsemeye, inkâr etmeye ve önemsememeye, hukuki ve cezai sonuçlar bağlaması, soykırımla ilgili bir mahkeme hükmü bulunmadığından, anılan çerçeve kararına da aykırılık yaratacaktır.

AİHM’in “Ermeni soykırımı” iddialarına yaklaşımı, yukarıda anılan 28.11.2008 tarihli Avrupa Birliği Konseyi Çerçeve Kararlarıyla paraleldir. AİHM’in “Ermeni soykırımı” iddialarını, ifade hürriyeti yönüyle tartıştığı 15.10.2015 tarihli Perinçek/İsviçre¹⁰⁷⁸ ve 28.11.2017 tarihli Merçan/İsviçre¹⁰⁷⁹ kararlarında, soykırım suçunun varlığına ancak yetkili bir mahkeme tarafından hükmedilebileceği belirtilmiş ve “Ermeni soykırımı”nın inkârını cezalandırmak AİHS m. 10 ile düzenlenen ifade hürriyetine aykırı bulunmuştur. AİHM’e göre, tarihsel gerçeği aramak, ifade hürriyetinin ayrılmaz bir parçasıdır; ancak AİHM’in görevi tarihçiler arasında tartışma konusu olan meselelere hakemlik yapmak değildir¹⁰⁸⁰.

Perinçek/İsviçre başvurusuna konu olayları ve AİHM’in yaklaşımını detaylı olarak incelemekte yarar vardır. Başvuruya konu olaylar şöyledir:

Türkiye İşçi Partisi Genel Başkanı ve hukuk doktoru olan başvuran Perinçek, sırasıyla 7 Mayıs, 22 Temmuz ve 18 Eylül 2005 tarihlerinde Lozan, Opfikon ve Kôniz’de katıldığı konferanslarda, Osmanlı Devleti tarafından Ermeni halkına yapıldığı iddia edilen soykırımın varlığını reddetmiş; “Ermeni soykırımı” fikrini “uluslararası yalan” olarak

¹⁰⁷⁸ Perinçek / Switzerland, Second Section, App. No. 71510/08, 17.12.2013.

Perinçek / Switzerland, Grand Chamber, App. No. 71510/08, 15.10.2015.

¹⁰⁷⁹ Merçan and Others / Switzerland, App. No. 18411/11, 28.11.2017.

¹⁰⁸⁰ Chauvy and Others / France, App. No. 64915/01, 29.06.2004, p. 69: “*The Court considers that it is an integral part of freedom of expression to seek historical truth and it is not the Court’s role to arbitrate the underlying historical issues, which are part of a continuing debate between historians that shapes opinion as to the events which took place and their interpretation.*”

nitelendirmiştir¹⁰⁸¹. İsviçre-Ermenistan Derneği'nin 15 Temmuz 2005 tarihli şikâyeti üzerinde Lozan Sulh Ceza Mahkemesi, 9 Mart 2007 tarihli kararıyla başvurayı, İsviçre Ceza Kanunu m. 261/4 uyarınca ırk ayrımcılığı yapmaktan suçlu bulmuş, iki yıl tecil edilmek üzere yüz İsviçre Frank'ı para cezasına çevrilen doksan günlük hapis cezasına ve üç bin İsviçre Frank'ına dönüştürülen otuz günlük hapis cezasına mahkûm etmiş, İsviçre-Ermeni Derneği'ne bin İsviçre Frank'ı ödemesine karar vermiştir¹⁰⁸².

Bunun üzerine iç hukuk yollarını tüketen başvuran, kendisine verilen mahkûmiyet kararının, AİHS m. 10 ile korunan ifade özgürlüğüne aykırı olduğunu, mahkûmiyet kararının meşru bir amacı gerçekleştirmediğini ve ifade özgürlüğüne getirilen sınırlamanın “demokratik bir toplumda gereklilik” arz etmediğini ileri sürerek AİHM'e başvurmuştur¹⁰⁸³.

Mahkeme öncelikle, ihtilaf konusu ifadenin, Sözleşme'nin 17. maddesi uyarınca 10. maddenin koruma alanından çıkıp çıkmadığını; bir başka ifadeyle hakkın kötüye kullanımı niteliğinde olup olmadığını incelemiştir. AİHM, hoşgörülebilirlik sınırından çıkarak m. 17 kapsamına girecek ifadelerin tespitinde turnusol kâğıdı niteliğindeki ölçütünü tekrarlamış; **kin ve şiddeti teşvik eden** ifade açıklamalarının, hakkın kötüye kullanımı kabul edileceğini ve m. 10 korumasından yararlanamayacağını belirtmiştir. AİHM'e göre 1915 olaylarının hukuki anlamda “soykırım” olmadığı yönündeki ifade, Ermeni halkına karşı kin ve nefreti teşvik anlamında yorumlanamaz. AİHM, hoş gitmeyen, şok eden, rahatsız eden “bilgi” ve “fikirler”in de AİHS m. 10 güvencesinden yararlandığını vurgulamış; başvuranın, hassas ve hoş gitmeyen konuları tartışma hakkını kullandığını belirtmiş; bu hakkın serbestçe kullanılmasının, demokratik, hoşgörülü ve çoğulcu toplumu, totaliter veya dikta yönetimlerinden ayırdığını vurgulamıştır¹⁰⁸⁴.

AİHM, “Mahkeme, başvuranın, söz konusu yıllar boyunca katliamların ve sürgünlerin sürdüğüne itiraz etmemesini önemli bulmaktadır.”¹⁰⁸⁵ diyerek, Ermeni sevk karar ve

¹⁰⁸¹ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 7.

¹⁰⁸² Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 8-9.

¹⁰⁸³ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 40.

¹⁰⁸⁴ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 51-52.

Perinçek / Switzerland, Grand Chamber 15.10.2015, p. 114-115.

¹⁰⁸⁵ “it considers it important that the applicant has never disputed that **massacres** and deportations took place during the years in question.” Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 51.

uygulamalarını katliam¹⁰⁸⁶ (*massacres*) ifadesiyle nitelemiş ve başvuranın meydana gelen olayların *sadece hukuki bağlamda* “soykırım” olarak nitelenmesine karşı çıktığını belirtmiştir¹⁰⁸⁷.

Özetle AİHS m. 17 kapsamında yapılan kabul edilebilirlik incelemesinde AİHM, şu iki hususa işaret etmiştir: (1) 1915 ve sonrasında yapılan Ermeni sevk kararı ve uygulamaları katliam (*massacres*) niteliğindedir, (2) bu karar ve uygulamaların *sadece hukuki bağlamda* “soykırım” olarak kabul edilmemesi ise kin ve şiddeti teşvik etmemekte, etnik ayrımcılık ve düşmanlık yaratmamaktadır. Tüm bu sebeplerle AİHM, ifade hürriyeti hakkının kötüye kullanılmadığına karar vererek esas incelemesine geçmiştir.

Esas incelemesinde AİHM, başvuranın ifade hürriyetine müdahale edildiği noktasında bir ihtilaf bulunmadığını vurgulamıştır. Bu doğrultuda AİHM, AİHS m. 10/2’de sayılan üç şartın yerine getirilip getirilmediğini incelemiş; söz konusu müdahalenin (1) yasayla öngörülüp öngörülmediğini, (2) meşru bir amacı gözetip gözetmediğini ve (3) demokratik bir toplumda gereklilik arz edip etmediğini değerlendirmiştir.

Mahkeme’ye göre yapılan müdahale, iç hukukta dayanağı olan, anlaşılabilir ve öngörülebilir bir müdahaledir; dolayısıyla “yasayla öngörülme” şartı sağlanmıştır¹⁰⁸⁸. Meşru amaç şartına ilişkin Hükûmet, sınırlamanın birçok meşru amacının olduğunu, mağdurların onur ve haysiyetlerinin gözetilmesi suretiyle kamu düzeninin korunmasının amaçladığını ileri sürmüştür¹⁰⁸⁹. Mahkeme, 1915 itibarıyla Ermeni milletine karşı Osmanlı Devleti tarafından yapılan mezalimin/vahşetin (*atrocities*) mağdurlarının -aile ve yakınlarının- onurunun, yapılan sınırlama ile korunmuş olabileceğini ifade etmiştir. Bir başka ifadeyle Mahkeme, **sevk ve iskân uygulamalarını mezalim/vahşet olarak nitelemiş; soykırımın**

¹⁰⁸⁶ V. David El Kenz’in *Glossary Term: Massacre* çalışmasına göre massacre/katliam, “çok yüksek sayıda savunmasız kişilerin, özellikle sivillerin öldürülmesidir.”. Katliamı soykırımdan ayıran nokta, katliamın, bireylerin yalnızca o grubun üyesi oldukları için öldürülmeleri ile sınırlı tutulmamasıdır. Dolayısıyla her soykırım bir katliam ile sonuçlanırken, katliam kabul edilen her olay soykırım olmayabilir. Töner Şen, S., *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı*, s. 14-17.

¹⁰⁸⁷ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 51.

¹⁰⁸⁸ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 66, 72.

¹⁰⁸⁹ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 73.

inkarını cezalandırmayı meşru amaca uygun bulmuş, dolayısıyla sınırlamanın ikinci şartı olan meşru amacın da sağlandığına karar vermiştir¹⁰⁹⁰.

Mahkeme son olarak ölçülülük denetimine geçmiş ve ifade hürriyetine yapılan müdahalenin demokratik bir toplumda gerekli olup olmadığını değerlendirmiştir.

Mahkeme, önceki paragraflardaki tespitleriyle çelişecek bir ifadeyle, 1915 itibarıyla Osmanlı Devleti'nin Ermeni halkına uyguladığı katliam ve tehcirlerin gerçek olup olmadığına ve sözkonusu olayların “soykırım” olarak nitelenip nitelenmeyeceğine karar vermeye yetkili olmadığını vurgulamıştır. Mahkeme'nin görevi yalnızca, yetkili ulusal mahkemelerin kullandığı takdir payı bakımından alınan kararların AİHS m. 10 bağlamında denetimini yapmaktır. Başvuranın mahkûmiyetinin “zorunlu bir sosyal ihtiyaç” sebebiyle verilip verilmediği noktasında, bir yandan üçüncü kişilerin yani katliam mağdurlarının aile ve yakınlarının onurunun korunması gerekliliği, diğer yandan başvuranın ifade özgürlüğü arasındaki dengenin denetimi yapılmalıdır¹⁰⁹¹.

AİHM, tarihsel olayların üzerinden geçen zamanın, bu olayların tartışılmasına ilişkin yaklaşımı değiştirdiğini; olayların yaşandığı tarihleri izleyen yıllarda benimsenen katı tutumun, aradan geçen yıllarla yumuşadığını; bu tutumun, her devletin kendi tarihini

¹⁰⁹⁰ “The Court considers that the impugned measure was designed to protect the rights of others, namely the honour of the relatives of victims of the atrocities perpetrated by the Ottoman Empire against the Armenian people from 1915 onwards.” Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 75.

¹⁰⁹¹ “The Court considers it important to make clear at the outset that it is not required to determine the actual nature of the massacres and deportations suffered by the Armenian people at the hands of the Ottoman Empire from 1915 onwards, or the appropriateness of categorising such events in legal terms as “genocide”, within the meaning of Article 261 bis § 4 of the Criminal Code. ... The Court’s task is merely to review under Article 10 the decisions delivered by the appropriate national authorities pursuant to their power of appreciation. To determine whether the applicant’s conviction was guided by a “pressing social need”, the Court must weigh the requirements of protecting others, namely the honour of the families and relatives of the victims of the atrocities, against the applicant’s freedom of expression.” Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 111.

tarafsızlıkla, serin kanlılıkla ve açıkça tartışabilmesine yardımcı olduğunu¹⁰⁹² vurgulamıştır¹⁰⁹³.

İsviçre Hükûmeti ve mahkemelerinin, 1915 ve devamında yaşanan olayların “soykırım” olduğu tespitine ilişkin olarak sunduğu esas gerekçe, toplum içinde ve özellikle bilim camiasında mevcut olduğu ileri sürülen “*genel oydaşma*”dır¹⁰⁹⁴. Genel oydaşma savını desteklemek için, devlet parlamentoları tarafından kabul edilen çeşitli yasalara, federal ve kanotal siyasi otoritelerin görüşlerine, hukuki yayınlara, Avrupa Parlamentosu kararlarına ve Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi’nin bazı üyelerinin açıklamalarına yer verilmiştir.

AİHM, soykırımın hukuki bir kavram olduğu kanaatindedir. Soykırım, 1948 Soykırım Sözleşmesi m. 9 uyarınca devlet sorumluluğu ve Roma Statüsü m. 5 uyarınca da kişisel sorumluluk doğuran uluslararası düzeyde düzenlenmiş bir suçtur. Uluslararası Adalet Divanı ve Ruanda İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi içtihatları uyarınca soykırım suçunun oluşması için, grup üyelerinin sırf bu gruba üye olmaları nedeniyle hedef alınması ve işlenen fiillerin ilgili grubu kısmen veya tamamen yok etmek (*dolus specialis*) maksadıyla

¹⁰⁹² AİHM’in aynı yöndeki başka kararları için bkz.

- Monnat / Switzerland, App. No. 73604/01, 01.09.2006, p. 64: “*The Court further notes that the historical events discussed in the programme in issue had occurred more than fifty years previously. Even though remarks such as those by the applicant are always likely to reopen the controversy among the public, the lapse of time makes it inappropriate to deal with such remarks, fifty years on, with the same severity as ten or twenty years before. That forms part of the efforts that every country must make to debate its own history openly and dispassionately.*”. Anılan kararda Mahkeme, başvuru konusu tarihi olayların **elli yıldan fazla bir süre önce gerçekleştiğini** vurgulamış; başvuranın ifadeleri kamuoyunda tartışma yaratsa da, yaşanan olaylar üzerinden geçen senelerin tartışma ortamını yumuşattığını ve her devletin kendi tarihini açıkça ve tarafsızlıkla tartışabilmesi için zemin hazırladığını ifade etmiştir.

- Lehideux and Isorni / France, App. No. 24662/94, 23.09.1998, p. 55: “*The Court further notes that the events referred to in the publication in issue had occurred more than forty years before. Even though remarks like those the applicants made are always likely to reopen the controversy and bring back memories of past sufferings, the lapse of time makes it inappropriate to deal with such remarks, forty years on, with the same severity as ten or twenty years previously. That forms part of the efforts that every country must make to debate its own history openly and dispassionately. The Court reiterates in that connection that, subject to paragraph 2 of Article 10, freedom of expression is applicable not only to “information” or “ideas” that are favourably received or regarded as inoffensive or as a matter of indifference, but also to those that offend, shock or disturb; such are the demands of that pluralism, tolerance and broadmindedness without which there is no ‘democratic society’.*”. Anılan kararda Mahkeme, başvuru konusu olayların **kırk yıldan fazla bir süre önce gerçekleştiğini** belirtmiştir. Başvuru sahibini ifadeleri, geçmişte yaşanan acıları ve anıları tekrar canlandırırsa da, kırk yıl önce yaşanan olaylar, on veya yirmi yıl önce yaşanan olaylar kadar tepki yaratmayacaktır; geçen süre doğacak etkinin şiddetini dindirmiştir. Böylece serin kanlı ve tarafsız tarihsel tartışmaların yapılabileceği ortam oluşmuştur. AİHS m. 10, sadece olumlu karşılanan yahut kayıtsız kalınan değil hoş gitmeyen, şok eden, rahatsız eden ifade açıklamalarını da korur; aksi halde çoğulculuk, hoşgörü ve demokratik toplumdan söz edilemez.

¹⁰⁹³ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 103.

¹⁰⁹⁴ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 114.

gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla spesifik biçimde tanımlanan ve kanıtlanması zor olan hukuki bir kavram söz konusudur. AİHM, İsviçre mahkemelerinin atıfta bulunduğu “genel oydaşmanın” anılan şartları yerine getirmediği kanaatindedir¹⁰⁹⁵. Sonuç olarak Mahkeme, mahkûmiyeti gerekçelendirmek amacıyla ulusal mahkemeler tarafından benimsenen yöntemi ikna edici bulmamıştır¹⁰⁹⁶.

Mahkeme’ye göre tarihi araştırmalar, doğası itibarıyla tartışmalı ve tartışmaya açıktır; kesin ve nesnel gerekçe veya sonuçlara ulaşma imkânı zayıftır, mevcut başvurudakine benzer olaylarla ilgili bir “genel oydaşma” özellikle de bilimsel oydaşmanın oluşabilmesi kuşkuludur¹⁰⁹⁷. Mahkeme, siyasetçi ve hukukçu kimliğine sahip olan başvuranın konuşma ve tezlerinin tarihî, siyasi ve hukuki bir mahiyet taşıdığını, anılan konuşmanın kamu yararına hizmet ettiğini bu itibarla ifade hürriyetinin sınırlandırılmasında ulusal makamların çok sınırlı bir takdir alanına sahip olduğunu ifade etmiştir¹⁰⁹⁸.

AİHM’e göre Perinçek başvurusu, Holokost suçlarının inkârına ilişkin başvurulardan açıkça ayrılmalıdır. Holokosta ilişkin başvurularda başvuranlar, yalnızca suçun hukuki niteliğine itiraz etmemiş, gaz odalarının varlığı gibi somut tarihi vakıaları da inkâr etmiştir; bunun yanında başvuranların varlığını inkâr ettikleri suçlar 8 Ağustos 1945 tarihli Londra Antlaşması’na ekli (Nürnberg) Uluslararası Askeri Mahkemesi Statüsü m. 6/c’de düzenlenmiş bir hukuki temele sahiptir ve son olarak başvuranlar tarafından tartışılan/inkar edilen faaliyetlerin varlığı uluslararası bir mahkeme tarafından açıkça saptanmıştır¹⁰⁹⁹.

İsviçre Hükümeti’nin AİHM’e sunduğu rapor, incelenen 16 devlet arasından yalnızca ikisinin -Lüksemburg ve İspanya- sadece Nazi rejimi tarafından işlenen suçları değil genel olarak soykırımın inkârını suç saydığını göstermektedir. Diğer devletler, böyle bir yasal düzenleme yapmak yönünde “zorunlu bir sosyal ihtiyaç” hissetmemiştir. Mahkeme’ye göre, 1915 yılında Osmanlı Devleti ülkesinde yaşanan olayların hukuki açıdan “soykırım” sayılmayacağını ifade eden kişilerin ırk ayrımcılığı suçundan cezalandırılması için, İsviçre’de neden diğer devletlere göre daha güçlü bir sosyal ihtiyacın bulunduğu

¹⁰⁹⁵ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 116.

¹⁰⁹⁶ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 118.

¹⁰⁹⁷ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 117.

¹⁰⁹⁸ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 112-113.

¹⁰⁹⁹ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 117.

ispatlanamamıştır¹¹⁰⁰. Mahkeme’ye göre Hükûmet, başvuranın ifadelerinin kamu düzeni açısından “*ciddi*” tehlike yarattığı iddiasını yeterince ispatlayamamıştır¹¹⁰¹. Sonuç olarak Mahkeme, başvuranın mahkûmiyetinin “zorunlu bir sosyal ihtiyacı” karşıladığına ikna olmamıştır¹¹⁰²; bu itibarla AİHS m. 10’un ihlal edildiğine karar vermiştir¹¹⁰³.

AİHM’in Perinçek kararında üzerinde durulması gereken hususlar vardır:

- AİHS m. 17 kapsamında yaptığı kabul edilebilirlik incelemesinde AİHM, 1915 ve sonrasında yapılan Ermeni tehcirini katliam (*massacres*) olarak nitelemiş ve bu uygulamaların *sadece hukuki bağlamda* “soykırım” olmadığı yönündeki ifadelerin kin ve şiddeti teşvik etmediğini, etnik ayrımcılık ve düşmanlık yaratmadığını belirtmiştir.

Bu noktada şu soru akla gelmektedir: Acaba Perinçek, sadece hukuki yönüyle soykırımı reddetmeseydi, bir adım ileri giderek Ermeni sevk ve iskânı tedbirinin -bu Tez’de savunulduğu gibi- tatbik edildiği dönemin şartları içinde yerinde ve ölçülü bir tedbir olduğunu ifade etseydi AİHM’in kararı değişir miydi? 1915 olaylarını açıkça mezalim, katliam olarak niteleyen AİHM, tehcir tedbirinin yerinde bir tedbir olduğu ifadesini, tehcir uygulamalarının muhataplarına -aile ve yakınlarına- düşmanlık olarak niteler miydi? Bu yöndeki ifadeleri AİHS m. 17 kapsamında hakkın kötüye kullanımı sayarak, m. 10’un korumasından çıkarır mıydı? Bu sorular akla gelmektedir zira Perinçek kararıyla AİHM, tarihsel olaylara hakemlik etme yetkisinin olmadığı yönündeki içtihadından ayrılmış ve 1915 olaylarını katliam olarak nitelemiştir. Böylece “Ermeni soykırımı” hakkında uluslararası alanda kamuoyu yaratma çalışmalarının AİHM nezdindeki etkisi de gün yüzüne çıkmıştır.

- Kabul edilebilirlik incelemesinin ardından AİHS m. 10/2 kapsamında esas incelemesine geçen AİHM, ifade hürriyetine müdahalede haklı sebebin varlığını değerlendirmiş; “Ermeni soykırımı”nın inkarını cezalandırmak suretiyle katliamın mağdurlarının hatıralarının, onurunun korunduğunu böylece kamu yararının gerçekleştiğini belirtmiştir. Özetle AİHM, Perinçek’in ifadelerine yönelik müdahaleyi haklı bulmuştur.

¹¹⁰⁰ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 120.

¹¹⁰¹ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 75.

Perinçek / Switzerland, Grand Chamber, 15.10.2015, p. 141.

¹¹⁰² Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 126.

¹¹⁰³ Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 130.

- AİHM, kararını ölçülülük denetiminden hareketle tesis etmiştir. Yaptığı ölçülülük denetimi, önceki kararlarıyla oluşturduğu içtihadı uygundur. Şöyle ki AİHM, başvuruya konu olayların üzerinden geçen zamanın uzunluğuna işaret ederek, söz konusu olayların tartışılmasının kamuoyu nezdinde oluşturacağı etkinin zayıfladığını, Ermeni soykırımının reddine yönelik hoşla gitmeyen, rahatsız eden yahut şok eden ifadelerin, demokratik, hoşgörülü ve çoğulcu bir toplumda kabul görmesi gerektiğini belirtmiştir. Başvuranın ifadelerinin, kamu düzeni açısından *ciddi* tehlike yaratmadığına karar vermiştir. Bunun yanında AİHM, “soykırım”ın spesifik biçimde tanımlanan ve kanıtlanması zor olan *hukuki* bir kavram olduğu; mahkûmiyeti gerekçelendirmek amacıyla benimsenen “genel oydaşma” yönteminin kabul edilemez olduğu görüşündedir. AİHM’e göre 1915 olayları ve *holokost* birbirinden ayrılmalıdır. Zira holokost, gaz odaları gibi varlığı tartışılmaz olan somut tarihi vakıalara dayanır, yasal dayanağa sahiptir, varlığı uluslararası bir mahkeme tarafından açıkça saptanmıştır, bu şartlar 1915 olaylarında bulunmamaktadır. Bu muhakemenin ortaya çıkardığı üç önemli sonuç bulunmaktadır: “Ermeni soykırımı” savını ispatlayacak (1) somut tarihi vakıalar, (2) belirgin yasal dayanaklar, (3) herhangi bir yargı kararı bulunmamaktadır.

- AİHM, “Ermeni soykırımı”nı kabul etmemiştir ancak ret de etmemiştir. AİHM, 1915 itibarıyla Osmanlı Devleti’nin Ermeni halkına uyguladığı katliamların **gerçek olup olmadığı** yahut “soykırım” oluşturup oluşturmadığı konusunda karar vermeye yetkili olmadığını ifade etmiş; bu itibarla Perinçek’in sunduğu 1915 olayları hakkındaki belgeleri¹¹⁰⁴ muhakeme etmemiş; tarihî araştırmaların, doğası gereği tartışmalı ve tartışmaya açık olduğunu belirtmiştir. AİHM’in bu ifadesiyle, kabul edilebilirlik incelemesinde ulaştığı katliam yargısı arasındaki çelişkinin fevkalade dikkat çekici olduğu vurgulanmalıdır.

¹¹⁰⁴ Perinçek, tezini destekleyecek içerikte, Rus arşiv belgeleri başta olmak üzere “kilogramlarca” arşiv belgesi olduğunu ileri sürmüştür. Gauin, M. (2014). “Özgürlükle Yüzleşmek: Rasyonel Tartışmanın Zaferi ve Bununsonuçları”. *Ermeni Araştırmaları*. Sayı: 48, s. 130.

3.4.3. Yabancı Devlet Mahkemeleri Tarafından Ermeni Soykırımı İddialarının İncelenmesi

Yabancı devlet mahkemeleri tarafından Ermeni soykırımı iddialarının incelenmesi meselesinde göz önünde tutulması gereken iki ilke vardır. *Birincisi*, devletlerin yargı bağışıklığı ilkesi, *ikincisi* ahde vefa ilkesidir.

Ermeni soykırımı iddialarının yabancı devlet mahkemeleri tarafından görülmesi, *ahde vefa ilkesine* aykırıdır. Yargı, hukukla bağlıdır ve kanunun kendisini yetkilendirdiği konularda, hukuk kuralları dairesinde karar verebilir. Ancak Soykırım Sözleşmesi'ni kabul eden devletler, soykırım hükmü verme konusunda yetkili mahkemeleri, Soykırım Sözleşmesi m. 6 ve m. 9 çerçevesinde belirlemişlerdir. Bireysel sorumluluğu düzenleyen altıncı maddeye göre soykırım suçunu işleyen kişilerin yargılamasını, soykırım suçunun işlendiği ülke devletinin mahkemeleri veya Sözleşmeciler Devletler bakımından yargılama yetkisine sahip bulunan uluslararası bir ceza mahkemesi yapabilirken; devletin sorumluluğunu düzenleyen dokuzuncu maddeye göre devletin soykırımdan sorumluluğu yönündeki iddialar münhasıran Uluslararası Adalet Divanı'na karara bağlanır. Buna göre, Soykırım Sözleşmesi'ni kabul eden devletlerin, yabancı bir devletin ülkesinde işlenen soykırım suçu hakkında karar almaları, ahde vefa ilkesi gereğince Soykırım Sözleşmesi'ne aykırıdır. Devletlerin ilkesel olarak bu yönde karar vermekten kaçınmaları beklenir. Aksi hâlde uluslararası hukuka aykırılığın çözümü için UAD'a başvuruda bulunmak mümkündür.

Ermeni soykırımı iddialarının yabancı devlet mahkemeleri tarafından görülmesi, *devletlerin yargı bağışıklığı* ilkesine de aykırıdır. Ermeni sevk ve iskân uygulamalarının, yabancı devlet mahkemeleri tarafından, soykırım suçu iddiaları kapsamında cezai yönüyle yargılanıp yargılamayacağı meselesi, *jus cogens* bir normun ihlali hâlinde (soykırım yasağı *jus cogens* bir norm olduğundan¹¹⁰⁵) yargı bağışıklığı ilkesinin dikkate alınıp alınamayacağı sorunsalının; mal varlığı iddiaları kapsamında hukuki yönüyle yargılanıp yargılamayacağı meselesi, *jus cogens* nitelikte olmayan bir normun ihlal edilmesi hâlinde

¹¹⁰⁵ *Jus cogens* normların ihlal edilmesi hâlinde yargı bağışıklığının ileri sürülemeyeceği konusu doktrinde tartışmalı olsa da; uygulamada, gerek devletlerin iç hukuk düzenlemelerinin gerek uluslararası mahkemelerin yargısal bağışıklık ilkesi yanında yer aldıkları görülür. UAD'ın 3 Şubat 2012 tarihli Almanya-İtalya kararı, *jus cogens* normların ihlali-yargısal bağışıklık antinomisi bakımından detaylı bir inceleme içermesi ve devletlerin yargı bağışıklığının vurgulandığı bir karar olması bakımından önemlidir. Karar için bkz. Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), General List No. 143, 03.02.2012.

Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/143/143-20120203-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 18.07.2017'de alınmıştır.

(zira mülkiyet hakkı, *jus cogens* nitelikte bir norm değildir) yargı bağıışıklığı ilkesinin dikkate alınıp alınmayacağı sorunsalının çözümünü gerektirir. Birinci mesele bu başlıkta incelenecektir; ikinci mesele ise ikinci bölümde incelenmiştir. İkinci bölümde “Devletlerin Yargı Bağıışıklığı” başlığında, devletlerin yargısal bağıışıklığı konusunda genel bir çerçeve çizildiğinden, bu başlıkta sadece soykırım yasağı gibi *jus cogens* bir normun ihlal edilmesi hâlinde yargısal bağıışıklığın dikkate alınıp alınmayacağı meselesi üzerinde durulacaktır.

Günümüzde henüz, devletlerin yargı bağıışıklığını düzenleyen evrensel ve çok taraflı bir sözleşme bağlayıcılık kazanmamıştır. Devlet bağıışıklığı hakkında iki uluslararası antlaşma yapılmıştır. İlki, Avrupa Konseyi bünyesinde yapılan ve 1976’da yürürlüğe giren 1972 Devletin Bağıışıklığı Avrupa Sözleşmesi¹¹⁰⁶; diğeri, BM bünyesinde yapılan ve henüz yürürlüğe girmemiş olan 2004 Devletlerin ve Malların Yargısal Bağıışıklığı Sözleşmesi¹¹⁰⁷, dir¹¹⁰⁸. 2004 Devletlerin ve Malların Yargısal Bağıışıklığı Sözleşmesi m. 15’te devletin yargı bağıışıklığının istisnaları düzenlenmiştir. Maddeye göre en temel istisna, devletin rızasıdır. Bir diğeri istisna, devletin ticari işlemlerine ilişkindir. Bu bağlamda devletin işlemleri, *acta iure imperii* ve *acta iure gestionis* olmak üzere ikiye ayrılmış; devletin egemenlik tasarruflarından olmayan özel hukuk/ticari işlemleri -*acta iure gestionis*- özelinde yargısal bağıışıklığa istisna getirilirken; egemenlik tasarrufları -*acta iure imperii*- kapsamında yargısal bağıışıklığın tam olduğu kabul edilmektedir. Son istisna ise ülkesel haksız fiillerdir. Ancak uluslararası düzenlemeler ve devlet uygulamaları, silahlı kuvvetlerin *acta iure imperii* nitelikteki faaliyetlerini, ülkesellik istisnası dışında tutmuştur. Bu bağıışıklık, uluslararası hukuktan doğan sorumluluğun ortadan kalktığı anlamına gelmez; sadece yargılama, ulusal değil uluslararası mahkemeler tarafından yapılacak, örneğin işgalci bir askerî güç, işgal edilen ülkenin yerel mahkemelerinde yargılanamayacaktır¹¹⁰⁹.

¹¹⁰⁶ European Convention on State Immunity, European Treaty Series - No. 74 Web: <https://rm.coe.int/16800730b1> adresinden 24.07.2017’de alınmıştır. (Council of Europe Official Web Site: <http://www.coe.int/en/web/portal/home>)

¹¹⁰⁷ Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property Web: https://treaties.un.org/doc/source/recenttexts/english_3_13.pdf adresinden 24.07.2017’de alınmıştır. Sözleşme’yi, 1 Şubat 2012 tarihi itibarıyla yirmi sekiz devlet imzalanmış, on üç devlet onaylanmıştır: Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 54. (United Nations Official Web Site: <http://www.un.org/en/index.html>)

¹¹⁰⁸ Kızılsümer Ö. D. “Devletin Yargı Bağıışıklığına İlişkin Uluslararası Adalet Divanı’nın Almanya-İtalya: Yunanistan Müdahil Davasında Verdiği Karar ve Düşündürdükleri”.

¹¹⁰⁹ Slomanson, W. R. *Fundamental Perspectives on International Law*, s. 98-99.

Devletin, *acte iure imperii* nitelikteki karar ve uygulamalarıyla, *jus cogens* normları ihlal etmesi hâlinde, yargısal bağımsızlık prensibinin dikkate alınıp alınmayacağı hususunda tartışmalar yaşanmıştır. *Jus cogens* normların ihlali ve yargı bağımsızlığı arasındaki antinomi dolayısıyla, birbirinin karşısı iki görüş, birbirlerine denk ağırlıkta gerekçelerle doktrinde yer bulmuştur. Bunlardan insan hakları merkezli yaklaşım, *jus cogens* normların ihlal edilmesi hâlinde yargı bağımsızlığının dikkate alınmayacağını; devlet merkezli yaklaşım, *jus cogens* normlar ihlal edilse dahi yargı bağımsızlığı ilkesi gereğince devletlerin birbirlerini yargılayamayacağını ileri sürmüştür. Uluslararası hukuk öğretisinde bazı yazar ve uygulayıcılar, uluslararası barış ve adaletin temini, uluslararası kamu düzeninin korunması amacıyla, *jus cogens* normların ihlali hâlinde yargı bağımsızlığı ilkesinin ihmal edilmesini, zımni feragat teorisi¹¹¹⁰, normlar hiyerarşisi teorisi¹¹¹¹, ülkesellik ilkesi¹¹¹² ve menfaat dengesi¹¹¹³ yaklaşımı olmak üzere dört ayrı dayanakla gerekçelendirmiştir¹¹¹⁴. Bunun aksine bazı yazar ve uygulayıcılar *jus cogens* normların ihlali hâlinde de yargı bağımsızlığı ilkesinin korunacağını, maddi hukuk-usul hukuku ayırımına¹¹¹⁵ yahut ulusal hukuk-uluslararası hukuk¹¹¹⁶ ayırımına dayanarak gerekçelendirmiştir.

Uluslararası hukukun pek çok alanında devlet egemenliği ile insan hakları ilkelerinin çekiştiği, dolayısıyla birçok husus üzerinde uzlaşamadığı, devletlerin egemenlik haklarından kaynaklanan tutumlarının insan hakları ve uluslararası hukukun gelişimini yavaşlattığı ve zayıflattığı söylenebilir. Uluslararası Adalet Divanı, 1951 Soykırım Suçunun

¹¹¹⁰ Bir devletin *jus cogens* normları ihlal etmesi, yargı bağımsızlığını kendiliğinden ortadan kaldırır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Akkutay, B. L. “Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağımsızlığı”, s. 104-106.

¹¹¹¹ *Jus cogens* normla, yargı bağımsızlığı ilkesi çatıştığında, hiyerarşik olarak üstün olan *jus cogens* norm uygulanır; *jus cogens* normu ihlal eden bir eylem söz konusu olduğunda yargı bağımsızlığından söz edilemez; ayrıntılı bilgi için bkz: Akkutay, B. L. “Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağımsızlığı”, s. 106-108.

¹¹¹² Bir devletin ülke sınırları içinde gerçekleşen ölüm, yaralanma, mal varlığı zararları ile sunuclanan haksız fiiller hakkında o devletin mahkemesi yargılama yapabilir; ayrıntılı bilgi için bkz: Akkutay, B. L. “Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağımsızlığı”, s. 108-111.

¹¹¹³ İki ayrı menfaat olan, devlet egemenliği ile insan hakları arasında ölçülü bir denge sağlanmalı; devlet egemenliği ile insan hakları arasında bir tercih yapılması gerektiğinde bu tercih insan hakları lehine kullanılarak yargı bağımsızlığı ilkesinin ihmal edilmelidir; ayrıntılı bilgi için bkz: Akkutay, B. L. “Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağımsızlığı”, s. 112-114.

¹¹¹⁴ Akkutay, B. L. “Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağımsızlığı”, s. 102, 104.

¹¹¹⁵ *Jus cogens* normlar maddi hukuka, yargı bağımsızlığı usul hukukuna ilişkin ilkelerdir; mahkeme uyuşmazlığın esasına girmeden, ilk incelemede yetkisizlik sebebiyle davayı reddedecek ve uyuşmazlık uluslararası yargı yahut yargı dışı çözüm yolları ile çözüme kavuşacaktır; ayrıntılı bilgi için bkz: Akkutay, B. L. “Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağımsızlığı”, s. 116-117.

¹¹¹⁶ *Jus cogens* normlar, ulusal hukukun değil uluslararası hukukun üstün normları olarak kabul edilmektedir; ayrıntılı bilgi için bkz: Akkutay, B. L. “Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağımsızlığı”, s. 117-119.

Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkında Sözleşmeye Çekince Konması Hakkında Tavsiye Görüşü¹¹¹⁷, medeni uluslar tarafından kabul edilen 1948 Sözleşmesi'nin temel ilkelerinin, akdi bir yükümlülük olmasa dahi tüm Devletleri bağladığını ifade etmiş¹¹¹⁸, devlet egemenliği ile insan hakları çatışmasında, ilkesel olarak insan hakları safında yer almıştır. UAD'ın tavsiye görüşleri bu yönde olmakla birlikte, yargı kararları aynı yönde değildir. Uygulamada UAD, devletlerin egemenlik yetkilerinden doğan eylem ve işlemlerinin (*acta iure imperii*), yabancı devlet yargılamalarından bağışık olduğu yönünde kararlar almıştır.

Jus cogens normların ihlal edilmesi hâlinde, devletlerin yargı bağışıklığının ileri sürülüp sürülemediği konusunda doktrinde uzun tartışmalar yaşansa da¹¹¹⁹, uygulamada, gerek devletlerin iç hukuk düzenlemelerinin, gerek uluslararası mahkemelerinin yargısal bağışıklık ilkesi yanında yer aldıkları görülür.

UAD'ın 3 Şubat 2012 tarihli Almanya-İtalya kararı, *jus cogens* normların ihlali-yargısal bağışıklık antinomisi çerçevesinde detaylı bir inceleme içermesi ve devletlerin yargı bağışıklığının vurgulandığı bir karar olması bakımından önemlidir¹¹²⁰. Karada, 1972 Devletin Bağışıklığı Avrupa Sözleşmesi m. 31'de yer alan, silahlı kuvvetlerce işlenen haksız fiiller bakımından devletlerin yargı bağışıklığının tam olduğu hakkındaki düzenlemeye¹¹²¹ işaret edilmiş; çeşitli ulusal mahkemeler de yabancı silahlı kuvvetlerce işlenen haksız fiillerden dolayı açılan tazminat davalarında, yabancı devlete yargı bağışıklığı tanımıştır¹¹²².

UAD'ın Almanya-İtalya davasına konu olayda, bir grup İtalyan vatandaşı, İtalya mahkemelerinde dava açarak, İkinci Dünya Savaşı'nda Alman ordusu subayları tarafından işlenen insanlığa karşı suçlar ve savaş suçları sebebiyle Almanya aleyhine tazminata hak kazanmıştır. Davacılarından Luigi Ferrini, Ağustos 1944'te tutuklanarak Almanya'ya sürülmesi ve İkinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar burada zorla çalıştırılması sebebiyle,

¹¹¹⁷ UAD Raporları 1951, s. 23

¹¹¹⁸ Vasiliauskas p. 80, p. 167.

¹¹¹⁹ Kızılsümer Ö. D. "Devletin Yargı Bağışıklığına İlişkin Uluslararası Adalet Divanı'nın Almanya-İtalya: Yunanistan Müdahil Davasında Verdiği Karar ve Düşündükleri".

¹¹²⁰ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), General List No. 143, 03.02.2012. Web: http://www.worldcourts.com/icj/eng/decisions/2012.02.03_Germany_v_Italy.pdf adresinden 18.07.2017'de alınmıştır.

¹¹²¹ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 62-68.

¹¹²² Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 70-79.

23 Eylül 1998 tarihinde Federal Alman Cumhuriyeti aleyhine İtalya Mahkemesi'nde dava açmış; İtalya Mahkemesi, Almanya'nın yargısal bağışıklığını işaret ederek davayı reddedilmiş; uluslararası suç niteliğindeki dava konusu olaylar hakkında yargısal bağışıklığın ileri sürülemeyeceği yönündeki İtalya Yargıtayı'nın kararı üzerine İtalya mahkemeleri, ilgili olaylar hakkında karar vermiştir¹¹²³.

Davanın diğer ayağı, Yunanistan vatandaşlarının açtığı davalar hakkındadır. 10 Haziran 1944'te Yunanistan'ın Distomo Köyü'nde Nazi subaylar tarafından yapılan katliamlarda ölenlerin mirasçıları, uğradıkları can ve mal kayıplarının tazmini talebiyle 1995 yılında Yunanistan mahkemelerinde Almanya aleyhine dava açmış; 25 Eylül 1997 tarihli kararla Almanya'nın tazminat ödemesine karar verilmiş; ancak Yunanistan Dışişleri Bakanlığı, Yunan Medeni Usul Kanunu m. 923 uyarınca ilamın icrasına izin vermemiş, böylece karar icra edilememiştir¹¹²⁴. Bunun üzerine 257 mirasçı, mahkeme kararını uygulamayan Yunanistan'ın AİHS m. 6/1 ve P1-1'i ihlal ettiği iddiasıyla AİHM'e başvurmuş; 12 Aralık 2002 tarihli kararıyla AİHM¹¹²⁵, yargısal bağışıklık ilkesinden hareketle başvuruyu kabul edilemez bulmuştur¹¹²⁶. Bunun üzerine başvuranlar, Yunanistan mahkemeleri tarafından verilen kararın Almanya'da uygulanması için Alman mahkemelerinde dava açmış, Alman Federal Yüksek Mahkemesi (Bundesgerichtshof), 26 Haziran 2003 tarihli kararında, Almanya'nın yargı bağışıklığını işaret ederek, Yunanistan yargı kararlarının Alman hukuk düzeninde tanınmayacağına karar vermiştir¹¹²⁷. Bunun üzerine davacılar, Yunanistan mahkeme kararının tanıma ve tenfizi için İtalyan mahkemelerine başvurmuş, İtalyan mahkemeleri tarafından verilen tanıma ve tenfiz kararının ardından ilamın icrası için İtalya'nın Como Gölü kıyısında bulunan Alman mülkü Villa Vigoni'ye karşı icrai takibat başlamıştır. Almanya'nın UAD'a başvurusu üzerine takip askıya alınmıştır¹¹²⁸.

Almanya, UAD nezdinde dava açarak, İkinci Dünya Savaşı dönemindeki faaliyetlerinin İtalya mahkemeleri tarafından yargılamaya konu edilmesinin, Almanya'nın yargı bağışıklığını ihlal ettiğini; Yunan mahkemelerinde Almanya aleyhine verilen kararın İtalya'da tenfizinin ve Almanya'nın İtalya'da bulunan mülkü –Villa Vigoni- üzerine tedbir

¹¹²³ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 27-29.

¹¹²⁴ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 30

¹¹²⁵ Kalogeropoulou and Others / Greece and Germany, App. No. 59021/00, 12.12.2002.

¹¹²⁶ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 31.

¹¹²⁷ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 32.

¹¹²⁸ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 33-35.

konulmasının Almanya'nın icra bağısıklığını ihlal ettiğini iddia ederek, UAD'ın konu hakkında karar vermesini talep etmiştir¹¹²⁹.

UAD, İtalya mahkemelerinin, Alman silahlı kuvvetleri ve Reich organlarının faaliyetleri hakkında verdiği kararı değerlendirmiş; söz konusu eylemlerin hukuka aykırılığı ve haksızlığı konusunda bir itirazın olmadığını, Almanya'nın bunu açıkça kabul ettiğini, 1943-1945 tarihlerindeki Nazi faaliyetlerinin bu dönemde kabul gören silahlı çatışma hukuku normlarına aykırılığından şüphe olmadığını belirtmiştir¹¹³⁰. Dolayısıyla UAD'ın çözüme kavuşturacağı konu, söz konusu eylemlerin hukuka uygunluğu değildir; bu eylemler için tazminat talebiyle açılan davalarda, İtalya mahkemelerinin, Almanya'nın yargısal bağısıklığını tanımakla yükümlü olup olmadığıdır¹¹³¹.

Divan, Almanya ve İtalya arasındaki yargısal bağısıklığa ilişkin ihtilafın, tarafların kabul ettiği bir antlaşmadan değil, uluslararası teamül hukukundan hareketle çözülebileceğini belirtmiştir. Zira Almanya, 1972 Devletin Bağısıklığı Avrupa Sözleşmesi'ni kabul eden sekiz devletten¹¹³² biri olsa da, İtalya anılan Sözleşme'nin tarafı olmadığından Sözleşme İtalya'yı bağlamamaktadır. Bunun yanında İtalya ve Almanya, 2004 BM Devletlerin ve Malların Yargısal Bağısıklığı Sözleşmesi'ni kabul etmediği gibi anılan Sözleşme henüz yürürlüğe girmemiştir¹¹³³. Dolayısıyla Divan, UAD Statüsü m. 38/1/b¹¹³⁴ uyarınca, yargısal bağısıklığın kapsamına ilişkin *“hukuk olarak kabul edilmiş genel bir uygulamanın kanıtı olarak uluslararası teamül kuralları”*nı tespit ederek uyuşmazlığı çözüme kavuşturmuştur¹¹³⁵. Divan, 1972 Devletin Bağısıklığı Avrupa Sözleşmesi ve 2004

¹¹²⁹ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 37.

¹¹³⁰ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 52.

¹¹³¹ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 53.

¹¹³² Belçika, Almanya Federal Cumhuriyeti, İngiltere, Lüksemburg, Hollanda, Avusturya, İsviçre, Güney Kıbrıs.

¹¹³³ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 54.

¹¹³⁴ **UAD Statüsü Madde 38-**

1. Kendisine sunulan uyuşmazlıkları uluslararası hukuka uygun olarak çözmekle görevli olan Divan
a. uyuşmazlık durumundaki devletlerce açık seçik kabul edilmiş kurallar koyan, gerek genel gerekse özel uluslararası antlaşmaları;
b. hukuk olarak kabul edilmiş genel bir uygulamanın kanıtı olarak uluslararası teamül kurallarını;
c. uygar uluslarca kabul edilen genel hukuk ilkelerini;
d. 59. Madde hükmü saklı kalmak üzere, hukuk kurallarının belirlenmesinde yardımcı araç olarak adli kararları ve çeşitli ulusların en yetkin yazarlarının öğretilerini uygular.
2. Bu hüküm, tarafların görüş birliğine varmaları hâlinde, Divan'ın hakça ve eşitce karar verme yetkisini zedelemesiz.

¹¹³⁵ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 55.

BM Devletlerin ve Malların Yargısal Bağışıklığı Sözleşmesi'nin işaret ettiği, İtalya ve Almanya da dâhil olmak üzere birçok devletin kabul ettiği üzere, yargılamaya konu devlet eylem ve işleminin *acta iure imperii* yahut *acta iure gestionis* nitelikte olmasına göre yargısal bağışıklık yaklaşımının değiştiğini belirtmiş¹¹³⁶.

1972 Devletin Bağışıklığı Avrupa Sözleşmesi m. 31'e göre, yabancı silahlı kuvvetlerce işlenen haksız fiillerden dolayı devletin yargı bağışıklığı tamdır; ulusal mahkemeler de yabancı silahlı kuvvetlerce işlenen haksız fiillerden dolayı açılan tazminat davalarında yabancı devlete yargı bağışıklığı tanımıştır¹¹³⁷. UAD, uluslararası hukuk ve uluslararası ilişkilerde önemli bir yer tutan yargı bağışıklığının, BM Şartı m. 2/1'de açıkça ifade edilen ve uluslararası hukuk düzeninin temel ilkelerinden biri olan devletlerin egemen eşitliği ilkesinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Divan, yargısal bağışıklığın bir nezaket (*comity*) kuralının ötesinde uluslararası bir hukuk kuralı olduğunun taraflarca da kabul edildiğini belirtmiştir¹¹³⁸. Her devletin egemenlik yetkilerini kendi ülkesi üzerinde kullanacağını ve ülkesindeki olaylar ve insanlar üzerinde yargılama yetkisine sahip olduğunu vurgulayan Divan, devletlerin yargı bağışıklığı ilkesinin, devlet egemenliği ilkesiyle beraber okunması gerektiğini; yargı bağışıklığına getirilen her istisnanın, devlet egemenliği ilkesinden sapma anlamına geleceğini ifade etmiştir¹¹³⁹.

Devletlerarası ilişkilerin barışçıl yürütülmesini sağlamaya hizmet eden ve devletlerarası ilişkileri önemli ölçüde etkileyen yargısal bağışıklık prensipleri, uluslararası hukukun tabiatı gereği devletlerin iradeleriyle şekillenmelidir. Divan da bu gerekliliğe uygun şekilde, konuya ilişkin uluslararası teamül hukukunu tespit ederken çok taraflı sözleşmeleri ve devletlerin ulusal mevzuatlarını titizlikle incelemiş; devletlerin *acta iure imperii* nitelikteki işlemlerinden yargısal bağışıklığa sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Uluslararası toplumun, 2004 Devletlerin ve Malların Yargısal Bağışıklığı BM Sözleşmesi'nin yürürlüğe girmesini sağlayacak ölçüde dahi iradesini ortaya koyamamış olması, UAD'ın yargı bağışıklığı ilkesine yakın bir karar vermesini kaçınılmaz kılmıştır.

1944 tarihi itibarıyla gerçekleşen eylemlerin hukuka uygun olup olmadığını değil, bu eylemlerinden ötürü devletin yargı bağışıklığına sahip olup olmadığını, dolayısıyla eylemin

¹¹³⁶ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 59.

¹¹³⁷ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 62-79.

¹¹³⁸ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 53.

¹¹³⁹ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 57.

acta iure imperii / *acta iure gestionis* niteliğini değerlendiren Divan, eylemlerin hukuka aykırılığının, *acta iure imperii* niteliğini değiştirmeyeceğini vurgulamıştır; Almanya'nın söz konusu eylemlerinden ötürü yargı bağışıklığına sahip olduğuna hükmetmiştir. UAD'a göre İtalya, Almanya'nın yargı bağışıklığını dikkate almadan yargılama yaparak¹¹⁴⁰ ve Almanya'nın icra bağışıklığını dikkate alınmadan ticari olmayan amaçlara özgülediği "Villa Vigoni" üzerine tedbir uygulayarak¹¹⁴¹, Almanya'ya olan yükümlülüklerini ihlal etmiştir. Dolayısıyla İtalya, gerekli yasal düzenlemelerle veya tercih edeceği başka yollarla, Almanya'nın yargı bağışıklığını ihlal eden kararlar alınmasını önleyecek tedbirler almalıdır.

Davanın en önemli noktası, soykırım, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçları gibi *jus cogens* nitelikte emredici hukuk kurallarına aykırı suçlar söz konusu olduğunda, devlet bağışıklığının ileri sürülemeyeceği yönündeki İtalya ve müdahil sıfatıyla Yunanistan'ın iddialarının, UAD nezdinde kabul görmemesidir¹¹⁴². Divan böylece, *jus cogens* normların ihlalinin, devletin yargı bağışıklığını etkilemeyeceği yönünde 14 Şubat 2002 tarihinde verdiği Arrest Warrant¹¹⁴³ kararını da yinelemiştir.

AİHM'in Kalogeropoulou kararı¹¹⁴⁴ da, *jus cogens* bir normun ihlal edilmesi hâlinde de devletlerin yargı bağışıklığına sahip olduğunun vurgulandığı bir karardır. Anılan başvuruya konu olayda başvuranlar, Almanya Devleti aleyhine, Yunanistan mahkemelerinde açtıkları tazminat davasını kazanmış, ancak Yunanistan Devleti, kararın icrasına izin vermemiştir. AİHM'e göre kararın icra edilememesi, mahkemeye erişim hakkına getirilen bir kısıtlamadır ve kısıtlamanın meşru bir amacının bulunup bulunmadığı incelenmelidir.

AİHM, mahkemeye erişim hakkının mutlak olmadığını, hakkın kullanım alanının - hakkın doğası gereği- devletler tarafından belirlendiğini belirtmiştir. AİHM'e göre devlet, sınırlama konusundaki takdir alanını, hakkın özüne dokunmadan, meşru bir amacı gerçekleştirmek üzere ve kullanılan araçlar ile ulaşılmak istenen amaç arasında makul bir bir

¹¹⁴⁰ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 107.

¹¹⁴¹ Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 120.

¹¹⁴² Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), p. 92-97.

¹¹⁴³ Arrest Warrant of 11 April 2000 (Congo / Belgium), p. 58, 78.

¹¹⁴⁴ Kalogeropoulou and Others / Greece and Germany, App. No. 59021/00, 12.12.2002 Web: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"fulltext\":\[\"Kalogeropoulou\"\],\"itemid\":\[\"001-23539\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{\) adresinden 24.07.2017'de alınmıştır.

oran bulunması şartıyla¹¹⁴⁵ kullanabilir¹¹⁴⁶. AİHM, uluslararası hukuk kapsamında devletlerin yargı bağımsızlığının, *par in parem non habet imperium* ilkesinden kaynaklandığını ve yargı bağımsızlığı ilkesinin, uluslararası hukukun meşru amacı olan devletler arası iyi ilişkiler ve nezaketi geliştirdiğini vurgulamıştır¹¹⁴⁷. Kısıtlama ile ulaşılmak istenen meşru amaç arasında makul bir oranın bulunup bulunmadığını değerlendiren Mahkeme, devletin yargı bağımsızlığını sağlamak üzere alınan önlemlerin, m. 6/1'e orantısız bir kısıtlama getirmediği sonucuna varmıştır¹¹⁴⁸.

Başvuranlara göre, insanlığa karşı suçlara ilişkin uluslararası hukuk kuralları *jus cogens* niteliktedir, dolayısıyla devletlerin yargı bağımsızlığı prensibi de dâhil olmak üzere diğer tüm uluslararası hukuk kurallarından üstündür. Bu iddia karşısında uluslararası kamu hukukunun mevcut kuralları çerçevesinde bir inceleme yapan AİHM, insanlığa karşı suçlardan kaynaklanan zararların tazmini iddiasıyla yabancı bir devlet aleyhine, bir başka devlet mahkemesinde açılacak davaların, yargı bağımsızlığına istisna tutulduğunu ortaya koyan yerleşik bir uluslararası hukuk kuralının bulunmadığını belirtmiştir¹¹⁴⁹. Bunun yanında AİHM, bu tespitin, uluslararası teamül hukukunda gelecekte yaşanacak gelişmelerin

¹¹⁴⁵ Aynı yönde bir başka AİHM kararı için bkz. Waite and Kennedy / Germany, App. No. 26083/94, 18.02.1999, p. 59:

"The Court recalls that the right of access to the courts secured by Article 6 § 1 of the Convention is not absolute, but may be subject to limitations; these are permitted by implication since the right of access by its very nature calls for regulation by the State. In this respect, the Contracting States enjoy a certain margin of appreciation, although the final decision as to the observance of the Convention's requirements rests with the Court. It must be satisfied that the limitations applied do not restrict or reduce the access left to the individual in such a way or to such an extent that the very essence of the right is impaired. Furthermore, a limitation will not be compatible with Article 6 § 1 if it does not pursue a legitimate aim and if there is not a reasonable relationship of proportionality between the means employed and the aim sought to be achieved"

¹¹⁴⁶ "The right of access to a tribunal would be illusory if a Contracting State's legal system allowed a final, binding judicial decision to remain inoperative to the detriment of one party. Execution of a judgment given by any court must be regarded as an integral part of the "trial" for the purposes of Article 6. The right of access to the courts is not absolute, but may be subject to limitations; these are permitted by implication since the right of access by its very nature calls for regulation by the State. In this respect, the Contracting States enjoy a certain margin of appreciation, although the final decision as to the observance of the Convention's requirements rests with the Court. It must be satisfied that the limitations applied do not restrict or reduce the access left to the individual in such a way or to such an extent that the very essence of the right is impaired. Furthermore, a limitation will not be compatible with Article 6 § 1 if it does not pursue a legitimate aim and if there is not a reasonable relationship of proportionality between the means employed and the aim sought to be achieved."

¹¹⁴⁷ "The Court must first determine whether the restriction pursued a legitimate aim. It notes in this connection that sovereign immunity of States is a concept of international law, developed out of the principle *par in parem non habet imperium*, by virtue of which one State shall not be subject to the jurisdiction of another State. The Court considers that the grant of sovereign immunity to a State in civil proceedings pursues the legitimate aim of complying with international law to promote comity and good relations between States."

¹¹⁴⁸ Aynı yönde bir başka AİHM kararı için bkz. Al-Adsani / The United Kingdom, App. No. 35763/97, 21.11.2001.

¹¹⁴⁹ "The Court does not find it established, however, that there is yet acceptance in international law of the proposition that States are not entitled to immunity in respect of civil claims for damages brought against them in another State for crimes against humanity."

bundan farklı bir noktaya evrilebilmesini engellemeyeceğini de ifade etmiştir¹¹⁵⁰. AİHM, tüm bu değerlendirmeler sonunda başvuruyu AİHS m. 35/3-4 uyarınca açıkça dayanaktan yoksun bularak reddetmiştir.

Jus cogens nitelikte bir normu ihlal eden *acta iure imperii* nitelikteki devlet faaliyetlerden doğan zararların tazmini iddialarının, devletlerin yargı bağımsızlığına istisna tutulduğunu gösteren yerleşik bir kuralın bulunmadığı yönündeki AİHM ve UAD kararından hareketle, “Ermeni soykırımı” iddialarının yabancı devlet mahkemeleri tarafından yargı bağımsızlığı ilkesi gereğince yargılamayacağı sonucuna ulaşılmaktadır. Zira Osmanlı Devleti döneminde önce İçişleri Bakanı Talat Paşa’nın idari kararına ve hemen ardından çıkarılan bir kanuna dayanan sevk ve iskân kararı ve uygulamaları organik ve fonksiyonel anlamda yasama ve yürütme tasarruflarının en belirgin örneklerini taşıyan *acte iure imperii* işlemleridir. Söz konusu işlemlerden doğan uyuşmazlıkların, yabancı bir devletin mahkemelerinde yargılamaya konu olması, devletlerin yargı bağımsızlığı ilkesine açıkça aykırıdır.

Yabancı devlet mahkemesinde Türkiye Devleti aleyhine açılacak bir davanın yargılaması sonucunda bir karar alınması hâlinde, kararın icrası için Türkiye Devleti’nin ilgili devlette bulunan mal varlığına başvurulması gündeme gelecektir. Bu noktada yabancı bir devlete ait mal varlığının cebri icraya konu edilmesinin¹¹⁵¹ hasmane bir tavır kabul

¹¹⁵⁰ AİHM, insan hakları ve devlet egemenliği çekişmesinde devlet egemenliği yanında yer almıştır. Uluslararası hukukun pek çok alanında devlet egemenliği ile insan hakları prensiplerinin çekiştiği, dolayısıyla birçok husus üzerinde uzlaşa sağlanamadığı, devletlerin egemenliklerinden kaynaklanan tutumlarının, insan hakları ve uluslararası hukukun gelişimini yavaşlattığı ve zayıflattığı söylenebilir.

¹¹⁵¹ Devletlerin yargı bağımsızlığı esnetilse de, icra bağımsızlığı doktrin ve uygulamada aynı ölçüde esnememiştir. Devletlerin cebri icra bağımsızlığı, yabancı devlet aleyhine verilmiş bir mahkeme kararının icrası kapsamında, aleyhinde karar verilmiş devletin rızasına bakılmaksızın, cebren bir malından mahrum edilip edilemeyeceğiyle ilgilidir. Yargısal bağımsızlığın istisnası kabul edilen işlemlerle ilgili olarak, yabancı devlet mahkemeleri bir başka devlet aleyhine yargılama yaparak hüküm verse de, bu hükümler, herhangi bir devlet malı üzerinde icra edilemez. 1972 Devletin Bağımsızlığı Avrupa Sözleşmesi m. 23 ve 2004 Devletlerin ve Malların Yargısal Bağımsızlığı Sözleşmesi m. 18-20’de işaret edildiği üzere, icra bağımsızlığının en önemli istisnası ilgili devletin rızasıdır ve devletlerin yabancı devletlerde bulunan mallarından sadece ticari amaçlara özgülenmiş olanlar icra edilebilirken, bunun dışındakiler icra edilemez. Özetle günümüzde hâkim görüş, yabancı devletlerin kamu hizmetine tahsis edilmiş mallarının cebri icra bağımsızlığının tam olacağı; bunun dışındaki örneğin ticari faaliyetler için kullanılan mallarının ise cebri icraya konu olabileceğidir. Gündüz, A. *Milletlerarası Hukuk*, s. 566.

edilerek muhatap devletin misillemeye bulunmasına ve uluslararası ilişkilerin bozulmasına yol açabileceği vurgulanmalıdır¹¹⁵².

3.4.4. Yabancı Devletler ve Uluslararası Kuruluşlar Tarafından Ermeni Soykırımı İddialarının İncelenmesi

“Geçmiş Anma Kanunu” veya “Bellek Kanunu” olarak anılan ve resmî tarih belirleme amacına yönelik bir hukuk enstrümanı olarak kullanılan kanunlar, tarihi olaylarla ilgili bir devletin resmî görüşünü belirtir. Kural olarak bu tip kanunlar, normatif değere sahip olmayan, tespitsel nitelikte kanunlar olmakla beraber, bazı durumlarda tersi yöndeki görüşlere müeyyide de öngörebilmektedir.¹¹⁵³

Ermeni sevk ve iskân uygulamalarının, yabancı devlet parlamentoları, eyalet meclisleri, uluslararası kuruluş organları tarafından soykırım sayıldığı kararlar, bellek kanunu kapsamında kabul edilmektedir. Bu kararlar, Ermeni meselesinin siyasi düzlemdeki iz düşümüdür, hukuki değil siyasi bir değere sahiptir. Meselenin siyasi ve hukuki varlığı birbirinden ayrılmalıdır; soykırım sonucuna ulaşmak için, hukuki düzlemde iddianın her türlü şüpheden uzak, kesin ve mutlak olarak ispatlanması gerekir¹¹⁵⁴ siyasi düzlemde böyle bir gereklilik yoktur.

Siyasi düzlemde “Ermeni soykırımı” meselesi, AB nezdinde en çok Avrupa Parlamentosu tarafından gündeme getirilmiş; 1987 yılı itibarıyla bu konuda çok sayıda rapor hazırlanmış ve karar alınmıştır¹¹⁵⁵. Son olarak 14 Nisan 2015 tarihinde verdiği kararla Avrupa Parlamentosu, soykırım ve insanlığa karşı suçların önlenmesinin ve etkili biçimde cezalandırılmasının, uluslararası toplumun ve AB’nin ana önceliklerinden olduğunu vurgulamış; 1915-1918 olaylarını, 1.5 milyon masum Osmanlı Ermenisinin hayatını kaybettiği bir “soykırım” olarak nitelemiş; Türkiye’yi “Ermeni soykırımı”nı tanımaya

¹¹⁵² Ünal, Ş. “Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları”, s. 34.

¹¹⁵³ Tezcan, E. (2016). “Bellek Kanunları ve Anayasa’ya Uygunluk Tartışmaları: Fransa Örneği”. Yalçınkaya, A. (Editör). *Ermeni Soykırımı İddiaları ve Uluslararası Hukuk*. Ankara: Astana Yayınları, s. 89.

¹¹⁵⁴ Önok, M. (18 Ekim 2007). “Ermenistan Türkiye’den tazminat alabilir mi?”, (Haber-Röportaj: N. Akyazılılar) Web: http://www.iyibilgi.com/haber.php?haber_id=39320 adresinden 01.06.2017’de alınmıştır.

¹¹⁵⁵ Avrupa Birliği nezdinde “Ermeni soykırımı” meselesinin tarihi seyri, tutulan raporlar ve alınan kararlar hakkında bilgi için bkz. Altınbaş, D. (2011). “Avrupa Birliği Kurumlarında ‘Ermeni Meselesi’”. *Ermeni Araştırmaları*. Sayı: 39, s. 67-141.

çağırdığı 18 Haziran 1987 tarihli kararına işaret ederek, Türkiye’yi geçmişiyile yüzleşerek “Ermeni soykırımı”nı tanımaya tekrar davet etmiştir¹¹⁵⁶.

Günümüzde, yirminin üzerinde devlet “Ermeni soykırımı”nı tanımıştır¹¹⁵⁷. Tanıma, hükümet kararı, parlamento kararı veya parlamento kamaralarından biri tarafından alınan bir kararla gerçekleşmiştir¹¹⁵⁸. AİHM Perinçek/İsviçre kararında, şu devletlerin “Ermeni soykırımı”nı tanıdığı belirtilmiştir: “*Almanya (15 Haziran 2005 tarihli Parlamento kararı), Arjantin (18 Mart 2004 ve 15 Ocak 2007 tarihli yasalar), Belçika (26 Mart 1998 tarihli Senato kararı), Kanada (13 Haziran 2002 tarihli Senato kararı ve 23 Nisan 1996 ve 21 Nisan 2004 tarihli Avam Kamarası kararları), Şili (5 Haziran 2007 tarihli Senato kararı), Kıbrıs (24 Nisan 1975, 29 Nisan 1982 ve 19 Nisan 1990 tarihli Temsilciler Meclisi kararları), Amerika Birleşik Devletleri (9 Nisan 1975, 12 Eylül 1984 ve 11 Haziran 1996 tarihli Temsilciler Meclisi kararları) Fransa (29 Ocak 2001 tarihli yasa), Yunanistan (25 Nisan 1996 tarihli Parlamento kararı), İtalya (16 Kasım 2000 tarihli Meclis kararı), Lübnan (11 Mayıs 2000 tarihli Parlamento kararı, 3 Nisan 1997 tarihli Millet Meclisi kararı), Litvanya (15 Aralık 2005 tarihli Meclis kararı), Hollanda (21 Aralık 2004 tarihli Parlamento kararı), Polonya (19 Nisan 2005 tarihli karar), Rusya (14 Nisan 1995 tarihli Duma kararı), Slovakya (30 Kasım 2004 tarihli karar), İsveç (11 Mart 2010 tarihli Parlamento kararı), Uruguay (20 Nisan 1965 tarihli Senato ve Temsilciler Meclisi kararı ve 26 Mart 2004 tarihli yasa), Vatikan (10 Ocak 2000 Papa Jean-Paul II ve Katolikos Karekin II’nin ortak beyanı), Venezuela (14 Temmuz 2005 tarihli Ulusal Meclis kararı); Amerika Birleşik Devletleri’nin 43 Eyaleti; Bask Bölgesi, Katalonya, Balear Adaları (İspanya); Galler, İskoçya, Kuzey İrlanda (Birleşik Krallık); Yeni Güney Galler (Avustralya).*”¹¹⁵⁹. “Ermeni soykırımı”nı tanıyan ABD Eyaletlerinde, “Ermeni soykırımı”, okul müfredatlarına dahil edilmiştir¹¹⁶⁰.

¹¹⁵⁶ Avrupa Parlamentosu’nun 14 Nisan 2015 tarihli 2015/2590(RSP) sayılı kararı, Avrupa Parlamentosu Resmî İnternet Sitesi Web: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=P8-RC-2015-0342&format=XML&language=EN#_part1_def1 adresinden 05.05.2016’da alınmıştır.

¹¹⁵⁷ Örnekler için bkz. Ünal, Ş. *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, s. 283-348.

¹¹⁵⁸ AİHM, Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 115.

¹¹⁵⁹ AİHM, Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, Vučinić ve Pinto De Albuquerque’nin karşı görüşü, p. 10.

¹¹⁶⁰ Çelikkol, O. (27.02.2018). “Hollanda Parlamentosu ve 1915 Olaylarının “Soykırım” Olarak Tanıtılması Gayretleri”. *Hürriyet Gazetesi*. Web: <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/oguz-celikkol/hollanda-parlamentosu-ve-1915-olaylarinin-soykirim-olarak-tanitilmasi-gayretleri-40754737> adresinden 28.02.2018’de alınmıştır.

ABD başkanlarından Obama ve Trump, 1915 olaylarını anarken, Ermenice “*büyük felaket*” anlamına gelen “*meds yeghern*” ifadesini kullanmış, ancak federal meclisten yahut devlet başkanlığından soykırımın tanındığı yönünde bir karar çıkmamıştır. Avrupa Konseyi, Parlamenter Meclisi’nin bazı üyeleri dışında, kendi adına “Ermeni soykırımı”nı tanımamıştır¹¹⁶¹. İsrail ve Birleşik Krallık hükûmetleri, 1915 olaylarının soykırım suçunun unsurlarını taşımadığına ve bir eylemin soykırım sayılması için yetkili bir mahkeme kararının gerektiğine işaret etmişlerdir¹¹⁶².

Esasında Ermeni sevk ve iskânını “soykırım” sayan yahut saymayan yabancı devletlerin sayısının birbirlerine oranı, Ermeni sevk ve iskânının soykırım suçu oluşturup oluşturmadığı noktasında bir anlam ifade etmez. Dünyadaki devletlerin tamamının aynı yargıda birleşmesi hâlinde de bu sonuç değişmeyecektir. Zira hukuki muhakeme ve sonuçları ile siyasi muhakeme ve sonuçları birbirinden apayrı konulardır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, pek çok ülkede oluşmuş bulunan samimi inanç -yahut önyargı¹¹⁶³- Birinci Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti tebaası Ermenilerin büyük bir kırıma uğradığıdır¹¹⁶⁴. Bunun yanında, uluslararası kamuoyunda “Ermeni soykırımı” gündemi,

¹¹⁶¹ Ermeni soykırımı iddiaları Avrupa Konseyi’nde birçok kez tartışma konusu edilmiştir. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi’nin yirmi kadar üyesinin 24 Nisan 2013 tarihli açıklaması (no: 542, Belge 13192) şöyledir:

Ermeni soykırımının tanınması

“[Bu yazılı beyanın bağlayıcılığı imza sahipleri ile sınırlıdır]

Soykırımların tanınması, insan onuruna saygı ve insanlığa karşı işlenen suçların engellenmesine katkı sağlama amaçlı bir eylemdir.

Osmanlı İmparatorluğu tarafından Ermeni halkına uygulanan soykırım gerçeği, kanıtlanmış, tanınmış, ve medyada yer alan raporlarla, tanıkların beyanlarıyla, yasalarla, Birleşmiş Milletler, Avrupa Parlamentosu ve aralarında İsveç, Litvanya, Almanya, Polonya, Hollanda, Slovakya, İsviçre, Fransa, İtalya, Belçika, Yunanistan, Kıbrıs ve Rusya Federasyonu’nun da bulunduğu Avrupa Konseyi’ne üye Devletlerin parlamentoları ve Amerika Birleşik Devletleri’nin Temsilciler Meclisi ve 43 Eyaleti, Şili, Arjantin, Venezuela, Kanada, Uruguay ve Lübnan parlamentoları tarafından kabul edilmiş ve vurgulanmıştır.

Beyana imza atan Parlamenterler Meclisi üyeleri, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi’nin tüm üyelerinden XX. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere ve diğer Hristiyanlara karşı gerçekleştirilen soykırımın tanınması için gerekli önlemleri almalarını talep ederek, bunun yapılmasının, insanlığa karşı işlenen bu menfur suçun olası benzer bir eylemle Türk makamları tarafından tanınmasına önemli etkisi olacağını ve sonuç itibarıyla Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesini sağlayarak barışa, güvenliğe ve bölgesel istikrara katkıda bulunacağını ifade etmişlerdir.”. AİHM, Perinçek / Switzerland, Second Section, 17.12.2013, p. 29.

¹¹⁶² Tacar, P. “Türkiye’ye Karşı Hukuk Savaşı: Ermeni Asıllı ABD Vatandaşlarının ABD Mahkemelerinde Türkiye Cumhuriyeti’ne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası’na ve Ziraat Bankası’na Açtığı Davalar”, s. 246.

¹¹⁶³ Gürkan, U. (Kasım 2011). *Ermeni Sorununu Anlamak: Önyargıları Aşmak ve Nefretten Arınmak*. İstanbul: Destek Yayınevi, s. 35-58.

¹¹⁶⁴ Tacar, P. (Haziran, Temmuz, Ağustos 2001). “Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlakî Açılardan İncelenmesi”. *Ermeni Araştırmaları*. Sayı: 2, s. 92.

istisnasız her gün denebilecek sıklıkta, dünyanın herhangi bir yerinde yapılan anma etkinlikleri, yasa teklifi, anıt açılışı ve benzeri yollarla canlı tutulmaktadır.

Avrupa Topluluğu İlk Derece Mahkemesi (ATİDM)'nin 17.12.2003 tarihli kararı¹¹⁶⁵ ve bu kararın iptali talebiyle yapılan başvuru üzerine Avrupa Topluluğu Adalet Divanı (ATAD)'nın 29.10.2004 tarihli kararı¹¹⁶⁶, Ermeni sevk ve iskânını soykırım sayan parlamento kararlarının hukuki niteliğinin değerlendirildiği kararlar olması bakımından önemlidir.

Fransız vatandaşları Gregoire Krikorian, Suzanne Krikorian ve Fransa'da kurulu Avrupa Ermenileri Birliği'nden oluşan başvuranlar, Avrupa Parlamentosu, Avrupa Birliği Konseyi ve Avrupa Toplulukları Komisyonu aleyhine ATİDM'e başvuruda bulunmuştur. Başvuranlar, 1915'te Ermenilere yapılan soykırımı tanımamasına rağmen, AB'ye üyelik sürecinde Türkiye'ye aday statüsü verilmesi nedeniyle uğradıkları manevi zararların tazmin edilmesini istemiştir¹¹⁶⁷. Başvuranlar bu bağlamda Mahkeme'den dört husus hakkında karar vermesini talep etmiştir.

Başvuranlar, *ilk olarak* Türkiye'yi "Ermeni soykırımı"nı tanımaya çağıran 18 Haziran 1987 tarihli Avrupa Parlamentosu Kararı'nın, Avrupa Topluluğu üzerinde bağlayıcı olduğuna; *ikinci olarak*, davalıların Topluluk yasalarına ciddi şekilde aykırı davrandığına; *üçüncü olarak*, 1 Euro manevi tazminat ödenmesine; *dördüncü olarak*, 30.000 Euro başvuru masrafinin ödenmesine karar verilmesini talep etmiştir¹¹⁶⁸.

Başvuranlara göre, 10-11 Aralık 1999 tarihli Helsinki Zirvesi'nde alınan kararla, "Ermeni soykırımı"nı tanıma ön şartı getirilmeksizin Türkiye'ye AB üye adaylığı statüsü verilmesi ve katılım ortaklığı statüsünden yararlandırılması, Topluluğun sözleşme dışı

¹¹⁶⁵ Order of the Court of First Instance. Krikorian and Others v. Parliament and Others, Case T-346/03, 17.12.2003. Web:

<http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=48869&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=141503> adresinden 06.08.2017'de alınmıştır.

¹¹⁶⁶ The Court of Justice, Dans l'affaire C-18/04 P, 29.10.2004 Web:

<http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=49930&pageIndex=0&doclang=fr&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=294760> adresinden 07.08.2017'de alınmıştır.

¹¹⁶⁷ Krikorian and Others v. Parliament and Others, p. 1.

¹¹⁶⁸ Krikorian and Others v. Parliament and Others, p. 2.

sorumluluğunu doğurmaktadır¹¹⁶⁹. Zira başvuranlara göre 1987 kararı, tavsiye ve görüşler (*recommendations and opinions*) gibi hukuki sonuç doğuran bir hukuk normudur¹¹⁷⁰. 1987 kararıyla Parlamento, Türkiye'nin soykırımı tanımasını, AB'ye üyelik için bir ön şart olarak kesin bir üslupla resmen ortaya koymuştur¹¹⁷¹. Ancak davalı Kuruluşlar, olası üyelik sürecinde aşılabilir bir engel teşkil eden, Türkiye Devleti'nin soykırımı tanıma şartını dikkate almamış; 1987 kararı, Türkiye Devleti'ne tanınan adaylık statüsüyle apaçık şekilde göz ardı edilmiştir¹¹⁷². 1987 kararından hukuki sonuçlar çıkarmayan Avrupa Parlamentosu, AB Bakanlar Konseyi ve Komisyon, açık bir biçimde Topluluk hukukunu ihlal etmiş ve başvuranların manevi zararı doğmuştur.

Başvuranlar, Türkiye Devleti'ne üyelik statüsü tanınmasıyla, 4 Kasım 1950'de Roma'da imzalanan İnsan Haklarının ve Ana Hürriyetlerin Korumasına Dair Sözleşme m. 3 ve m. 8 ile korunan insanlık dışı veya onur kırıcı muameleye tabi tutulmama ve özel hayata saygı hakkı da dâhil olmak üzere birçok temel haklarının ihlal edildiğini ileri sürmüştü¹¹⁷³; Ermeni topluluğunun üyeleri ve soykırımdan kurtulanların torunları olarak, manevi zararlarının tazminini talep etmişlerdir¹¹⁷⁴.

Başvuranların şu ifadeleri dikkat çekicidir: Soykırım kurbanlarının hatıraları ve tarihsel gerçekler, Ermenilerin onurunun ayrılmaz bir parçasıdır ve davalı kuruluşların yaklaşımı Ermeni onuruna hakaret niteliğindedir. Soykırım gerçekliğini sorgulamak, Ermeni toplumunu aşağılamaktadır. Soykırım, Ermeni halkının tarihinin ve kimliğinin ayrılmaz bir parçası olduğundan, davalıların yaklaşımı, Ermeni kimliğine onarılmaz zararlar vermiştir. Bu yaklaşım, başvuranlarda derin haksızlık duygusu yaratmış ve yas sürecini tatminkâr şekilde tamamlamalarını engellemiştir¹¹⁷⁵.

¹¹⁶⁹ Krikorian and Others v. Parliament and Others, p. 4.

¹¹⁷⁰ Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma m. 288'ye göre tavsiye ve görüşlerin hukuki bağlayıcılığı yoktur. Madde 288 şöyledir:

"Kurumlar, Birliğin yetkilerinin kullanılması için tüzük, direktif, karar, tavsiye ve görüşler kabul eder. Tüzükler genel uygulama alanına sahiptir. Bütünüyle bağlayıcıdır ve tüm üye devletlerde doğrudan uygulanır. Direktifler, muhatap alınan her üye devleti, ulaştırılması gerekli sonuçları itibarıyla bağlar, şekil ve yöntem seçimini ise ulusal otoritelere bırakır.

Kararlar bütünüyle bağlayıcıdır. Muhatabı belirtilen bir karar, yalnızca muhatapı için bağlayıcıdır.

Tavsiye ve görüşler bağlayıcı değildir."

Web: <http://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf> adresinden 08.08.2017'de alınmıştır.

¹¹⁷¹ Krikorian and Others v. Parliament and Others, p. 6.

¹¹⁷² Krikorian and Others v. Parliament and Others, p. 5.

¹¹⁷³ Krikorian and Others v. Parliament and Others, p. 10.

¹¹⁷⁴ Krikorian and Others v. Parliament and Others, p. 11.

¹¹⁷⁵ Krikorian and Others v. Parliament and Others, p. 12.

Mahkeme'ye göre, Topluluğun sözleşme dışı sorumluluğunun doğması için, (1) Topluluğa yüklenebilecek hukuka aykırı bir davranış, (2) davacının uğradığı zarar, (3) davranış ve zarar arasında illiyet bağı şartlarının oluşması gerekir¹¹⁷⁶.

Mahkeme, 1987 kararının, Parlamento'nun dilediği an aksini de ileri sürebileceği **salt siyasi nitelikte (*purely political nature*)** bir deklarasyon olduğuna, gerek bu kararı alan Parlamento gerekse davalılar için bağlayıcı hukuki sonuçlar doğurmayacağına¹¹⁷⁷, dolayısıyla başvurular nezdinde meşru bir beklenti yaratamayacağına¹¹⁷⁸, üstelik iddia edilen hukuka aykırı davranış ile zarar arasında doğrudan ve belirleyici bir illiyet bağının bulunmadığına¹¹⁷⁹ dikkat çekmiştir. Mahkeme'ye göre başvuruların uğradığını iddia ettiği manevi zarar, davalı kuruluşların eylemlerinden değil, Türkiye Devleti'nin soykırımı tanımayı reddetmesinden kaynaklanmaktadır¹¹⁸⁰. Dolayısıyla manevi tazminat talebi, açıkça dayanaktan yoksundur¹¹⁸¹. ATİDM kararı, temyiz talebiyle ATAD'a götürülmüş; ATAD temyiz talebini reddederek kararı onamıştır.

Avrupa Parlamentosu'nun kararlarının siyasi niteliğini işaret eden ATİDM ve ATAD'ın kararları, devletlerin kendi parlamentolarında aldıkları "Ermeni soykırımı" kararlarının niteliği ve sonuçlarına da ışık tutmaktadır. Aynı yönde bir akıl yürütmeyle, yabancı devlet parlamentoları tarafından kabul edilen "Ermeni soykırımı"nı tanıyan kararların siyasi nitelikte olduğu, normatif ve bağlayıcı etkiye sahip olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Yabancı devletlerin Ermeni sevk ve iskânını soykırım sayan kararları yasama yetkisinin genelliği ilkesi kapsamında değerlendirilebilir. Yasama yetkisinin genelliği ilkesi gereğince yasama meclisleri, kural olarak dilediği her konuda karar verebilir ve dilediği ölçüde ayrıntılı düzenleme yapabilir¹¹⁸². Ancak, Soykırım Sözleşmesi'ni kabul eden devletler, soykırım hükmü vermeye yetkili makamların belirlendiği Soykırım Sözleşmesi m. 6 ve m. 9 ile kendilerini bağlamışlardır. Bireysel sorumluluğu düzenleyen altıncı maddeye

¹¹⁷⁶ Krikorian and Others v. Parliament and Others, p. 15.

¹¹⁷⁷ Krikorian and Others v. Parliament and Others, p. 19.

¹¹⁷⁸ Krikorian and Others v. Parliament and Others, p. 20.

¹¹⁷⁹ Krikorian and Others v. Parliament and Others, p. 23.

¹¹⁸⁰ Krikorian and Others v. Parliament and Others, p. 24.

¹¹⁸¹ Krikorian and Others v. Parliament and Others, p. 27.

¹¹⁸² Keskinsoy, Ö. *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*, s.198-199.

göre soykırım suçunu işleyen kişilerin yargılamasını, soykırım suçunun işlendiği ülke devletinin mahkemeleri veya Sözleşmeciler Devletler bakımından yargılama yetkisine sahip bulunan uluslararası bir ceza mahkemesi yapabilirken; devletin sorumluluğunu düzenleyen dokuzuncu maddeye göre devletin soykırımdan hukuki sorumluluğu hakkındaki iddialar Uluslararası Adalet Divanı'na karara bağlanır.

Soykırım Sözleşmesi'ni kabul eden devletlerin, yabancı bir devlette işlenen soykırım suçu hakkında karar almaları, ahde vefa ilkesine göre Sözleşme'ye aykırıdır. Devletlerin ilkesel olarak bu yönde karar almakatan kaçınılmaları beklenir. Aksi hâlde uluslararası hukuka aykırılığın çözümü için hakem mahkemesine veya UAD'a başvuruda bulunmak mümkündür. Öyleyse UAD Statüsü'nün tarafı olan dolayısıyla UAD nezdinde dava açma ehliyetine sahip olan Türkiye Devleti¹¹⁸³, "Ermeni soykırımı" hakkında karar alan devletler aleyhine UAD'a başvuruda bulunabilir. Bu hâlde elbette davalı devletin Divan'ın yargı yetkisine rıza göstermesi gerekir; hiçbir devlet, kendi rızası olmaksızın Divan'ın yargı yetkisine tabi olamaz¹¹⁸⁴. Davalı devlet, "Ermeni soykırımı"nı tanıma kararının hukuki değil siyasi bir değer taşıdığını; UAD'ın sadece hukuki uyuşmazlıkları çözmekle yetkili olduğunu, siyasi sorunlar hakkında karar veremeyeceğini ileri sürebilir. Ancak siyasi bir örgütlenme olan devletlerin taraf olduğu uyuşmazlıklar kaçınılmaz olarak siyasi yönler içermektedir. Divan, önüne gelen davanın siyasi yönlerinden hukuki olanını ayırt etmeli, bir başka ifadeyle hukuki uyuşmazlık niteliğine sahip kısmı sonuca bağlamalıdır¹¹⁸⁵. Böyle bir başvuruda UAD'ın karara bağlayacağı husus, Soykırım Sözleşmesi m. 9 uyarınca, Sözleşme'nin yanlış yorumlanıp yorumlanmadığıdır. Soykırım suçu hakkında karar vermeye yetkili merciler Soykırım Sözleşmesi'nde belirlendiğinden, yabancı devlet parlamentolarının aldığı kararlar Soykırım Sözleşmesi'nin yorumu noktasında Sözleşme'ye aykırılık yaratmaktadır.

Soykırım suçuna ancak bir mahkeme tarafından hükmedilebileceğini işaret eden 28.11.2008 tarihli Avrupa Birliği Konseyi Çerçeve Kararlarını¹¹⁸⁶ anmakta yarar vardır. Kararda, ırkçılık ve yabancı düşmanlığının belirli biçim ve ifadeleriyle mücadelede ceza hukuku araçlarının kullanılacağı; soykırım, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçlarına ancak

¹¹⁸³ Türkiye Devleti, BM Antlaşması'nın ve dolayısıyla UAD Statüsü'nün kuruluşundan itibaren -24 Ekim 1945- tarafıdır; UAD önünde davacı veya davalı olma ehliyetine sahiptir.

¹¹⁸⁴ Tezcan, D., Erdem, M. R., Önok, R. M. *Uluslararası Ceza Hukuku*, s. 515.

¹¹⁸⁵ Divan'ın maddi yargı yetkisi hakkında bkz. Aksar, Y. *Evrensel Yargı Kuruluşları*, s. 59-61.

¹¹⁸⁶ Council Framework Decision 2008/913/Jha of 28 November 2008 on Combating Certain Forms and Expressions of Racism and Xenophobia by Means of Criminal Law Web: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32008F0913> adresinden 08.08.2017'de alınmıştır.

yargısal bir kararla hükmedilebileceği vurgulanmıştır. Buna göre her üye Devlet, ulusal veya uluslararası bir mahkeme kararı ile sabit olan soykırım suçları, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçlarını küçümseyen, inkâr eden veya büyük ölçüde önemsemeyen eylemlerin cezalandırılması için gereken önlemleri alacaktır. Küçümseme, inkâr ve önemsememe eylemleri, ancak ulusal veya uluslararası bir mahkeme tarafından hükmedilen soykırım, insanlığa karşı suç ve savaş suçlarına yönelmesi hâlinde cezalandırılabilir. AB üyesi devletlerin, kabul edeceği yasalarla, “*Ermeni soykırımını*” küçümsemeye, inkâr etmeye ve önemsememeye, hukuki ve cezai sonuçlar bağlaması, soykırımla ilgili bir mahkeme hükmü bulunmadığından, anılan çerçeve kararına da aykırılık yaratacaktır.

Yabancı devlet parlamentoları tarafından alınan “Ermeni soykırımı” kararları, maddi anlamda değil ancak şekli ve organik anlamda kanun niteliğindedir. Anayasa yargısının bulunduğu bir devlette, “Ermeni soykırımı”nı tanıyan kanun, soyut ve somut norm denetimi kapsamında anayasal denetime tabi tutulabilir. Bu noktada Anayasa Mahkemesi’nin, hukuk devleti ve kuvvetler ayrılığı prensibi gereği yargı organının yetki alanına giren bir konunun yasama organı tarafından düzenlenemeyeceğinden hareketle ilgili kanunu Anayasa’ya aykırı bularak iptal etmesi beklenmelidir. Zira soykırım, ceza hukuku kapsamında bir suçtur. Yargının görev alanına giren bir konuda karar verme yetkisi bağımsız ve tarafsız mahkemelerdeyken, yasama organının yargısal kararlar vermesi yetki gaspıdır.

3.5. 1915 Olaylarının Hukuki Düzlemde Soykırım Kabul Edilebilmesinin Yolları ve Sonuçları

3.5.1. 1915 Olaylarının Hukuki Düzlemde Soykırım Kabul Edilebilmesinin Yolları

1915 olaylarının hukuki düzlemde soykırım kabul edilebilmesinin iki yolu bulunmaktadır. *Birinci yolda*, Türkiye Devleti, “Ermeni soykırımı” iddiaları hakkında UAD’ın yargı yetkisine başvurabilir¹¹⁸⁷ ve yapılan yargılama neticesinde UAD, Türkiye Devleti’nin soykırımdan sorumluluğuna karar verebilir. Ancak ilgili bölümlerde ortaya konulduğu üzere, UAD’ın böyle bir karar vermesi, usul ve esas bakımından mümkün

¹¹⁸⁷ Önok, M. (18 Ekim 2007). “Ermenistan Türkiye’den tazminat alabilir mi?”, (Haber-Röportaj: N. Akyazılılar) Web: http://www.iyibilgi.com/haber.php?haber_id=39320 adresinden 01.06.2017’de alınmıştır.

görünmemektedir. *İkinci yolda*, Türkiye Devleti, Osmanlı Devleti'nin halefi veya devamı statüsüyle, “Ermeni soykırımı”nı tanıyarak hukuki sorumluluğunu kabul edebilir.

Doktrinde “*Türkiye Devleti adına irade beyanında bulunan yüksek düzeyde bir devlet yetkilisi*”nin Ermeni sevk ve iskânını soykırım olarak tanınması hâlinde, Türkiye Devleti'nin soykırımdan sorumluluğunun doğacağına ilişkin görüşler vardır¹¹⁸⁸. Bu noktada sorulması gereken soru şudur: Türkiye Devleti adına “Ermeni soykırımı”nı tanıyabilecek devlet yetkilisi kimdir? Bir başka deyişle, “Ermeni soykırımı”nı tanıma kararının, yasama organının mı yoksa yürütme organının mı yetki alanına girdiğinin saptanması gerekir.

Türkiye’de dar anlamda yürütme organı, monist yapıdadır ve sadece Cumhurbaşkanı’ndan oluşmaktadır. 6771 sayılı ve 21.01.2017 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’la değişen 1982 Anayasası m. 8’e göre “*Yürütme yetkisi ve görevi, Cumhurbaşkanı tarafından, Anayasaya ve kanunlara uygun olarak kullanılır ve yerine getirilir.*”. Geniş anlamda yürütme organı ise Cumhurbaşkanı’nın yanında, merkezi idare (başkent ve taşra teşkilatı) ve yerinden yönetim (yer ve hizmet yönünden) kuruluşlarını da içeren bir bütündür. Yürütme organının yetki alanı, kural olarak konu bakımından sınırlandırılmamıştır; Anayasa’da münhasıran kanunla yapılması öngörülen düzenlemeler¹¹⁸⁹ dışında yürütme, bir kanuna dayanmak ve kanuna uygun olmak şartıyla her konuda işlem yapabilir¹¹⁹⁰. Öyleyse “Ermeni soykırımı”nın tanınması yönünde kanunla bir yetki tanınmadıkça, geniş anlamda yürütme organı içinde yer alan bir kamu görevlisi, bu yönde bir karar alamaz.

Dar anlamda yürütme organı olan Cumhurbaşkanı’nın “Ermeni soykırımı”nı tanıma yetkisinin bulunup bulunmadığını özel olarak incelemekte yarar vardır. Bunun için Cumhurbaşkanı’nın yetki alanının saptanması gerekir. Cumhurbaşkanı’nın görev ve yetkileri, 6771 sayılı kanunla değişen Anayasa’nın 104. maddesinde¹¹⁹¹ açıkça

¹¹⁸⁸ Doğan, İ. “1948 Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Geriye Yürütülebilir Mi? (Ermeni Olayları Açısından Bir Değerlendirme)”, s. 318.

¹¹⁸⁹ Örn. Anayasa m. 13’e göre temel hak ve hürriyetler yalnızca kanunla sınırlanabilir; m. 73’e göre vergi, resim, harç ve benzeri yükümlülükler sadece kanunla konulabilir, m. 38’e göre suç ve cezalar yalnızca kanunla belirlenir.

¹¹⁹⁰ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, s. 295.

¹¹⁹¹ “*Cumhurbaşkanı Devletin başıdır. Yürütme yetkisi Cumhurbaşkanına aittir. Cumhurbaşkanı, Devlet başkanı sıfatıyla Türkiye Cumhuriyeti’ni ve Türk Milletinin birliğini temsil eder; Anayasanın uygulanmasını, Devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını temin eder. Gerekli gördüğü takdirde, yasama yılının ilk günü Türkiye Büyük Millet Meclisinde açılış konuşmasını yapar. Ülkenin iç ve dış siyaseti hakkında Meclise mesaj verir.*”

düzenlenmiştir. Anılan maddeye göre “Cumhurbaşkanı Devletin başıdır. Yürütme yetkisi Cumhurbaşkanına aittir. Cumhurbaşkanı, Devlet başkanı sıfatıyla Türkiye Cumhuriyeti’ni ve Türk Milletinin birliğini **temsil eder**; Anayasanın uygulanmasını, Devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını **temin eder**.”. Öyleyse Cumhurbaşkanı’nın başlıca iki görevi vardır: (1) “Devletin başı” olma sıfatıyla, Türkiye Cumhuriyeti’ni ve Türk Milletinin birliğini temsil etmek ve (2) Anayasanın uygulanmasını ve Devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını temin etmek¹¹⁹². Cumhurbaşkanı’nın anılan temsil ve temin görevi yanında kendisine tanınan yetkiler yine 104. maddede sayılmıştır. Bu yetkiler arasında bulunan, Cumhurbaşkanı’nın “yürütme yetkisine ilişkin konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi” çıkarma yetkisi konumuz açısından önemlidir. Zira “Ermeni soykırımı”nın, Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle kabul edilip edilemeyeceği tartışılmalıdır.

Normlar hiyerarşisinde kanunların altında bulunan ve bir kural-işlem olan olağan dönem Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle, yürütme organının doğrudan Anayasa’dan kaynaklanan ve kanunî yetkilendirmeye ihtiyaç göstermeyen aslî düzenleme alanı

Kanunları yayımlar.

Kanunları tekrar görüşülmek üzere Türkiye Büyük Millet Meclisine geri gönderir.

Kanunların, Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü’nün tümünün veya belirli hükümlerinin Anayasaya şekil veya esas bakımından aykırı oldukları gerekçesiyle Anayasa Mahkemesinde iptal davası açar.

Cumhurbaşkanı yardımcılarını atar ve görevlerine son verir.

Üst kademe kamu yöneticilerini atar, görevlerine son verir ve bunların atanmalarına ilişkin usul ve esasları Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenler.

Yabancı devletlere Türkiye Cumhuriyeti’nin temsilcilerini gönderir, Türkiye Cumhuriyeti’ne gönderilecek yabancı devlet temsilcilerini kabul eder.

Milletlerarası andlaşmaları onaylar ve yayımlar.

Anayasa değişikliklerine ilişkin kanunları gerekli gördüğü takdirde halkoyuna sunar.

Milli güvenlik politikalarını belirler ve gerekli tedbirleri alır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Türk Silahlı Kuvvetlerinin Başkomutanlığını temsil eder.

Türk Silahlı Kuvvetlerinin kullanılmasına karar verir.

Sürekli hastalık, sakatlık ve kocama sebebiyle kişilerin cezalarını hafifletir veya kaldırır.

Cumhurbaşkanı, yürütme yetkisine ilişkin konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilir. Anayasanın ikinci kısmının birinci ve ikinci bölümlerinde yer alan temel haklar, kişi hakları ve ödevleriyle dördüncü bölümde yer alan siyasi haklar ve ödevler Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenemez. Anayasada münhasıran kanunla düzenlenmesi öngörülen konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz. Kanunda açıkça düzenlenen konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz. Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile kanunlarda farklı hükümler bulunması halinde, kanun hükümleri uygulanır. Türkiye Büyük Millet Meclisinin aynı konuda kanun çıkarması durumunda, Cumhurbaşkanlığı kararnamesi hükümsüz hale gelir.

Cumhurbaşkanı, kanunların uygulanmasını sağlamak üzere ve bunlara aykırı olmamak şartıyla, yönetmelikler çıkarabilir.

Kararnameler ve yönetmelikler, yayımdan sonraki bir tarih belirlenmemişse, Resmî Gazetede yayımlandıkları gün yürürlüğe girer.

Cumhurbaşkanı, ayrıca Anayasada ve kanunlarda verilen seçme ve atama görevleri ile diğer görevleri yerine getirir ve yetkileri kullanır.”

¹¹⁹² Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 494.

genişlemiştir¹¹⁹³. Bu noktada sorulması gereken soru şudur: “Ermeni soykırımı”nın tanınması, *yürütme yetkisine ilişkin bir konu* mudur? Sorunun cevabı evet ise, Cumhurbaşkanı’nın “Ermeni soykırımı”nı tanıma yetkisi bulunduğu; hayır ise, Cumhurbaşkanı’nın “Ermeni soykırımı”nı tanıma yetkisi bulunmadığı¹¹⁹⁴ sonucuna ulaşılacaktır.

6771 sayılı kanunla Anayasa değişikliği yapılmadan önce, Cumhurbaşkanı’nın yürütme ile ilgili görev ve yetkileri, 104. maddede teker teker sayılmıştır¹¹⁹⁵. 6771 sayılı kanunla değişen 104. maddede¹¹⁹⁶ ise böyle açık bir ayırım bulunmamaktadır. Esasında 6771 sayılı kanunla yapılan Anayasa değişikliğinden sonra Cumhurbaşkanı’nın yürütmeye ilişkin görev ve yetkilerinin tek tek sayılması mümkün de değildir. Zira artık, “*eskiden olduğu gibi yetkileri sınırlı ve sayılı olan bir Cumhurbaşkanı değil, icrai tüm yetkileri uhdesinde olan*

¹¹⁹³ Özbudun, E. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 251.

¹¹⁹⁴ Buna rağmen bu yönde bir karar alınması halinde Anayasa Mahkemesi’nin iptal kararı vermesi gerekir; zira Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin Anayasa ve kanunlara aykırı düzenlemeler getirip getirmediği konusundaki uyuşmazlıklar, 6771 sayılı kanunla değişen Anayasa’nın 148. maddesine göre, Anayasa Mahkemesi’nce karara bağlanacaktır.

¹¹⁹⁵ “b) *Yürütme alanına ilişkin olanlar :*

Başbakanı atamak ve istifasını kabul etmek,

Başbakanın teklifi üzerine bakanları atamak ve görevlerine son vermek,

Gerekli gördüğü hallerde Bakanlar Kuruluna başkanlık etmek veya Bakanlar Kurulunu başkanlığı altında toplantıya çağırarak,

Yabancı devletlere Türk Devletinin temsilcilerini göndermek, Türkiye Cumhuriyetine gönderilecek yabancı devlet temsilcilerini kabul etmek,

Milletlerarası andlaşmaları onaylamak ve yayımlamak,

Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Türk Silahlı Kuvvetlerinin Başkomutanlığını temsil etmek,

Türk Silahlı Kuvvetlerinin kullanılmasına karar vermek,

Genelkurmay Başkanını atamak,

Millî Güvenlik Kurulunu toplantıya çağırarak,

Millî Güvenlik Kuruluna Başkanlık etmek,

Başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu kararıyla sıkıyönetim veya olağanüstü hal ilân etmek ve kanun hükmünde kararname çıkarmak,

Kararnameleri imzalamak,

Sürekli hastalık, sakatlık ve kocama sebebi ile belirli kişilerin cezalarını hafifletmek veya kaldırmak,

Devlet Denetleme Kurulunun üyelerini ve Başkanını atamak,

Devlet Denetleme Kuruluna inceleme, araştırma ve denetleme yaptırmak,

Yükseköğretim Kurulu üyelerini seçmek,

Üniversite rektörlerini seçmek”

¹¹⁹⁶ Maddenin muhtevası incelendiğinde yürütmeye ilişkin yetkileri kapsamında Cumhurbaşkanı, (1) Cumhurbaşkanı yardımcıları ile bakanları atayıp ve görevlerine son verecektir, (2) üst kademe kamu yöneticilerini atayacak, görevlerine son verecek ve bunların atanmalarına ilişkin usul ve esasları Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenleyecektir, (3) yabancı devletlere Türkiye Cumhuriyeti’nin temsilcilerini gönderecek, Türkiye Cumhuriyeti’ne gönderilecek yabancı devlet temsilcilerini kabul edecektir, (4) milletlerarası andlaşmaları onaylayacak ve yayımlayacaktır; (5) millî güvenlik politikalarını belirleyecek ve gerekli tedbirleri alacaktır, (6) TBMM adına Türk Silahlı Kuvvetlerinin Başkomutanlığını temsil edecektir, (7) Türk Silahlı Kuvvetlerinin kullanılmasına karar verecektir. (8) sürekli hastalık, sakatlık ve kocama sebebiyle kişilerin cezalarını hafifletecek veya kaldıracaktır, (9) kanunların uygulanmasını sağlamak üzere ve bunlara aykırı olmamak şartıyla, yönetmelikler çıkaracaktır.

bir Cumhurbaşkanı söz konusudur”¹¹⁹⁷. İcranın başındaki tek ve asıl yetkili kişi Cumhurbaşkanı olduğundan¹¹⁹⁸, hükûmet etme/devletin iç ve dış siyasetine yön verme yetkisi Cumhurbaşkanı’na verildiğinden, Cumhurbaşkanı, Anayasa m. 104’te sayılan görev ve yetkiler dışında, kanuna dayanmak ve Anayasa ve kanuna aykırı olmamak şartıyla her konuda işlem yapabileceği gibi; Anayasa’dan kaynaklanan ve kanunî yetkilendirmeye ihtiyaç göstermeyen aslî düzenleme yetkisi kapsamında, yürütme yetkisine ilişkin konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi de çıkarabilecektir. Bu noktada “Ermeni soykırımı”nı tanıma kararının, hükûmet etme yetkisi kapsamında değerlendirileceği ve Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin düzenleme alanına gireceği söylenebilir. Bu konuda çıkacak bir uyuşmazlık hakkında son kararı verecek merci Anayasa Mahkemesi’dir.

“Ermeni soykırımı”nı tanıma kararının, yasama organının yetki alanına girip girmediğine yönelik değerlendirme, bir önceki paragrafta yapılan değerlendirmeden çok daha kolaydır. Zira, yasama yetkisinin genelliği ilkesi gereği yasama meclisi dilediği her konuda kanun yapabilir¹¹⁹⁹. Yasama meclislerinin kanunla düzenleme alanı, konu itibarıyla sınırlandırılmamıştır; anayasaya aykırı olmamak şartıyla, yasama organı tarafından kanunla düzenlenemeyecek bir alan yoktur. Hangi konuda kanun yapıp, hangi konuda kanun yapmayacağı yasama organının siyasi takdirindedir¹²⁰⁰. Öyleyse yasama organı olan TBMM, kabul edeceği şeklî bir **kanunla**, “Ermeni soykırımı”nı tanıyabilir. Bu noktada, tanıma kararının, parlamento kararı¹²⁰¹ değil, kanun niteliğinde olması gerektiği vurgulanmalıdır. Nitekim karşılaştırmalı hukukta da, benzer mahiyetteki kararlar, yasama organı tarafından kabul edilen bir kanuna dayanmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ABD, tehcir mağduru Japonlara¹²⁰²; Almanya, Nazi siyaseti mağduru Yahudilere¹²⁰³, kabul ettiği **kanun hükümleriyle** özürlerini sunmuş ve tazminat ödemeyi kabul etmiştir.

¹¹⁹⁷ Keskinsoy, Ö. *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*, s.273.

¹¹⁹⁸ Keskinsoy, Ö. *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*, s.272.

¹¹⁹⁹ Keskinsoy, Ö. *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*, s.198-199.

¹²⁰⁰ Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 364-367. Keskinsoy, Ö. *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*, s.198-199.

¹²⁰¹ Konu hakkında bkz. Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*, s. 377-398.

¹²⁰² Konu, Tez’in “Japon Tehciri ile Ortaya Çıkan Mağduriyetlerin Telafisi” başlığında incelenmiştir.

¹²⁰³ Doğan, İ. “Devletler Hukuku ve Hukuka Aykırılıktan Sorumluluk”, s. 256.

Rusya Federasyonu, SSCB totaliter komünist rejiminin soykırım dâhil olmak üzere işlediği bütün suçları, kabul ettiği **kanun hükmü** (26 Nisan 1991 tarihli Baskı Gören Halkların Rehabilitasyonu Hakkında Kanun) yoluyla tanımıştır¹²⁰⁴. Anılan Kanun'un Dibacesinde şu ifadeler yer almıştır: “Sovyet toplumunun yenilenmesi... Sovyet egemenliği süresince baskı, soykırım ve iftira yaşamış insanların rehabilitasyonu için elverişli imkânlar yaratmıştır”¹²⁰⁵. Ayrıca Kanun'un amacı şöyle ifade etmiştir:

“Madde 1. Rus Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti'nde baskı gören halkların rehabilitasyonu amacıyla, bu halklara yönelik faaliyetlerin yasadışı ve suç niteliğinde olduğu kabul edilmektedir.

Madde 2. Milliyeti ya da diğer bağılıkları sebebiyle kendilerine karşı devlet düzeyinde soykırım ya da iftira politikası yürütülen, zorla tehcir edilen, ulus-devlet oluşumları sona erdirilen, ulusal toprak sınırları yeniden şekillendirilen, belirli yerleşim yerlerinde terör ve şiddete dayanan rejimler kurulan halklar (milletler, milliyetler, etnik gruplar ve tarihsel temellere dayanarak kurulan diğer kültürel-etnik insan toplulukları, örneğin Kazaklar), baskı gören halklar olarak kabul edilecektir.” ¹²⁰⁶.

Özetle “Ermeni soykırımı”nın, TBMM tarafından kabul edilecek bir kanunla yahut Cumhurbaşkanı tarafından çıkarılacak bir Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle tanınması mümkündür.

3.5.2. 1915 Olaylarının Soykırım Kabul Edilmesinin Hukuki Sonuçları

Soykırım suçundan doğan uluslararası sorumluluk kapsamında ortaya çıkan zararın telafisi hakkında, 1948 Soykırım Sözleşmesi'nde özel bir düzenleme bulunmamaktadır. Ancak kural olarak, devletlerin haksız fiillerinden kaynaklanan zararlar; eski hâle getirme, tazminat ve manevi tatmin yollarıyla telafi edilmektedir¹²⁰⁷. Devletlerin uluslararası

¹²⁰⁴ AİHM, Vasiliasukas/Lithuania, p. 74, 135.

¹²⁰⁵ Vasiliasukas/Lithuania, p. 61

¹²⁰⁶ Vasiliasukas/Lithuania, p. 74

¹²⁰⁷ Aksar, Y. (2003). *Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Uluslararası Ceza Usul Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 157-162.

Eski hâle getirme, zarar doğuran olaydan önceki durumun tekrar sağlanması/zararın aynen tazmini suretiyle; tazminat, eski hâle getirmenin mümkün olmadığı durumlarda haksız fiil sebebiyle uğranılan maddi veya manevi zararın nakden ödenmesi suretiyle; manevi tatmin, sorumlu devletin resmen özür dilemesi, sembolik bir ödeme yapması, benzer olayların yaşanmaması için gereken önlemleri almaya söz vermesi yahut uluslararası inceleme komisyonu, hakem veya mahkemenin hukuka aykırılığı tespit eden bir karar vermesi

yükümlülüklerini ihlal etmesi sonucunda, uluslararası bir yargı mercinin verdiği ihlal kararı ile tazminat sorumluluğu gündeme gelebileceği gibi; devletler, herhangi bir devletler hukuku kuralı tartışmasına girmeksizin, kendiliğinden de zararı telafi etme yoluna gidebilir¹²⁰⁸. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Rusya Federasyonu, SSCB totaliter komünist rejimi mağdurlarına; ABD, tehcir mağduru Japonlara; Almanya, Nazi siyaseti mağduru Yahudilere, kendi istek ve iradeleri ile özürlerini sunmuş ve/veya tazminat ödemeyi kabul etmiştir.

Türkiye Devleti'nin "Ermeni soykırımı"nı tanıması hâlinde, soykırımdan sorumluluk kapsamında özür ve tazminat meseleleri gündeme gelecektir. "Ermeni soykırımı"nın Türkiye Devleti tarafından tanınmasının ve özür yoluyla Ermenilerin *manen tatmin edilmesinin*, tazminat taleplerine ve "Batı Ermenistan" ütopyasına giden sürecin ilk aşaması olarak telakki edilebileceği ileri sürülmektedir¹²⁰⁹. Nitekim "3T planı" olarak nitelenen tanıma-tazminat-toprak taleplerinin izlerine Ermeni Anayasası ve Bağımsızlık Bildirisi'nde de rastlamak mümkündür.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını ilan eden Ermenistan'ın; 23 Ağustos 1990 tarihinde kabul ettiği "Bağımsızlık Bildirisi"nin¹²¹⁰ dibacesinde, Devlet'in, "*tüm Ermenilerin büyük amacının ve tarihsel adaleti gerçekleştirmek üzere Ermeni halkının kaderine ilişkin tarihî sorumluluğun bilincinde*"¹²¹¹ olduğu ifade edilmiştir. Bildiri'nin dibacesinde yer alan "*tarihsel adalet*" metaforu, 11. maddede yer alan "*Ermeni Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'daki 1915 Soykırımının, uluslararası düzeyde tanınmasını sağlama görevini üstlenmiştir*"¹²¹² ifadesiyle açıklanabilir. 5 Temmuz

suretiyle gerçekleşmektedir. Erkiner, H. H. *Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu*, s. 298-301. Uzun, E. *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*, s. 132. Ünal, Ş. *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, s. 359-361.

¹²⁰⁸ Doğan, İ. "Devletler Hukuku ve Hukuka Aykırılıktan Sorumluluk", s. 256.

¹²⁰⁹ Tacar, P. "Türkiye'ye Karşı Hukuk Savaşı: Ermeni Asıllı ABD Vatandaşlarının ABD Mahkemelerinde Türkiye Cumhuriyeti'ne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'na ve Ziraat Bankası'na Açtığı Davalar", s. 240.

¹²¹⁰ Ermenistan Bağımsızlık Bildirisi, Ermenistan Parlamentosu Resmî İnternet Sitesi Web: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=eng> adresinden 28.07.2017'de alınmıştır.

¹²¹¹ "*The Supreme Council of the Armenian Soviet Socialist Republic ... aware of its historic responsibility for the destiny of the Armenian people engaged in the realization of the aspirations of all Armenians and the restoration of historical justice.*"

¹²¹² "*The Republic of Armenia stands in support of the task of achieving international recognition of the 1915 Genocide in Ottoman Turkey and Western Armenia.*"

1995'te yürürlüğe giren Ermenistan Anayasası'nın¹²¹³ dibacesinde, Bağımsızlık Bildirisi'nde yer alan hedeflerin, Ermeni Devleti'nin esaslı ilkeleri olduğu belirtilmiştir¹²¹⁴. Ermenistan Anayasası m. 13/2'de, Ermenistan Cumhuriyeti armasında Ağrı Dağı'nın resmedildiği ifadesi yer alır¹²¹⁵. Bağımsızlık Bildirisi m. 11'de yer alan "Batı Ermenistan" metaforu ile Ağrı Dağı'nın işaret edildiğini söylemek zor değildir. ABD mahkemelerinde, T.C., T.C. Merkez Bankası ve T.C. Ziraat Bankası aleyhinde, Ermeni emval-i metrukesine ilişkin tazminat ve banka hesaplarındaki mevduatların iadesi talebiyle açılan 29 Temmuz 2010 tarihli davanın avukatı Mark Geragos'un verdiği röportajdaki "*Türkiye akıllı olsa topraklarının bir kısmını, Ermenistan'a verirdi. Ağrı Dağı iyi bir peşinat olabilirdi. Bundan sonra tazminatlar konusunu getirirdik masaya.*"¹²¹⁶ yönündeki ifadelerin tesadüfi kişisel temenniler olmadığı söylenebilir.

Günümüzde telaffuz edilen siyasal özürler, bilhassa İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan katliamlara yöneliktir. Alman siyasi liderler, siyasi ve hukuki düzlemde birçok kez Nazi geçmişinin sorumluluğunu kabul ederek özürlerini sunmuştur. Alman Başbakanı Konrad Adenauer, 1951 tarihli konuşmasında, Almanların çoğunluğunun Nazi katliamlarından utanç duyduğunu ve bu katliamlarda payının bulunmadığını belirtmiş; Almanlar adına maddi ve manevi tazminat ödemeyi gerektirecek suçların işlendiğini kabul etmiştir. 2000 yılında Alman Cumhurbaşkanı Johannes Rau, İsrail parlamentosunda konuşma yaparak, Nazi katliamları için özür dilemiştir. Almanya, hayatta kalan holokost

¹²¹³ Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası, Ermenistan Parlamentosu Resmî İnternet Sitesi Web: <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=eng> adresinden 28.07.2017'de alınmıştır.

¹²¹⁴ "*The Armenian People, recognizing as a basis the fundamental principles of the Armenian statehood and national aspirations engraved in the Declaration of Independence of Armenia, having fulfilled the sacred message of its freedom loving ancestors for the restoration of the sovereign state, committed to the strengthening and prosperity of the fatherland, to ensure the freedom, general well being and civic harmony of future generations, declaring their faithfulness to universal values, hereby adopts the Constitution of the Republic of Armenia.*"

Bildiri'nin 12. maddesinde, Bağımsızlık Bildirisi'nin Anayasa'nın temeli olduğu ifade edilmiştir. Madde 12: "*This declaration serves as the basis for the development of the constitution of the Republic of Armenia and, until such time as the new constitution is approved, as the basis for the introduction of amendments to the current constitution; and for the operation of state authorities and the development of new legislation for the Republic.*"

¹²¹⁵ "*The coat of arms of the Republic of Armenia depicts, in the center on a shield, Mount Ararat with Noah's ark and the coats of arms of the four kingdoms of historical Armenia.*"

¹²¹⁶ Barak. D. (22.12.2010). "Tek amacımız para, Ağrı'ya verin: Ermeni Lobisinin Avukatı Habertürk'e Konuştu". *Gazete Habertürk*. Web: <http://www.haberturk.com/dunya/haber/583753-tek-amacimiz-para-agriyi-verin> adresinden 28.07.2017'de alınmıştır.

mağdurlarına ve İsrail devletine, uğranılan zararlar için milyon dolarlık tazminatlar ödemiştir.¹²¹⁷

1930 ve 1940'lı yıllarda Japon askerlerin Asyalı kadınlara yönelik faaliyetleri sebebiyle Japonya'nın özür dilemesi ve tazminat ödemesi, 1990'lar itibarıyla dile getirilmiştir. Avustralya'nın yerli halkı Aborjinlere 1910-1970 döneminde yapılan asimilasyon sebebiyle 1990'lar itibarıyla yapılan özür tartışmaları sonunda Avustralya Başbakanı John Howard, Avustralya'nın şu anki jenerasyonun, geçmişte yaşanan eylem ve politikaların sorumlusu olmadığını ifade ederek resmî olarak özür dilenmesine karşı çıkmış; Avustralya Başbakanı Kevin Rudd ise 2008'de resmî olarak Aborjinlerden özür dilemiş; bireysel tazminat önermese de, Aborjinlerin sosyal ve ekonomik dezavantajlarını giderecek önlemler alınacağını ifade etmiştir. Amerika'da yaşanan özür tartışmaları kapsamında, 1988 yılında Ronald Reagan, İkinci Dünya savaşında toplama kamplarında alıkonan Japon asıllı Amerikan vatandaşlarından resmî olarak özür dilemiş; yasama meclisi, kamplardan sağ kurtulanların her birine 20.000 dolar tazminat ödeneceğine karar vermiştir; bunun yanında Kongre, bir yüzyıl önce yapılan tarihsel yanlışlardan ötürü Hawai Krallığı'nın devrilmesi sebebiyle özür dilemiştir. Amerika'da yaşanan en büyük özür sorununun sebebi geçmişte yaşanan kölelik vakıalarıdır. 1990'larda siyahi vatandaşlar için özür ve tazminat tartışmaları gündeme gelse ve Afrika asıllı Amerika vatandaşlarına tazminat ödenmesi için yasa önerileri hazırlansa da, henüz tazminat kararı alınmamıştır. Tazminat ödenmesi fikri, düşünceden uygulama aşamasına geçememiş; ancak 2007'de Virginia Eyaleti ve ardından Alabama, Maryland, Kuzey Carolina, New Jersey, Florida başta olmak üzere birçok eyalet ve nihayet 2008 yılında ABD Temsilciler Meclisi, Afrika asıllı Amerikalılardan özür dileyen bir yasa çıkarmıştır.¹²¹⁸

Tarihsel olaylar için özür dilenmesi, yaşanan adaletsizliklerin kurbanlarının hatırasını onurlandırmak, geçmişin yaralarını sarmak için anlamlı bir yol olabilir; tazminat, özrün hissedilir bir ifadesi olarak kurbanların ve mirasçılarının uğradığı zararları telafi edebilir. Ancak geçmiş tarihlerde yapılan hatalardan ötürü, o tarihlerde yaşamamış, yapılan hatalara fiilen ve fikren katılmamış bir milleti temsilen Devlet'in özür dilemesi ve/veya tazminat

¹²¹⁷ Sandel, M. J. (Kasım 2013). *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?* (Çev. M. Kocaoğlu). (İkinci Baskı). Ankara: BigBang Yayınları, s. 243-244

¹²¹⁸ Sandel, M. J. *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?*, s. 244-246.

ödenmesine karar vermesi, kolektif sorumluluk¹²¹⁹ ekseninde de tartışılması gereken bir konudur.

Bir haksızlık için özür dilemek, sonunda bu adaletsizlik için sorumluluğu kabul etmeyi gerektirir; bir haksızlık için üzüntü duyulabilir ama sadece bu haksızlıkta payı olan kişi yaşanan haksızlıktan ötürü özür dileyebilir. İlkesel olarak, mevcut jenerasyon, atalarının yaptığı haksızlıklardan sorumlu tutulmamalı ve geçmişte yaşanan haksızlıkları ödediği vergiler yoluyla tazmin etmemelidir.¹²²⁰

Avusturya Başbakanı John Howard'ın *“mevcut olan Avustralya jenerasyonunun, kendilerinden önceki jenerasyonun yaptıklarının sorumluluklarını kabul etmeleri ve resmî olarak özür dilemeleri gerektiğine inanmıyorum”* ifadesi; Amerika Kongre üyesi Henry Hyde'ın *“Asla bir köle edinmedim ve hiç kimseyi ezmedim. Benden nesiller öncesinde doğan birinin köle sahibi olmasından ötürü tazminat ödemem gerekir mi bilmiyorum”* ifadesi, Walter E. Williams'ın *“Devlet perilerden ya da noel babadan para alabilirse bu süper olur ama devlet vatandaşlardan para alacak. Ancak kölelikten sorumlu olan hiçbir vatandaş bugün hayatta değil”* ifadesi; New Jersey Meclis üyesi'nin *“Bugün yaşayan biri, köle sahipliğinden dolayı suçlu mudur ve bu nedenle bu suçtan dolayı özür dilemeli midir? ... Bugün New Jersey'de yaşayanlar hatta köle sahibi olan atalarının izini sürenler, kendilerinin şahsi olarak rol oynamadığı adaletsizlikler için kolektif olarak suçlu ya da sorumlu olamazlar”* ifadesi, tarihsel olaylar için özür ve tazminatın haksızlığını vurgulayan yaklaşımlardır¹²²¹.

Ermeni talepleri konusunda, Türkiye aleyhine tazminata hükmedebilecek olan tek merci olan Uluslararası Adalet Divanı'nın, Srebrenitsa'da Boşnak Müslümanlara yapılan soykırım için talep edilen tazminat hakkında verdiği karar dikkat çekicidir.

Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro kararında UAD, Srebrenitsa'da soykırım yapıldığına ve Sırbistan Karadağ'ın bu suçu engelleme ve suçluları cezalandırma konusundaki yükümlülüklerini ihlal ettiğine karar vermiştir. UAD, Bosna Hersek'in maddi

¹²¹⁹ Konu hakkında bkz. Şahin, F. S. (Temmuz-Ekim 2016). “Kolektif Sorumluluk”. *Hukuk Kuramı*, Cilt: 3, Sayı: 4-5, Web: http://www.hukukkurami.net/media/file/16_17_02_sahin.pdf adresinden 26.07.2017'de alınmıştır.

¹²²⁰ Sandel, M. J. *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?*, s. 246-247.

¹²²¹ Sandel, M. J. *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?*, s.247-248.

ve manevi tazminat talepleri konusunda karar verebilmek için, zararın hangi ölçüde ilgili devletin haksız fiilinden kaynaklandığının tespit edilmesinin gerektiğini belirtmiştir. UAD, maddi tazminatın (*financial compensation*) uygun bir tazmin tarzı olmayacağına, **soykırımın varlığı ve davalının soykırımı önleme yükümlülüğünü ihlal ettiği yönünde verdiği kararlar, başvuranın tatmin (*satisfaction*) talebinin karşılandığına (!) karar vermiştir**¹²²².

Srebrenitsa soykırımında yakınlarını kaybedenler tarafından kurulan Srebrenitsa Anneleri Vakfı ve Srebrenitsa soykırımında hayatta kalan kişiler, 4 Haziran 2007 tarihinde, Hollanda Mahkemeleri'nde, Hollanda ve BM aleyhine dava açmıştır¹²²³. Dava'da, Srebrenitsa soykırımından Hollanda ve BM'nin sorumluluğu ileri sürülmüş ve tazminat talep edilmiştir¹²²⁴. Hollanda ilk derece mahkemesi, istinaf mahkemesi ve yüksek mahkeme, birbirine paralel kararlarla, Hollanda'nın soykırımı engelleme yükümlülüğünün bulunmadığına ve BM aleyhindeki iddialar hakkında yargı yetkisinin bulunmadığına karar vermiş; ardından konu AİHM önüne götürülmüştür. Başvuranlar, BM'ye tanınan yargı bağımsızlığının ve Hollanda mahkemeleri tarafından verilen kararların, AİHS m. 6 ile korunan mahkemeye erişim haklarını ihlal ettiğini iddia etmiştir¹²²⁵. Başvuranlar ayrıca, BM'ye tanınan yargı bağımsızlığı paravanıyla Hollanda'nın tüm suçlamaları BM'ye devrederek sorumluluktan kaçması ile AİHS m. 13 ile korunan etkili başvuru hakkının da ihlal edildiğini iddia etmiştir.¹²²⁶

11 Haziran 2013 tarihinde verdiği kararda AİHM, BM aleyhindeki iddiaları değerlendirmeye yetkili alternatif bir yargı merciinin bulmadığını kabul etmiş¹²²⁷; ancak BM'ye tanınan yargı bağımsızlığının, mahkemeye erişim hakkını ihlal etmediğini belirtmiştir. AİHM'e göre, UNPROFOR'un eylem ve ihmallerine yönelik iddiaların BM tarafından çözüme kavuşturulmaması, Hollanda'nın sorumluluğunu doğurmaz ve Hollanda'nın müdahalesini gerektirmez¹²²⁸. AİHM, BM Şartı m. 105/1¹²²⁹ ve Birleşmiş Milletlerin

¹²²² Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, p. 462, 463.

¹²²³ Stichting Mothers of Srebrenica and Others / Netherlands, App. No. 65542/12, 11.06.2013, p. 54.

¹²²⁴ Stichting Mothers of Srebrenica and Others / Netherlands, p. 85.

¹²²⁵ Stichting Mothers of Srebrenica and Others / Netherlands, p. 112.

¹²²⁶ Stichting Mothers of Srebrenica and Others / Netherlands, p. 113.

¹²²⁷ Stichting Mothers of Srebrenica and Others / Netherlands, p. 163.

¹²²⁸ Stichting Mothers of Srebrenica and Others / Netherlands, p. 165.

¹²²⁹ Madde 105/1- Örgüt, Üyelerinin herbirinin topraklarında amaçlarına ulaşmak için gerekli ayrıcalık, bağımsızlık ve dokunulmazlıklardan yararlanır.

Ayrıcalık ve Muafiyetlerine dair Sözleşme m. II/2¹²³⁰,den hareketle, BM'nin yargı bağımsızlığına sahip olduğunu¹²³¹, Birleşmiş Milletler'in yargı bağımsızlığının meşru bir amaca hizmet ettiğini ve orantısız olmadığını¹²³² belirterek, başvuruyu esasa girmeden kabul edilemez bulmuştur.

UAD'ın, Srebrenitsa'da Müslüman Boşnaklara yapılan soykırımı tanıyan ve Sırbistan Devleti'nin soykırımı önleme yükümlülüğünü ihlal ettiğini belirten kararından ancak üç yıl sonra, Sırbistan Cumhuriyeti Ulusal Meclisi, 31.03.2010 tarihinde aldığı kararla¹²³³ bir özür deklarasyonunda bulunmuştur. Kararda, Sırbistan Cumhuriyeti Ulusal Meclisi, Srebrenitsa'daki Boşnak nüfusa karşı işlenen ve UAD kararında da işaret edilen suçları en ağır şekilde kınadığını, mağdur ailelerine baş sağlığı ve özürlerini sunduğunu belirtmiş, ancak soykırım ifadesini kullanmaktan kaçınmıştır¹²³⁴. Bunun yanında, Eski Yugoslavya topraklarındaki diğer devletlerin, Sırp halkına karşı işlenen suçları aynı şekilde kınayacaklarının ve Sırp kurbanlarının ailelerine baş sağlığı ve özür dileyebileceklerinin beklentisi içinde olduğu ifade edilmiştir¹²³⁵.

Srebrenitsa'da Boşnak Müslümanlara yapılan soykırımın, 27.02.2007 tarihinde UAD tarafından kabul edilmesine rağmen, ne UAD'ın, ne AIHM'in, ne de yabancı devlet mahkemelerinin soykırım mağdurları lehine maddi veya manevi bir tazminata hükmetmiş olması, ancak aynı uluslararası mecrada Türkiye Devleti'nin "Ermeni soykırımı"ndan sorumluluğunun dile getirilmesi arasındaki çelişki fevkalade dikkat çekicidir.

Bundan yüz yıl önceki uygulamalara maruz kalanların uğradığı maddi ve manevi zararların günümüzde *de facto* ve *de jure* telafisinin mümkün olmayışı; Oscar Wide'ın

¹²³⁰ Madde II/2- Birleşmiş Milletler Kurulu, malları ve alacakları, bulundukları yer neresi ve elinde tutan kim olursa olsun, Kurulun açıkça vazgeçtiği hususi hâller müstesna olmak üzere, adli muafiyetten faydalanırlar. Bununla beraber şurası da mukarrerdir ki, bu feragat yürütme tedbirlerine şâmil olmayacaktır.

¹²³¹ Stichting Mothers of Srebrenica and Others / Netherlands, p. 147-148.

¹²³² Stichting Mothers of Srebrenica and Others / Netherlands, p. 169-170.

¹²³³ Sırbistan Parlamentosu Resmî İnternet Sitesi: Declaration of the National Assembly of the Republic of Serbia Condemning The Crime in Srebrenica Web: <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/eng/pdf/2010/deklaracija%20o%20srebrenici%20ENG.pdf> adresinden 10.08.2017'de alınmıştır.

¹²³⁴ Declaration of the National Assembly of the Republic of Serbia Condemning The Crime in Srebrenica, p. 1.

¹²³⁵ Declaration of the National Assembly of the Republic of Serbia Condemning The Crime in Srebrenica, p. 4.

“Düşen bir çığda, hiçbir kar tanesi olup bitenden kendisini sorumlu tutmaz”¹²³⁶ anlayışının değil; hukuki güvenlik gibi evrensel ilkelerin bir sonucudur.

¹²³⁶ Selçuk, S. (10.01.2017). “'Anayasal Devlet'ten 'Anayasalı Devlet'e”. **Cumhuriyet Gazetesi**. Web: http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/657854/_Anayasal_devlet_ten__anayasali_devlet_e.html adresinden 10.01.2017’de alınmıştır.

SONUÇ

Çalışmada öncelikle Ermeni sevk ve iskânı -tehcir- kararının hukuki niteliği saptanmıştır. Osmanlı Devleti’nde tehcir kurumunun iki farklı görünümü vardır: (1) İdari bir uygulama olan “*iskân ve yerleştirme*”; (2) cezai bir uygulama olan “*nefy, sürgün*”. Ermeni tehciri kararı, bir muvakkat kanuna dayandığından şeklî-organik anlamda bir idari karar; genel, sürekli, objektif, kişilik dışı bir “kural-işlem (*acte-règle*)” olduğundan, maddi-fonksiyonel anlamda bir yasama kararı; normlar hiyerarşisindeki konumu bakımından kanun hüküm ve kuvvetinde bir karardır. Maddi ve şeklî kriterlerin yanında, kararın sebep ve amaç unsurları da dikkate alındığında, Ermeni tehciri kararı, “*nefy, sürgün*” niteliğinde cezai değil, “*iskân ve yerleştirme*” niteliğinde idari bir karardır. Devlet’in iç tehcir siyasetinin tipik bir örneğidir.

Ermeni sevk ve iskân kararının idari niteliğinin tespitinin ardından, bu kararın, döneminin hukuk anlayışı ile ne ölçüde örtüştüğü ortaya konmuştur. Ermeni sevk ve iskân kararı, Büyük Savaş sürecinde alınmış bir karardır. Bu nedenle sıkıyönetim rejimi içinde değerlendirilmelidir. Büyük Savaş döneminde, savaşı diğer devletlerde de sıkıyönetim rejimi uygulanmış, hak ve hürriyetler askıya alınmış, siyasi ve askerî güvenlik hukuki güvenlikten, askerî ve siyasi istikrar hukuki istikrardan üstün tutulmuştur. Büyük Savaş sürecinde Avusturya’da anayasacılık ve parlamenter sistem çökmüş, *Reichsrat* kapatılmış ve devlet olağanüstü kararnamelerle idare edilmiş, anayasal diktatörlük yerini askerî diktatörlüğe bırakmış; Rus İmparatorluğu’nda anayasal diktatörlük ileri dereceye ulaşmış; hukuk devleti, idari yargı ve anayasa yargısının dünyada kabul gördüğü İkinci Dünya Savaşı döneminde dahi, ABD’de, askerî ve siyasi zaruret gerekçesiyle Japonlar tehcir edilmiştir.

Osmanlı Devleti’nde, Balkan Harbi’yle başlayan ve 7 yıl 14 gün kesintisiz süren sıkıyönetim rejimi, Kanun-ı Esasi m. 113 ve 36 kapsamında anayasal bir zeminde idare edilmiştir. Döneminin sıkıyönetim rejimini düzenleyen Kanun-ı Esasi, İdare-i Örfiye Kararnamesi ve Sevk ve İskân Kanunu’nun öngördüğü düzenlemeler doğrultusunda uygulanan Ermeni sevk ve iskânıyla, Kanun-ı Esasi’de düzenlenen eşitlik ilkesi ve bazı hak ve hürriyetler askıya alınmış; olağan hâllerde hukuka aykırı olan bu durum, savaş hâlinde geçerli olan sıkıyönetim rejimi ile mevzuata uygun hâle gelmiştir.

Kanun-ı Esasi m. 113'e göre, savaş hâlinde özel düzenlemelere gidilebilir. Kanun-ı Esasi'de işaret edilen özel düzenlemelerden biri olan İdare-i Örfiye Kararnamesi'nin 2. maddesine göre, sıkıyönetim ilan edilmesiyle, Anayasanın, kanunların ve mülkiye nizamının, İdare-i Örfiye Kararnamesi'ne aykırı hükümleri, sıkıyönetim süresince geçici olarak askıya alınabilir; 6. maddesine göre, şüpheli ve sabıkalı kişiler başka bölgelere gönderilebilir. Bu düzenlemeler göz önüne alındığında; sevk tedbirinin, döneminin mer'i mevzuatına ve kanun devleti ilkesine uygun olduğu görülür.

Sevk ve iskân tedbirinin, günümüzde kabul gören hukuk devleti ilkesine uygunluğunun incelenmesi metodolojik olarak uygun değildir. Sevk ve iskân tedbirinin uygulandığı dönemde, Osmanlı Devleti'ni hukuk devleti prensipleriyle bağlayan ulusal ve uluslararası bir hukuk normu olmadığı gibi, dünyada da hukuk devleti anlayışı henüz yerleşmemiştir. Öyleyse Büyük Savaş döneminde uygulanan sevk ve iskânın, hukuk devleti ölçütlerini karşılamadığından hareketle hukuki sonuçlara ulaşılamaz. Ancak zaman ve mekân bağlamından dışarı çıkmadan, sevk ve iskân tedbirinin, savaş gerekleriyle orantılı olup olmadığını incelemekte yarar vardır. Bu incelemenin pozitif hukukta olmasa da doğal hukukta bir karşılığı vardır; zira sevk tedbiri özelinde, hukukun amacı olan adaletin izini sürmek, sevk ve iskân tedbirinin adalet ilkesiyle ne ölçüde örtüştüğünü değerlendirmek önemlidir. Şüphesiz böyle bir incelemenin subjektif yargılardan arındırılması gerekir. Bu incelenmede, objektif bir sonuca ulaşmak amacıyla, günümüzde olağanüstü hâllerde hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında kullanılan ölçütler kılavuz alınmıştır. Bu incelemenin amacı, bir asır önce uygulanan sevk tedbirinin, günümüzün hukuk devleti anlayışına uygunluğunu ölçmek değil; sevk tedbirini, objektif olarak adalet terazisinde tartmaktır. Bu incelenmede sevk ve iskân kararının sıkıyönetim rejimi ile yürütülen bir savaş sürecinde alındığı noktasından hareket edilmiş; 1982 Anayasası ve AİHS ilkeleri ışığında, eşitlik ilkesinin, yerleşme ve seyahat hürriyetinin ve olağanüstü hâl rejiminin kümülatif değerlendirmesi yapılmıştır.

Sevk ve İskân Kanunu, metin itibarıyla eşitlik ilkesine uygun olsa da, bu Kanun'a dayanarak tesis edilen idari düzenleyici ve birel işlemlerin doğrudan Ermenilere yöneldiği görülür. Bu uygulamanın **olağan dönemlerde** eşitlik ilkesi/ayrımcılık yasağına aykırı olacağı düşünülebilir. Savaş hâlinde, Anayasa ve AİHS m. 15'e göre durumun gerektiği ölçüde olmak ve çekirdek alana dokunmamak kaydıyla, yerleşme ve seyahat hürriyetine müdahalede yapılan ayrımcılık hukuka uygun hâle gelir. Günümüzde, uygulamanın ayrımcı

karakterinin, AİHS 4 No.lu Protokol m. 2 ile beraber okunan m. 14'e ve Anayasa m. 23 ile birlikte okunan m. 10'a aykırı olup olmayacağı olağanüstü hâl rejimi çerçevesinde değerlendirilir. Çekirdek alan dışında kalan yerleşme ve seyahat hürriyetine yönelik ayrımcı müdahalenin savaş döneminde uygulanan hukuk rejimi çerçevesinde hukuka uygun kabul edilebilmesi, müdahalenin, savaş gerekliliklerini karşılaması şartına bağlıdır. Bir başka deyişle günümüzde yapılan denetim, *ölçülülük* denetimidir. Ölçülülük ilkesi ise elverişlilik, gereklilik ve orantılılık olmak üzere üç alt ilkeden oluşur.

Çalışmada, günümüzde kullanılan ölçülülük demetimi ışığında bir inceleme yapılmış; hak ve hürriyetlere ayrımcı bir müdahale niteliğindeki sevk ve iskân tedbiri ile döneminin savaş gereklilikleri arasındaki ölçünün/dengenin; bir başka deyişle elverişlilik, gereklik ve orantılılık alt ölçütlerinin sağlanıp sağlanmadığı incelenmiş ve üç soru sorulmuştur:

(1) Sevk ve iskân, ulaşılmak istenen amacı gerçekleştirmeye elverişli bir araç mıdır? Yasa koyucuya tanınan yanılma payı da göz önünde tutularak, yasalaşma hazırlığı döneminde, tedbirin, hedeflenen amacı gerçekleştirmeye bir katkıda bulunmayacağı anlaşıyorsa; tedbir, amaca ulaşma bakımından hiçbir etki göstermiyorsa veya amaca ulaşmayı zorlaştırıyorsa; anılan tedbire ilişkin kanun, elverişlilik ilkesine ve dolayısıyla ölçülülük ilkesine aykırı olacaktır. Meclis-i Vükela'nın 31 Mayıs 1915 tarihli kararında amaç, kısaca şöyle açıklanmıştır: “*Harp bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmının, Osmanlı hududunu düşman devletlere karşı korumaya gayret eden ordumuzun harekâtını zorlaştırdıkları; erzak ve askerî malzeme nakliyatını güçleştirdikleri, düşmanla işbirliği yapmak ve birlikte hareket etmek niyetinde oldukları, ayrıca düşman saflarına katıldıkları, yurt içinde askerî kuvvetlere ve masum halka silahlı saldırılar düzenledikleri, düşmanın deniz kuvvetlerine malzeme sağladıkları, müstahkem mevkiileri düşmana göstermeye cesaret ettikleri tespit edilmiştir. Bunun için isyancı unsurların harekât sahasından uzaklaştırılması gerekmektedir.*”¹²³⁷. Sevk ve iskân tedbirinin, Meclis-i Vükela kararında özetle işaret edilen tehlikeleri gidermek amacına ulaşmaya katkıda bulunduğu bu anlamda *elverişli* bir araç olduğu görülmektedir.

¹²³⁷ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-4. 31 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 131-132.

(2) Sevk ve iskân, ulaşılmak istenen amacı gerçekleştirmek için gerekli bir araç mıdır? Yasa koyucu, amaca ulaşmak için, aynı derecede *elverişli* olan yasal önlemler/araçlar arasından, hak ve hürriyetlere en az müdahale eden aracı seçmelidir. Hak ve hürriyetlere daha az müdahale eden bir araçla aynı amaca ulaşmak mümkünse, kanun, gereklilik ilkesine, dolayısıyla ölçülülük ilkesinevaykırı olacaktır. Meclis-i Vükela kararında işaret edilen amaçlara ulaşmak üzere alınan sevk ve iskân tedbirinin -istisnalar dışında- Ermenilerin tamamına uygulanması yerine, sadece tespit edilen isyancılara uygulanması seçeneğinin, gereklilik ölçütünü karşılama yolunda daha ölçülü bir alternatif olacağı düşünülebilir. Savaş şartları içinde daha makul bir tedbirin mümkün olmadığı hakkında Hariciye Nezareti (Dışişleri Bakanlığı) Hukuk Müşaviri Mehmet Münir Bey'in 19 Ocak 1919 tarihli Raporunda¹²³⁸ geçen şu ifadeler gereklilik incelemesine ışık tutar:

“Bi'z-zarur bu suretle yapılan tehcir muamelesinin yalnız vatana karşı sû-i niyetleri tahakkuk edenlere tatbiki tarîkına gidilerek menâtık-ı harbiyedeki Ermenilerin ale'l-umum teb'îd edilmeleri vehleten şâyân-ı muâheze görülebilir. Fakat Ermenilerin gaye-i milliye addettikleri makâsıd istihşâl uğrunda tamamıyla mütesânid olarak hareket etmeleri ve şu harekât-ı fesadkârânenin vuku bulacağı bittab' malumu olan Ermenilerden hiç kimsenin bî-günahları tehcirden kurtarmak için hükûmete ihbarâtda bulunmamış olması ve harbin pek serî' bir suretde inkişâf etmekte olan safahâtı arasında arîz ve amîk tedkikâtda bulunmak kâbil olmaması ve bu kâbil olsa bile bir kasabada sâkin Ermenilerin hangilerinin hakikaten komitalara mensub ve aynı efkâr-ı ihtilalkârâneye sâlik olup olmadığının ve fırsat karşısında hükûmete karşı hareket etmeyeceğinin tebyini adîmü'l-îmkân bulunması ve bu hususda edilecek küçük bir kusûrun orduyu önden ve arkadan ateşe mar'ûz bırakabileceği nazar-ı itibara alınırsa tehcir muamelesinin (en masse) tatbikindeki zaruretde şübhe kalmaz.”¹²³⁹

¹²³⁸ BOA, HR. SYS, 2876/2. 19 Ocak 1919. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 428-440.

¹²³⁹ BOA, HR. SYS, 2876/2. 19 Ocak 1919. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 429.

Mehmet Münir Bey'e göre, sevk ve iskân tedbirinin, savaş bölgesindeki Ermenilerin tamamı yerine sadece ihanetleri tespit edilenlere uygulanmasının yerinde olacağı düşünüldükçe, böyle bir ayırım yapmaksızın uygulanan sevk politikası eleştirilebilir; fakat Ermenilerin, addettikleri millî gayeyi gerçekleştirmek için birbirlerine kenetlenmeleri, bu isyan hareketinin vuku bulacağından doğal olarak haberdar olan Ermenilerden hiç kimsenin Devlete ihbarda bulunmamış olması, savaşın çok seri ilerlemesi ve benzeri nedenlerle geniş ve detaylı bir incelemede bulunmanın mümkün olmaması, mümkün olsa dahi bölgede yaşayan Ermenilerden hangilerinin komitalara mensup ve aynı isyankârane görüşlere sahip olup olmadığının ve fırsat karşısında devlete karşı hareket edip etmeyeceğinin belirlenmesinin imkânsız oluşu, bu konuda edilecek küçük bir kusurun orduyu önden ve arkadan ateşe maruz bırakabileceği gibi hususlar göz önüne alındığında, izlenen sevk ve iskân politikasının yerindeliği açıkça anlaşılacaktır.

Dönemin arşiv belgelerine yansımış bu ve benzeri mütalaalar ışığında, sevk ve iskân tedbirinin, amaca ulaşmak için *gerekli* bir araç olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

(3) Sevk ve iskân tedbiri ile ulaşmak istenen amaç orantılı mıdır? Orantılılık denetiminde, amaç ve araç karşılıklı olarak tartılır; ulaşılacak menfaate kıyasla aracın getirdiği yük çok ağır basıyorsa, tedbirin orantısız olduğu sonucuna varılır. Sevk ve iskân uygulamasının ne denli ağır sonuçlar doğurduğu açıktır. İsyan faaliyetlerinde bulunmayan ve bulunmayacağı açık olan Ermenileri sevk ve iskândan muaf tutan bir politika izlendiyse de, istisnaların dışında kalan Ermenilere, açlık, soğuk, saldırı ve hastalıkların fevkalade zorlaştırdığı bir tedbir uygulanmıştır. Sevk ve iskân tedbiri ile ulaşmak istenen amaç/elde edilecek menfaat arasında hakkaniyete uygun bir dengenin bulunup bulunmadığına yönelik yapılacak ölçümde, terazinin bir kefesine sevk tedbiri ile müdahale edilen hürriyetler, diğer kefesine ise Büyük Savaş'ın kaybedilmesi hâlinde Osmanlı Devleti'nin ve tüm Osmanlı tebaanın akıbetini ortaya koyan Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması konabilir. Mondros Mütarekesi, "*Osmanlı Devleti'nin müttefikleriyle beraber düçar olduğu acı mağlûbiyetin yüz kızartacak bir neticesidir. O mütarekename ahkâmıdır ki, Türk topraklarını, ecnebilere işgaline arz etti. O mütarekenamede, kabul edilen mevattır ki, Sevres Muahedesi ahkâmının da sühuletle kabul ettirilebileceği fikrini ecnebilere mümkün ve mâkul gösterdi.*" ¹²⁴⁰. Nihayet, "*İstiklâl-i siyasi, adli, iktisadi ve malîmizi imhaya ve binnetice hakk-ı hayatımızı inkâr ve iptale matuf olan Sevr ahidnâmesi*"¹²⁴¹ muhtevası göz önüne alındığında, bu akıbeti önlemek amacıyla alınan önlemlerin amaca kıyasla fevkalade bir yük getirdiğini söylemek güç olacaktır.

Özetle sevk ve iskânı tedbirinin döneminin siyasi ve askerî zaruretlerini karşıladığı, bu uygulamalar sayesinde Ermeni isyanlarının önlendiği, ordunun savaş ve savunma gücünün arttığı göz önüne alındığında, anılan tedbirin, döneminin şartları içinde, '*durumun kesinlikle gerektirdiği ölçüde*' olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ermeni sevk ve iskânı sonucunda Ermenilerin geride bıraktığı taşınır, taşınmaz, alacak ve borçların akıbetine ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. 1915 senesinde kabul edilen kanunla,

¹²⁴⁰ Atatürk, M. K. *Nutuk Cilt II 1920-1927*. (Dokuzuncu Basılış). Türk Devrim Tarihi Enstitüsü. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, s. 791.

¹²⁴¹ Atatürk'ün 17.01.1921 tarihli demeci. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi. (2006). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III (1918 – 1937)*. (Beşinci Baskı). Divan Yayıncılık, s. 21.

önce sevk edilen Ermenilerden; ardından 1923 senesinde kabul edilen kanunla, din ve milletine bakılmaksızın kaçak, kayıp, sürekli yer değiştirmiş tüm kişilerden geride kalan mal varlığının tasfiyesini öngören emval-i metruke rejimi doğmuştur. Buna göre anılan kişilerden kalan gayrimenkullerin mülkiyeti, bedelleri karşılığında, cinsine göre Vakıflar veya Maliye Hazinelerine intikal etmiş; menkul, alacak ve borçlar idari komisyonlar tarafından hazırlanacak tutanaklar üzerinden mahkemelerce tasfiye edilmiş; kalan meblağ sahiplerine ödenmiştir.

Tez’de emval-i metruke rejimi hakkında, yüz yıl öncesinden günümüze gelen bazı kabullerin mevzuatla örtüşmediği gözlenmiştir. 22.04.1963 tarihli Anayasa Mahkemesi kararında¹²⁴² ileri sürülen ve Türk doktrini ve yargı kararlarında istisnasız kabul gören görüş şöyledir: emval-i metruke mevzuatının, Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe girdiği 6 Ağustos 1340 (1924) tarihinden önce kaçan, kaybolan, yer değiştiren ve sevk edilen kişiler için uygulanabilmesinin *normatif dayanağı* Lozan Antlaşması’nda yer alan *özel hükümler*dir. Anayasa Mahkemesi’nin anılan yorumu, Türk doktrini tarafından aynen tekrar edilmiş¹²⁴³, hiçbir yüksek mahkeme kararında yahut doktrin görüşünde aksi söylenmemiştir. Ancak ne Anayasa Mahkemesi ne de doktrin, ilgili Lozan maddesini işaret edebilmiştir. Zira Lozan Antlaşması’nda böyle bir hüküm yoktur. Konu hakkındaki doktrin görüşü şöyle özetlenebilir: “*Lozan Antlaşması’nın azınlıklarla ilgili 37-47’nci maddelerinde yer alan antlaşmaların yürürlük günü olan 6 Ağustos 1340(1924) tarihinden sonra Emval-i Metruke kanunları uygulanmayacaktır. Sözü edilen tarihten sonra bulundukları yeri terk edenlerin taşınmazlarına Emval-i Metruke kanunları uyarınca el koymak mümkün değildir. Sözü edilen tarihten sonra ... geri dönmüş ve mallarının başında olup mallarına Hazinece henüz el konulmamış olanların mallarına da el konamaz. Ancak 6 Ağustos 1924 tarihinden önce başka yerlere nakledilip geri dönmemiş olan ve firari, kaçak ya da yitik olan kişilerin*

¹²⁴² “Bunların dışında kalan ve yukarıda adı geçen kanunların kapsamına giren Türk Tebaası hakkında ise, 6 Ağustos 1340 gününde yürürlüğe konulan Lozan Antlaşmasında özel hükümler bulunduğundan, o tarihten sonra ihtiyar edecekleri hareketleri ve fiilî durumları ne olursa olsun bu kanunların uygulanmasına imkân yoktur. Ancak bunlardan Lozan Antlaşmasının yürürlüğünden önce firari veya mütegayyip girmiş olanlar hakkında söz konusu kanunların uygulanması gerekeceğinden şüphe edilemez.” AYM, E. 1963/41, K. 1963/94, 22.04.1963.

¹²⁴³ Bağcı, Ö. (2016). *Emval-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi*, Ankara: Yetkin Yayınları, s. 133.

Güner, H. (2016). *Ermenilerin Emval-i Metrukesi: Ermenilerin Geride Bıraktığı Mallar (Arşiv Belgeleri Işığında Mali ve Hukuki Açısından İnceleme)*. Ankara: Astana Yayınları, s. 311-316.

Başpınar, V. (2016). “Eşya Hukuku ve Yargı Kararları Açısından Emval-i Metruke”. Doğan, İ. (Editör). *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları*. Ankara: Astana Yayınları, s. 113.

Ünal, Ş. *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, s. 449.

Aytaş, G. (2010). *Ermeni Talepleri ve Türkiye’nin Hakları*. İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, s. 21.

mallarına Hazine el koymamış ise bu mallara her zaman için el koyması mümkündür.”¹²⁴⁴. Anayasa Mahkemesi kararının tekrarı niteliğindeki bu ve benzeri yorumlar, Lozan hükümleriyle bağdaşmaz. Lozan Antlaşması’nın, ne azınlıklarla ilgili 37-47’nci maddeleri, ne de diğer maddeleri, emval-i metruke tasfiyesini doğrudan veya dolaylı ilgilendirir. Lozan Antlaşması’nın azınlık haklarına ilişkin I. Bölüm’ünün III. Kesim’inde yer alan hükümlere göre Türkiye Devleti, *“Türkiye’de oturan herkesin, doğum, bir ulusal topluluktan olma [milliyet, nationalite], dil, soy ya da din ayırımı yapmaksızın, hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı tam ve eksiksiz olarak sağlamayı”*, anılan maddelere aykırı hiçbir düzenleyici veya bireysel işlem yapmamayı taahhüt etmiştir. Antlaşmanın eşitlik ilkesiyle ilgili anılan hükümleri, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti için yeni değildir. Eşitlik ilkesi, Lozan Antlaşması’nın imzalandığı 24 Temmuz 1923 tarihinde, 1921 Anayasası ile birlikte yürürlüğü devam eden Kanun-ı Esasi’nin 17. maddesinde zaten düzenlenmiş, devlet yönetimine hâkim temel bir ilkedir. Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe girdiği 6 Ağustos 1924 tarihinde yürürlükte olan 24 Nisan 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasi’nin 69. maddesinde de varlığını devam ettirmiştir¹²⁴⁵.

Tez’de, Ermeni meselesinin, mülkiyet hakkı yönüne ilişkin günümüze değin ortaya konmamış başka bir husus daha gözlenmiştir. Emval-i metruke mevzuatından, günümüzde hâlen yürürlükte olan kanun maddeleri vardır. 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat’ın 1, 3, 5, 6, 10 ve 11. maddelerinin yürürlüğü hâlen devam etmektedir. Anılan Kanun’un yürürlük maddeleri dışındaki 1. ve 3. maddelerinin Türkçe metni¹²⁴⁶ şöyledir:

“Madde 1: 14 Mayıs 1331 tarihli Kanun hükmü gereğince başka mahallere nakledilen gerçek ve tüzel kişilerin terk etmiş oldukları malları, alacakları ve borçları, bu husus için oluşturulacak komisyonların, her kişi için ayrı ayrı düzenleyecekleri mazbatalar üzerine, mahkemelerce tasfiye edilir.”

Aytaş, G. (2010). *Ermeni Talepleri ve Türkiye’nin Hakları*. İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, s. 21.

¹²⁴⁴ Aytaş, G. *Ermeni Talepleri ve Türkiye’nin Hakları*, s. 21.

¹²⁴⁵ Eşitlik ilkesi bu tarihten sonraki Türk Anayasalarında da varlığını korumuştur (1961 Anayasası m. 12, 1982 Anayasası m. 10).

¹²⁴⁶ Kardeş, S. *“Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 247-250.

“Madde 3: Bahsi geçen kişilerin nakitleri, terk edilmiş taşınır malları, mevduatı ve alacakları, birinci maddede belirtilen komisyon başkanı veya vekili tarafından toplanır, geri alınır, tahsil edilir, dava edilir ve terk edilmiş mallardan dava konusu edilmeyenler, artırma yoluyla satılır, elde edilen tutar sahipleri adına emaneten mal sandıklarına yatırılır.”

Buna göre, Ermeni emval-i metrukesine ilişkin mer’i mevzuat, Sevk ve İskân Kanunu uyarınca sevk edilen kişilerden geriye kalan nakitler, mevduatlar, taşınır mallar alacaklar ve borçların devlet eliyle tasfiyesi hakkındadır. Buna göre pozitif hukuk içinde varlığını devam ettiren normatif düzenlemeler olan Tasfiye Kanunu’nun anılan maddelerinin, günümüzde yapılabilecek tasfiye işlemlerine hukuki dayanak sağlayacağı düşünülse de; bu hükümlerin *etkililiğini* kaybettiğinden *metrukiyete düştüğü* söylenebilir. Bir hukuk normunun en azından minimum etkililiğe sahip olması beklenir. Normun muhataplarının norma riayet etmemesi, devlet otoritesinin cebri vasıtalarla normun saygınlığını sağlayamaması ve *sürekli olarak* etkililikten yoksun kalması -hiçbir zaman uyulmaması ve hiçbir zaman uygulanmaması- hâlinde norm, geçerliliğini kaybederek metrukiyete düşer. Tasfiye Kanunu’nun anılan maddeleri, hukuk düzeni içinde hâlen yürürlükte olsa da fiilen geçerliliğini yitirdiği; sevk edilen Ermenilerden kalan mal varlığını tasfiye etmek üzere idari komisyon kurulması ihtimalinin gerçekçi olmadığı zira anılan maddelerin hâlen yürürlükte olduğuna ilişkin bir farkındalık bulunmadığı söylenebilir. Bunun yanında, bir an için Tasfiye Kanunu’nun geçerliliğini yitirmediği düşünülse dahi fiilen uygulanma ihtimali zayıftır. Zira 1915 yılından kalan nakitler değerini tamamen yitirmiş; borç, alacak ve mevduatlar zamanaşımına uğramıştır; ancak maddi değerini halen yitirmemiş mücevher ve benzeri eşyaların tasfiyesinin gündeme gelebilmesi ihtimal dahilindedir. Özetle gayrimenkuller dışındaki mal varlığının tasfiyesini düzenleyen Tasfiye Kanunu’nun, hukuken ve fiilen uygulanma kabiliyeti fevkalade zayıftır.

Emval-i gayrimenkule mülkiyetinin Devlete intikalinin üzerinden bir asır geçmesine karşın, mülkiyet iddiaları hâlen Türk ve yabancı devlet mahkemelerine taşınmakta, konu güncelliğini korumaktadır. Yabancı devlet mahkemeleri tarafından Ermeni emval-i metrukesine ilişkin olası mülkiyet iddialarının incelenmesinde, öncelikle göz önünde tutulması gereken husus devletlerin yargı bağımsızlığı ilkesidir. Devletlerin egemen eşitliği ilkesinin bir sonucu olarak uluslararası hukukta kabul edilen ve UAD ve AİHM’in kararlarında esas aldığı görüşe göre, bağımsızlık konusunda ikili bir ayrım bulunmaktadır: Egemenlik tasarruflarından (*acte iure imperii*) kaynaklanan uyuşmazlıklarda devletlere

yargı bağışıklığı tanınırken, bunun dışında kalan tasarruflarından (*acte iure gestionis*) kaynaklanan uyuşmazlıklarda tanınmamıştır.

Ermenilerin mülkiyet kayıplarının dayanağı, emval-i metruke mevzuatıdır. Sevk edilen Ermenilerden geride kalan emval-i metrukenin tasfiyesinin hukuki dayanağı olan, Osmanlı ve Türkiye Devleti dönemlerinde kabul edilen mevzuat, organik ve fonksiyonel anlamda yasama ve yürütme tasarruflarının en belirgin örneklerini taşıyan *acte iure imperii* işlemlerdir. Dolayısıyla bu mevzuat doğrultusunda yapılan işlemlerin, yabancı devlet mahkemelerinde yargılamaya konu olması, devletlerin yargı bağışıklığı ilkesine aykırı olacaktır. Yabancı bir devlet mahkemesinde Türkiye aleyhine açılan herhangi bir dava sonucunda bir karar verilmesi hâlinde, kararın icrası için Türkiye Devleti'nin ilgili devlette bulunan mal varlığına başvurulması gündeme gelecektir. Bu noktada yabancı devlete ait mal varlığının cebri icraya konu edilmesinin, hasmane bir tavır kabul edilerek muhatap devletin misillemede bulunmasına ve uluslararası ilişkilerin bozulmasına yol açacağı göz ardı edilmemelidir.

Emval-i metruke rejimi ile mülkiyet hakkına müdahale edildiği açıktır. Tez'de, bu müdahalenin dönemin ve günümüz hukuk anlayışına uygunluğu incelenmiştir. Bu incelemede ikili bir ayrıma gidilmiştir. İlk olarak ilgili kanunların kabul edildiği dönemin hukuk anlayışına uygunluğu; ikinci olarak hâlen yürürlüğü yahut etkileri devam eden mevzuatın günümüz hukuk anlayışına uygunluğu incelenmiştir. Emval-i metruke tasfiyesinin dayanağı olan ve günümüzde hâlen yürürlükte olan yahut etkileri devam eden üç kanun vardır:

İlki, muvakkat kanun niteliğindeki 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli Tasfiye Kanunu'dur. Tasfiye Kanunu'nun 2, 4, 7, 8, 9. maddeleri yürürlükten kalkmıştır; 1, 3, 5, 6, 10 ve 11. maddeleri yürürlükte. Tasfiye Kanunu'nun kabul edildiği tarihin üst normu olan Kanun-ı Esasi'ye uygunluğu ve hâlen ilga edilmemiş maddeler bakımından 1982 Anayasası ve AİHS'e uygunluğu incelenmiştir.

İkincisi, 27.10.1988 tarih ve 3488 sayılı Kanun ile yürürlükten kaldırılan, 15 Nisan 1339 (15 Nisan 1923) tarih ve 333 sayılı Kanun; **üçüncüsü**, 10.07.1945 tarihinde yürürlükten kaldırılan 28 Mayıs 1928 tarihli ve 1331 sayılı Kanun'dur. Bu kanunlar

günümüzde yürürlükte bulunmasa da etkileri devam etmektedir. Zira bu kanunlara göre, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten önce sürekli yer değiştiren, kaçan, kaybolan ve sevk edilen kişilerin gayrimenkullerinin mülkiyeti, anılan fiilî durumun gerçekleştiği anda doğrudan devlete intikal ettiğinden, bu gayrimenkuller hakkında tescil ve vaz'ıyed işlemi yapılmaya devam edilmektedir.

Kanun-ı Esasi döneminde kabul edilmiş bir muvakkat kanun olan Tasfiye Kanunu'nun yetki-şekil-sebep-konu ve maksat bakımından incelenmesi, kanun devleti ve normlar hiyerarşisi çerçevesinde Kanun-ı Esasi'yle uyumlu olup olmadığı yönleriyle sınırlı tutulmuştur. Kanun-ı Esasi m. 115 ile anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı kabul edilmiş, m. 116 ile katı anayasa sistemi benimsenmiştir. Üst norm niteliğindeki Kanun-ı Esasi, kanunlar üzerinde bağlayıcı ve üstün olduğundan, Tasfiye Kanunu'nun Kanun-ı Esasi'ye uygun olması gerekir.

Tasfiye Kanunu'nun, sıkıyönetim rejimi ile idare edilen bir savaş sürecinde kabul edildiği ve uygulandığı dikkate alınmış ve Kanun-ı Esasi m. 113, m. 36 ve m. 21 çerçevesinde değerlendirme yapılmıştır. Dönemin hukuk rejimine göre muvakkat kanunlar, ülkenin bir bölgesinde çıkacak karışıklık üzerine ilan edilen sıkıyönetim rejimi içinde; devleti bir tehlikeden yahut kamu güvenliğini bozulmaktan korumak zaruretinin doğması **sebebiyle**, devleti tehlikeden ve kamu güvenliğini bozulmaktan korumak **amacıyla**, bu sebep ve amaca yönelik lüzum görülecek **konularda**, Kanun-ı Esasi hükümlerine aykırı olmamak kaydıyla kabul edilebilecektir.

Sıkıyönetim rejimi içinde hürriyetlere *muvakkat kanun* ile yapılan müdahalelerde, amaç unsuru bakımından Kanun-ı Esasi m. 36'da zikredilen özel amaç aranmalıdır. Mülkiyet hakkına **kanunla** müdahale edilmesi hâlinde aranan amaç *kamu yararı* iken, **muvakkat kanunla** müdahale edilmesi hâlinde aranan amaç *devletin tehlikeden ve kamu güvenliğinin bozulmaktan korumasıdır*. Muvakkat kanun niteliğindeki Tasfiye Kanunu'nun öngördüğü mal varlığı tasfiyesi **konusuyla**, devleti bir tehlikeden yahut kamu güvenliğini bozulmaktan korumak **sebep** ve **amacı** arasında bir ilgi kurmak zordur; dolayısıyla Tasfiye Kanunu'nun Kanun-ı Esasi m. 36'ya aykırı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Muvakkat kanun niteliğindeki Sevk ve İskân Kanunu'yla Ermenilere uygulanan sevk ve iskân tedbiri ile devleti tehlikeden yahut kamu güvenliğini bozulmaktan korumak sebep ve amaçları birbirleriyle örtüşmektedir; ancak, sevk edilen Ermenilerin geride bıraktıkları emvalin tasfiyesinin

devleti tehlikeden yahut kamu güvenliğini bozulmaktan korumak sebep ve amaçlarına uygun olduğunu söylemek zordur. Emval-i metruke tasfiyesi muvakkat kanunla değil kanunla düzenlenmiş olsaydı, yani Kanun-ı Esasi m. 21 kapsamında kamu yararının sağlanması amacı aransaydı, kanun koyucunun çeşitli mülahazalarla kamu yararını sağlamak üzere söz konusu tedbiri alma zaruretinin hasıl olduğu söylenebilirdi. Dolayısıyla Kanun-ı Esasi m. 36 ve m. 21 hükümleri dikkate alındığında, Tasfiye Kanunu’nun, amaç-sebep-konu ilişkisi bakımından Kanun-ı Esasi’ye aykırı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İlgili dönemin meclis tutanakları¹²⁴⁷ incelendiğinde, savaş şartlarında kamu yararı ve bekasını korumak amacıyla **sadece Ermenilerin değil tüm Osmanlı tebaanın gayrimenkullerine vaz’ıyed edildiği**; anılan uygulamanın Ermeni milletine özel bir uygulama olmadığı ve bunun yanında mülkiyet hakkının sınırlandırılması konusunda ilgili dönemde Osmanlı Devleti’ni bağlayan uluslararası bir hukuk normu bulunmadığı vurgulanmalıdır.

Hâlen ilga edilmemiş olan Tasfiye Kanunu maddeleri ve hâlen etkileri devam eden 333 ve 1331 sayılı kanun hükümleri doğrultusunda kabul edilen mal varlığı tasfiyesi ve gayrimenkul mülkiyeti intikalinin 1982 Anayasası ve AİHS’e uygunluğu kapsamında yapılan incelemede şu noktadan hareket edilmelidir:

Herkes mülkiyet ve miras hakkına sahiptir; mülkiyet hakkı (1) kanunla, (2) kamu yararı amacıyla sınırlanabilir; sınırlama (3) hakkın özüne dokunamaz, ölçülülük ilkesine ve son tahlilde demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olmalıdır.

¹²⁴⁷ 6 Aralık 1915 tarihli Meclis-i Ayan Zabıt Ceridelerine yansıyan, Meclis-i Ayan üyesi Rıza Paşa’nın “Hükûmet buralara tekalifi harbiye usulüyle vaz-ı yed ediyor. Tabiidir ki, Encümeni Mahsus, icap eden fiyatı tayin eder. Ankara’da, Konya’da ve mahallî sairede, hatta bizleri müdafaa eden vatandaşlarımızın eşyasına bile vaz-ı yed ediliyor da bir şirketin emval ve emlakine vaz-ı yed etmek nerede muvafık addolunmasın. **Harb için lazım olan her şeye vaz-ı yed etmek caizdir.** Bu bahta hiçbir şey nazarı dikkate alınamaz. tabiidir ki bunlar harp için lazımdır ve harb için lazım olan şeyin alınması muvafıktır.” ifadesi ve Mahmut Paşa’nın “Hükûmet, harp zamanında bu gibi müessesatı sinaiyeye her zaman vaz-ı yed edebilmek salâhiyetini haizdir. Binaenaleyh İstinye Havuzlar ve Tezgâhları Şirketinin emval ve emlakine de vaz-ı yed edebilir. ... Devlet, Ciheti Harbiye veya Bahriye için lüzumu mübrem gördüğü yeri istimlak edebilir. Bunda hiç şüphe yok.” ifadesinden, tasfiye işleminin Ermenilere özel bir uygulama olmadığı anlaşılmaktadır.

Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt:1, İctima Senesi:2, Sekizinci İnikad, 23 Teşrin-i Sâni 1331 (1915) Pazartesi, s. 112-113. Web:

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECLISIAYAN/mad03ic02c001/mad03ic02c001ink008.pdf> adresinden 01.02.2018’de alınmıştır.

(1) Mülkiyet hakkı kanunla mı sınırlanmıştır? Tasfiye Kanunu, hukuki niteliği itibarıyla şekli ve organik anlamda muvakkat kanun yani Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu) tarafından kabul edilen kanun hüküm ve kuvvetinde olan bir idari düzenleyici işlemdir. Mülkiyet hakkına müdahale eden Tasfiye Kanunu, temel hak ve hürriyetlerin ancak kanun ile sınırlanabileceğini düzenleyen Anayasa m. 13'e aykırıdır; Türkiye Cumhuriyeti döneminde meclis tarafından yapılan yasal düzenlemeler olan 333 sayılı ve 1331 sayılı Kanunlar ise bu yönüyle Anayasa m. 13'e uygundur. AİHS sistemine göre, müdahalenin şekli anlamda "kanun"a dayanması gerekmez. Açıkça keyfilik göze çarpmadıkça, mevzuatın ulusal hukukta ulaşılabilir, öngörülebilir olması yeterli sayılarak, ulusal makamların bu konudaki değerlendirmeleri esas alındığından; bu konuda ulusal makamlar aksine bir karar vermediği sürece, Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 sayılı kanunların ulaşılabilirlik ve öngörülebilirlik ölçütlerini karşıladığı söylenebilir.

(2) Mülkiyet hakkı, kamu yararı amacıyla mı sınırlanmıştır? Anayasa m. 35'e ve AİHS P1-1'e göre, mülkiyet hakkının sınırlandırılması, kamu yararının varlığına bağlanmıştır. Osmanlı Devleti arşiv belgelerinde, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri'nde, Tasfiye Kanunu'nun amacına rastlanamaz. Ancak Tasfiye Kanunu ve bu Kanundan önce kabul edilen düzenlemeler dikkatle incelendiğinde, sevk edilen Ermenilerin geride kalan emvaliyle fiilen kesilen rabıtalارının hukuken de kesilmesi suretiyle, savaş sürecinde kaybedilen topraklardan Osmanlı'ya sığınan Müslüman göçmenler için hane ve toprak ihtiyacının karşılandığı, böylece geride kalan emvalden yararlanıldığı ve son tahlilde kanun koyucunun maksadının Ermeni milletini mülksüzleştirmek değil bu yolla kamu yararını gerçekleştirmek olduğu sonuca ulaşılmaktadır. 333 ve 1331 sayılı Kanunların kabul edildiği oturumların TBMM Zabıt Cerideleri ise anılan kanunların amaç unsurunu aydınlatır. 1331 sayılı Kanun'un kabul edildiği oturumun TBMM Zabıt Cerideleri incelendiğinde, anılan kanunun, müzakere edilmeden, oylamaya katılanların oybirliğiyle kabul edildiği görülmüş; 333 sayılı Kanun'un kabul edildiği oturumun TBMM Zabıt Cerideleri'nde ise kanun hakkında uzun tartışmalara rastlanmıştır. Yapılan müzakerelerde özetle şu husus vurgulanmıştır: Büyük Savaş sürecinde birçok kimse yer ve yurdundan ayrılmış, gayrimenkulleri ile rabıtası fiilen kesilmiştir, bu gayrimenkuller savaş boyunca tahrip edilmiştir, haneler ve bağlar harap olmuştur, anılan gayrimenkullerin mülkiyetinin devlete geçmesi ile tahribat sona erecektir, meskeni olmayan kişilerin istifadesine sunulması yahut işletebilecek kimselere satılması memleketin servet ve ümrânına katkı sağlayacaktır. Özetle, 333 sayılı Kanun'u yapan kanun koyucunun maksadının Ermeni kökenlileri

mülksüzleştirmek olmadığı, maksadın çeşitli mülahazalarla kamu yararını sağlamak olduğu anlaşılmaktadır.

(3) Mülkiyet hakkının sınırlanması, hakkın özüne dokunmuş mudur, ölçülülük ilkesine ve son tahlilde demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun mudur?

Mülkiyet hakkının sınırlanmasının sınırını belirleyen Anayasa m. 13'te "hakkın özü", "ölçülülük" ve "demokratik toplum düzeninin gerekleri" ölçütlerine işaret edilmiştir. AİHS P1-1'de ise "ölçülülük" testinin lafzî dayanağı olan "demokratik bir toplumda gerekli olma" ifadesi zikredilmemiştir. AİHS P1-1 kapsamında, taraf devletlere sınırlamanın amacını belirlemekte **mutlak**, amacı gerçekleştirmek için başvuru araçları belirlemekte **çok kuvvetli** takdir alanı tanınmıştır. AİHM, taraf devletlerin, kamu yararını sağlama amacıyla mülkiyet hakkına müdahale ettiği ve bu amacı gerçekleştirecek *elverişli* ve *gerekli* araçları seçtiği varsayımından hareketle; denetimini, ölçülülük ölçütlerinden (elverişlilik, gereklilik, orantılılık) sadece *orantılılık* alt ölçütüne hasretmiştir.

Türk hukuk uygulamasında, mülkiyet hakkının sınırlandırılmasının sınırları kapsamında "*temel hak ve hürriyetlerin özü*", "*ölçülülük ilkesi*", ve "*demokratik toplum düzeninin gerekleri*" kavramları birbirlerinden ayrı düşünülmemiş; her somut olayda bu ölçütlerin kümülatif değerlendirmesi yapılmıştır. Buna göre hak ve hürriyetin özüne dokunan müdahale, evleviyetle ölçülülük kriterlerini ve demokratik toplum düzeni gereklerini de ihlal eder. Müdahalenin, hak ve hürriyetlerin özüne dokunmaması hâlinde ise ölçülülük kriterlerinin sağlanıp sağlanmadığı incelemesine geçilir. Müdahale, ölçülülük kriterlerini sağlamışsa demokratik toplum düzeni gereklerinin de kendiliğinden sağlandığı kabul edilir.

Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 sayılı kanunların ortak özelliği, mülkiyet hakkına müdahale edilen kişilerin fiilî durumudur. Anılan kanunlara göre, Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilen, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten önce sürekli yer değiştiren, kaçan ve kaybolan kişilerin mal varlığı tasfiye edilecek, gayrimenkulleri devlete intikal edecektir. Buna göre, anılan kimselerin mal varlığıyla rabıtasının fiilen kesilmesi, hukuken de kesilmesi sonucunu doğurmuş; fiilî durum hukuki akıbeti de belirlemiştir.

Malik, başkalarının hakkına zarar vermemek ve yasal sınırlamalara uymak kaydıyla, malını dilediği gibi tasarruf edebilir. Bu kapsamda malik, malını satıp satmama, satarsa satış bedeli ve ödeme koşullarını belirleme konusunda özgürce karar verme imkânına sahiptir. Mal varlığı üzerinde hiçbir tasarrufta bulunmamak da mülkiyet hakkına dahildir. Malik veya mirasçılardan, haklarını fiilen kullanmaması, mal varlığıyla aralarındaki hukuki ilişkiyi sona erdirmez. Tasfiye Kanunu, 333 ve 1331 sayılı kanunlarda ise belirtilen fiilî duruma düşen kişilerin mülkiyet hakkından kaynaklanan bu imkân, hak sahibinden alınarak kurulacak komisyonlara, mahkemelere, Vakıflar veya Maliye Hazinelerine verilmektedir.

Kişilerin Sevk ve İskân Kanunu uyarınca sevk edilmesi sebebiyle ilişkisini fiilen sona erdirmek zorunda kaldığı -gayrimenkuller dışındaki- mal varlığının devlet eliyle tasfiye edilmesi; yahut kişilerin Sevk ve İskân Kanunu kapsamında sevk edilmesi, Lozan Antlaşması'ndan önce sürekli yer değiştirmesi, kaçması, kaybolması sebebiyle gayrimenkullerinin mirasçıları yerine 333 ve 1331 sayılı kanunlara göre devlete intikal etmesi, hukuk devleti ilkesine aykırıdır. Ek olarak, mal varlığıyla rabitanın fiilen kesilmiş olması sadece Lozan Antlaşması'ndan önce kaçan, kaybolan ve sürekli yer değiştiren kişiler için geçerlidir; sevk edilmiş olanlar için bu fiilî durum da aranmamaktadır.

Mülkiyet hakkı, malike, malını satıp satmama, satarsa satış bedeli ve ödeme koşullarını belirleme konusunda özgürce karar verme imkânı tanıdığından; malikin iradesi olmaksızın mülkünün devlete intikali suretiyle mülkiyet hakkına yapılan sınırlandırmada, hakkın özünün korunabilmesi için, hak sahibine en azından mülkünün bedelinin ödenmesi gerekir.

Tasfiye Kanunu m. 2, 333 sayılı Kanun m. 1 ve 1331 sayılı Kanun m. 7'ye göre anılan kişilerden kalan gayrimenkullerin kıymeti sahiplerine ödenir. Ancak Tasfiye Kanunu m. 2 ve 333 sayılı Kanun, **27.10.1988** tarih ve 3488 sayılı Kanunla; 1331 sayılı Kanun, **10.07.1945** tarih ve 4796 sayılı Kanunla yürürlükten kalkmıştır. Bu kanunların yürürlükten kalkması, bu kanunlar gereğince mülkiyeti kendiliğinden devlete geçen gayrimenkullerin hukuki akıbetini değiştirmez; ancak bu gayrimenkullerin kıymetlerinin sahiplerine ödeneceği yönündeki hükümlerin hukuk aleminden silinmesi sonucunu doğurur. Öyleyse, Lozan Antlaşması öncesinde sürekli yer değiştirmiş, kaçmış, kaybolmuş ve sevk edilmiş kişilerden kaldığı anlaşılan gayrimenkullerin kıymetleri 27.10.1988 tarihinden sonra eski sahiplerine ödenmeyecektir. Nitekim günümüzdeki uygulama da bu yöndedir. Günümüzde hâlen, anılan fiilî durumda olduğu anlaşılan kişilerden kalan gayrimenkullere vaz'iyet

edilmeye devam edilmekte, ancak gayrimenkullerin kıymetleri mal sahiplerine/mirasçılarına ödenmemektedir. Bu yöndeki uygulamalar *hakkın özüne dokunduğundan*, anılan kanunlar, Anayasa m. 2, m. 13, m. 35 ve AİHS P1-1'e aykırıdır. Ayrıca gayrimenkul bedellerinin sahiplerine ödenmesi yönündeki kanunların ilga edilmesi, bedellerin talep edilebilmesini sağlayan kazanılmış hakları ortadan kaldırmamalıdır.

İdare, hukukla bağlıdır. Kanun, bu yönde bir intikal öngördüğünden, idare, vaz'iyet ve tescil işlemlerini yapmaya devam edecek, kıymetlerinin eski sahiplerine ödenmesini öngören yasal bir düzenleme bulunmadığından kıymetleri eski sahiplerine ödenmeyecektir. Aynı şekilde yargı da hukukla bağlıdır. Önüne gelen olayda mahkemelerin yapacağı inceleme, idarenin kanunu uygulayıp uygulamadığını incelemekten ibarettir. Öyleyse bugüne kadar devlete intikal etmiş emval-i gayrimenkulenin iadesini sağlamak veya bugüne kadar yapılmamış vaz'iyet ve tescil işlemlerinin bundan sonra yapılmasını engellemek yahut devlete intikal etmiş gayrimenkullerin kıymetlerinin eski sahiplerine/mirasçılarına ödenmesini sağlamak için yapılacak tek şey, bu yönde bir yasal düzenle yapmaktan ibarettir. Bunun dışında hukuki bir yol bulunmamaktadır.

Ermeni meselesi, Tez'de son olarak, soykırım suçu iddiaları yönüyle incelenmiştir. "Ermeni sevk ve iskânı soykırım mıdır?" sorusunun cevabı aranırken iki yönlü bir araştırma yapılabilir. İlk olarak, tarihî bir araştırma ile sevk ve iskân kararı ve uygulamaları detaylarıyla incelenir. Bu araştırmanın, dönemin tarihî gerçeklerini aydınlatması, soykırım iddialarının gerçeklerle örtüşüp örtüşmediğini ortaya koyması bakımından son derece yararlı olacağı muhakkaktır. Ancak olayların *hukuki* muhakemesinde, olayın yaşandığı yer ve zamanda yürürlükte olan hukuk kuralları esas alınmalıdır.

Ermeni sevk ve iskânı uygulamalarının, soykırım suçu yönünden incelenmesinde usule ilişkin engeller bulunmaktadır. Soykırım hükmü vermeye yetkili kuruluşlar, Soykırım Sözleşmesi'nin 6. ve 9. maddelerinde sayılmıştır. Buna göre günümüzde, soykırım yargılamasını, *gerçek kişilerin soykırımdan cezai sorumluluğu bakımından* soykırım suçunun işlendiği devletin yetkili mahkemesi, Sözleşmeciler Devletleri'nin yargılama yetkisini kabul ettiği uluslararası bir ceza mahkemesi -bu Uluslararası Ceza Divanı yahut karma statülü *ad hoc* bir mahkeme olabilir-; *devletlerin soykırımdan hukuki sorumluluğu bakımından* UAD yapabilir. Tabii hâkim ilkesi uyarınca, soykırım suçu hakkında hüküm

vermeye yetkili makamların zaman bakımından yetkisi, 1915-1918 tarihlerinde gerçekleşen olaylara şâmil değildir; buna ek olarak, suç ve cezaların kanuniliği ilkesi gereğince, bu makamların yargılamalarında esas alacağı hukuk normları 1915-1918 tarihleri arasında gerçekleşen olaylara uygulanamaz.

Tabiî hâkim ve suç ve cezaların kanuniliği ilkelerinin bypass edilmesi hâlinde tarih boyunca yaşanan her olayın, sonu gelmez bir şekilde, tarih sayfalarından çıkarılarak yargılanması gündeme gelecektir. Bu yargılamaların yerindeliği ayrı, hukuka uygunluğu ayrı konulardır. Bu yargılamaların gelecekte yaşanma ihtimali her zaman var olan yeni soykırımları önlemek ve caydırmak bakımından yerinde olacağı ve doğal hukukun istediği, beklediği bir seçenek olacağı düşünülebilir. Tez’de, ilk aşama olarak, bu yargılamaların yerindeliği değil hukuka uygunluğu incelenmiş, doğal hukuktan değil pozitif hukuktan hareketle değerlendirmelerde bulunulmuştur. Ardından usule ilişkin bir engelin bulunmadığı varsayımıyla, Ermeni sevk ve iskân kararı ve uygulamalarının soykırım suçunun esası ile uyumlu olup olmadığı bir başka ifadeyle soykırım suçunun maddi ve manevi unsurlarını oluşturup oluşturmadığı incelenerek maddi gerçeğin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Soykırım suçunun manevi unsuru olan Ermeni sevk ve iskân kararının maksadını ortaya koymak üzere, Osmanlı Devleti arşiv belgelerinin esas alındığı bir araştırma yapılmıştır. Ermeni sevk kararı ve uygulamalarının sebep ve maksat unsurları arasında sıkı bir ilişki olduğu vurgulanmalıdır. Ermeni sevk ve iskân kararının alınmasına kadar geçen süreçte, Osmanlı Devleti’nde çok sayıda Ermeni kaynaklı isyan ve karışıklık arşivlere yansımıştır. Söz konusu isyan ve karışıklıklara ilişkin arşiv belgeleri Tez’in Birinci Bölüm’ünde, “Ermeni Sevk ve İskânı Kararının Sebep Unsuru: Kararın İçinde Doğduğu Siyasi ve Askerî Atmosfer (Büyük Savaş Öncesinde ve Sürecinde Ermeni Faaliyetleri)” başlığında ve bu başlığı destekleyecek diğer belgeler Tez’in akışını bozmamak amacıyla “Ek-1 Sevk ve İskân Kararının Alınmasına Giden Süreçte Ermeni Faaliyetleri (25.05.1915 Öncesi)” ve “EK-2 Sevk ve İskân Kararının Alınmasını Takip Eden Süreçte Ermeni Faaliyetleri (27 Mayıs 1915 Sonrası)” başlıklarında ortaya konmuştur. Ermeni ayrılıkçı faaliyetleri Büyük Savaş’ın başlamasıyla doğmamıştır; bu faaliyetlerin izlerine 1870’lerde rastlamak mümkündür. Osmanlı Devleti, bu faaliyetlerin ortaya çıktığı tarih itibarıyla gerekli tedbirleri almış/alabilmiş olsaydı; Ermeni isyan ve mezaliminin Büyük Savaş sürecinde böylesine şiddetlenemeyeceği, dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin sevk tedbiri alma mecburiyetinin doğmayacağı açıktır. Ancak bu noktada ilgili dönemin siyasi konjonktürü

göz önüne alınmalıdır. 1535 yılı itibarıyla başlayan ve tedricen artan kapitülasyonlar yoluyla yabancı devletlerin (Fransa, İngiltere, Rusya, İtalya ve diğer Batı devletleri) kazandığı imtiyazlar zamanla gayrimüslim Osmanlı tebaa üzerinde himaye yetkisine evrilmiştir. 1877-78’de yapılan ve Osmanlı Devleti’nin yenilgisiyle sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Berlin Antlaşması’nın 61. maddesiyle Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu’da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahatlar yapmayı ve söz konusu ıslahatlar üzerinde sözleşmecî devletlerin denetimini kabul etmiş; bu yolla Rusya başta olmak üzere dönemin Avrupa devletleri, bir yandan ihtiyaç duydukları her fırsatta Ermeniler lehine ıslahat yapılması için Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurarken, diğer yandan Ermenileri ayaklanmaya tahrik ve teşvik etmiştir. Böyle bir siyasi atmosferde, Ermeni faaliyetlerine ilişkin önlem almakta geciktiği için Osmanlı Devleti’nin eleştirilmesi gerçekçi değildir.

Ermeni sevk ve iskân kararı, süregelen Ermeni isyan faaliyetlerinin kaçınılmaz bir sonucu olarak Büyük Savaş’ın başlamasıyla oluşan olağan üstü ortamda alınmıştır. Ermeni sevkî uygulamalarına ilişkin arşiv belgeleri incelendiğinde; Devlet’in, sevk ve iskân edilen Ermenilerin vatandaş kimliğini her daim vurguladığı; can, mal, namuslarının korunması, küçük düşürülmemesi yönünde önlemler aldığı ve talimatlar verdiği; sevk ve iskânın ızdırapsız şekilde gerçekleşmesi için savaş şartlarının elverdiği ölçüde, bütün imkânları kullanma gayreti gösterdiği görülmüştür. Anılan koruyucu tavrın mevhum-ı muhalifinden, sevk ve iskân ile Ermenilere karşı ırkçı ve düşmanca bir amaç güdülmeyeceği, Ermenileri yok eden değil, koruyan bir anlayışın benimsendiği ve son tahlilde Ermeni sevk ve iskân uygulamasının soykırım suçunu oluşturmadığı anlaşılmıştır.

Vurgulamak gerekir ki, ulaşılan bu sonuçla, sevk ve iskânın konforunu dile getirmek amaçlanmamıştır. Arşivlere de yansıdığı üzere sevk ve iskân süreci fevkalade zor ve ızdıraplıdır. Ancak İkinci Dünya Savaşı’nda Amerika’da yapılan Japon tehciri hakkında Amerikan Yüksek Mahkemesi’nin verdiği kararda vurgulanan şu husus önemlidir: *“Mahkeme, Amerikan vatandaşlarının büyük bölümünün büyük zorluklara maruz kaldığının farkındadır. Büyük zorluklar savaşın doğasıdır, savaş zorlukların/meşakkatlerin topluca yaşandığı bir süreçtir.”*¹²⁴⁸. Nitekim, savaş sürecinin, Ermeniler gibi Müslüman göçmenler

¹²⁴⁸ “we are not unmindful of the hardships imposed by it upon a large group of American citizens. But hardships are part of war, and war is an aggregation of hardships.” ABD Yüksek Mahkemesi’nin 1944 tarihli

için de fevkalade zor ve ızdıraplı olduğunun vurgulanması gerekir. Rus sınırlarından Osmanlı'ya sığınan Müslüman göçmenlerin durumunu anlatan belgelerden; Dimetoka ve çevresinden göç eden ahalinin, Ergene suyu boyunda yağmur altında perişan sefil ve merhamete muhtaç bir hâlde olduklarını belirten yazı¹²⁴⁹ veya Yozgat'taki mültecilerin çıplak ve yakacaktan mahrum pek sefil bir hâlde bulundukları hakkındaki yazı¹²⁵⁰ anılan bu zorluğu gözler önüne serer.

Uluslararası alanda Türkiye Devleti'ne yönelik "Ermeni soykırımı" ithamlarının, sorumluluk hukuku yönünden hukuka aykırılığını ortaya koymakta da yarar görülmüştür. Bu kapsamda Ermeni sevk ve iskân uygulamalarının, usule ilişkin bir engelin bulunmadığı ve daha ileri giderek soykırım suçu oluşturduğu varsayımıyla Türkiye Devleti'nin Osmanlı Devleti tarafından yapılan Ermeni sevk ve iskân uygulaması bakımından sorumluluğa halefiyeti incelenmiştir. Uluslararası hukukta, halef devlet ve devam eden devlet statüleri ve sonuçları normatif bir düzenlemeye tabi değildir; hatta halefiyet/devamlılık statüleri ve sonuçları konusunun karmaşıklığı ve belirsizliği noktasında mutabakat vardır. Türkiye Devleti'nin, Osmanlı Devleti'nin devamı yahut halefi olmasıyla doğacak öngörülebilir/öngörülemeyen hukuki ve siyasi sonuç ve beklentileri dikkate alarak buna göre pozisyon almasında fayda vardır.

Son olarak Ermeni soykırımı iddialarının uluslararası mahkemeler, uluslararası kuruluşlar, yabancı devlet mahkemeleri ve parlamentoları nezdinde değerlendirilmesi meselesine geçilmiştir. Yabancı Devletler, yasama yetkisinin genelliği ilkesi kapsamında diledikleri her konuda yasa yapma yetkisine sahiptir. Dolayısıyla dünya üzerinde kurulmuş devletlerin yasama meclislerinin tamamı Ermeni sevk ve iskânını soykırım sayan siyasi kararlar alabilir. Ermeni sevk ve iskânını "soykırım" sayan yahut saymayan devletlerin sayısının birbirlerine oranı, Ermeni sevk ve iskânının soykırım suçu oluşturup oluşturmadığı noktasında bir anlam ifade etmez. Dünyadaki devletlerin tamamının aynı yargıda birleşmesi hâlinde de bu sonuç değişmeyecektir; zira hukuki muhakeme ve sonuçları ile siyasi

Korematsu kararı (U.S. Supreme Court, Korematsu / United States, 323 U.S. 214 (1944), No. 22, Argued October 11, 12, 1944, Decided December 18, 1944)

¹²⁴⁹ Osmanlı Dâhiliye Nezareti'nden Edirne vilayetine gönderilen 16 Ekim 1915 tarihli yazıda, ahalinin durumu anlatılıp seri olarak işe ve iskânlarının sağlanması talimatı verilmiştir: BOA, DH. ŞFR, nr. 57/32. 16 Ekim 1915. The Turkish Republic Prime Ministry, s. 114-115.

¹²⁵⁰ İçişleri Bakanlığı'ndan, Çorum ve Yozgat mutasarrıflıklarına gönderilen 15 Kasım 1916 tarihli yazıda, ahalinin durumu anlatılıp, mültecilerin yevmiyelerinin arttırılması, emval-i metrukeden bulunmadığı takdirde çarşı ve pazardan alınarak muhtaç olanlara kıyafet temin edilmesi, gerekli tedbirlerin alınması talimatı verilmiştir: BOA, DH. ŞFR, nr. 70/18. 15 Kasım 1916. The Turkish Republic Prime Ministry, s. 168.

muhakeme ve sonuçları birbirinden apayrı konulardır. Bu konuda Hulusi Akar'ın ifadesi anlamlıdır: *“16. yüzyılda Galileo dünya dönüyor dediğinde, bütün dünya, dönmüyor diyordu. Bu hiçbir zaman dünyanın döndüğü gerçeğini değiştirmedir. Dolayısıyla bütün ülkeler “soykırım var” dese dahi, bu, soykırım olmadığı gerçeğini değiştiremez.”*¹²⁵¹

Ermeni sevk ve iskân uygulamalarının mülkiyet ve soykırım veçhelerine ilişkin, uluslararası arenada ve AB üyelik sürecinde Türkiye aleyhine benimsenen tutumun, benzer uygulamalarda bulunan diğer Avrupa devletleri aleyhine benimsenmediği gözlenmiştir. Özellikle Lizbon Antlaşması'nın kabulü sürecinde, Çek Devleti'nin AB Temel Haklar Şartı'ndan bağışık tutulma talebinin kabul görmesi¹²⁵²; böylece, vatandaşlıktan çıkarılan ve ülkeden sınır dışı edilen eski Çekoslovakya vatandaşlarının ve mirasçılarının, el konan malları için Avrupa Topluluğu Adalet Divanı nezdinde tazminat talep etmesinin önlenmesi karşısında, AB Konseyi'nin benimsediği tutumun, AB paradigmalarıyla bağdaşması zordur.

Çekoslovakya'nın halefi Çek Devleti'nin, nispeten yakın bir tarihte yaşananlardan sorumluluğu görmezden gelinerek AB Temel Haklar Şartı'ndan bağışık tutulması; Osmanlı Devleti'nin halefi Türkiye Devleti'nin üzerinde ise AB üyelik sürecinde “Ermeni soykırımı” meselesinin Demokles'in Kılıcı misali sallanması arasındaki antinomi dikkat çekicidir.

Anılan antinominin izlerine 1918 yılında da rastlamak mümkündür. 2 Mayıs 1918 tarihinde, Genel Karargâh İkinci Şube'ye gönderilen yazıda¹²⁵³ geçen, iki aydan beri katledilen Müslümanların cenazelerinin defnedildiği, Erzincan'ın toplam nüfusunun ancak üç dört bin kadar kaldığı ve bunların büyük kısmının da yalın ayak, aç, sefil ve perişan hâlde olduğu, Erzincan bölgesine yabancı devletlerden gelen gazetecilerin, *sadece* Ermeni kilise, mezarlık ve çarşılarıyla ilgilendikleri, mezalim bölgelerine ancak yarım saat kadar zaman ayırdıkları yönündeki ifadeler, Osmanlı topraklarında yaşananlara bakıştaki seçiciliği

¹²⁵¹ Akar, H. (20.11.2016). “Hulusi Akar'dan Çok Sert Cevap”. *Hürriyet Gazetesi*. Web: <http://www.hurriyet.com.tr/hulusi-akardan-cok-sert-sozler-40283187> adresinden 20.11.2016'da alınmıştır.

¹²⁵² AB sisteminde önemli değişiklikler yapan Lizbon Antlaşması'nda yapılan bir atıfla, Avrupa vatandaşlarının mülkiyet hakkını da güvenceye alan AB Temel Haklar Şartı hukuki bağlayıcılık kazanmış, yürürlüğü için oybirliği gereken Lizbon Antlaşması'nın müzakereleri sırasında Çek Devleti, AB Temel Haklar Şartı'nın dışında kalacağını (*opt out*) aksi hâlde Lizbon Antlaşması'nı onaylamayacağını belirtmiş, bunun üzerine Çek Devleti'nin bağışıklık talebi AB Konseyi nezdinde kabul görmüştür.

¹²⁵³ Trabzon'dan Erzincan'a kadar bütün köylerin harabe olduğu; bunların büyük bir kısmının Rusların tahliyesi esnasında, Ermeniler tarafından tahrip edildiği; halkın, Ruslardan çok Ermenilerin mezalimine maruz kaldığı ifade edilmiştir. ATASE, BDH, Kls. 359, Dos. 1023-1435, Fih. 3-36(37,38). 2 Mayıs 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 233-234.

gösterir. Osmanlı Devleti Dışişleri Bakanlığı hukuk müşaviri Mehmet Münir Bey'in, Ermeni sevki hakkında hazırladığı 19 Ocak 1919 tarihli raporda¹²⁵⁴, Osmanlı toprakları ve Kafkasya'daki halkı katleden Ermenilerin, propaganda ve yayınlarla Avrupa'da Türk'ü zalim Ermeni'yi mazlum gösterdiğine¹²⁵⁵; yapılan manipülasyonlara rağmen hakikatin er geç kendini göstererek adaletin yerini bulacağı¹²⁵⁶ umuduna -bu Tez'in yazılma sebebi de olan bu umut, Pandora'nın kutusunda kalan umut gibidir- işaret edilmiştir.

Ermeni tehcirinin üzerinden geçen bir asırda, Batı devletlerinin, konuya bakışının değişmediği görülmektedir. Bunun sebebini, konu hakkında yeterince akademik ve diplomatik çalışma yapılmamasına bağlamak, yerinde ancak iyimser bir yaklaşımdır. İyimser bir yaklaşımdır zira Ermeni tehcirinin amacı hakkında yabancı kamuoyunu aydınlatma çabasına bir asır önce de rastlamak mümkündür. Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın, Başkomutan vekili Enver Paşa'ya gönderdiği 3 Temmuz 1915 tarihli yazıda geçen *"Hristiyan ve yabancı kamuoyuna da Osmanlı Devleti tarafından belgeli ve ayrıntılı bir bildiriyle meselenin aydınlatılması gerektiği görüşündeyim. Bu bildiride, Ermenilerin ve onların savaş günlerinde Devlete karşı yaptıkları ihanetlerin yer, olay ve şahıs belirtilerek açıklanması ve hükûmet tarafından alınan tedbirlerin ülkenin savunulmasına yönelik ve bunun zorunlu olduğunun benimsenmesi görüşünde olduğumu arz ederim."*¹²⁵⁷ ifadeleri dikkat çekicidir. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün, konuyla ilgili Osmanlı arşivlerini İngilizceye çevirerek internet ve basım yoluyla yayınlaması¹²⁵⁸, objektif bilim ve siyaset insanlarına ışık tutacak önemli adımlardır. Ancak Ermeni sevk ve iskân tedbirinin amacını aydınlatacak nitelikte yabancı dilde yapılan yayın sayısının artmasında yarar vardır; bu noktada Türkçe yayınların da nicelik ve nitelik bakımından zayıf olduğunu; bilim insanlarının konuya ilgisiz kaldığını belirtmek gerekir. Tehcir tedbirinin zarureti özetleyen 1896 tarihli belgede geçen, *"Bu hâl, şûriş (karışıklık) değildir, muharebedir. Ermeniler işi*

¹²⁵⁴ BOA, HR. SYS, 2876/2. 19 Ocak 1919. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 428-440.

¹²⁵⁵ *"Halbuki işbu tehcir keyfiyetinden dolayı Türklere karşı envâ'-ı isnadâtta bulunulmakta ve esasen icabât-ı harbiyeden olan bir tedbirin tatbiki hususunda vuku bulan suistimâlâtdan dolayı bütün bir milletin mes'ul tutulması hususunda arzular izhâr edilmektedir. Fi'l-hakika Ermeniler vilâyât-ı malume ve Kafkasya'da İslamlara karşı yukarıda ta'dâd edilen cinayâtı ikâ' etdikleri sırada her türlü hissiyyât-ı insaniyeden ârî olan ajanları vasıtasıyla yaptırıkları propagandalar ve neşriyât maa't-teessüf hakikat-i hâle tamamıyla vâkıf olmayan zevâtın iğfâlini intâc eylemiş ve Avrupa'da bazı mehâfil Türkü zâlim ve Ermeniye mazlum görmeğe başlamışlardır."*

¹²⁵⁶ *"Türklere karşı vâki isnadât her ne olursa olsun hakikat er geç kendisini gösterecek ve adalet-i ilâhiye yerini bulacaktır ve bulmak üzeredir."*

¹²⁵⁷ ATASE. 3 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 6.

¹²⁵⁸ The Turkish Republic Prime Ministry. (1995). *Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)*. Ankara: Publication No: 25 of the General Directorate of the State Archives Directorate of Ottoman Archives.

azdırdıkça azdırıyorlar.”¹²⁵⁹ ifadesinin, ulusal ve uluslararası kamuoyunda karşılık bulması beklenir.

Ermeni meselesine ilişkin, Türk ve yabancı literatürde, soykırım tezinin yanında ve karşısında duran yazarların yayınları incelendiğinde; soykırım tezinin karşısında duran Türk ve yabancı yazarların, sevk edilen Ermenilerin yaşadığı zorlukları teslim ettiği; ancak soykırım tezini savunanların, sevk tedbirinin zaruretinin, savaş şartlarını ve alınan koruyucu tedbirleri görmezden geldiği gözlenmiştir. Bu noktada, soykırım tezini destekleyen yazarların, karşı tezi destekleyenlere kıyasla, sayı ve azim bakımından çok ileride olduğunu not etmek gerekir¹²⁶⁰. Soykırım tezinin karşısında duran incelenen hukuki yayınların, Ermeni tehcir uygulamalarına ilişkin -tehcir tedbirinin sadece Ermenilere uygulanmayıp isyan eden tüm tebaaya uygulandığı vb- gerçeği yansıtmayan, sadece savunulan tezi desteklemek amacıyla kullanılan tarihsel yanlışlar içerdiği; bunun yanında anılan yayınlarda birincil kaynaklardan hareket edilmediği dolayısıyla objektif bir izlenim vermediği gözlenmiştir. Soykırım tezini savunan yayınlarda ise, hatırat türü sübjektif çalışma ve değerlendirmelerin kullanıldığı; bilgi, belge ve kaynakların, savunulan bakış açısını destekleyen bir seçicilikle kullanıldığı; yahut araştırma yapılmaksızın ve karşı görüş dikkate alınmaksızın sadece soykırım savını destekleyen çalışmaların referans alındığı görülmekte, anılan yayınlar “sipariş”¹²⁶¹ algısı yaratmaktadır. Bu noktada sevk tedbirinin sebep, amaç ve konu bütünlüğü içinde mekân ve zaman bağlamından dışarı çıkmadan objektif olarak okunması önemlidir. Pravitz isimli İsveç subayı tarafından yazılıp Nya Dagligt Allehanda isimli İsveç gazetesinde yayınlanan 23 Nisan 1917 tarihli makale¹²⁶², Ermeni sevkini, sebep-

¹²⁵⁹ Van’da çıkan Ermeni isyanları hakkında, Van vilayeti, Mabeyn Başkâtipliği, Yıldız Saray-ı Hümayün arasında yapılan, Haziran 1896 tarihli yazışmalar. BOA, Y. EE, 5/144, Y. EE, 50/47. 21 Haziran 1896. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 63-66.

¹²⁶⁰ Kemal Öke, anılan hususu şöyle özetlemektedir: “Altmış aşkın senedir Ermeni asıllı ‘bilimadamları’, büyük bir azim, istikrar ve durak bilmez gayretleriyle Doğu Anadolu’nun Ermenilerin hakikî anayurdu olduğu, Türklerin bu bölgeyi esas sahiplerinden zorla aldıkları ve sistematik katliâmlarla onları buralardan kovmaya çalıştıkları ve 1915’te de nihai amaçlarına ulaşmak için planlı bir soykırım uyguladıkları yolunda iddialarda bulunmaktadırlar... Öte yandan, Türk aydını ise susmayı; tarihî ve günlük polemiklerin dışında kalmayı yeğleyecekti. Ancak, söz konusu ‘vakur sessizliğin’ dünya kamuoyunu yanlış istikâmete sevkedeceği dikkate alınarak değerli eserler gün yüzüne çıkacaktır”. Öke, K. (1986). *Ermeni Meselesi*. İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayınları, s. V.

¹²⁶¹ Konuyla ilgili bkz. Aya, Ş., S. (2015). *Soykırım Tacirleri ve Gerçekler: Türk Aleyhtarı ve Tarafsız Belgelerle Diaspora Yalanlarının İyüzü*. İstanbul: Derin Yayınları.

¹²⁶² BOA, HR. SYS, 2876/2. 19 Ocak 1919. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 428-440.

konu-amaç unsurlarıyla, zaman-mekân bağlamıyla objektif olarak apaçık biçimde şöyle özetlemektedir:

“Anadolu’da seyahatim esnasında gerçi Ermenilerin şâhid-i sefaleti oldum. Fakat müretteb (kasten yapılan) mezalime hiçbir yerde tesadüf etmedim. Ancak bunun içindir ki, bu bâbda icâle-i kaleme lüzum gördüm. Ermenilerin Türkiye’nin şimalinden (kuzey) havali-i cenûbiyeye (güney) nakil ve tehcirinde Hükûmet-i Seniyye’nin bir mecburiyet-i kat’iye tahtında hareket etmiş olduğunu teslim etmek iktizâ eder (gerekir). ...

Hiç kimse sahib-i satvet (zorlu/ezici) düşmanlar tarafından tehdid edilmekde olan Türkiye gibi bir memleketi dâhilî düşmanlarının harekât-ı hainânelerinden tevakkiye (koruma) ma’tûf (yönelik) mukarreratından (karar) dolayı muâheze (tenkit) edemez. ...

Memâlik-i sairedaki milel-i mahkûmenin ahvali nazar-ı dikkate alındığı takdirde dinlerini, lisanlarını, edebiyatını, mekteblerini muhafaza etmiş olan Ermenilerin Memâlik-i Osmaniyye’de nâil-i refah olduklarını itiraf etmek zarurîdir.

Esnâ-yı nakilde metâ’ib-i hicretin (meşakkatli sevin) tahfifi (maddi-manevi bir ızdırabı azaltmak) zımında icrası şâyân-ı arzu birçok hususâtın yapılmadığı doğrudur. Ancak kaviyyü’ş-şekîme üç devletle harb etmekde bulunan bir devletin vaziyet-i mühlikesi (ölümcül), muhacirlere icra edilenden mâadâ (başka) muavenet-i (yardım) müessire ibzâlini (esirgemeyip bol sarfetme) imkânsız bıraktığını hakikat namına beyân etmelidir. Bu muhacirleri şimendiferlerde, Konya ovasında arabalarda, yaya olarak Toros yollarında, Adana, Haleb ve Deyr-i Zor sahrâlarında gördüm. Sefâletlerini inkâr etmek istemem. Lâkin re’ye’l-ayn (kendi gözüyle görerek) müşâhedâtıma binaen beyân ve tasdik ederim ki, vedâ’atlerinde hicret eden bu adamlara karşı jandarma kıta’âtı tarafından zulüm ve i’tisâf (haksızlık) edildiği vâki’ değildir.”

KAYNAKLAR

- Atatürk, M. K. **Nutuk Cilt I 1919-1920**. (Onuncu Basılış). Türk Devrim Tarihi Enstitüsü. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Atatürk, M. K. **Nutuk Cilt II 1920-1927**. (Dokuzuncu Basılış). Türk Devrim Tarihi Enstitüsü. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Abdullahzade, C. (2016). “Emval-i Metruke Kapsamındaki Mülkiyet Davalarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Süreci Açısından Değerlendirilmesi”. Doğan, İ. (Editör). **Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları**. Ankara: Astana Yayınları, s. 59-89.
- Akçam, T. (2016). **Naim Efendi’nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları: Krikor Gergeryan Arşivi**. (Birinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akçam, T., Kurt, Ü. (2012). **Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek**. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Akçay, D. (2017). “Türkiye Cumhuriyeti/Osmanlı Devleti ve Ardıllık/Devamlılık Sorunsalının Görelileşmesi”. **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 56, s. 165-210.
- Akgündüz, S., N. (2010). **Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Uygulaması**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- Akkutay, B. L. (2014). “Devletin Jus Cogens Normlara Aykırı Fiillerinden Dolayı Hukuki Yargı Bağışıklığı”. **TBB Dergisi**, Sayı: 113, s. 99-125.
- Aksar, Y. (2007). **Evrensel Yargı Kuruluşları**. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Aksar, Y. (2003). **Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Uluslararası Ceza Usul Hukuku**. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Akşin, S. (2001). **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**. Ankara: İmge Kitabevi.
- Akyılmaz, G. (1999). “Osmanlı Devletinde Reaya Kavramı ve Devlet Reaya İlişkileri”. **Osmanlı Cilt 4**. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Akyılmaz, B., Sezginer, M., Kaya, C. (Kasım 2014). **Türk İdare Hukuku**. (Beşinci Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık, Ankara.

- Alan, N. “İdari Yargının Dünü, Bugünü, Sorunlar ve Çözümü”. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 1998/2, s. 517-560.
- Aliefendioğlu, Y. (1996). *Anayasa Yargısı ve Türk Anayasa Mahkemesi*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Altınbaş, D. (2011). “Avrupa Birliği Kurumlarında ‘Ermeni Meselesi’”. *Ermeni Araştırmaları*. Sayı: 39, s. 67-141.
- Anadol, C. (2002). *Tarih Işığında Ermeni Dosyası*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- Anayurt, Ö. (2004). *Avrupa İnsan Hakları Hukukunda Kişisel Başvuru Yolu*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Artuk, M. E. (Mayıs 2014). “Kanunilik İlkesi ve Tarihçesi”. Ünver, Y. (Editör). *Ceza Hukukunda Kanunilik İlkesi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 35-59.
- Ata, F. (2011). *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargulamaları*. (İkinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Atakan, A. (2010). “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Takdir Yetkisi Doktrinine İlişkin Bir İnceleme”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*. 16 (3-4), s. 29-37.
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi. (2006). *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri III (1918 – 1937)*. (Beşinci Baskı). Divan Yayıncılık.
- Aya, Ş., S. (2015). *Soykırım Tacirleri ve Gerçekler: Türk Aleyhtarı ve Tarafsız Belgelerle Diaspora Yalanlarının İçyüzü*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Aytaş, G. S. (2010). *Ermeni Talepleri ve Türkiye’nin Hakları*. İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları.
- Azarkan, E. (2003). *Nuremberg’ten La Haye’ye: Uluslararası Ceza Mahkemeleri*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Bağcı, Ö. (2016). *Emval-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1953), “Osmanlı İmparatorluğu’nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”. *İÜİFM*, CXIII, s. 56-78.

- Başak, C. (2003). *Uluslararası Ceza Mahkemeleri ve Uluslararası Suçlar*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (2007). *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*. Ankara: Sistem Ofset.
- Başpınar, V. (2016). “Eşya Hukuku ve Yargı Kararları Açısından Emval-i Metruke”. Doğan, İ. (Editör). *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları*. Ankara: Astana Yayınları, s. 91-141.
- Başpınar, V. (2009). *Mülkiyet Hakkını İhlal Eden Müdahaleler*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Baysal, M. “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Bireysel Başvuruda Mağdur Kavramı”. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 5, s. 193-233.
- Beyoğlu, S. (Kış 2008). “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*. Cilt 2, Sayı 3, s. 125-138.
- Bilge, N. (Eylül 2005). *Hukuk Başlangıcı: Hukukun Temel Kavramları ve Kurumları*. (On Dokuzuncu Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Boyajian, D. H. (1972). *Armenia: The Case for a Forgotten Genocide*. Westwood, N. J.: Educational Book Grafters.
- Brownlie, I. (2003). *Principles of Public International Law*. (Sixth Edition). New York: Oxford University Press.
- Cin, H., Akyılmaz, G. (2017). *Türk Hukuk Tarihi*. (Dokuzuncu Baskı). Konya: Sayram Yayınları.
- Craven, M. C. P. (1998). “The Problem of State Succession and the Identity of States under International Law”, *European Journal of International Law*, 9 (1998), p. 142-162.
- Çağlayan, R. (2007). *Tarihsel, Teorik ve Pratik Yönleriyle İdarenin Kusursuz Sorumluluğu*. (Birinci Baskı). Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Çakmak, M. (2013). *Kamu Yararı*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Çamurcuoğlu, G. (2016). *1921 Anayasası ve Egemenliğin Gelişimi*. (Birinci Baskı). Ankara: Astana Yayınları.

- Çavuşoğlu, N. (Ocak 1999). *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları*. (Birinci Baskı). İstanbul: Bilim Yayınları.
- Çaycı, S. (2011). “Milletlerarası Hukukta Soykırım Kavramı: 1915 Ermeni Olayları Açısından William A. Schabas’ın Görüşleri”. *Ermeni Araştırmaları*. Sayı: 40, s. 85-93.
- Çiçek, K. (2016). *Ermeni Sorununda Tehcir ve Ötesi*. Ankara: Astana Yayınları.
- Dadrian, V. N. (Mart 2004). *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*. (Çev. A. Tuygan). İstanbul: Belge Yayınları.
- Daver, B. (1961). *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hâl Rejimleri (Türkiye’de – Yabancı Memleketlerde)*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Değer, O. (2009). “Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı’nın Bosna-Hersek / Sırbistan-Karadağ Kararı”. *Uluslararası İlişkiler*. Cilt: 6, Sayı: 22, s. 61-95.
- Delmas-Marty, M, Fouchard, I., Fronza, E., Neyret, L. (2012). *İnsanlığa Karşı Suç*. (Çev. Ekal, B.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demir, H. S. (28 Mart 2018). *Maliye Bakanlığı Baş Hukuk Müşavirliği Daire Başkanı Buket Çağlar ile Söyleşi*. Maliye Bakanlığı BAHUM Buket Çağlar’ın Çalışma Ofisi, Çankaya, Ankara.
- Demir, H. S. (30 Nisan 2018). *Maliye Bakanlığı Emekli Millî Emlak Başkontrolörü Salâhaddin Kardeş ile Söyleşi*. Gazi Üniversitesi İİBF Dekanlık Toplantı Salonu, Çankaya, Ankara.
- Demir, H. S. (2011). “Vicdani Ret Hakkı”. *Ankara Barosu Dergisi*, 2011/4, s. 239-283.
- Devellioğlu, F. (2016). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (Otuz İkinci Baskı). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dicey, A. V. (1959). *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. (10th ed.). London: Macmillan, New York: ST. Martin’s Press.
- Doğan, İ. (Editör). (2016). *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları*. Ankara: Astana Yayınları.

- Doğan, İ. (1970). *Devletin Milletlerarası Antlaşmalardan Doğan Hak ve Borçlara Halefiyeti Sorunu*. İstanbul: İÜHF Yayınları No. 896.
- Doğan, İ. (Kasım 2013). *Devletler Hukuku*. (İkinci Baskı). Ankara: Astana Yayınları.
- Doğan, İ. (2016). “Devletler Hukuku ve Hukuka Aykırılıktan Sorumluluk”. Doğan, İ. (Editör). *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları*. Ankara: Astana Yayınları, s. 233-264.
- Doğan, İ. (2016). “Devletler Hukukunda Soykırımdan Sorumluluğun Gelişimi”. Doğan, İ. (Editör). *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları*. Ankara: Astana Yayınları, s. 265-295.
- Doğan, İ. (2016). “Kurtuluş Savaşı Sonrası Düşmanla İşbirliği Yaptığı İçin Türkiye’den Ayrılmak Zorunda Kalan Ermenilerin Mülkiyet Haklarının Günümüzdeki Durumu Hakkında Bir Değerlendirme”. Doğan, İ. (Editör). *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları*. Ankara: Astana Yayınları, s. 143-180.
- Doğan, İ. (2016). “1948 Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Geriye Yürütülebilir Mi? (Ermeni Olayları Açısından Bir Değerlendirme)”. Doğan, İ. (Editör). *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları*. Ankara: Astana Yayınları, s. 297-327.
- Duman, Ö. (2006). “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti ile Müttefikleri Arasında Bir Diplomatik Kriz: Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları”. *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 22, s. 117-161.
- Duran, M. (2011). *Türk Milliyetçiliğinin Üç İdeoloğu: İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ecehan, A. (2008). “Osmanlı Devleti’nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/5, s. 12-29.
- Elbeyoğlu, A. (2014). *Osmanlı’dan Günümüze Tapu: Emval-i Metruke*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Eren, F. (2016). *Mülkiyet Hukuku*. (Dördüncü Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları.

- Eren, F., Başpınar, V. (Aralık 2017). **Toprak Hukuku**. (Beşinci Baskı) Ankara: Savaş Yayıncılık.
- Ergül, E. (Eylül 2012). **Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Bireysel Başvuru ve Uygulaması**. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Erim, N. (1953). **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri: (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları) Cilt I**. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Erim, N. (1984). “Osmanlı İmparatorluğunda Kalebentlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme”. **Osmanlı Araştırmaları**. İstanbul, Sayı IV, s. 79-88.
- Erkiner, H. H. (2010). **Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu**. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Ertuğ, H. R. (1948). “Memleketimizde Fevkalade Hâl Rejimleri”. **AÜSBFD**. Cilt II, Sayı 1-2, 67-82.
- Fendoğlu, H. T. (2017). **Anayasa Hukuku**. (İkinci Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Flanz, G. H. (1956). **XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri; Anayasacılık Hareketlerinin Mukayeseli Olarak İncelenmesine Giriş**. (Çev. N. Erder, Ş. Mardin ve A. Sinanoğlu). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Gauin, M. (Nisan 2012). “Türkiye’nin Ermeni Meselesi: Aslında Ne Oldu?”. **Analist**. Ankara, Sayı: 14, s. 18-25.
- Gauin, M. (2014). “Özgürlükle Yüzleşmek: Rasyonel Tartışmanın Zaferi ve Bununsonuçları”. **Ermeni Araştırmaları**. Sayı: 48, s. 121-143.
- Gemalmaz, H., B. (Nisan 2017). **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı**. (İkinci Baskı). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Genel Kurmay Başkanlığı. (2005). **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt I-II**. Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları.
- Genel Kurmay Başkanlığı. (2006). **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt III-IV**. Ankara: Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yayınları.
- Genel Kurmay Başkanlığı. (2006). **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt V-VI**. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Genel Kurmay Başkanlığı. (2007). **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt VII**. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

- Genel Kurmay Başkanlığı. (2008). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt VIII*. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Gözler, K. (2011). *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi Cilt I-II*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gözler, K. (1999). *Anayasa Normlarının Geçerliliği Sorunu*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gözler, K. (Ağustos 2013). *Hukuka Giriş*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gözler, K. (Temmuz 2017). *İnsan Hakları Hukuku*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gözler, K. (2000). *Türk Anayasa Hukuku*. (Birinci Baskı). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gözler, K. (Eylül 2017). *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*. (Yirmi Birinci Baskı). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gözübüyük, A., Ş. (Ekim 2002). *Türk Anayasa Metinleri*. (Dördüncü Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Gözübüyük, A., Ş. (2013). *Anayasa Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Gündüz, A. (2014). *Milletlerarası Hukuk*. (Yedinci Baskı). Günel, R. V. (Editör). İstanbul: Beta Yayınları.
- Gündüz, A. (1984). *Yabancı Devletin Yargı Bağımsızlığı ve Milletlerarası Hukuk*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Güner, H. (2016). *Ermenilerin Emval-i Metrukesi: Ermenilerin Geride Bıraktığı Mallar (Arşiv Belgeleri Işığında Mali ve Hukuki Açidan İnceleme)*. Ankara: Astana Yayınları.
- Gürkan, U. (Kasım 2011). *Ermeni Sorununu Anlamak: Önyargıları Aşmak ve Nefretten Arınmak*. İstanbul: Destek Yayınevi.
- Gürkan, U. (Ocak 2015). “Malta Yargılaması ve Önemi”. *Tesam Akademi Dergisi*, 2 (1), s. 29-50.
- Gürkan, U. (2015). “Malta Yargılamaları”. *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 50, s. 125-150.
- Gürün, K. (1983). *Ermeni Dosyası*. (İkinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Güzel, M. Ş. (2016). “Sözde Ermeni Soykırımını Tek Başına Tanıyan Devletlere İlişkin Dört Hukuk Tezi”. Yalçinkaya, A. (Editör). *Ermeni Soykırımı İddiaları ve Uluslararası Hukuk*. Ankara: Astana Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (2014). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. (Beşinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Halaçoğlu, Y. (Eylül 2015). *Ermeni Tehciri*. (Yirmi Dördüncü Baskı). İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Halaçoğlu, Y. (2011). *Sürgünden Soykırımı Ermeni İddiaları*. (On Birinci Baskı). İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Hazır, H. (1991). *Türkiye’de ve Yabancı Ülkelerde Olağanüstü hâl Rejimlerinde Kamu Hürriyetlerinin Sınırlanması (1961 Anayasa Rejimi)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınevi.

İnternet: ABD Başkanlığı Resmî İnternet Sitesi. ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt’in, Kongre’ye yönelik 7 Eylül 1942 tarihli mesajı. Web: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=16302> adresinden 27.09.2017’de alınmıştır.

İnternet: ABD Başkanlığı Resmî İnternet Sitesi. ABD Başkanı Jimmy Carter’in 31 Temmuz 1980 tarihli deklarasyonu (Jimmy Carter, Commission on Wartime Relocation and Internment of Civilians Act Remarks on Signing S. 1647 Into Law, 31 July 1980). Web: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=44855> adresinden 05.10.2017’de alınmıştır.

İnternet: ABD Başkanlığı Resmî İnternet Sitesi. ABD Başkanı Gerald Ford’un 19 Şubat 1976 tarihli konuşması (Gerald Ford, Proclamation 4417 - An American Promise, 19 February 1976). Web: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=787> adresinden 05.10.2017’de alınmıştır.

İnternet: ABD Devlet Arşivleri Resmî İnternet Sitesi. ABD (Commission on Wartime Relocation and Internment) Komisyonu’nun 24 Şubat 1983 tarihli “Kişisel Haklar İhlal Edilmiştir” (Personal Justice Denied) Raporu, Web: <https://www.archives.gov/research/japanese-americans/justice-denied> adresinden 05.10.2017’de alınmıştır.

İnternet: ABD Kongresi Resmî İnternet Sitesi. 1988 tarihli Civil Liberties Act (Temel Hakları Kanunu). Web: <https://www.congress.gov/bill/100th-congress/house-bill/442> adresinden 05.10.2017’de alınmıştır.

İnternet: Akkuş, T. (2008). “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Bursa’da Sevk ve İskân Uygulamaları ve Sonuçları”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 23, s. 1-52. Web:

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/otam/article/view/5000085151/5000079237> adresinden 12.10.2016'da alınmıştır.

İnternet: Akar, H. (20.11.2016). "Hulusi Akar'dan Çok Sert Cevap". **Hürriyet Gazetesi**. Web: <http://www.hurriyet.com.tr/hulusi-akardan-cok-sert-sozler-40283187> adresinden 20.11.2016'da alınmıştır.

İnternet: Avrupa Birliği Resmî İnternet Sitesi. Avrupa Birliği Konseyi'nin 28.11.2008 tarihli Çerçeve Kararları. Council Framework Decision 2008/913/Jha of 28 November 2008 on Combating Certain Forms and Expressions of Racism and Xenophobia by Means of Criminal Law Web: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32008F0913> adresinden 08.08.2017'de alınmıştır.

İnternet: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi. (2014). **Kabul Edilebilirlik Kriterlerini Uygulama Rehberi**. Web: http://www.echr.coe.int/Documents/Admissibility_guide_TUR.pdf adresinden 01.07.2017'de alınmıştır.

İnternet: Avrupa Konseyi Resmî İnternet Sitesi. Counsil of Europe Official. Web Site: <http://www.coe.int/en/web/portal/home>

İnternet: Avrupa Parlamentosu Resmî İnternet Sitesi. Avrupa Parlamentosu'nun 14 Nisan 2015 tarihli 2015/2590(RSP) sayılı Kararı. Web: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=P8-RC-2015-0342&format=XML&language=EN#_part1_def1 adresinden 05.05.2016'da alınmıştır.

İnternet: Barak. D. (22.12.2010). "Tek amacımız para, Ağrı'ye verin: Ermeni Lobisinin Avukatı Habertürk'e Konuştu". **Gazete Habertürk**. Web: <http://www.haberturk.com/dunya/haber/583753-tek-amacimiz-para-agriyi-verin> adresinden 28.07.2017'de alınmıştır.

İnternet: Birleşmiş Milletler Resmî İnternet Sitesi. United Nations Official Web Site: <http://www.un.org/en/index.html>

İnternet: Birleşmiş Milletler Resmî İnternet Sitesi. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun, 11 Aralık 1946 tarihli 96(1) sayılı Kararı. Web: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/96\(I\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/96(I)) adresinden 10.05.2017’de alınmıştır.

İnternet: Birleşmiş Milletler Resmî İnternet Sitesi. Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property. Web: https://treaties.un.org/doc/source/recenttexts/english_3_13.pdf adresinden 24.07.2017’de alınmıştır.

İnternet: Birleşmiş Milletler Resmî İnternet Sitesi. Office of Legal Affairs (OLA) Official Website Web: http://legal.un.org/riaa/cases/vol_I/529-614.pdf adresinden 14.07.2017’de alınmıştır.

İnternet: “Brest Litovsk Barış Konferansı’nda Sovyet Rusya’nın Ermeni Politikası”. *Başbakanlık Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırmaları Merkezi*. Web: <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-54/brest-litovsk-baris-konferansinda-sovyet-rusyanin-ermeni-politikasi> adresinden 01.02.2017’de alınmıştır.

İnternet: Çakan, H. (2009). *Soykırım Suçu ve Devletin Uluslararası Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı’nın Bosna-Hersek Soykırım Davası Kararı*, Tezsiz Yüksek Lisans Programı Dönem Projesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara. Web: acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/5487/6146.pdf adresinden 18.07.2017’de alınmıştır.

İnternet: Çelik, S. (2013). “Türk Elitinin Üç Nesli ve Balkanların Kaybı: Zihinsel Yansımalar ve Değişimler”. *5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi*. s. 1035-1048, Web: https://www.academia.edu/6102723/T%C3%BCrk_Elitinin_%C3%9C%C3%A7_Nesli_ve_Balkanlar%C4%B1n_Kayb%C4%B1_Zihinsel_Yans%C4%B1malar_ve_De%C4%9Fi%C5%9Fimler adresinden 01.03.2017’de alınmıştır.

İnternet: Çelikkol, O. (27.02.2018). “Hollanda Parlamentosu ve 1915 Olaylarının “Soykırım” Olarak Tanıtılması Gayretleri”. *Hürriyet Gazetesi*. Web: <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/oguz-celikkol/hollanda-parlamentosu-ve-1915-olaylarinin-soykirim-olarak-tanitilmasi-gayretleri-40754737> adresinden 28.02.2018’de alınmıştır.

İnternet: Dadrian, V. N. (1989). “Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and Its Contemporary Legal Remifications”. **Yale Journal of International Law**. Vol: 14, p. 221-334. Web: <http://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1538&context=yjil> adresinden 18.04.2018’de alınmıştır.

İnternet: Daver, B. (1952). “Fevkalade Hâller ve Ferdi Hürriyetler”. **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 7 (1), s. 168-194. Web: <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/ausbf/article/view/5000055349/5000052655> adresinden 10.11.2017’de alınmıştır.

İnternet: De Zayas, A. (February 2010). **The Genocide Against The Armenians 1915-1923 and The Relevance of the 1948 Genocide Convention**. Beyrouth: Haigazian University. Web: http://www.mfa.am/u_files/file/ARMENIANGENOCIDEBOOK.pdf adresinden 05.02.2018’de alınmıştır.

İnternet: Dutertre, G. (Kasım 2003). **Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarından Örnekler**. Avrupa Konseyi Yayınları. Web: http://www.anayasa.gov.tr/files/insan_haklari_mahkemesi/kitaplar/aihmkararlarindan_ornekler.pdf adresinden 24.02.2016’da alınmıştır.

İnternet: Erdem, M. (2015). “İnsancıl Hukukta Martens Kaydı”. **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**. Cilt:6 Sayı: 2, s. 211-286. Web: <http://openaccess.inonu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11616/3915/makale.pdf?sequence=1&isAllowed=y> adresinden 01.04.2017’de alınmıştır.

İnternet: Ermenistan Parlamentosu Resmî İnternet Sitesi. Ermenistan Bağımsızlık Bildirisi. Web: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=eng> adresinden 28.07.2017’de alınmıştır.

İnternet: Ermenistan Parlamentosu Resmî İnternet Sitesi. Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası. Web: <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=eng> adresinden 28.07.2017’de alınmıştır.

İnternet: Gündüz, A. (2012). “Devletler Hukukuna Göre Ermeni Meselesi”. **Gündüz Aktan: What He Said and What He Wrote – Sözledikleri ve Yazdıkları**. Ankara: Özyurt Matbaacılık. Web: http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/gunduz-aktan-kitap-soyledikleri-ve-yazdiklari.pdf adresinde 29.04.2018’de alınmıştır.

İnternet: Güller, N., Zafer, H. (2006). *Uluslararası Ceza Mahkemesi El Kitabı*. s. 10. Web: http://www.ngo-at-work.org/icc2006/docs/Project_Reader_Turkish.pdf adresinden 05.07.2017’de alınmıştır.

İnternet: Güneş, Ş. A. (2006). “Gabcikovo-Nagymaros Case / Gabcikovo-Nagymaros Davası”. *AÜHFD*. Cilt: 55, Sayı: 2, s. 91-116. Web: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/269/2420.pdf> adresinden 16.07.2017’de alınmıştır.

İnternet: JURİX Web: <https://jurix.com.tr/article/4935>

İnternet: Karaca, T., N. (Yaz-Sonbahar 2004). “Yozgat’ta Ermeni Ayaklanması (12 Aralık 1983)”. *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 14-15. Web: <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=26> adresinden 09.12.2016’da alınmıştır.

İnternet: Karan, U. (Nisan 2018). *İfade Özgürlüğü: Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi 2*. Avrupa Konseyi İnsan Hakları ve Hukukun Üstünlüğü Genel Müdürlüğü. Web: http://www.anayasa.gov.tr/bireyselbasvuru/pdf/Kitaplar/02_Ifade_ozgurlugu.pdf adresinden 01.06.2018’de alınmıştır.

İnternet: Kızılsümer Ö. D. (Aralık 2015). “Devletin Yargı Bağımsızlığına İlişkin Uluslararası Adalet Divanı’nın Almanya-İtalya: Yunanistan Müdahil Davasında Verdiği Karar ve Düşündürdükleri”. *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, s. 195-216. Web: <https://jurix.com.tr/article/4935> adresinden 19.07.2017’de alınmıştır.

İnternet: Lewy, G. (2005). *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*. Salt Lake City: The University of Utah Press. Web: www.history.az/pdf.php?item_id=20100913012518731&ext=pdf adresinden 01.05.2018’de alınmıştır.

İnternet: Macovei, M. (2001). *Freedom of Expression: A Guide to the Implementation of Article 10 of The European Convention On Human Rights*. Council of Europe. Human Rights Handbooks, No. 2. Web: <https://rm.coe.int/168007ff48> adresinden 01.06.2018’de alınmıştır.

İnternet: Odman, T. (1996). “Eski Yugoslavya ile İlgili Uluslararası Ceza Mahkemesinin Kuruluşu ve Yasal Dayanağı”. *AÜHFD*. Cilt: 45, Sayı: 1, s. 131-151. Web: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/297/2726.pdf> adresinden 02.03.2018’de alınmıştır.

İnternet: Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Meclis Genel Kurul Tutanaklarına Erişim Sistemi Web: https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/tutanak_sorgu.html adresinden 01.05.2017’de alınmıştır.

İnternet: Önok, M. (18 Ekim 2007). “Ermenistan Türkiye’den tazminat alabilir mi?”, (Haber-Röportaj: N. Akyazılılar) Web: http://www.iyibilgi.com/haber.php?haber_id=39320 adresinden 01.06.2017’de alınmıştır.

İnternet: Özarslan, B. B. (Mayıs 2015). “Uluslararası Hukuk Açısından Sevk ve İskân Kanunu Uygulaması”. *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu, Cilt II*, s. 1263-1280. Web: https://www.academia.edu/30675527/Uluslararası%C4%B1_Hukuk_A%C3%A7ısından_Sevek_ve_%C4%B0sk%C3%A2n_Kanunu_Uygulamas%C4%B1_The_Implementation_of_the_Statute_of_Removal_and_Relocation_in_terms_of_International_Law adresinden 02.04.2018’de alınmıştır.

İnternet: Pellet, A. (1999). “Can a State Commit a Crime? Definitely, Yes!” *European Journal of International Law*, Cilt 10, No 2, s. 425-434. Web: https://oup.silverchair-cdn.com/oup/backfile/Content_public/Journal/ejil/10/2/10.1093_ejil_10.2.425/3/100425.pdf?Expires=1501764668&Signature=diDyVUn9FWBLOD7puEVeB6LzSaJ-XaR0-bZfGrgO06gHm0~GWozdFxfj-HNJ~v1imQc7WgEsjwxXXQ3KvNFrQxcSvmRTFUWyLR4diBzsYr45TngSv~H~229exONSuyiPqQNhPZbgRfhTJuiZB5xv5w4962fyWWy684Sxis2iRGpzBvxPTg5rZb~uiSI3GrI1u6RqbTC3jy6lTDvx2wRjSSO2OQmW0wci8NTyfmCg5pIaFB1M04EUD6VR-mOR~hE7FnxudjW-wDXg6XchHNZ5pJpdCk4iPWeX7WQhDMgTzYMFkWp~Q0nqG~n4wVL~Bl1usXDjUOqcuAUMEXlyzU1XxeQ__&Key-Pair-Id=APKAIUCZBIA4LVPAVW3Q adresinden 02.08.2017’de alınmıştır.

İnternet: Pirim, C. Z. “1978 Devletlerin Uluslararası Antlaşmalara Halefiyeti Sözleşmesi Işığında İkili Antlaşmalara Halefiyet: Teorik Bir Değerlendirme”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi (MÜHF-HAD)*, Cilt: 22, Sayı: 2, s. 131-160 Web: <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/275225> adresinden 13.07.2017’de alınmıştır.

İnternet: Rostow, E. V. (June 1945). “The Japanese American Cases—A Disaster”. *The Yale Law Journal*, Volume 54, Number 3, p. 489-533, Web: http://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3172&context=fss_papers adresinden 04.10.2017’de alınmıştır.

İnternet: Selçuk, S. (10.01.2017). “‘Anayasal Devlet’ten ‘Anayasalı Devlet’e”. **Cumhuriyet Gazetesi**. Web: http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/657854/_Anayasal_devlet_ten__anayasali_devlet_e.html adresinden 10.01.2017’de alınmıştır.

İnternet: Sırbistan Parlamentosu Resmî İnternet Sitesi. Declaration of the National Assembly of the Republic of Serbia Condemning The Crime in Srebrenica. Web: <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/eng/pdf/2010/deklaracija%20o%20srebrenici%20ENG.pdf> adresinden 10.08.2017’de alınmıştır.

İnternet: Smythe, D. R., (2001). **Remembering the Forgotten Genocide: Armenia in the First World War**. Electronic Theses and Dissertations. East Tennessee State University. Web: <https://dc.etsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com.tr/&httpsredir=1&article=1168&context=etd> adresinden 02.05.2018’de alınmıştır.

İnternet: Şahin, F. S. (Temmuz-Ekim 2016). “Kolektif Sorumluluk”. **Hukuk Kuramı**, Cilt 3, Sayı 4-5, s. 17-29. Web: http://www.hukukkurami.net/media/file/16_17_02_sahin.pdf adresinden 26.07.2017’de alınmıştır.

İnternet: TBMM Resmî İnternet Sitesi. “20 Nisan 1338 ve 22 şaban 1340 tarihli Memaliki Müstahlasadan Firar veya Gaybubet Eden Ahalinin Emvali Menkule ve Gayrimenkulelerinin İdaresi Hakkında Kanun” Web: https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100224.pdf adresinden 01.05.2017’de alınmıştır.

İnternet: TBMM Resmî İnternet Sitesi. “28 Mayıs 1928 tarihli Emvali Metruke Hesabı Carilerinin Bütçeye İrat Kaydine Dair Kanun” Web: [https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc006/kanuntbmmc00601349.pdf](https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc006/kanuntbmmc006/kanuntbmmc00601349.pdf) adresinden 24.08.2017’de alınmıştır.

İnternet: TBMM Resmî İnternet Sitesi. TBMM’nin 24 Teşrinievvel 1336 tarihli 1. Devre 1. İçtiması Gizli Celse Zabıtları. Web: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT01/gcz01001089.pdf> adresinden 11.10.2017’de alınmıştır.

İnternet: Tuncay, O. K. (Müşavir Hazine Avukatı). “Emvali Metruke Kanunları”. **BAHUM (Maliye Bakanlığı Başhukuk Müşavirliği ve Muhakemat Genel Müdürlüğü) BÜLTEN**, s. 1-5. Web: <http://www.bahum.gov.tr/bultenler/dokuman1/08.pdf> adresinden 05.07.2017’de alınmıştır.

İnternet: Tuncay, O. K. (Müşavir Hazine Avukatı). “Emval-İ Metruke ile İlgili İctihat Özetleri”. Maliye Bakanlığı Başhukuk Müşavirliği ve Muhakemat Genel Müdürlüğü. Web:

<http://www.bahum.gov.tr/etkinlikler/seminerler/sunumlar/emvaliMetrukeIctihatOzetleri.pdf> adresinden 05.07.2017’de alınmıştır.

İnternet: Türk Dil Kurumu Resmî İnternet Sitesi. Türkçe Sözlük. Web: www.tdk.gov.tr

İnternet: Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazetesi Resmî İnternet Sitesi Web: <http://www.resmigazete.gov.tr/default.aspx>

İnternet: United Nations. (2008). *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries 2001*. Web: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf adresinden 25.07.2017’de alınmıştır.

İnternet: United Nations. International Military Tribunal For The Far East. Tokyo Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü. Web: http://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.3_1946%20Tokyo%20Charter.pdf adresinden 26.04.2018’de alınmıştır.

İnternet: United Nations-General Assembly, International Law Commission (1949). *The Charter and Judgment of The Nurnberg Tribunal History and Analysis (Memorandum submitted by the Secretary-General)*. New York. Web: http://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_5.pdf adresinden 26.04.2018’de alınmıştır.

İnternet: Zeytinoğlu, Ö. (11.06.2014). “İkinci Dünya Savaşı Sırasında ABD’de Yaşayan Japon Asıllıların Enterne Edilmesi”. *Avrasya İnceleme Merkezi*. Web: <http://avim.org.tr/Blog/IKINCI-DUNYA-SAVASI-SIRASINDA-ABD-DE-YASAYAN-JAPON-ASILLILARIN-ENTERNE-EDILMESI> adresinden 04.10.2017’de alınmıştır.

Kaboğlu, İ. Ö. (1989). *Kolektif Özgürlükler*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Kapani, M. (1981). *Kamu Hürriyetleri*. (Altıncı Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Karakehya, H. (2008). “Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Uygulanabilir Hukuk”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. Cilt: 57, Sayı:2, s. 133-163.

- Kardeş, S. (2004). *Ansiklopedik Hazine Malları Sözlüğü*. Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını No: 2004/364, Başbakanlık Basımevi.
- Kardeş, S. (Şubat 2016). *“Tehcir” ve Emval-i Metruke Mevzuatı*. (Üçüncü Baskı). Ankara: Astana Yayınları.
- Kavaklı Kundakçı, S. (2017). “Nefy (Sürgün) Cezası Üzerine Bir Değerlendirme”. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (11), s. 595-613.
- Keskinsoy, Ö. (Ekim 2017). *Anayasa ve Türk Anayasa Hukuku*. (İkinci Baskı). Ankara: Monopol Yayınları.
- Köksal, O. (2006). “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları”. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*. Sayı: 19, s. 283-341.
- Köprülü, T. (2008). *Uluslararası ve Ulusal Ceza Hukukunda Soykırım Suçu*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kurt, Ü. (2015). “Lozan Mübadelesi’nin Ekonomik Sonuçlarını Emval-i Metruke Kanunları Üzerinden Okumak”. *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*. Yıl: 20, Sayı: 40, s. 63-91.
- Laçiner, S. (Kasım 2008). *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*. Ankara: USAK Yayınları.
- Mardin, Ş. (2002). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- (Mayıs 2001). *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler: Konferansda İmzalanan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923)*. İkinci Takım Cilt II. (Çev: Seha L. Meray). (Üçüncü Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- McCarthy, J., Turan, Ö., Taşkiran, C., Arslan, E. (2006). *The Armenian Rebellion at Van*. The University of Utah Press.
- Melson, R. (1996). *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*. Chicaco: University of Chicago Press.
- Meray, S., L. (1968). *Devletler Hukukuna Giriş*. (Üçüncü Baskı) Ankara: AÜSBF Yayınları.
- Meray, S. L. (Çeviren). (Mayıs 2001). *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler: Konferansta İmzalanan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923), İkinci Takım Cilt II*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Metin, Y. (2002). *Ölçülülük İlkesi - Karşılaştırmalı Bir Anayasa Hukuk İncelemesi*. (Birinci Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Nabulsi, K. (2007). *Traditions of War: Occupation, Resistance, and the Law*. New York: Oxford University Press.
- Nazer, J. (1968). *The First Genocide of the 20th Century: The Story of the Armenian Massacres in Text and Pictures*. New York: T & T Publishing.
- Oğuzman, K., Seçili, Ö., Oktay-Özdemir, S. (2017). *Eşya Hukuku*. (Yirminci Baskı). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Ortaylı, İ. (Nisan 2001). “Batı Kendine Suç Ortağı Arıyor”. *Yeni İpekyolu Dergisi*. Sayı: 153, s. 18-25.
- Öğün, S. (2000). *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Öke, K. (1986). *Ermeni Meselesi*. İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayınları.
- Öktem, E. (2011). “Turkey Successor or Continuing State of the Ottoman Empire”. *Leiden Journal of International Law*. Vol. 24, Issue 3, s. 561-583.
- Önok, M. (Nisan 2005). “5237 Sayılı Yeni TCK’ya göre Uluslararası Suçlar”. *Hukuk ve Adalet Dergisi*. Yıl: 2, Sayı: 5, s. 176-219.
- Örücü, E. (1975) “1961 Anayasası ve Anayasa Mahkemesine Göre Hakkın Özü Kavramı ve Mülkiyet Hakkının Özü”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 41, Sayı 3-4, s. 145-161.
- Özbudun, E. (2017). *Türk Anayasa Hukuku*. (On Yedinci Basım). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Özdemir, H., Çiçek, K., Turan, Ö., Çalık, R., Halaçoğlu, Y. (2005). *Ermeniler: Sürgün ve Göç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Padel, W., Steeg, L. (1966). “Zaman Aşımı”. (Çev. H. Cin). *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 22/1, (De La Legislation Fonciere Ottomane, 1904, Paris), s. 815-821.
- Parin, F. (Haz.). (2010). *Cemal Paşa: Anılarım 1913-1922*. İstanbul: Paraf Yayınları.
- Pazarcı, H. (2013). *Uluslararası Hukuk*. (On İkinci Bası). Ankara: Turhan Kitabevi.

- Pazarcı, H. (2000). *Uluslararası Hukuk Dersleri: III. Kitap*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Pirim, C. Z. (2016). *Devletlerin Uluslararası Sorumluluğa Halefîyeti*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Platon. (1995). *Devlet*. (çev. S. Eyüboğlu, M. A. Cimcoz). (Sekizinci Bası). İstanbul: Remzi Yayınevi.
- Rappard, W. E. (1938). *The Crisis of Democracy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Rossiter, C. L. (2009). *Constitutional Dictatorship: Chiris Government in the Modern Democracies*. (Sixth Print). Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Sağlam, F. (1982). *Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması ve Özü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Sandel, M. J. (Kasım 2013). *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?* (Çev. M. Kocaoğlu). (İkinci Baskı). Ankara: BigBang Yayınları.
- Sarıaslan, D. (2017). “Tapu Sicilinin Tutulmasından Doğan Zararlardan Devletin Sorumluluğu”. *TBB Dergisi*, 133, s. 393-422.
- Sav, Ö. (2015). *Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Savaş ve Barış Hukuku*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Schabas, S. A. (2009). *Genocide in International Law, The Crime of Crimes*. (Second Edition). Cambridge University Press.
- Shaw, M., N. (2008). *International Law*. (Sixth Edition). New York: Cambridge University Press.
- Slomanson, W. R. (2007). *Fundamental Perspectives on International Law*. (Fifth Edition). California: Thomson Wadsworth.
- Şahin, A. (Kış-Bahar 2009). “Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda ve Türk Anayasa Hukukunda ‘Mülkiyet Hakkının Sınırlandırılması’ Sorunu”. *Liberal Düşünce*. Sayı 53-54, s. 85-103.
- Şensoy, N. (1947). “Osmanlı İmparatorluğunun Sıkıyönetime Mütteallik Mevzuatı Üzerine Sentetik Bir Deneme”. *İHFM*, C. XIII, Sayı 1, s. 95-114.
- Şimşir, B. (1985). *Malta Sürgünleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şimşirgil, A., Ekinci, E. B. (2008). *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*. İstanbul: KTB Yayınları.

- Tacar, P. (Haziran, Temmuz, Ağustos 2001). “Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan İncelenmesi”. *Ermeni Araştırmaları*. Sayı: 2, s. 89-112.
- Tacar, P. (2010). “Ermenistan Birleşmiş Milletler Genel Kuruluna Başvursun ve Uluslararası Adalet Divanı’nda Türkiye Aleyhine Dava Açsın”. *Ermeni Araştırmaları*. Sayı: 36, s. 163-189.
- Tacar, P. (2010-2011). “Türkiye’ye Karşı Hukuk Savaşı: Ermeni Asıllı ABD Vatandaşlarının ABD Mahkemelerinde Türkiye Cumhuriyeti’ne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası’na ve Ziraat Bankası’na Açtığı Davalar”. *Ermeni Araştırmaları*. Sayı: 37-38, s. 239-273.
- Tacar, P. (2006). “1915 Yılında Osmanlı Ermenilerine Soykırımı Suçu İşlendiği Savlarına Karşı Başvurulabilecek Hukuk Yolları”. *Ermeni Araştırmaları*. Sayı: 23-24, s. 67-88.
- Tanör, B., Yüzbaşıoğlu, N. (2011). *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Tanzi, A. (1987). “Is Damage a Distinct Condition for the Existence of an Internationally Wrongful Act?”. (Edited by Spinedi M. and Simma B.). *United Nations Codification of State Responsibility*. New York: Oceana Publications Inc., s. 1-33.
- Tezcan, D., Erdem, M. R., Önok, R. M. (2009). *Uluslararası Ceza Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Tezcan, E. (2016). “Bellek Kanunları ve Anayasa’ya Uygunluk Tartışmaları: Fransa Örneği”. Yalçınkaya, A. (Editör). *Ermeni Soykırımı İddiaları ve Uluslararası Hukuk*. Ankara: Astana Yayınları, s. 83-119.
- The Turkish Republic Prime Ministry. (1995). *Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)*. Ankara: Publication No: 25 of the General Directorate of the State Archives Directorate of Ottoman Archives.
- Tiryaki, R. (2008). *Ekonomik Özgürlükler ve Anayasa*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Toluner, S. (Eylül 1996). *Milletlerarası Hukuk Dersleri: Devletin Yetkisi (Yer ve Kişiler Bakımından Çevresi ve Niteliği)*. (Beşinci Bası). İstanbul: Beta.

Toprak, Z. (Şubat 2006). “Bir Hayal Ürünü: İttihatçıların ‘Türkleştirme Politikası’”. *Toplumsal Tarih*. Sayı: 146, s. 14-22.

Töner Şen, S. (Ocak 2010). *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Tunaya, T., Z. (1975). *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Tunaya, T., Z. (1998). *Türkiye’de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi, I. Cilt*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Tunaya, T. Z. (Mayıs 2003). *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler [1876-1938]: Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*. (İkinci Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tunç, H., Bilir, F., Yavuz, B. (Ekim 2015). *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Adalet Yayınevi.

Türmen, R. (Ocak-Nisan: 2002). “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Açısından Temel Hak ve Özgürlüklerin Kapsamı ve Sınırlamaları”. *Yargıtay Dergisi*, 28 (1-2), s. 192-213.

Uzun, E. (Temmuz 2007). *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*. İstanbul: Beta.

Ünal, Ş. (Aralık 2013). “Ermenilerin Yabancı Devlet Mahkemeleri ve Uluslararası Yargı Organlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Vatandaşlarına Karşı Açtıkları Tazminat ve Ceza Davaları ve Hukuki Sonuçları”. *Ufuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, s. 13-70.

Ünal, Ş. (2011). *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ünver, Y. (Mayıs 2014). “Türk Yargı Kararlarının Kanunilik İlkesi ve Sonuçları Açısından Değerlendirilmesi”. Ünver, Y. (Editör). *Ceza Hukukunda Kanunilik İlkesi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, s. 11-34.

Yıldırım, T. (Mart 1994). “Anayasa Mahkemesi Kararlarının Bağlayıcılığı”. *İnsan Hakları Merkezi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s. 19-25.

Yılmaz, E. (1992). *Hukuk Sözlüğü*. (Dördüncü Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları.

Yılmaz, Z. (2011). *Tapu İptali ve Tescil: Düzeltme Davaları*. (İkinci Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

ABD Yüksek Mahkemesi Kararları

ABD Yüksek Mahkemesi kararlarına, ABD Yüksek Mahkemesi Kararları Bilgi Bankası'ndan ulaşılmıştır. Web: <https://supreme.justia.com>

ABD Yüksek Mahkemesi'nin 1943 tarihli Hirabayashi kararı (U.S. Supreme Court, Hirabayashi / United States, 320 U.S. 81 (1943), No. 870, Argued May 10, 11, 1943, Decided June 21, 1943) Web: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/320/81/case.html> adresinden 28.09.2017'de alınmıştır.

ABD Yüksek Mahkemesi'nin 1944 tarihli Korematsu kararı (U.S. Supreme Court, Korematsu / United States, 323 U.S. 214 (1944), No. 22, Argued October 11, 12, 1944, Decided December 18, 1944) Web: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/323/214/case.html> adresinden 28.09.2017'de alınmıştır.

ABD Yüksek Mahkemesi'nin 1919 tarihli Hamilton / Kentucky Distilleries & Warehouse Co. kararı (U.S. Supreme Court, Hamilton / Kentucky Distilleries & Warehouse Co., 251 U.S. 146 (1919), No. 589, 602, Argued November 20, 1919, Decided December 16, 1919) Web: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/251/146/case.html> adresinden 27.09.2017'de alınmıştır.

ABD Yüksek Mahkemesi'nin 1866 tarihli Milligan kararı (U.S. Supreme Court, Ex parte Milligan, (1866)) Web: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/71/2/case.html> adresinden 27.09.2017'de alınmıştır.

AIHM Kararları

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarına, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Resmî İnternet Sitesi, Kararlar Bilgi Bankası'ndan ulaşılmıştır. Web: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

A. and Others / The United Kingdom, App. No. 3455/05, 19.02.2009.

Aksu / Turkey, App. No. 4149/04 41029/04, 15.03.2012.

Al-Adsani / the United Kingdom, App. No. 35763/97, 21.11.2001.

Armonienė / Lithuania , App. No. 36919/02, 25.11.2008.

Association des amis de Saint-Raphaël et de Fréjus / France, App. No. 45053/98,
29.02.2000.

Blečić / Croatia, App. No. 59532/00, 08.03.2006.

Broniowski / Poland, App. No. 31443/96, 22.06.2005

Brudnicka and Others / Poland, App. No. 54723/00, 03.03.2005

Burden / United Kingdom, App. No. 13378/05, 09.04.2008.

Chauvy and Others / France, App. No. 64915/01, 29.06.2004.

Del Rio Prada / Spain, App. No. 42750/09, 21.10.2013.

Ernewein and Others / Germany, App. No. 14849/08, 12.05.2009.

Garaudy / France, App. No. 65831/01, 24.06.2003.

Gorraiz Lizarraga and Others / Spain, App. No. 62543/00, 27.04.2004.

Gratzinger and Gratzingerova / Czech Republic, App. No. 39794/98, 10.07.2002.

Heuer / Poland, App. No. 13410/07, 09.12.2008.

Jorgic / Germany, App. No. 74613/01, 12.07.2007.

Josef Bergauer and 89 Others v. Czech Republic, App. No. 17120/04, 13.12.2005.

Kafkaris / Cyprus, App. No. 21906/04, 12.02.2008.

Kalogeropoulou and Others / Greece and Germany, App. No. 59021/00, 12.12.2002.

Kononov / Latvia, App. No. 36376/04, 17.05.2010.

Kopecký / Slovakia, App. No. 44912/98, 28.09.2004

Korbely / Hungary, App. No. 9174/02, 19.09.2008.

Kudła / Poland, App. No. 30210/96, 26.10.2000.

Maktouf and Damjanović / Bosnia and Herzegovina, App. No. 2312/08, 34179/08, 18/07/2013.

Merçan and Others / Switzerland, App. No. 18411/11, 28.11.2017.

Michaud / France, App. No. 12323/11, 06.12.2012.

Monnat / Switzerland, App. No. 73604/01, 01.09.2006.

Perinçek / Switzerland, Second Section, App. No. 71510/08, 17.12.2013.

Perinçek / Switzerland, Grand Chamber, App. No. 71510/08, 15.10.2015.

Pessino / France, App. No. 40403/02, 10.10.2006.

Polanco Torres ve Movilla Polanco / Spain, App. No. 34147/06, 21.03.2010.

Prince Hans-Adam II of Liechtenstein / Germany, App. No. 42527/98, 12.07.2001

Ramirez Sanchez / France, App. No. 59450/00, 04.07.2006.

Scoppola / Italy (no. 2), App. No. 10249/03, 17.09.2009.

Sejdić ve Finci/Bosnia Herzegovina, App. No. 27996/06 34836/06, 22.12.2009.

Senator Lines GmbH / Austria, Belgium, Denmark, Finland, France, Germany, Greece, Ireland, Italy, Luxembourg, the Netherlands, Portugal, Spain, Sweden and the United Kingdom, App. No. 56672/00, 10.03.2004.

Smits, Kleyn, Mettler Toledo B.V. et al., Raymakers, Vereniging Landelijk Overleg Betuweroute and Van Helden / The Netherlands, App. No. 39032/97, 39343/98, 39651/98, 43147/98, 46664/99 and 61707/00, 03.05.2001.

Stichting Mothers of Srebrenica and Others / Netherlands, App. No. 65542/12, 11.06.2013.

Stomakhin / Russia, App. No. 52273/07, 09.05.1918.

Streletz, Kessler and Krenz / Germany, App. No. 34044/96 35532/97 44801/98, 22.03.2001.

Tănase / Moldova, App. No. 7/08, 27.04.2010.

Tess / Letonya, App. No. 34854/02, 12.12.2002.

The Tyrer / The United Kingdom, App. No. 5856/72 , 25.04.1978.

The Association for European Integration and Human Rights and Ekimdzhiev / Bulgaria,
App. No. 62540/00, 27.06.2007.

The Soering / The United Kingdom, App. No. 14038/88 , 07.07.1989.

Uitgeversmaatschappij De Telegraaf B.V. and Others / the Netherlands, App. No. 39315/06,
18.05.2010.

Unifaun Theatre Productions Limited and Others / Malta, App. No. 37326/13, 15.05.2018.

Van Colle / The United Kingdom, App. No. 7678/09, 13.11.2012.

Van der Mussele / Belgium, App. No. 8919/80, 23.11.1983.

Van Melle and Others / Netherlands, App. No. 19221/08, 29.09.2009.

Vasiliauskas/ Lithuania, App. No. 35343/05, 20.10.2015.

Waite and Kennedy / Germany, App. No. 26083/94, 18.02.1999.

X. / Belgium, App. No. 268/57, Yearbook 1, Commission decision of 20.07.1957.

Ždanoka / Latvia, App. No. 58276/00, 16.03.2006.

Uluslararası Adalet Divanı Kararları

UAD kararlarına, UAD Resmî İnternet Sitesi, Kararlar Bilgi Bankası'ndan ulaşılmıştır.
Web: <http://www.icj-cij.org>

Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), General List No. 91, 26.02.2007.
Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 01.08.2017'de alınmıştır.

Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia), General List No. 118, 03.02.2015. Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/118/118-20150203-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 01.08.2017'de alınmıştır.

Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo / Rwanda), General List No. 126, 03.02.2006, Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/126/126-20060203-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 22.07.2017'de alınmıştır.

Arrest Warrant of 11 April 2000 (Congo / Belgium), General List No. 121, 14.02.2002. Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/121/121-20020214-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 25.07.2017'de alınmıştır.

Certain Phosphate Lands in Nauru (Nauru / Australia), General List No. 80, 26.06.1992
Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/80/080-19920626-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 10.08.2017'de alınmıştır.

Gabcikovo-Nagymaros Project (Hungary / Slovakia), General List No. 92, 25.10.1997 Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 10.07.2017'de alınmıştır.

Jurisdictional Immunities of the State (Germany / Italy: Greece Intervening), General List No. 143, 03.02.2012. Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/143/143-20120203-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 18.07.2017'de alınmıştır.

East Timor (Portugal / Australia), General List No. 84, 30.06.1995. Web: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/84/084-19950630-JUD-01-00-EN.pdf> adresinden 22.07.2017'de alınmıştır.

Rwanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi Kararları

International Criminal Tribunal for Rwanda, The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, Case No. ICTR-96-4-T, 02.09.1998. Web: <http://unictr.unmict.org/sites/unictr.org/files/case-documents/ict-96-4/trial-judgements/en/980902.pdf> adresinden 01.08.2017'de alınmıştır

Uluslararası Daimî Adalet Divanı Kararları

German Interests in Polish Upper Silesia (Germany v. Poland), Series A-No. 7, 25.05.1926
Web: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1926.05.25_silesia.htm
adresinden 14.07.2017'de alınmıştır.

Factoy at Chorzow (Germany v. Poland), Series A-No.17, 13.09.1928 Web:
http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1928.09.13_chorzow1.htm
adresinden 14.07.2017'de alınmıştır.

Polish Postal Service in Danzig, Advisory Opinion, Series B-No. 11, 16.05.1925 Web:
http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1925.05.16_danzig.htm adresinden
10.07.2017'de alınmıştır.

Lighthouses Case between France and Greece (France v. Greece), Series A/B-No. 62,
17.03.1934 Web:
http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1934.03.17_lighthouses.htm
adresinden 10.07.2017'de alınmıştır.

Avrupa Topluluğu Adalet Divanı (ATAD) - Avrupa Topluluğu İlk Derece Mahkemesi (ATİDM) Kararları

Order of the Court of First Instance. Krikorian and Others v. Parliament and Others, Case T-346/03, 17.12. 2003. Web:
<http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=48869&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=141503> adresinden 06.08.2017'de alınmıştır.

The Court of Justice, Dans l'affaire C-18/04 P, 29.10.2004 Web:
<http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=49930&pageIndex=0&doclang=fr&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=294760> adresinden
07.08.2017'de alınmıştır.

Anayasa Mahkemesi Kararları

Anayasa Mahkemesi kararlarına Anayasa Mahkemesi Resmî İnternet Sitesi, Kararlar Bilgi

Bankası'ndan

ulaşılmıştır.

Web:

<http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/kararlar/kbb.html>

E. 1963/41, K. 1963/94, 22.04.1963.

E. 1976/38, K. 1976/46, 12.10.1976.

E. 1986/14, K. 1987/1, 06.01.1987.

E. 1990/25, K. 1991/1, 10.01.1991.

E. 1991/6, K. 1991/20, 03.07.1991.

E. 1991/18, K. 1992/20, 31.03.1992.

E. 2002/112, K. 2003/33, 10.04.2003.

E. 2007/4, K. 2007/81, 18.10.2007.

E. 2005/13, K. 2009/141, 08.10.2009.

E. 2009/58, K. 2011/52, 17.03.2011.

E. 2011/111, K. 2012/56, 11.04.2012.

E. 2012/102, K. 2012/207, 27.12.2012.

E. 2012/149, K. 2013/63, 22.05.2013.

E. 2013/32, K. 2013/112, 10.10.2013.

E. 2013/15, K. 2013/131, 14.11.2013.

E. 2013/66, K. 2014/19, 29.01.2014.

E. 2013/158, K. 2014/68, 27.03.2014.

E. 2013/95, K. 2014/176, 13.11.2014.

E. 2014/171, K. 2015/41, 22.04.2015.

E. 2014/176, K. 2015/53, 27.05.2015.

E. 2015/43, K. 2015/101, 12.11.2015.

E. 2016/16, K. 2016/37, 05.05.2016.

E. 2016/13, K. 2016/127, 22.06.2016.

E. 2016/179, K. 2017/176, 28.12.2017.

E. 2017/136, K. 2018/7, 18.01.2018.

Mehmet Akdoğan ve diğ erleri, Bn. 2013/817, 19.12.2013.

Yasemin Balcı Başvurusu, Bn. 2014/8881, 25.07.2017.

Yargıtay ve Danıştay Kararları

Yargıtay ve Danıştay kararlarına Sinerji Mevzuat ve İçtihat Programı'ndan ulaşılmıştır.

Web: <https://www.sinerjimevzuat.com.tr>

Yargıtay HGK, E. 1971/8-389, K. 1974/1032, 02.10.1974.

Yargıtay HGK, E. 1980/7-2, K. 1983/9, 19.01.1983.

Yargıtay 7. HD, E. 1990/5318, K. 1990/4483, 11.04.1990.

Yargıtay 16. HD, E. 1990/4333, K. 1990/16975, 06.12.1990.

Yargıtay 17. HD, E. 1993/2806, K. 1993/10293, 13.05.1993.

Yargıtay HGK, E. 1995/16-181, K. 1995/505, 03.05.1995.

Danıştay 10. Dairesi, E. 1988/2670, K. 1991/3128, 31.10.1991.

Danıştay 10. Dairesi, E. 1988/ 1459, K. 1988 / 1553, 10.10.1988.

ARŞİV BELGELERİ

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (2007). *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*. Ankara: Sistem Ofset.

The Turkish Republic Prime Ministry. (1995). *Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)*. Ankara: Publication No: 25 of the General Directorate of the State Archives Directorate of Ottoman Archives.

BAO : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

DH.ŞFR : Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri

DH.EUM.2.şb : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Belgeleri 2.şube

DH.UMVM : Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri

HR.SYS : Hâriciye Nezareti Tasnifi Siyasi Kısım Evrakı

MV : Meclis-i Vükelâ Mazbataları

BOA. DH. ŞFR, nr. 52/51. 20 Nisan 1915. The Turkish Republic Prime Ministry, s. 25.

BOA, DH. ŞFR, nr. 57/32. 16 Ekim 1915. The Turkish Republic Prime Ministry, s. 114-115.

BOA, DH. ŞFR, nr. 70/18. 15 Kasım 1916. The Turkish Republic Prime Ministry, s. 168.

BOA, Y. PRK. A, 2/24. 11 Kasım 1878. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 3.

BOA, Y. EE, 97/89. 14 Şubat 1884. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 4-5.

- BOA, Y. PRK. ASK, 62/97. 7 Temmuz 1890. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 6-11.
- BOA, Y. EE, 40/39. 28 Temmuz 1890. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 11-12.
- BOA, HR. SYS, 2769/17, 2 Eylül 1890. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 12-17.
- BOA, Y. PRK. AZJ, 18/13. 29 Kasım 1890. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 16-18.
- BOA, Y. PRK. BŞK, 35/29. 23 Şubat 1894. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 18-48.
- BOA, Y. PRK. KOM, 8/47. 2 Mart 1894. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 48-51.
- BOA, Y. PRK. UM, 32/96. 28 Ağustos 1895. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 52.
- BOA, Y. PRK. ASK, 107/63. 27 Ekim 1895. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 52-53.
- BOA, Y. A. HUS, 344/4. 16 Ocak 1896. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 54-57.
- BOA, Y. PRK. ASK, 110/34. 28 Şubat 1896. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 57-61.
- BOA, Y. EE, 5/144, Y. EE, 50/47. 21 Haziran 1896. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 63-66.
- BOA, Y. PRK. HR, 22/22. 27 Ağustos 1896. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 67-69.
- BOA, Y. PRK. TKM, 38/62. 8 Mayıs 1897. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 69-72.
- BOA, Y. PRK. ASK, 176/1. 13 Ocak 1902. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 74-76.
- BOA, HR. SYS, 2795/53. 26 Ekim 1903. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 76-77.
- BOA, Y. MTV, 281/52. 5 Aralık 1905. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 77-80.
- BOA, HR. SYS, 2799/3. 4 Mart 1908. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 80-81.
- BOA, ZB, 24/1. 16 Mart 1908. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 81-83.
- BOA, MV, 173/2. 11 Ocak 1913. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 86-87.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/11. 23 Mayıs 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 87-88.
- BOA, DH. EUM. EMN, 88/33. 22 Temmuz 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 88-90.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/20. 29 Eylül 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 91.

- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/24. 9 Ekim 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 92.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 3/16. 10 Aralık 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 94-95.
- BOA, DH. ŞFR, 48/7. 15 Aralık 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 95.
- BOA, DH. ŞFR, 48/85. 20 Aralık 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 96.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 3/30. 21 Aralık 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 97-100.
- BOA, DH. ŞFR, 48/182. 28 Aralık 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 102.
- BOA, DH. ŞRF, 48/220. 30 Aralık 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 103-104.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 2/67-A. 26 Ocak 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 106-108.
- BOA, DH. ŞFR, 50/127. 28 Şubat 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 110-111.
- BOA, DH. ŞFR, 50/141. 2 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 111.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 5/32. 8 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 112-113.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/30_1. 9 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 114-115.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb. 68/31. 13 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 115-116.
- BOA, HR. SYS, 2363/1_8,9. 21 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 117-119.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/34. 29 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 119-121.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 65/35. 30 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 121-122.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 6/1. 15 Nisan 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 122-123.
- BOA, DH. ŞFR, 52/93. 24 Nisan 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 124.
- BOA, DH. ŞRF, 52/96, 97, 98. 24 Nisan 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 125-126.
- BOA, HR. SYS, 2879/19. 25 Nisan 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 127.
- BOA, DH. ŞRF, 52/249. 6 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 130-131.

- BOA, DH. ŞFR, 52/282. 9 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 134-135.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 7/13. 18 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 138-139.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 7/16. 19 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 140-141.
- BOA, DH. EUM. 2 Şb, 7/21. 21 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 141-150.
- BOA, DH. ŞFR, 53/93. 23 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 151.
- BOA, DH. ŞFR, 53/129. 27 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 153-154.
- BOA, MV, 198/24. 30 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 155-157.
- BOA, DH. ŞFR, 53/200. 1 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 157.
- BOA, DH. ŞFR, 53/296. 8 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 159-160.
- BOA, DH. ŞFR, 53/289. 8 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 160-161.
- BOA, DH. ŞFR, 53/303. 9 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 161-162.
- BOA, DH. ŞFR, 53/326. 12 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 164.
- BOA, DH. ŞFR, 54/10. 14 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 165-166.
- BOA, DH. ŞFR, 54/9. 14 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 166.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/37. 16-17 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 169.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 8/36. 21 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 171-172.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/38. 22 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 172-173.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 8/37. 22 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 173.
- BOA, DH. ŞFR, 54/150. 26 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 175.
- BOA, DH. ŞFR, 54/156. 26 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 175-176.
- BOA, DH. ŞFR, 54/162. 26 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 177.
- BOA, DH. ŞFR, 54/202. 27 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 177-178.

- BOA, DH. ŞFR, 54/221. 28 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 178.
- BOA, DH. ŞFR, 54/226; 28 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri , s. 179.
- BOA, DH. ŞFR, 54/287. 4 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 186.
- BOA, DH. ŞFR, 54/301; 5 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 188-189.
- BOA, DH. ŞFR, 54/308. 5 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 189.
- BOA, DH. ŞFR, 54/315. 5 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 190.
- BOA, DH. ŞFR, 54/323. 6 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 191.
- BOA, DH. ŞFR, 54/346. 7 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 192.
- BOA, DH. ŞFR, 54/393. 11 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 194.
- BOA, DH. ŞFR, 54/420. 12 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 195-196.
- BOA, DH. ŞFR, 54/413. 12 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 197.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 9/31. 21 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 199-201.
- BOA, DH. ŞRF, 54-A/198. 31 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 202-203.
- BOA, DH. ŞFR; 54-A/368. 10 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 209.
- BOA, DH. ŞFR, 54-A/388. 11 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 210-211.
- BOA, DH. ŞFR, 54-A/382. 11 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 211.
- BOA, DH. ŞFR, 55/18. 15 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 215.
- BOA, DH. ŞFR, 55/59. 17 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 216.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 10/24. 17 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 220.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/57. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 225-226.
- BOA, DH. ŞFR, 55/107. 19 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 222.

BOA, DH. ŞFR, 55/184. 24 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 223-224.

BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/57. 28 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 225-226.

BOA, DH. ŞFR, 55/292. 29 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 227-228.

BOA, DH. ŞFR, 55/296. 29 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 228-229.

BOA, DH. ŞFR, 55-A/11. 1 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 240.

BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/63. 5 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 241-243.

BOA, DH. ŞFR, 55-A/77. 5 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 243.

BOA, DH. ŞFR, 55-A/152. 8 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 244.

BOA, DH. ŞFR, 55-A/179. 9 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 244-245.

BOA, HR. SYS, 2799/43_14. 10 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 245-247.

BOA, DH. ŞFR, 56/27. 15 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 251.

BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/82. 22 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 272-273.

BOA, DH. ŞFR, 56/179. 26 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 274-275.

BOA, MV, 199/35. 29 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 276-277.

BOA, DH. ŞFR, 56/315. 6 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 277.

BOA, DH. EUM. VRK, 15/71. 29 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 278-285.

BOA, DH. ŞFR, 57/51. 17 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 288.

BOA, HR. SYS, 2875/3. 21 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 292-293.

BOA, DH. ŞFR, 57/86. 23 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 296.

BOA, DH. ŞFR, 57/105. 24 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 297-298.

BOA, DH. EUM. 2. Şb. 13/2. 24 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 298-308.

BOA, DH. ŞFR, 57/116. 25 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 308-309.

- BOA, DH. ŞFR, 57/135. 27 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 310.
- BOA, DH. ŞFR, 57/277. 3 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 312-313.
- BOA, DH. ŞFR, 57/309. 6 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 316-317.
- BOA, DH. ŞFR, 57/354. 7 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 317.
- BOA, DH. ŞFR. 57/337. 7 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 317-318.
- BOA, DH. ŞFR, 58/1. 14 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 318-319.
- BOA, DH. ŞFR, 58/2. 14 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 319.
- BOA, DH. ŞFR, 58/38. 16 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 320.
- BOA, DH. ŞFR, 58/47. 17 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 320-321.
- BOA, DH. ŞFR, 58/124. 25 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 321-322.
- BOA, DH. ŞFR, 58/141. 28 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 322-323.
- BOA, DH. ŞFR, 58/158. 29 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 323-324.
- BOA, HR. SYS, 2873/5_3. 5 Aralık 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 324-337.
- BOA, DH. EUM. 2. Şb, 12/32. 1 Ocak 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 338-342.
- BOA, DH. ŞFR, 60/48. 19 Ocak 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 345.
- BOA, HR. SYS, 2871/3. 18 Şubat 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 354.
- BOA, DH. ŞFR, 61/290. 12 Mart 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 356.
- BOA, DH. ŞFR, 62/21. 15 Mart 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 356-357.
- BOA, DH. ŞFR, 62/220. 3 Nisan 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 357-358.
- BOA DH. ŞFR, 63/60. 20 Nisan 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 359-360.
- BOA, DH. ŞFR, 63/142. 30 Nisan 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 364-365.

BOA, DH. ŞFR, 64/163. 30 Nisan 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 368-369.

BOA, MV, 202/48. 31 Mayıs 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 369.

BOA, DH. ŞFR, 65/176. 10 Temmuz 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 373.

BOA, DH. ŞFR, 66/229. 12 Ağustos 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 373-374.

BOA, DH. ŞFR, 69/86. 24 Ekim 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 376-377.

BOA, DH. ŞFR, 69/245. 12 Kasım 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 377-378.

BOA, DH. ŞFR, 77/168. 21 Mayıs 1917. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 385-388.

BOA, DH. ŞFR, 79-A/139. 18 Kasım 1917. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 390-391.

BOA, HR. SYS, 2885/46. 14 Mayıs 1918. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 392-394.

BOA, DH. UMVM, 154/105. 7 Ağustos 1918. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 395.

BOA, HR. SYS, 2569/1_2. 21 Ekim 1918. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 395-396.

BOA, BEO, 341055. 26 Aralık 1918. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 412-417.

BOA, HR. SYS, 2876/2. 19 Ocak 1919. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 428-440.

BOA, DH. ŞFR, 96/214.17 Şubat 1919. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 451.

ATASE (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı) ARŞİVİ

ATASE (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı): Genel Kurmay Başkanlığı. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII*. Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları.

BDH : Birinci Dünya Harbi Kataloğu (Koleksiyon)

Kls. : Klasör No

Dos.: Eski Dosya No/Yeni Dosya No

Fih. : Fihrist

ATASE, BDH, Kls. 2304, Dos. 1040-18, Fih. 1-2. 25 Mayıs 1914. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 3-4.

ATASE, BDH, Kls. 2811, Dos. 522-26, Fih. 24-1. 13 Eylül 1914. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 29.

ATASE, BDH, Kls. 2811, Dos. 522-26, Fih. 24-2. 13 Eylül 1914. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 31.

ATASE, BDH, Kls. 2811, Dos. 522-26, Fih. 28. 18 Eylül 1914. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 35.

ATASE, BDH, Kls. 385, Dos. 1021-1530, Fih. 5(1). 25 Şubat 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 53.

ATASE, BDH, Kls. 385, Dos. 1021-1530, Fih. 5(1). 28 Mart 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 53.

ATASE, BDH, Kls. 13, Dos. 1049-63, Fih. 2(1-3). 26 Şubat 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 55.

ATASE, BDH, Kls. 13, Dos. 1049-63, Fih. 2(1-3). 5 Mart 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 56.

ATASE, BDH, Kls. 13, Dos. 1049-63, Fih. 2(1-3). 28 Şubat 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 57.

ATASE, BDH, Kls. 520, Dos. 1027-2024, Fih. 11(1-3). 4 Mart 1915 – 15 Mart 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 61-65.

ATASE, BDH, Kls. 2820, Dos. A-69, Fih. 3. 14 Nisan 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 79.

ATASE, BDH, Kls. 520, Dos. 1027-2024, Fih. 12(1-11). 25 Şubat-27 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 81-88.

ATASE, BDH, Kls. 528, Dos. 1029-2061, Fih. 21(1-18). Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 97-108.

ATASE, BDH, Kls. 2820, Dos. A-69, Fih. 3-8. 22 Nisan 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 123-124.

ATASE, BDH, Kls. 401, Dos. 50-1580, Fih. 1-3. 24 Nisan 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 127-128.

ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-4. 31 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 131-132.

ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-4. 10 Haziran 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 132-132.

ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-3. 10 Haziran 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 139-142.

ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-6 (7,8). Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 147-158.

ATASE, BDH, Kls. 483, Dos. 86-1893, Fih. 1(1-3). 29 Nisan 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 173.

ATASE, BDH, Kls. 483, Dos. 86-1893, Fih. 1(1-3). 30 Nisan 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 173.

ATASE, BDH, Kls. 2328, Dos. 1034-89, Fih. 3(1). 24 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 179-180.

ATASE, BDH, Kls. 401, Dos. 50-1580, Fih. 1-22. 19 Haziran 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 187.

ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 852-1260, Fih. 3, 3-2 (3-5). 4 Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 191-194.

ATASE, BDH, Kls. 311, Dos. 1028-1264, Fih. 7(1),7-3. 22 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 207.

ATASE, BDH, Kls. 311, Dos. 1028-1264, Fih. 8, 8-2. 23 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 211.

ATASE, BDH, Kls. 13, Dos. 1049-63, Fih. 7. 1 Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 229.

ATASE, BDH, Kls. 13, Dos. 1049-63, Fih. 8. 28 Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 231.

ATASE, BDH, Kls. 401, Dos. 50-1580, Fih. 1-47. 30 Eylül 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 233.

ATASE, BDH, Kls. 528, Dos. 1050-2063, Fih. 1. 21 Mart 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 3.

ATASE, BDH, Kls. 311, Dos. 1028-1264, Fih. 14. 11 Nisan 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 11.

ATASE, BDH, Kls. 521, Dos. 1031-2029, Fih. 19(1-10,12). 27 Haziran -4 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 31-32.

ATASE, BDH, Kls. 311, Dos. 1028-1264, Fih. 8-2. 11 Eylül 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 49.

ATASE, BDH, Kls. 1768, Dos. 192-206, Fih. 2-19. 14 Haziran 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 59.

ATASE, BDH, Kls. 311, Dos. 1028-1264, Fih. 19-16. 28 Mayıs 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 63.

ATASE, BDH, Kls. 373, Dos. 1032-1484, Fih. 8(1,2). 28 Haziran - 24 Temmuz 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 65-72.

ATASE, BDH, Kls. 318, Dos. 1034-1287, Fih. 1-71. 9-10 Mayıs 1914. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 81.

ATASE, BDH, Kls. 373, Dos. 1032-1484, Fih. 9(1). 4 Ekim 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 83-85.

ATASE, BDH, Kls. 373, Dos. 1032-1484, Fih. 10(1-8). 10 Kasım 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 89-94.

ATASE, BDH, Kls. 2905, Dos. -433, Fih. 6 (1,2). 3 Ocak-3 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 101-103.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 28. 21 Ocak 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 111-112.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 29(1). 22-23 Ocak 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 115-116.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 37. 31 Ocak 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 123-124.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 40(1-12). 2 Şubat -21 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 127-136.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 40(1-12). 17 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 130.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 40(1-12). 3 Mart 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 134.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 41. 2 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 147.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 42(1,2). 2 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 149-150.

ATASE, BDH, Kls. 2929, Dos. 565-547, Fih. 16. 2 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 155-156.

ATASE, BDH, Kls. 285, Dos. 1021-1530, Fih. 36-1 (2-16). 3 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 159-160.

ATASE, BDH, Kls. 285, Dos. 1021-1530, Fih. 36-1 (2-16). 17 Mart 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 161-163.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 44. 4 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 173.

ATASE, BDH, Kls. 2910, Dos. 56-A-456, Fih. 9(1,2). 6 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 175.

ATASE, BDH, Kls. 2910, Dos. 56-A-456, Fih. 9(1,2). 6 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 176-178.

ATASE, BDH, Kls. 2910, Dos. 56-A-456, Fih. 5-18. 7 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 185.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 44-3 (4,5). 8 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 187.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 47(1-3). 12 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 191-192.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 48(1,2). 12 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 195.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 48(1,2). 15 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 196.

ATASE, BDH, Kls. 2909 Dos. 17-452, Fih. 2-18. 12 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 201.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 51. 16 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 211.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 55(1). 24 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 213.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 55-4(5). 27 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 215.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 56-1(2). 1 Mart 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 221.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 56-1(2). 2 Mart 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 221-222.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 61. 10 Mart 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 225.

ATASE, BDH, Kls. 2947, Dos. -628, Fih. 3(1-4). 21 Mart 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 227-228.

ATASE, BDH, Kls. 359, Dos. 1023-1435, Fih. 3-36(37,38). 1 Mayıs 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 233.

ATASE, BDH, Kls. 359, Dos. 1023-1435, Fih. 3-36(37,38). 2 Mayıs 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 233-234.

ATASE, BDH, Kls. 359, Dos. 1023-1435, Fih. 3-42(43-45). 4 Mayıs 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 237.

ATASE, BDH, Kls. 359, Dos. 1023-1435, Fih. 3-42(43-45). 8 Mayıs 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 237-238.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1041-2049, Fih. 1(1-7). 27 Haziran-1 Temmuz 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 253-259.

ATASE, BDH, Kls. 2688, Dos. 130-247, Fih. 5-1. 9 Temmuz 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. s. 268.

ATASE, BDH, Kls. 2702, Dos. 130-A303, Fih. 3(1-3). 12 Ağustos 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 275-278.

ATASE, BDH, Kls. 3192, Dos. 158-74, Fih. 11(1). 25 Ağustos 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II s. 283-284.

ATASE, Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt III.

ATASE, Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt IV.

ATASE. 9-29 Ocak 1916. Genel Kurmay Başkanlığı (2006), Cilt V, s. 3-7.

ATASE. Mart - Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt V, s. 12.

ATASE, Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VI.

ATASE. 7 Nisan 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 56-57.

ATASE. 28 Haziran 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 60.

ATASE. 5 Kasım 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 74.

ATASE. 8 Eylül 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 143.

ATASE. 19 Temmuz 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 143.

ATASE. 20 Temmuz 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 144.

ATASE. 10 Ağustos 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 146.

ATASE. 13 Aralık 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 150.

ATASE. 18 Ocak 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 151.

ATASE. 20 Ocak 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 151.

ATASE. 27 Eylül 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 156-159.

ATASE. 19 Ocak 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 160.

ATASE. 20 Eylül 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s.162.

ATASE. 7 Ekim 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 163.

ATASE. 16 Ekim 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 163.

ATASE. 16 Ekim 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 164.

- ATASE. 17 Ekim 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 165.
- ATASE. 1 Ekim 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 165-166.
- ATASE. 29 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 3.
- ATASE. 13 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 4.
- ATASE. 2 Haziran 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 5.
- ATASE. 3 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 6.
- ATASE. 28 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 112.
- ATASE. 30 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 8.
- ATASE. 30-31 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 9.
- ATASE. 22 Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 10.
- ATASE. 25 Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 11-14.
- ATASE. 22 Ekim 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 15.
- ATASE. 1 Kasım 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 16.
- ATASE. 25 Ekim 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 18.
- ATASE. 4 Kasım 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 20.
- ATASE. 5 Kasım 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 21-23.
- ATASE. 8 Kasım 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 25.
- ATASE. 22 Kasım 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 27.
- ATASE. 27 Kasım 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 28.
- ATASE. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 29.
- ATASE. 11 Aralık 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 31.

ATASE. 5 Ocak 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 100.

ATASE. 6 Ocak 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 101.

ATASE. 8 Ocak 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 102.

ATASE. 26 Mart 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 106.

ATASE. 13 Nisan 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 107.

ATASE. 29 Nisan 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 108-109.

ATASE. 11 Mayıs 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 110-111.

ATASE. 18 Mayıs 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 111.

ATASE. 10 Haziran 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 113.

ATASE. 11 Temmuz 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 115-116.

ATASE. 16 Temmuz 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 117.

ATASE. 4 Nisan 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, 119-121

ATASE. 29 Mayıs 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 123.

ATASE. 31 Mayıs 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 124.

ATASE. 3 Haziran 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 125.

ATASE. 31 Temmuz 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 126.

ATASE. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 127.

ATASE. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 128.

ATASE. 25 Mayıs-21 Eylül 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 128-129.

ATASE. 18 Haziran 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 133.

ATASE. 25 Temmuz 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 134.

ATASE. 22 Ekim 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 136.

ATASE. 16 Kasım 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 137.

ATASE. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 138.

ATASE. 3 Aralık 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 139.

ATASE. 17 Ocak 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 140,

ATASE. 12 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 141.

ATASE. 13 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 142.

ATASE. 26 Kasım 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 145.

ATASE. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 146.

EK-1 Sevk ve İskân Kararının Alınmasına Giden Süreçte Ermeni Faaliyetleri (25.05.1915 Öncesi)

- Maraş Mutasarrıfı ile Tugay Komutanı'nın Yıldız Saray-ı Hümayun'a gönderdiği, Fırnız Ermeni Piskoposu Nikogos Efendi'nin, beraberindeki yedi yüz kadar kişiyle ordugâha saldıracaklarının istihbar olunduğu bildiren 11 Kasım 1878 tarihli yazı¹²⁶³.

- Erzurum'da yaşanan karışıklıklar hakkında, Erzurum vilayetinden, Yıldız Saray-ı Hümayun'a yazılan 7 Temmuz 1890 tarihli yazıda; Bâbîâli'den gelen emir üzerine, Ermeni mektebi müdürü ve piskoposunun rıza ve eşlikleriyle Ermeni mektebinde, murahhasahanesinde (piskoposhane) ve kilisesinde, silah mühimmat ve benzeri araç, gereç, bilgi ve belge araması yapıldığı, demirhane veya alat-ı harbiye (silah) görülmediği, ancak aramanın ardından bir kısım Ermeni'nin, Ermeni dükkânlarını kapattırarak ahaliyi kilisede topladığı, duruma müdahale edilmesinin ertesi günü olayların tekrar ettiği, piskoposun darp edilmesi ve İslam dükkânlarının da yağmalanarak kapattırılması üzerine olaylara tekrar müdahale edildiği, bu olayların tedbirsizlikten değil Ermenilerin isyankârane maksatlarından doğduğu ifade edilmiştir¹²⁶⁴.

- Ermeni ayrılıkçı hareketlerinden padişahı haberdar eden Ermeni Patriği'nin öldürülmesi hakkında 28 Temmuz 1890 tarihli yazı¹²⁶⁵.

- Ağustos-Eylül 1890 tarihleri aralığında, Trabzon Valisi, İçişleri Bakanı, Sadrazam ve Dış İşleri Bakanı arasında geçen yazışmalara göre; İngiliz ve Rus Konsolosluğu'nda çalışan ikisi tercüman ve birisi ikinci kâtip görevinde olan Ermeni milletinden üç kişi, görevlerinden istifade ederek, Hükûmet ve Müslümanlar aleyhine uydurdukları türlü yalan haberleri, Erzurum Van ve Bitlis'teki millettaşlarına ve konsoloslara aktararak manipülasyon yaratmaktadır; tetkik edilmesi hâlinde gerçek dışı olduğu kolayca anlaşılacak bu haberlere, konsoloslar, ya itibar etmemekte yahut bu yönde bilgilere ulaşmak arzu ve meyillinde olduğundan bilhassa tetkik etmeyerek büyükelçiliklere iletmektedir¹²⁶⁶.

¹²⁶³ BOA, Y. PRK. A, 2/24. 11 Kasım 1878. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 3.

¹²⁶⁴ BOA, Y. PRK. ASK, 62/97. 7 Temmuz 1890. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 6-11.

¹²⁶⁵ BOA, Y. EE, 40/39. 28 Temmuz 1890. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 11-12.

¹²⁶⁶ BOA, HR. SYS, 2769/17, 2 Eylül 1890. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 12-17.

- Ermeni ileri gelenlerinin Mabeyn'e gönderdiği 29 Kasım 1890 tarihli yazıda, Ermeni milletinden bir grubun, Ermeni milletinin bağılılık ve bekasına zarar verecek nitelikte fikirlere hizmet ettiği, bu kişilerin Ermeni milletini temsile salahiyeti olmadığı belirtilmiştir¹²⁶⁷.

- 2 Mart 1894 tarihinde Yıldız Saray-ı Hümayun'a gönderilen yazıda, Yozgat'ta yaşanan Ermeni isyanını düzenleyenlerin yakalandığı ve soruşturmanın devam ettiği bildirilmiştir¹²⁶⁸.

- Yozgat ayaklanmasında Devlete sadakatle hizmet eden bir Ermeni memurun, Ermeni komitası tarafından öldürüldüğüne, babası ve diğer aile üyelerinin de can güvenliğinin bulunmadığına dair, Ankara Valisinin 28 Ağustos 1895 tarihli yazısı¹²⁶⁹.

- Maraş Katolik Murahhasasının, çeşitli milletlerin reislerini ve ileri gelenlerini kilisede topladığına, yirmi bin nüfusun reisi olduğundan bahisle hiddet ve şiddet göstererek çarşı ve pazarın kapanmasını emrettiğine; binbaşı ve maiyetindeki altı erin, Zeytun ve Maraş Ermenilerinden oluşan iki bin kişilik bir grubun saldırısına uğradığına, Zeytun telgraf hattının kesildiğine, yakın zamanda daha güçlü bir isyanın yaşanmasının kuvvetle muhtemel olduğundan tedbir alınması gerektiğine dair, Nizamiye Onuncu Fırka Komutanı Ferik Edhem'in 27 Ekim 1895 tarihli yazısı¹²⁷⁰.

- Mamuretülaziz vilayetinde, Ermeni milletinden bir grubun, başlarına sarık sararak Süryani milletinden kişilere saldırıp birkaçını öldürdüğüne, mal ve mülkleri yağmaladığına, Süryani Kilisesi'ni tamamen yağmaladığına dair, Mamuretülaziz Süryani Kadim Patrik Vekili, İstanbul Süryani Kadim Patrik Vekili, Adalet Bakanı (Adliye ve Mezahib Nezareti) ve Sadrazam arasında yapılan Ocak 1896 tarihli yazışmalar¹²⁷¹.

¹²⁶⁷ BOA, Y. PRK. AZJ, 18/13. 29 Kasım 1890. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 16-18.

¹²⁶⁸ BOA, Y. PRK. KOM, 8/47. 2 Mart 1894. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 48-51.

Yozgat'ta yaşanan Ermeni ayaklanması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karaca, T., N. (Yaz-Sonbahar 2004). "Yozgat'ta Ermeni Ayaklanması (12 Aralık 1883)". *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 14-15. Web: <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=26> adresinden 09.12.2016'da alınmıştır.

¹²⁶⁹ BOA, Y. PRK. UM, 32/96. 28 Ağustos 1895. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 52.

¹²⁷⁰ BOA, Y. PRK. ASK, 107/63. 27 Ekim 1895. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 52-53.

¹²⁷¹ BOA, Y. A. HUS, 344/4. 16 Ocak 1896. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 54-57.

- Maraş sancağında, Ermeni çetelerinin, Müslüman ahaliyi öldürüp mal ve mülklerini yağmaladığına, yapılan müdahaleyle Zeytun bölgesi hariç sancağın güvenliğinin sağlandığına dair, Redif Kuvvetleri Kumandanı Korgeneral Mustafa Remzi Bey'in 28 Şubat 1896 tarihli yazısı¹²⁷².
- Van'da Ermenilerin çıkardıkları karışıklıkların “*Bu hâl, şûriş (karışıklık) değildir, muharebedir. Ermeniler işi azdırdıkça azdırıyorlar. ...*” ifadeleriyle anlatıldığı, Van vilayeti, Mabeyn Başkâtipliği, Yıldız Saray-ı Hümayun arasında yapılan, Haziran 1896 tarihli yazışmalar¹²⁷³.
- İstanbul'un çeşitli yerlerinde, Dersaadet Ermeni Merkez Fesad Komitesi tarafından, revolverler, kamalar, içi dinamit dolu demir humbaralar kullanılmak suretiyle karışıklıklar çıkarıldığına; yaşanan ölüm, yaralama ve yağma olaylarına; olayların ertesi günü, Beyoğlu'nda bulunan Ermeni Kilisesi'nde yapılan incelemede dinamit dolu humaralar bulunduğu dair, İçişleri Bakanlığı'nın 27 Ağustos 1896 tarihli yazısı¹²⁷⁴.
- İslam kıyafetine giren Ermenilerin, Muş ve Erzurum çevresinde Ermenileri öldürmelerine dair, Dördüncü Ordu-yı Hümayunları Müşiriyeti'nden Başkitâbet'e gönderilen 13 Ocak 1902 tarihli yazı¹²⁷⁵.
- Ermenilerin, Müslümanları çeşitli işkencelerle öldürdüklerine, asker üzerine ateş açtıklarına dair, Erzincan Dördüncü Ordu-yı Hümayun Müşiriyeti'nin 26 Ekim 1903 tarihli yazısı¹²⁷⁶.
- Ermeni firarlarının Büyük Savaş öncelerine dayandığını gösteren, silah altına alındıktan sonra firar eden ve silah altına alınma davetine icabet etmeyen Ermenilere terettüb edecek cezanın affedildiğine ilişkin Meclis-i Vükela kararını duyuran 11 Ocak 1913 tarihli yazı¹²⁷⁷.

¹²⁷² BOA, Y. PRK. ASK, 110/34. 28 Şubat 1896. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 57-61.

¹²⁷³ BOA, Y. EE, 5/144, Y. EE, 50/47. 21 Haziran 1896. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 63-66.

¹²⁷⁴ BOA, Y. PRK. HR, 22/22. 27 Ağustos 1896. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 67-69.

¹²⁷⁵ BOA, Y. PRK. ASK, 176/1. 13 Ocak 1902. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 74-76.

¹²⁷⁶ BOA, HR. SYS, 2795/53. 26 Ekim 1903. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 76-77.

¹²⁷⁷ BOA, MV, 173/2. 11 Ocak 1913. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 86-87.

- Halep vilayetinin, Zeytun Piskoposunun Ermeni eşkiyasını koruduğuna ve bölge halkı arasında karışıklık çıkardığına dair 23 Mayıs 1914 tarihli yazısı¹²⁷⁸ ve Piskopos hakkında Divan-ı Harb'e sevk edilmek üzere işlem başlatıldığına dair 29 Eylül 1914 tarihli yazısı¹²⁷⁹.

- Şam'da 73. Alay 1. Tabur Binbaşısı Ragıp Bey'in hizmet eri olduğu anlaşılan Kilisli Ador Kuyumcıyan'ın (Allahverdi Kuyumcıyan), Hınçakyan Komitası'nın Kilis Şubesi Başkanı Agop Basmacıyan'a yazdığı 25 Mayıs 1914 tarihli mektuptaki şu ifadeler dikkat çekicidir: *"... Askerlikten kaçmak yanlış bir düşüncedir. ... Bugün bir Ermeni genci askerden kaçarsa, Ermeni milleti bundan 30 sene sonra 10 adamını kaybetmiş olacaktır. Eğer her genç ben asker olmayacağım deyip askerden kaçarsa, komitamızın amacını, emellerini kim gerçekleştirecektir? ... Amerika'ya veya başka yerlere kaçmayınız. Çünkü mesele kötüleşiyor. Harbiye Nezareti'nden, gayrimüslimler askerlikten kaçmaya devam ederse, kendileri için askerlik belki yakında kalkar haberleri işitiliyor. ... Bundan başka çok büyük bir şey daha kaybetmiş olacağız. O da, 30-35 senedir bütün Ermeni milletinin, daha doğrusu Hınçakyan Komitasının çalıştığı ve uğrunda şimdiye kadar binlerce can feda ettiği "Ermenistan" mukaddes maksadından tamamen ümidimizi keseriz. ... Benim sizden ricam, orada bulunan ve kaçmak fikrinde olan arkadaşların kaçmalarına müsaade etmemeniz."*¹²⁸⁰.

-Sivas Valisi, İçişleri Bakanlığı ve Harbiye Bakanlığı arasında Temmuz 1914'te yapılan yazışmalarda, Tokat'ta ve Amasya'da, bazı Ermenilerin evlerinde ve iş yerlerinde, silah, fişek, bomba, bomba imaline mahsus kalıp ve araçlar bulunduğu, bir seneden beri bir hayli bombanın Çorum ve Ankara'ya sevk edildiğinin anlaşıldığı ifade edilmiştir¹²⁸¹.

- Erzurum Vali Vekili Defterdarı'nın Üçüncü Ordu Komutanlığı'na gönderdiği, Pasinler kazası Bozvıran civarındaki Ermeni köylerini gözlemek için gönderilen sivil polisin gözlemlerini içeren 13 Eylül 1914 tarihli yazı şöyledir: *"Rusya'da bulunduğum sırada, gerek doğu illeri meselesinin ve gerekse Kafkasya'da ortaya çıkan ufak tefek meselelerin çözümünde, Rus Hükûmetinin Ermenilere çok güvendiğini ve onları kendi tarafına çekerek doğu illeri adını alan Doğu Anadolu'da, istediği zamanda bir ayaklanma ve karışıklık*

¹²⁷⁸ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/11. 23 Mayıs 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 87-88.

¹²⁷⁹ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/20. 29 Eylül 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 91.

¹²⁸⁰ ATESE, BDH, Kls. 2304, Dos. 1040-18, Fih. 1-2. 25 Mayıs 1914. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 3-4.

¹²⁸¹ BOA, DH. EUM. EMN, 88/33. 22 Temmuz 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 88-90.

çıkararak bu şekilde iç işlerimize müdahale ile Devletimizi sıkıştırmak amacını güttüğünü, resmî ve gayri resmî olarak duymuştum. Bu amaç için hep çok para harcayan Rusların, Ermenileri her durumda kendi tarafına çektiğini ve Ruslara karşı Ermeniler arasında uyanan bu tutkunun bizim topraklarımızdaki Ermenilere de bulaştığını yine Petersburg'da bulunduğum son zamanlarda öğrenmiştim. ... , bütün doğu illerindeki Ermenilerin büyük bir kısmının da, aynı duygu ve düşüncede oldukları şüphesizdir.”¹²⁸².

- Bitlis Valisi Mustafa Bey'in 18 Eylül 1914 tarihli yazısında, Ermeni ayrılıkçı hareketi fikir önderleri tarafından alınan şu kararlara dikkat çekilmiş ve bu bilgilerin güvenilir istihbarat verilerine dayandığı belirtilmiştir: Harbin ilanına kadar sessiz kalınarak itaat korunacaktır, harbin ilanı ile ordudaki askerler silahlarıyla birlikte düşman tarafına geçecektir, Türk ordusunun ilerlemesi durumunda itaate devam edilecektir, geri çekilmesi hâlinde ise silahlanarak ilişkiler kesilecektir¹²⁸³.

- Erzurum Valisi'nin, İçişleri Bakanlığı'na yazdığı 9 Ekim 1914 tarihli yazıda, Erzurum ve sınır şehirlerinde bulunan Ermenilerden -asker firarileri dâhil olmak üzere- birçoğunun Rusya sınırına geçtiğinin ve Ruslar tarafından oluşturulan çetelere katıldığının anlaşıldığı ifade edilmiştir¹²⁸⁴.

- Dışişleri Bakanlığı'ndan İçişleri Bakanlığı'na yazılan 10 Aralık 1914 tarihli yazıda, Osmanlı tebaasından 4.031 Ermeni'nin Rusya tarafına geçtiği bildirilmiştir¹²⁸⁵.

- Edirne Valisi, İçişleri Bakanlığı, Adalet Bakanlığı ve Sofya Büyükelçiliği arasında geçen Aralık 1914 tarihli yazışmalar, Edirne piskoposunun bölgede yaşayan Ermenileri Osmanlı aleyhinde kışkırttığı, Rusya'ya firara teşvik ettiği hakkındadır¹²⁸⁶.

- İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan Van vilayetine gönderilen 28 Aralık 1914 tarihli yazıda, Van ile Bitlis arasında bazı Ermeni köylerinin silahlı olarak ayaklandığı; ayaklananlar aralarında Ermeni asker firarilerin de bulunduğu; ayaklanmada kadının, refikin ve posta

¹²⁸² ATESE, BDH, Kls. 2811, Dos. 522-26, Fih. 24-1. 13 Eylül 1914. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 29.

¹²⁸³ ATESE, BDH, Kls. 2811, Dos. 522-26, Fih. 28. 18 Eylül 1914. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 35.

¹²⁸⁴ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/24. 9 Ekim 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 92.

¹²⁸⁵ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 3/16. 10 Aralık 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 94-95.

¹²⁸⁶ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 3/30. 21 Aralık 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 97-100.

jandarmalarının öldürüldüğü; telgraf hatlarının güvenliğinin sağlanması için tedbir alınması gerektiği ifade edilmiştir¹²⁸⁷.

- 30 Aralık 1914 tarihli yazı, jandarma, memur ve halktan birçok kişinin ve Şatak Kaymakamının Ermeniler tarafından öldürülmesi hakkındadır¹²⁸⁸.

- İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nden İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 26 Ocak 1915 tarihli yazıda, Ermenilerin yerleşik olduğu İzmit karyelerinde bulunan meskenlerde ve Ermişe Kilisesi'nde büyük miktarda silah ve cephane ele geçirildiği bildirilmiştir¹²⁸⁹.

- Beşinci Kolordu Komutan Vekili Halil Recai'nin, Savunma Bakanlığı'na yazdığı 25 Şubat 1915 tarihli yazıda; Develi kazasında bir Ermeni'nin bomba imal ettiği ve bu sırada patlama yaşandığı, idare memurlarının yaptığı aramada Ermeni mezarlarında gömülü barut, silah ve saire bulunduğu bildirilmiştir¹²⁹⁰.

- 27 Şubat 1915 tarihinde İçişleri Bakanı, Başkomutanlık'a; Adana valiliğinden alınan, Dört Yol Ermenileri hakkındaki 26 Şubat 1915 tarihli telgrafın suretini göndermiştir. İlgili telgrafta yer alan, Hatay Dört Yol bölgesinde 24 Şubat 1915'te yakalanan Dört Yolcu Agop'un “ ... küçük bir kuvvetle buraya geldiklerinde, kendilerinin de silahlarıyla hazır olduklarını, Türkleri katledeceklerini ve söz konusu bölgedeki askerlerin kuvvetinin bulunmadığını, düşman zırhlısına firar ederek ihbar etmek üzere sevk edildiklerini anlatmaktadır.” ifadesi üzerine, ilgili şüphelilerin tutuklandığı, gerekli tedbirlerin alındığı, Dört Yol'daki Ermenilerin tümüyle Osmaniye, Ceyhan ve Adana'ya sevk edilmesi konusunda talimatların verildiği bildirilmiştir¹²⁹¹.

- İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın 28 Şubat 1915 tarihli yazısında, Ermeni eşkıyasının Halep ve Dört Yol'da askerlere saldırdığı, Kayseri'de büyük miktarda bomba ele geçirildiği, ele

¹²⁸⁷ BOA, DH. ŞFR, 48/182. 28 Aralık 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 102.

¹²⁸⁸ BOA, DH. ŞRF, 48/220. 30 Aralık 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 103-104.

¹²⁸⁹ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 2/67-A. 26 Ocak 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 106-108.

¹²⁹⁰ ATESE, BDH, Kls. 385, Dos. 1021-1530, Fih. 5(1). 25 Şubat 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 53.

¹²⁹¹ ATESE, BDH, Kls. 13, Dos. 1049-63, Fih. 2(1-3). 28 Şubat 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 55.

geçen Rusça, Fransızca ve Ermenice yazılı şifreli evraklarda bir isyan teşebbüsünde bulunulacağını anlaşıldığı ifade edilmiştir¹²⁹².

- Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey'in, İçişleri Bakanlığı'na yazdığı 8 Mart 1915 tarihli yazıda, Zeytun'da çoğunluğu asker firarilerinden oluşan eşkıyanın saldırılarına karşı, askerî birlik sevkine ihtiyaç duyulduğu bildirilmiş¹²⁹³; 9 Mart 1915 tarihli yazıda, Zeytun'da eşkıya ile jandarma arasında çıkan çatışma bildirilerek asker ihtiyacı tekrarlanmış¹²⁹⁴; 13 Mart 1915 tarihli yazıda, Zeytun'da eşkıyanın jandarma ve erlere saldırdığı ölüm ve yaralanmaların olduğu, asker ve silah ihtiyacının devam ettiği bildirilmiştir¹²⁹⁵.

- Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve Başkomutanlık arasında yapılan Mart 1915 tarihli yazışmalarda, Ermenilerin, Kars ve Ardahan'da 30.000 kadar Müslüman erkeği öldürdüğü, evleri yaktığı, biçare kadın ve çocukların dağlarda ve soğukta perişan hâlde olduğu, Ermenilerin elindeki Osmanlı esirlerinin türlü işkencelerle öldürüldüğü, kasten esir düşen Ermenilerin kaçarak görüp öğrendiklerinden Rusları haberdar ettiği belirtilmiştir¹²⁹⁶.

- Halep Valiliği, Dördüncü Ordu Komutanlığı, İçişleri Bakanlığı arasında yapılan Mart 1915 tarihli yazışmalarda, Ayntab'da Müslüman mahallesinde sakin olan Ermenilerin eşyalarını geceleri gizlice Ermeni mahallelerine taşıdıkları, önceki Ermeni vakasından evvel de bu şekilde hareket edildiğinden fevkalade dikkatli ve tedbirli davranılması gerektiği belirtilmiştir¹²⁹⁷.

- Beşinci Ordu Komutanlığı'ndan, Savunma Bakanlığı'na gönderilen 28 Mart 1915 tarihli yazıda, Develi kazasında Ermeni Kilise ve okulunda yirmi bir adet bomba bulunduğu bildirilmiştir¹²⁹⁸.

- Başkomutanlık'a gönderilen 14 Nisan 1915 tarihli yazı, 10. Kolordu'dan gelen 27 Mart 1915 tarihli ayrıntılı rapor hakkındadır. Raporda, Ermeni Taşnaksütyan Cemiyeti tarafından, Sivas'ta Osmanlı ordusunun gerisinde karışıklık çıkararak düşman harekâtını

¹²⁹² BOA, DH. ŞFR, 50/127. 28 Şubat 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 110-111.

¹²⁹³ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 5/32. 8 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 112-113.

¹²⁹⁴ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/30_1. 9 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 114-115.

¹²⁹⁵ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 68/31. 13 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 115-116.

¹²⁹⁶ BOA, HR. SYS, 2363/1_8,9. 21 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 117-119.

¹²⁹⁷ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/34. 29 Mart 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 119-121.

¹²⁹⁸ ATESE, BDH, Kls. 385, Dos. 1021-1530, Fih. 5(1). 28 Mart 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 53.

kolaylaştıracak organizasyonlar yapıldığının, bu cemiyetin mensuplarının çeşitli cins silahlarla donatıldığının anlaşıldığı belirtilmiştir¹²⁹⁹.

- Kayseri Mutasarrıfı tarafından İçişleri Bakanlığı'na yazılan 15 Nisan 1915 tarihli yazıda, Develi kazasında yaşayan Ermeni ayrılıkçı örgütleri ile bağlantılı olan kişilerden, çeşitli silah, bomba, barut ve fişeklerin yanı sıra Osmanlı sınırları içinde kalan bölgelerin Ermenistan toprakları olarak gösterildiği belgelerin ele geçirildiği bildirilmiştir¹³⁰⁰.

- Hasankale'den 22 Nisan 1915 tarihinde Başkomutanlık'a gönderilen yazıda, Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerinin tümüyle düşman ordusuna yahut memleketlerine firar etmesinden, Osmanlı ordusu harp hâlindeyken Van'da yaşanan ayaklanma ve Sivas'ta görülen ayaklanma belirtilerinden Ermenilerin ihanetlerinin anlaşıldığı ifade edilmiştir¹³⁰¹.

- Dışişleri Bakanlığı'ndan, İçişleri Bakanlığı'na yazılan 25 Nisan 1915 tarihli yazıda, Osmanlı tebaasından altmış Ermeni'nin Rusya'ya firar ettiği bildirilmiştir¹³⁰².

- Osmanlı Hükûmeti İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü'nden, Genel Karargâh İstihbarat İkinci Şube Müdürlüğü'ne yollanan 29 Nisan 1915 tarihli belgede, "Parigor Zagan" yani "Yardımseverler Cemiyeti"'nin Mısır'da kurulduğu; Mısır'dan ve diğer memleketlerden birçok komitacının, Adana, Halep ve Suriye'de silah alımı ve siyasi örgütlenme çalışmaları yaptıkları; bu cemiyetin de diğerleri gibi siyasi olduğu; başkan ve üyelerinin bu isim altında faaliyette bulunan komitacılar olduğu belirtilmiştir¹³⁰³.

- Ermeni cemiyetleri hakkında yapılan tetkiklerle ilgili Dördüncü Ordu Komutanlığı'na bilgi veren, 30 Nisan 1915 tarihli belgede, Ermeni Yardımsever Cemiyeti'nin, bu isim altında silah alımı ve siyasi örgütlenme çalışmaları ile iştigal ettiği belirtilmiştir¹³⁰⁴.

¹²⁹⁹ ATASE, BDH, Kls. 2820, Dos. A-69, Fih. 3. 14 Nisan 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 79.

¹³⁰⁰ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 6/1. 15 Nisan 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 122-123.

¹³⁰¹ ATASE, BDH, Kls. 2820, Dos. A-69, Fih. 3-8. 22 Nisan 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 123-124.

¹³⁰² BOA, HR. SYS, 2879/19. 25 Nisan 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 127.

¹³⁰³ ATASE, BDH, Kls. 483, Dos. 86-1893, Fih. 1(1-3). 29 Nisan 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 173.

¹³⁰⁴ ATASE, BDH, Kls. 483, Dos. 86-1893, Fih. 1(1-3). 30 Nisan 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 173.

- Maliye Bakanlığı'ndan, Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakır vilayetlerine yazılan 6 Mayıs 1915 tarihli yazı, Bakanlık'a bağlı memurlardan büyük bir kısmının ihanet ve komitalarla ilişki içinde olduğu hakkındadır¹³⁰⁵.
- İçişleri Bakanı'nın, Van ve Bitlis valilerine yazdığı 9 Mayıs 1915 tarihli yazıda, Van vilayetinde bilhassa belirli bölgelerdeki Ermenilerin isyan için daimî bir ocak hâlinde bulundukları ifade edilmiştir¹³⁰⁶.
- Kayseri mutasarrıflığının 13 Mayıs 1915 tarihli yazısında, Kayseri Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin "... bombalar ve silahlar temin ederek özel isimle oluşturulan takımlara dağıtmak suretiyle ihtilal hazırlıklarını yönettiği", İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi Başkanlığı'na bildirilmiştir¹³⁰⁷.
- Diyarbakır vilayeti Polis Müdürlüğü'nce yazılan 18 Mayıs 1915 tarihli yazıda, Diyarbakır Ermenilerinin ihanet içinde olduğu, çok sayıda bomba, silah ve dinamitin ele geçirildiği, isyan hareketini organize edenlerin birçoğunun tutuklandığı ve haklarında detaylı tahkikat yapıldığı bildirilmiştir¹³⁰⁸.
- Aydın vilayeti Polis Müdürlüğü'nce yazılan 19 Mayıs 1915 tarihli yazıda, önceden Ermeni Taşnaksütyun Cemiyeti iken, beş sene önce Parsih Gülbenkyan Efendi tarafından satın alınıp konut olarak kullanılan binada yapılan aramada, yer döşemelerinin altında yüz seksen okka dinamit ile dokuz adet boş bomba kabı bulunduğu bildirilmiştir¹³⁰⁹.
- Mayıs 1915'te İçişleri Bakanlığı'na, Ermeni faaliyetleri hakkında, çok sayıda vali ve mutasarrıf tarafından yapılan tahkikatların sonuçları bildirilmiştir. Kayseri Mutasarrıfı Ahmet Mithat Bey, hâlen devam eden tahkikat neticesinde Develi'de bomba ve silahların bulunduğunu; Taşnak ve Hınçak komitalarının Kayseri reislerinin, Taşnak ve Hınçak komitalarının genel merkezlerinden gelen talimat üzerine fedai topluluğu kurulduğunu, silah dağıtıldığını ve silahlı isyan hazırlıklarının sürat kazanacağını itiraf ettiğini; büyük miktarda silah, patlayıcı, dinamit, dom dom kurşunu bulunduğunu bildirmiştir. Sonraki tarihli yazısında ise, o güne değin yapılan tahkikat neticesinde Kayseri'de, 146 bomba, 26 dinamit,

¹³⁰⁵ BOA, DH. ŞRF, 52/249. 6 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 130-131.

¹³⁰⁶ BOA, DH. ŞFR, 52/282. 9 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 134-135.

¹³⁰⁷ ATASE. 13 Mayıs 1915. Genel Kurmay Başkanlığı (2008), Cilt VIII, s. 4.

¹³⁰⁸ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 7/13. 18 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 138-139.

¹³⁰⁹ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 7/16. 19 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 140-141.

220 silah bulunduğunu bildirmiştir. Diyarbakır Valisi Reşid Bey, hâlen devam eden tahkikat neticesinde Diyarbakır merkezde ve Beşiri Kazası Ermeni köylerinde bulunan silah ve mühimmatı bildirmiştir¹³¹⁰.

- Hüdavendigâr vilayetinden İçişleri Bakanlığı'na yazılan 21 Temmuz 1915 tarihli yazıda, ifadesi alınan Taşnak Komitesi Bursa Şubesi'ne mensup Baltayan'nın, Taşnak Komitesi organizasyonu hakkında verdiği bilgiler yer alır. Buna göre, Taşnak Komitesi'nin başlıca organı Geneve şehrinde yayınlanan Truşak Gazetesi'dir. Komita, işlerini başlıca iki büyük heyetle planlar ve bunlara büro denir. Biri İstanbul diğeri Erzurum'da olmak üzere iki büro faaliyettedir. Bunlardan biri, Amerika, Avrupa, Mısır ve Anadolu'nun Küçük Asya denilen kısmında bulunan teşkilatları; diğeri, Doğu Anadolu, Rusya ve Acemistan'da bulunan teşkilatları idare eder. Bürolardan sonra ikinci derecede, Merkez Komitesi adıyla anılan heyetler faaliyet gösterir. Bunlar her bölgede bulunur ve civar şehir ve köylerde bulunan teşkilatları kendine bağlar. Mesela Bursa teşkilatı, İstanbul Merkez Komitesine bağlıdır, Merkez Komitaları ise bürolara bağlıdır¹³¹¹.

¹³¹⁰ BOA, DH. EUM. 2 Şb, 7/21. 21 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 141-150.

¹³¹¹ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 9/31. 21 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 199-201.

EK-2 Sevk ve İskân Kararının Alınmasını Takip Eden Süreçte Ermeni Faaliyetleri (27 Mayıs 1915 Sonrası)

- 2 Haziran 1915 tarihinde Başbakanlık'a yazılan yazıya göre, giriştikleri Van ve Zeytun isyanları ve her fırsatta düşmana yaptıkları yardımlar, Ermenilerin ayrılıkçı düşmanlık ve ihanet fikirlerini ortaya koymuştur; bunların memleketten çıkarılması hâlinde eli silah tutanların düşman ordusuna katılacağı açıktır; hâl böyleyken sadık olmasa dahi Ermenilerin zararsız hâlde bırakılması gerekmektedir¹³¹².

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Kale-i Sultaniye mutasarrıflığına gönderilen 8 Haziran 1915 tarihli yazıda, İtalyan saldırısı sırasında, Ezine'de bulunan beş yüz Ermeni tarafından kutlama yapıldığının öğrenildiği, bu Ermenilerin bölgede bulunmalarının bölge komutanlığınca uygun görülmediği, komita mensuplarının yakalanmaları diğerlerinin ise liva dâhilinde uygun bir mahale, yoksa Kalesi'ye sevk edilmelerinin gerektiği bildirilmiştir¹³¹³.

- Urfa Mutasarrıfı Haydar Bey'den, İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 16-17 Haziran 1915 tarihli yazıda, Urfa Germüş dağında jandarma ile çatışmaya girenlerin, Diyarbakır ve Siverek civarlarından firar eden sayıca kalabalık Ermeniler olduğu bildirilmiştir¹³¹⁴.

- Erzurum Valisi Tahsin Bey'den, İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 21 Haziran 1915 tarihli yazıda, Erzincan mutasarrıflığının, Tercan ve Kiğı kaymakamlıklarının yaptıkları tahkikatlar sonucunda, kilise ve hanelerde bombalar bulunduğu, tahkikatların devam ettiği hakkında detaylı bilgi verilmiştir¹³¹⁵.

- Kayseri Mutasarrıfı Zekai Bey'den, İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 22 Haziran 1915 tarihli yazıda, Kayseri Ermeni Piskoposu'nun isyan tertip ettiğinin anlaşıldığı bildirilmiştir¹³¹⁶.

¹³¹² ATASE. 2 Haziran 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 5.

¹³¹³ BOA, DH. ŞFR, 53/289. 8 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 160-161.

¹³¹⁴ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/37. 16-17 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 169.

¹³¹⁵ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 8/36. 21 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 171-172.

¹³¹⁶ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 8/37. 22 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 173.

- İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 22 Haziran 1915 tarihli yazıda, Ermeni firarilerinden oluşan doksan kişilik ikinci kafilenin de Köstence'den Rusya'ya doğru yola çıktığı bildirilmiştir¹³¹⁷.
- İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan, Diyarbakır vilayetine gönderilen 6 Temmuz 1915 tarihli yazıda, Urfa'da, Ermeni isyancılara karşı alınan tedbirler ve yapılan aramalar neticesinde, kasabalardan ve Germüş karyesinden büyük miktarda silah ele geçirildiği bildirilmiştir¹³¹⁸.
- Amasya Depo Taburu Komutanı'nın 22 Temmuz 1915 tarihli yazısında, atlı bir Ermeni çetesinin, Tokat Zile sınırında dağlık bölgede yaşayan halkı ve aşiretleri katletmek, köyleri yakmak suretiyle ilerlediği ifade edilmiştir¹³¹⁹.
- 23 Temmuz 1915'te, Beşinci Kolordu Komutanı Vekili Albay Halil Recai tarafından Başkomutanlık'a yazılan yazıda, Boğazlıyan'a yakın köylerdeki üç yüz kadar Ermeni'nin, silahlı olarak, bölgeye yakın Müslüman köylerine saldırıp yağmaladığı bildirilmiştir¹³²⁰.
- Dışişleri Bakanlığı'ndan Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetlerine gönderilen 31 Temmuz 1915 tarihli yazıda, Musul vilayetine sevk edilecek Ermenilerin, Van'ın güneyinde bulunan Rus kuvvetlerine katılacağı görüşü bildirilmiştir¹³²¹.
- 1 Ağustos 1915'te, Dördüncü Ordu Komutanı'ndan Başkomutanlık'a gelen yazıda, Maraş'ın Fındıcak köyünde toplanan dört yüz kadar Ermeni eşkıyasının son birkaç gün içinde birçok Müslüman köyünü yaktıkları, Müslüman halkı katlettikleri; çetenin imhası, Müslümanların teskin edilmesi ve itaat eden Ermenilerinin incitilmemesini sağlamak üzere Adana Valisi Hakkı Bey'in olay yerine gönderildiği belirtilmiştir¹³²².

¹³¹⁷ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/38. 22 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 172-173.

¹³¹⁸ BOA, DH. ŞFR, 54/323. 6 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 191.

¹³¹⁹ ATASE, BDH, Kls. 311, Dos. 1028-1264, Fih. 7(1),7-3. 22 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 207.

¹³²⁰ ATASE, BDH, Kls. 311, Dos. 1028-1264, Fih. 8, 8-2. 23 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 211.

¹³²¹ BOA, DH. ŞRF, 54-A/198. 31 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 202-203.

¹³²² ATASE, BDH, Kls. 13, Dos. 1049-63, Fih. 7. 1 Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 229.

- 28 Ağustos 1915'te Menzil Müfettişi Tümgeneral Veli Paşa'dan, Başkomutanlık'a gelen yazıda, Urfa amele taburundaki Ermeni erlerin, kazma küreklerle, yüzbaşılarını ve bazı Müslüman erleri şehit ederek ve yaralayarak kaçtıkları belirtilmiştir¹³²³.

- 29 Ağustos 1915'te İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın Bursa vilayetine yazdığı yazıdan, Bursa Ermeni firarilerinden oluşan silahlı çetelerin, Yalova ve İzmit civarında İslam köy ve kasabalarına saldırdıkları anlaşılmaktadır¹³²⁴.

- Trabzon vilayetinin 5 Eylül 1915 tarihli yazısında, Trabzon köylerinde Müslüman ahaliye saldıran bazı Ermeni komita üyelerinin ele geçirildiği bildirilmiştir¹³²⁵.

-Papa XV. Benedictus'un Osmanlı Ermenilerinin koruması ricasını içeren mektubuna karşılık, Padişah Mehmed Reşad tarafından Papa'ya gönderilen 10 Eylül 1915 tarihli name-i hümayunde, sevk ve iskânın sebeplerine işaret edilmiştir. Yazıda, milleti ve dini ne olursa olsun tüm Osmanlı tabaaya daima olduğu gibi bugün de aynı ölçüde merhamet ve şefkat ile yaklaşıldığı, ancak bir kısım Ermeninin sadakatten saptıkları, Meşrutiyet'in ilanından önce de var olan ayrılıkçı Ermeni komitalarının Meşrutiyet'in ilanı ile siyasi parti niteliğine bürünüp bu paravanla isyan faaliyetlerine devam ettiği; Ermenilerin, Osmanlı sınırlarına dayanan düşman ordularıyla işbirliği içine girdiği, düşman devletlerin teşvikiyle Anadolu'nun her yanında ayaklandığı, bu hâlin devletin zaten zor olan durumunu bir kat daha zorlaştırdığı, bu isyan hareketinin, uzun ve mükemmel bir plan neticesinde ortaya çıktığının ayaklanan Ermenilerin de ikrarlarıyla sabit olduğu vurgulanmıştır. Yazıda, ayrılıkçı komitaların, Anadolu'nun her köşesinde şubelerinin bulunduğu, sadık olan ve olmayan Ermenilerin birbirinden ayırt edilebilmesinin fiilen mümkün olmadığı, bu sebeple genel bir tedbir olarak askerî harekâta sahne olan bölgelerdeki Ermenileri tahliye etme mecburiyetinin doğduğu ifade edilmiş, sevk ve iskânın, cezai değil idari niteliğine dikkat çekilmiştir¹³²⁶.

- Enver Paşa'dan, Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 21 Ekim 1915 tarihli yazıda, Ermenilerin, Urfa Kasabası mahallinde jandarma devriyelerine silahlı saldırıda bulunduğu,

¹³²³ ATASE, BDH, Kls. 13, Dos. 1049-63, Fih. 8. 28 Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 231.

ATASE. 8 Eylül 1915. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 143.

BOA, DH. ŞFR, 55-A/11. 1 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 240.

¹³²⁴ BOA, DH. ŞFR, 55/296. 29 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 228-229.

¹³²⁵ BOA, DH. EUM. 2. Şb, 68/63. 5 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 241-243.

¹³²⁶ BOA, HR. SYS, 2799/43_14. 10 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 245-247.

civar İslam mahallerine de saldırarak katle başladığı, savaş cephelerinden askerî kuvvetlerin nakledilmesiyle olayların bastırıldığı, ancak jandarma ve askerden yirmi şehit ve elli yaralının olduğu ifade edilmiştir¹³²⁷.

- Bursa Jandarma Alay Komutanı'nın 24 Ekim 1915'te İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği, Orhangazi, Karamürsel, Yalova, Gemlik'te jandarmanın, Ermeni çeteleriyle giriştiği mücadele hakkındaki raporda, Osmanlı Devleti'nin yüzlerce kişilik jandarma kuvvetini, Ermeni ayrılıkçı faaliyetleriyle mücadeleye hasrettiği anlaşılır¹³²⁸.

- İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan Van vilayetine gönderilen 15 Aralık 1915 tarihli yazıda, Reşadiye ve Karçıkan telgraf hattının Ermenilerce tahrip edildiği¹³²⁹; 20 Aralık 1915 tarihli yazıda Reşadiye-Vastan ve Vastan-Van telgraf tellerinin Ermeniler tarafından kesildiği, telgraf tellerinin sık sık tahrip edildiği, Pelli Karakol Kumandanının Ermeniler tarafından öldürüldüğü ve Gevaş Kaymakamının emrindeki jandarmalarla Ermeniler arasında çatışma yaşandığı bildirilmiştir¹³³⁰.

- İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 1 Ocak 1916 tarihli yazıda, Halep, Adana ve Aydın'da Ermenilerden müsadere edilen yüzlerce silah, fişek, bomba, dinamit ve sairin cins ve miktarını gösteren cetvellere yer verilmiştir¹³³¹.

- Trabzon vilayetinden, İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 18 Şubat 1916 tarihli yazıda, Ruslara öncülük eden Ermenilerin, Osmanlı askerinin geri çekildiği bölgelerde kalan halkı şehit etmekte olduğu bildirilmiştir¹³³².

-Üçüncü Ordu Komutanı'nın Başkomutanlık'a yazdığı 21 Mart 1916 tarihli yazıda, düşman işgalinden kaçan halka özellikle Ermeni askerlerinin canice davrandığı, genç, çocuk ve kızların kaçırıldığı, malların yağmalandığı, ölüm ve tecavüzlerin akla hayale gelmeyecek derecede olduğu bildirilmiştir¹³³³.

¹³²⁷ BOA, HR. SYS, 2875/3. 21 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 292-293.

¹³²⁸ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 13/2. 24 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 298-308.

¹³²⁹ BOA, DH. ŞFR, 48/7. 15 Aralık 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 95.

¹³³⁰ BOA, DH. ŞFR, 48/85. 20 Aralık 1914. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 96.

¹³³¹ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 12/32. 1 Ocak 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 338-342.

¹³³² BOA, HR. SYS, 2871/3. 18 Şubat 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 354.

¹³³³ ATASE, BDH, Kls. 528, Dos. 1050-2063, Fih. 1. 21 Mart 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 3.

- İçişleri Bakanlığı'ndan Sivas vilayetine gönderilen 30 Mayıs 1916 tarihli yazıda, Ünye ve Niksar arası postasının Ermeni çetelerinin saldırısına uğradığı, şehit ve yaralıların olduğu, o bölgedeki postalara saldırıların devam ettiği, jandarma desteğiyle saldırıların önlenmesi için tedbirler alınması gerektiği bildirilmiştir¹³³⁴.

- Osmanlı Ordu-yı Hümayunu Başkumandanlığı Vekâleti'nden, Samsun Mevki Kumandanlığı'na yazılan 18 Kasım 1917 tarihli yazıda, Ermeni çetelerince Ünye-Terme arası telgraf hattının Akçay-Karasu arasındaki üç bölgede kesilip 50-60 metre kadar telin götürüldüğü ve üç direğin kesildiği bildirilmiştir¹³³⁵.

- 2 Şubat 1918 tarihinde, Birinci Kafkas Kolordusu Komutanı Albay Kâzım Karabekir tarafından, Üçüncü Ordu Komutanlığı'na gönderilen yazı şöyledir: *“Ermeni çetelerinin Erzincan ve civarında yaptıkları mezalime ve 20’nci asrın “medenî”liği ile bağdaşmayan kan dökücülüklerine, Aşkale’den Erzurum’a kaçarken daha fecilerini ekleyerek, Ekbertos’un mezalimini bile aratmışlardır. Merdivenköy’de 45, Aşkale’de 17, Tilkitepesi’nin 2 km güneyinde haritada ismi yazılı olmayan Cinis köyünde 600 küsür nüfustan, 13’ü hariç olmak üzere, geri kalanının yakılmak, süngülenmek ve hamile kadınların karınları yarılarak çocukları kucaklarına verilmek suretiyle şehit edildiklerini arz ederim.”*¹³³⁶.

Üçüncü Ordu Komutanlığı'ndan, İkinci, Dördüncü, Beşinci, Altıncı ve Yedinci Ordu komutanlıklarına gönderilen 12 Şubat 1918 tarihli yazı şöyledir:

“İşgal altındaki toprakların geri alınması esnasında Ermenilerin Müslümanlara reva gördükleri muameleler, tarihin benzerlerini lanetle hatırladığı iğrençlikler ve cinayetlerle doludur. Bundan biraz bahsetmeyi faydalı gördüm. 1- Erzincan’ın doğusunda, Zekgenç köyünde Türk kuvvetlerinin toplandığı bahanesiyle köy tamamen yakıldı ve oturan Müslümanlar öldürüldü. 2- Ermeniler, 15-16 Ocak 1918’de Erzincan’da silah arama bahanesiyle bir katliam düzenleyerek 1500’e yakın çocuk, kadın ve erkeği katlettiler. Yollarda çalıştırılacakları ilan edilerek, topladıkları 650 Müslümanı kasaba dışında aynı şekilde katlettiler. Erzincan’ın kurtarılmasından sonra Erzincan’a girdim. Çardaklı Boğazı’ndan Erzincan’a kadar olan bütün köyleri, bir kulübe bile sağlam kalmamak üzere tahrip edilmiş gördüm. Kasaba içinde ötede beride öldürülüp de henüz gömülmemiş birçok

¹³³⁴ BOA, DH. ŞFR, 64/163. 30 Nisan 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 368-369.

¹³³⁵ BOA, DH. ŞFR, 79-A/139. 18 Kasım 1917. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 390-391.

¹³³⁶ ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 41. 2 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 147.

cenaze toplattırıldı. Şehit edilen bu günahsız ve suçsuz halk arasında memeden kesilmemiş çocuklar, doksan yaşını geçmiş ihtiyarlar, parçalanmış kadınlar vardı. 3- Pirahmet , Gümüşhane, Ardasa ve Polathane birer katliam sahnesi hâlini almıştı. 4- Tandırlık'ta 25 Müslüman, feci bir şekilde ve gaddarca Ermeniler tarafından öldürüldü. 5- Ermeniler, Bayburt'u terk ettikleri gün, kasabanın seçkin konak ve mağazalarından 400 kadarını yakmışlardır. 15 Şubat 1918'de Bayburt'ta un dağıtılacağını söyleyerek, kasaba halkından bir kısım kadınları, erkekleri ve çocukları önceden cezaevi olarak kullanılan yere doldurarak zalimce yakmışlar ve sokaklarda rastladıkları çocukları, kadınları, kızları ve erkekleri süngü ve kurşunla şehit etmişlerdir. Bu şekilde öldürülenlerin sayısı 800'ü geçmektedir. 6- Ermeniler, Mamahatun'dan kaçarken, kasabadan 100 ve civar köylerden topladıkları 200, ki toplam 300 Müslümanı süngü ve kurşunla şehit etmişlerdir. 7- Madenhanları'nda sekiz ve Aşkale'de 35 Müslüman cenazesi bulundu. 8- Ermeniler, Tazegül köyü halkından 30 kadar kadın, çocuk ve erkeği katlederek, 25 kadar erkeği de beraberlerinde götürmüşler ki, bunların da katledildikleri şüphesizdir. 9- Tilkitepe'nin 2 km güneyinde, haritada ismi yazılı olmayan Cinis köyünde 600 küsur erkek ve kadından 13'ü istisna olmak üzere, geri kalanı yakılmak ve süngülenmek, hamile kadınların karınları yarılarak çıkarılan çocukları kucaklarına verilmek suretiyle şehit edilmişlerdir. 10- Ermeniler Alaca köyünü tamamen yaktılar ve odalara doldurarak öldürmeyi kararlaştırdıkları Müslümanlardan 278'ini şehit ettiler. Burada çoğunluğu ağır olmak üzere 48 yaralı da, ölüler arasından çıkarıldı. 278 şehit içerisinde, ırzlarına tecavüz edildikten sonra öldürülerek, ciğerleri duvarlara asılmış genç kızlar, karınları deşilmiş hamile kadınlar, beyinleri akıtılmış veya vücutlarına benzin dökülerek yakılmış çocuklar ve erkekler mevcuttur. Cümlesinin ruhuna fatiha!"¹³³⁷.

- 1 Mayıs 1918 tarihinde, Genel Karargâh İkinci Şube'ye gönderilen yazıda, Trabzon'dan Erzincan'a kadar bütün köylerin harabeye döndüğü, bunların büyük bir kısmının Rusların tahliyesi esnasında Ermeniler tarafından tahrip edildiği, halkın, Ruslardan çok, gayrimüslim vatandaşların mezalimine uğradığı ifade edilmiştir¹³³⁸.

¹³³⁷ ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 47(1-3). 12 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 191-192.

¹³³⁸ ATASE, BDH, Kls. 359, Dos. 1023-1435, Fih. 3-36(37,38). 1 Mayıs 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 233.

- 2 Mayıs 1918'de Genel Karargâh İkinci Şube'ye gönderilen yazıda, iki aydır Müslüman cenazelerinin defniyle uğraşıldığı; Erzincan'ın toplam nüfusunun ancak üç dört bin kadar kaldığı, bunların büyük kısmının yalın ayak aç sefil ve perişan hâlde olduğu; bu bölgeye yabancı devletlerden gelen basın mensuplarının mezalim bölgelerini ancak yarım saat gezip esas olarak Ermeni kilise, mezarlık ve çarşılarıyla ilgilendiği ifade edilmiştir¹³³⁹.

- 4 Mayıs 1918 tarihinde, Karargâh İkinci Şube Görevlisi Yüzbaşı Ahmet Refik'ten, Genel Karargâh İkinci Şube Müdürü'ne gönderilen yazıda, halkın Ruslardan hiçbir kötülük görmediği, bütün cinayetler ve yıkımların Rusların çekilmesinin ardından Ermeniler tarafından gerçekleştirildiğin ifade edilmiştir¹³⁴⁰.

- Mülhakata ve Jandarma Kumandanlığı'na yazılan 7 Ağustos 1918 tarihli yazıda, İslahiye'nin çamlık ormanında saklanan Ermeni çetelerin, İslahiye kazasıyla Kilis kazasının İslahiye'ye sınır karyelerine saldırdığı, nüfusunu katlettiği bildirilmiştir¹³⁴¹.

- Ermeni isyancıların düşmanla kurduğu temasları, casusluk faaliyetlerini ve firarlarını göstermesi bakımından, 20 Eylül 1918 tarihinde Altıncı Ordu Komutanı'ndan, Başkomutanlık'a gelen şu yazı önemlidir: "*Mevcut duruma göre harekât merkezi olan Musul vilayetinde bulunan yerli ve göçmen Ermenilerin kafile kafile düşman tarafına kaçmakta oldukları, bu şekilde yakalanan bir kafilede yapılan araştırmada anlaşılmıştır. Elde edilen delillere göre burada bulunan Ermeniler ve bilhassa hükûmet memurlarının evlerinde çalışanlar, sohbet sırasında askerî ve idari sırlara vâkıf olarak İngilizlere casusluk etmektedirler.*"¹³⁴².

- Hariciye Nezareti Hukuk Müşaviri Mehmet Münir Bey'in, Ermeni sevk ve iskân tedbiri hakkında hazırladığı 19 Ocak 1919 tarihli raporda¹³⁴³, Kars'ta görev yapan Dokuzuncu Ordu Kumandanı Şevki Paşa'nın telgraflarından alıntı yapılmıştır. 25 Kasım 1918 tarihli telgraf şöyledir¹³⁴⁴: "*Sene ibtidasında (başında) ordunun ileri harekâta başladığı andan itibaren*

¹³³⁹ ATASE, BDH, Kls. 359, Dos. 1023-1435, Fih. 3-36(37,38). 2 Mayıs 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 233-234.

¹³⁴⁰ ATASE, BDH, Kls. 359, Dos. 1023-1435, Fih. 3-42(43-45). 4 Mayıs 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt II, s. 237.

¹³⁴¹ BOA, DH. UMVM, 154/105. 7 Ağustos 1918. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 395.

¹³⁴² ATASE. 20 Eylül 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s.162. Benzer başka bir belge için bkz. ATASE. 7 Ekim 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 163.

¹³⁴³ BOA, HR. SYS, 2876/2. 19 Ocak 1919. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 428-440.

¹³⁴⁴ Parantez içindeki sözcükler, önündeki sözcüğün Türkçe karşılığıdır, metne Tez'in yazarı tarafından eklenmiştir.

Batum Muahedenamesi'nin akdi zamanına kadar Ermeniler kadın-çocuk tefrîk etmeksizin (ayırımsızın) yakalayabildikleri her Müslümanı hatıra gelmez suver-i fecî'ada katliam ederek bugünkü mevki'lerine kadar çekildiler... Bilhassa Antranik'in binlerce avenesiyle Gence ile Erivan ve Ordubat arasındaki muntıkada bulunan ahali-i İslamiye'yi katliamı devam ediyor... Biz Ermenilerle hoş geçinmeyi arzu etdik. ... Ermeni muhacirlerini kabul ile iskân ve iâşe etdik... Hâlbuki Ermenilerin ikâ' etdikleri cinayat zavallı İslamları havf ü (korku) haşyetlere (dehşet) ilkâ (terk) ediyor. Bu biçare talihsiz insanların hayatıyla namuslarının tahlîsi ve te'mini için muktezî tedâbîrin ittihâzı". 27 Kasım 1918 tarihli telgraf şöyledir: "Kabahlı ile beş kilometre garb-ı şimalisinde (kuzey batısında) Kurban köyleri ve bunlar civarındaki İslam kurâsına Ermeni asker ve ahalisi tarafından baskın yapılarak üç yüz kadar İslam şehid edilmiş ve mütebâkîsi (geri kalanı) hicrete mecbur edilerek malları gasb olunmuştur... Şimdiye kadar yapılan tahkikatdan bu havalide yüz otuz üç köy ahalisi perişan edilmiştir ... yakılan yüzlerce Müslüman köyüne mukabil Ermenilerin hiçbir şeyine dokunulmamış iken kendileri bu insaniyetkârane muamelemize mukabil zulüm ve i'tisâflarından (haksızlık) vazgeçmemişlerdir.". Raporda, Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı Mirliya Kâzım Paşa'nın 1 Aralık 1918 tarihli yazısından alıntı yapılmıştır; yazı şöyledir: "... Ermenilerin beşikdeki çocuklardan hasta döşeğindeki ihtiyaçlara kadar ellerine Müslüman olarak ne geçdiyse süngüleyerek, baltalayarak, gözlerini oyarak katliam ettikleri vesâikiyle (fotoğraf, rapor, Rus zâbitlerinin raporları) sabitdir... Erzincan, Mamahatun, Erzurum, Kars ve civar köylerinde Ermenilerin fecâyî'i o kadar azîmdir ki görülen sahneler en katı yürekli olanları dahi ağlatmıştır. Bugün dahi o fecî' manzaralar bilmeyenlere, inanmayanlara, inkâr edenlere ve İtilâf murahhaslarıyla muhtelit hey'etlere gösterilebilir.".

Dışişleri Hukuk Müşaviri Mehmet Münir Bey'in, Ermeni sevk ve iskânı tedbiri hakkında hazırladığı 19 Ocak 1919 tarihli raporda¹³⁴⁵ Kafkas Valisi Galitzin'in 1898'de Çar'a takdim ettiği bilgi notundan alıntılar yapılmıştır. Mezkûr bilgi notunda, Ermenilerin isyanlarının amacının memleketlerinin kadim istiklalini tekrar tesis etmek olduğu, bu amacın şehirlerde yaşayan ve tahsil görmüş ahali ile din adamları arasında çok yaygın iken, köylüler arasında

¹³⁴⁵ BOA, HR. SYS, 2876/2. 19 Ocak 1919. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 428-440.

henüz alevlenmekte olduğu, bu hareketin öncülerinin ruhban ve merkezi yabancı devletlerde bulunan ayrılıkçı komitalar olduğu ifade edilmiştir¹³⁴⁶.

Benzer nitelikteki Ermeni saldırıları için şu belgelere de bkz:

ATASE, BDH, Kls. 318, Dos. 1034-1287, Fih. 1-71. 9-10 Mayıs 1914. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 81.

ATASE, BDH, Kls. 311, Dos. 1028-1264, Fih. 14. 11 Nisan 1916. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 11.

ATASE, BDH, Kls. 311, Dos. 1028-1264, Fih. 8-2. 11 Eylül 1916. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 49.

ATASE, BDH, Kls. 1768, Dos. 192-206, Fih. 2-19. 14 Haziran 1917. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 59.

ATASE, BDH, Kls. 311, Dos. 1028-1264, Fih. 19-16. 28 Mayıs 1917. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 63.

ATASE, BDH, Kls. 373, Dos. 1032-1484, Fih. 9 (1). 4 Ekim 1917. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 83-85.

ATASE, BDH, Kls. 373, Dos. 1032-1484, Fih. 10 (1-8). 10 Kasım 1917. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 89-94.

ATASE, BDH, Kls. 2905, Dos. -433, Fih. 6 (1,2). 3 Ocak-3 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 101-103.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 28. 21 Ocak 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 111-112.

¹³⁴⁶ BOA, HR. SYS, 2876/2. 19 Ocak 1919. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 431.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 29 (1). 22-23 Ocak 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 115-116.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 37. 31 Ocak 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 123-124.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 40 (1-12). 2-21 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 127-136.

ATASE, BDH, Kls. 2929, Dos. 565-547, Fih. 16. 2 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 155-156.

ATASE, BDH, Kls. 285, Dos. 1021-1530, Fih. 36-1 (2-16). 3 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 159-160.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 44. 4 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 173.

ATASE, BDH, Kls. 2910, Dos. 56-A-456, Fih. 9 (1,2). 6 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 175.

ATASE, BDH, Kls. 2910, Dos. 56-A-456, Fih. 9 (1,2). 6 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 176-178.

ATASE, BDH, Kls. 2910, Dos. 56-A-456, Fih. 5-18. 7 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 185.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 44-3 (4,5). 8 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 187.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 48 (1,2). 12 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 195.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 48 (1,2). 15 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 196.

ATASE, BDH, Kls. 2909 Dos. 17-452, Fih. 2-18. 12 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 201.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 55 (1). 24 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 213.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 55-4 (5). 27 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 215.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 56-1 (2). 1 Mart 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 221.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 56-1 (2). 2 Mart 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 221-222.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1024-2050, Fih. 61. 10 Mart 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 225.

ATASE, BDH, Kls. 285, Dos. 1021-1530, Fih. 36-1 (2-16). 17 Mart 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 161-163.

ATASE, BDH, Kls. 359, Dos. 1023-1435, Fih. 3-36 (37,38). 1 Mayıs 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 233.

ATASE, BDH, Kls. 359, Dos. 1023-1435, Fih. 3-42 (43-45). 8 Mayıs 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 237-238.

ATASE, BDH, Kls. 525, Dos. 1041-2049, Fih. 1 (1-7). 27 Haziran-1 Temmuz 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. 253-259.

ATASE, BDH, Kls. 2688, Dos. 130-247, Fih. 5-1. 9 Temmuz 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2005), Cilt II, s. s. 268.

EK-3 Sevk Edilen Ermeniler İçin Alınan Koruyucu Önlemler

- Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın, 28 Şubat 1915 tarihinde Başkomutanlık'a yazdığı yazıda, sadık Ermeni halkına karşı şefkatin esirgenmeyeceği bildirilmiştir¹³⁴⁷.
- Hasankale'den 22 Nisan 1915 tarihinde Başkomutanlık'a gönderilen yazıda, Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerin tümüyle düşman ordusuna yahut memleketlerine firar etmesinden, Osmanlı ordusu harp hâlindeyken Van'da yaşanan ayaklanma ve Sivas'ta görülen ayaklanma belirtilerinden Ermenilerin ihanetlerinin anlaşıldığı; Devlete itaat eden sadık Ermenilerin incitilmeyeceği, isyancılara ise acınmayacağı ifade edilmiştir¹³⁴⁸.
- İçişleri Bakanlığı'ndan, Erzurum Van ve Bitlis vilayetlerine gönderilen 23 Mayıs 1915 tarihli yazıda, bu vilayetlerde ikamet eden Ermenilerin, Musul'un güneyi, Urfa ve Zor sancaklarına sevk edilecekleri; Ermenilerin, icap, hâl ve bölgeye göre, ya mevcut kura ve kasabalarda inşa edecekleri evlerde veya kendileri kuracakları köylerde iskân edilecekleri; Ermenilerin sevk ve iskânlarının, can, mal güvenliklerinin, yolluk ve istirahatlerinin sağlanmasının mahallî idarecilerin görevi olduğu; Ermenilerin tüm menkullerini beraberlerinde götürebileceği bildirilmiştir¹³⁴⁹.
- İçişleri Bakanlığı'ndan, Konya vilayetine gönderilen 8 Haziran 1915 tarihli yazıda, Zeytun ve civarından Sultaniye'ye sevk edilen bin aile kadar Ermeni'nin, dinî ayinleri için bir miktar zeyt-i mukaddes, kitap ve dinî elbiseye ihtiyaç duyduğunun, Ermeni Patrikliği tarafından Adalet Bakanlığı'na bildirildiği ifade edilerek, ihtiyacın tetkik edilmesi istenmiştir¹³⁵⁰.
- İçişleri Bakanlığı'ndan, Mamuretülaziz vilayetine gönderilen 26 Haziran 1915 tarihli yazıda, Erzurum'dan sevk edilen Ermeni kafilelerinin Dersim eşkıyasının elinden kurtarılamadığının Erzurum vilayetince bildirildiği ifade edilmiş, Dersimlilerin

¹³⁴⁷ ATESE, BDH, Kls. 13, Dos. 1049-63, Fih. 2(1-3). 28 Şubat 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 57.

¹³⁴⁸ ATASE, BDH, Kls. 2820, Dos. A-69, Fih. 3-8. 22 Nisan 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 123-124.

¹³⁴⁹ BOA, DH. ŞFR, 53/93. 23 Mayıs 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 151.

¹³⁵⁰ BOA, DH. ŞFR, 53/296. 8 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 159-160.

cinayetlerinin sürmesine katiyyen izin verilmeyeceği vurgulanarak, kafilelerin emniyet ve muhafazalarını sağlamak için gerekli tedbirin süratle alınması talimatı verilmiştir¹³⁵¹.

-Dönemin Millî Eğitim Bakanı Şükrü Bey'den, Diyarbakır, Adana, Haleb, Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Mamuretülaziz, Van vilayetleriyle Maraş mutasarrıflığına yazılan 26 Haziran 1915 tarihli yazıda, sevk edilen Ermenilerin on yaşından küçük yetim çocukları için yetimhaneler kurulacağı bildirilmiş, vilayetlerde ne kadar çocuk olduğunun ve yetimhane kurmak için uygun bina bulunup bulunmadığının acilen bildirilmesi istenmiştir¹³⁵².

- Ermenilerin gerek eldeki mevcut kuvvetlerle gerekse ordudan yardım istenerek sağlanacak yardımcı kuvvetlerle korunmasına itina gösterilerek sevk edilmeleri, İçişleri Bakanlığı'ndan Erzurum vilayetine 26 Haziran 1915 tarihli yazı ile bildirilmiştir¹³⁵³.

-Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'dan, Başkomutan vekili Enver Paşa'ya gönderilen 3 Temmuz 1915 tarihli yazı şöyledir: *"4'üncü Ordu bölgesinden sürgün edilen Ermenilerin mal, can ve namuslarının tam manasıyla korunmasını sağlamak için, tarafımdan ilgililere kesin emirler verilmiştir. Diğer bölge ve vilayetlerde de meseleye gereği gibi önem verdirmek ve sürgün edilen Ermenilerin güvenliklerini ve her türlü saldırıdan korunmalarını sağlamak için özellikle sizin tarafınızdan sert emirler verilmesini istirham ediyorum."*¹³⁵⁴.

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Trabzon vilayetine gönderilen 11 Temmuz 1915 tarihli yazıda, sevk edilen Ermenilerin alacaklarına ilişkin senetlerin, borçlarının tasfiyesi işlemlerinde olduğu gibi defterlere kaydedilmesi, senetlerde muvazaalara imkân verilmemesi, muvazaa ihtimali olan sözleşmelerin tasdik edilmemesi, Ermenilerin mal ve mülklerinin yabancı kimselerin ellerine geçmesine izin verilmemesi, alacaklar hakkında mahkeme kararı ile işlem yapılması gerektiği bildirilmiştir¹³⁵⁵.

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Trabzon vilayetine gönderilen 12 Temmuz 1915 tarihli yazıda, Ermenilerin geride bıraktıkları mal ve mülklerden, bozulabilecek eşya ve hayvanların satılması, evlerde bırakılan menkullerin sahibi belli olması hâlinde sahibi adına, sahibinin belli olmaması hâlinde bulunduğu bölge adına defterlere kaydedilerek korunması,

¹³⁵¹ BOA, DH. ŞFR, 54/162. 26 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 177.

¹³⁵² BOA, DH. ŞFR, 54/150. 26 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 175.

¹³⁵³ BOA, DH. ŞFR, 54/156. 26 Haziran 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 175-176.

¹³⁵⁴ ATASE. 3 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 6.

¹³⁵⁵ BOA, DH. ŞFR, 54/393. 11 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 194.

gayrimenkullerin hiçbir suretle hiç kimseye tahsis edilmemesi, saatler ve mücevherlerin sahibi belli olması hâlinde sahibi adına, olmaması hâlinde bulunduğu bölge adına cinsi ve değeri deftere kaydedilerek bankada bir kasaya bir heyet huzurunda kaydedilerek korunması, sevk edilen Ermenilere ait vergi borçları tehir edildiğinden takibatta bulunulmaması, muvazaalı vekâlet ve senetlere itibar edilmemesi bildirilmiştir¹³⁵⁶.

- 23 Temmuz 1915'te, Beşinci Kolordu Komutanı Vekili Albay Halil Recai'nin, Başkomutanlık'a yazısı, Boğazlıyan'a yakın köylerdeki üç yüz kadar Ermeni'nin Müslüman köylere saldırısının, itaat eden Ermeni halkı incitmeksizin, çabuk ve şiddetli biçimde bastırılması hakkındadır¹³⁵⁷.

- 1-2 Ağustos 1915'te Dördüncü Ordu Komutanı'ndan Başkomutanlık'a gelen yazıda, Maraş'ın Fındıcak köyünde toplanan dört yüz kadar Ermeni eşkıyasının son birkaç gün içinde birçok Müslüman köyünü yaktıkları; Müslüman halkı katlettikleri; çetenin imhası, Müslümanların teskin edilmesi ve itaat eden Ermenilerinin incitilmemesini sağlamak üzere Adana Valisi Hakkı Bey'in olay yerine gönderildiği belirtilmiştir¹³⁵⁸.

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Haleb, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul, Van vilayetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Eskişehir, Niğde mutasarrıflıklarına, Adana, Haleb, Maraş, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Erzurum ve İzmit Emval-i Metruke Komisyonu riyasetlerine yazılan 11 Ağustos 1915 tarihli yazıda, sevk edilen Ermenilerin menkullerinin pek ucuza elden çıkarıldığının, çeşitli yerlerden gelen vurguncuların menkulleri yok pahasına satın alarak Ermenileri zarara uğrattığının istihbar olunduğu ifade edilmiş, tahliyelerin yapılacağı bölgeye yabancı ve şüpheli kişilerin sokulmaması, bunlardan ucuz mal almış olanlar varsa satımın feshi gibi tedbirlere başvurularak asıl kıymetlerine satılmalarına gayret edilerek kati suretle gayrı meşru menfaatlere meydan verilmemesi; Ermenilerin istedikleri eşyalarını götürmelerine müsaade edilmesi, götürmeyecekleri eşyadan durmakla bozulanların ve gerekenlerin açık arttırma

¹³⁵⁶ BOA, DH. ŞFR, 54/420. 12 Temmuz 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 195-196.

¹³⁵⁷ ATASE, BDH, Kls. 311, Dos. 1028-1264, Fih. 8, 8-2. 23 Temmuz 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 211.

¹³⁵⁸ ATASE, BDH, Kls. 13, Dos. 1049-63, Fih. 7. 1 Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 229.

ile satılması, durmakla bozulmayacakların sahibi adına muhafaza edilmesi talimatı verilmiştir¹³⁵⁹.

- İçişleri Bakanlığı'nın, Halep Valiliği'ne gönderdiği 25 Ağustos 1915 tarihli yazısında, Ermenilerden geride kalan malların idaresi ve korunması hakkında yapılan yazışmaların derlemesi yer alır; yazışmalar şöyledir:

“4 Ağustos 1915 tarihli şifre: Terk edilen mal ve eşyanın müzayedesini esnasında, görevlilerden bazılarının birikmiş maaşlarına karşılık veya belirli taksitlerle bu malları satın almak için talip oldukları bazı yerlerden gelen yazılardan anlaşılmaktadır. Devlet memurlarının bu gibi işlere karışmaları güvensizliğe ve yolsuzluklara meydan vereceğinden, terk edilen eşya ve malların satışında bulunmaları kesinlikle uygun görülmemektedir.

7 Ağustos 1915 tarihli yazı: Belirlenen bölgelere sevklerine başlanan halkın sayısı ile terk ettikleri emlak ve arazinin çeşit, miktar ve kıymeti hakkında kesin bilgilere dayanan bir istatistik düzenlenecek, çizelgeler kopyalarıyla birlikte mahallerine gönderilecektir.

13 Ağustos 1915 tarihli telgraf: Sevk edilen Ermenilerin geride bıraktıkları mallarının elden ucuza çıkarıldığı ve çeşitli yerlerden toplanan vurguncuların tekelinde yok pahasına satılarak, sahiplerinin tamamen zor durumda bırakıldığına haber alınması üzerine, konuyla ilgili olarak aşağıdaki tedbirler alınacaktır:

- 1. Boşaltılacak bölgelere yabancı ve şüpheli kişiler girmeyecek ve gezmelerine izin verilmeyecektir.*
- 2. Gelenler varsa hemen çıkarılacaktır.*
- 3. Bunlardan ucuz mal alanlar varsa satış feshedilecek gerçek değerlerine çevrilmesine gayret edilecek ve kesinlikle gayrimeşru kazançlara meydan verilmeyecektir.*
- 4. Ermenilerin istedikleri eşyayı götürebilmelerine izin verilecektir.*
- 5. Götürülemeyecek ve bozulabilecek eşyalar, açık artırma yoluyla satılacaktır.*

¹³⁵⁹ BOA, DH. ŞFR, 54-A/388. 11 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 210-211.

6. Nakledilememiş olan eşyadan bozulmayacaklar, sahipleri adına korunacaktır.

7. Taşınmaz malların, kiraya verme, rehin bırakma, tasarruf hakkını devir ve haciz gibi gerçek sahibinin mülkiyet ve tasarrufunu yok etmeyecek sözleşmeler iptal edilecek ve göçün başlangıcından şimdiye kadar yapılan sözleşmeler feshedilmiş sayılacaktır.

8. Sözleşme ve danışıklı anlaşmalara meydan verilmeyecektir. Satma ve devretme gibi işlemlere kesinlikle izin verilmeyecek, yabancıların emlak ve arazi alımı yasaklanacaktır.”¹³⁶⁰.

- Hüdavendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Karahisar-ı Sahib, Erzurum, Kayseri'ye yazdığı 29 Ağustos 1915 tarihli yazısında İçişleri Bakanlığı, sevk edilen Ermenilerden, masum kimselerin mahvedilmesinin önlenmesi için sevkiyat esnasında kabilelerin hayatlarının emniyet altına alınması, iaşelerinin teminleriyle ilgili her türlü tedbirin eksiksiz alınması, sevk edilenler dışındaki Ermenilerin yerlerinden çıkarılmaması, asker ailelerinin, ihtiyaç oranında sanatkâr Ermeniler ile Katolik ve Protestan Ermenilerin kati suretle sevk edilmemesi talimatı vermiştir¹³⁶¹.

-İçişleri Bakanlığı'ndan Halep vilayetine gönderilen 5 Eylül 1915 tarihli yazıda, istasyonlarda biriken Ermenilerin bir an önce kararlaştırılan mahallere sevklerine, iaşelerinin teminine, saldırılardan korunmalarına özen gösterilmesi; Göçmenler Ödeneği'nden gönderilen beş bin liranın bu işlere tahsis edilmesi, bu miktar yetmezse tekrar tahsisat talep edilmesi bildirilmiştir¹³⁶².

-İçişleri Bakanlığı'ndan Konya vilayetine gönderilen 9 Eylül 1915 tarihli yazıda, sevk edilen Ermenilerin muhakkak istirahatlerinin sağlanması, iaşelerinin muntazaman temin edilmesi talimatı verilmiştir¹³⁶³.

¹³⁶⁰ ATASE. 25 Ağustos 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 11-14.

¹³⁶¹ BOA, DH. ŞFR, 55/292. 29 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 227-228.

¹³⁶² BOA, DH. ŞFR, 55-A/77. 5 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 243.

¹³⁶³ BOA, DH. ŞFR, 55-A/179. 9 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 244-245.

-İçişleri Bakanlığı'ndan, Diyarbakır vilayetine yazılan 6 Ekim 1915 tarihli yazıdan, sevk sırasında saldırıya uğrayan Ermenilerden gasp edilen nakit, mücevher ve benzeri eşyaların, vilayetin aldığı tedbirler sonucu ziyanına meydan verilmeden tekrar ele geçirildiği anlaşılr¹³⁶⁴.

-Sevk ve iskân edilen Ermenilerin, Gazze Aşireti tarafından saldırıya uğraması üzerine, İçişleri Bakanlığı'nın Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 25 Ekim 1915 tarihli talimat şöyledir: *"Bu çapulcuların yakalanması için, 50 jandarma eri ve bir yüzbaşı olay yerine gönderilmiştir. Ancak bu askerlerin gerek acemi olmaları gerekse sevkiyat boyunca da orada kalmaları mümkün olamayacağından, kalmalarına ihtiyaç olmadığı mutasarrıflıkla yapılan yazışmadan anlaşılmıştır. Bu nedenle, 100 ikmal erinin Halep, Deyr-i Zor ve Urfa Sevk Muhafızlığında istihdam edilmek üzere, subaylarıyla birlikte Halep'e gönderilmelerinin lüzumu, Halep'te bulunan Göçmenler Müdürü Şükrü Bey'den gelen telgrafta bildirilmiştir. Gereğinin hemen yapılarak sonucun bildirilmesi arz olunur."*¹³⁶⁵.

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Diyarbakır vilayetine gönderilen 3 Kasım 1915 tarihli yazıda, Urfa'dan Musul'a sevk edilen Ermeni kabilelerinin, Re'sülayn ve Nusaybin güzergâhındaki aşiretlerin saldırısına uğramamaları için, Siverek güzergâhından sevk edilmeleri talimatı verilmiştir¹³⁶⁶.

-İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan, Niğde mutasarrıflığına gönderilen 7 Kasım 1915 tarihli yazıda, Ulukışla'da çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan Ermenilere pek az ekmek verildiğinin haber alındığı ifade edilerek, merkum kabileye yeterli miktarda ekmek verilmesi talimatı verilmiştir¹³⁶⁷.

-İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan, Mamuretülaziz Valisi Sabit Bey'e gönderilen 25 Kasım 1915 tarihli yazıda, Ermenilerden erkekleri bulunmayan kadın ve çocukların sevkinin, kış şartları sebebiyle pek çok müşkülât yaratacağı ve güvenilir memurlar atanarak her kafilenin muhafazasının sağlanması konusundaki imkânsızlıklar sebebiyle sözü geçen kadın ve çocukların sevk edilmeyerek uygun köylere dağıtılmaları talimatı verilmiştir¹³⁶⁸.

¹³⁶⁴ BOA, DH. ŞFR, 56/315. 6 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 277.

¹³⁶⁵ ATASE. 25 Ekim 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 18.

¹³⁶⁶ BOA, DH. ŞFR, 57/277. 3 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 312-313.

¹³⁶⁷ BOA, DH. ŞFR, 57/ 354. 7 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 317.

¹³⁶⁸ BOA, DH. ŞFR, 58/124. 25 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 321-322.

-Ermenilerin, saldırılardan korunması yönünde Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın 13 Nisan 1916 tarihinde Şam Karargâhına gönderdiği yazı şöyledir: "... *Ermenilerin sevkine hemen başlanarak gidecekleri yerlere kadar iaşelerinin temini ile namus ve canlarının korunması sağlanacaktır. ... Sevkiyatın ne şekilde düzenleneceği hakkındaki görüşümü bir cümle ile özetliyorum: 'Açlıktan ve saldırıdan Ermeniler ölmeyecektir.'*"¹³⁶⁹.

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Adana, Erzurum, Edirne, Haleb, Hüdavendigâr, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Konya, Kastamonu, Trabzon vilayetleriyle, İzmit, Canik, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Urfa, Kayseri, Niğde mutasarrıflıklarına, bir sureti Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya gönderilen 30 Nisan 1916 tarihli yazıda, erkekleri sevk edilen veya askerde olan, kimsesiz ve velisiz kalanların, Ermeni bulunmayan köy ve kasabalara yerleştirilmesi ve iaşelerinin temin edilmesi; genç ve dul kadınların evlendirilmesi; on iki yaşına kadar olan çocukların, yetimhanelere yerleştirilmesi; yetimhanelerde yer olmaması hâlinde çocuklara bakabilecek durumda olan Müslümanların himayelerine verilmesi; bakabilecek durumda olan Müslüman bulunmaması hâlinde Göçmen Ödeneği'nden ayda otuz kuruş iaşe masrafı verilmek şartıyla çocukların köylülere verilmesi talimatı verilmiştir¹³⁷⁰.

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Haleb vilayetine gönderilen 12 Ağustos 1916 tarihli yazıda, Ermeni yetimlerinin iaşeleri için gereken tahsisatın miktarının bildirilmesi istenmiştir¹³⁷¹. İçişleri Bakanlığı'ndan, Canik mutasarrıflığına gönderilen 12 Kasım 1916 tarihli yazıda, ihtida eden ve etmeyen Ermenilerden kimsesiz ve muhtaç durumda bulunanların Göçmen Ödeneği'nden iaşe edilmeleri talimatı verilmiştir¹³⁷².

- Ermeni Hınçaksütyun İsyan Örgütü'ne mensup oldukları iddiasıyla sanık sıfatıyla tutuklu bulunan on sekiz kişiye ilişkin, Eylül 1916-Temmuz 1917 tarihleri arasında hazırlanan soruşturma kurulu evrakı, savcı iddianamesi, Divan-ı Harb-i Örfi kararı, Divan-ı Temyiz'in bozma kararı incelendiğinde, yapılan ceza yargılamasında, Ermeni isyan örgütüne mensup söz konusu kişiler haklarında karar verilirken duygusal davranılmadığı, ceza muhakemesi usullerinin ve hukukun üstünlüğü prensibinin titizlikle gözetildiği gözlenir. Örneğin:

¹³⁶⁹ ATASE. 13 Nisan 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 107.

¹³⁷⁰ BOA, DH. ŞFR, 63/142. 30 Nisan 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 364-365.

¹³⁷¹ BOA, DH. ŞFR, 66/229. 12 Ağustos 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 373-374.

¹³⁷² BOA, DH. ŞFR, 69/245. 12 Kasım 1916. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 377-378.

“Sevariş Misakyan’ın tek bir ifadesine dayanarak Sahak oğlu Samuel Tarpanyan’ın gizli örgütün yönetim kurulunda bulunmaktan mahkûmiyetine karar verilmesi, ... Sevariş hakkında da cezasını arttıran sebepler dikkate alınmadan cezasının ağırlaştırılması, kanuna aykırı bir durum olarak görülmüştür... ”¹³⁷³ ve benzeri¹³⁷⁴ kararlar¹³⁷⁵.

-Devlet, Ermenilerin sevk edilmesi sürecinde, savaş şartlarının elverdiği ölçüde, bütün imkânlarını kullanma gayreti göstermiştir. Devletin, koruyucu tavrını gösteren, kurulan bir yetimhane hakkındaki Kasım 1916 tarihli yazı şöyledir: “Yetimhane, aldığım emir üzerine ... kuruldu. Yine verilen emir üzerine Ağustos ayında mülki idareye devredilmiştir. ... Lojistik Destek ambarından günlük 50 kilo bulgur, 64 kilo un, haftada bir iki defa bir tane kuzu verilmiştir. Mevcudu, sadece yetim, kimsesiz kalmış 164 çocuktur... ”¹³⁷⁶.

- İçişleri Bakanlığı’ndan Halep Valiliği’ne 18 Ocak 1917 tarihinde gönderilen yazı şöyledir: “Göçmenler ve mülteciler arasında giyecek edinmekten aciz olanlara verilmek üzere don, gömlek ve pamuklu hırka yaptırılmak isteniyor. Ancak; İstanbul’da Avrupa malları pahalıdır. Oradaki yerli mallardan bu işe yarar bez alınması mümkün müdür? Renkleri ve cinsleri çeşitli olabilir. Bunların kaç kuruşla ne miktar temin edilebileceğini hemen bildiriniz.”¹³⁷⁷. Söz konusu konuyu araştırması amacıyla, Göçmenler Müdürlüğü Vekilliği’ne 20 Ocak 1917 tarihinde gönderilen yazı şöyledir: “Göçmen ve mültecilere verilmek üzere yerli mallardan işe yarar don, gömlek ve pamuklu hırkalık örnekleri sunulmuş ve her birinden ne miktarda bulunduğu, fiyatlarının kaç kuruş olduğu örnekler üzerinde ayrıca gösterilmiştir. Bununla beraber, bu fiyat üzerinden bir miktar indirim yapılabileceğinin de mümkün olduğu arzıyla Halep Valiliğine sunulur.”¹³⁷⁸.

¹³⁷³ ATASE. 7 Nisan 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 56-57.

¹³⁷⁴ “Mülkiye Ceza Kanunu’nun 58’inci maddesi eki gereğince cezayı sınırlandırabilmek için, adı geçen Kanunun 55’inci, 56’nci ve 57’nci maddelerinde açıklanan bozgunculuklarından birini yapmak kastıyla iki veya daha fazla şahıs arasında bir gizli ittifak kurularak bozgunculuk icrasının konuşulup kararlaştırılması olmasının tayin ve tespiti kanunen gerektiği hâlde, sanıkların yazılı suçlardan hangisini işlemek için gizli bir ittifak kurmuş oldukları sebepleri ve yasal delilleri ile mazbata metninde açıklanması gerektiğinden, hükmün gecikmeksizin kanuni gerekçelere dayandırılması, Divan-ı Temyiz Kanunu’nun 45’inci maddesinin 7 ve 8’inci fıkralarında bahsedilen temel eksiklikleri teşkil eder. Bundan dolayı, mazbatanın ... bozularak, ... Divan-ı Harbe gönderilmesi talep olunur” ATASE. 28 Haziran 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 60.

¹³⁷⁵ Yargılama metni için bkz. ATASE, Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII s. 3-68.

¹³⁷⁶ ATASE. 5 Kasım 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VII, s. 74.

Meskene’de kurulan bir başka yetimhane hakkında bkz. ATASE. 11 Temmuz 1916. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 115-116.

¹³⁷⁷ ATASE. 18 Ocak 1917. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 151.

¹³⁷⁸ ATASE. 20 Ocak 1917. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 151.

- Sevk ve iskân uygulamasının, yanlı basın ve yayın haberleriyle, dünya Hristiyan kamuoyunda yankı bulması üzerine Osmanlı tebaasından gayrimüslim din adamları bu haberlere cevap vermişlerdir. Patrik Kamazej'in 29 Mayıs 1917 tarihli yazısı şöyledir: *"Kudüs Hristiyanlarına ilişkin olarak yayılan haberleri hayretle karşıladık. Hükûmetin uygulamaları kesinlikle eleştirilemez. Durum çok iyidir. Tarım, emlak, bütün kilise ve manastırların hepsi, olduğu gibi durmaktadırlar. Rahip ve rahibeler rahattırlar. Cemal Paşa, zorunlu ihtiyaçların karşılanması meselesini bizzat çözmüştür. Rum Ortodoks cemaatine şimdiye kadar 400.000 frank ve 300.000 kilo buğday dağıtılmıştır. Ermeni cemaatine 80.000 frank para ile 100.000 kilo buğday verilmiştir. Kudüs'teki diğer ihtiyaç sahiplerine de buğday bedeli olarak binlerce frank verildi. Buraya geldiğimden beri her zaman güzel muamele görmekteyim. Hristiyan halkın gönüllerini almak için, bu gibi yalan haberlerin doğru olmadığını açıklayan telgrafın bir suretinin ilan edilmek üzere verilmesi, diğerinin ise saklanması rica olunur."*¹³⁷⁹.

-Ermeni tehirci sürecinde yetim kalan çocuklar hakkında, 17 Haziran 1917 tarihinde Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın Halep Lojistik Destek Komutanlığı'na gönderdiği yazı şöyledir: *"2'nci Ordu Komutanlığı tarafından, 1000'e yakın yetim İstanbul'a gönderilecektir. Bu yetimlerin hangi istasyondan, ne zaman hareket edeceği, 2'nci Ordu Komutanlığı tarafından Halep Hat Komiserliğine bildirilecektir. Halep Hat Komiserliği ise bu yetimlerin tam bir rahatlık içinde seyahat etmelerine yönelik hazırlığı tamamladıktan sonra hazırlık yapmaları için, Adana Hat Komiserliği ile Amanos ve Toros Lojistik Destek Hat Komutanlıklarını bilgilendirecektir. Bu yetimlerin iâşesinin ve kendilerine, uygun noktalarda sıcak yemek verilmesinin 4'üncü Ordu Komutanlığı tarafından sağlanması, Başkomutanlığın emri gereğidir. ... Yetimlerin seyahat*

¹³⁷⁹ ATASE. 29 Mayıs 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 123. Devletin, iç güvenlik tehlikesini bertaraf etme amacı ve sadakatlerinden şüphe edilmeyen, Ermeniler yanında diğer milletlerden gayrimüslimlere yaklaşımı hakkında bilgi vermesi bakımından şu belgeler de önemlidir:

ATASE. 31 Mayıs 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 124.

ATASE. 3 Haziran 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 125.

ATASE. 17 Ocak 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 140.

ATASE. 12 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 141.

ATASE. 13 Şubat 1918. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 142.

güzergâhında, gerekli tüm sağlık önlemlerinin alınmasından 6'ncı Kolordu Asker Alma Başkanlığı Baştabipliği ile Amanos Lojistik Destek Hatları Baştabipliği sorumludur... ”¹³⁸⁰.

- Patrik Damyanos'un 31 Temmuz 1917 tarihli telgrafı şöyledir: “*Bize ulaşan duyumlara göre Havas Ajansı haberlerinde: Doğruyu ve gerçeği garip bir şekilde örtmek ve gizlemek amacıyla, güya bu kutsal belde ve civarında bulunan kiliselerle kutsal yerlerde mevcut kıymetli eşyalar, eski kutsal eserler, gasp ve yağma edilmiş. Bu hareketin amacının, Osmanlı idaresinin itibar ve onurunu zedelemek olduğu açıktır. Sırf doğruyu ve gerçeği anlatmak amacıyla kutsal Kudüs ve Rum tebaanın Patriği sıfatıyla, bu gibi uydurma haberleri alenen yalanlamayı görev bilir ve komutanımız Ahmet Cemal Paşa sayesinde bu kutsal yerde bulunan Rumların kutsal yerlerine hasar vermek şöyle dursun, Birinci Dünya Harbi'nin her memlekette meydana getirdiği sıkıntıları hafifletmek ve gidermek için pek çok lütuf ve iyiliğe mazhar olduğumuzu ve hatta çok defa para, buğday ve çeşitli erzakla taltif edildiğimizi arz ve ilan ederiz. Bu iyilikler, yalnız Rumlara mahsus olmayıp bundan, ayırım yapılmaksızın bu kutsal topraklarda yaşayan bütün topluluklar -hatta burada kalmış olan Rus uyruklu 1.000'den fazla rahibe de pay almışlardır- Cemal Paşa'yı “büyük nimet sahibi” diye anmaktadırlar.”¹³⁸¹. Hahambaşı N.Danon'un telgrafı şöyledir: “*Havas Ajansı, gerçekmiş gibi Filistin'de Yahudilerin kovuşturuldukları hakkında tamamen yalan haber yaymıştır. Osmanlı Hükûmetine atılan bu iftiraya karşı -ki bunun amacı açıktır- gerek kendi adıma gerekse bütün Yahudi cemaati adına kararlı bir şekilde hareket etmeyi en kutsal vazife bilirim. Bu konuda, aşağıdaki protestomuzun bütün basında geniş bir şekilde yayımlanmasına yardımcı olmanızı rica ederim. Gazze ve Yafa'nın, yalnız Yahudileri Filistin'den çıkartmak amacıyla boşaltıldığı ve bundan yalnız Yahudilerin zarar gördükleri, çok büyük bir yalandır. Gerçek ise; Gazze şehrini sırf kendi şahsi emniyetlerini sağlamak için terk etmek mecburiyetinde kalan 30.000 kişi arasında ancak 20-30 Yahudi'nin bulunduğu. ... Bu gerçekler, Osmanlı Hükûmetinin, Yahudilere karşı bir hareketinin ve Yahudilerin Filistin'den uzaklaştırılmasıyla ilgili bir düşüncesinin olmadığını kesin bir şekilde ispat eder. Boşaltılan şehirlerin halkına, cins ve mezhep ayrımı yapılmaksızın nakilleri için şartlar elverdiğince beş araç verilmiştir. Fakir halka Hükûmetçe para yardımında bulunulmuştur. Mal ve eşyanın gasp ve yağma edildiği haberleri de tamamen gerçek dışıdır. Aksine bırakılmak mecburiyetinde kalınan eşya, tamamen koruma altına**

¹³⁸⁰ ATASE. 18 Haziran 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 133; benzer nitelikte bir başka belge için bkz. ATASE. 25 Temmuz 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 134.

¹³⁸¹ ATASE. 31 Temmuz 1917. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 126.

alınmıştır ve şu anda da koruma altındadır. Ayrıca Kudüs'ten 7000 Yahudi'nin uzaklaştırıldığı da alçakça bir uydurmadır. Harbin başından beri bir miktar düşmandan başka -Yahudi ve Yahudi olmayan- pek az Yahudi ailesi idari sebeplerden dolayı Kudüs'ten uzaklaştırılmıştır. 4'üncü Ordu Komutanının, Yahudiler aleyhinde bazı beyanlarda bulunduğu da tamamen gerçek dışıdır. Aksine Cemal Paşa, çoğu kez gerek yaptığı işlerle gerekse verdiği demeçlerle Türkiye'nin Yahudilere karşı yakınlığını göstermiştir. Cemal Paşa, Yahudi cemaatinin ve askerlerinin dinî ihtiyaçlarına, Osmanlı Devleti geleneğinde bulunan uzlaşma politikasına daima önem vermiştir. İdamlar, daimî işkenceler ve devam etmekte olan tahliyeler hakkındaki söylentiler, efsaneden başka bir şey değildir. Gerçekte savaşın başından beri çok ağır suçlar işlemiş olan üç askerden başka hiçbir Yahudi idam edilmemiştir.”¹³⁸².

- 19 Ocak 1918 tarihinde Harbiye Nazırlığı'ndan Suriye ve Batı Arabistan Genel Komutanlığı'na gönderilen yazı şöyledir: “Hayat şartları itibarıyla mülteciler için her yerde bir hastane kurulması gerekiyorsa da malzeme noksanlığından buna şu anda imkân yoktur. Her yerde askerî hastane bulunduğu bahisle masrafları mülki makamlarca karşılanmak üzere mültecilerin askerî hastanelerde tedavi edilmeleri hususu Malatya Müfettişliğinden yazılmıştır. İçişleri Bakanlığından gelen yazıda da bildirildiği gibi, boş yatak bulunması, askerî hastaların tedavilerine mani olunmaması ve masrafların mülki makamlar tarafından karşılanması durumunda gereğinin yapılması uygundur”¹³⁸³.

- Devlet'in, sevk ve iskân edilen Ermenilerin yaşadığı sıkıntılara çözüm bulma çabasını gösteren, 16 Ekim 1918 tarihlerinde Başbakan ve Başkomutanlık Kurmay Başkanı'nın Doğu Orduları Grubu Komutanı'na gönderdiği “Ahılkelek civarında ve Gürcülerle olan sınırımız üzerinde, 80.000'e yakın Ermeni'nin, Osmanlı ve Gürcü kordonları arasındaki dağlarda gezerek açlıktan helak olduklarından dolayı, bunlara, mutlaka acil yardım yapılması, Papalık makamıyla müttefik hükümdarlar tarafından ısrarla istenmektedir. Bu Ermenilerle hemen irtibata geçilerek, iskân ve iaşelerinin sağlanması ve yapılan icraatların devamlı olarak bildirilmesi, Bakanlar Kurulunca yeniden tavsiye olunur”¹³⁸⁴ şeklindeki yazıya

¹³⁸² ATASE. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 127. Benzer nitelikteki Haham Gros'un telgrafı için bkz. ATASE. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 128.

¹³⁸³ ATASE. 19 Ocak 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 160.

¹³⁸⁴ ATASE. 16 Ekim 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 163.

cevap olarak yazılan, Doğu Orduları Grubu Komutanı'nın 17 Ekim 1918 tarihli yazısı şöyledir: *"Ahılkelek bölgesine gelmesi emredilen Ermenilerin miktarını ve ne şekilde iskân edileceklerini belirlemek üzere, Tiflis'e iki subay gönderiyorum. Bu subaylar, ... beraberlerine alacakları bir Ermeni ve bir Gürcü üyeden meydana gelecek dört kişilik bir komisyon oluşturarak, göçmenlerin bulundukları bölgeye gidecekler ve Ahılkelekli olup memleketlerine dönecek olan Ermeni göçmenlerini kaydederek sırasıyla sevk edeceklerdir. ... Göçmenlerin iaşeleri meselesine gelince; 9'ncu Ordu Lojistik Destek Başmüfettişliği bölgesindeki bu 80.000 insanı, bugün Sivas vilayetiyle, yeni ele geçirilen arazide ve (şifre) iâşe etmeye mecburuz. Yapılan bütün hesaplar, bu bölgeden ancak 30.000.000 kilo zahire elde edebileceğimizi gösteriyor. Biz şimdiye kadar, bu miktarın ancak 10.000.000 kilosunu elde edebildik, daha ne kadarını elde edebileceğimiz meçhul olduğu gibi, memleketin başka tarafından da karşılayamayacağız. 9'ncu Ordu Lojistik Destek Başmüfettişliğinin bir senelik zahire ihtiyacı 60 küsur milyondur. Bundan dolayı, muhtemel gördüğümüz miktarı elde etsek bile, 30 küsur milyon açığımız vardır. Bu durum karşısında, Ahılkelek bölgesine gelecek olan Ermeni göçmenlerinin iaşelerinin karşılanması mümkün olamayacağından, bir defaya mahsus olmak üzere, biraz erzak verilebilecektir. Ancak devamlı olarak iaşelerinin teminine kefil olsam bile, altından kalkılamayacak olan bu yük karşısında gerek ben Hükûmetin verdiği emri yerine getirememiş olmamak gerekse Hükûmetimi başkalarına verdiği sözü tutamamış gibi bir durumda bırakmamak için, bildirdiğim hususların önemle dikkate alınmasını rica ederim."*¹³⁸⁵.

- Devlet, sevk ve iskân edilen Ermenileri, Müslüman halktan da koruma çabasıdadır. Yazışmalarda sözü edilen Ahılkelek bölgesindeki Ermenilerin Müslüman halktan korunmasına ilişkin Doğu Orduları Grubundan Kurmay Başkanlığı'na gönderilen 17 Ekim 1918 tarihli yazı şöyledir: *"...Gürcistan'a iltica etmiş olan Ahılkelek Ermeni halkının memleketlerine dönmeleri için, daha önce gerekli girişimlerde bulunulmuş, mevcut evlere ve yapılacak iâşe hazırlıklarına göre, bu halkın kademe kademe çağrılmalarını 9'ncu Orduya tebliğ etmiştim. Bu sıralarda Ahılkelekli Müslüman halk, birçok telgrafla çeşitli makamlara müracaat ederek kendilerine daha önce bunca mezalim yapan Ermenileri kabul etmeyeceklerini ve gelecek olurlarsa Hükûmetçe idam edilmeyi dahi göze alarak kendi silahlarıyla bunları (...?) edeceklerini etkili bir dille ifade etmişlerdi. Bunun üzerine, Müslüman halkın sakinleştirilerek Hükûmetçe zorunlu olan bu göçü sağlamak için ilgili*

¹³⁸⁵ ATASE. 16 Ekim 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 164.

makamlara tekrar tebligat yapılmıştı. Bu defa 9'ncu Ordu Komutanlığından aldığım bir yazıyı, konuyla ilgili bilgi edinmeniz amacıyla aşağıda aynen arz ediyorum. Müslüman halk arasındaki bu galeyanın dindirilmesi ve Ermeni göçünün sağlanması için, azami derecede çalışmakta olduğumu arz ederim.”¹³⁸⁶. Dokuzuncu Ordu Komutanlığı'ndan alınan sözü geçen yazı şöyledir: “...Ahılkelek kasabasıyla, bu kasabaya bağlı 111 köyde, oturmaya elverişli 5000 hane mevcut olup bunlardan 3500'ünde yerli Müslüman halk ile Gürcistan ve Erivan'dan gelen Müslüman göçmenler bulunmaktadır. Kalan 1500 adedi ise şu anda boş ve kısmen haraptır. Boş olan bu evlere, ortalama bir hesaplama, 5000 göçmen yerleştirilmesi mümkündür. Ancak, Ahılkelek kasabasındaki halkın ileri gelenleri, memurlar, tüccarlar ve diğer ailelerden bahsedilen Müslüman kadınların düzenledikleri mitinge Hükûmet ve Ordu adına yerel yöneticiyi davet ederek gözyaşları içinde söyledikleri nutuklarda, Ermenilerin yapmış oldukları mezalim, vahşet ve canavarlığı birer birer hatırlayarak kendi aralarına Ermeni göçmenlerinin getirilmesini istemediklerini bildirmişlerdir. Hükûmet bu Ermenilerin getirilmesine teşebbüs ettiği takdirde, her türlü engele karşı, bütün varlıklarıyla bu ırz ve din düşmanlarıyla mücadeleye ve bu uğurda can ve mallarını fedaya hazır olduklarını bildirmişler ve gerekirse, padişaha kadar feryatlarını ulaştıracaklarını söylemişlerdir. Ermeni ve Gürcülerin baskı ve zorlamasıyla şimdiye kadar Ermenistan ve Gürcistan'dan 30.000'e yakın Müslüman bölgemize göç etmiştir. Bunların, orada terk ettikleri köy ve evler şu anda açıkta kalan Ermenilerin iskânı için zannederim yeterlidir. Buna rağmen yine de Ermenileri sınırlar içine alıp, Müslümanlar arasında iskân etmek henüz mantıklı olmayan gücenme ve intikam hislerini uyandırarak (şifre) emniyet ve güvenliği bozacağı gibi, bu husustaki girişimlerin Müslüman halkın Osmanlı Hükûmetine olan güveninin ortadan kalkmasına sebep olacağını arz ederim.”¹³⁸⁷.

¹³⁸⁶ ATASE. 17 Ekim 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 165.

¹³⁸⁷ ATASE. 1 Ekim 1918. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 165-166.

EK-4 8 Ekim 1915 tarihli Muamele-i Umumiye-i Sevkiye Hakkında Talimatname¹³⁸⁸

Madde 1- Haleb, Ufa, Zor, Maraş muhacirîni malûmemuâmelât-ı umumiye-i sevkiye, iskânîye ve îâşesi tevhit edilerek umûn mezkûmin temşiyet ve idaresi ve bu hususda muhaberât icra ve tebligât ifası Dâhiliye Nezâreti tarafından tayin edilen müdür-i umumî unvanlı memur-ı mahsusa tevdi' edilmiştir.

Madde 2- Muamelât-ı umumiyenin tedvîne muktezîmemurîni mahsusanın tayini müdür-i umumîye veyahud müdür-i umumînin muvâfakati şartıyla mahalli rüesâ-yı idarîsine aittir.

Madde 3- Haleb, Katma, Müslimiye, Suruç, Re'sûlayn gibi merkez-i tevakkuf olan mahallerle Rakka, Harran, Deyr-i Zor gibi mahall-i iskân olan yerlerde ve güzergâhda menzil te'sis edilen Deyrülhafır, Meskene, Ebûhreyre, Hammam, Sabha, Maden Şeriasi, Tibni merkezlerinde lüzumu kadar sevk ve îâşe ve anbar memurları bulundurulacaktır.

Madde 4- Merkezde bulunan müte'addid memurlar o mahallin sevk memurluğuna, Katma, Müslimiye, Erablus, Deyrülhafır Memurlukları Haleb Sevk Memurluğu'na Ebûhreyre Memurluğu Meskene'ye, Hammam Rakka'ya, Sabha, Tibni, Şeria, Deyr-i Zor Memurluğu'na tâbidir. Haleb, Meskene, Deyr-i Zor, Rakka sevk Memurlukları da bulundukları kaza ve liva reis-i idarîsine merbûte oradan telakki edecekleri evâmîri icra ve tatbiki memurdur. Ahval-i fevkalâdede müdür-i umumî ile de muhabere edebilirler. Müdür-i umumî doğrudan doğruya sevk memurlarıyla muhabere ve müsta'cel addettiği evâmîri i'tâ edebilir. Ancak sevk memurlarına verilen emirlerden tâbi oldukları livaların da haberdar edilmesi şarttır.

Madde 5- Liva, kaza ve nahiyelerde cereyân eden muamelât-ı umumiye-i sevkiye ve îâşeden mutasarrıf ve kaymakamlar ve nahiye müdürleri doğrudan doğruya mes'ul ve memurîni saire de bu hususda kendilerine tevdi' edilen vezâifi ifa ile mükellefdir.

Madde 6- Re'sûlayn'a kadar şimendifer güzergâhında lazım gelen mevâki'le vali ve mutasarrıf ve kaymakamların lüzum göreceği ve işin icab edeceği sair mevâki'de lüzumu kadar memur ve amele istihdam edilir.

¹³⁸⁸ BOA, DH. EUM. VRK, 15/71. 29 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 278-285.

Madde 7- Tayin edilecek memurların yevmiyesi vezâif-i mevdû'alarının şekil ve ehemmiyetine göre beş kuruşdan elli kuruşa kadardır. Müdür-i umumî tarafından tayin edilen memurların yevmiyelerinin takdiri müdür-i umumîye ve mutasarrıflar tarafından tayin edilen memurînin yevmiyelerinin takdîri müdür-i umumînin hakk-ı tasdiki bâki kalmak üzere mutasarrıf ve kaymakamlara aiddir.

Madde 8- Sevk ve muamelât-ı müteferri'asıyla iştigâl etmek üzere tayin edilen memurîn-i muvazzafa-i maliyeye de yirmi beş kuruşa kadar yevmiye verilebilir.

Madde 9- Geşt ü güzâr mecburiyetinde bulunacak memurîne ayrıca ve maktû' olarak yevmiye birer mecidiyeyi tecavüz etmemek üzere masârıf-ı zaruriye namıyla ayrıca bir harcırah da verilebilir.

Madde 10- Memurîn ve müstahdemîn harcırahı ve yevmiyesi vilayet veya müstakil liva Muhacirîn Tahsisâtı'ndan on beş günde bir tesviye edilir.

Madde 11- Rakka ve Deyr-i Zor sevkıyâtı Müslimiye ve Haleb'den şimendifer ve kara tarıkıyla icra edilecektir.

Madde 12- Gerek şimendifer ve gerek kara sevkıyâtı behemehâl kafileler tertibi suretiyle icra edilecek ve her kafilayı teşkil eden efradın mümkünse esâmîsi değilse yalnız mikdarının zabtı ve ... ve keyfiyet-i sevkinin dahi derci ile tanzim edilecek sevk defterinin bir sureti kafileye terfîk edilecek sevk memuruna verilerek mahall-i mürettebe irsâl edilecektir.

Madde 13 - Kara tarıkıyla sevk edilecek kafileler a'zamî bin kişiden ibaret bulunacak ve her kafileye lâ-ekal (asgari) bir sevk memuruyla icabı kadar muhafız terfîk edilecektir. Her kafilende mevcut çocuk ve kadının adedine göre lâ-ekal yüz elli merkeb (eşek) veyahud ester (katır) veya deve verilerek münâvebe (nöbetleşe) suretiyle kadınlar ve çocuklar ve hasta düşenler bindirilecek ve her kafilenin lâ-ekal dört günlük yiyeceğini birlikde götürmeleri temin edilecek ve kafilenin iki günlük erzakı için de ayrıca vesâit-i nakliye ihzâr edilerek birlikde götürülecek ancak fevkalâde bir lüzum hâlinde tevzî' edilebilecektir. İki menzil arasındaki su ihtiyacâtının te'mini ciheti de nazar-ı itibara alınacaktır.

Madde 14- Sevkiyât-ı umumiye idare merkezi olan Haleb'de bir merkez anbarı te'sis ve un iddihâr edilerek Haleb'de mevcut muhacirîn ihtiyacâtı, ihtiyacât-ı umumiye sırasında ya umumî unlardan veyahud suret-i hususiyede te'sis edilen fırınlardan tedarik edilecek, ekmek veya ... tevzî' edilecek unla te'min edilecek. Anbar Katma, Müslimiye, Deyrülhafır ve sair menzil anbarlarının ihtiyacâtını tatmin edecektir.

Madde 15- Her menzil ve merkezde teşkil edilen anbarların te'min-i ihtiyacı menzil ve merkezlerin tâbi olduğu livaya aiddir. Mutasarrıflar masârıfâtı, Muhacirîn Tahsisâtı'ndan tesviye edilmek üzere her türlü vesâite mü- racaatla bu anbarların ihtiyacâtını tatmîne ve muhacirînin esna-yı sevk ve râhda iâşelerini te'mine mecburdur ve bu hususda liva-yı mütecâvire teshîlât ve muavenet ifasına memurdur. Mutasarrıfların bizzat veyahud memurîn-i mahsusa i'zâmıyla anbarları te'sis ve iddihârını te'min etmesi lazımdır.

Madde 16- Deyrülhafır, Meskene, Ebûhureyre, Hammam, Rakka, Sabha, Maden Şerîası, Tibni anbarlarına işbu merkezlerin tâbi olduğu mutasarrıflıklarla derhâl un iddihârına başlanılmalıdır. Birecik ve Ayntab'dan şahturlar ve sair vesâit ile un celbi ciheti dahi temin edilmelidir.

Madde 17- Memer ve merkez-i sevk olan ve un ve bulgur ihzâr ve sevk edilecek kazalara derhâl tahsisât-ı kâfiye ve nakid irsâl olunarak ve evâmir-i mahsusa verilerek su ve değirmenlerinde ve köylerde ve aşâyir nezdinde bulunacak el değirmenlerinde mümkün mertebe tahniyât icra etdirilecek ve telgrafla daima takibâtta bulunulacaktır.

Madde 18- Un te'mini ve vesâit-i nakliye tedariki için iltizâm ve ta'ahhüd usulünden istifade edilebilir. Bu cihetin kabiliyet-i tatbikiyesi derhâl teemmül olunarak icabı müdür-i umumînin inzimâm-ı muvâfakatıyla mahalli rüesâ-yı memurîn-i mülkiyesince icra edilecektir.

Madde 19- Bedeli tesviye veyahud bi'l-mübâya'a aynî hâlde teslim edilmek şartıyla mevcut a'sâr malından istifade edilebilir ve bu cihet bi't-tahkik icab ediyorsa ya Haleb'de müdür-i umumî vasıtasıyla veyahud doğrudan doğruya makam-ı aidiyle muhabere edilerek te'min edilmelidir.

Madde 20- Muhacirîne verilecek unun ekmek hâline getirilebilmesi için merkez-i sevk olan mahallerle menzil mahallerinde yine muhacirîni yevmiye ile işletmek üzere derhâl fırınlar te'sis edilecektir. Bunun imkânı olmadığı hâlde Haleb, Deyr-i Zor, Urfa, Maraş ve Ayntab'dan saçlar tedarik edilerek lâ-ekal her merkeze yüzer saç gönderilecektir. Tuz ihtiyacâtı nazar-ı dikkate alınmalıdır.

Madde 21- Haleb gibi şehirlere uğrayan muhacirîn[e] saç tedariki hususunda memurîn-i aidesi tarafından daima tebligât ifa edilecektir.

Madde 22- Her merkez veya anbar mahalline gelen muhacirîne yevmiye nüfus başına yarım kıyye ekmek veyahud un verilecektir. On iki yaşından dün çocuklar için yüz dirhem verilir. Her anbar, muhacirîne gideceği ilk menzile kadar yevmiyesini te'mine mecburdur.

Madde 23- Her merkez ve mevki'de biri sevk memuru ve diğeri iâşe memuru olmak üzere lâ-ekal iki memur ve on muhafız bulunacaktır. Muhafızlar iki menzil arasındaki inzibâtın te'minine ve muhacirînin muhafazasına memurdur.

Madde 24- Esna-yı sevk ve râhda muhacirînin mehmâ-emken (mümkün mertebe) istirahatı te'min edilecek, serî' ve uzun yürüyüşlerden tevakkî edilerek (sakınılarak) muhacirînin yorgunluğuna meydan verilmeyecektir.

Madde 25- Her üç menzilde bir istirahat mahalleri te'sis ve sıhhiye memurları tayin ve lüzumu kadar edviye (ilaçlar) ihzâr edilerek hastaların tedavi ve istirahatı te'min edilecektir.

Madde 26- Yolda dökülen ve kalan muhacirînin en yakın menzile götürülerek orada istirahatinden sonra gelecek kafileye terfike muhafızlar mecburdur.

Madde 27- Suruç'da mevcut muhacirînden dul ve yetimlerden üç bin kişinin Maraş ve Ayntab'a sevkleri ve oralarda müteferrikan iskân ve iâşeleri mukarrer olduğundan derhâl mahalliyle bi'l-muhabere ve vesâit-i nakliye ihzârıyla Maraş ve Ayntab'a sevkleri icra edilecektir. Mütebâkîsinin Harran'a iskânı mukarrerdir.

Madde 28- Urfa sancağına gönderilecek sair muhacirler Belh Vadisi'ni takiben Harran ile Rakka arasındaki mıntıkaya iskân olunacaklardır.

Madde 29- Zor sancağına gönderilecekler mutasarrıflıkça tensîb edilecek mahâllerde iskân olunacaktır.

Madde 30- Haleb vilayeti cenûb kazalarında daha on bin kişinin îvâ ve iskânı mukarrer olduğundan oralarda da tertibât-ı lazıme icrası Haleb Vilâ- yeti'ne aiddir.

Madde 31- İskân olunacak mahaller lüzumu mikdar suyu ve kuvve-i inbâtiyeyi (tohum yaşarabilecek niteliğe) hâiz olan fakat ahali-i mahaliye ve aşâyirle münâza'aya sebebiyet vermesi muhtemel bulunmayan yerler olacaktır.

Madde 32- Muhacirînin iskân olundukları mahâllerde karakollar te'sisiyle emniyet ve inzibât te'min olunacaktır.

Madde 34- Şimdilik haneler çadırdan ve mümkünse baraka ve kubbeden ibaret olacağına ve bilhassa bu kış mevsiminde soğukdan barınmağa münhasır olacağına binaen yer intihabının (seçiminin) soğukdan ve rüzgardan mahfûz ve mestur (korunmuş) yerler nazar-ı itibara alınacaktır.

Madde 35- Muhacirînden vakti ve hâli yerinde olanların sevklerinden evvel kendilerine ihbâr-ı keyfiyet olunarak vesâit-i nakliye ve erzaklarının ve barınacak çadır ve sairelerinin te'min etdirilmesi lazımdır.

Madde 36- Mutasarrıflar şimdiden çadır tedariki çaresine tevessül etmelidirler.

Madde 37- İnşaat ve saire için yevmiye vermek suretiyle muhacirînden istifade edilmelidir.

Madde 38- Evvel emirde çocuk ve kadınların barınmasına kâfil mahallerin inşası düşünülmelidir.

Madde 39- Her aileye mikdar-ı kâfi arazi verilerek ve civar köylerden yevmiye ve sair suretle hayvan tedarik edilerek şimdiden zer'ıyyât (ekim işleri) te'min edilmelidir.

Madde 40- Menâtık-ı iskâniyede muhacirinden tâlib olanlar çiftlik ve arazi ashâbı nezdine yarıcı ve ecîr olarak verilebilir.

Madde 41- Fukarâ-yı muhacirinin un tevzî'i veyahud yevmiye i'tâsı suretiyle iâşeleri hükûmete aiddir.

Madde 42- Muhacirinin iskân edilecekleri yerlerde bilâhare nezâretten vârid olacak talimât-ı mahsusa dairesinde nahiyeler teşkili için lazım gelen istihzârâta (hazırlıklar) şimdiden tevessül edilmelidir.

Madde 43- Evvel emirde Katma'da mütehaşşid muhacirinin zîrde muayyen tarîklarla sevki icab eder: Birincisi Haleb tarîkıdır ki buradan şimendiferle Suriye'ye veyahud karadan Rakka ve Deyr-i Zor'a sevk edilir. İkincisi Müslimiye-Telebyaz şimen-difer hattıdır ki Telebyaz merkezinden Rakka'ya sevk olunur. Telebyaz-Rakka arasında iktizâ eden menziller derhâl teşkil edilmelidir. Şu kadar ki Katma ve Müslimiye'den Telebyaz tarîkıyla gönderileceklerin vesâit-i nakliyesi bulunmayan ve yürümeğe muktedir olan genç ve dinçlerden olmasına dikkat edilmelidir.

Madde 44- Kafilelerin tertibine kırk sekiz saat evvel başlanarak tenbihât-ı lazıme icrasıyla erzak ve vesâit-i nakliye tedarik edebilmeleri te'min olunacaktır.

Madde 45- Kış hulûlünde muhacirinin açıkda kalmalarına imkân bulunmadığından evvel emirde açıkda bulunanların derhâl sevki, te'min-i iskânları icab eder.

Madde 46- Katma ve güzergâhdaki mevâkıf-ı saireden kışlık karargâh te'sisine imkân bulunmadığından Haleb'de istasyona ... bir mahallin tahliye ve tehiyyesiyle tedâbîr-i lazıme-i inzibâtiye ve sıhhiye ittihâz edilerek bir karargâh hâline ifrâğı lazımdır.

Madde 47- Haleb'de tahşid edilecek muhacirinden fukarâ olanların iâşesi şehrin ihtiyacât-ı umumiyesi sırasında te'min edilecek ve vakti hâli yerinde olanlar kendi iâşelerini kendileri te'min eyleyecektir.

Madde 48- Haleb'den vuku bulacak sevkîyât kırk sekiz saat evvel mahall-i müretteblerinin tayin ve ilanı suretiyle muhacirîne bildirilmelidir. Hâli olanların vesâit-i nakliye ve erzak-ı saire tedariklerini te'min ettirmek üzere kara veyahud şimendifer...

Madde 49- Haleb şehrinde müsâfereten bulunanların sevki ve inzibât-ı sıhhiye ve idariyelerinin te'mini doğrudan doğruya hükûmet-i mahalliyeye aiddir.

Madde 50- Haleb şehrine aid tedâbîr-i sevkiye reis-i hükûmet ile müdür-i umumî arasında kararlaştırılarak bir talimatname-i hususîye rabt edilmelidir. Bu talimatnamenin icrası müştereken vali ve müdür-i umumîye aiddir.

Madde 51- Masârif-ı sevkiye iâşe ve saire usul-i mahsusası dairesinde Muhacirîn Tahsisâtı'ndan tesviye edilir.

Madde 52- Haleb Muhacirîn müdürü Haleb şehrine ve sevkîyâtına aid hususâtın tedvîr ve temşiyetinin ve masârifâtın tedkik ve icrasında müdür-i umumînin muâvin-i tabîsidir.

Madde 53- İşbu talimatnamenin tatbik-i ahkâmı zımnında mahallerinin icabât-ı hususîyesine göre talimatnameler tanzimi müdür-i umumîye ihbar-ı keyfiyet edilmek şartıyla mahalli rüesâ-yı idarîsinin salâhiyeti dâhilindedir.

Madde 54- Müdür-i umûmînin husûsât-ı sevkiye ve iâşe ve iskâna dair vereceği evâmîr ve tebligât lazımü'l-icradır.

Madde 55- 12 Eylül sene [1]331 tarihli talimatnamenin işbu talimât-nâ- me ahkâmına münâkız olmayan mevâddı kemâ-kân cârî ve mu'teberdir.

Madde 56- İşbu talimatnamenin tatbik-i ahkâmına Haleb valisi, Zor ve Urfa ve Maraş mutasarrıfları ve Sevkîyât müdür-i umumîsi memurdur.

EK-5 Sevk ve İskân Sürecinde Suistimallerin Önlenmesi Çabası

- İçişleri Bakanlığı'nın, Hüdavendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Karahisar-ı Sahib, Erzurum, Kayseri'ye yazdığı 29 Ağustos 1915 tarihli yazıda, sevk edilen kafilelere saldıran, gasp ve tecavüz edenlerin, bunlara ön ayak olan memur ve jandarmaların derhâl şiddetle cezalandırılacağı, memurların derhâl azledileceği, benzeri vakıaların yaşanmasından vilayetin/livanın sorumlu tutulacağı bildirilmiştir¹³⁸⁹.

- İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın 26 Eylül 1915 tarihli yazısında, Ermenilerin sevki sırasında suistimal ve ihmalleri görülen memur ve jandarmaların Divan-ı Harb'e sevkini sağlamak üzere bir komisyon kurulacağı bildirilmiştir¹³⁹⁰.

- 30 Eylül 1915'te, Osmanlı Hükûmeti Başbakanlığı'ndan, Savunma Bakanlığı'na gönderilen yazıda, askerî ve emniyete ilişkin görülen lüzum üzerine sevk edilmeleri kararlaştırılan Ermenilerin, sevkleri sırasında, kanuna aykırı işlem ve yolsuzlukların yapıldığı anlaşıldığından, gerekli soruşturmayı yaparak bunu yapmaya cesaret edenleri askerî mahkemeye vermek üzere, Bursa, Ankara, İzmit, Balıkesir, Eskişehir, Afyon, Kayseri, Niğde, Adana, Halep, Suriye illeri, Maraş, Urfa, Zor, Erzurum, Trabzon, Sivas, Elazığ, Diyarbakır, Bitlis, Canik il ve sancaklarına, üçer kişilik heyetlerin gönderileceği belirtilmiştir¹³⁹¹.

- İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan, Sivas vilayetine gönderilen 24 Ekim 1915 tarihli yazıda, Ermeni sevki sırasında usulsüz hareketlerde bulunması sebebiyle Tonus Kaymakamı Cemil Bey'in görevden azledilerek, hakkındaki evrakın Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edilmesi talimatı verilmiştir¹³⁹².

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Sivas vilayetine gönderilen 25 Ekim 1915 tarihli yazıda, Ermeni sevki sırasında usulsüz hareketlerde bulunması sebebiyle Aziziye Kaymakamı Hamid

¹³⁸⁹ BOA, DH. ŞFR, 55/292. 29 Ağustos 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 227-228.

¹³⁹⁰ BOA, DH. ŞFR, 56/179. 26 Eylül 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 274-275.

¹³⁹¹ ATASE, BDH, Kls. 401, Dos. 50-1580, Fih. 1-47. 30 Eylül 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 233.

¹³⁹² BOA, DH. ŞFR, 57/105. 24 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 297-298.

Bey'in görevden azledilerek, hakkındaki evrakın Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edilmesi talimatı verilmiştir¹³⁹³.

- İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan, Urfa mutasarrıflığına gönderilen 6 Kasım 1915 tarihli yazıda, Urfa'dan Rakka'ya sevk edilen iki kafiye refakat eden muhafız jandarmaların dikkatsiz ve uygunsuz davranışlarda bulunduğu ve bu kafiyeleden bazı kadınların kaçırıldığı bilgisinin edinildiği, anılan jandarmaların Divan'ı Harb'e sevk edilerek cezalandırılacakları ifade edilmiştir¹³⁹⁴.

- Harbiye Nezareti'nin 8 Kasım 1915 tarihli yazısı, sevk ve iskân edilen Ermenilere kötü muamelede bulunanların yargılanmalarıyla ilgilidir. Anılan yazı şöyledir: *"Görülen askerî ve asayiş ihtiyacı üzerine, belirlenen yerlere gönderilen Ermenilerin sevkleri esnasında, mahallerinde meydana geldiği anlaşılan suistimaller ve kanuna aykırı muameleler hakkında gerekli incelemeleri yapmak ve suçluları Divan-ı Harplere göndermek üzere, Bakanlar Kurulunca alınan karar gereği, bazı vilayet ve sancaklara soruşturma heyetleri gönderilerek bu yerlerdeki memur ve jandarma ile halktan kişilerin suça ortak oldukları görülmüştür. Bunlar hakkında yapılan soruşturmanın ayrılarak görevlilerin Divan-ı Harplere, halktan kişilerin Nizamiye Mahkemelerine gönderilmesi ve bu gibi suçlara çeşitli dairelerde bakılması, istenilen sonucu vermeyeceğinden sivil olanların da Divan-ı Harplere gönderilmesi zorunludur. Yukarıda belirtilen suçu işleyen sivillerin de bu suçlarından dolayı Divan-ı Harplere gönderilmelerinin, ilgililere tebliğ edildiği İçişleri Bakanlığından bildirilmiştir. Belirtildiği gibi işlem yapılması beyan olunur."*¹³⁹⁵.

- İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan, Hüdavendigâr, Ankara vilayetleriyle, İzmit, Karesi, Kütahya, Eskişehir, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Niğde mutasarrıflıklarına gönderilen 16 Kasım 1915 tarihli yazıda, Ermenilerin sevkleri esnasında yapılan suistimal ve hukuka aykırı muameleler hakkında tahkikat yapmak üzere kurulan, Temyiz Mahkemesi Reisi Hulusi Bey'in başkanlığındaki heyete, Şura-yı Devlet üyelerinden İsmail Hakkı Bey'in atandığı bildirilmiştir¹³⁹⁶.

¹³⁹³ BOA, DH. ŞFR, 57/116. 25 Ekim 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 308-309.

¹³⁹⁴ BOA, DH. ŞFR, 57/309. 6 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 316-317.

¹³⁹⁵ ATASE. 8 Kasım 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 25.

¹³⁹⁶ BOA, DH. ŞFR, 58/38. 16 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 320.

- İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan, Sivas vilayetine gönderilen 17 Kasım 1915 tarihli yazıda, Hey'et-i Tahkikiye riyasetinden alınan bilgiye göre, Suşehri Kaymakam vekili Fahri Efendi'nin, Ermenilerin güvenle sevk edilmelerini sağlayacak tedbirleri almadığı ve sevk günü yaşanan yağmayı önlemediği anlaşıldığından, Divan-ı Harb'e sevk edileceği bildirilmiştir¹³⁹⁷.

- İçişleri Bakanı Talat Paşa'dan, Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya gönderilen 28 Kasım 1915 tarihli yazıdan, Ermeni sevkindeki yavaş ve kötü idaresi sebebiyle Osmaniye Mutasarrıfı Fethi Bey'in görevden azledildiği anlaşılr¹³⁹⁸.

- Eskişehir mutasarrıflığından, İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 9 Ocak 1916 tarihli yazıda, Mihaliççık'tan sevk edilen Ermenilerin taşınabilir mallarının yok pahasına satılıp, taşınmaz mallarının bedelsiz olarak bazı kişilere bırakıldığı belirtilmiştir. Konuyla ilgili Soruşturma Kurulu tarafından yapılan inceleme sonucunda, bölgenin kaymakamı, kadısı, mal müdürü, tapu memuru, sandık emini, tahsildarı, bir liva genel meclisi üyesi, iki idare meclisi üyesi, belediye başkanı, dört jandarma mensubu ve bunlar dışında yedi kişi, Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edilmiştir¹³⁹⁹.

- Soruşturma Kurulları Başkanı'ndan, İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 9 Şubat 1916 tarihli yazı, Afyonkarahisar'da yapılan hukuksuzlukların takibine ilişkindir. Yazıda, Afyonkarahisar'da yapılan soruşturma sonucunda yolsuzluk yaptığı anlaşılan bir tahsildar, bir köy muhtarı, bir Köy İhtiyar Heyeti üyesi, bir teğmen, bir memur ve bir imamın Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edildiği belirtilmiştir. Yazıda, Afyonkarahisar Ermenilerinin sevk ve geride kalan mallarının muhafaza ve idaresinin, amaca uygun olarak gerçekleştiği, söz konusu olaydan başka bir hukuksuzluğun söz konusu olmadığı, Terk Edilmiş Mallar Kurulu yetkililerinin özenli çalışmalarıyla terk edilen malların düzenli ve güvenli şekilde idare edildiği İçişleri Bakanlığı'na bildirilmiştir¹⁴⁰⁰.

- İçişleri Bakanlığı'ndan gelen yazı şöyledir: *“11 Temmuz 1916'ya kadar Ermeni sevkiyatında suistimalleri görülen memurlar hakkında işlem yapılmak üzere isimlerinin*

¹³⁹⁷ BOA, DH. ŞFR, 58/47. 17 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 320-321.

¹³⁹⁸ BOA, DH. ŞFR, 58/141. 28 Kasım 1915. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 322-323.

¹³⁹⁹ ATASE. 9-29 Ocak 1916. Genel Kurmay Başkanlığı (2006), Cilt V, s. 3-6.

¹⁴⁰⁰ ATASE. 9-29 Ocak 1916. Genel Kurmay Başkanlığı (2006), Cilt V, s. 6-7.

bildirilmesi ve bunlardan azli, Valiliğin yetkisi dâhilinde bulunanların derhâl memuriyetlerine son verilerek bildirilmesi."¹⁴⁰¹.

- İçişleri Bakanlığı'ndan, Kayseri mutasarrıflığına gönderilen 17 Şubat 1919 tarihli yazıda, sevk ve iskân sırasında Ermenilere kötü muamelede bulunduğu bildirilen Bedosyan Gülbank ile Nusrek Sedenekyan haklarındaki tahkikatın neticesinin bildirilmesi istenmiştir¹⁴⁰².

¹⁴⁰¹ ATASE. 19 Temmuz 1916. Genel Kurmay Başkanlığı (2007), Cilt VII, s. 143.

¹⁴⁰² BOA, DH. ŞFR, 96/214.17 Şubat 1919. Başbakanlık Devlet Arşivleri, s. 451.

EK-6 Dördüncü Ordu Komutanlığı'nın 5 Kasım 1915 tarihli Talimatnamesi¹⁴⁰³

Halep şehrini tehdit etmekte olan bulaşıcı hastalık tehlikesine karşı aşağıdaki tedbirler alınacaktır. Bu tedbirler önceden Ordu tarafından tebliğ edilen sıhhiye talimnamesi hükümlerini teyit etmektedir.

1- Uzun zamandan beri Halep'te bulunan bütün erkek ve kadın Ermeni göçmenleri beş gün içinde Halep'ten belirlenen yerlere sevk edileceklerdir. Bu emirle, bitmemiş durumdaki Fransız Hastanesindeki göçmenler sevk edilerek hastanenin boşaltılmasına başlanacaktır. Lekeli humma ve tifo gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanan Ermeniler, tedavi için adı geçen hastaneye yerleştirileceklerdir. Bu emrin yerine getirilmesinden İçişleri Bakanlığı Göçmenler Müdürü Şükrü Bey sorumludur.

2- Halep şehri halkına dağıtılacak olan bulaşıcı hastalıklardan korunmak için gereken tedbirleri gösteren beyannameyi yarın sabaha kadar Halep Sağlık Müdürü bana gösterecektir. Beyannamenin dağıtımına tarafımdan izin verildiği zaman Türkçe ve Arapça metinlerden 10.000 adet basılacaktır. Bu beyannameler, en geç cumartesi günü bütün evlere dağıtılacak ve şehirde herkesin geçtiği yollara ve sokak köşelerine yapıştırılacaktır. Beyannamenin içeriği, camilerde hatiplerle vaizler ve kiliselerle sinagoglarda papaz ve hahamlar tarafından halka açıklanacaktır. Beyannamenin zamanında basımı, dağıtımı ve ruhani heyete tebliğ edilmesinden Belediye Başkanlığı; hatiplere ve vaizlere tebliğinden ise Halep Valiliği Vakıflar Müdürlüğü sorumludur.

3- Sonraki emre kadar bütün okullar kapanacaktır.

4- Halep'teki erkek ve kadınlardan herhangi biri tifoya, lekeli hummaya yakalanırsa tedavi için derhâl hastaneye gönderilecektir. Bütün doktorlar, kendilerince bilinen hastaların, ikamet yerlerini Halep Sağlık Müdürlüğüne hemen haber vermeye mecburdurlar. Bu hususa aykırı hareket eden doktorlar, şiddetle cezalandırılacaktır. Bu konu Halep Sağlık Müdürlüğü tarafından tüm mülki doktorlara, bir gün içinde imza karşılığında tebliğ edilecektir. Altıncı Kolordu Komutanlığı Baştabibi de bütün askerî doktorlara tebligat yapacaktır.

¹⁴⁰³ ATASE. 5 Kasım 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt VIII, s. 21-23.

5- Tifo ve lekeli hummaya yakalananlar için ücretsiz olarak tedavi edilmek üzere bitmemiş durumdaki Fransız Hastanesi hazırlanacaktır. Bu hastaneye bir baştabip tayin edilinceye kadar, hastaneden Doktor Yüzbaşı Hüsnü sorumludur. Bu hastaneye ihtiyaç duyulan doktor ve memurlarla ihtiyaçların bir listesi, cumartesi gününe kadar Yüzbaşı Hüsnü tarafından bana verilecektir. Tifo ve lekeli hummaya yakalanan halk, belirlenen ücreti ödemek şartıyla aşağıdaki hastanelere de kabul edilecektir. Doktor Altunyan Hastanesine günlük 3 mecdiye Askerî Hastaneye, günlük 1 mecdiye Belediye Hastanesine, günlük 10 kuruş Hastane kirası, tedavi ve iâşe masrafları günlük verilecek paraya dâhildir.

6- İkinci bir emre kadar, Halep şehrinin genel sağlığının korunmasında Mösyö Karl Veyland'ı görevlendirdim. Karl Veyland, doğrudan doğruya emrim altındadır. Mösyö Karl Veyland, bütün makamlarla doğrudan doğruya temasta bulunmaya yetkili olup tedbirleri ve teklifleri tarafımdan emredilmiş gibi yerine getirilecektir. Mösyö Karl Veyland, kendisine yardım etmek üzere yardımcı kişileri kullanabilecektir. Halep Valiliği, başlangıçta 500 Osmanlı lirasını Mösyö Karl Veyland'ın emrine verecektir. Mösyö Karl Veyland vazifesini yaptıktan sonra, kendisine verilen paranın harcanması ile ilgili belgeleri Valiliğe takdim edecektir. Bütün sağlık hizmetleri konusunda Mösyö Karl Veyland ile Ordu Sıhhiye Müşavir Vekili Doktor Neşet Ömer Bey birlikte görev yapacaktır. Neşet Ömer Bey gelinceye kadar görev, Halep Sağlık Müdürü tarafından yerine getirilecektir. Önemli ve zor olan vazifesinin yerine getirilmesi esnasında bütün makamlar, Mösyö Karl Veyland'a azami kolaylık ve yardımı göstereceklerdir. Mösyö Karl Veyland tarafından yapılacak vazifeler şunlardan ibarettir: A. Şehrin temizliği ve dezenfeksiyon işlerinin tanzimi. B. Beynamede belirtilen hususların halk tarafından yerine getirilip getirilmediği kontrol edilerek bu hususta gerekirse zorlayıcı tedbirlere başvurulacaktır. C. Şehirle hastaneler arasındaki hasta nakliyatını düzenlemek.

7- Halep'in temizlenmesi ve dezenfeksiyonunun tanzimi için şehir, çeşitli bölgelere ayrılacaktır. Bu bölgelerden her birine Altıncı Kolordu Komutanlığı tarafından bir bölge komutanı ile bir bölge doktoru tayin edilecektir. Bundan başka, her bölgeye bir temizlik müfrezesiyle bir dezenfeksiyon cihazı verilecektir. Temizlik müfrezeleri bölge komutanının ve dezenfeksiyon cihazı da birlik doktorunun emrine verilmiştir. Her bölge dâhilinde bulunan evlerde gizli hastalar olup olmadığı öğrenilmek üzere bölge doktoru tarafından muayene yapılacak, evlerin muayene edilmesi esnasında kurallara uyulacak ve herkes, sağlık düzenlemelerini eksiksiz yerine getirerek kendilerini bölge doktorlarına gösterecektir.

Temizlik müfrezelerinin düzenlenmesi ile bunların eşek ve arabalarla donatılması ve dezenfeksiyon malzemesi hakkında Mösyö Karl Veyland tarafından hemen teklifler yapılacaktır. Belediye Başkanlığı mümkün olduğunca çok miktarda temizlik ve dezenfeksiyon malzemesi hazırlayacaktır. Bu hazırlıklara yarın başlanacaktır. Belediye Başkanlığı ikinci emre kadar hazırladığı malzemenin miktarını her gün bana bildirecektir.

8- Temizlik ve dezenfeksiyon işlerini idare etmek ve gereken hususları halka öğretmek üzere Mösyö Karl Veyland tarafından müfettişler hazır edilecektir. Bu müfettişler kollarında beyaz zemin üzerinde kırmızı ay işareti içeren birer kolluk taşıyacaklardır. Vazifenin yerine getirilmesinde yardımcı olmak üzere her müfettişe iki polis verilecektir.

9- Hasta nakliyatında kullanılmak üzere yeterli sayıda yaylı arabadan oluşan bir araba kolu kurulacaktır. Bu arabalar, başka bir hizmette kullanılmayacak ve sık sık dezenfekte edileceklerdir. Doktor veya polisler, hastaneye nakledilecek hastanın oturduğu yeri doğru olarak araba kolunun komutanına bildireceklerdir.

10- Hastanelerde bulaşıcı hastalıktan ölecek olanların cenazelerinin mevcut ve yeni kurulacak mezarlıklara, sağlık şartlarına uygun şekilde defnine, şayet lüzum ve ihtiyaç varsa benden izin istedikten sonra henüz tamamlanmamış olan Fransız Hastanesi yakınında açılacak olan mezarlığa, cenazelerin en iyi şekilde nakledilmesine özen gösterilecektir. Ailesi bulunmayan cenazelerin defni sırasında, bağlı olduğu din ve mezhebin olağan dinî merasiminin yapılmasına da özen gösterilecektir. Halep Valiliği, bu emirlerin aynen uygulanması için ilgili memurların ciddiyetle çalışmalarından sorumlu olacak ve bu konuda sıkı emirler verecektir.

EK-7 28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihli Savaş Halleri ve Olağanüstü Siyasi Zorunluluklar Dolayısıyla Başka Yere Nakledilen Ermenilerin İskân ve İaşeleri ile Diğer Konular Hakkında Yönetmelik (Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Âhara Nakilleri İcra Edilen Ermenilerin İskân ve İaşesiyle Hususat-ı Saireleri Hakkında Talimatnamedir)¹⁴⁰⁴

Madde 1: Nakli gerekli olanların sevklerinin sağlanması, yerel görevlilerin yönetimine aittir.

Madde 2: Nakledilen Ermeniler, taşınabilir bütün mallarını ve hayvanlarını beraberinde götürebilirler.

Madde 3: İskân yerlerine sevk edilen Ermenilerin yol boyunca can ve mallarının korunmasıyla, iâşe ve dinlenmelerinin sağlanmasından, gidiş yolları üzerinde bulunan yerel görevliler sorumludur. Bu konuda meydana gelecek gevşeklik ve ilgisizlikten sırasıyla bütün görevliler sorumludur.

Madde 4: Oluşturulan iskân yerlerine ulaşan Ermeniler duruma ve yere göre; ya mevcut köy ve kasabalarda ayrı ayrı inşa edilecek evlere ya da yerel idareciler tarafından belirlenecek yerlerde kurulacak köylere yerleştirileceklerdir. Köylerin, sağlık şartlarına uygun, tarıma ve gelişmeye uygun yerlerde kurulmasına özellikle dikkat edilecektir.

Madde 5: İskân bölgelerinde köy kurulmasına elverişli, boş, sahipsiz ve devlete ait arazi bulunmaması durumunda, devlet malı olan çiftlik ve köylerin iskân için tahsis edilmeleri uygundur.

Madde 6: Ermenilerin yerleştirilecekleri köy ve kasabalarda, yeniden kurulacak Ermeni köylerinin sınırlarının, Bağdat demiryoluyla birleşme hatlarından ve diğer demir yolu hatlarından en az 25 kilometre uzakta bulunması şarttır.

Madde 7: Köy ve kasabalarda yeni yapılacak evlere yerleştirilen Ermeniler ile yeni kurulan köylere yerleştirilen Ermenilerin, nüfus kütüklerine esas olabilecek bir şekilde düzenli olarak

¹⁴⁰⁴ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-4. 10 Haziran 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 132-132. Kardeş, S. “*Tehcir*” ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 35-41.

kaydedileceği ve her ailenin ismi, lakabı, yaşı, sanatı, geldiği ve yerleştirildiği yer ile her aileyi oluşturan aile fertlerinin isim ve yaşlarını açıklayan bir defter düzenlenecektir.

Madde 8: Belirlenen yere yerleştirilen bir kimsenin, bağlı bulunduğu komisyonun izni olmadan ve yerel güvenlik makamlarından özel belge alınmadan başka yerlere gitmesi yasaktır.

Madde 9: İşkn edilecekleri yerlere varan Ermenilerin, kesin yerleşimlerine kadar geçecek olan sürede iaşeleri, ayrıca ihtiyaı olanlara evlerinin inşası için gerekli harcamaları yerel makamlar, göçmen ödeneğinden karşılayacaktır.

Madde 10: İaş ve iskân işlerinin hızlı olarak yürütülmesi, g edenlerin sağlıklarının korunması ve rahatlarının sağlanmasına ilişkin hususların yerine getirilmesi, o bölgenin en st mülki idarecileri, sorumlu yönetici olmak üzere, göçmen komisyonlarına aittir. Göçmen komisyonu bulunmayan yerlerde Göçmen Tüzüğü'ne uygun olarak yeniden kurulması gereklidir.

Madde 11: İaş ve iskân işlerinin sağlanması ve hızlı olarak yürütülmesi ve göçmenlerin yeterince sevki; iaş ve iskân memurlarının tayini, Bakanlıktan izin alınmak şartıyla, mutasarrıf ve valilere aittir.

Madde 12: İşkn edilen her aileye, daha önceki iktisadi durumları ve şimdiki ihtiyaçları göz önüne alınarak yeterli miktarda arazi verilecektir.

Madde 13: Arazinin seçimi ve dağıtılması göçmen komisyonlarınca gerçekleştirilecektir.

Madde 14: Belirlenen arazinin sınırı ve dönümü tespit edildikten sonra, geçici belge karşılığında sahiplerine verildikten sonra tapu ve emlak işlemlerine esas oluşturacak düzenli bir şekilde, özel defterine kaydedilir.

Madde 15: İhtiyaç sahibi olan ifti ve meslek sahiplerine, uygun miktarda sermaye ya da alet ve edevat verilecektir.

EK-8 28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihli Savaş ve Olağanüstü Siyasi Zorunluluk Dolayısıyla Başka Yere Nakledilen Ermenilere Ait Mallar, Emlak ve Arazilerin İdaresi Hakkında Yönetmelik (Ahval-i Harbiye ve Zarûret-i Fevkalâde-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Âhara Nakilleri İcrâ Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlâk ve Arazinin Keyfiyyet-i İdaresi Hakkında Talîmât-nâme)¹⁴⁰⁵

Madde 1. Başka bir yere nakli yapılan Ermenilere ait taşınmaz mal, mülk ve terk edilen araziler ile diğer hususların bu yönetmelik hükümlerine göre idare ve yürütülmesinde görevli daireleri ve yetki dereceleri, aşağıdaki maddelerde yazılı olan ve özel surette teşkil edilmiş kurullara aittir.

Madde 2. Bir köy veya kasabanın tahliyesinden sonra nakledilenlere ait ve içinde eşya bulunan bütün binalar idare kurulu tarafından uygun görülecek memur veya özel heyet tarafından derhâl mühürlenerek koruma altına alınacaktır.

Madde 3. Koruma altına alınan eşyanın cins, miktar, takdir edilen kıymetleri, sahiplerinin isimleri ile ayrıntılı olarak kaydedildikten sonra kilise, okul, han gibi ambar olmaya elverişli yerlere naklettirilip, sahipleri belli olacak şekilde ayrı ayrı konularak korunmasına özen gösterilecek ve eşyanın nitelik ve niceliği ile sahiplerini, alındığı ve korunmakta olduğu yerleri gösterir bir kayıt defteri düzenlenerek, aslı yerel idareye ve onaylı sureti Terk Edilmiş Mallar Kuruluna verilecektir.

Madde 4. Sahibi bilinmeyen taşınabilir mallar, eşyanın bulunduğu köy adına kaydedilerek korunacaktır.

Madde 5. Mevcut taşınabilir mallar arasında, bozulması muhtemel olan eşya ile hayvanlar, kurulun uygun göreceği bir heyet tarafından, açık artırma ile alenen satılarak, bedeli, sahibi tespit edilebildiği takdirde sahibi adına, değilse eşyanın bulunduğu köy veya kasaba adına emanet olarak mal sandıklarına teslim edilecektir. Satılan eşyanın cins, miktar, kıymet, ait olduğu yer, müşterisi ve satış bedeli ayrıntılı olarak özel deftere kaydedilerek, evrak, artırma

¹⁴⁰⁵ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030-1445, Fih. 1-3. 10 Haziran 1915. Genel Kurmay Başkanlığı, Cilt I, s. 139-146. Kardeş, S. “*Tehcir*” ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 43-56.

heyeti tarafından onaylanacak ve açıklandığı gibi bir kayıt defteri düzenlenerek, aslı yerel idareye ve tasdikli sureti Terk Edilmiş Mallar İdare Kurulu'na verilecektir.

Madde 6. Kiliselerde mevcut eşya, resim ve mukaddes kitaplar deftere kaydedilip, tutanağa eklenerek oldukları yerde korunmalarına özen gösterilecek ve daha sonra kilisenin bulunduğu köy halkının iskân edildiği yere idareciler aracılığı ile gönderilecektir.

Madde 7. Nakledilen halktan her birine ait taşınmaz mal, mülk ve terk edilen arazinin cins, tür, miktar ve kıymetleri isimleriyle kayıt edilecek ve her köy ve kasabaya ait taşınmaz mal, mülk ve terk edilen arazi cetvelleri düzenlenerek idare kuruluna verilecektir.

Madde 8. Taşınmaz mal, mülk ve terk edilen arazide ürünler ve ekili yerler bulunduğu takdirde, kurul tarafından uygun görülecek şahıslardan oluşan bir heyet tarafından açık artırma yoluyla satılarak, bedelleri sahipleri adına emanet olarak mal sandığına teslim edilecek ve bir tutanak düzenlenerek aslı yerel idareye ve onaylı bir sureti de idare kuruluna verilecektir.

Madde 9. Ekili yerlere ve mevcut ürünlere müşteri bulunamadığı takdirde, kefalet ve sözleşme karşılığında yarı yarıya paylaşma yoluyla isteyenlere verilmesi uygun olup, bu şekilde olan kira veya satıştan elde edilecek miktarlar dahi sahipleri adına mal sandıklarına teslim edilecektir.

Madde 10. Nakledilen halka ait taşınmaz malların kullanılmasına ilişkin olarak sahipleri tarafından ayrıldıktan sonra düzenlenen vekâletnamelerin üzerine hiçbir işlem yapılmayacaktır.

Madde 11. Tahliyesi gerçekleştirilen köylere göçmen yerleştirilecek ve mevcut evler ve arazi, her ailenin ihtiyaç ve tarım olanağı dikkate alınarak geçici belgelerle göçmenlere dağıtılacaktır.

Madde 12. Yerleştirilen göçmenlerin, nüfus kayıtlarına esas olabilecek düzenli ve ayrıntılı bir şekilde, hane olarak isimleri, geliş yeri, iskân tarihi, iskân yeri deftere kaydedilecek, kendilerine verilen ev ve arazilerin cins, tür, miktar, değer ve yeri ayrıca deftere kayıt

edilerek, iskânları sağlanıp kendilerine verilen taşınmaz mal, mülk ve arazi miktarını gösteren birer belge ellerine verilecektir.

Madde 13. Köylerde bulunan bina ve dikili ağaçların iyi korunmasından o köye yerleştirilen göçmenler silsile yoluyla sorumlu olduklarından dolayı, tahrip edildiğinde kimin tarafından yapıldığına bakılmayarak, bedeli köylünün hepsine ödettirilip, bu işi yapanlar hemen köyden uzaklaştırılarak, göç edenlere uygulanan hukuki haklardan düşürülür.

Madde 14. Göçmen iskânından sonra arta kalan köylere, civarda bulunan göçer aşiretler iskân edilecek ve haklarında aynen göçmen muamelesi yapılacaktır.

Madde 15. Şehir ve kasabalarda tahliye edilen evlere tercihan şehirli ve kasabalı göçmenler yerleştirilerek önceki iktisadî ve malî durumları ile imar kabiliyetleri göz önüne alınmak şartıyla kendilerine yeterli miktarda arazi verilecektir.

Madde 16. Dükkân, han, fabrika, hamam, ambar gibi gelir getiren mallarla göçmenlerin oturmasına elverişli olmayan binaların ve göçmenlere dağıtıldıktan sonra geri kalan veya 18'inci maddede gösterildiği gibi, göçmenlerin meşguliyetleri ve mesleklerine göre dağıtılanların dışında kalan mülkün idare kurulları veya onların gözetimi altında o yerin mülkî ve malî memurlarının başkanlarından oluşacak bir heyet tarafından açık artırma ile satılması uygundur.

Madde 17. Şehir ve kasabalara yerleştirilen göçmenlerin nüfus kayıtlarına esas olabilecek bir düzen içinde isim defterleri ile kendilerine verilen arazinin tür, miktar ve kıymetini gösteren bir defter tutulacaktır.

Madde 18. Şehir ve kasabalar ile çevresinde bulunan bağ, bahçe, portakallık, zeytinlik ve bunlara benzer taşınmaz mal, mülk de imara ve korunmasına gücü yeten kişilere, senet vermek ve kefil göstermek şartıyla, imar yeteneklerine göre ihtiyaçları oranında göçmenlere dağıtılabilecek ve kimlere ne miktar mal, mülk ve arazi verildiği, özel defterine kaydedildikten sonra verilme sebebini açıklayan birer belge kendilerine verilecektir. Bunlardan, göçmenlere dağıtılamayan ve verilemeyenler 16'ncı maddeye göre açık artırma ile satılacaktır.

Madde 19. İl içinde bulunup yerel idarenin izni ve uygun bulmasıyla veya İçişleri Bakanlığının emri üzerine diğer illerden özel bir yazı ile gönderilen göçmenler ayrı tutulmak üzere, tahliye edilen köy ve kasabalara göçmen sıfatıyla yerleştirilecek olan veya yerleştirilmesini isteyen kişilerin göçmen sıfatını taşıdıklarını ve başka tarafa sevk ve iskân edilmediklerini veya göçmenlerden olup oralarda iskânları yapılmak üzere özel olarak gönderildiklerini belirten resmî belgeleri göstermeleri şarttır.

Madde 20. Satın alacak talipli bulunmayan taşınmaz mal, mülk ve arazinin imar ve korunmasında kusurlarından dolayı meydana gelecek tahribatın ve yapılan zararların ödenmesini taahhüt etmek ve bu konuda kuvvetli bir kefil göstermek şartıyla, iki seneyi geçmemek üzere istekli olanlara kiralanması uygundur.

Madde 21. Gerek satılan ve gerek kira ve yarı yarıya paylaşmak suretiyle verilen mal, mülk ve arazinin tür, miktar, yer; satış ve kira bedeli ile kiracı ve alıcısını gösteren döküm cetvelleri düzenlenecektir.

Madde 22. Satış bedeli ve kiradan elde edilen miktarlar, sahipleri adına emaneten mal sandıklarına bırakılarak daha sonra yapılacak duyuruya göre sahiplerine verilecektir.

Madde 23. Tahliye edilen köy ve kasabalarda mevcut bütün terk edilen malların bu yönetmelik hükümlerine göre idaresi ve yürütülmesi doğrudan doğruya Terk Edilmiş Mallar İdare Kurullarına aittir.

Madde 24. İdare kurulları terk edilen malların idaresi konusunda doğrudan doğruya İçişleri Bakanlığına bağlı olacaklar, ancak oradan alacakları emirler dairesinde görev yapmakla yükümlü olup, bu konuda aldıkları ve uygulayacakları kararlardan ve uygulamalardan yerel idareye de haber vereceklerdir.

Madde 25. Yönetmelik hükümlerinin uygulanmasıyla terk edilen malların korunmasının sağlanması ve idaresi konusunda gerekli kurulun ve heyetin teşkili, İçişleri Bakanlığından izin alınması şartıyla, maaşlı memurlar istihdamı, İçişleri Bakanlığından alacakları emirler ile bu yönetmelik hükümlerine göre yönerge ve açıklama yazıları düzenlenmesi, Terk

Edilmiş Mallar İdare Kurullarına aittir. Düzenlenen yönerge ve açıklama yazılarının birer sureti valilik makamına gönderilecektir.

Madde 26. Tahliye edilen yerlere iskân için göçmen sevkiyle ayrıntılı işlerinin yapılması, göçmen kuruluna ve memurlarına ait ise de bu gibi yerlere yapılacak iskân işlemlerinin hızla gerçekleştirilmesi ve düzenlenmesi ve genel iskân işlerinin incelenmesi, denetimi ve bu konuda yerel idare ile görüşülerek kararların alınması ve uygulanması, Terk Edilmiş Mallar İdare Kurullarının görev ve yetkilerindendir.

Madde 27. Kurulun gözlemleri ve incelemeleri sonucu aldığı kararlar kapsamında yaptıkları işlemin özetini, en az 15 günde bir bakanlık makamına ve valiliğe bildirmekle yükümlüdür.

Madde 28. Terk Edilmiş Mallar İdare Kurullarının malların idaresi konusunda, bu yönetmelik hükümlerine göre yapılacak bildiri ve yazılı tebliğlerinin yerel idare memurları tarafından yerine getirilmesi mecburî görevidir.

Madde 29. Terk Edilmiş Mallar İdare Kurullarının üyeleri tayin edildikleri bölgede mevcut mal, mülk ve terk edilmiş arazinin idare ve korunmasıyla, hesap işlerinden ortaklaşa sorumludur.

Madde 30. Terk Edilmiş Mallar İdare Kurulları özel olarak tayin edilen bir başkan ile biri idare memurlarından diğeri maliye memurlarından olmak üzere iki üyeden meydana gelir.

Madde 31. Haberleşme, başkan tarafından veya başkanın vekil bırakacağı üye tarafından başkan adına yapılır. **Madde 32.** Terk Edilmiş Mallar İdare Kurulu başkanı, uygun gördüğü üyeyi, bu yönetmelikte mevcut bir konunun incelenmesi, denetimi ve yürütülmesiyle görevlendirebilir.

Madde 33. Terk Edilmiş Mallar İdare Kurulları başkanlarına göçmenlerin ödeneklerinden verilmek üzere günlük birer buçuk ve üyelerine de birer lira tahsis olunduğu gibi görev dolayısıyla seyahate çıktıklarında özel ödenekten ayrıca yol parası dahi alırlar.

Madde 34. Kurul tayin edilmeyen ve gönderilmeyen illerde bu yönetmelik hükümlerinin uygulanması yerel idare merkezlerine aittir.

EK-9 Osmanlı Devleti'nden Ayrılan Topraklarda Kalarak Bu Devletlerin Yahut Başka Bir Devletin Vatandaşlığını Alan Kişilerin, Mübadeleye Tabi Tutulan Kişilerin, 29 Ekim 1914 Tarihinde Müttefik Bir Devletin Vatandaşı Olan Kişilerin, Türkiye Devleti Topraklarında Kalan Mal Varlığının Akıbeti Hakkında Lozan Antlaşması'nda Yer Alan Hükümler¹⁴⁰⁶

Bölüm I - Siyasal Hükümler

Kesim II - Uyrukluk

Madde 30 - İşbu Antlaşmanın hükümleri uyarınca, Türkiye'den ayrılmış ülkelerde yerleşmiş Türk uyrukları hukukça (de plein droit) ve yerel yasaların öngördüğü şartlarla, bu ülke hangi Devlete bırakılmışsa o Devletin uyruğu olacaklardır.

Madde 31 - Onsekiz yaşını aşmış olup da Türk uyrukluğunu yitiren ve 30 ncu Madde uyarınca hukuk açısından yeni bir uyrukluk edinmiş bulunan kimseler, işbu Antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak, iki yıllık bir süre içinde Türk uyrukluğunu seçebileceklerdir.

Madde 32 - İşbu Antlaşma uyarınca, Türkiye'den ayrılan bir ülkede yerleşmiş ve bu ülkede halkın çoğunluğundan soy [ırk] bakımından ayrı olan, 18 yaşını aşmış kimseler, işbu Antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak iki yıllık bir süre içinde, halkın çoğunluğu seçme hakkını (droit d'option) kullanan kişinin soyundan olan Devletlerden birinin uyrukluğunu, bu Devletin de buna razı olması şartıyla, edinebileceklerdir.

Madde 33 - 31 nci ve 32 nci Maddelerdeki hükümler uyarınca, seçme haklarını (droit d'option) kullanan kimseler, bunu izleyen oniki ay içinde konullarını [ikametgâhlarını], seçme haklarını hangi Devlet için kullanmışlarsa, o Devletin ülkesine taşımak zorundadırlar. Bu gibi kimseler, seçme haklarını kullanmazdan önce, oturmakta oldukları

¹⁴⁰⁶ (Mayıs 2001). *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler: Konferansda İmzalanan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923)*. İkinci Takım Cilt II. (Çev: Seha L. Meray). (Üçüncü Baskı). İstanbul: Yapı Kedi Yayınları.

öteki Devletin ülkesinde malik oldukları taşınmaz malları ellerinde tutmakta serbest olacaklardır. Bu gibi kimseler, her çeşit taşınır mallarını yanlarında götürebileceklerdir. Bu yüzden, kendilerinden, bu malların çıkarılışı ya da sokuluşu için hiçbir vergi ya da resim alınmayacaktır.

Madde 34 - İşbu antlaşmanın hükümleri uyarınca, Türkiye'den ayrılan bir ülkenin yerli halkından olup, 18 yaşını aşmış ve işbu Antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihte yabancı ülkelerde yerleşmiş bulunan Türk uyrukları, Türkiye'den ayrılan ülkelerde yetkilerini [otoritelerini] kullanan Hükûmetlerle, yerleşmiş bulundukları ülkelerin Hükûmetleri arasında yapılması gerekli görülebilecek anlaşmalar saklı kalmak üzere, yerli halkından oldukları ülkedeki uyrukluluğu seçebilirler. Bu seçme hakkı (droit d' option), işbu Antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten başlayarak iki yıllık bir süre içinde kullanılmalıdır.

Madde 35 - Bağıtlı Devletler, işbu Antlaşmada, ya da Almanya, Avusturya, Bulgaristan ya da Macaristan ile yapılmış Barış Antlaşmalarında, ya da Türkiye'den başka bağıtlı Devletlerle ya da onlardan biriyle Rusya arasında, ya da kendileri arasında yapılmış bir Antlaşmada öngörülen ve ilgililere, kendileri için edinilmesi mümkün herhangi bir uyrukluluğa geçme olanağını sağlayan seçme hakkının (droit d'option) kullanılmasına, herhangi bir engel çıkarmamayı yükümlenirler.

Madde 36 - İşbu Kesimdeki hükümlerin uygulanmasında, her bakımdan, evli kadınların durumu kocalarının, ve 18 yaşından küçük çocukların durumu da ana-babalannın durumuna göre ayarlanacaktır.

Kesim III - Azınlıkların Korunması

Madde 37 - Türkiye, 38 nci Maddeden 44 ncü Maddeye kadar olan Maddelerin kapsadığı hükümlerin temel yasalar olarak tanınmasını ve hiç bir kanunun, hiç bir yönetmeliğin (tüzüğün) ve hiç bir resmî işlemin bu hükümlere aykırı ya da bunlarla çelişir olmamasını ve hiç bir kanun, hiç bir yönetmelik (tüzük) ve hiç bir resmî işlemin söz konusu hükümlerden üstün sayılmamasını yükümlenir.

Madde 38 - Türk Hükûmeti, Türkiye'de oturan herkesin, doğum, bir ulusal topluluktan olma [milliyet, nationalite], dil, soy ya da din ayırımı yapmaksızın, hayatlarını ve özgürlüklerini

korumayı tam ve eksiksiz olarak sağlamayı yükümlenir. Türkiye'de oturan herkes, her inancın, dinin ya da mezhebin, kamu düzeni ve ahlak kurallarıyla çatışmayan gereklerini, ister açıkta isterse özel olarak, serbestçe yerine getirme hakkına sahip olacaktır. Müslüman-olmayan azınlıklar, bütün Türk uyruklarına uygulanan ve Türk Hükûmetince, ulusal savunma amacıyla ya da kamu düzeninin korunması için, ülkenin tümü ya da bir parçası üzerinde alınabilecek tedbirler saklı kalmak şartıyla, dolaşım ve göç etme özgürlüklerinden tam olarak yararlanacaklardır.

Madde 39 - Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, Müslümanların yararlandıkları aynı yurttaşlık [medeni] haklarıyla siyasal haklardan yararlanacaklardır. Türkiye'de oturan herkes, din ayırımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşit olacaktır. Din, inanç ya da mezhep ayrılığı, hiçbir Türk uyruğunun, yurttaşlık haklarıyla [medeni haklarla] siyasal haklarından yararlanmasına, özellikle kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme, yükseltilme, onurlanma ya da çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışma bakımından, bir engel sayılmayacaktır. Herhangi bir Türk uyruğunun gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiç bir kısıtlama konulmayacaktır. Devletin resmî dili bulunmasına rağmen, Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır.

Madde 40 - Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, hem hukuk bakımından hem de uygulamada, öteki Türk uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden [garantilerden] yararlanacaklardır. Özellikle, giderlerini kendileri ödemek üzere, her türlü hayır kurumlarıyla, dinsel ve sosyal kurumlar, her türlü okullar ve buna benzer öğretim ve eğitim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanmak ve dinsel ayinlerini serbestçe yapmak konularında eşit hakka sahip olacaklardır.

Madde 41 - Genel [kamusal] eğitim konusunda, Türk Hükûmeti, Müslüman-olmayan uyrukların önemli bir oranda oturmakta oldukları il ve ilçelerde, bu Türk uyruklarının çocuklarına ilk okullarda ana dilleriyle öğretimde bulunulmasını sağlamak bakımından, uygun düşen kolaylıkları gösterecektir. Bu hüküm, Türk Hükûmetinin, söz konusu okullarda Türk dilinin öğrenimini zorunlu kılmasına engel olmayacaktır. Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyruklarının önemli bir oranda bulundukları il ve ilçelerde, söz

konusu azınlıklar, Devletler bütçesi, belediye bütçesi ya da öteki bütçelerce, eğitim, din ya da hayır işlerine genel gelirlerden sağlanabilecek paralardan yararlanmaya ve pay ayrılmasına hak gözetirliğe uygun ölçülerde katılacaklardır. Bu paralar, ilgili kurumların (etablissements et institutions) yetkili temsilcilerine teslim edilecektir.

Madde 42 - Türk Hükûmeti, Müslüman-olmayan azınlıkların aile durumlarıyla [statüleriyle, aile hukukuyla] kişisel durumları [statüleri, kişi halleri] konusunda, bu sorunları, söz konusu azınlıkların gelenek ve görenekleri uyarınca çözümlenmesine elverecek bütün tedbirleri almayı kabul eder. Bu tedbirler, Türk Hükûmetiyle ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden kurulu özel Komisyonlarca düzenlenecektir. Anlaşmazlık çıkarsa, Türk Hükûmetiyle Milletler Cemiyeti Meclisi, Avrupa'lı hukukçular arasından birlikte seçecekleri bir üst-hakem atayacaklardır. Türk Hükûmeti, söz konusu azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve öteki din kurumlarına tam bir koruma sağlamayı yükümlenir. Bu azınlıkların Türkiye'deki vakıflarına, din ve hayır işleri kurumlarına her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve Türk Hükûmeti, yeniden din ve hayır kurumları kurulması için, bu nitelikteki öteki özel kurumlara sağlanmış gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir.

Madde 43 - Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, inançlarına ya da dinsel ayinlerine aykırı herhangi bir davranışta bulunmaya zorlanamayacakları gibi, hafta tatili günlerinde mahkemelerde hazır bulunmaları ya da kanunun öngördüğü herhangi bir işlemi yerine getirmemeleri yüzünden haklarını yitirmeyeceklerdir Bununla birlikte bu hüküm, söz konusu Türk uyruklarını, kamu düzeninin korunması için, öteki Türk uyruklarına yükletilen yükümler dışında tutar anlamına gelmeyecektir.

Madde 44 - Türkiye, bu Kesimin bundan önceki Maddelerindeki hükümlerin, Türkiye'nin Müslüman-olmayan azınlıklarıyla ilgili olduğu ölçüde, uluslararası nitelikte yükümler meydana getirmelerini ve Milletler Cemiyetinin güvencesi [garantisi] altına konulmalarını kabul eder. Bu hükümler, Milletler Cemiyeti Meclisinin çoğunluğunca uygun bulunmadıkça, değiştirilemeyecektir. İngiliz İmparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japon Hükûmetleri, Milletler Cemiyeti Meclisinin çoğunluğunca razı olunacak herhangi bir değişikliği reddetmemeyi, işbu Antlaşma uyarınca kabul ederler. Türkiye, Milletler Cemiyeti Meclisi üyelerinden her birinin, bu yükümlerden herhangi birine aykırı herhangi bir davranışı ya da böyle bir davranışta bulunamama tehlikesini Meclise sunmaya yetkili olacağını ve Meclisin, duruma göre, uygun ve etkili sayacağı yolda davranabileceğini ve gerekli göreceği yönergeleri

[talimatı] verebileceğini kabul eder. Türkiye, bundan başka, bu maddelere ilişkin olarak, hukuk bakımından ya da uygulamada, Türk Hükûmetiyle imzacı öteki Devletlerden herhangi biri ya da Milletler Cemiyeti Meclisine üye herhangi bir başka Devlet arasında görüş ayrılığı çıkarsa, bu anlaşmazlığın, Milletler Cemiyeti Misakının 14 ncü Maddesi uyarınca uluslararası nitelikte sayılmasını kabul eder. Türk Hükûmeti, böyle bir anlaşmazlığın, öteki taraf isterse, Milletlerarası Daimî Adalet Divanına götürülmesini kabul eder. Divanın kararı kesin ve Milletler Cemiyeti Misakının 13 ncü maddesi uyarınca verilmiş bir karar gücünde ve değerinde olacaktır.

Madde 45 - Bu Kesimdeki hükümlerle, Türkiye'nin Müslüman-olmayan azınlıklarına tanınmış olan haklar, Yunanistan'ca da, kendi ülkesinde bulunan Müslüman azınlığa tanınmıştır.

Bölüm III - Ekonomik Hükümler

Kesim I - Mallar, Haklar ve Çıkarlar

Madde 65 - İşbu Antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinde Türk egemenliği altında kalmış bir ülkede bugün de bulunup kimliği ortaya konulabilecek, 29 Ekim 1914 tarihinde Müttefiklerin uyruğu olan kimselere ait mallar, haklar ve çıkarlar, bulundukları durumlarıyla, derhâl hak sahiplerine geri verilecektir.

Karşılıklı olarak, 29 Ekim 1914 tarihinde Müttefik Devletlerin egemenliği ya da koruyuculuğu altına konulmuş ülkelerde ya da Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılacak bugün sözü geçen Devletlerin egemenliği altına konulmuş ülkelerde bulunup da Türk uyruklarına ait olan mallar, haklar ve çıkarlar, derhâl hak sahiplerine geri verilecektir. İşbu Antlaşma uyarınca Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış ülkelerde bulunan ve Müttefik Devletler makamlarınca tasfiye konusu yapılmış ya da başka herhangi olağanüstü tedbirler uygulanmış, Türk uyruklarına ait olan mallar, haklar ve çıkarlar konusunda da bu hüküm uygulanacaktır.

İşbu Antlaşma uyarınca Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış bir ülkede bulunup, Osmanlı Hükûmetince uygulanan kural-dışı [istisnai] bir savaş tedbirine konu olduktan sonra, bu

lkede yetkilerini [otoritesini] kullanan Bağıtlı Yüksek Tarafların Şimdi elinde bulunan mallardan kimliği ortaya konulabilecek olanlar, bulundukları durumlarıyla, meşru maliklerine geri verilecektir. Bu lkede yetkilerini [otoritesini] kullanan Bağıtlı Devletçe tasfiye edilmiş taşınmaz mallar konusunda da aynı işlem yapılacaktır. Özel kişiler arasında bunlar dışında kalan istemler, yetkili yerel mahkemelere sunulacaktır.

İstenmiŐ malların kimin olduğu ya da bunların geri verililiŐi konusunda ortaya çıkacak her türlü anlaŐmazlıklar, bu Bölümün V nci Kesiminde ngrlen Hakemlik Karma Mahkemesine sunulacaktır.

Madde 66 - 65 nci Maddenin 1 nci ve 2 nci fıkralarındaki hükümleri yürürlüğe koymak için, Bağıtlı Yüksek Taraflar, en hızlı bir yönetim süreci uygulayarak, maliklerin rızası olmaksızın konmuş olabilecek her türlü ykmlerden ya da yararlanma haklarından arınmıŐ olarak, maliklere, mallarını, haklarını ve çıkarlarını geri verdireceklerdir. Malları, hakları ve çıkarları, bu geri verdimeyi yaptırarak olan Hkmetten dolaylı ya da dolaysız olarak edinmiş olan ve bu geri vermeden zarara uğramış bulunabilecek üçüncü kişilerin zararlarını gidermekle, geri verdimeyi yaptıran Hkmet yükümlü olacaktır. Bu zarar-giderim konusunda ortaya çıkabilecek olan anlaŐmazlıkların çözümünde ortak (genel) hukuk mahkemeleri yetkili olacaklardır.

Bütün teki durumlarda, zarar-giderimde bulunmaları gerekenlere karşı, zarara uğramış üçüncü kişilerin dava açma hakları olacaktır.

Bu amaçla, Bağıtlı Yüksek Taraflarca, düşman mallarına, haklarına ve çıkarlarına ilişkin olarak alınmış bütün kullanım (geçirim) işlemleri ya da başka olağanüstü savaş tedbirleri - henüz tamamlanmamış bir tasfiye söz konusu ise- derhâl kaldırılacak ve durdurulacaktır. İstemde bulunan maliklerin malları, hakları ve çıkarları -bunların sahipleri belli olur olmaz- derhâl geri verilerek, bu istemler yerine getirilecektir.

Geri verilmesi 65 nci maddede öngörülen mallar, haklar ve çıkarlar, işbu Antlaşmanın imzası tarihinde Bağıtlı Yüksek Taraflardan birinin yetkili makamlannca tasfiye edilmiş bulunursa, bu Bağıtlı Taraf, tasfiye tutarını, malların, hakların ve çıkarların maliklerine ödeyerek, geri verme yükümünden aklanmıŐ [kurtulmuŐ, ibra edilmiş] olacaktır. Malikin başvurması zerine, Hakemlik Karma Mahkemesi, tasfiyenin haklı bir değeri tutturacak koşullar altında

yapılmamış olduğu kanısında bulunursa, bu Mahkeme, taraflar anlaşılamazlarsa, tasfiyeden elde edilen geliri, hakközetirliğe uygun göreceği ölçüde arttırabilecektir. Söz konusu mallar, haklar ve çıkarlar, malikleriyle yapılmış anlaşmadan ya da yukarıda öngörölen Hakemlik Karma Mahkemesinin kararından sonra iki ay içinde ödeme yapılmamışsa, geri verilecektir.

Madde 67 - Bir yandan Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti, ve öte yandan Türkiye, Türkiye ölkesinde ve karşılıklı olarak, Yunanistan, Romanya ve SırpHırvat-Sloven Devleti ölkelerinde, ordularınca ya da yönetim makamlarınca elkonmuş, haczedilmiş ve geçici olarak elkonulmuş olup da şimdi de bu ölkede bulunan her türlü taşınır malların kendi ölkelerinde aranmasını ve bulunanların geri verilmesini, gerek uygun düşen yönetim tedbirleri alarak, gerekse bunlara ilişkin bütün belgeleri teslim ederek kolaylaştıracaktır.

Bu araştırma ve geri verme, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ordularınca ve makamlarınca, Yunanistan, Romanya, ve Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ölkesinde haczedilmiş ya da geçici olarak elkonulmuş ve Türkiye'ye ya da Türk uyruklarına geçirilmiş mallarla, Yunanistan, Romanya ve Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ordularınca Türk ölkesinde elkonularak ya da haczedilerek Yunanistan'a, Romanya'ya ya da Sırp-Hırvat-Sloven Devletine ya da bunların uyruklarına geçirilmiş mallar için de uygulanacaktır.

Bu araştırmalara ve geri vermelere ilişkin istemler [dilekçeler], işbu Antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak altı aylık bir süre içinde sunulacaktır.

Madde 68 - Türkiye'de Yunan ordusunca işgal olunan bölgelerde, bir yandan Yunan makamları ve yönetimleri ile, öte yandan Türk uyrukları arasında yapılmış sözleşmelerden doğan borçlar, bu sözleşmelerde öngörölen şartlar içinde, Yunan Hükümetince ödenecektir.

Madde 69 - 1922-1923 mali yılından önceki mali yıllar için, Müttefiklerin uyruklarından ya da bunların mallarından, Müttefik uyruklarının ve mallarının 1 Ağustos 1914 de yararlandıkları statü uyarınca bağı kılınmamış bulundukları hiçbir vergi resim ya da ek-resim (vergi) alınmayacaktır.

1922-1923 mali yılından önceki mali yıllar için, 15 Mayıs 1923 den sonra para alınmış bulunuyorsa, işbu Antlaşma yürürlüğe girer girmez, bu paralar hak sahiplerine geri verilecektir.

15 Mayıs 1923'den önce alınmış paralar için hiç bir başvuruda bulunulmayacaktır.

Madde 70 - 65 nci, 66 ncı ve 69 ncu Maddelere dayandırılacak istemlerin, işbu Andlaşmanın yürürlüğe konuluşundan başlayarak yetkili makamlara altı ay içinde ve, anlaşmaya varılamazsa, Hakemlik Karma Mahkemesine onsekiz aylık bir süre içinde sunulmuş olmaları gerekmektedir.

Madde 71 - İngiliz İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Romanya ve Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ya da bunların uyrukları, kendi malları, hakları ve çıkarlarına ilişkin olarak, 19 Ekim 1914 tarihinden önce Osmanlı Hükûmetine istemlerde bulunmuş ya da dava açmış olduklarından, işbu Kesimin hükümleri, sözü geçen istemleri ya da davaları hiçbir zaman etkilemeyecektir. İngiliz İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Romanya ve Sırp-Hırvat-Sloven Hükûmetlerine Osmanlı Hükûmetince ya da Osmanlı uyruklarınca sunulmuş istemlere ya da açılmış davalara da aynı işlem uygulanacaktır. Bu istemler ya da davalar, Türk Hükûmetiyle işbu Maddede belirtilen öteki Hükûmetlere karşı, Kapitülasyonlara son verilmiş olduğu göz önünde tutularak, kovuşturulacaktır.

Madde 72 - İşbu Antlaşma uyarınca Türk kalan topraklarda, Almanya'ya, Avusturya'ya , Macaristan'a ve Bulgaristan'a ya da bunların uyruklarına ait olup da, işbu Antlaşmanın yürürlüğe girişinden önce Müttefik Hükûmetlerce elkonulmuş ya da işgal edilmiş olan mallar, haklar ve çıkarlar, bu [Müttefik] Hükûmetlerle Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan Hükûmetleri ya da ilgili uyrukları arasında anlaşmaların (düzenlemelerin) yapılmasına kadar, Müttefik Hükûmetlerin elinde kalacaktır. Bu mallar, haklar ve çıkarlar tasfiye edilmişlerse, yapılmış tasfiyelerin geçerli olduğu doğrulanmıştır.

İşbu Antlaşma uyarınca Türkiye'den ayrılan topraklarda, Almanya'ya, Avusturya'ya, Macaristan'a ve Bulgaristan'a ya da bunların uyruklarına ait malları, hakları ve çıkarları, söz konusu ülkelerde yetkilerini [otoritelerini] kullanan Hükûmetler, işbu Antlaşmanın yürürlüğe konuluşundan başlayarak altı ay içinde, tasfiye edebileceklerdir.

Daha önce yapılmış ya da yapılmamış olsun, tasfiyelerden elde edilen para, tasfiye edilmiş mallar Almanya, Avusturya, Macaristan ya da Bulgaristan Devletlerinin mülkiyetinde ise, ilgili Devletle yapılmış Barış Antlaşmasının kurmuş olduğu Onarımlar Komisyonuna [Tamirat Komisyonuna, la Commission des Reparations] ödenecektir. Tasfiye edilen mallar özel kişilerin ise, tasfiyeden elde edilen para, doğrudan doğruya malların sahiplerine ödenecektir.

İşbu Maddenin hükümleri, Osmanlı anonim ortaklıklarına [şirketlerine] uygulanmayacaktır.

EK-10 Lozan Antlaşması'nda Yer Alan Maddelerin Uygulanmasını Göstermek Üzere
Türkiye Devleti Tarafından Yapılan Düzenleyici İşlemler

13.06.1926 tarihli ve 3753 sayılı Talimatname şöyledir:

"1. Lozan Muahedenamesinin ekkaliyetlere müteallik ahkamına nazaran mezkûr Muahedenamenin mevki-i meriyete vaz'ı tarihi olan 6 Ağustos 1340 tarihinden sonra emval-i metrukeye vaz'ıyed edilmesi icab eder.

2. Vaz'ıyed yani emvalin metrukiyetine Hükûmetçe resmen kesb-i ittila 6 Ağustos 1340 tarihinden evvel vald ise muamele intaç olunur.

3. Vaz'ıyed yani emvalin metrukiyetine Hükûmetçe kesb-i ittila 6 Ağustos 1340 tarihinden sonra vuku bulmuş ise atideki eşimle göre muamele ifa edilir:

A. Emval-i mezkûre ashabı malının bulunduğu mahalde ise kendisine mevcut olmayıp vekili var ise vekiline iade ve teslim olunur. Vekili dahi bulunmadığı surette ashabı namına ahkâmı umumiye-yi Devlete tevfiikan Hükûmetçe idare edilir.

B. Bu kabil emval-i gayrimenkule-i metruke, muhacirine tahsis veya tefviz edilmiş ise tahsis olduğu tarihteki kıymeti, kain bulunduğu mahalde peşin para ile vaki emlak satışları fiyatına nazaran idare heyetlerince takdir olunarak ashabına tesviye olunur.

C. Mezkûr emval satılmış ise ashabı, bedel-i mebi ancak şerait-i fiiruht dairesinde istifa edilebilir. Buna muvafakat göstermediği surette, ahkam-ı umumiye-yi kanuniyeye tevfiikan hüküm istihsal eylemek üzere mehakim-i aidesine müracaatta muhtardır..."

17.07.1927 tarihli ve 5451 sayılı **13.06.1926 tarihli Talimatnamenin Bazı Maddelerini Değiştirmek Üzere Hazırlanan Talimatnamenin Yürürlüğe Konulması Hakkında Kararname'nin** ilgili kısımları şöyledir:

"1. Lozan Sulh Muahedesine nazaran emval-i metruke hakkında olunacak muameleye dair 13 Haziran 1926 Tarihli Talimatnamenin 1'inci ve 2'inci maddeleri yerine aşağıdaki madde ikame edilmiştir.

'13 Eylül 1331 ve 15 Nisan 1339 tarihli kanunlar mucibince Lozan Muahedesinin mevki meriyete vaz'ından mukaddem emval-i metrukeden addi lazım gelen emval-i gayrimenkule hakkında emval-i metruke suretiyle ifasına devam olunur.

Şu kadar ki mezkûr Sulh Muahedesinin mevfd-i meriyete vaz'ı tarihine kadar, Hükûmetçe tasarrufuna ibtidar edilmemiş olduğu hâlde, mahallerine avdet eden sahipleri tarafından işgal veya idare edilmekte olan emval-i metrukeye bir tedbir-i idari olmak üzere Hükûmetçe müdahale edilmez.'

2. Zikrolunan Talimatnamenin 3'üncü maddesinin iptidası ile (A) işaretli fıkrası aşağıda yazılı veçhile tadil edilmiştir.

'Birinci maddenin ikinci fıkrası mucibince müdahale edilmemesi lazım gelen emval-i metruke hakkında atideki şekillere göre muamele ifa edilir;

A. Emval-i metruke sahiplerine iade olunur."

8. Affı Umumiye Mütcellik Beyanname ve Protokol

24 Temmuz 1923 tarihinde imza edilmiştir.

Bugünkü tarihli muahedei sulhiyeye vazı imza eden Devletler şark'ta sulhu ihlal etmiş olan vekayii mensi kalması arzusuyla dahi mütcellis olduklarından:

Salâhiyetnaneleri mucibince hareket eden zirde vazini imza hususatı âtiyeyi beyanda müttefikler:

1 Türkiye'de ikamet eden veya ikamet etmiş olan hiçbir kimse ve mütcellilen Yunanistan'da ikamet eden veya etmiş olan hiçbir kimse 1 Ağustos 1914 ve 20 teşrinisani 1922 tarihleri beyninde askerî veya siyasî tarzı hareketinden veyahut bu güngü tarihli Sulh Muahedenanesine vazı imza eden bir ecnebi Devlete veya tebaasına her hangi bir muavenette bulunmasından dolayı hiç bir vesile ile Türkiye'de ve mütcellilen Yunanistan'da izaç veya tâzip edilemeyecektir.

2 Kezalik mezkûr Sulh Muahedenamesi mucibince Türkiye'den ayrılmış olan arazi ahalisinden hiçbirisi gerek 1 Ağustos 1914 tarihinden 20 teşrinisani 1922 tarihine kadar güzaran olan müddet zarbında Türkiye'ye müsait veya muhalif, siyasî veya askerî hâl ve hareketinden ve gerek mezkûr Muahedename mucibince tâbiyetinin sureti tayininden dolayı izaç ve ya tâzip edilmiyecektir.

3 Zikrolunan müddet zarfında mütcellis vekayii siyasiyeye bediin bir surette mürtabit olarak yine aynı müddet esnasında irtikâp edilmiş olan bilcümle cinayet ve cünhalar hakkında Türkiye ve Yunan Hükûmetleri tarafından mütcellilen tam ve mutlak bir affı umumî ilan edilecektir.

4 Türkiye tebaasından ve mütcellilen bugünkü tarihli Sulh Muahedenanesine vazıimza eden diğer Devletler tebaasından olup 20 teşrinisani 1922 tarihinden mukaddem, mezkûr Sulh muahedenamesi neticesinde Türk kalacak olan arazide mahiyeti siyasiye veya askeriyeyi haiz esbaptan dolayı, Düveli mezkûre memurini veya mütcellilen Türkiye

¹⁴⁰⁷ TBMM Resmî İnternet Sitesi – Lozan Antlaşması ve Protokolleri Web: https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf adresinden 07.11.2016'da alınmıştır.

memurini tarafından derdest, takip veya mahkûm edilmiş olanlar affi umumiden müstefit olacaklar ve mevkuf iseler tebaalarından bulundukları Devletlerin memurini yedine teslim edileceklerdir. İşgal ordularına mensup bir fert hakkında -mevti veya ağır bir cerihayı intaç etmiş olan bir fiile mütecasir olanlar müstesna olmak üzere, işbu hüküm, velev tarihi mezkûrden mukaddem irtikâp edilmiş olan hukuku umumiyeeye ait bir cürümden dolayı olsun veya failleri Türkiye haricine sevk edilmiş bulunsunlar bâlâda beyan edilen arazinin bir kısmını işgal etmiş olan Devletlerin memurini tarafından derdest, takip veya mahkûm edilmiş olan Türk tebaası hakkında dahi mabihüttatbik olacaktır.

5 Bu bapta ita olunmuş hükümlerin kâffesi iptal edilecek ve derdest bulunan bilcümle takibat tevkif olunacaktır.

6 Bütün Devletlerin perverde eyledikleri müsalemeti umumiyeenin temini arzusuna iştirak eden Türkiye Hükûmeti, harp dolayısıyla dağılmış aileleri tekrar cemetmek ve meşru menlehülhukukun emvallerini yedi tasarruflarına iade etmek maksadiyle müttetiklerin ziri himayelerinde ve 20 teşrinievvel 1918 tarihiyle 20 teşrinisani 1922 tarihi arasında icra olunan muamelâta itiraz etmemek niyetinde bulunduğunu beyan eder.

Maahaza bu niyet, alâkadaranın müracaatları hâlinde marûlzikir muamelâtın yeniden tetkiki imkânını selbetmez. Eşhasa ve emvale ait müddeiyat Hilâliahmerin bir murahhası ile Salibiahmerin bir murahhasından mürekkep bir komisyon marifetiyle tetkik olunacaktır. İhtilâf zuhurunda işbu murahhaslar bir hakemialellihakem intihap edeceklerdir; şayet bu intihapta itilâf edemezlerse hakemi alelhakem Cemiyeti Akvam Meclisi tarafından tayin olunacaktır.

7 Sivil mevkufinin iadesi ve üserayi harbin mübadelesi hakkında Yunanistan Hükûmeti ile Türkiye Hükûmeti beyninde 30 kânunusani 1923 tarihinde münakit itilâfnamenin 5 nci maddesinin mevzuunu teşkil eden tedabiri teskiniyenin nefini tasdik eden Britanya, Fransa ve İtalya Hükûmetleri, Türkiye Hükûmeti tarafımdan muamelei müteakabile şartıyla 20 teşrinisani 1922 tarihinden sonra hukuku umumiyeeye müteallik cinayet ve cünhalar irtikâp etmiş olanlar müstesna olmak üzere elyevm mevkuf olarak kendi nezdlerinde bulunabilen Türk üserayi harbi ve sivil mevkufini lehinde aynı ahkâmı kabule müheyya olduklarını beyan ederler.

24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da tanzim olunmuştur.

Protokol

Şurası mukarrerdir ki, affı umumiye ait beyannamenin birinci fıkrası mer'i olmakla beraber, Türkiye Hükûmeti fıkrai mezkûrede istihdaf edilmiş olan kısım eşhasa dâhil bulunan yüz elli ki şinin Türkiyeye duhul ve orada ikametini menetmek hakkını muhafaza eyler. Binaenalâzalik Türkiye Hükûmeti mevzuubahis olan eşhastan elyevm kendi arazisinde bulunanları oradan ihraç ve memaliki ecnebiyedekilerin avdetlerini menedebilecektir. İşbu eşhasın esamisi, bu günkü tarihli Sulh Muahedenamesinin mevkii meriyete hini vaznında, affı umumî beyannamesinin kendisine ait cihetçe intacı zımnında, Hükûmeti mezkûre tarafından neşredilecek olan affı umumî beyannamesine raptedilecektir. Bundan maada şurası da mukarrerdir ki, Türkiye Hükûmeti, bu husustaki arzusunu izhar eylediği veçhile, eşhası mezkûre nin Türkiye dâhilinde bulunan emlaklerinin ve diğer emvallerinin tasfiyesine iptidar eylemelerine karar verdiği takdirde, işbu tasfiyeyi kendi hüsnü rızalarıyla icra etmek üzere bunlara salıfüzükir beyanname tarihinden itibaren dokuz aylık bir mühlet bırakılacak ve bu mühletin inkizasmdan sonra tasfiye muamelesi Türkiye Hükûmeti tarafından yapıldığı takdirde hasılatı bitemamiha eşhası mezkûrenin yedlerine teslim olunacaktır.

Kezalik şurası da mukarrerdir ki, affı umumiye müteallik beyannamenin birinci bendinde münderiç hiçbir kayıt Yunan Hükûmetinin Yunanistanla Türkiye arasındaki muhasamat esnasında vezaifi askeriyeleince kusur teşkil eden esbaptan dolayı kendi ordusuna mensup bulunan veya mensub olmuş olan gayri müslim tebaasını takip etmek hakkını ihlal etmiyecektir.

24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da tanzim edilmiştir.

Affı Umumiye Müteallik Beyanname ve Protokol'ün günümüz Türkçesine uyarlanmış metin şöyledir:

VIII - Genel Affa İlişkin Bildiri ve Protokol¹⁴⁰⁸

¹⁴⁰⁸ Meray, S. L. (Çeviren) (Mayıs 2001). *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler: Konferansta İmzalanan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923), İkinci Takım Cilt II*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 99-101.

24 Temmuz 1923 Tarihinde İmzalanmıştır

Bugünkü tarihli Barış Antlaşmasını imzalayan Devletler, Doğu'da barışı bozmuş olan olayların unutulması isteğinde de birleşmiş olduklarından, Yetki belgeleri uyarınca davranan, aşağıda imzaları bulunanlar, şu bildiride bulunmak üzere anlaşmaya varmışlardır:

I Türkiye'de oturanlardan hiç kimse ve karşılıklı olarak Yunanistan'da oturanlardan hiç kimse, 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 tarihleri arasında askerî ya da siyasal davranışı yüzünden, ya da bugünkü tarihli Barış Antlaşmasına imza koymuş bir yabancı Devlete, ya da böyle bir Devletin uyruklarına bir yardımda bulunmasından ötürü, Türkiye'de ve karşılıklı olarak Yunanistan'da, hiç bir bahane ile tedirgin edilmeyecek ve incitilmeyecektir.

II Bunun gibi, işbu Barış Antlaşması uyarınca Türkiye'den ayrılmış topraklarda oturanlardan hiç kimse, gerek 1 Ağustos 1914 tarihinden 20 Kasım 1922 tarihine kadar geçen süre içinde Türkiye'ye karşı ya da Türkiye'den yana siyasal askerî davranışı yüzünden, gerekse işbu Antlaşma uyarınca uyrukluğunun saptanması yüzünden, tedirgin edilmeyecek ya da incitilmeyecektir.

III Aynı süre içinde işlenmiş olan ve bu süre içinde cereyan eden siyasal olaylarla açıkça bağlantılı bulunan bütün suçlar (crimes et delits) bakımından, Türk Hükûmeti ile Yunan Hükûmeti, karşılıklı olarak, tam ve eksiksiz genel af ilan edeceklerdir.

IV Türk uyruklarından, ve karşılıklı olarak, bugünkü tarihli Barış Antlaşmasını imzalayan öteki Devletlerin uyruklarından, 20 Kasım 1922 tarihinden önce, işbu Barış Antlaşması uyarınca Türk kalacak bir toprakta, siyasal ve askerî nitelikte nedenlerle, bu Devletlerin makamlarınca ya da karşılıklı olarak Türk makamlarınca tutuklanmış, kovuşturulmuş ya da hüküm giydirilmiş olabilecek kimseler, genel afftan yararlanacaklar ve, tutuklanmış iseler, uyruğu bulundukları Devletlerin makamlarına teslim edileceklerdir. İşgal ordularının bir üyesine karşı ölüm ya da ağır yaralama ile sonuçlanan eylemler işlemiş olanlar dışında, bu hüküm, yukarıda belirtilen tarihten önce işlenmiş adi suçlar yüzünden olsa bile, ve suçlular da Türkiye dışına çıkartılmış bulunsalar bile, yukarıda belirtilen toprağın bir parçasını işgal etmiş olan Devletlerin makamlarınca tutuklanmış, kovuşturulmuş ya da hüküm giydirilmiş Türk uyruklarına da uygulanabilecektir.

V Bu nedenlerle verilmiş hükümler [mahkûmiyetler] kaldırılacak ve yürütülmekte olan kovuşturmalar durdurulacaktır.

VI Bütün Devletlerin duymakta olduğu genel barış isteğini paylaşan Türk Hükûmeti, savaş yüzünden dağılmış aileleri yeniden bir araya getirmek ve meşru hak sahiplerini mallarına yeniden kavuşturmak amacıyla, Müttefiklerin koruyuculuğu altında ve 20 Ekim 1918 tarihiyle 20 Kasım 1922 tarihi arasında yapılmış işlemlere itiraz etmeme niyetinde olduğunu açıklar.

Bununla birlikte, böyle bir niyet, ilgililerin başvurusu üzerine, söz konusu işlemlerin yeniden gözden geçirilmesine engel olmayacaktır. Kişilere ve mallara ilişkin hak istemleri, Kızılay'la Kızılhaç'ın birer temsilcisinden kurulu bir Komisyonca incelenecektir. Anlaşmazlık çıkarsa, bu temsilciler bir üst-hakem seçeceklerdir; bu seçimde anlaşmaya varamazlarsa, üst-hakem, Milletler Cemiyeti Meclisince atanacaktır.

VII Sivil rehinelere geri verilmesi ve savaş tutsaklarının mübadelesi konusunda Yunan ve Türk Hükûmetleri arasında 30 Ocak 1923 tarihinde yapılmış Antlaşmanın 5 nci Maddesinde öngörülen yatıştırıcı tedbirlerin yararlı olduğunu kabul eden İngiliz, Fransız ve İtalyan Hükûmetleri, 20 Kasım 1922 tarihinden sonra, yürürlükteki yasalara aykırı olarak adi suçlar (crimes et delits de droit commun) işlemiş olanlar dışında, Türk Hükûmetince de karşılıklı olarak aynı biçimde davranılmak şartıyla, Türk savaş tutsaklarıyla gözaltı edilmiş siviller yararına aynı tedbirleri almaya hazır olduklarını bildirirler.

LAUSANNE'da, 24 Temmuz 1923 tarihinde düzenlenmiştir.

Protokol

Şurası kararlaştırılmıştır ki, Genel Affa ilişkin Bildiri'nin I nci Paragrafı yürürlükte kalmakla birlikte, Türk Hükûmeti, bu maddede öngörülen kimseler kategorisine giren yüz elli kişinin Türkiye'ye girişini ve orada oturmalarını yasaklama hakkını saklı tutmaktadır. Bunun sonucu olarak, Türk Hükûmeti, söz konusu kimselerden şimdi kendi ülkesinde bulunanları yurtdışı edebilecek ve yabancı ülkelerde bulunanların Türkiye'ye dönüşlerini yasaklayabilecektir. Bu kimselerin adları, bugünkü tarihli Barış Antlaşmasının yürürlüğe girişinde, Genel Af Bildirisi'ni, kendi açısından yürürlüğe koymak üzere, Türk Hükûmetince yayınlanacak genel af ilanına eklenecektir. Bundan başka, şurası da kararlaştırılmıştır ki, Türk Hükûmeti, niyetli olduğunu bildirdiği üzere, bu kimselerin Türkiye içindeki mallarını tasfiye etmelerine karar

verirse, bu tasfiyeyi kendi istekleriyle yapmaları için, onlara, yukarıda belirtilen Genel Af ilanı tarihinden başlayarak dokuz aylık bir süre tanınacak ve bu sürenin bitiminden sonra, tasfiyenin Türk Hükûmetince yapılması durumunda, elde edilen gelir, tümüyle bu kimselere teslim edilecektir.

Şurası da kararlaştırılmıştır ki, Genel Affa ilişkin Bildiri'nin I ncı Paragrafında hiçbir şey, Yunan Hükûmetinin, Yunanistan'la Türkiye arasındaki savaş sırasında askerlik ödevlerinde kusur sayılan nedenler yüzünden, kendi ordusuna mensup bulunan ya da bulunmuş olan Müslüman-olmayan uyruklarını kovuşturma hakkına hâlel vermeyecektir.

LAUSANNE'da, 24 Temmuz 1923 tarihinde düzenlenmiştir.

EK-12 Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi¹⁴⁰⁹

Genel Kurulunun 9 Aralık 1948 tarihli ve 260 A (III) sayılı Kararıyla kabul edilmiş ve imzaya ve onaya veya katılmaya sunulmuştur.

Yürürlüğe giriş: 12 Ocak 1951

BAŞLANGIÇ

Sözleşmeci Taraflar, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 11 Aralık 1946 tarihli ve 96(I) sayılı kararında soykırımın, Birleşmiş Milletlerin ruhuna ve amaçlarına aykırı olan ve uygar dünya tarafından lanetlenen, Uluslararası hukuka göre bir suç olarak beyan edilmesini dikkate alarak,

Tarihin her döneminde soykırımın insanlık için büyük kayıplar meydana getirdiğini kabul ederek,

İnsanlığı bu tür bir iğrenç musibetten kurtarmak için Uluslararası işbirliğinin gerekli olduğuna kanaat getirerek,

Aşağıdaki hükümlerde anlaşmışlardır:

1. Madde

Önleme ve cezalandırma görevi

Sözleşmeci Devletler, ister barış zamanında isterse savaş zamanında işlensin, önlemeyi ve cezalandırmayı taahhüt ettikleri soykırımın Uluslararası hukuka göre bir suç olduğunu teyit eder.

2. Madde

¹⁴⁰⁹ Adalet Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi: Web:

http://www.uhdgm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktaraflisoz/bm/bm_11.pdf adresinden alınmıştır.

05.02.2016'da

Soykırım oluşturan eylemler

Bu Sözleşme bakımından, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri, soykırım suçunu oluşturur.

- a) Gruba mensup olanların öldürülmesi;
- b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi;
- c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmek;
- d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak;
- e) Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek;

3. Madde

Cezalandırılacak eylemler

Aşağıdaki eylemler cezalandırılır:

- a) Soykırımda bulunmak;
- b) Soykırımda bulunulması için işbirliği yapmak;
- c) Soykırımda bulunulmasını doğrudan ve aleni surette kışkırtmak;
- d) Soykırımda bulunmaya teşebbüs etmek;
- e) Soykırıma iştirak etmek.

4. Madde

Kişilerin cezalandırılması

Soykırım suçunu veya üçüncü maddede gösterilen fiillerden birini işleyenler, anayasaya göre yetkili yöneticiler veya kamu görevlileri veya özel kişiler de olsa cezalandırılır.

5. Madde**Uygulama mevzuatı**

Sözleşmeciler Devletler, bu Sözleşmenin hükümlerine etkililik kazandırmak, ve özellikle soykırımdan veya üçüncü madde belirtilen fiillerden suçlu bulunan kimselere etkili cezalar verilmesini sağlamak için, kendi Anayasalarında öngörülen usule uygun olarak gerekli mevzuatı çıkarmayı taahhüt eder.

6. Madde**Soykırım suçu ile suçlanan kişilerin yargılanması**

Soykırım fiilini veya Üçüncü maddede belirtilen fiillerden birini işlediğine dair hakkında suç isnadı bulunan kimseler, suçun işlendiği ülkedeki Devletin yetkili bir mahkemesi, veya yargılama yetkisini kabul etmiş olan Sözleşmeciler Devletler bakımından yargılama yetkisine sahip bulunan Uluslararası bir ceza mahkemesi tarafından yargılanır.

7. Madde**Suçluların iadesi**

Soykırım fiili ve Üçüncü maddede belirtilen diğer fiiller, suçluların iadesi bakımından siyasal suçlar olarak kabul edilmez. Sözleşmeciler Devletler bu tür olaylarda kendi yasalarına ve yürürlükteki sözleşmelere göre suçluları iade etmeyi üstlenir.

8. Madde**Birleşmiş Milletlerle işbirliği**

Sözleşmecı Devletlerden herhangi biri, soykırım fillerinin veya Üçüncü maddede belirtilen herhangi bir fiilin önlenmesi ve sona erdirilmesi için gerekli gördükleri takdirde, Birleşmiş Milletlerin yetkili organlarından, Birleşmiş Milletler Şartı'na göre harekete geçmesini isteyebilir.

9. Madde

Sözleşmenin yorumlanması ve uygulanması

Sözleşmecı Devletler arasında, bu Sözleşmenin yorumlanması, uygulanması veya yerine getirilmesi ve ayrıca soykırım fillerinden veya Üçüncü maddede belirtilen fiillerin herhangi birinden bir Devletin sorumluluğu ile ilgili olarak çıkan uyuşmazlıklar, uyuşmazlığın taraflarından birinin talebi üzerine Uluslararası Adalet Divanı önüne götürülür.

10. Madde

Orijinal metinler

Bu Sözleşmenin eşit ölçüde geçerli olan Çince, İngilizce, Fransızca, Rusça ve İspanyolca metinleri 9 Aralık 1948 tarihini taşar.

11. Madde

İmza, onay ve katılma

Bu Sözleşme 31 Aralık 1949 tarihine kadar Birleşmiş Milletler Üyelerinin ve Üye olmayıp da Genel Kurul tarafından bu Sözleşmeyi imzalamaya davet edilen Devletlerin imzasına açıktır.

Bu Sözleşme onaylanır, ve onay belgeleri Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliğine tevdi edilir.

Bu Sözleşmeye 1 Ocak 1950 tarihinden sonra Birleşmiş Milletler Üyeleri ile Üye olmayıp da yukarıda belirtildiği gibi davet edilen Devletler katılabilir. Katılma belgeleri Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliğine tevdi edilir.

12. Madde

Sözleşmenin uygulama alanının genişletilmesi

Bir Sözleşmeci Taraf herhangi bir zamanda, Birleşmiş Milletler Genel Sekreterine hitaben göndereceği bir bildirimle, bu Sözleşmenin uygulanmasını, bu Sözleşmeci Tarafın dış ilişkileri bakımından sorumlu olduğu ülke veya ülkeler bakımından genişletebilir.

13. Madde

Yürürlüğe giriş

İlk yirmi onay veya katılma belgesinin tevdi edilmesinin tamamlandığı gün, Genel Sekreter bir tutanak düzenler ve bunun bir kopyasını Birleşmiş Milletlerin bütün Üyelerine ve on birinci maddede belirtilen Üye olmayan Devletlere iletir.

Bu Sözleşme, yirminci onay veya katılma belgesinin tevdi edilmesini izleyen doksanıncı gün Yürürlüğe girer.

Daha sonraki bir tarihte tevdi edilen bir onay veya katılma belgesi, bu onay veya katılma belgesinin tevdi tarihini izleyen doksanıncı gün Yürürlüğe girer.

14. Madde

Sözleşmenin yürürlükte kalış süresi

Bu Sözleşme Yürürlüğe girdiği tarihten itibaren on yıl süreyle yürürlükte kalır.

Bundan sonraki beş yıllarda, bu sürelerin bitiminden en az altı ay önce çıkma beyanında bulunmamış Sözleşmeci Devletler bakımından yürürlükte kalmaya devam eder.

Çıkma, Birleşmiş Milletler Genel Sekreterine hitaben gönderilecek yazılı bir bildirimle yürürlük kazanır.

15. Madde

Sözleşmenin yürürlükten kalkması

Sözleşmeden çıkmalar nedeniyle bu Sözleşmeye Taraf Devletlerin sayısı on altının altına düşerse, Sözleşme bu çıkma bildirimlerinden en sonuncusunun yürürlük kazandığı tarihten itibaren yürürlükten kalkar.

16. Madde

Sözleşmenin değiştirilmesi

Sözleşmeciler Taraflar Genel Sekretere hitaben gönderecekleri yazılı bir bildirim vasıtasıyla her zaman bu Sözleşmede Değişiklik yapılmasını talep edebilirler.

Genel Kurul, böyle bir talep karşısında yapılması gereken işleme karar verir.

17. Madde

Bildirimler

Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri, bütün Birleşmiş Milletler Üyelerini ve on birinci maddede belirtilen üye olmayan Devletleri aşağıdaki konularda bilgilendirir:

- a) On birinci maddeye göre alınan imzalar, onaylar ve katılmalar;
- b) On ikinci maddeye göre alınan bildirimler;
- c) On üçüncü madde gereğince Sözleşmenin Yürürlüğe girdiği tarih;
- d) On dördüncü maddeye göre alınan çekilme bildirimleri;

- e) On beşinci maddeye göre Sözleşmenin yürürlükten kalkması;
- f) On altıncı maddeye göre alınan bildirimler.

18. Madde

Depozitörlük işlevi

Bu Sözleşmenin orijinal metni Birleşmiş Milletler arşivinde saklanır.

Sözleşmenin onaylı bir örneği, Birleşmiş Milletler Üyelerine ve on birinci maddede belirtilen üye olmayan Devletlerin her birine iletilir.

19. Madde

Kayıt

Bu Sözleşmenin Yürürlüğe girdiği tarih Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri tarafından kayda geçirilir.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Demir, Hande Seher
Uyruğu : T.C.
Doğum tarihi ve yeri : 13.09.1983
Medeni hali : Evli
Telefon : 0532 213 24 84
Faks : -
e-mail : handeseherdemir@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Gazi Ünv. SBE – AB Hukuku	2011
Lisans	Gazi Ünv. – Hukuk Fakültesi	2006
Lise	Samsun Anadolu Lisesi	2002

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2009-devam ediyor	Gazi Üniversitesi	Araştırma Görevlisi

Yabancı Dil

İngilizce

Hobiler

Müzik, spor, seyahat

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

